

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णवदनविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भाविता

श्रीमद्यतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

सुबोधिनी

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णवदनविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भावितायां

श्रीमद्यतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

सुबोधिन्यां

प्रथमजन्मप्रकरणार्ध्यायचतुष्टयी

श्रीटिप्पण्यादिसकलतामग्रीतमेता

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीमद्भागवतचरणकमलेभ्यो नमः ॥

प्रकाशकीय

श्रीमन्महाप्रभुके परमानुग्रहका ही केवल यह फल है कि षोडशग्रन्थ षड्ग्रन्थ प्रकरणत्रयोपेत-तत्त्वार्थदीपनिबन्ध तथा रश्मिप्रकाशटीकोपेत अणुभाष्य के पुनः-प्रकाशनके बाद अब हम श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धान्तर्गत जन्मप्रकरणके चारों अध्यायोंकी सुबोधिनी पुनःप्रकाशित करने जा रहे हैं.

इधर समादरणीय श्रीकृष्णशंकर शास्त्रीजीने भी अपने सर्वटीकोपेत श्रीमद्भागवतके सद्यःप्रकाशित खण्डमें इस अंशका पुनःप्रकाशन करवा ही दिया है, फिरभी उस बृहत्काय ग्रन्थरत्नाका दैनंदिन अनुशीलनार्थ उपयोग सुकर नहीं है. वैसे मूलमात्र तो इधर हिन्दी-गुजराती अनुवादके साथ भी प्रकाशित हो गया है, फिर भी सर्वटीकोपेत सुबोधिनीके लघुकाय संस्करणको प्रकाशित करनेका हमारा धिरकासीन मनोरथ अब पूर्ण होने जा रहा है. स्वाभाविक है कि हृद्गत उत्साह तथा कृतकृत्यता के मनोभावोंके व्यक्त करने-सक्षम शब्द हमें मिल नहीं रहे हैं.

श्रीमन्नलाल गणपतराम शास्त्रीजीद्वारा वि. सं. १९८३ तथा १९८५ में टीप्पणी-प्रकाश-लेख-योजना-कारिकां व्याख्योपेत जन्मप्रकरण-सुबोधिनी दो भागों में प्रकाशित हुई थी. इसी तरह वि. सं. १९९४ में श्रीभीरजलाल व्रजदास सांकलिया तथा श्रीमंगलराय मोहनलाल ने श्रीयोगीगोपेश्वरजीविरचित शास्त्र-रीत्या-बुभुत्सुबोधिका संशोधित-संपादित करके प्रकाशित करवाई थी. पू. पा. गोस्वामी श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजश्रीके यहां श्रीमत्सुभरणके निजहस्ताक्षरोंमें लिखित सुबोधिनी-टीप्पणीकी पाण्डुलिपि विराजमान है, इसका अनुमान श्रीतेलीवालाको श्रीसुभरणकी कृपासे सहसा हो गया और सुबोधिनी-टीप्पणीके अनुशीलनप्रेमी सभी लोगोपर महती अनुकम्पा करके पू. पा. श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजश्रीने भी शुद्धपाठनिर्धारणार्थ श्रीतेलीवालाको दर्शन पाठसंशोधनकी अनुमति प्रदान की थी. फलरूपेण शुद्धिपत्रोपेत टीप्पणीका प्रथम संस्करण वि. सं. १९७७ में प्रकाशित हुआ था. बादमें तदनुसारी संशोधित द्वितीय संस्करण भी वि. सं. २००७ में प्रकाशित हुआ था.

प्रकाशक :

श्रीवल्लभविद्यापीठ-श्रीविठ्ठलेश्वरप्रभुचरणाम्रम ट्रस्ट
वैभव को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी
पुना बेंगलोर रोड, कोल्हापूर
महाराष्ट्र

प्रथम संस्करण : वि. सं. १९८३-८५

द्वितीय संस्करण : वि. सं. २०४६

श्रीवल्लभाब्द : ५१२

मुद्रक :

प्र० पु० भागवत
मोज प्रिंटिंग ब्लूरो
खटाववाडी, गिरगाव
मुंबई ४०० ००४

श्रीमन्मलाल शास्त्रीजीवाले सर्वटीकोपेत संस्करणका प्रकाशन यद्यपि टिप्पणीके प्रथम संस्करणके प्रकाशनके बादही हुआ था, फिरभी किन्हीं कारणोंवश उस संस्करणमें टिप्पणीकी पाण्डुलिपिके आधारपर संशोधित पाठ समाविष्ट हो नहीं पाया, अतः टिप्पणीके द्वितीय संस्करणमें से संबद्ध अंशोंको भी वहां परिशिष्टके रूपमें समाविष्ट कर दिया गया है.

इस तरह प्रस्तुत संस्करण उक्त ग्रन्थचतुष्टयीका ही ओफसेट प्रोसेसद्वारा एकत्र तथा पुनर्मुद्रित रूप है. संशोधन-संपादन-प्रकाशनके परिश्रमका जो भी श्रेय है वह तो इन्हीं उल्लिखित महानुभावोंको जाता है परन्तु उनके परिश्रमके फलभागी होनेका तीव्राम्य तो श्रीवल्लभ विद्यापीठ-श्रीविह्वलेशप्रभुचरणश्रम-न्यासको भी मिला ही है इसमें संशय नहीं. इस पुनः प्रकाशनके अवसरपर अतएव हम उन सभी महानुभावोंके प्रति अपनी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करते हैं. साथ ही साथ प्रस्तुत संस्करणके पुनः प्रकाशनमें रुचिपूर्वक परिश्रम लेनेवाले मीज प्रेसके श्रीमाधव भागवतके प्रति भी हम अपना आभार प्रदर्शन करते हैं.

गो. स्वाम

श्रीप्रभुचरण श्रवणकोसव
वि. सं. २०४६

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
जन्मप्रकरणसुबोधिनी	१-२४०
प्रथमाध्याय	१-८०
द्वितीयाध्याय	८१-१३०
तृतीयाध्याय	१३१-२१६
चतुर्थाध्याय	२१७-२४०
शास्त्ररीत्याहुभुत्सुबोधिका	२४१-५११
शास्त्ररीत्याहुभुत्सुबोधिका परिशिष्ट	५१२-५१८
शास्त्ररीत्याहुभुत्सुबोधिका प्रस्तावनादि	५१९-५२६
श्रीमती टीप्पणी	५२७-५५४

॥ विज्ञापनम् ॥

बम्बै २, तिसरा भोइवाडा, ६८.
श्रीमदाचार्यप्राकट्यमहामहोत्सवः।

म. ग. शास्त्री.

* आद्यसंपादकीयम्

क्यागि.

॥ श्रीसुषोभिण्यादर्शाः ॥

- [illegible]

- [illegible]

॥ श्रीनिष्पण्यादुक्ताः ॥

- [illegible]

॥ प्रकटाद्यादुर्गाः ॥

५.	इषानिस्सर्पितः ।	६-६६
६.	अ. य. अ. यो. गण्डानाम् ।	१३-१५-१-३, १-५-०
७.	शेयास्वपीमनुशेषमनुस्वरस्यः ।	१-११५
८.	महाम्बाम्बानिस्सर्पितः ।	१-१६१, १-२३, १-६, १-४
९.	शेयास्वपीमनुशेषमनुस्वरस्यः ।	१-१६
१०.	भीमद्विष्णुपरिस्सहस्रस्यः ।	१-४
अ. य.	महाम्बानां कस्यां अ. मुशितो ।	

॥ लेखाधर्माः ॥

५.	श्रीमद्भैरवात्म्यम् ।	
६.	श्रीमद्भोजविधिभक्तान्त्यज्यनक्त्यामानाम् ।	१-२३
७.	नमः श्रीमत्सत्सङ्गः । श्वेतनाभाधामनाम् । अथ घनता 'विशिष्टैकैवात्म्यश्रीसामयिक' इति ।	१-२६
८.	श्रीमन्मूर्तिपरात्मविभक्तान्त्यामानाम् ।	१-२७
९.	श्रीब्रह्मभूतान्त्यामानाम् ।	१-२८
१०.	महात्म्यां प्रति ।	१-२९

॥ योजयन्माधुर्यः ॥

४.	महाम्बाहुममदित्तः ।	१-५५
५. प.	भोजी बनेश्वराम् ।	१-५६, १-२२
६.	स्वामिनामदित्तः ।	१-५७
७.	वादिबभौषायायामनेरुमीमन्मन्मन् ।	१-५८
८.	महाम्बाहुममदित्तः ।	

॥ कतरिकायां दृश्यां ॥

- ६-८. श्रीहोयसेनायाम् । १-४५, १-५६

श्रीमन्मनीषिणो जयन्ति ।

श्रीभागवतपीठसमुद्रमथनसमाप्तः समाः ।

श्रीदिग्विषयी-प्रकाश-लेख-योजना-कारिकाज्याख्यादिभिर्विभूषिता

गुर्जरानुवादयुता च

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचिता

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिनी ।

(जन्मप्रकरणम्)

श्रीसुबोधिनीकारिकाः ।

ममामि हृदये शेषे लीलाश्रीराग्विधाविनयम् ॥

श्रीबोधोन्मूलकाय नमः ।

(१) श्रीप्रसन्नचरणविरचिता श्रीदिग्विषयी ।

नमः श्रीकृष्णपादान्ततल्लङ्घनपद्मयोः । रूपे यदरुणं शब्देन्यामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

श्रीमिश्रपञ्चमख्योद्धारकाय नमः ।

(२) श्रीपुण्योत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीदिग्विषयोः प्रकाशः ।

नमामि श्रीमदाचार्यचरणान्तरालसहस्रम् । लभामि लभामात्रेण येषां कृप्यः त्रिषो भवेत् ॥ १ ॥

श्रेष्ठेस्त्वयं ननु जन्तुहेतोरविष्कृतं सततं प्रणम्य ।

दृष्ट्वा तदाज्ञां च विचारयेज्ज्ञं सुबोधिनीस्थानगमगन्धर्वात् ॥ २ ॥

श्रीमोक्षार्जुनधारिणे नमः ।

(३) श्रीमद्भगवन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वत्कृपावहिसतेन मानापो हृदि भासते । क्षमहं श्रीमदाचार्योन्नमामि करुणाकरात् ॥ १ ॥

जुगः शशितगोपीगलीलाग्विधदयान्मधुम् । ततः श्रीकृष्णपादान्ततल्लङ्घनसमानम् ॥ २ ॥

श्रीमन्मोक्षोः सख्यसन्निधाय नमः ।

(४) श्रीमदक्षितलासुबोधिनीलेखः श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्रीयोगवर्द्धनधारिणं शुभकरं यद्भारमूर्तिं भवे, वन्दे नन्दपुराणवृण्णकवितं श्रीपालकृष्णं प्रभुम् ।

श्रीमद्भक्तमविड्भेभारविन्ध्यायामि सन्निधौ, कुर्वे तत्कृपया निरोपविष्टतौ सन्देहविषयवम् ॥ १ ॥

श्रीरासलम्बिकाय नमः ।

(५) भगवद्दीपविक्रमपरामर्शिता श्रीसुबोधिनीकारिकाज्याख्या ।

श्रीकृष्णस्वयंचो वन्दे द्वयोपं विदुषाम्नि । तद्व्याख्यातृवचो वन्दे तत्सुबोधवसाधनम् ॥ १ ॥

सुबोधिनीयाः सद्युदय आगः सकलकारिकाः । तत्र पूर्वं निरोपयत् विदुषोमि समासतः ॥ २ ॥

आश्रयः क्रमभावित्वातिरोपो वेति संशयः ।
लीलाभिर्धारको ह्यर्थः क्रममात्रं तु पुनर्लभ्यम् ॥ ४ ॥
यथाकथञ्चिच्छब्दार्थं सफलत्वाय कथ्यते ।
निरोधः प्रलयो लोके प्रसिद्धः प्रकृते न सः ॥ ५ ॥
प्रतीतो ह्यदशैश्वर्यम महत्वाच्युद्धलीलया ।
सहितो ह्यश्रयः स्कन्धे प्रतिपाद्य इहेति चेत् ॥ ६ ॥
न हि सापेक्षकल्पस्य प्रथमं सुनिरूपणम् ।
नवलक्षणसापेक्षो ह्यश्रयो कथ्यते कथम् ॥ ७ ॥

(१) श्रीसूक्तोत्तरचरणप्रणीतः श्रीसूत्रोपनिषदिप्यण्योः प्रकाशः ।

यः कृष्णो नवलक्षणलक्ष्य उक्तः 'आमासय निरोधो'त्यादिता तस्मात् निरूपयामा ॥ ३ ॥ क्रम-
भावित्वादिति । 'अत्र स्यां विनये'त्यल्लोकः क्रमः । यस्मिंस्तद्वस्तु निर्णयितेष्वपि महासूक्तो-
क्तक्रमस्य प्रवृत्त्यानिरोध एव दशमार्थत्वेनाप्यति तत्रापि प्रलम्बकल्पस्य तस्य परिवर्त्यतात्वाभा-
वासन्नेह इति यावः । पूर्वोक्तौ अत्र बोधयति-लीलेत्यादि ॥ ४ ॥ अत्र दीर्घस्य साधयति-
यथेत्यादि । यस्या महासूक्तोक्तत्वाक्रम एकादशीय इत्यत आहुः-यथेत्यादि । अर्थनिर्णये किं
विश्वासमात्रेण कलं भवत्यति तु नेति काहुः परिहारायः । दृष्टान्तरमाहुः-निरोध इत्यादि ॥ ५ ॥

(२) श्रीमद्वाचस्पतिकृतसंयमसूत्रोपनिषदिलेखः ।

परिशील्यत इत्यर्थः । कां ॥ ३ ॥ प्रतीत इति । दशमार्थस्य इत्यर्थः । फलितमाहुः-
हत्वादिति । दशमलक्षणस्य शिखिलनिरूपकत्वेन महत्वात् । साधयत्यवधानेन प्रकटय शुद्धस्य
कृष्णस्य लीलया प्राकट्यादिरूपया सहित आश्रयः परमश्रयत्वात्तेतिगुणान्तरा इह प्रतिपाद्य
इत्यर्थः । एतादृशीलक्षणसहितसाधयत्वं युक्तं न तु ह्यदशमार्थलीलासहितसोति हिगुणः ॥ ५ ॥ ६ ॥

(५) अगस्त्यदीर्घनिर्णयप्रक्रममिति श्रीसूत्रोपनिषदिप्रकाशनाम्ना ।

स्कन्धार्थप्रकरणाध्यापनार्थविचारं प्रतिपादयते-दशमार्थ इति । निरूप्ये विचारितोऽपि स्कन्धाध्यायः
संक्षेपानामि विचार्यते इत्यर्थः । एवं विचारं प्रतिज्ञाय दशमार्थ आश्रयो निरोपो वेति संशयम्,
आश्रय इति पूर्वपक्षम्, निरोध एवेति सिद्धान्तं च यत् पूर्वप्रथमं श्लेषादिकं संशयमाहुः-नवल-
क्षणलक्ष्य इति । सर्वनिर्णयोदितनवलक्षणलक्ष्यस्य कृष्णस्य दशमस्कन्धे निरूपणादश्रयो दश-
मार्थो, वा क्रमवातिलक्षणोऽपि निरोध इति संशयः । स एव सर्वं श्रव्यं पूर्वपक्षमाहुः-
लीलाभिर्धारक इत्यादिसार्थद्वयेन । पूर्वार्थमात्राध्यापनायै कनयोपकृति श्रुत्यैपठनसाध-
नस्यैवमुत्पत्त्यापि पदप्रमाणानि उक्तानि । तेषामुत्तरार्धे दीर्घस्य चोक्तम् । यथा वा अर्धकमात्र
पाठकोऽपि दुर्बलः । एवं सति यथा "अहिहोषं ह्येति" "यवायं पचति" इत्यत्र अर्धकमात्रादिव
एवं यथापाठकलक्षणमपि ह्येत्यत्र । पाठकस्य पञ्चमपाठक्ये तु प्रयोजनपात्रः स्यात् । तत्रापि
पाठकमत्वेन अर्धकमात्रादिव आश्रय एव दशमस्कन्धायाः । ननु श्रुतजनेषु अश्रये कलं न
भवत्यिति इत्याद्यश्लोकं यथाकथञ्चिदिति । किञ्च, लोके निरोधः प्रलय इति प्रसिद्धः, स
प्रकृते दशमस्कन्धे न प्रतीयते किन्तु दशमदण्ड्य ह्यदशस्कन्धे प्रतीयते । तथा च दशमस्कन्धस्य
अंशिलीलानिरूपकत्वेन महत्वात् शुद्धस्य कृष्णस्य लीलया प्राकट्यादिरूपया सहित आश्रय
इह स्कन्धे प्रतिपाद्य इति पूर्वपक्षः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ तं दत्तपत्ति-न इति । सर्वनिर्णयो-

अग्रे लीलाद्वयकथा फलसिद्धौ कथा भवेत् ।
पूर्वोत्तरस्कन्धयोश्च नयस्कारणकार्यता ॥ ८ ॥
कृष्णस्त्वैकादशोऽप्यसि क्रमश्च स्वीकृतो भवेत् ।
निरोपोऽसादृशकथनं प्रथमे कीदृशं हरेः ॥ ९ ॥

(१) श्रीमद्वाचस्पतिकृतसंयमसूत्रोपनिषदिलेखः ।

पूर्वोत्तरेति । अवरोधस्य विषयोः दुस्तरादिरसौकारः दुर्गः । दुस्तरात् महादीनानुपतिविशेषः ।
उत्तराश्रानां तत्पर्यादाया स्थानं स्थानम् । सिद्धान्तानामिदृशः शेषमितिप्रकारकः कार्यकारणभावः ।
प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्त्या निरूपयामा तेषां पितृपुत्रनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति । अन्यथा मुक्ता-
नामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणानुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तद्वसंगतं स्यात् । निरोधः प्रलय-
त्वेन तेऽभिमत इति मुख्यमन्त्रं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्येवेत् । सा पातुका ।
अनेवंकथने कार्यकारणभावस्यतिरिक्तार्थः ॥ ८ ॥

(२) श्रीसूक्तोत्तरचरणप्रणीतः श्रीसूत्रोपनिषदिप्यण्योः प्रकाशः ।

फलितमाहुः-महत्वादित्यादिना ॥ ६ ॥ समदयो-न हीत्यादि ॥ ७ ॥ ननु अर्थ न नियमः
इत्यत आहुः-अग्र इत्यादि । तस्याः फलार्थं अवगमयितुं चेत्तदा-पूर्वैत्यादि ॥ ८ ॥ ननु
लोककार्यकारणभावो नादौष्य इति श्रद्धित्वादेऽजीवजलं दृष्टान्तरमाहुः-कृष्ण इत्यादि । लोक-
समर्थनायाहुः-क्रम इत्यादि । ननु भवत्वेनं तत्रापि लक्षणसमन्वयः कथं कार्य इत्याकाङ्क्षायां

(३) श्रीमद्वाचस्पतिकृतसंयमसूत्रोपनिषदिलेखः ।

फलसिद्धादिति । "अश्वेति ये भविष्यन्ति कीदृशानेपि शास्त्राणि" इति सिद्धान्तसत्त्वलीलाश्रयेन
तच्छीलाभ्यव्याप्तिलं भवति । तथा आश्रयसिद्धौ तदेव भावकतत्त्वमूलकमवयवमिति पक्षो भाव-
कतत्त्वमूलकफलसिद्धादयस्त्वीलाद्वयकथा व्यर्थं स्यादित्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । पूर्वैस्स कारणा-
नुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वम् । अधिकारिणां साधनानि (१) साधनमुक्तानां अवनय (२) तत्रादौ
स्येलीला (३) ह्यहानां यथोदित्युत्तराश्रयानां (४) सिद्धयुक्ताश्रयानां तत्पर्यादाया स्थानं (५)
तत्तल्लक्षण्ये केनापिदुष्टादयः (६) युद्धे प्राप्तस्य वैषम्यदोषस्य निवृत्त्यर्थं वासनाः (७) ततो
वासनानिवृत्त्यर्थं सदस्यः (८) ततो निवृत्त्युदोषार्थं भक्तिः (९) ततो भक्तानामावृत्तिः (१०)
आतृक्तानां स्वरूपेण व्यवसितिः (११) तथाप्यवसितानां भगवदाश्रयः (१२) एवं कारण-
कथितार्थः । इदं निरूप्ये तत्तत्स्कन्धे स्फुरति । कां ॥ ८ ॥ कीदृशमिति । सिद्धिलीला चेति

(५) अगस्त्यदीर्घनिर्णयप्रक्रममिति श्रीसूत्रोपनिषदिप्रकाशनाम्ना ।

दिनवलक्षणसापेक्षस्य आश्रयस्य प्रथमं निरूपणं मुक्तं न भवति । एवं सति नवलक्षणमि-
दंनिरूप्य नवलक्षणसापेक्ष आश्रयः कथं निरूप्यते ॥ ७ ॥ किञ्च, अग्रे लीलाद्वयेति । आश्रय-
श्रवणात् फलसिद्धौ सत्यामेव एकादशद्वयप्रतिपाद्यमुक्तिनिरोधकलीलाद्वयकथा मुष्ठा भवेत् ।
अन्यथ, पूर्वैस्सस्कन्धार्थस्य कारणता उत्तरोत्तरस्य कार्यत्वात् सङ्गतिरिति । तथा सति मुक्तिनि-
रोधो भवितुश्च पूर्वैस्सकथननिरूपणे पूर्वोत्तरस्कन्धयोः कारणकार्यत्वात् सङ्गतिर्येवेत् ॥ ८ ॥
ननु दशमस्कन्धस्य नवलक्षणलक्ष्यनिरूपकत्वात् आश्रयार्थकत्वेन सङ्गतिरिति श्लोकं शब्दां
परिरुन्ति-कृष्णस्त्वैकादशोऽप्यसि इति । तथा च एकादशस्कन्धेऽतिव्याप्तिः स्यादिति
यावः । सिद्धान्ते उपपत्तिमाहुः-क्रमश्च स्वीकृतो भवेदिति । निरोधार्थकत्वस्य इत्यर्थः । एवं

शक्तिभिर्दुर्विभाव्यानिः कृष्णस्येति हि लक्षणम् ।

नैमित्तिको निरोधोऽप्यो धर्मलानिनिमित्ततः ॥ १० ॥

(२) श्रीगुरुचरित्रमरणप्रणीतः श्रीसुषोमिनीस्तिष्ठपण्योः प्रकाशः ।

लक्षणं विवृण्वति—निरोध इत्यादि । तथा च तद्वनिरुपके स्तूपे श्रीवन्दनस्य दर्शनार्थमेव लक्ष्मणाद्यौ नाम्य इति न दोष इत्यर्थः । एवम् द्वितीयसुषोमिनीयां यदुक्तं भवत्यनं नाम शक्तीः शान्तित्वा तद्गोपार्थं पञ्चात्मस्य अयं तव, धाम्नादिभेदेन निमित्तं शक्तयश्च द्वास्तस्मिन्नादीनां देहस्य तावत्, आत्मनश्च श्रीगुरुस्यो द्वायश्च तेन सशरीरत्वस्या इति तदपेक्षेन स्थातिं ज्ञेयम् । प्रथमस्य देहात्मात्वेन दैहिकीयां दुर्विभाव्यापदान्महादीनां च संश्रद्धात् । तेनाथेदः फलित्यति ॥ ९ ॥ ननु किमिदं व्याख्यायते, भगवता दुष्टाजानोपि मारिता इति तन्मादाय प्रलय एवायं कृतो नोभ्यस्त इत्यत आहुः—नैमित्तिकः ।

(३) श्रीमद्भगवत्प्रहारजगत्तः श्रीसुषोमिनीलेखः ।

प्रथमपि श्रीवन्दनोच्यते । “प्रथमविस्तृतिपूर्विका भगवदासक्तिरु निरोधो यौगिकः” इति निबन्धे विवृतम् ॥ का० ॥ ९ ॥ नैमित्तिक इति । निमित्तमाहुः—यथेति । धर्मलानिनिमित्तादरिणा कृतो दुष्टभूजानां नैमित्तिको निरोधः प्रलयकृतो दशविधलोभ्योऽनः सङ्घर्षकारणस्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

(४) श्रीमद्दक्षिणलज्जुमहोपनिषद् श्रीसुषोमिनीयोजना ।

अथ निरोधस्य स्वरूपार्थत्वाद्ययं तत्तत्प्रकारं विचार्यते । तत्र “निरोधोऽसाधुवचनमात्मनः सह शक्तिमि”रिति वाच्यदात्मनः उक्तोऽयमस्य शक्तिमिरनुग्रहं निरोधः । आत्मनश्च शक्तिर्यं परं ब्रह्म ब्राह्मणम् । “नीलपद्मसम्पन्नम्” इत्यस्य ब्रह्मस्य परवाचकत्वात् निर्दिष्टतया । तत्र “कृष्णस्यैवाचकः सन्धेः यश्च निर्द्विगताचकः । तयोरेषं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इति श्रुतेः, “कृष्णस्तु भगवान्त्वम्” इत्यादिवाक्याश्च परमात्मनः कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णसाधुवचनं निरोधः । अनुग्रहं नाम लीलानुरूपः स्थितिः । कृष्णः सर्वगुहात्म्यं इत्यादौ शीघ्रतयाः स्थित्यर्थं करोति । न हि गुहायां वेत इति व्युत्पत्तेन गुहाग्रामाभ्यन्तरे निद्रातीत्यर्थः स्थितिः, निद्राया अविवाहस्थित्या । अतः शीघ्रतातोऽस्यास्थितिरत्रार्थः । एवं सति शक्तिमिः सह भगवतः स्थितिः अयमत्र । अनुरूपतोऽप्यर्थः । कस्यानुरूपेणात्मज्ञानां सिद्धेः लीलानुरूपेणात्मनः कल्याणलीलानुरूपेति बोध्यम् । एवम् कृष्णस्य लीलानुरूपः स्थितिरनुग्रहमिति स्थितिः । स्थितिरपि लीलानुरूपेणात्मनः कल्याणलीलानुरूपः । अतः सर्वलीलानुरूपः स्थितिरूपः लीलानुरूपेणात्मनः कल्याणलीलानुरूपः । स च प्रथमस्य एव स्फुटः । कृष्णानतात्स्य प्रथम एव वातस्थितः । तदुक्तं निबन्धे “स एव कदापि भगवत्प्रहारजगत्तः पूर्वं एव प्रादु-

(५) भगवद्दीपनियंत्रणमिति श्रीसुषोमिनीकारिकाव्याख्या ।

निरोधस्य दशमार्थेन निर्वाप्य निरोधलक्षणमाहुः—निरोधोऽसाधुवचनम् । अथ “निरोधोऽसाधुवचनम्” इति वाक्यं द्वितीयस्कन्धदशमाध्यायस्य । तस्यैव निबन्धे प्रपञ्चे श्रीवन्दनं हरेरिति । तथा च असाधुवचनमित्यस्य इदं शब्देन हरिरेव न तु जीवः । एतेन “असाधुवचनो जीवस्य हरेर्गोचरनिद्रासुप्तपञ्चाश्रमिः सह सत्यं लयः निरोधः” इति श्रीपरमार्थस्या व्यावर्तिता ॥ ९ ॥ एवं सति द्वातातुसुवारेण निरोधं लक्षयित्वा दुष्टभूजानां प्रलयो निरोधमनुग्रहः इति मतं निराकृत्य—नैमित्तिक इति । धर्मलानिनिमित्तादरिणा कृतो दुष्टभूजानां निरोधः प्रलयकृतो दशविधलोभ्योऽनः इत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) श्रीवन्दनस्यो वचनपरिचित एव आत्मनोऽपि श्रीलक्ष्मणदेविते निबन्धेन भगवदीयलक्षणः ।

व. १ कारिकाः] श्रीद्विष्यो-वचन-लेख-योजना-कारिकाव्याख्यादिभिर्दुर्विभाव्या ।

स चात्र नैव सद्भास्यो हरिणा दुष्टभूजानाम् ।

आध्यात्मनोऽरिणा भावानुरूपानुरूपानुरूपः ॥ ११ ॥

लक्षणस्याप्रमेयश्च लीलाभिन्नं तथा भवेत् ।

तदर्थं जन्ममरणं प्रयासोऽत्रिरोपि हि ॥ १२ ॥

(१) श्रीमद्भगवत्प्रचारितत्वा श्रीद्विष्योः ।

आध्यात्मनोऽरिनि । प्रकरणोऽरिनि रोधः । तत्र दुष्टभावाभावालक्षणस्याप्रमेय इत्यन्वापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपीति । स्वरूपान्तरे तस्मिन्महादित्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलात्मकप्राप्तितात्वात् एव भाग्यदेवप्रत्यक्षः ॥ ११ ॥ अथ अद्विगतया प्रमेयो नाम्पत्तदा दशविधपी-

(२) श्रीगुरुचरित्रमरणप्रणीतः श्रीसुषोमिनीस्तिष्ठपण्योः प्रकाशः ।

सिक्त इत्येति । अन्य इति प्रासङ्गिक इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुतो न ब्राह्म इत्याकाङ्क्षायां दूषणानि बाहुः आध्यात्मनोऽरिनि । एवमर्थोऽस्तिष्ठपण्योऽनः । द्विष्यपण्यार्थं समीति । भाग्यलक्षणस्याप्रमेय स्वरूपद्वयस्यापकत्वेनातिरिक्तत्वे तत्त्वार्थः । तस्या इति । नैमित्तिकत्वेनात्मनुरूपः इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सुषोमिण्याम्—गुमिषाकाकारणस्य सदर्पं कम् मातेरिति बोधवन्मत्तं दूषयति तदर्थमिति दृष्टास्तोचेति । तथा हि—“तथा परमर्हसंतां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तिव्योपवितानाम्

(३) श्रीमद्भगवत्प्रहारजगत्तः श्रीसुषोमिनीलेखः ।

स निरोधमकाराद् व्युत्पन्नकार्यपर्यङ्गादिरूपश्च निरोधोऽन स्वरूपार्थेन न सद्भिर्वाक्यः । भगवत्समादितयोपनिषदनिरोधप्रसङ्गः स इति भावः । अत्राश्रित्ये हेतुमाहुराध्यात्मनोऽरिनि । का० ॥ ११ ॥

(४) श्रीमद्दक्षिणलज्जुमहोपनिषद् श्रीसुषोमिनीयोजना ।

भूतः कृष्ण इत्युच्यते । अतः कृष्णस्यैवाचकमिः सह कृष्णस्य प्रमेयो जीवा निरोध इति फलितम् । एतदुक्तं सुषोमिण्याम् “निरोधोऽसाधुवचनं प्रपञ्चे श्रीवन्दनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाव्यानिः कृष्णस्येति हि लक्षणमिति । इदं कारिकायां कृष्णस्येतिपदं मूलस्याव्यपकत्वात्प्राप्त्यनुरूपः । भाग्यमन्तरे कृष्णस्यैवात्मनस्य निरूपणात् । अत एवावतारानुरोधायां कृष्णानुरूपप्रतिपादनाय नाम्नातिरिक्तता । एवं निरोधस्योऽनुग्रहस्य रूढ इत्युक्तम् । किञ्च, प्रथमविस्तृतिपूर्विक भगवदासक्तिनिरोधः, निवारं रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः कसेसपेक्षायां

(५) भगवद्दीपनियंत्रणमिति श्रीसुषोमिनीकारिकाव्याख्या ।

स निरोधोऽन स्वरूपार्थेन सद्भिर्न ब्राह्म, किन्तु भगवदासक्तिरुपनिरोधसाधुताः स इति भावः । वृत्तान्तसाधारणेन नन्दनदुष्टेवदीर्घां भगवता स्मृतिब्रह्माकारित्वे ददीकृता । तावन्निरोधस्याश्रित्ये हेतुमाहुः—आध्यात्मनोऽरिना कथम्यो यः संपूर्णस्कन्धेऽनुग्रहो भवति । एवं सति आध्यात्मनोऽर्थेन प्रकरणप्रकरणोऽनुग्रहाभावाभावालक्षणस्याप्रमेय इत्यन्वापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपीति एकादशस्कन्धेति दुष्टभावनिरुपेयादित्यापकं लक्षणमिति भावः । एवं सति दुष्टभावाभावालक्षणया दशविधलीलात्मकप्राप्तितात्वात् लीलाभिन्नं भवेत्, एकादशी स लीला भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ दूषणानुरूपः—तदर्थं जन्ममरणमिति । तदर्थं दुष्टभावादी

कार्यकारणानिष्ठ प्रकान्तत्वात् एव च ।

भक्तत्वाच्च उक्तो भारद्वाजसिद्धिः ॥ १३ ॥

(१) श्रीमद्भुवणविटिका श्रीटिप्पणी ।

उक्तो विज्ञानेन अथवत्प्रत्यक्षतिलेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः लीलाधिक्यमिति ॥ १२ ॥ नवउ-
क्ताज्ञानं ध्याम्यज्ञानेन भिरण्य, तथा सति तपोस्यबालश्रुतिभेदाहुः—कार्येत्यादि । ‘दशमस्य विज्ञुद्वयं
नयानिह लक्षणं विज्ञानात्मनोमेव’ पूर्वभाष्योक्तौ तस्यागम्य भवेदित्याहुः—प्रकान्तेति ॥ १३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुपोषिणीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कथं पक्षमे हि शिवं इत्युक्तं, तद्विरोधीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दृष्टान्तरमाहुः—कार्येत्यादि । अयौल
टिप्पण्यौ सुतः । टिप्पण्यौ तथा सन्तीति नयम् वाचिकं सतीत्यर्थः । व्यामथेति । भक्तः
सकृत्तत्वेपि तद्व्यवज्ञानार्थः । ‘दशमस्य’ इति शान्ते दि नानायेव लक्षणमवस्थितं न तु दृष्टाना-
मिति हृदयम् । सुपोषिन्याम्—ननु भागवतसूत्रनिर्देशेभ्यः दशमार्थेयदा ‘श्रुतिरनुषंगे’ वास्तु-
कभावाः कथं सङ्गतमित्यत आहुः—भक्तत्वादिति । उक्तार इति दुःखोदाहारः । तथा च तत्रापि

(३) श्रीमद्भक्तकान्तुभट्टयोजितः श्रीसुपोषिणीलेखः ।

कार्यकारणेति । भावप्रधानमिदम् । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं नवउक्ताज्ञानस्य कारणत्वं तयोर्होवि-
रित्यर्थः । अथ निषण्णे “भक्ताः पूर्वे निर्दिष्टास्ते रोदन्त्या विमुक्त्य” इत्यनेन कार्यकारण-
भावसङ्गतित्वमिति । सङ्गतिं सूचयन्तोऽप्युदाहरणमपि भक्तत्वापेक्षया—भक्तत्वादिति ।
उक्तो दुःखादिति शेषः । भारद्वाजादेर्दोषाः शास्त्रमेवद्वारो भक्तत्वासिद्धिरिति इत्यर्थः । का० ॥ १३ ॥

(४) श्रीमदीश्वरकान्तुभट्टयोजितः श्रीसुपोषिणीयोजना ।

भक्त्यामिति पूर्वस्वरूपसङ्ख्या उच्यते । कस्याद्रोष इत्यपवादोपेक्षायां प्रथमो व्यासः । तथा
सति प्रभाद्रोष इति सिद्धाति स्म । प्रभाद्रोषेपि “कर्मनिद्रायापि संयम्य य आत्मे मनसा स्मरतः ।
इन्द्रियाण्यन्विमृशत्या मिथ्याचारः स उच्यते” इतिवचनसम्पन्नं पेशदा भगवतीत्यनुमेवं
मुख्योपनिषदो न सादरः प्रथमविसरणमेवेति, तदुपसर्गो उच्यते । नितरां रोषः प्रथमविसर-
ण-

(५) भगवदीयवैतनेयप्रणयितमिता श्रीसुपोषिणीकारिकाव्याख्या ।

प्रथमसूत्रेऽष्टमाध्याये “तथा परमहंसानां सुनीलाममलात्मनः । भक्तिर्योगविधार्थं कथं पक्षमे हि
शिवः” इति श्रुत्यावश्यं भक्तिर्योगविधानार्थमेव भगवदाविर्भावस्योक्तत्वाद्दृष्टान्तस्य भगवदवताप्र-
योगवह्नीकोरे कुन्तीस्रोत्रनिरोधे इति दृष्टान्तप्रकरणे निरोधो न स्वरूपः इत्यर्थः । यद्यपि कुन्ती-
सुतौ “केचिदाहुस्ते वातव” इत्यादिश्लोकेषु दैत्यनृपादिकमपि अवतारप्रयोगमुक्तं, तथापि पूर्वपक्ष-
लेन, न तु सिद्धान्तलेपेति व्याख्यातं सुपोषिन्याम् ॥ १२ ॥ आश्रयस्य दशमार्थत्वे दृष्टान्तरमाहुः—
कार्यकारणेति । कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं, नवउक्ताज्ञानस्य
कारणत्वं, तयोर्होविरित्यर्थः । दृष्टान्तत्वात्—प्रकान्तेति । ‘दशमस्य विज्ञुद्वयं नयानिह
लक्षणं’ स्वरूपान्तत्वात्तमेवः पूर्वभाष्योक्तौ उपकान्तत्वागम्य भवेदित्यर्थः । अत्र निषण्णे
पूर्व निर्दिष्टास्ते रोदन्त्या विमुक्त्ये’ इत्यनेन भक्तिनिरोधोः कार्यकारणभावसङ्गतित्वमिति । सङ्गतिं
सूचयन्तोऽप्युदाहरणमपि भक्तत्वापेक्षया—भक्तत्वादिति । भारद्वाजादेर्दोषाः शास्त्रमेवद्वारो

च. १ कारिकाः] श्रीटिप्पणी-प्रकाश-लेख-योभना-कारिकाव्याख्यादितिर्विनिर्दिष्टा ।

प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि ।

मर्दनकृताह्निः स्वादिति तस्याः समुपमः ॥ १४ ॥

(६) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुपोषिणीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यक्त्या एव निरोध इति सुक्रीव सङ्गतित्वार्थः ॥ १३ ॥ ननु भूचारभूता हि राधाभक्त्ये च न नय-
प्रकटो मारिता इति कथं दुःखोदाहरो नयप्रकरण इत्यत आहुः—प्रकट इत्यादि । भूमेर्हि पाप-
बाहुल्येन भारो, न तु राधाभक्त्या । अन्यदपि तेषां पर्योपदीनां च सत्त्वा । प्रकटे च प्रती सूर्य-
तम इव पापं नष्टमस्येत्यर्थः । ‘दिष्टा होस्सा’ इति द्वितीयाध्यायस्ये स्रष्टमिदम् । प्रथमाध्यायेऽ-
न्यातिमात्रज्ञ तपरिहायत्वाहुः—इतीत्यादि । समुपम इति सफट उच्यते इत्यर्थः । तथा

(४) श्रीमदीश्वरकान्तुभट्टयोजितः श्रीसुपोषिणीयोजना ।

पूर्वकः स निरोध इति । कसिस्त्रिषोऽप्येत्येवमिति निरोध इति शेषम् । स हि परम-
कृत्यादाकलीलावस्थेन परमसुखत्वादासक्तिरूपो वसितुमर्हति । एवं योगिकव्युत्पत्त्या प्रथम-
विस्तीर्णपूर्वका भगवदासक्तिनिरोध इति फलितम् । “या तु व्यसतसमाप्तिनिरोधः स तु कथ्यते”
इति सत्ताचार्यसायने व्यसतपदवाच्यता आसक्त्यैव निरोधत्वकथनम् । सा च “इति गन्तव्यो
योगो कृष्णरामकथां मुदा । कुर्वन्तो रत्नापाशं नाविन्दन्त्यवेदनामि”त्यत्र, “श्यासनादालाभ-
ज्ञानवीडानादिति । न चिदुः सन्मातामनं शुभ्यः कृष्णदेवता” इत्यत्र च सुदृढमभिहितम् । एव-
मस्य निरोधपदवाच्यम् । “समुदायो यन्नायावी कीडासुखस्य वै हेतुः । प्रथमविस्तीर्णः सक्तिभेदानां
पापि योगतः” इति निष्पादितोऽप्यस्य योगिकत्वस्यैव भक्त्यैव निरोधत्वकथनमेव निरोधोति
योग्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लीलाभिर्निर्दिष्टा भक्ता भगवद्भक्त्यैव भवन्त्येवं सुष्ठिमर्तैर्लीला-
वित्तिरुद्धो भगवन्मात्रवत्स्यो भवति । अत एव भगवता भक्तैरविशेषज्ञानाभावाः स्वस्वित्वादेर्हो
“गाढं तेनो मनागपी”त्यनेन । इत्यर्थं सुपसितं सङ्ग्रहयोगे भगवतः अथवाचार्यैरुक्तं “नगामि
हृदये शेष” इत्यनेन । “अन्यत्र गतिरिति । इति श्रिययां व्याख्यातं च । अन्यत्र, “आमासस्य
निरोधस्य वतथाव्यवसितीते । स आश्रयः परं नष्ट परमात्मेति शब्दान्” इत्यादौ प्रत्ययो निरोधपद-
वाच्यः, स च प्रथमविसरणोक्तिः । एवं च सुपोषिन्युक्त्या टिप्पणीभ्यामिदित्या पूर्वोक्तस्वरूप-
सङ्ख्या नयमदशमार्थसङ्गतित्विषयो भक्त्या प्रथमप्रत्ययो निरोध इत्यापादितः । अत एव द्वितीयस्वरूप-
सुपोषिन्यां “भक्तानां प्रथमाभावे निरोध” इत्युक्तम् । इहापि सुपोषिन्या “भक्तो निरोधो भक्तानां
प्रथमत्वेति निश्चय” इत्यादि । तथा च भक्तानां प्रथमस्य प्रत्ययसिद्धिर्भावे नित्यलीलापिबन्धेद्व-
-

(५) भगवदीयवैतनेयप्रणयितमिता श्रीसुपोषिणीकारिकाव्याख्या ।

भक्त्यासिद्धिरिति इत्यर्थः । तथा च कार्यकारणभावसङ्ख्या भक्त्यामेव निरोधः स्वरूपायै, न तु
दृष्टान्तप्रत्यय प्रत्यय इति भावः ॥ १३ ॥ प्रकट इति । यदा परमानन्दः पुरुषोत्तम एव प्रकटो
भवति तदैव भूमेर्देवत्वप्रत्ययसङ्गताह्निः स्वादिति हेतोस्तस्याः श्रुत्याः समुपमः, भगवत्प्र-
यमनन्तरा भगवत्समीपगमनम् । तथा योक्तं सुपोषिन्यां द्वितीयस्वरूपसङ्ख्यायां “सुः सुरोत्त-
रुभविर्दिताया” इतिश्लोकवत्ये “मर्दनकृताह्निः साक्षादात्मन्यत्र, पुत्रत्वेन जननार्थं प्रथमम्,

ब्रह्मद्रादिदेवानामत एवाभ्यसंश्रयः ।
भक्तानामेव निस्तारः कुतः कृष्णेन संसृते ॥ १५ ॥

(१) श्रीमत्पुत्रपरणविरिता श्रीदिग्दर्शनी ।

ब्रह्मेति । तेषां भक्तयेऽप्यधिकारित्वात् केवलमकाया भूरोपाधिक्यं तदपेक्षयेति भावः । अभ्यसंश्रय इति । भक्त्येष्वेवाभिरुचिः सेवितव्यो, न स्वातन्त्र्येऽप्येतेष्वर्थः । यदा, भूरोपाधिर्वाच्यं स्वसारीष्टयेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तदाहर्वात्भावात्, किन्तु तादृशीं भुवमये कृतेत्यर्थः ।

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुभोधिनीदिग्दर्शनीः प्रकाशः ।

चोद्यमसामर्थ्यकयनात्तत्रापि ज्ञेयज्ञानिरुचैवेति न दोष इति भावः ॥ १४ ॥ ननु भक्तनिरोप एव प्रत्यक्षतः कर्तव्यस्तदा भ्रष्टादयोपि भक्ताः साधिकाश्चेति त एव कुतो न निरुद्धस्तदाहुः ब्रह्मेत्यादि । एतदर्थं दिग्दर्शनी ज्ञेयः । ननु “तदात्मायं एवाभ्यसंश्रयः” इति वाच्यस्तदासाधै-
मिक्तिकेपि निरोपः प्रत्यक्षतः भक्त्युत्पत्तयेति, लक्ष्यवाच्यार्थव्यतिरेकं निरोधस्य प्रत्यक्षी-
कृतत्वेन व्यवसायनाम नैमित्तिकस्य कुतो न स्वरूपायैरूपेतेषां भ्रष्टायां पूर्वस्वरूपायैस्सारसमादाय
लोकार्थं द्यौकुर्वन्त आहुः—भक्तानामित्यादि । ननु हेमाद्रिकृष्णयोः भक्तमिष्टस्यैव संसारस्य
लभ्य उक्तं, तेनापि तेषामेव प्रत्यक्ष लभ्यो वाच्योऽतो न नैमित्तिकस्य स्वरूपायैरेतत्त्वः ॥ १५ ॥

(३) श्रीमद्भक्तमहाराजकृतः श्रीशुभोधिनीलेखः ।

अत एवेति । भूमिर्बयपनामनिर्गल्लः, अतस्तस्या अधिकभक्तत्वादेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षनिरोपो-
पक्षज्ञेयत्वोच्यते इत्याहुः—भक्तानामेवेति । एतेष्वेव निस्तारकरणादितेषामेव प्रत्यक्ष निरोप

(४) श्रीमद्वैश्विकलानुग्रहप्रणीतः श्रीशुभोधिनीयोजनः ।

कृत्वा आत्मात्मकप्रथमभावत्वं इति यावत् । सुतोक्तश्रुतौ निरोधोऽप्येव संस्था पठिता । संस्था
च “नैमित्तिकः शक्तितोके नित्य आत्मतोके लभ्यः । इति कविभिः श्रोत्राक्षनुर्वासं स्वभावात्”
इत्यनेन प्रत्यक्षत्वा व्याख्याता । अतो निरोधश्च न प्रत्यक्ष उच्यते । “निरोधोऽनुग्रहमनिलस्य
शुभोधिण्यामपि शक्तिः शायित्वा ततोऽर्थाय भगवतः क्षयमिति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्ति-
व्यग्नानां न क्षयनक्षयने प्रत्यक्ष उक्तः । अतो भक्तप्रत्यक्षसंपादिकाः शक्तयः स्वस्वरूपे निरो-
धिताः कृता मिष्टति ततो भक्तानि प्रत्यक्षमित्येतोऽप्यतो भक्तानां प्रत्यक्षमित्येतोऽपि सिद्ध-

(५) भगवद्दीक्षितभैरवमर्मिर्निर्गता श्रीशुभोधिनीकारिकाव्याख्या ।

धर्मरक्षाधर्मनिष्ठो नारायणः, भूमिभारनिराकरणार्थं सितकृष्णेशोऽयं इति ॥ १४ ॥ ब्रह्मेति ।
अत एव भूमेः केवलभक्तत्वादेव । ब्रह्मद्रादिदेवानामभ्यसंश्रयः भूमिसंश्रयः । भ्रष्टादयो भक्ता
अपि अधिकारित्वात् स्वयं विज्ञापयितुमशक्ताः केवलमर्थां भुवमये कृता विज्ञापितवन्त इत्यर्थः ।
भक्तानामेवेति । अतो भक्तानामेव निस्तारकरणादितेषामेव प्रत्यक्ष निरोपो विस्तृतत्वक
बालनित्यप्रत्यक्षरूपो भावः । द्वादशस्कन्धे आत्मनिकप्रत्यक्ष मोक्षत्वकलेन लीकार्थः । तथा
च निरोधश्च प्रत्यक्ष प्रत्यक्षकलेपि भक्तानां प्रत्यक्ष विस्तृतत्वक एव लभ्यः आत्मप्रत्यक्षेन

अतो निरोधो भक्तानां प्रत्यक्षस्येति निश्चयः ।
यावद्द्विष्टः स्थितो बहिः भक्तो वा विशेषेण हि ॥ १६ ॥
तावदन्तःस्थितोऽप्येव न दारुदहनक्षमः ।
एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेषः ॥ १७ ॥
तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः ।
रूपान्तरं तु नटवत्स्वीकृत्य त्रिविधाभिज्ञानम् ॥ १८ ॥

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुभोधिनीदिग्दर्शनीः प्रकाशः ।

ननु भक्तप्रत्यक्षतो नात्र स्पृष्ट इत्याह्वानायां तद्वयसरूपमाहुः—यावदित्यादिभिः ।
किम्, नन्वप्रकट एव भगवान् स्वकान्त्रं कुतो न निरुद्धपानिलाज्ञायां लीयते इत्युच्यते । तत्र
हेतुर्बलुत्तमाय एवेति हिम्, द्वितीयाध्याये सद्यमस्तदाज्ञानरूपणादधिकारिण विचारिता ज्ञेया ।
तृतीयाध्यायेऽप्यादि विचारयन्ति रूपान्तरमित्यादि । एतेनैव कपटसाप्पक्षता व्याख्यातया

(३) श्रीमद्भक्तमहाराजकृतः श्रीशुभोधिनीलेखः ।

बालनित्यकलत्ररूप इति भावः ॥ १५ ॥ ननु “तस्यैव तद्वयसारविशिष्ट” इति श्रुतेः सर्व-
ज्ञानप्रविष्ट एव भगवान् प्रत्यक्षायां सापन्नं किं विशेषावतरोच्चेलाज्ञा दृष्टानपूर्वकं सापन्नं
यावदिति । कां ॥ १६ ॥ तर्हि “समद्रुह” इति कृष्णेनैव तावत्कर्षसिद्धौ रूपान्तरसीकरणं
किं प्रयोजनकमित्यत आहुः—रूपान्तरं स्थिति । यथा वेपानवरपारोपि नटः स्वरूपतः स एव तथा

(४) श्रीमद्वैश्विकलानुग्रहप्रणीतः श्रीशुभोधिनीयोजनः ।

ति । एतदभिर्भावोक्तव्यं यावद्द्विष्टः स्थितो बहिः भक्तो वा विशेषेण हि । ताव-
दन्तःस्थितोऽप्येव न दारुदहनक्षमः । एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेषः ।
तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यम इति । इत्ययं ज्ञेयः । स्वचन्द्रलीलामिर्मगवा-
क्षितोऽप्यभक्तानां दैहादिसंकलप्रत्यक्षे स्वादर्थं प्रत्यक्षसिद्धौ दितान्तरव्यवसायनिर्वायति, ततो भगव-
दानन्तावबोधोऽतीतिकदेहत्वप्राप्ते आद्यादिरूपवर्धमभ्युपगमो लीयते । अयमेव प्रत्यक्षपदार्थः ।

(५) भगवद्दीक्षितभैरवमर्मिर्निर्गता श्रीशुभोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्वरूपायै स्वीकर्तव्यो, न तु दुष्टपुत्रायां प्रत्यक्षः स्वरूपायै इति भावः ॥ १५ ॥ ननु अप्रकट
एव भगवान् भक्तनिरोधं कुतो न कृतपानिलाज्ञायाः—यावदिति । आह्वानादिभिः
वदित्वा भगवान्दितः प्रकटो वा बहिर्बलकण्ठं न प्रविशेत् तावत्सर्वगत एव बहिः का-
मपक्षितोऽपि दारुदहनसमर्थो न भवति, एवं सर्वव्यापकोऽपि विष्णुः प्रकटो भूत्वा भक्तद्रव्यादिकं
न प्रविशेत् तावत्सर्वगतं सर्वं भक्तदेहेन्द्रियदिकं विद्यते न प्राप्नोति । लौकिकत्वपरीत्यगेन अतीतिकत्वं
न प्राप्नोतीत्यर्थः । इति हेतोः कृष्णसमुद्यमः “आविरोधाज्ञाभोगेन साद्विकारेण अतारार्थं भगव-
दुद्यम इत्यर्थः । एतेन कृष्णोत्तमस्य द्वितीयाध्यायायैव स्वरूपायैव प्रत्यक्षपदार्थायां तद्विधिर्णि सुषिता ।
उपपत्त्यावतारोद्भवः । अतस्तस्य निरोधावस्यमिति ॥ १७ ॥ भगवत् रूपान्तरसीकरणस्य तृती-
याध्यायायैव स्वरूपायैव सह हेतुलरूपां ब्रह्मतिं दर्शयन्तः प्रयोजनमाहुः—रूपान्तरं स्थिति ।

(२) श्रीशुक्लोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुक्लोपनिधिपण्योः प्रकाशः ।

भगवन्वापदेव बोध्यः । एवमनेदं सिद्ध्यति । प्रथमे कीदृशं दृष्टमार्थकलकं च तद्वचनप्रत्ययः । स च 'यापदि'सादिकारिकोक्तदृष्टमपेक्ष, न तु लोकप्रतिष्ठप्रत्ययत्वात्कलैवेवासा लयलीलात्वं न्यायप्रत्ययत्वं च । सोऽयं सम्पूर्णं स्मर्यतेऽनुष्ठुतः । "प्रथमविस्मृतिः कृष्णार्त्त कृष्णस-
त्त्वैव वर्ण्यते" इत्यनेनोक्ता तु कीदृशव्यापारसूता । सापि भरतसूत्रे निरोधपदेनोच्यते । 'या तु व्यसनसंशक्तिनिरोधः स तु कथ्यते' इति । एवं सति करणव्यापारफलानां निरोधता । पदार्थान्तर-
निरूपणविशेषस्तु प्रसङ्गादिदृष्टान्तविशेषप्रसाद इति न कोपि बोधायनस्य इति । ११-१७-१८ ॥

(३) श्रीमद्भक्तभगवत्पात्रजलतः श्रीशुक्लोपनिधिलेखः ।

रूपान्तरधारणये भगवान् स्वरूपतः स एवेति, विविधा भक्ताश्चक्रान्नातुकुलैव साध्या भवन्तीति
रूपान्तरस्वीकारम् । वस्तुनानि च प्रथमाध्याये, "स्वभावसत्त्वान्ध्यायो न वै ह्यस्यः कथंचन ।

(४) श्रीमद्दीक्षितकलानन्दचोषिता श्रीशुक्लोपनिधोज्ञवाः ।

अतो भक्तानां प्रथमप्रत्यये निरोध इति फलति स्म । तथा च प्रथमे शक्तिभिर्भवत्कीदृशं,
भक्तानां प्रथमविस्मृतिरूपं निरोधप्रकारात्मिकं, भक्तानां प्रथमाध्यायसिद्धिं त्वं निरोधपदवाच्यम् ।
तत्र भगवत्कीदृशं करणं, भगवदासक्तिन्यापारः, भक्तानां प्रथमाध्यायः फलमिति त्रितयकृतो निरोधः
स्वरूपायैः । एवमनेदं सिद्धम् । भगवाननेकशक्तिभिः कल्पकप्रतिरोधात्मिकां कीदृशं कुर्वन्
प्रथमविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधालम्बन्यापारेण प्रथमाध्यायरूपफलकप्रतिरोधं सेवकानां
संशयदयतीति निम्नये निरोधपदव्यवहारः सुबोधिनीविन्यादिभूतान्तर इति सर्वमनुष्ठुतम् । किञ्च,
"लौकिकेभ्यः तु मायेषु यवैव हरिविषयम् । निर्वर्तते तदेवञ्च वहेद्वैरमयं येन"तिकारिकायां फलामको
निरोध उक्तः । तथा हि लौकिकेषु मायेषु पदमेषु यव यव भगवान् यवशक्तिं तत्र तत्र विदामन्त्योपनि-
रोधभूतयोराविर्भावतरेन ह्यसिद्धसत्वरूपं तिरोहितानन्दकं विवर्तते, अशालम्बं भवति । प्रकटसच्चिदान-
न्दकं भवतीति यावत् । तत्र दृष्टव्यः वहेद्विराडिति । यथा विप्रप्रवेशे दूरस्थानं वह्निरूपत्वं हृदित्वम् ।
एवं भक्तानां प्रथमप्रत्यये बोध्यः । अन्वयः, शक्तिसञ्चयानन्तररक्षणवाचकेनातुल्यरक्षणव्ययेन गोप्योर्धो-
ऽपि निश्चितः । तदनुष्ठानेन स्वरूपाध्याये स्वरूपाध्यायस्य समस्यतिः श्रीमदाचार्यचरये । "तन्मात्रं इदमे
शेषे लीलाक्षीराभिव्यायिनम् । तस्मिन्तद्वहलीलाभिः सेन्यमानं कलनिविधिम्" लुत्तया रहस्यलीलायां
निरोधपदवाच्यत्वं सूचितम् । तदनुष्ठानेन प्रसूचयैव निरोधप्रकारः "तुल्यपदेन अनेन"तिप्रकारप्रत्ययस्यै
प्रदस्यै "निगूढभावकरणं येन स निरोधः" इत्युक्त्वा "स्वीयेषु स्वविषयकभावोपादानं यथा लीलाया
क्रियते सा निरोधपदवाच्यः"लुत्तयद्विगूढलीलायाः स्वरूपाध्यायः प्रतिपादितेति सिद्धिर्निश्चयनीयम् ।
एवं च शुकोक्तिसुबोधिनीदिप्येषीयु सर्वत्रानिरोध इत्येक एवावधारित्युपायसिद्धिं शङ्कामवर्जितम् । तथा
सतीदं सिद्धम्, देहादि विद्वान्दयोः शकल्येव वाच्यादिप्रथमभावप्रत्ययः फलकरोः सिद्धः । तस्मिन्सति
बाह्याभावेन प्रथमे विषयानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दस्वरूपविशेषोपदेहत्वं
सिद्ध्यति । इदमेव वक्ष्यामहे "भगवान् तव सञ्चितौ तनुवत्स्वेतभावता" इत्यनेन प्राशित्रितम् ।
ततो निसर्गलीलाप्रवेशः स श्रुतिकथनप्रकारः । निरोधलीलायां भक्तानां साधारणमायागुणह्रितत्वेति
लीलासम्बन्धनिर्वाहकान्तराध्यायगुण्यतात्वेन लौकिकान्तराध्यायप्रकारः पुराणादि तेषाम् । अनन्त-
रक्षणेमायागुणविच्छेदो निलीलीलाप्रवेशस्तथा श्रुतिकृतो श्रुतिकलीलायां श्रुतिनिर्गुणत्वमिति विवेकः ।

प्रथमाध्यायकरणादुज्जहारिति निश्चयः ।

पञ्च प्रकरणान्यत्र चतुर्भिर्जन्म सत्यतेः ॥ १९ ॥

अद्यावत्सतिभिः पूर्वं तामसत्त्वाद्भोजोक्तः ।

तथैव राजसत्तायां च वादवानां विशेषतः ॥ २० ॥

सात्त्विकानेककविधत्वा निःप्रमाणैश्चकार ह ।

भगवानेव नान्योत्र तदर्थं पञ्चगामिधाः ॥ २१ ॥

चतुर्भूतैर्जन्मतोत्र तदाध्याया निरूपिताः ।

तत्तत्प्रकरणे तेषामुपगमसु वक्ष्यते ॥ २२ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

(१) श्रीशुक्लचरणविष्णोः श्रीद्विपयोः ।

॥ १५ ॥ प्रशुभ्र इति । अत्र निम्नानुलोपादयं क्रमो न विवक्षित इति शेषम् ॥ २३ ॥

(२) श्रीशुक्लोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुक्लोपनिधिपण्योः प्रकाशः ।

तदेतद्विदुः कृत्वाऽनु-इति निश्चय इति । स्वरूपायै विविध प्रकरणानि विभक्तये-पञ्चोत्तयादि
॥ १९ ॥ नान्य इति । अन्यान्निर्दिष्टवर्गयोः नैसर्ग्यो निम्नानुष्ठानेन शेषः ॥ २०-२१ ॥

चतुर्भूतैर्जन्मतोत्र तदाध्याया निरूपिताः । तत्तत्प्रकरणे तेषामुपगमसु वक्ष्यते ॥ २२ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्भक्तभगवत्पात्रजलतः श्रीशुक्लोपनिधिलेखः ।

वत्सविषयवीयेषु विधा भगवतः कृतिरिति । प्रथमाध्यायकरणादेतोः संसारानुष्ठानोत्तरः । एवं
दृष्ट्वायै विचार्य प्रकरणार्थं विचारयन्ति पश्येति । का० ॥ १८-१९ ॥ भगवानेव नान्योत्रेति ।
पश्चिमेत्याहाराप्रमायाप्राकृतगुणसंन्यस्तम् न इत्यर्थः । इदं वक्ष्यामहे "इति विवक्षितं तासां"-
मिलन इत्येषां सङ्ग्रहः । एवं प्रकरणविभागादपि निरोधस्य स्वरूपाध्याये संशयो न कार्य इति
वाचः । का० ॥ २१ ॥ अध्यायार्थं विचारयन्ति-चतुर्भूतैर्जन्म ॥ २२ ॥ एवमर्थव्यपत्तिरूपेण

(४) श्रीमद्दीक्षितकलानन्दचोषिता श्रीशुक्लोपनिधोज्ञवाः ।

"श्रुतिर्हितान्यथाकृपामि"तिवचनात् । सगुणसत्त्वान्ध्यायकार्त्तवात् । का० ॥ १६-१७ ॥ हेतुस-
मस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

प्रशुभ्रसात्त्विकद्वय वासुदेवसथापारः ॥ २३ ॥

हेतुसमस्वीकरणकाप्यैः प्रथमो महान् ।

हेतुश्च त्रिविधो ह्यत्र गुणा भक्ताहितप्रदाः ।

कंसादेरिः कालतोऽज्ञानात्रिधा दुःखं तु तद्वत्तम् ॥ २४ ॥

(१) श्रीभूतचरणविरचिता श्रीटीट्यप्पी ।

हेतोर्बैविव्ये तात्पर्यमाहुः—गुणा इति । सत्त्वादयो इत्यर्थः । तन्त्रतम् ॥ २४ ॥

(२) श्रीरूपोत्तमचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचित्यण्योः प्रकाशः ।

श्रुतमस्ततोऽनिरुद्ध इत्यर्थं सोपपत्तिकमुक्ततत्त्वस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं गुणा एव तथा कित्त्व-
न्येऽपि तद्वदुपोधिन् इत्याख्येन घट्टन् पीडकमाहुः—कंसादेरित्यादि । अज्ञानादिति कंसयो-

(३) श्रीमद्भजनमहाप्रकाशः श्रीभूतचरणविरचितः ।

स्कन्धार्थसंक्षयो निराकृतः । प्रमाणाध्यायार्थमाहुः—हेतुश्चेति । ननुदुःखं हेतुः । तत्र त्रैविध्यं विवृ-
ण्वन्ति—कंसादेरिति । अज्ञानादिति । “नन्दाया ये क्वे गोषा चावासीनां च योषित”
इतिवाक्यप्रवधानान्तरं कंसेन कृतं भगवदन्ताराज्ञानाज्ञानं ॥ अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति

(४) श्रीमदीश्वरकालमुद्रविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता ।

श्रीव्यासार्थसंक्षयोः कृत्वा प्रथमो जन्मप्रकरणार्थरूपो जन्मलीलात्मको भगवान्महानवधस्येत्यर्थः ।
इह स्कन्धे पञ्च प्रकराणि तेषां कर्मादयोऽपि । तेषु जन्मरूपोऽयं प्रथमः, स च हेलादिभिरवयवैर्बहुलं
प्राप्नोतीत्यर्थः समग्रतो । तत्र प्रज्ञायां जन्मो हेतुर्निरूप्यते स चाज्ञया जन्मप्रकरणे सञ्जाति
प्राप्नोति । द्वितीये जन्मोऽयम्, सोऽपि जन्मसम्बन्धितया जन्मसन्नेति । तृतीये रूपान्तरस्वीकारः, स च
भगवतो जन्मवोधकः । अन्वया “तमनुत्तं जालकमि”त्यादिविशेषवोक्तमभगवदुपपत्त्यावगतितत्त्वस्यो-
द्देवकीचतुर्दशयो “रूपं वधताहुस्तत्कामाद” “विदितोऽसि भवान्माहात्म्यसुखः मङ्गलोः पर” इत्यादिभिः
स्तुतयोर्वैजयन्तान् न सात् । तथा सति सर्वमपि सेहृदीला साधत । रूपान्तरस्वीकारे तु भगवां
चाह इतिद्वया “तदा तु खत एवासीन्नवनप्राससङ्गतिरिति”त्यादिभगवोक्तं भावना सिद्धायत् । अतो
रूपान्तरस्वीकारस्य जन्मवोधकत्वजन्यप्रकरणे निरूपणं सञ्जातयेव । चतुर्थे कामशक्त्युक्तं, तन्मायाकार्यं,
तदव्याख्ययत्नं, मायैव भगवतो जन्म । स्तुतोऽपि महमपि जन्माभावात् । ‘राजन्तरस्य तनुभजनान्या-
वेहा’त्यादिद्वयमन्तर्गतेऽपि तथा नटस्य “देवकीचतुर्दश” इत्यादिशक्त्यर्थः । अतो जन्मप्रकरणे सा-
चाकार्यस्य नाशस्य निरूपणपुत्रवत् । नाशस्य जन्मप्रकल्पात् । एवं हेलादीनां जन्मप्रकरणे निरू-
पणं संभवत् एव । वस्तुतस्तु निरूपणः प्रपञ्चोत्तमस्य प्रादुर्भावो न तु जन्म । प्रादुर्भावप्रत्यक्षं जन्मो-
त्साधितलीला । अत एव “सिंहस्तोऽजन्मनुग्रह” इतिज्ञानवपदं श्रीभूतचरणोक्तम् । देवकीचतुर्दशवधो-
(५) भगवदुपनिषत्प्रकरणमिति श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता

मेति । भगवदन्तराहेतुः भक्तदुःखं प्रमाणाध्यायार्थः । ज्वरातारार्थं भगवदुपनिषत् द्वितीया । रूपान्तरस्वी-
करणं तृतीया । मायाकार्यं कावर्ण्यं चतुर्थी । एवं हेलादिभिरवयवैर्बहुलं प्रथमो जन्मप्रकरणार्थ-
रूपो भगवत् महानिर्णयः । प्रथमप्रकरणार्थरूपो भगवांस्वरूप इत्याहुः—प्रपञ्चअनिरुद्धश्च
वासुदेवस्तथा पर इति । परः संकल्पः । “अत्र निगमाद्युपपादयं ज्ञानं न विवर्धति” इत्युक्तं
द्वितीयार्थः । निरूपणे हि “भगवे वासुदेवोऽसुखदुःखदहति सित” इत्यादिना वासुदेवसुखप्रपञ्चज्ञा-
निरुद्ध एव क्रमेणोपपादित इति स एव कोऽपि ग्रन्थः ॥ २३ ॥ भगवदन्तराहेतुः भक्तदुःखं
हेतुत्वात् त्रैविध्यं तात्पर्यमाहुः—गुणा इति । सत्त्वादयो गुणा एव भक्ताहितप्रदाः भक्तदुःख-
दायका इत्यर्थः । ननुदुःखहेतोर्बैविव्यं विवृण्वन्ति कंसादेरिति । भक्तानां दुःखं त्रिविधमित्यर्थः ।

भूमिर्माता तथा चाम्ये दुःखभातो हरिप्रियाः ॥

यथायोग्यं दुःखमेवामन्येति निरूप्यते ॥ २५ ॥

अयं भगवता शक्यं ह्रीकुरुमितीर्यते ॥

प्रभोऽप्यत्राधिकः शोकः स्कन्धद्वितयपर्यन्तः ॥ २६ ॥

(२) श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता

स्वार्थित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रथमिति दुःखप्रथमित्यर्थः । ईर्यत इति प्रथमाध्याय उच्यत इत्यर्थः । एतेन
त्रयाणां भगवत्तात्पर्यरूपं हेतुतात्पर्येभ्योऽन्येति हेतुनगुणोपेति परिहृतः ॥ २६ ॥ द्वा-

(३) श्रीमद्भजनमहाप्रकाशः श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता

ज्ञाने तु दुःखं न भवेदिति भावः । का० ॥ २४ ॥ दुःखवाधिकाणामाहुर्भूमिर्माता । कंसादिकृतं
दुःखं भूतेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदन्तराज्ञानमृतं दुःखमन्येनां सर्वेषामिति
निर्णयः । ज्ञानमृतं पूर्वोपायं परं कंसादिकृतं काळकृतं च विधेयं इति तथा वेत्तुमातुः ।
तदुःखमितिप्रकारेण निरूपे निरूपिताः “काळं प्रतुल्यमन्धात् कंसं हेतुवपान् । वायवेऽज्वाल-
नं सूर्यं शक्यं तत् विधयं ह्ये” इति । तृतीयाध्याये स्वसातारणे धर्मसम्बन्धप्रधानेन चाज्ञावाधिवि-
नितं मातुर्दुःखं निवारितवान् । ततः कंसादिकृतं दुःखं कंसवपानेनोपवधाय कंसादिरागेन निवा-
रितवान् । ततः “सधाशान्तमावासे” इति कोऽपि भगवदन्तराज्ञानासनवासा-
ज्ञानं दुःखं निवारितवान् । “लमेन पूर्वोऽयं” इति कोऽपि देवक्यां सेहादिशयो विवृतः । अतः
क्रमपरत्वात् एवं मातुर्दुःखं निवारितवानिति ज्ञेयम् । प्रवक्ष्यामिदं विवृतः खनिरूपेस्त्ववतारकार्यतात्पा-

(४) श्रीमदीश्वरकालमुद्रविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता

दानन्दवदितानामपि प्राकट्यप्रत्युक्तम् । स च प्रकरणात् रूपो भगवांस्वरूप इत्याहुः—प्रपञ्च-
अनिरुद्धश्च वासुदेवस्तथा पर इति । तथा च प्रपञ्चादित्युक्तो भगवानेव जन्मलीलात्मक
इह प्रकरणे प्रतिपाद्य इत्यर्थः समग्रः । “चतुर्थोऽयं जन्मवोधकः तथाप्यावा निरूपिता” इतिवाक्यम् ।
अत एकैकस्मिन्प्रकरणे प्रपञ्चादित्युक्तम्, न तु प्रपञ्चादित्युक्त्याध्यायार्थः । किन्तु प्रपञ्चादित्युक्त्या
वधवाक्यप्रकरणप्रतिपाद्य इति भावः ॥ २३ ॥ २८ ॥

(५) भगवदुपनिषत्प्रकरणमिति श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता

अत्र श्रीवृद्धवोसागिनः “कंसादिकृतं दुःखं भूतेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदन्-
तराज्ञानमृतं दुःखमन्येनां सर्वेषामिति निर्णयः । “नन्दाया ये क्वे गोषा” इतिवाक्यप्रवधानान्तरं
कंसेन कृतं दुःखं भगवदन्तराज्ञानाज्ञानं ज्ञेयं, अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति ज्ञाने तु दुःखं न
भवेदिति भावः” इति व्याख्यातवान् । श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता श्रीभूतचरणविरचिता
भूतेर्दुःखम् । कंसादिमातुर्दुःखमज्ञानमन्येनां सर्वेषामिति व्याख्यातवान् । “काळो ह्यवतारज्ञानेन तद-
ज्ञानं दुःखं निवारितवान् । “लमेन पूर्वोऽयं” इति कोऽपि देवक्यां सेहादिशयो विवृतः । अतः
क्रमपरत्वात् एवं मातुर्दुःखं निवारितवानिति ज्ञेयम् । प्रवक्ष्यामिदं विवृतः खनिरूपेस्त्ववतारकार्यतात्पा-

अनुवादः स्तुतिः प्रभो भक्तस्यज्ञापकायुषी ॥
अन्यथा ह्यतिगुणार्थं श्रीशुको वर्णयेत्कथम् ॥ २७ ॥
अज्ञानमन्यवाङ्मानं कृष्णं विनिवार्यते ॥
प्राणनल्वं कथायाश्च दयासिद्धौ शुक्लस्य हि ॥ २८ ॥
एवं प्रश्नो ह्यदशभिः समतो गुणदोषमः ॥ २८६ ॥

(१) श्रीमद्युक्तरणनिरचित्ता श्रीदिष्ण्यी ।

आदर्शभिः प्रभो हेतुमाहुः—गुणदोषम इति । पशुषा, लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा पर्मास्य पद-
देशान्तरगता यस्यामुल्लभ्यमाणः । उपबन्धविषयकत्वात् तत्रावलिख्यते । गुणवाच्यसाम्यं दोष-
वाच्यत्वानामनुकमिलापज्ञादुः—समस्त इति । यथा गुणा उल्लभ्यासां लोके दोषा अनुकमिता इत्यु-
च्यते साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति गवेष्यते । समस्त इति भावप्रधानः ॥ २८६ ॥

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणप्रणीताः श्रीशुकोविनीदिष्ण्योः प्रकाशाः ।

शक्तिरिति । प्राणनल्वस्य प्रश्नरूपत्वमावाचयेत्यर्थः । गुणदोषम इत्यत्र दिष्ण्यर्थां दोष-
त्वेनेति । ऐश्वर्यदिगुणनिष्ठदोषत्वेन । आद्यश्च इति आदिपदेन अज्ञानातिहासवस्तुकाद्व्याक-
वासवदुपरिग्रहणां प्रशस्त्यां सङ्गट इति । अज्ञातस्य सर्वेषु, द्वितीयसर्वेषु, तृतीयस्य यत्स, तुरीयस्य त्रिषु, प्रथमस्य ज्ञानेन, षष्ठस्य वैराग्येन निरोधः स्पष्ट एव । तथा चातो ब्राह्मणभिः प्रश्नो न तु पुरःस्तुतिर्वैयोपिभिः । प्रश्नस्य स्वम्यदितिविषयकत्वादितिमात्रो बोध्यः ॥ २८६ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रणजकृतः श्रीशुकोविनीलेखः ।

बादस्तदकथनम् ॥ २५ ॥ अनुवाद इति । सर्वमाहुर्वादी, 'निवृत्तचरित्त'त्वेन चरित्रस्तु-
तिभ्योऽर्थः । अन्यथेति । भक्तत्वाभावे इत्यर्थः । अज्ञानमिति विनिवार्यते 'पितामहा मे'
इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेति शेषः ।

(५) भगवद्दीपनित्येवरासमिर्दिता श्रीशुकोविनीकारिकात्माख्या ।

शुभोपनिषां च "तत्र दशभिः श्लोकैर्मिसान्त्वन् वाचा । उपायेन देवन्वाः पञ्चविंशतिः । ततोऽष्टिभिः
सर्वेषां"मिति ॥ २६ ॥ अनुवाद इति "कथितो वंशविस्तारः" इत्यादिशार्दूलश्लोकेन नवमस्कन्धो-
क्तपरिव्राजपादः, "निवृत्तचरित्त"त्वेन चरित्रस्तुतिभ्योऽर्थः सुखलुब्धवारी श्रोतुर्भक्तस्यज्ञापकायुषी ॥
पूर्वोक्तदुर्गपानेन वस्तुवादस्यायं भक्त्यर्थेति भावः । अन्यथेति भक्तत्वाभावे इत्यर्थः ॥ २७ ॥
अज्ञानमिति । "पितामहा मे" इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेन परीक्षिता सस्य कृष्णविषय-
कप्रमाणमन्यवाङ्मानं च विनिवार्यते । तथा च तत्पुत्रो भगवन्माहात्म्येन मम पितासो भगवन्प्रीतिरिति
परीक्षिता शुकं प्रति स्वाधिकारो बोधितः । प्राणनल्वमिति । "नैपातिदुःसाह-
"ते"श्लोकात् प्रश्नरूपत्वाभावात् निराण आदर्शपरिचिति भावः । आदर्शभिः प्रभो हेतुमाहुः—गुण-
दोषम इति । पशुषा ऐश्वर्यवादः । लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा पर्मास्य पदं सत्पुत्रमात्रादपः । उपब-
न्धविषयकत्वात्प्रश्नस्य शुभोपनिषयकत्वमित्यर्थः । गुणवाच्यसाम्यं दोषवाच्यत्वानामनुकमिलापज्ञादुः—
समस्त इति । यथा गुणा उल्लभ्यासां लोके दोषा अनुकमिता इत्युच्यते साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति
गुणवाच्यसाम्यं दोषवाच्यत्वानां अनुमित्यर्थः । समस्त इति भावप्रधानो निर्देयः, सत्त्वादित-

अ. १ श्लो० १-२ । श्रीदिष्ण्यी-यथाशु-लेख-योजना-कारिकात्याकाशविनिर्भूषिता ।

पूर्वस्कन्धे भङ्गेः प्रतिपादितत्वादनुकमितापूर्वकमुक्तानुवादमाह । सार्धेन—कथितो वंशवि-
स्तार इति ।

राजोवाच—

कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।

राज्ञां चोभयवन्द्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥

यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तमम् ॥

श्रीशुकोविनी ।

भक्तत्वादेव तत्रालानां वंशयोर्विस्तार उक्तः । अभ्यहितत्वात्सोमस्य पूर्वनिपातः ।
वंशविस्तारप्रश्नश्चैवं वारयति-विस्तार इति । अन्यतमकथननिवारणायोभयग्रहणम् । रात्रि-
न्दिवं सर्वेषां सर्वान्धकारनिवारकत्वाद्वाविस्तारकथनं युक्तमिति पूर्वोक्ताभिप्रायं च वदन्
स्वस्य श्रोतृत्वं च समर्थयति—उभयवन्द्यानां राज्ञां चरित्रमपि कथितमिति । उत्पत्त्यैव
भावाः । चरित्रमपि तेषामन्यतः भक्तिजनकमित्यस्वीरापादेश्वरस्य तथात्वात्प्रथमगुणादः । अत्र
पठो जननसम्बन्धप्रतिपादिका । चकारात्तत्र भगवतोऽपि चरित्रं प्रतिपादितमित्युक्तम्
विशेषतोभिप्रायेण कथने श्रवणे च हेतुः परमाद्भुतमिति । परमेष्ठेण भगवता, परमया भक्त्या
वा ॥१॥ यदोः पितुरादेशोऽह्नुनादधर्मपरत्वेन कथनानुक्तत्वमाह्वयं जराया भगवद्भजनप्र-
तिबन्धकत्वान्मुमुक्षुषुः सेवां गीणपितुराज्ञोऽह्नुनां युक्तमित्याह—यदोश्चेति । धर्म-
शीलस्येति पृथगनुवादे हेतुः । जराया च धर्मनाशः । शरीलपदेन पितृवर्माज्ञानमुक्तम् ।
युववयसा तन्मातृसम्बन्धस्थालान्मनमुक्तत्वात् । अतो भगवद्वचनारम्भमेव पूर्ववैशो
निर्वाचितः । अन्यथा तैः सह भगवत्सम्बन्धोऽपि न युक्तः स्यात् । भीष्मस्य वस्त्वतार-

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणप्रणीताः श्रीशुकोविनीदिष्ण्योः प्रकाशाः ।

राज्ञामित्यत्र पठो जननसम्बन्धप्रतिपादिकेति । राज्ञामिति वा पठो सा चरित्तु नवनवसम्-
बन्धप्रतिपादिका । तथा च तत्पुत्रं चरित्तं, न तु तत्सम्बन्धमन्यवृत्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ यदोश्चेत्यत्र

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रणजकृतः श्रीशुकोविनीलेखः ।

कथित इत्यत्र पूर्वोक्ताभिप्रायं चेति । विविधगुणानुपलब्धत्वात्पूर्वोक्तस्य 'सोमसूर्य-
योर्व'विपदस्य 'रात्रिन्दिर्व'त्वेन निरूपितमभिप्रायं वीक्ष्य उपबन्धसम्बन्धकथनेनानुवदित्यर्थः ।
श्रोतृत्वं चेति । यथाशुभावादेन सस्य गतितात्पर्यनिर्वाहकप्रवचनार्थं समर्पितमित्यर्थः ।
उत्पत्त्यैवेति । भक्तवत्पलकथनादिति भावः । पृथगनुवाद इति । वंशायपञ्च परिव्राजपाद
इत्यर्थः । अत्र पठोति । राज्ञामिति कर्तारं पठो । तथा च यत्पुत्रं चरित्तं न तु राजसम्बन्ध-
मनुकमित्यर्थः । परमयेति । यदो भीष्मोऽनया कथ्येति परमा भक्तिरित्यर्थः ॥१॥ यदोश्चेत्यस्याभावे
इत्याहेति । इति धर्मशीलपदेन सुपरचिति शेषः । त्याग्याने अत इति । भवर्षेयनकथनोदानकर्तृत्वा-
दित्यर्थः । पाण्डुपृथ्वीनां तु क्षेत्रजत्वमिति भावः । अन्यथेति । तद्विषयवर्णनित्युत्तमाने तादृक्प्रयो-
गात्पुत्रवैशोः पाण्डुपृथ्वीभिः सह कुन्तीसुमित्रादिविदोर्न भगवत्सम्बन्धो न युक्तः । तेषु वीरसु पाण्डु-
हाराऽपि भगवत्सम्बन्धित्वेन व्यपदिशेरिति भावः । ननु भीष्मस्य वीरवैशेति कथं सम्बन्ध इत्यत
आहुर्भीष्मस्येति । वसवतात्वात्तस्य सम्बन्धित्वेन—व्यपदेशेऽपि न दोषः । अपिचमात्रातिः ।

तत्रांशोनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

त्वात् सम्बन्धोऽपि । दोषस्तु तत्कृत एव । अत्र च तेषां तिमिज्जित्वं वक्ष्यति । अतो यतुः स्वभावत एव धर्मस्यः । अत एव तद्वंशस्य च नितरां कथययुक्तम् । मनवलीला मुनयः । तत्रापि प्रायज्ञानाः सन्तः । तदशा अपि भक्ता अतिशयिताः । अनुवादप्रश्न-योर्मध्ये मुनिसत्त्वमिति सम्बन्धमुपयतेतुत्यायम् । एवमनूय, भवतो वीर्याणि चरित्राणि च इच्छति सार्द्धं—तत्रांशेनेति । तत्र वंशे । विष्णोर्व्यापकम् । सर्वबोद्धमने प्रयो-जनाभावात्, प्रयत्नविलयप्रसङ्गाच्च तत्रैव वंशे देवकीगृहदेशे मायोद्भूतः प्रकटितपरमा-नन्दस्य तावति देशे तेन प्रकारेण भार्या दूरीकृतवानिति अंश एव स भवति । द्विती-यस्कन्धविवरणे चैतत् समर्थितम्, 'अदीनलीलाहसितेषुषोष्ठसदित्यत्र । शास्त्राधोपरि-ज्ञानादंशभगवत्पदान्ध्यां लोको भ्राम्यति । अंशावतारप्रसिद्धा वा प्रश्ने तथोक्तम् । प्रयुक्तांशेनेति केचित्, वंशसम्बन्धसत्येवेति । अवतरणं वैकुण्ठादंशजगमम् । तस्यै तत्त्वद्वारापि भवतीति तन्निवारणार्थं साक्षात्त्वकथनाय विष्णोरित्युक्तम् । माहात्म्यज्ञानार्थं वीर्याणां प्रश्नः । अश्विनैश्वर्यबोधकानि चरित्राणि वीर्याणि । शंस कथय । सूक्ष्म-प्राप्त्येनानुशासनकथने कथयत्यर्थः । न इति पिशेपतः स्वस्य तदाकाङ्क्षितं निरूपि-तम् ॥ २ ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वाच्चरित्रमात्रमेव गृह्यन् मत्स्याद्यवतारेष्वप्ययमेव भगवा-नवतीर्ण इति, तस्य च वीर्याणि चरित्रं चोक्तमिति व्यर्थः प्रश्न इति शङ्कां निवारयति—अपत्तीर्यति ।

अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ।

यदोर्वंशे भगवानवतीर्य यानि कृतवांस्तानि सर्वाण्येव कथयेत्सम्ब-न्धः । वीर्याधिक्यास्तत्त्वकथनाय बहुकालावस्थानं सूचयति—वंश इति । तच्चरित्रं सर्वमेव धर्मात्मकमपीति वक्तुं यदुक्तसम्बन्धः । अस्मासन्तु ततोऽप्याधिक्यनूचकः ।

(१) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुविधितिटीपण्योः प्रकाशः ।

तत्कृत इति वंशकृत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) श्रीमद्भगवन्महापराज्जितः श्रीसुविधितिटीपण्योः ।

दोषस्तित्थिः । अवतारैश्च इत्यर्थः । उभयहेतुत्वात्तर्पमिति । तादृशयुक्तः सत्तात्त्विकैश्च यथार्थ-ज्ञानात्तात्त्विकतादो भवति, यथार्थवैयर्थ्यश्च तादृशवक्तव्यै संभवतीति उभयवापि हेतुलं मुनिसत्त्व-मल्लक्ष्यम् । विष्णोरितिसार्याण्युक्त-व्यापकस्येति । अंशोनावतीर्णस्येत्यर्थः । सर्वेष्वेत्यारभ्य 'प्रकटितपरमानन्दस्यैत्यनेन । एतत्समर्थितमिति । दशवीजसिद्धिलक्षणीयत्वकथनेनांशस्यैव-तादृशमेव सिद्धमिति भावः । अंशभगवत्पदान्ध्यामिति । अंशशब्दः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयं-मिलय च भगवत्पदमनो आगमति । वंशः पूर्णो वेत्युक्तोऽदिकसंशययुक्तो यदीत्यर्थः । 'अमु-नवतस्यने' इति प्राज्ञात्वंयथोपि भ्रम एवेति भावः । अत्र वीर्यशोऽपिभक्तेः चरित्रप्रशस्तय वीर्य-

व. २ सो० १-४] श्रीटिप्पणी-प्रकाश-लेख-योगना-कारिणाभ्यास्यदिमिर्भूयिता ।

२१

कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ ३ ॥

व्यसनावेशतया अप्रयोजककरणं वारयति—भगवानिति । अवतारप्रयोजनं सामान्यतः स्वज्ञानमाह—भूतभावन इति । भूतानि भावयत्यनुभावायतीति । भगवानेव संसारे स्थितो न बहसते । अन्ये तु बहसन्त इति निश्चीरितत्वात्प्रयत्नप्रयत्नान्नेऽपि येष्ववितारस्ते कृतार्थो भवन्तीति भगवद्वतारः । एवमवतीर्य यानि कृतवान्, इच्छयापि तत्रत्यानां मुक्तिदानसामर्थ्यं विद्यमानेऽपि यत्कार्याणि कृतवन्तस्तद्विप्रप्रयोजनार्थमेवेत्यवतीर्यते । अत एव व्याख्येताः । ज्ञातानि तान्यनुपबृन्धन्त इति । एतद्व्यापयति विश्वात्मेति । भग-वानेव स्वतन्त्रतया यदि हितं न कुर्वीतदान्योन्याभयः प्रसज्येत । स्वतःकरणे विश्वा-त्मात्वं हेतुः । तानि सर्वाण्येव पूर्ववत्तो बद् । यद्यपि 'जातो गतः पितृगृहा'दित्यत्र, द्विती-यस्कन्धादिषु च चरित्रयुक्तं, तथापि विस्तरं कथयेत्वाह—विस्तरादिति ॥ ३ ॥ एवं भगवद्दीर्घाणां चरित्रस्य च प्रसमुक्त्या चरित्रस्य भगवत्तत्र माहात्म्यमाह विभिः । भगवतो माहात्म्यं द्विविधम् । अट्टष्टष्टमेवेन । तत्र प्रथमं चरित्रमाहात्म्यमाह—निवृत्तेति ।

निवृत्ततर्पैरुपगीयमानाह्वयोषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।

क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुप्रात् ॥ ४ ॥

(१) श्रीमदुत्तरचरणचित्ता श्रीटिप्पणी ।

अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । वनवतारसामयिकलीलोद्धारार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुविधितिटीपण्योः प्रकाशः ।

निवृत्ततर्पैरित्यत्र कारिकास्तु । गुणानुवादिशेषणानां तत्तर्प्यं वक्तुं एवं गुणरूपस्य

(३) श्रीमद्भगवन्महापराज्जितः श्रीसुविधितिटीपण्योः ।

चरित्रयोर्देवदातुः—अचिन्त्यैश्वर्येति ॥ २ ॥ अवतीर्यैव व्यसनावेशतयेति । व्यसनानां दुःखिसासरोक्तमन्युत्पानकीयज्ञानाभावेनो यस्य तत्तयेत्यर्थः । पशुपुंशैर्विदिता च सत्प्रत्ययसनाभावः सिद्ध इति भावः । भगवद्भ्रात्रेनेति । अवतारे सति चरित्रप्रवर्धनात् तद्वत् भगवत्सम्बन्धे सति भगवतो भवेन संसारापद्धत्युपशमनैश्च भक्ता यचित्ता भवन्ति, गुणसम्पन्ने तिस्र इव कृतापी गुणा भवन्ति । अपद्धत्युपशमनं जीवेश्वरागते मोक्षपदेनोच्यते । भगवन्तु वन्त्यामासांचर सितस्य न मोक्षपदान्वात्मस्य एव 'न मे मोक्षो न कथन'मिति मन्महाकथम् । इच्छयापीति । तत्रत्यानां अपत्तात्त्विकानां सर्वे मां पश्यन्तितीच्छया साक्षात्कारे मुक्तिः संभवतीत्यर्थः । पूर्ववत्तो बदेति । सूक्ष्मापारम्भेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ निवृत्ततर्पैरित्यत्र श्लोके उक्तमन्युत्पानानुवादात्माहात्म्ययुक्त-मिति । यत्पशुपुंशैर्विदितामहात्म्यमेव तात्पर्यं न तु चरित्रमाहात्म्यविलासश्च तत्ताभयनो विशेषभग-

स्वरूपात् फलतथापि महापुरुषयोगतः ।

विषयोत्तमतथापि चरित्रं परमं मतम् ॥ १ ॥

मुक्तस्य कार्यमेतद्वि मुमुक्षोर्भवनाशक्तम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीसुधोपनिषिटीयः प्रकाशः ।

चरित्रस्योक्त्यर्थाद्—स्वरूपादित्यादि । महापुरुषयोगत इति । महापुरुषो भगवान्, तस्य मन्वात् । विषयोत्तमत इति । विषयेण विमोतीति विषयः । विषयश्च तत् उत्तमं च विषयोत्तमं, विषयेभ्यो वा उत्तमम् । इदं तथा तथा “परिमिष्टिनेऽपि वैश्वस्य” इत्यत्र द्वितीयस्वरूपे सिद्धम् । विषयोत्तमत इति भावप्रधानः । परममिति । परः पुरुषोत्तमो नीचो ज्ञाते ज्ञाते येनेति तात्पर्यम् । “अत्र मां मायैवन्तदे”त्येकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये भगवद्वाक्यात् । एवं चरित्रोत्तमं तदनुवादोक्त्यर्थाद्मुक्तस्येत्यादि । एवंचरित्रकथनं जीवन्मुक्तस्य कार्यम्, “वदते तेमिवासायाम्” इति द्वितीयस्कन्धे शुभानुवादात् । स्वभावतः सख्येभ्यश्च कृतिरित्यर्थः । तथा च ब्रह्मानन्दादप्यधिकतरस्वरूपात्स्वस्वरूपेभ्यः । भवनाशक्तत्वात्फलतः । ननु चरित्रगानाधिकृतो मुक्ताभावेनेति चेदन्वेषां श्रवणादिकं न स्यात् । तेषां दुर्मिलत्वादेव वाहुर्मुमुक्षोरित्यादि ।

(३) श्रीमद्भगवद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः ।

वतात्सर्वमाहुः—स्वरूपादिति । ज्ञायेन स्वतःफलस्वरूपकेन स्वरूपो महापुरुषयोग उक्तः । द्वितीयेन फलसाधनत्वस्य चक्रेन फलतो महापुरुषयोग उक्तः । तृतीयेन ओजस्योत्पत्त्यस्य चक्रेन विषयस्य चरित्रस्य विषयोत्तमत्वं चरित्रस्य । विषयोत्तममिति भावप्रधानः, कथनविषयेऽप्युत्तमात् । चरित्रस्येति शेषः । शुभानुवादस्य तथात्वं गुणसम्पन्नादेवेति चरित्रगानाधिकृत्येभ्योऽश्रयतीति भावः । इदं त्वं विवदयन्ति मुक्तस्येति । एतदुपपन्नमिति त्वित्यर्थः । तृतीयविशेषणसार्थमाहुः ।

(४) श्रीमद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः ।

निवृत्तपैरुपगीयमानादित्यादि । इह भगवद्भूषण मुक्तमुमुक्षुभ्येवत्यादिना श्रवणस्य प्रसक्त्यः प्रतिपादितत्वात् सति सर्वोत्पत्त्यात्वं न सर्वेषां प्रवृत्तिरित्याह ब्रह्मप्रवृत्ती दोषाणां ।

(५) भगवद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः श्रीसुधोपनिषिटीयः प्रकाशः ।

तर्ह्यः ॥ २८३ ॥ निवृत्तपैरित्यत्र शुभानुवादविशेषणवतात्सर्वमाहुः—स्वरूपादित्यादि । निवृत्तपैरुपगीयमानादिति विशेषणं फलफलस्वरूपकेन स्वरूपत उत्तमत्वम् । अचो-पचादिति विशेषणं दोषनिवृत्तिफलसाधनत्वस्य चक्रेन फलत उत्तमत्वम् । ओजस्योत्पत्तिरामादिदिविषयेन विषयोत्तमत्वात्फलत्वम् । महापुरुषयोगत इति “उत्तमकोशशुभानुवादादि” तस्य तात्पर्यम् । अत्र एवैतादृशाः एवं स्वरूपगुणार्थचरित्रस्य उच्छेदलक्षणा सम्बन्धोपनिषिटीयस्योक्त्या-हे”त्युक्तं सुधोपनिष्याम् । अत्र महापुरुषो भगवान् तदोपलब्धत्वात्सम्बन्ध इत्यर्थः । एतेष्वेव विवदयन्ति अत्र मुक्तस्येति । भावविशेषणार्थम् । द्वितीयसार्थमाहुः—मुमुक्षोरिति । तृतीयसार्थमाहुः—अज्ञे-

अनिन्दविषयस्य विरक्तोऽस्मिन् वंतेऽहम् ॥ २ ॥

आत्मपाती कर्मजो निन्दितार्थतः सदा ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीसुधोपनिषिटीयः प्रकाशः ।

नन्वसैवमुक्तं को हेतुर्वा आहुरनिन्दविषयस्येति । च पुनः अनिमग्नस्य विषयश्च । नन्वे हि रूपादयः संसारो वान्ति, इदं तु भगवति वान्तीति तथेत्यर्थः । तत्र प्रथममाहुः विरक्त इत्यादि । संसारद्विरक्तः अस्मिन् गुणवाते भुवं वनं कुर्वीत । तथा चान् रमयुक्तयोः भवणे कथमे च प्रवृत्तिं योपयत्ना शास्त्रकोशास्मिन्नेव प्रकारो योपयत्न इति भावः । पतेदिति पाठे तु अस्मिन् गुणवाते रतिरित्येवं श्रीः स्वानाद्योऽयः पतेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उत्त-एतस्य इदं तात्पर्यम् । ननु गुणानुवादे विरक्तिरेव कथमिति काह्यानां पदुमपदतात्पर्यमाहुरात्म-पातीत्यादि । अत्र केचिदकारण्येवं कृत्वा “अपगता भूय यस्यादिलपद्भ्युक्ता आत्मा, तं हन्तीत्य-पद्भ्युक्ता आत्मपाती”त्याहुः । तत्र, अपभ्रूक्तस्य सुपुत्री सुती वा भवनादाद्यस्य “नामं हन्ति न हन्त्यत” इतिश्रुत्यादिनिर्णयत्वात् । अतः संसारानिमग्नता एव तथात्वं मुक्तम् । तत्कारण्येवं विनापि पुंश्च हन्तीति पदम् इति मूलविशुद्धादित्याह्यस्ये कृतेऽपि शक्यते । एवम् “पद्भ्युक्तिः पद्भ्यां चतु-पदाहुत च द्विपदा”, “विमलः पद्मः सर्वे जीवाः संसारवर्तिनः” इतिश्रुतिसंस्थित्यां संसारिणां

(३) श्रीमद्भगवद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः ।

अनिन्द्येति । अयं चरित्ररूपोऽस्मिन्नेव विषयः । “क्षे विरज्येतेति”कथनादस्मिन्निरक्तस्य पातः स्फुटित इत्याशयेवाहुरस्मिन्निरक्तो भुवं पतेदिति । एतेनापि चरित्रमाहात्म्येभ्योऽपि भवती-सामासोक्तो वाक्यार्थः । आत्मेति । “पुनाति”तिपदेन पद्भ्युक्तीनां श्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः । अज्ञातिरिक्तमेतिरक्तसदा आत्मपातीत्यादिः इत्युक्तं न, किन्तु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मपातीत्यादीनां पशानामन्यत एव ज्ञेय इति भावः । आत्मपातीत्यादि पदवत् विशेषणवत्सयाः । निर्दुष्टान्तःकरण्येर्वापमानादित्युक्तं दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरण-

(४) श्रीमद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः ।

हेतुत्वं वतु श्रीमदाचार्यचरणाः कोऽकांक्षं विवदयन्ति आत्मपाती कर्मज इत्यादिना । पद्भ्युक्ती-व्यतिरिक्तमेतिरक्तसदा तदा तदा इत्युक्तं न, किन्तु तदन्तर्गत एव । पद्भ्युक्तीः श्रीजीवा भगवद्गुणानुवादद्विरक्ता भवन्ति । तेषां तत्त्वभावग्राह्यानाम् । जीवद्वाराद्विरक्तो जीवोऽपि तु आत्मपातीकर्मजनिन्दितार्थतत्पन्नत्वम् एव गुणानुवादविरक्तो भवेन्नार्य इत्यर्थः । तथा च पद्भ्युक्तीनां, श्रीजीवा, आत्मपातिनां, कर्मजस्य निन्दितार्थतमेति पक्ष विरक्तो भवन्ति ।

(५) भगवद्गीतासम्बन्धसुधोपनिषिटीयः श्रीसुधोपनिषिटीयः प्रकाशः ।

न्येति । अयं चरित्ररूपोऽस्मिन्नेव विषयः । मूले को विरज्येतेति कथनादस्मिन्गुणानुवादे विरक्तस्य पातः स्फुटित इत्याशयेवाहुरस्मिन्निरक्तो भुवं पतेदिति । आत्मपातीति । अत्र श्रीवैशम्प-सामिनाः “युगानितिपदेन पद्भ्युक्तीनां श्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः तद्व्यतिरिक्तमेतिरक्तसदा आत्मपातीत्यादिः इत्युक्तं न, किन्तु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मपातीत्यादीनां पशानामन्यत एव ज्ञेय इति भावः । आत्मपातीत्यादिपदवत् विशेषणवत्सयाः । निर्दुष्टान्तःकरण्ये-

पञ्चश्रीन्यायतिरिक्तश्रेष्ठिरको न ततः पृथक् ॥ ३ ॥

(२) श्रीतृतीयोपनिषदप्रणीतः श्रीतृतीयोपनिषदोपनिषदोः प्रकाशः ।

द्विपदां चतुष्पदां च पञ्चले सिद्धे लवैषप्रकरणे तदातिन आत्मपातितं स्मारकम् । तथा एका-
दशकर्मवैयुक्तं पञ्चसप्तम्ये । 'कर्मण्येकोविदाः सन्त्या मूर्धाः पण्डितमाविर्' इत्यादिना, 'ये कैव-
ल्यमनुभूया ये चातीताश्च सुखाः । वैश्वदेवो ब्रह्मणो आत्मानं पातयति ते', 'एत आत्म-
होयस्यान्ता अज्ञाने ज्ञानमाविर्' इत्यन्तेन कर्मनाशान्निहितार्थत्वात् च तेषामात्मपातितं सिद्धम् ।
वैदिकपञ्चसप्तम्यनश्रवणेन राज्ञो विना तयात्वं ज्ञात्, तस्य सन्निधाय विविचित्रहार्थं पञ्चमपदेन
राशोक्तं ज्ञेयम् । यदि तु 'श्रीतृतीयोपनिषदं राजेन्द्र' वृणां सन्निधयः इत्यादिद्वितीयोपनिषद-
मन्वाचान्तुरोपाधिद्विरपि गुणानुवाचद्वितीयत्वेनाश्रितं तदा तु इतीति प्र इति पञ्चयैवं च विषय
तेन त्रिपिपातात्मपातितः सन्नृच पञ्चसहितो मः पञ्चम श्लेषं सुसुत्वा पञ्चपदेन पृष्टु, इत्येनैः सकर्ष-
कत्वात्सप्तमिन्याहारतोर्धतक्षिवाश्च पञ्चमनाश्रय पञ्चमपदेन चत्वारः सन्नृचाः । किञ्चन उपा-
नितिपदेन पञ्चमन्यायतिरिक्तानां पुंसां अवपाधिकारपोषणात् स्त्रीलोपोपि अवपाधिकारस्थलेन
भोष्यते । स च मायापरिपृहीतः स्रष्टवदेतिनिष्ठो ज्ञेयः । यो गीतायामासुरीसम्पत्तिशुक्त उक्तः ।
एवमेते पञ्चापि कारिकायाः सन्नृचोक्ताः । तथा चायमन्वयः—आत्मपातौ कर्मवदो निन्दितार्थतः सदा
विरक्तः ततः पृथक् चेत् पञ्चश्रीन्यायतिरिक्तो नेति बोध्यः । अत्र यत्पञ्चश्रीवै विन्यो मित्रतयोक्तौ

(३) भीमद्वारावर्द्धनमहाप्रणयनः श्रीतृतीयोपनिषदः ।

दोषेयात्मानं इतीत्यर्थः । पञ्चश्रीन्यायतिरिक्त इति पुमानितिपदसार्थः ।

(४) भीमदीक्षितलक्ष्मणभट्टोपनिषद् श्रीतृतीयोपनिषदोः प्रकाशः ।

अस्मिन्मूलश्लोके 'कः पुमान्निर्व्येतेति पुनरेन पुमान् निर्व्येते स्त्री तु निर्व्येतेत्यर्थः
स्युक्तिः । श्रीतृतीयपुत्रे च न देवतेन भगवद्गुणानुवादवैराग्यकारणे, 'मां हि वार्धे न्यायिस्व येन
स्युः पापनशः । त्रियो वैश्यास्तथा ब्रह्मस्येति वान्ति परं वति'मित्यादिवाक्यात् । कुन्तीमृ-
त्क्षीणां मत्तलस्पर्शपातः । मनुष्यापिञ्जकं शस्त्रमिति सर्वत्रसिद्धान्तादेर्मनुष्यात्मसम्पत्ति-
त्वात् । अतो जीवधर्मिणैव श्रीतृतीयपुत्रे निर्व्येते । अत एव 'पुमान्निर्व्येतेत्यस्य आत्माने 'ये
पञ्चनाराः कवचारा' इत्यादि व्याख्यामाचार्यैः । अतो श्रीजीवानां पञ्चजीवानां च समावर्तनविशेषः ।

(५) भगवद्गीतानिर्देशयामतिमिता श्रीतृतीयोपनिषदकारिकायाख्या ।

गीतमात्राश्रितो दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरणदोषेयात्मानं इतीत्यर्थः । पञ्चश्रीन्यायति-
रिक्त इति पुमानितिपदसार्थः इति व्याचक्षुः । एवं भवतीत्याम्बोक्षसप्तम्यादुपानुवादविरक्तः कर्मवद
एव । योगवर्धनोपनिषदमन्विषयपादिरक्तो निन्दितार्थत एवेति स्फुटम् । तथा च मूले 'गुणानुवा-
दादिरक्तः पञ्चम' इत्युक्तं, तस्य पञ्चमस्य 'निर्व्येतेत्यर्थः' इत्यादिगुणानुवादविशेषेणैवात्मपातयादिभेदेन त्रैविध्यं
सृष्टिर्, तदेव कारिकायां स्फुटीकृतम् । पुमानितिपदेन पञ्चजीवानां स्त्रीजीवानां च समावर्तन एव
गुणानुवादविशेषो बोधितः ।

प्रथमतः फलरूपं चरित्रमेतदित्याह—निवृत्ता तर्था तृष्ट येमाः । तृष्णा अन्तःकर-
णदोषोपलक्षिका । निवृत्ताः सर्व एव दोषा येमाभिति । नहस्यदोषवत्तपि भगवद्गुणा
गप्यु शक्याः । उप समीपे गीतमात्राज्ञानप्रयासो निवारितः । अज्ञानान्द्वयेन च
विषयानुभवेषि प्रयासो निवारितः । बहुवचनेनात्मत्वात् श्रीतृतीयोपनिषद्विचित्रि सृष्टिः ।
अनिवार्यस्वये फलित्यन्ति । स्वतन्त्रकथावेव सर्वत्रात्मल गानम् । अनेन रसमिनिवेशो
ज्ञापितः । एवं वक्तुं फलरूपत्वं, श्रीतृतीयोपनिषादकत्वं चोक्तम् । चरित्रस्य फलसाधकत्व-
माह—भवौषधादिति । भयस्य संसारलौघेषु निवर्त्तकम् । अत उपकारस्मरणज्ञानम् ।
श्रीतृतीय कर्मज्ञानमभिमन्व इदं परमं साधनं मोक्षस्य । जीवेषु हि रोगनिवृत्तौ न पुरुषज्जा-

(१) भीमद्वारावर्द्धनमहाप्रणयनः श्रीतृतीयोपनिषदः ।

अवपातान्द्वयेनेति गानतार्थम् । अनिवार्य इति । भगवद्विषयकलेन निवारयितुमयोग्यः

(२) श्रीतृतीयोपनिषदप्रणीतः श्रीतृतीयोपनिषदोपनिषदोः प्रकाशः ।

तत्तदुपपदस्य व्युत्पत्तिरप्युपनिषदोः ॥ का० ३ ॥

एवं कारिकाभिस्तार्थं सन्नृच श्लोकं व्याकुर्यन्ति—प्रथमत इत्यादि । निवार्यदोषेति ।
ते चत्वारदयो ज्ञेयाः । आत्मेकाद्विचारकत्वं च 'परस्परं लक्ष्यपदादेति' कर्ममस्तुती ॥ तृतीये स्फुटम् ।

(३) भीमद्वारावर्द्धनमहाप्रणयनः श्रीतृतीयोपनिषदः ।

स्वतःश्रेति । चरित्रस्य फलरूपत्वमागतं पदसार्थं उक्तं लोकेन समर्थितं इत्येवकारः । दोष-

(४) भीमदीक्षितलक्ष्मणभट्टोपनिषद् श्रीतृतीयोपनिषदोः प्रकाशः ।

तत्र जीवे स्त्रीत्वं तु निवार्यासक्तिरुपलब्धतिपरवशम्, 'स्त्रीजीवाः प्रकृतिपरवशा' इति
तत्तदप्रकरणत्वात् । अत एकोक्तं गीतासु 'पञ्चशीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहयि' अत्रा' इति । एवं च
तेषां प्रकृत्यधीनत्वात् प्रकृतेः संसारस्य प्रकृत्या गुणानुवादे सुखे विरागः । पञ्चत्वं सर्वत्र
विवेकरहितत्वं, 'अविज्ञातोऽज्ञेयः संस्तुतः दुःखः पञ्चः । न दत्तव्यंभोषणेतो ज्ञातु नाम नदाश्रय'
इत्यत्र तथा निर्णयात् । एवं स्त्रीलोपपञ्चजीवोपनिषदुपानुवादार्थमप्यम् । तत्र त्रैविध्यचतुर्विधत्वे सति
परमार्थकस्यापनश्यत्वं स्त्रीजीवरूपम् । त्रैविध्यकालौकिकतातुल्यत्वं पञ्चजीवत्वमिति विशेषः । मूले
विना पञ्चमादिलेखेन आत्मपातिकर्मवदनिन्दितार्थत्वं अहम्पदम् । तथा हि, अगता द्रष्टु
वसनादित्यशुक्ल आत्मा, तं इतीति तथा, आत्मपातौ । तदुत्कर्षं तु पारमार्थिकसाधनविवेकादित्येव
सति भगवद्विषयगुणानुवादापनश्यत्वम् । 'मयातृकृतेन नमस्तर्तेति' पुमान्वाच्यं न तरेल आत्मार्थेति
नगवदायत्तासोपि निरन्तेत । पञ्चदन्तीति पञ्चमः, कैवल्यकामलेन श्रुतिप्रत्यप्रमात्यलप्राप-
यत्नी कर्मजडः, 'मानाकर्मो यथा भवति' निवारद्वयत्वात् । एवंमूलोपि चरित्रादिरक्तो भवति ।
क्षिप्तः, पञ्चदन्ति वनिहितप्रकरणे विज्ञातलेखेन पञ्चदन्ति स पञ्चमः, 'देवशक्तिमन्वन्ते कुमिभि-
रुत्सवसंज्ञितम् । मृत्युकृतेत्येव सार्थं किं वेद निरयो यत' इतिवाक्यात्, 'सज्जगन्मयः पञ्चायैः
अपुन्यायुगः सतः' इति निन्दितत्वात् । स पञ्चमो ब्रह्मन्निन्दित इति निन्दितार्थतोपलक्ष्यो भवति ।
तथा सति निन्दितार्थतोपि निरक्तः सादित्यः । एषाः पञ्चायुगं निरन्त्यत इति सर्वतदु-
पादेयत्वात् समलसाधनोक्त्याः प्रतिपादितो मूले, तेषांचार्णपर्यन्तया कारिकाया निरदीकृताः ॥ का० ३ ॥

पारमर्शेऽन्तःप्रवेदानातिरिक्तम् । अत्र चान्तःप्रवेशः श्रवणद्वारा । अतः फलत्वसाधनत्वे एव यद्यपि वक्ष्यते, तथापि श्रवणस्य प्रविष्टमाह्वयनसञ्चयं यदि सुखकरं न भवेत्तदा पूर्वोक्तं न सम्भवतीति ज्ञप्यत्येव विषयत्वेन यथाशक्तिरूपयति—ओजसमनोभिरामादिति । श्रोत्रं मनसाभितो रमयतीति । प्रविष्टमेव तथा करोतीति ज्ञातव्यम् । अनिलत्वदोषेण चाप्रवेशः । उपेत्याशिक्षेदोषो भिन्नारिः । उपेत्याभवेन धनापर्यदोषः । गानेन शब्दमाधुर्यम् । जन्ममरणानुसृत्य बहुधानुसृतत्वात्तन्निवारकमीषमत्वादेरेण सेव्यम् । कर्णाकर्तृत्वं परिणाममनोहरत्वं चोक्तम् । परलोकमाभिव्याप्य रमयतीत्याशिराजः । एवं स्वरूपगुणकार्यश्रित्यल्लोकदृष्टव्यमुक्त्वा सम्बन्धतोऽपि तल्लोकमर्माह—उत्तमश्लोकेति । उत्तमैः श्लोकवन्द्ये ये गुणाः, उत्तमश्लोकस्य वा माहात्म्यस्यापकालेषामनुवादः कथनं यत्रेति वा भागवतादिरूपात् । गतदोषाणामभ्युक्तयोर् भगवता । भगवतोऽभ्युक्तयोरुपपत्ता गुणाः । अनुवादस्यैवामभ्युक्तयोरुपरि समभिव्याहारादवगम्यते । गुणमिति । ये पञ्चवताराख्यवतारास्तेऽत्र नाधिकाः । वा अपि स्त्रियः श्रवणाद्यासकाला अपि निमित्तवशादेव स्त्रियः, अतः प्रकृतः पुत्रा एव । अतः पुमान् कोपि न विरज्यते । इत्

(१) श्रीमद्भुक्तमहारण्यविरचिते श्रीद्विप्ययी ।

कामादय इत्यर्थः । तथापि श्रवणस्येति । श्रवा श्रुतिविषयत्वेनेवेति तथाप्रवृत्त्यामिदुक्त्यास्वासापकेऽपि श्रुतिप्रयोगकं विषयान्तरसमानपर्यवर्तनं कथनमेवेति तथोक्तम् । अमिद्वर्गदोषेण चेति

(२) श्रीधरनोक्तमहारण्यविरचितः श्रीश्रीश्रीश्रीद्विप्ययी ।

अत्राप्येव स्फुटम् । ननु कारिकायां पञ्चममनधिकारमनमसद्वत्, तेषां श्रवणस्येवत्याया एतावावदितव्य आहुः—ये पञ्चवतारा इति । तथा च खनवानवनकलस्कारमेषां पञ्चलसंस्कारात् एवमन्त इत्यर्थः । ननु स्त्रीधामनधिकाः श्रवणश्रवणमिति इत्यत्र आहुः—या अभीष्टा इति । ननु कथं कथिधानं

(३) श्रीमद्भुक्तमहारण्यविरचितः श्रीश्रीश्रीश्रीद्विप्ययी ।

निवारकत्वमिति । निवृत्तवर्णवत्तद्विषयमनेन सखापि तर्पितवृत्तिर्वर्धनीति यावः । अतः फलत्वमेति । अन्तःप्रवेशस्यापि तत्त्वत्वेत्यर्थः । पूर्वोक्तमिति । श्रवणस्यान्तःप्रवेशमन्तर्गच्छनम् । उपेत्याशिराजः । नृते उपेत्युत्तमगुणाश्रित्यो दोषो निवारितः, किन्तु अविशेषं सहवासुरलेखेण दोष इति यावः । धनार्थमादोष इति । 'निवारित' इति पूर्वोक्तम् । अन्तमैः श्लोकवन्द्येति । उत्तमश्लोकगुणामनुवादः स्फादिकर्तृकं सर्गादिकर्मणोपनिषत्तन् निवृत्तवर्णत्वेनैवैति इत्यर्थः । अत एव श्रीनन्देन शुकस्यादः शृष्ट, राज्ञापि तृतीयस्वरूपमन्तर्गच्छनं श्रुत्यः । तस्माद्वास्तेऽत्र श्रुत्यन्वितायाच्यैकैककर्मानियमकथासुखसुखं शुकदिक्कृतो गुणानुवादः श्रुत्यन्विता । अत एव निवृत्तवर्णमिति स एव शीत इति यावः । आभ्युक्तैऽनुवादः सर्गादिकर्मणोपनिषत्तन् । बहुशीघ्रयेण नार्थ निषेधः किन्तु कथनश्रवणमुवाद इत्यर्थः । गतदोषाणामभ्युक्तिः । भगवत्तत्त्वगच्छे, उत्तमानां गतदोषाणां सखोक्तनोक्तवर्णसम्पादकः । तथा च तेषामुक्तवर्णस्यैव भगवत्, भगवत् उत्तमगुणां गुणाः, गुणानामुक्तवर्णस्यैव भगवत् इत्यर्थः । नाधिकाः इति । एते स्वरूप एवानधिकारिणः । आलयाद्यादृश्यवस्तु दोषनिवृत्तावधिकारी भगवन्तीति यावः । निमित्तवशादिति । तादृग्दसम्पादकत्वमाश्लिष्यते । स्वभावात् इति । जीवनिवृत्तवस्तु इत्यर्थः । जीवनिवृत्तवस्तु इत्यर्थः ।

सकृद्वरस्य वैराग्यजनकस्याभावात् । निर्वर्तमानानां दैत्यत्वमिति वक्तुं दैत्यत्वगुणपरा-स्त्रमाह—विना पशुप्रादिति । ये हि पशुप्रातिनले दैत्याः । दित्युपाख्याने दैत्यानां दयाभावः स्वभावतः प्रतिपादितः । ते च नित्यं भगवत्प्रलम्बीका एवेति न तदोषः परिहारः । दैत्यानां च मुक्तिर्दोषस्यात्मन्यनिवृत्त्युपायनाय । आविष्टानामपि मुक्त्यभावे पुनरन्यत्राविश्व तथा जुहुर्दित्याधारभूतास्तु मुच्यन्त एव । अपुनरावृत्तिरत एव तेषां मुक्तिः । विरक्तं दृष्ट्वाऽप्यो विरक्तो मा भवत्यिलेखतर्दव्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

(१) श्रीमद्भुक्तमहारण्यविरचिते श्रीद्विप्ययी ।

सहवासुरलेखेति । वैराग्यजनकस्येति । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येति । दैत्यानां मुक्तिसंस्कार-माहुः—अपुनरावृत्तीति ॥ ४ ॥

(२) श्रीधरनोक्तमहारण्यविरचितः श्रीश्रीश्रीश्रीद्विप्ययी ।

संज्ञायां भवति, अत्र च न इति कस्यापि संज्ञाभावात् पशुपञ्चदश द्वितीयपशुप्रातिनलेखतः आहुः—ये हीत्यादि । तथा च दित्युपाख्यानसिद्धत्वात् अत्र दैत्यानां संज्ञालेख विद्वद्विषयोः । न तदोषः परिहार्य इति । गुणश्रवणनिरासकस्येत्यो गुणानुवादपरिहार्यो नैत्यर्थः । ननु दैत्यानां तथामुक्तिप्रतिपादनस्य किं तादृग्वचनाहुः—आविष्टानामित्यादि । मुच्यन्त इति, आविष्टानां निवृत्तये मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्भुक्तमहारण्यविरचितः श्रीश्रीश्रीश्रीद्विप्ययी ।

एकोनविंशत्याये द्विप्ययी विवृते । तदुपलक्षणेन पशुप्रातिनलेखेनैव । निर्वर्तमानानामिति । आलयाद्यादिपदानां दैत्यत्वं साधारणम् इति यावः । ननु 'मन्येऽसुरा' नित्यं दैत्यानामपि मुक्तिरुक्तत्वेन आहुर्दैत्यानां चेति । तथा च कार्यार्थं मुक्तिं ददास्यति गुणानुवादे तु नाधिकार इति यावः । अत एव 'मुक्तिं ददाति कर्हिपितृन् न चकिमर्थं'मित्युक्तम् । आविष्टानामिति सहवासुराणां कालेनेमिपुनरीनामर्थावयवः । आचारानुवा इति । वाग्विनेनः कंसादय इत्यर्थः । अपुनरावृत्तीति । न पुनरावृत्तिरस्यसाधारण्यमाश्रित्य । तेषां देहादिनिष्ठानां सहवासुराणां मुक्तिः । सहवासुराणां केवलजीवानां भगवत्प्राप्तिः । 'मन्येऽसुरा' नित्यं तथाप्यर्थात् । देहेन्द्रियादिनिष्ठानां तु तमःपर्यन्तमेव यमनिमित्तलेखकरः । तत्तत्समाहा तस्यैव विहाय भगवन् प्राप्नुयति । अत एव 'कालं प्राप्य भगवन् प्राप्नुयतीति' तथोक्तम् । अत्राप्यवसिन्धिः । सहवासुराणां देहेन्द्रियादिनामप्येव दैत्या अयमात्मालेखानुसन्धानं विहाय स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । अन्येषां तु 'इहा इ श्रावयस' इत्यनोक्तोभयपिचमग्रीसत्त्वात्कालेनाहुरी सामग्री विहाय दैत्या सामग्या विविधमन-किन्देहं प्राप्य भगवता सह सर्वकामाभ्यन्तम् । दया कंसादीनामाचारभूतानां खयोपदेहमात्म सखोपलोलानुभवः । आविष्टानां कालेनेमिपुनरीनां तु स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । देहेन्द्रियादिनिष्ठि-

(४) श्रीमद्भुक्तमहारण्यविरचिते श्रीश्रीश्रीश्रीद्विप्ययी ।

ओजसमनोभिरामादित्यस्याभावे जप्यन्त्येवेपीति । परिश्रीयाणां गतवर्गदोषेणलभ्योप-पन्नगुणानां श्रवणमुक्तवस्तुश्रवणस्य हीनकथ्यत्वेति तस्य गुणस्य ओजसमनोभिरामादिति 'पदेन चक्रिण्यं तद्विरक्तं सत्यमर्दोषेणलभ्योपपन्नकथ्यत्वेनैवैति इत्यर्थः । यदि भगवत्परिं श्रवण-भगवत्प्रादिकं न स्यादिति तज्ज्ञानं अप्येव न स्यादिति यावः ॥ ४ ॥

संसारपदार्थपरिग्रहं स्थापयित्वा पारस्मिकं भगवन्तं भगवदाश्रयाः प्राप्तुमन्वीत्युक्तम् ॥ ५ ॥
एवं श्रुताह्वान्मनुष्या इदमाह्वयन्माह—द्रीप्यस्त्रेति ।

द्रीप्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदर्थं सन्तानवीनं कुरुपाण्डवानाम् ।

उगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च भेयः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥

सर्वथा पाण्डवाशक्तौ स्वयमपि कृतवानिति वदन् स्वसिन् कुरुपितृव्यसम्बन्धम् ।
माहात्म्यमारणेपि पितृनाशो योतिते । श्रेणो ह्यस्त्रविधायां मूलभूतः । पितृमारणं चाप्रती-
कार्यं वैरम् । तस्य शान्तिवर्त्यवशास्त्रेण विप्लुष्टं विशेषेण दग्धमिदं मम शरीरम् । अर्जु-
नस्य वैष्णवत्वाद्देश्यत्वं बीजभावावशिष्टमत एव सम्माननीयम् । कुरुभिः संहिताः पाण्डवाः
मुक्तिदानाद्वंशाभावे न मुक्तिरिति कुरुपाण्डवानां प्राथम्यम् । कुरुभिः संहिताः पाण्डवाः
कुरुपाण्डवाः । कीरयाः पाण्डवावेतिपक्षे 'अनपदे क्षुभितियोगविभागाह्वर' । अन्तर्बीज-
नान्तरूपेण स्थितं देहं दक्षिणैर्यक्षैरुपगमयमानाज्ज्याप्रतीतिः सह जगोपेतस्यैव । द्वाजान-
मन्तरं रक्षणमेषान्तरम् । दाहो धर्मरक्षायां । मोक्षे प्रतिवन्धावधिवर्धनम् । इदमित्येविकलत्वा-
याक्त्या निर्देशः । मद्वद्भूमिति स्वातुभयो दर्शितः । सन्तानस्य वैश्वस्य बीजमिति

(१) भीमप्रवृत्तपरिचितता श्रीटिप्पणी ।

पिपीलिकात्तमम् ॥ ५ ॥ द्रीप्यस्त्रेत्यत्र विनये अर्जुनस्येति । सर्वतोभावेन गौडो गोपस्यभावा-
द्रोपासम्भवं इति गोप्यमशङ्कम्—अर्जुनस्येति । स्थूलं द्यौःपञ्चभूतवीजत्वात्सत्यम् । धर्मस्तु
वैष्णवास्तु स्थित एवेति दशमार्थशक्तं स्वसामर्थ्येनादम्भान् शान्तिवर्तिनितैः सहपुनं बीजमपि
जगोपेतस्यैव । योगविभागादिति । 'अनपदेक्षुभितियोगविभागाह्वर' । अन्तर्बीज-
नान्तरूपेण स्थितं देहं दक्षिणैर्यक्षैरुपगमयमानाज्ज्याप्रतीतिः सह जगोपेतस्यैव । द्वाजान-
मन्तरं रक्षणमेषान्तरम् । दाहो धर्मरक्षायां । मोक्षे प्रतिवन्धावधिवर्धनम् । इदमित्येविकलत्वा-
याक्त्या निर्देशः । मद्वद्भूमिति स्वातुभयो दर्शितः । सन्तानस्य वैश्वस्य बीजमिति

(२) भीमप्रवृत्तपरिचितता श्रीटिप्पणी ।

द्रीप्यस्त्रेत्यत्र अर्जुनस्य वैष्णवत्वादि । न शरान्ते वैष्णवत्वात् । सन्तु रक्षाह्वान्ये
वक्तव्यं शास्त्रे देहनिर्गम्य किं श्रेयो वनमिक्षाकृत्यायामाहुः—कुरुगामपीति । भीमादिसदृशानां
मत्तानामर्ग्यसत्त्वानां, द्रष्टव्यमिति वसुधैवकुतूहलं प्रादुर्भवत् । तथा चेदं देहाश्रयभोजनमपि स्व-
यं शान्तिविशेषनायैव विशेषणमित्यर्थः । अत्र कुरुक्षेत्रात्वेवमवसरत्वं कृत्वा द्वाद्वे कृते तेषां मुक्ति-
परिहृयोर्थं न सिद्धम्, केशवो लोकप्राप्तिनाशपापनाशायः श्राव्यो सरण्यः । अत्रो तं मुक्तिरप्य-

(३) भीमप्रवृत्तपरिचितता श्रीटिप्पणी ।

एषेल्लः । वसुपदसारसं विवृण्वन्ति—अन्तरा इति ॥ ५ ॥ द्रीप्यस्त्रेत्यत्र बीजं देहं जगोपेतस्य
देहमिदं बीजस्य जगोपेतस्यैव । 'सविशेषो ही'तिन्यायेनेत्यर्थेन 'बीजमपि जगोपेतस्यैव' इति

तदानीं रक्षायानिर्दानीं चारक्ष्यां हेतुः । कुरुवंशोद्भवा ये पाण्डवा इति मूलतो भक्तत्वम् ।
कुक्षिगत इति प्रकारात्प्रेरणाभ्यासो रक्षाभावो दर्शितः । आसक्त्यर्थ इति तत्त्वसहितं
स्वस्वरूपं दर्शितवान् । उत्तरत्र ध्यानायैव ह्युपकार उक्तः । न तु पक्षेण रक्षा, अन्तरेजो-

(१) भीमप्रवृत्तपरिचितता श्रीटिप्पणी ।

हि सर्वार्थं कृत्वा निवर्तेते । तदकरोपे तद्विद्वत्सा मोक्षप्रतिपक्षः स्वान्नर्थादानम् इति तदभावात्
तथेति । तत्त्वसहितमित्यर्थः । 'नेत्रस्यैव सुदर्शनं' इति तद्विद्वत्सायति भावः । इह चकारं भगवति
सिद्धान्तिं सर्वार्थं तत्त्वानामुपलब्धम् । तानि तु शब्दो रूपाश्च, 'अथेयमर्थं इच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तस्मिन्
परिपरीक्षां केवलस्य शिवः पतेः । अज्ञेयानामुपलब्धं कल्पयन्ति यदा च वै' इति शीतलेन उक्तः
सतो 'मयस्कृतं सुहृन् वक्ष्ये विप्रो' इति शीतलेन उक्तः । 'अथकार' इति । रक्षार्थं

(२) श्रीटिप्पणी-सर्वप्रवृत्तपरिचितता श्रीटिप्पणी-प्रकाशः ।

विशेषा पूर्वसंज्ञानुसारतः, 'पाशान्दक्षिणमन्तं बध्नीममार्थं' इत्यादिना उक्तं 'तदीय'-
नितिभावश्च । अत्र कुरुक्षेत्रात्वेवमवसरत्वं विचार्य ततो बहुलविषयत्वात् 'तद्राजस्य बहुभि'-
त्यनेन तल्लोकं विचार्य तत्र 'ओरि' इत्यनेनाद्वयार्थेन उक्तं विचार्य तत्र च ह्युं विचार्य तद्राज-
कुरुक्षेत्रो द्वाविभवे निश्चयः । तथा सति केवाभिच्छुर्णं लोकप्राप्ता केवाभिश्च मुक्तिप्राप्ता, लोक-
गोचरस्य 'शुभ्राश्रयस्यः सर्वे यातुषाणा बहोलेताः । क्रुद्धिमनो मदालानः शस्त्रप्रा दित्वं गताः
इत्यादिवादीयकानि स्वार्थोद्देश्यमर्थनानि, तथा मुक्तिप्राप्तये 'सम्पन्नानामाज्ञाय भीमं ब्रह्मपि
मिषते' इति प्रत्ययसंज्ञायां, 'ये लोका मम विपलाः सकृदपि त्रयायैः सुकृदपैरपीष-
न्नायाः । तान् क्षिप्रं वन सतामिदोऽप्येवाधिगन्तुं तेषां नव बहोलेताः प्राप्ताः' इति द्रोणोपनिष-
द्विषयस्य प्रति ब्रह्मसंज्ञायां, तद्राजस्यमपि च वचनानि सङ्गच्छेत् । अन्यथा तु कुपेतिरिति
सर्वसामर्थ्यासाधना—कुरुभिरसादि लुपितान् । तदेतत्र विग्रहस्यैव, क्लृप्त्यैव कथनमात्र-
मित्यभिप्रायः प्रमुच्यते । अथवा—अनपदेक्षुभितियोगविभागाह्वर । अनेतिशब्दः प्रकाशवाची ।
अनुग्रहस्यैव । वज्रशुभ्रतत्वात्, लोप इति । 'तद्राजस्य बहुभि'त्यनेन स्वयेण भवतीति
शेषः । तुभ्यम् : अनुग्रहः । तथा च 'अनपदेक्षुभितियोगविभागाह्वर' इति शब्दोऽपि शान्तिविशेष-
नान्तरूपेण स्थितं देहं दक्षिणैर्यक्षैरुपगमयमानाज्ज्याप्रतीतिः सह जगोपेतस्यैव । द्वाजान-
मन्तरं रक्षणमेषान्तरम् । दाहो धर्मरक्षायां । मोक्षे प्रतिवन्धावधिवर्धनम् । इदमित्येविकलत्वा-
याक्त्या निर्देशः । मद्वद्भूमिति स्वातुभयो दर्शितः । सन्तानस्य वैश्वस्य बीजमिति

पूरीकरणं वा । अत एवास्तत्रैव स्वयमेव स्थेनेनाविरोधः । कालनिग्रहार्थं वा चक्रग्रहणम् । अत एव भयपतिं तानुभावे विभुत्वे तच्चक्रं परिभ्रान्तमिति दाग्रीमियमवस्था । मातृर्ममो हेयः । चकाराग्मभाषि । शरणं गतत्वादर्थनं, कुक्षिप्रवेशोपि । माहृमस्त्यनुभूतत्वाद्ब्र-
हुत्वे विश्वासो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं स्वस्त भगवच्छ्रवणाधिकारं बोधयित्वा पूर्वपृष्ठं भगवत्तरित्रं पुनः प्रकारान्तरेण कलसाधकमिति वदन्ननुवदति—वीर्याणीति ।

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पुरुषकालरूपैः ।

प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥

[illegible]

(१) श्रीमद्भुजरणधिरक्षिता श्रीदिप्यणी ।

पञ्चेन्द्रविग्रहोवाच विप्रः साह तूच्छसीमावित्युदरत एवेति । कालनिष्ठार्थं वेति । चक्रं नार-
कलेन कलकपम्, तदुत्सा मिश्रतीति तत्र सत्त्वैकरूपमधुं भवतीति तथा । चक्रपदोदाहृतान्तरार्थ-
न्तरमाहृतं पञ्चेन्द्राविति । दम्पत्यौ पूर्वाभ्यामन्यद्वयेन जीवितवैश्यादभ्युपगमः । ताश्चो भगवान्
एतौ यत् प्रयोजनमावाद्यो निवृत्तिं हितं सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः । अथवा भगवता रक्षित इति
कालादेरपि भगवान्वाद्यो देहो भिद्य एव सात्त्व । तथा च चक्रं अमर्षाद्यमिति व्यावृत्त-
मस्तीति प्रत्ययं कृतपदमिति कलकपीनलं सम्पन्नमितिदानीं न जीवमन्यचितिल्लेखः ॥ ६ ॥ **चौर्था-**
णीत्यु अन्तेऽप्यदि । बाह्यं यं वीर्यप्रभञ्जनेऽसहः । पदुद्वेगं वंशशेवन्निष्कार्यं नरपार्थं प्रवृत्तादिना-
न्यत् वीर्याणि कृत्वा निमग्नकलमग्रादिवपुष्पाणि अमरमर्षाणि यौवनं भव्यत्वं हारकावपुष्पैर्दक्षी-
हृणादिरुक्ताणि चेति । 'वर्गविभोतीर्णैस्ते' सन्नेयान्तराहं न निरुत्तमः । 'वीर्याणि' त्वसे' त्वसे'नोक्त-
पद्वयमुक्तकलद्वये' वासव्यवृत्तं कर्मभूतं यत् कलमलं न कृं निरुत्तमः । अस्मिन्नेवैवमेवमिति

(२) श्रीपुरुषोत्तमस्मरणप्रणीतः श्रीसुखोषिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निष्ठायां तदनुवृत्तौ तदद्वयमेव चैतेनैक्यस्यैवः शक्तिरित्युक्तम् । किञ्च 'यथा' मनु मिलनेन निहितस्य
मनुष्य इत्युक्तमिति चेन्न । न च भिन्नानि चैव यत्तु नानाज्ञादिवत्प्रतिदेशं कुरुष्वेति तथाङ्गीकारो
पावकमात्रादिति दिशु ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्मसंहारणजकृतः श्रीसुषोभिनीलेखः ।

मुक्तम् ॥ ६ ॥ श्रीर्षाणीलसाशस्ते चरित्रमिति । श्रीर्यमपि चरित्रविवेच एवेति भावः । प्रका-
शान्तरेणेति । जननतरासामयिकजीवोद्वारप्रकारेण । फलसाधकत्वं पूर्वमुक्तं, चरित्रसा तथालोकावधि
श्रीर्षाणामपि तद्विवेचयत्तात्पेणमपि तत्फलसाधकत्वमुक्तं भवति ।

अ. १ श्लो० ७] श्रीदिप्यशी-प्रकाश-लेख-योजना-कारिकाव्याख्यादिभिर्विभूषिता ।

11

रूपमिति तन्माहात्म्यं वा । तस्येति रूपान्तरचन्द्रदासाय । माहात्म्यज्ञानाय श्रीप्रीणीति ।
असिलेति प्रह्वारान्तरस्युदासाय । न हि केपामपि भगवत्प्रतिवेकान्यायस्मान्मन्युत्सृतं
न भवति । देहभाजामिति आत्मत्वेऽपि निमिषवशात्तयो तथाकरणमिति स्वरूपित
पुरुषरूपरूपानि मत्स्यादिति कलारूपानि निष्पद्यते केचित् । भगवत्कलारूपानि पुरुष-
रूपानिर्गतान्ये । कलारूपान्यावशतपुणसम्बरूपानि । यद्यपि सर्वाण्येव रूपानि भगवत्-
सत्तायान्यन्तर्हिर्देहदूकृतो विशेषोऽयमित्याह-भग्नवैरिहिति । अतः कस्यपि साधनैर्वैरिह-
त्वा मृत्युमेव प्राप्नुयति । अन्त्यर्थावसात्समृतमेव । तथात्वे तस्य हि सामर्थ्यं किमन्तर्ह-
दूकृतमेव, मर्षादर्थं तथेष्टा वास्तुकादशस्य परास्मे ज्ञातेऽयं सन्देहो निमित्तवैरि इति
तदवयवं श्रोतव्यम् । एतत्, शोडशवासिनां वैकुण्ठमगमे निर्णीतं भविष्यति । मानुषभावे
नेतस्मन्भावितमिति ह्यज्ञानुदासायाह-भाषामनुष्यस्येति । बुद्ध्यावरिता सेति पुरुषो-
त्तमावबुद्धिमान्बुल मनुष्यत्ववृत्तिं करोतीति तया कृत्वा तथाज्ञानविषयस्येत्येव । न
केचत् भगवद्द्वयैकीर्तनमस्यपुकारावैव, किन्तु कीर्तनवत् तवापि भविष्यतीत्यात्मनेप-
दम् । चिद्विभक्ति ज्ञानं सर्वत्र हेतुः ॥ ७ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीदिव्यगी ।

पदादेवतत्कारात्युत्तमं तन्मनुष्यकण्डलोके स्यात्तु ज्ञायते । एवं सत्पतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि
रूपपादुभयरूपलभमिन्नप्रवले ज्ञायत इत्यर्थः । तेन त्वैवमूलसम्भावनाधीति तत्तथ इति भावः ।
नैवेतत्पतारकार्येण रूपादेवतत्कारात्युत्तमं मूलरूपस्य कर्त्तव्यत्वात्सोपाधिसौवागतत्वात् मूलरूपोत्पत्त्या महात्मनोत्पत्त्या
वात्तिल्लाक्ष्येन पक्षान्तराद्वा— इदमेवेत्यादि । काजलेन रस्तुदातमनुष्यमभिमित्यस्य साधयेत—
भिन्नित्वमवादीति । देहस्य कर्त्तव्यत्वात्तत्कारात्युत्तमं । 'पराभिप्रायान्तरं तिरोहितं तो ह्यस्य वप्य-
निर्णयैवा'मितितत्त्वमुच्यते, 'स नैव रेते, तस्यादेवकर्त्तव्यं न रमते स द्वितीयमेव'—द्वितीयाद्विस्तृत्यस्य
जीवात्तं देहसम्पत्त्यः स्वीकारादर्थेन भाग्यत्वा कृत इति कडेव निर्णयः, तत्साधयेत्यर्थः । भगव-
द्वयान्वेषणाधीति । आन्तरत्वादिति भावः । अतः कथमधीति । जेनेतिपदादन्त्युत्तमं रूपधये-
नान्यवृत्तदानम् । विषयपक्षे भजनेत्यर्थेनान्वेषणेन तत्पत्त्यः । श्रद्धादीनां सम्पत्त्यर्थेनान्वेषणेनान्वेष-
विमर्शफलमेव न प्राप्तावाप्त्यलम् । वरिष्ठ्येत्यर्थस्यान्तरं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्भुवनेश्वरः श्रीसुबोधिनिलेखः ।

अवाप्तसाधकत्वप्रकरणे फलसाधकत्वं वदन्निहार्थः । व्याख्याने अनेनेति । केचिद्विदिषन् इह ज्ञेयम् । द्विदिषन् आहुः—इदमेवेति । 'वीणां तस्येति' पूर्वपरामर्शितव्यवस्थान्वा तावद्वि-
मेकमुच्यमन्यतराद्यो राक्ष इति भावः । **आत्रारूपेति** । अत्ररूपं तृणसम्बन्धकं च मयौदी-
कुलेत्यर्थः । अत्रपरन्तमिति महामयः । तृणपर्याप्तमित्यन्वयार्थः । तत आत्ररूपतृणसम्बन्धकं
वर्तते यच्च तावदिति कश्चिदापीत्यर्थः । अन्यपीमावानन्तरमर्थ आद्यम् । प्रत्यक्षा क्रियेतिकम् ।
विशेषोऽयमिति । पुरुषत्वकालरूपो विशेष इत्यर्थः । अन्त इति । द्वैविध्यस्थानार्थे द्वैविध्यमात्र-
कृतातीत्यर्थः । चरद्विषयानां न्यसादिकास्मिन् सत्यदानुत्पात्तादरूपेणैव । अत्युत्थानां विषया
नमन्त्रदानानुत्पादकत्वात् एवेत्यर्थः । निर्णयानि अभिव्यञ्जितेति । यद् यद्विद्वेत्तेत्युच्यतदाना-
न्यवस्थाय एव निर्दोशेति अभिव्यञ्जितेति भावः ॥ ७ ॥

एवं भगवत्परित्राणि वृद्धा सन्दिग्धान् शुक्तिविरुज्जानर्थान् पृच्छति—रोहिण्या इति पश्यामि ।

रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः सङ्कर्षणस्तथा ।

देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥ ८ ॥

‘वर्तु गदं सारणं’ चेत्त्रय रोहिण्यास्तनयः प्रथमत उक्तः । ‘वधुदेवस्तु देवक्यामि’-त्यत्र ‘कीर्तिमन्तमि’तिगणनायां सख्योऽप्यौच्यं गणितम्, ‘सङ्कर्षणसहोच्य’मिति । यद्यपि तत्र भगवत्प्रभाव एव कारणं, तथापि लौकिकप्रकारविषयः प्रश्नः । देहान्तरं विनेति । तस्मिन्नेव जन्मनि कथमुभयवोत्पत्तिः ? ॥ ८ ॥

भगवतो मधुरापरित्यागे को हेतुरिति पृच्छति—कस्मादिति ।

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गोहादजं गतः ।

क वासं ज्ञातिभिः साकं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥

कालादिभयनिवारकस्य शुद्धवृद्धयो भवाभावे ब्रजगमने को हेतुरिति मुकुन्दपदेन सूचितम्, सर्वेभ्यो मोक्षदाता मुकुन्दः । वृहद्भनवृन्दावगाधिषु मध्ये नन्दादीन् ज्ञाति-त्वेन परिकल्प्य ज्ञातिभिः सह क वासं कृतवान् । अथवा असङ्ज्ञातिभिः सम्यग्ज्ञा-तिभाषरहितैः क वा साकं सहभावं कृतवान् । भगवत्स्त्ववतारः सतामेव संरक्षार्थः । यतः स सात्वतां शुद्धसत्त्वे प्रतिष्ठितानामेव पतिः ॥ ९ ॥

प्रश्नान्तरम्—व्रजे वसन् किमिति ।

व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ।

आतारं चावधीर्त्सकं मातुरञ्चाऽतदर्हणम् ॥ १० ॥

उज्जालयुक्तप्रभत्तज्ञानुत्तरणलीलाप्रश्नः । पूर्वोक्तानुदाद एव वा । व्रजे च वसन् किमकरोत् ? कंसवधादिकं स्पष्टमपि लोके मिगदितमिति पृच्छति आतारमिति । मातु-आतारमद्भा स्वहस्तेन । मातुल्य मान्यत्वाद्तदर्हणं वधानर्हम् । कस्मादिति पूर्वस्यानुद्भा-दोऽत्र श्रेयः । व्रजे मधुरायां च के के उज्जताः ? कंसस्यापि का व्यवस्थेति प्रश्नः ॥ १० ॥

(१) श्रीमधुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

क वासमित्यत्र अथचेत्यादि । यदुनापि ‘यं योष्टुचोऽभिर्’ ‘मृत्वा’ ने पितृरित्यादि-वचनामभ्रवपाद्वद्वेदपुत्रलेपे वादस्त्वेन ज्ञानादेवमपि कथं सम्भाव्यत इत्यासयेदुक्तम् ॥ ९ ॥

(२) श्रीमद्भगवद्गीताप्रकरणः श्रीधुपौषिणीलेखः ।

कस्मादित्यत्र भगवत्परित्राणि । सद्रक्षार्थवतारः । एते तु भगवत्ज्ञातिवारहित्वाद्यान्वया न तु सन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आरकायां कियत्कालं स्थितवानित्याह—देहमिति ।

देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ।

यदुपुर्यां सहावात्सीत् पण्यः कल्पमवन् प्रभोः ॥ ११ ॥

अत्यन्तनटोपि प्रहरमात्रं वेपं करोति, कपटमानुषयेषं कियत्कालमाश्रयं स्थित इति कालमिति । तत्र स्थितस्य विशेषप्रयोजनाभावादेहं मानुषमाश्रित्येति तत्रैवोक्तम् । वृष्णिभिर्माद्वैः सहेति असमानसमानतापि बहुकालमनुकेति सूचितम् । यदुपुर्या-मिति परस्थाने वासः । अवात्सीदिति वासे न सन्देहः । ऊर्ध्वोऽसमानभावं कियत्तीनां जातमिति पण्यः कल्पमवतिप्रश्नः । प्रभोरित्यनेन सर्वसत्त्वस्य तस्य वर्चते इति सङ्गोच्य नाम्नया कथनीयमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

अन्यदपि शुक्तिविरुद्धं सोपपत्तिकं वक्तव्यमित्याह—एतदन्यथेति ।

एतदन्यत्र सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ।

वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्धाधाना विस्तृतम् ॥ १२ ॥

अन्यदप्यर्थं सर्वं भगवत्कृतम् । म इति तदीयत्वान्ममेतदेव कृत्यमिति । मुन-इति ज्ञानार्थं सम्गोपनम् । कृष्णविचेष्टितमिति स्वतन्त्रकल्पम् । ‘कृपिर्गुवाचकः शब्दो गच्छ निर्गुतिवाचकः । तयोरेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत’ इति सदानन्दः कृष्ण उक्तः । तच्चरित्रमपि सदानन्दरूपमेवेति कलत्वात् सर्वमेव वक्तव्यम् । एतन्मर्मोचि-इत्यस्येवेति वक्तुमर्हसि । वीर्याद्यपि केवलचरित्रेऽप्यहं श्रद्धाधानः । विस्तृत-मिति सादृशोपि विस्तारो वक्तव्यः । सर्वत्रैव चरिते चतुर्विधेपि विस्तारः । वीर्याणि, सर्वगेवचरित्राणि, अलौकिकवीर्यपण्यवेयचरित्राणीति चतुर्विधम् ॥ १२ ॥

(१) श्रीमधुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

देहं मानुषमित्यत्र तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमातुपदेह एवाश्रयणमनोक्तमित्यर्थः । तेऽसौ सैव मधुरायाजगत्तानिरुज्जानसाधन्याम भगवानाविष्टाऽस्तीति तथा । वृष्णिभिः सह संत्य-क्षे किमप्येव वृष्णिदेहेत्याश्रयकंसवधादिति तथा । एतज्ज्ञानाविद्यावशरण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रवृत्तमपेक्षं न वेदत् । एवं सति ‘वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यां सहावात्सीदिति सम्पन्नो ज्ञेयः । अत एवाप्ये प्रभुवैदपति नैतान्नतः परिमजोऽस्य भवेत् कथमिदमित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं ‘मांसं वपसे’ति ॥ ११ ॥

(२) श्रीमद्भगवद्गीताप्रकरणः श्रीधुपौषिणीलेखः ।

एतदन्यथेत्यत्र वीर्याद्यप्युपेजीति । चतुर्विधस्यापि चरितस्यान्यस्य च कृष्ण-विचेष्टितमिति वेश्मनाप्रकृतेनेतदुत्पादमिति भावः । वीर्याणीति । ‘तत्राग्ने’त्यनेन वीर्याणि । ‘अवर्तये’त्यनेन सर्वगेवचरित्राणि । ‘वीर्याणि तस्ये’त्यनेनालौकिकवीर्याणि । ‘रोहिण्या’

एवं द्वादशभिः प्रश्नैः निरूप्य सर्वथा कथनार्थमकथने वा बाधकमाह—नैषेति ।
नैषाप्रतिदुःसहा भूम्नां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिबन्तं त्वम्बुखाम्भोजच्युतं हरिकथाप्लुतम् ॥ १३ ॥

आर्त्तिकथनापैषेति । अप्रयोजकत्वं वारयति—अतिदुःसहेति । भूम्नामिति प्रमाण-
कथनम् । उदकत्यागः प्रकारान्तरेण देहस्थाभावायः । एषा परमोत्तमविचारस्थितिः ।
उदकस्योभयनाशकत्वात् तथोक्तम् । भूषो भ्रातृव्यवश्रवणादवश्यबाधकत्वात्तथोक्तम् ।
शीघ्रकथनाय वर्त्तमानप्रयोगः । अमोक्षत्वमृतप्राप्तात् । कथाकथने वक्तुः परवशत्वा-
पादकं चरित्रमिति ज्ञापयितुं च्युतमिति । पानमन्तःप्रवेष्टानमविसरणाद्य । इदानीमपि
पूर्वोक्तकथनानुसन्धानाद्ब्रह्ममात्रप्रयोगः । सम्भावनयैतन्मये । आनन्दत्वचैतन्यद्योतना-
वाह—हरीति । विशेषतो दुःखनाशकत्वं तत्र प्रसिद्धमिति । विशेषतो हरिकथा अमृत-
मिवैवमृतपदे योगिकीर्त्यो हरीति । असङ्कोचानुक्तिरेव फलति । अतस्त्वमेव मोक्षदा-
तेति वक्ता स्तुतः ॥ १३ ॥

दीनकादीन् सावधानतयाभिमुखान् करोति स्तुतः—एतमिति ।

स्तुत उवाच—

एतं निश्म्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातम् ।

प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं ज्याहृत्मारभते भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥

परस्परभिनन्दनेनात्मन्यः स्फुरतीति तथा प्रतिपाद्यते । तस्य प्रशंस्य मूलत्वात्
प्राधान्येन निर्देश एतमिति । पुनः पुनः प्रश्ने वक्तुः हेतुः सम्भवति । आक्षेपे कोषः ।
तदुभयं निरखति—निश्म्येति । नितरां श्रुत्वा, अर्च्यतोभिस्तत्तत् समीचीनमिति,

(२) श्रीभृगुसमरकण्ठगीतः श्रीसुपोमिनीत्युच्यतेः प्रकाशः ।

नैषेतत् सम्भावयमेति । कथंविध्यतीतिसम्मानयत्वा । वर्त्तमानसमीप्याहर्त्तमानप्रयोग
इत्थं ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्भागवतमाहात्म्यकृतः श्रीसुपोमिनीकेलः ।

श्लाघित्वाभ्येचचरिणि पृथानीति विवेदः ॥ १२ ॥ नैषेतत्साभावे बाधकमिति मान्यप्रधानम् ।
वक्तव्ये स्तेति भूषः प्राणबाधकत्वमाहरेत्सर्वः । व्याख्या उदकत्याग इति । प्रायश्चित्तिके शरीरेऽ-
त्रबलान्मां पृथिव्यंस्त्रयसंयोगः पोषणं क्रियते, अन्यथा तेषांऽऽसत्त्वाच्चोदं दहेत्तज्ज्ञानाभावे केवलकठे-
नापि कलाशभिमुखः तेषांऽऽसत्त्वमभवेन देहस्था भवति तेन प्रकारेण रक्षाभावाय, इत्थं । एषेति
देहस्थायां सर्वथा यत्नाभाव इत्थं । उभयपक्षाशक्त्यादिति । कलं भुषोर्वक्तव्योऽपि नाशकमते
कलाग्रहे क्षुद्रपि न चापेक्षेत्यर्थः । तद्विशेषावृणु बाधत इत्थेव कुतो नोक्तमित्यत आह—भूष इति ।
त्वम्बुखाम्भोजच्युतमिति तदस्य तात्पर्यमाह—आनन्दहृषेति । कथास्तुत्यानन्दत्वलपोतनाभावो-
त्सम्पन्नमेतन्त्वतोवाच स्तुत एव च्युतमिति चोक्तमित्यर्थः । सर्वं तु स्तुत एव कथया इति यावः ।
तेन कथायाः सविदन्तनाशकत्वमुक्तमिति भावः ॥ १३ ॥ एतमित्यत नितरां श्रुत्वेति । एषच्युतपूर्व-
सहिष्णुत्वे अथवाप्यर्थं तथापि श्रुत्वेत्यादिपदानि निहायाशेषोपार्थक्यभावाद्भिन्नत्वतोऽप्यु-
लोपनपूर्वकं श्रवणं स्रज्यत इति यावः । तथा च तात्पर्यार्थोपपत्त्युक्तं न तु बाधार्थं इति ज्ञेयम् ।

न. १ को. १४] श्रीदिव्यगी-वक्ता-केल-वोवाच-कारिकात्याग्यादिभिर्निर्भूयिता ।

न तु दाक्षिण्येनेत्यर्थः । विन्वात्तार्थं भृगुनन्दनेति सम्बोधनम् । हेतुभूतं विशेषणं साधुवा-
दमिति । शब्दतो वदन् वादः साधुनां वादः साधुवादः, साधवः पदार्था भगवत्सम्बन्धि-
नोक्षिप्तच्यन्त इति । साधूनां वादो यस्मादिति वा । वीतरागा भगवत्कथामेव कुर्वन्तीति
निरूपितप्रमेयस्य साधुनादत्तज्ञापनाय विशेषणम् । भगवद्वक्ताधेन्यलम्बित तदेवं वाक्यं
प्रशस्यमिति महता कष्टेन व्यासो भगवद्वक्ताप्रतिपादकमिदं शास्त्रं चकार । तस्य प्रवर्तनार्थं
च शुकः प्रवृत्तः । तदार्थं प्रकल्प्य साधुवादमेवपेक्षते । महता प्रयासे भगवत्सम्बन्धि-
कत्वात् । तदाह—वैयासकिरिति । तथापि भगवच्चरित्रस्य पुर्व्वत्वात्कथमुचरमत आह—
सभगवानिति । भगवता सहितः । तदन्तःस्थितो भगवानेवोत्तरं प्रपच्छतीत्यर्थः । तन्मेवं
भगवान् स्वयमुत्तरं प्रपच्छति कथमित्याशङ्क्याह—विष्णुरातमिति । अर्धेति विशेष-
पकमे । एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह । इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाऽऽदेति
भिन्नः प्रक्रमः । विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा उपराधो न सिद्ध्यतीति किं
रक्षणेन । श्रवणे जितप्रसिधत्वात् प्रत्यर्चनम् । पूर्वं शुकः स्तुतः । तेन शुकोपि तत्राप्रे
स्तीतीति प्रत्यर्चनम् । पूर्वो द्वि भगवान्, तदुणाद्य । ते चोभयत्र पूर्णा इति परस्परं
पूर्णा । एवमेव भगवत्कथार्था परस्परार्चनं शास्त्रसिद्धम्, 'येऽन्योन्यतो भगवता' इति
वचनात् । एतावदुद्योगस्य फलमाह—कृष्ण्यति । अवतारचरित्रत्वेनालोचिकत्वमुक्तम् ।
पापस्य प्रतिबन्धकत्वात्तत्र अष्टा भविष्यतीत्याह—कलीति । यष्णां शोधकानां देशादीनां
धर्महेतूनां चामावाचचरित्रमेव शोधकम् । अन्यथा युगे धर्मशून्यमित्येवो वा न स्यात् ।
महता प्रक्रमेण समारम्भे हेतुः—भागवतप्रधान इति । भागवता एव प्रधानं ब्रह्मेति ।
विशेषेणाहर्तुं वक्तुमारम्भं कथयाम् । अत एव मनपरास्त्रिस्तोत्रेण कथामेव कथयति,
सभाजयति च तामेव, न ज्ञानादिकमिति भावः ॥ १४ ॥

(३) श्रीमद्भागवतमाहात्म्यकृतः श्रीसुपोमिनीकेलः ।

शब्दतो वदन्मिति । जसिन्ध्वे साधूनां पदार्थाणां वादः कथनं वेधेतिविग्रहः । उच्यन्त इति
लघ्वर्थक्यवयव । निरूप्येति । उत्तरे युक्तेन निरूपितस्य प्रमेयस्येत्यर्थः । पञ्चगीतद्वितीयतत्प्रश्ले-
तुकोत्तरस्य वीतरागकथास्तुत्यागवात् ज्ञापितमिति भावः । अथगे इति । 'निश्म्य'त्वेन प्रशंस-
वणे निश्म्यपित्तत्वं शुकस्योक्तमाहः प्रश्नं सम्यग्विभज्य प्रत्यर्चनं कृतवानित्यर्थः । भवतारचरि-
त्रत्येवेति । न तु मिश्रतद्विग्रहपरास्त्रिस्तोत्रमित्यर्थः । इत्याहेति । एवमाहवा ज्ञापत इति हेतोः-

(४) श्रीमदीश्वरकृतानुसन्धोजिता श्रीसुपोमिनीकेलः ।

वैयासकिः सभगवानित्यस्य विवरणे एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह इदं चरित्रं तु
तत्र स्थितो भगवानेवादेति भिन्नः प्रक्रम इति । 'न मे विदुः सूरगाः श्रवणं न मर्षणं' इत्या-
न्यान्वीकृष्यमदिवा न श्नुते शक्यो मर्षणा युक्तेनापि । श्रवणस्य तु तस्मै कृपास्य चरित्रं वाच्यं
तत्कथं भवतीत्याशङ्क्य तस्य साधने—सभगवानिति । महता सहितः सभगवान् । सभगवानिह
इति यावत् । तथा च यत्नायने शुको आश्रित्य दशमचरित्रं कथयतीत्यर्थः 'स्वयमेवातनामानं वेश

कार्यान्तरार्थान् वारयति-श्रीमिति । पवित्र्यन्तेकविषं सम्भवीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पावनत्वं विविनष्टि दृष्टान्तेन-तस्यादसलिलं यथेति । प्रश्नः कश्चिदुद्गतः । कश्चित् प्रेरितवान् । कश्चिदभिसुखीचकार । नैतावता परमः पुरुषार्थः सिद्धः, यदा पुनस्त्रयाणां चिन्तं भगवदेक-निष्ठं करोति सदा हि सफलता । यज्ञा च पुनः साक्षाद्भगवत्सर्वोपायिकं क्षरीरमुत्पादयति पूर्वसम्बन्धि पापं तत्कार्यं नाशयित्वा, तथा भगवत्कार्योपयोगि चिन्तं याच्यता भवति तावती शुद्धिं करोतीत्यर्थः । श्रीन् त्रिलोकस्थान् सत्सिद्धिदिग्गजान् वा । कूटस्थसिन्धु-मन्थस्थान् वा । ब्रह्मणं महादेवं भीमरथं च वा ॥ १६ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धित्वेन प्रश्नभिनन्द्य भगवद्बतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथा-भारभते-श्रीमिति ।

भूर्मिर्दसनुपय्याजदेत्यानीकशतायुते ।

आक्रान्ता भूमिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

भक्तानां दुःखनाशाय कृष्णवतरणं मतम् ।

भूमिर्माता तथा चान्ये भक्ता वै त्रिभिधा मताः ॥ १ ॥

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणरूपीतः श्रीसुषोमिनीदिग्विषयोः प्रकाशः ।

यत्किरिक्तानेन शीन् पुनरासीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भूमिरित्यत्रागते भगवद्बतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथाभारभत इति यद्वक्तव्यमिति कारिकायाः ।

गन्तु तृतीयस्कन्धे उद्देशः 'सखान्तकषिपुः सखैरुत्सव्यमायेष्वनुकमितले'ल्लोकोक्तमन्ताप्र-योजनं राजा ज्ञातमेवेति कथायाः किं प्रयोजनमित्याह्वयं तदनुकमितस्य विरोधमाहुः-भक्ताना-मिति श्राव्यः ॥ मतमिति उद्देशवैचारितम् । शान्तकषिपुश्च भूमिरित्यादिनोक्तमिति ।

(३) श्रीमद्भगवद्भारतकृतः श्रीसुषोमिनीलेखः ।

त्यर्थः । कार्यान्तरार्थानिति । कार्यान्तमर्थः प्रयोजनं येषां, ओतुर्विषयः वा सद् वागिन्याप्यं कदाचित् समानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ भूमिरित्यत्रागतोक्तं प्रयोजनं विशदयन्ति-भक्तानामिति । भक्तदुःखनाशार्थं भगवद्बतारं सर्वेषां सम्मतवतो भक्तदुःखप्रवृत्तप्रयोजनमिति भावः । 'तदुःखं' (४) श्रीमतीक्षितलाजुभट्टोक्तिता श्रीसुषोमिनीयोजना ।

'न्यर्थं सत्किमिदं सत्यमिति'त्यप्येतेषोयोजनस्य शास्त्रार्थत्वाच्छास्त्राध्यक्षकमुक्तानेव वीजुनाति न तु सतिरानुग्राहीति फलिताम् । सति निषेधे व्याख्यानार्थं येषु पुनर्वक्तृपक्षकश्रोतारः कथनप्रश-न्यवपादिकार्यं चित्तशुद्धिमुक्तिमत्सदाविशेषनार्थनादिरूपलौकिककार्यार्थं कुर्वन्ति ते व्याख्यानं, तेषां श्रवणनिद्राप्रयोजनोद्देशकश्रवणपादिकरणेन दोषनिशेधोत्पत्त्या प्राप्तिभासम्भवादतः कार्यान्तरार्थान्

(५) भगवदीयनिर्देशराममिर्माता श्रीसुषोमिनीकारिकाव्याख्या ।

भूर्मिर्दसनुपय्याजदेव भक्तानां दुःखनाशायैव हि । स्पष्टोऽर्थः ॥ का० १-३ ॥ ननु

१ सावित्रादिदेविप्रशङ्क इति भा ।

ज. १ को० १७] श्रीटिप्पणी-भक्तार-लेख-योजना-कारिकाव्याख्यासिद्धिर्भूतिता ।

सर्वेषां च महदुःखं नान्येन विनिवार्यते ।

यदा तदा हरिः कृष्णः प्रातुरासीदिति स्थितिः ॥ २ ॥

ये भक्ताः साक्षरहिताः स्वीदृष्टद्विजबन्धवः ।

तेषां सुहृद्वारकः कृष्णः स्वीयामत्र विशेषतः ॥ ३ ॥

येषां निरोपकं शब्दं योपादि विभिरुपिषत् ।

शेषभाष्यसूत्रं हरेर्न कदाचित्प्रमिष्यति ॥ ४ ॥

(१) श्रीमद्भगवत्परमेश्वरिता श्रीटिप्पणी ।

'भूर्मिर्दसनुपय्याजदेव भक्तानां दुःखनाशायैव हि' भक्ता इति । शास्त्रावधारितानामित्यर्थः ॥ का० ३ ॥ ननु सप्तापनानामपि कथं न विषयत्वमित्याह्वयं तत्र पापकमाहुः-येषामिति ॥ का० ४ ॥ किञ्च,

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरणरूपीतः श्रीसुषोमिनीदिग्विषयोः प्रकाशः ।

अन्येनेति साधनान्तरेण सख्यान्तरेण वा । स्थितिरिति निर्णयः । तथा च महदुःखनिवारणे साधनान्तरेण कश्चिरेव साधनार्थोपायनित्यर्थः । नन्दिमवतारप्रयोजनं तृतीयस्कन्धे सिद्धमेवेति किञ्च नन्दुवादेरेत्याह्वयं टिप्पण्यां तल्लोचनमाहुः-उद्देशेलादि । तथा पदमहदुःखप्रयोजनमित्यर्थः ॥ का० १-२ ॥ 'नैव' इत्यनेनोक्ता ये विविधा सत्साधिकादिभिरिति-ये भक्ता इत्यादि । तथा पादप्रत्यये सुबो गोरुसत्ताकभावे शास्त्ररहितास्तेषां श्वस्य स्त्रीत्यादि । अन्ये च 'भाव'व्ये हेमिरे परमां सतिमितिकथनान्तरे साधनसूत्रानामन्त्येण च कथनात्तादृशं च तथेति । अत्रिमवतार्यं नानुवर्ति-टिप्पण्यां नन्वित्यादि ॥ का० ३ ॥ कारिकायां शेषभाष्य इति । समाप्यादिविषयत्वेन तत्रिबोहकत्वाच्चेत्यर्थः । यद्विषयमवतार्यं नानुवर्ति-टिप्पण्यां किञ्चेत्यादि । एतेषामिति । सप्तापनानामित्यर्थः । उपसंहारं व्याकुर्वन्ति-एवमित्यादि । तथा च फलस्य वाक्यतात्पर्येतिशयत्वात्-

(३) श्रीमद्भगवद्भारतकृतः श्रीसुषोमिनीलेखः ।

विषयं श्रवणा'मिति श्रुतिक्रमवसरे स्मारयन्ति-भूमिरिति ॥ का० १ ॥ इति स्थितिरिति । इयं प्रादु-र्भावस्येति, कश्चिद्व्याप्यं, यथा नारदस्य 'आतु इव मे स्त्रीं दर्शनं वाति चेति' । ब्रह्मादस्य च सर्वदा दर्शनं तृतीयस्कन्धे निरूपितं, सा पुष्टिरिति भावः ॥ का० २ ॥ स्त्रीणामन्त्येति । अन्त-रन्त्येषामपि यत्र श्रवणकितादीनामुत्पादनाय कृष्ण एवोद्धारकः, प्रमेयवत्स्य पुरुषोत्तम एव प्राक-माह । अत्रावतरे श्रुतिविषयव्येष्टया स्त्रीणां विशेषतः उद्धारणे तेषु वक्ष्यमाणत्वात् । अत्रावतरे न सप्तापनापि समन्तलः ॥ का० ३ ॥ येषामिति चित्तशुद्धिनिरोपार्थं भगवद्भानं निरूपितम् । तथा च पर्यायत्वाच्चेत्यर्थः । निरोधकं चित्तशुद्धिनिरोपकमित्यर्थः ॥ का० ४ ॥

(४) श्रीमतीक्षितलाजुभट्टोक्तिता श्रीसुषोमिनीयोजना ।

व्यावर्तयन्ति त्रीमिति शुद्धकथापार्यवर्तः ॥ १६ ॥

(५) भगवदीयनिर्देशराममिर्माता श्रीसुषोमिनीकारिकाव्याख्या ।

सप्तापनानामपि कथं नोद्धारविषयत्वं तत्र पापकमाहुः-येषामिति । येषां योपादिशब्दं चित्तशुद्धि-रोपनत्वं निरूपितं तत्र हरेः शेषभाष्यः । अन्येतेषां कदापिदपि न गमिष्यति किन्तु सखास्ते-वेत्यर्थः । योगशास्त्रे हि चित्तशुद्धिनिरोपार्थमेव भगवद्भानं न तु सखाव्येति तेषां नोद्धारविषयत्व-मिति भावः ॥ का० ४ ॥ किञ्च, तेषां निरोपवदार्थोपि पूर्वसाहित्यपुण्योपेति नोद्धारविषयत्वमित्याहुः-

१ यति क. ख. ग. उ. च. छ. २ प्रथमकारिकायात् ।

३ का० ४० ४०

संसारदुःखव्यावृत्त्यै निरोधोऽत्र निरूप्यते ।

अतो निरोधो ज्ञानात्मा दुःखरूपा च संसृतिः ॥ ५ ॥

एवमेकं फले प्रोक्तं द्वयं वा न विरुद्धते ।

(१) श्रीमत्पुत्रचरित्रविरचिता श्रीदिगम्बरी ।

एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वसाहित्यज्ञानोऽपि न निफलमित्याहुः—संसारैरिति । अत्र सत्तापेक्षित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथा च संसारसाधिव्याकर्षणेन तद्विजृम्भेन ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्वत् एव निरोधलोपां वाच्य इत्याहुः—अत इति । तथा च तद्वेव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च, भक्त्यां सेश्वरो लीलेषोपयोगेन सुखरूपशेषो तु दुःखरूप इतीत्येव तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—दुःखेति ॥ का० ५ ॥ आसक्तिरुक्तत्वात् पूर्वोक्तपदसंहरणं—एवमिति । एकं निःसाधनाभां भगवत्साहित्यरूपमित्यर्थः । ननु भगवत्पुत्रनिरोधो न शास्त्रैर्वैयर्थ्येन शक्य इति पूर्वोक्तशेषवाक्यमभवात् ससाधनाभाभि विषयत्वं वक्तुं शक्यम् । अत एव ‘तथा परमहंसानां मुनीनामभयकानाम् । मच्छिद्योपवितामार्थं कथं पश्येदिति विप्रः’ इति श्रुत्याचरणमपि गीतत इत्याख्येन पञ्चान्तरमाहुः—द्वयं वेति । उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्यम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः प्रकाशः ।

वस्तुतदुपेक्षायां निःसाधना एतेषां विषयता इत्यर्थः ॥ का० ४-५ ॥ ‘द्वयं वे’त्यादिग्रन्थमवतारयन्—ननु भगवदिति । द्वयं वेत्येव वाक्यः पञ्चान्तरैः । द्वयं भिन्नविधं भक्तसद्वयम् । न विरुद्धते कर्मकर्तृरप्रयोगः । फलेन्यादिशेषो न श्राव्योत्साख्येन व्यावृत्तिरिति । तथा चात्र रूपत्वे ससाधनाभिम्युद्गारदर्शनात्पूर्वोक्तभाषायां ससाधनां अपि सङ्ग्राह्य इत्यर्थः । तद्वै पूर्वमेव तथा कुतो भोक्तृमिलाह्वाभावधिमनवत्तारं व्याकुर्वन्ति—एवम्यकारेणेत्यादि । निःसाधनोद्गारजनकप्रत्यक्षेण लीलाकारेण तस्य सुकृत्यासाध्यां च कथने हेतुमाहुरित्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वैद्यविभक्तचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः ।

निरोधो ज्ञानात्मेति । दिगम्बरां द्वितीयान्यासां ज्ञानोपेक्षित्यर्थः । तथा च स्वरूपात्मेत्यर्थः । भक्त्यां संसृतिर्लौकिकमनियेकसङ्ख्या दुःखनलिका न तु स्वयं दुःखरूपा, लीलापदार्थत्वेनामन्दरूपात्मा । अतस्तेषां भक्त्यां दुःखमेव निवारितव्याह तु संसृतिरिति । तेषां तु संसृतिर्दुःखरूपा तेषां संसृतिमपि निवारयितव्या । तथा च संसृतिः केचित्तदुःखरूपापि नवति । अतः कठमर्थमपीत्यर्थः ।

(४) अगवदीपविभक्तचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः ।

संसारैरिति । अत्रेति सहापेक्षेत्यर्थः । इयमुक्तिः प्रतिवादिनं प्रति ज्ञातव्या, अत एव ‘निरूप्यत’ इत्याख्यानारं ‘त्वये’त्युक्तं दिगम्बरात् । तथा च संसारसाधिव्याकर्षणेन तद्विजृम्भेन ज्ञानैकसाध्यत्वेन ज्ञानरूप एव निरोधलोपां ससाधनाभां वाच्य इत्याहुः—अतो निरोधो ज्ञानात्मेति । किञ्च भक्त्यां संसारोपेक्षित्यर्थोपयोगेन सुखरूपशेषो तु दुःखरूप इतीत्येव तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—दुःखरूपेति ॥ ५ ॥ आसक्तिरुक्तत्वात् पूर्वोक्तपदसंहरणं—एवमिति । एकं निःसाधनाभां भगवत्साहित्यरूपमित्यर्थः । ननु भगवत्पुत्रनिरोधो न शास्त्रैर्वैयर्थ्येन शक्य इत्यत्रेति सति ससाधनाभिम्युद्गारमिषयत्वं वक्तुं शक्यमित्याख्येन पञ्चान्तरमाहुः—द्वयं वेति । निःसाधनाभां फले ससाधनाभां फलेति द्वयमपेक्षित्यर्थेन विरुद्धत इत्यर्थः । अत्र दिगम्बरादे ‘द्वे’त्यादिक्रियेत्याख्यायाने ‘द्वयं वा न विरुद्धत’ इत्यस्य संसारदुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिरिति फलदशमपि साहित्येन निरोधवाक्यं निरूप्यत इत्यर्थः ।

अ. १ श्लो० १७] श्रीदिगम्बरी-असाह-लेख-योजना-कारिकाव्याख्यापरिमित्युक्तिः ।

साङ्ख्य प्रक्रिया युक्ता ततः स्कन्धोऽपि युज्यते ॥ ६ ॥

अवतारो निरोधार्हं तदङ्गं दुःखमेव च ।

(१) श्रीमत्पुत्रचरित्रविरचिता श्रीदिगम्बरी ।

भावात्तत्वेत्यर्थः । एवम्यकारेण लीलाकारेण कथने च हेतुमाहुः—साङ्ख्येति । निरोधस्येति शेषः । अतोपेक्षित्याहुः—तत इति । तद्विधोक्तिरिति तद्विषयवतीत्यर्थं कृतान्तगतो हेतोरप्यै स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनन्तरीयाग्न्याग्नेरित्यादिना भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथनोक्ता भवतीतीत्याहुः कथैवमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न साधितं भावः ॥ का० ६ ॥ अतमाहुः—अवतार इति । येन निना यत्र सम्भवति तत्तदङ्गमन्यते । तथा चातत्विजैः निरोधपदार्थ एव न साधितं भावः । यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधोपेक्षनगतो निरन्तरं भगवत्सारात्मको निरोधो देवाद्युपेक्षायां निरूप्यत इत्याहुः—संसारैरिति । स्तुतिश्च कथितं वेदाहं कथिते हेतुपदेति एवं विधेयः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । भगवा यतो (लीलापदार्थोपेक्षित्यर्थः) संसृतिरिति दुःखरूपातिव्यापिगतेन विरोधवाक्यदुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिरिति । इदमपि फलमित्याहुः—दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुद्धत इति । एवमनुक्तौ ‘दुःखरूपे’त्याख्यर्थकं स्यात् । केचित्प्रकाशनां दुःखमेव निवारितम् । अहमभाषकः संसारस्तु लीलेषोपेक्षित्यर्थेन स्याति एव । केचित्प्रकाशनामप्येषां च संसारोऽपि नास्ति । तेन ह्यपि फलमित्यर्थः ॥ का० ७ ॥ नव्यादि-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः प्रकाशः ।

साङ्ख्येत्यादि । अहं भूयो प्रादुर्भावस्तत्तद्विरोधं निरोधो भगवदेकान्तत्वं, तस्य । प्रक्रिया प्रक्रमेण कृतिः । उभयप्राहासुत्वं वाचकमप्यर्थं च सा युक्ता, अतुल्यप्रयुक्तताद्विधा । यदि हि संसारवशेन सुकृत्यापेक्षित्युक्तमप्यर्थं च तदुद्धारं सुखतया सुकृत्यापेक्षित्युक्तं, तदा साधनरूपस्योपाधेर्विषयमालासिप्रसिद्धदुःखप्रक्षालनार्थं कथं तदुद्धारं सुकृत्यापेक्षित्युक्तं भावयति न तद्वैलक्ष्येन निःसाधनाभावेन सुकृता युक्तमर्थः । दिगम्बरां ज्ञेयते औचित्ये ॥ का० ६ ॥ ननुद्धारविषयनिर्धारस्तु ‘गमिष्यती’त्यन्तकारिकाभाषेन ज्ञात इति ‘संसारै’त्यादिकमनतिशयोक्तमित्यर्थेन संसारस्य व्याख्यानात्माहुः—यद्वेत्यादि । पूर्वोक्तमिति । भगवत्पुत्रोक्तमित्याहुः । तथा च ‘ददरी’ चक्रावुपयतो यतच्छदेन रूपं दुःखवाचनार्थसाधिव्यावृत्त्या ननुद्धारविषयत्वेन सङ्गृह्यन्ता इतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । एवं चात्र स्कन्धे ‘स्थानात्को’तिव्यवहारं भगवत्पुत्रोक्तं यादुःकर्णता उक्ता सा तदुद्धारदुःखमित्यर्थेना न तु भक्तमनवर्षयस्येति तत्तत्पेक्षायां भगवदवतार इति पूर्व

(३) अगवदीपविभक्तचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः ।

केचित्प्रकाशनां दुःखमेव निवारितमन्यामनात्मकः संसारस्तु लीलेषोपेक्षित्यर्थेन स्याति एव । केचित्प्रकाशनामप्येषां च संसारोपेक्षित्यर्थेन ह्यपि फलमित्यर्थः । साङ्ख्येत्येति । स्वतारात्मकज्ञानसहितस्य निरोधस्य प्रक्रिया युक्ता भवेत्, ततोऽप्यै स्कन्धोपेक्षित्यर्थेन दशमत्वेन युज्यते योग्यो भवतीत्यर्थः । अन्यथाऽनन्तरीयाग्न्याग्नेरित्यादिना भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथनोक्ता भवतीतीत्याहुः कथैवमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न साधितं भावः ॥ का० ६ ॥ अतमाहुः—अवतार इति । ननु दुःखनिरोधवाक्योऽपि संसारं कुण्डलमुच्यत इत्यत

पैर्यायं सान्त्वने प्रोक्तं भूमिमात्रोर्न चान्यथा ॥ ७ ॥

अन्ते दुस्सं भक्तकृतं प्रादुर्भावाय वै हरेः ।

आकाशवाणीवाग्देवः सर्वमुत्सर्षमुद्रतः ॥ ८ ॥

अशक्तः सैलथा चक्रे तथा नारद एव हि ।

(१) श्रीमत्सुचरणिचरित्ता श्रीदिगम्बरी ।

विश्रवर्तनं विना वायुद्रव्याभ्यन्तरे भक्तदुःखहेतुवाणी स कथं प्रवर्तिताभिलाशाश्च तत्तत्तर्पणानु-
सर्षमुत्सर्षमिति । हर्षाभिर्वा विना सा न भवतीति स्वयं न कर्तुमशक्तसहेतुहेतुं चक इत्यर्थः ।
‘तदनुगुणदेवतायास्तुल्यार्थमह्वानाया’ इतिरूपेऽपिमग्नये तत्पदार्थां कृत एवोक्त इति ज्ञेयम् ।
मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्नुदात्तार्थं देवेषु परमोत्तमैः । अयं चाक्षुर इत्यसहयानत्वम् ।
एवमस्मिन्नेव पुरापरयोः । ‘कावेः ह्यत्र प्रतिपन्नको जात’ इत्यत्रापि ‘अत्र’पदस्य देवतानुगुणत्वे
कंससेत्वार्थं ज्ञेयम् । तथा सति मातुर्दुःखासमयेन मानुस्त्वमेव न सादिति भावः ॥ का० ८-९३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुप्रयोगिनीदिगम्बरीः प्रकाशः ।

राज्ञा न शतमत्सत्सर्वज्ञानार्थं कथारम्भे इति सिद्धान्तिः ॥ का० ९ ॥ ननु तथापि दुःखान्त एव श्रयो
वक्तव्यः सान्त्वयस्य किं प्रयोजनमत आहुः—सुप्रयोगिन्यां पैर्यायैर्मिलादि । दुःखसहर्षा भूमि-
मात्रोः सान्त्वयनमायासं प्रोक्तमन्यथा सान्त्वयनात्वे दुःखस्य महत्त्वान्तिविरुधे न सात्वता
सत्त्वज्ञातोपि न सादिवातलभ्यस्यः ॥ का० ७ ॥ ननु श्रयेयं कर्हि नृणांशारदोषया दुःखं किमि-
त्युक्तमत आहुः—अन्त इत्यादि । ननु शर्माकाशवायाः किं प्रयोजनमत आहुः—वै इत्यादि । हरेः
सकाशया आकाशवाणी सा वै प्रादुर्भावनिश्चयाय । यर्थाकाशवाणी न सात्त्वाद्बुधनिश्चयो
न सादत्तलभ्यस्यः । ननु तस्याः किं प्रयोजनं श्रयेयं निश्चायितव्यतीत्यत आहुः—वाग्देव
इत्यादि । वाग्देवः सर्वमुत्सर्षमशक्त उन्नतः सन् तथा चक्रे, कलहोपमेन प्रादुर्भाव-
निश्चयनं कृतवान् । ननु कथमेतदवगतये इत्यत आहुस्तत्प्रेत्यादि । हि यतो हेतोः
नारदस्तथैव । द्वितीयस्यैव ‘पादुर्गम्ये’त्यत्र सुप्रयोगिन्यां नारदसत्त्वज्ञानमहत्तयां कलहमुत्पाप
तद्वारा तन्निवर्तकत्वं आख्यातम् । स नारदस्तथैवापि कलहोत्पादकत्वेनान्ते उक्तः । अत उप-

(३) श्रीमद्भक्तमहापराजितः श्रीसुप्रयोगिनीलेखः ।

॥ का० ५ ॥ दुःखमेवाध्यायायोजितः सान्त्वनं कुत्रोपसृज्यते इत्यत आहुः—पैर्यायैर्मिति । पैर्यायाने
तादृशदुःखेनाग्न्यायाज्यस्यैव सावधानतार एव न समपेतेति तस्य दुःखसाधनतादृशत्वमेव न सादिति

(४) भगवदीयनिर्णयपरमनिर्णितः श्रीसुप्रयोगिनीकारिकाव्याख्या ।

आहुः—पैर्यायैर्मिति । पैर्यायाने तादृशदुःखेनाग्न्यायाज्यस्यैव सावधानतार एव न समपेतेति तस्य
दुःखसाधनतादृशत्वमेव न सादिति भावः ॥ का० ७ ॥ अन्ते इति । अन्ते अथायाने ‘नन्द्याया मे
ज्वे गोत’ इत्यादिवाच्यैरेकैव नारदेन कृतं दुःखं हरेः प्रादुर्भावात्सर्वस्यः । आकाशवाणीति ।
आकाशवाणीरूपो वाग्देवः सर्वमुक्तिहेतुभूतं हर्षाभिर्वा कर्तुमशक्तः सत्तामिगोवहेतुभूतं भक्त-

दशभिः सान्त्वने भूमेः पञ्चत्रिंशत्तमेत्याया ॥ ९ ॥

अष्टभिर्नारदोत्तमैव सर्वेषां दुःखसमग्रता ॥ ९३ ॥

तत्र दशभिर्भूमिसान्त्वने वाचा । उपायेन देवध्याः पञ्चत्रिंशद्भिः । ततोऽष्टभिः
सर्वेषां दुस्सं भगवदवताराय हेतुभूतमुच्यते । उद्यमः स्वदुःखनिवेदनेन दैन्यम् । ततो
भक्तानां भगवत्समीपगमनम् । निवेदनायै स्तोत्रम् । ततो भगवद्भाष्यनिवेदनम् । शब्द-
स्वदर्थधनुर्गोर्भिर्बहुतः क्रियाजन्यसहृदयमायाभिः । तत उपसंहार इति । तत्र प्रथमं भूमेरुद्योगो
उच्यते । व्यापित्वैकत एव हरिः प्रकटः । अन्यत्र सर्वत्र गुप्त इति । भगवत्स्थाने न गता
भूः । ब्रह्मणा च जगिता । अत उपायकरणाधीनं भूम्युत्तरणवदनुनापि करिष्यतीति तत्र
नमगम् । भूमिर्वस्तुतो दैलानाम् । ‘पावदासीनः परापश्यति तावदेवाना’मत्सत्त्वज्ञाने
देवोपयोगिना गमनम् । शीघ्रं वाधाभावाय । कार्यावश्यकत्वाय च शरणगमनम् । दैत्याः
सर्वे मायादेवताः कापथ्येनैव भूमिं रसातलं नेतुं राक्षसेणावतीर्णाः । राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं
लक्षणं दत्तत्वपुच्छाखचित्वम् । एतदेव सर्वत्र लक्षणम् । हता अनुकृष्टे देवेष्वपि प्रसिद्धा
इति देवा अपि तथा । अस्तस्यैव निर्वृताः । अवतारे तद्वर्मा भविष्यन्तीति तस्या-
दृश्यस्यमाह—उपाजेति । ते च दैत्या देवोपयोगार्थमागत्य, किन्तु घातायमिति ज्ञापयितु-
माह—अनीकेति । दैत्यानामनीकानि तेषां घातान्वसंख्यातानि सानि चातुताम्यमिलितानि
तत्र तत्र पुङ्गवीभूय स्थितानि । अत एवासमन्तात् काम्ना, यथा सर्वतश्च शीघ्रं निमग्ना

(१) श्रीमत्सुचरणिचरित्ता श्रीदिगम्बरी ।

अतस्तोऽप्यन्त इति नीध्याय इत्यर्थः । तद्वर्मा इति नृपणां इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुप्रयोगिनीदिगम्बरीः प्रकाशः ।

संशयवदवगतये इत्यर्थः । शोकात् निमग्नये—दशभिरित्यादि तथेति । श्रीदेवकीसान्त्वन-
माकाशवाया मातुर्दुःखमेव, न सर्वेषांसातलस्यैव नारदोक्तिः । तथा च शीघ्रगमनताराय नारदोक्ति-
रित्यर्थः । अत्रे स्फुटम् ॥ का० ८-९३ ॥

अपिनेति । ‘बहुपुत्रकन्या’भिलेनोक्ता सेवायां जनक्रियेत्यर्थः । भूमिरित्यत्र पावदासीन
इत्यादि । ‘अक्षराणां वा अक्षराणां भाषायावदासीनः परापश्यति तमेवयाना’मिति श्रुतौ देवानां भूषण-
नोपरं क्रियते दास्यामीति श्रुतेः, ततः साक्ष्यवृत्तौ विः परिकान्तिमितां याचित्वा भुक्तासाक्ष्यवृत्तौमे-
नेव सर्वज्ञाः परिक्रमणे भूमेः प्राप्ता वेदित्वसुकमिति तदिदानीं नष्टमितिज्ञापनाय तावद्वृत्ते हविर्ष-
न्त्यालोकने गमनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) श्रीमद्भक्तमहापराजितः श्रीसुप्रयोगिनीलेखः ।

भावः ॥ का० ७ ॥ श्रीचरमिति सर्वरूपेण गमने दैत्या नामीदृशदा शीघ्रमेव रसातलं न्येनुत्त-
मायाय सत्त्वरूपेण गमनमित्यर्थः । मायेति । माया देवता येषां, मायोपासका इत्यर्थः । इत्यत्र-

(४) भगवदीयनिर्णयपरमनिर्णितः श्रीसुप्रयोगिनीकारिकाव्याख्या ।

दुःकोपायं चक इत्यर्थः । तत्रैव नारदोक्ति चक्रे ॥ का० ८ ॥ शोकात्निमग्नये—दशभिरित्यादि ।
दशभिर्भूमितान्त्रेण वाचा । उपायेन देवध्याः पञ्चत्रिंशद्भिः ॥ का० ९ ॥ स्तो. ॥ १७ ॥

भवति । भूतिभारेणाक्रान्ता । दैत्यत्वं भोजनकल्पम् । यथा उन्मत्त एकोऽपि नौकाकरो नौकां मथयति । बलाक्रमणे च भारः । पूर्वं ब्रह्मणा उद्धारे उपायः कुत इति ब्रह्मार्थं शरणं गच्छी । १७ ॥

रूपान्तरेण गमनं देवानां हितकारि न भवतीति हविर्दानिरूपेण गतेत्याह—
गौर्भूत्वाति ।

गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ।

उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समबोचत । १८ ॥

गौर्भूत्वा अन्तिके उपस्थिता तस्मै व्यसनं समबोचतेति सम्बन्धः । अश्रुणि अप्रोक्षितानि निरन्तरं प्रक्षालि मुखे समायाति । अन्तःक्षेदात्मके तापे स्वेद एवाश्रुणि भवन्ति । सेदोपि ज्ञानजितचेष्टया ज्ञानद्वारा नेत्रयोर्निर्गतः स्वेदोऽश्रुशब्देनोच्यते । दैत्यानामभिप्रायज्ञानेन शोकः । अन्तःस्थितचित्तविषयेऽपि बाध्यमप्रमाणमिति धर्मप्राक्कथ्य-पूर्वकं धर्मकथनम् । वह्नां तादृशानां सम्भावशिद्धारार्थं कथनम् । अधिकांशत्वादधिकार-दशायां न सर्वज्ञतेति युक्तं कथनम् । स्थितेति दुःखसन्ततिरन्तरं निरूपिता । दीर्घत्वं काल्यभावश्च तस्य ज्ञापकी । तत्कालतोऽप्योपायोऽधनमित्युच्यते सत्योक्तम् । रोदनं शब्दा-त्कं करुणं यथा भवतीति चित्तवियोगजनिद्वेदाभावात् । अधिकांशत्वात् कार्यान्तर-व्यावृत्त्यर्थं रोदनम् । विभोरिति ब्रह्मणः सामर्थ्यं प्रतीकारे योहितम् । उप समीपे भगवत्सेवाऽन्तर्बोधिणि स्थिता यद्विहितके स्थिता ब्रह्मणः । व्यसनमप्रतीकारदुःखम् । त्वं सम्प्रगबोचतेत्यर्थः । १८ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रकरणतः श्रीसुबोधिविभोः ।

मिति । एतस्य विरगमुच्छास्त्रवर्तिनमिति । १७ । गौर्भूत्वेत्यस्याशेषः । गोपुनवगन्धा-
वान्तावापार्थस्य तत्पर्ययुक्तं, मुख्यवापार्थस्तु 'सदुःखनिवेदनेन दैव'मिति पूर्वोक्त एषादुप-
पत्तिरिति भावः । गौर्भूत्वेत्यत्र ज्ञानजनिता इति, निरगमनिताः सेदोऽज्ञानेनो गो-
वर्णप्राक्कथनेति । अश्रुश्रुमुखीखिन्नेतिज्ञानाभ्यासःशितस्वेदशक्यत्वेन वक्षिःषेदकवर्णितः ।
बहूनामिति । अश्रुहेतुभूतानां वह्नां दुःखानां सम्प्रदायित्वम् । तस्या इति । ततः प्रतीकत्वादन्य-
उपायो ज्ञानादिरुतसद्वोधनमित्युच्यते तस्या भूयोः खिललभुक्तमित्यर्थः । अन्तःक्षेदे ज्ञानाधि-
कार इति भावः । कर्तव्यमप्युपपत्त्योपायान्तिकोपस्थितेदेव्यापत्तिं तत्कृत्यत्वात्प्रवृत्तान्तोपायैर्माह—उप-
समीप इति । तथा च पूर्वोक्तत्वात् ततोऽधिके स्थितेति शेषः । ततो व्यसनं समबोचतेत्यन्वयः ।

(४) श्रीमद्भक्तिरसप्रबोधोक्तिः श्रीसुबोधिविभोः ।

उपस्थिताऽन्तिके तस्मै इत्यत्र उप समीपे भगवत्सेवेत्यादि । ब्रह्मार्थं प्रति सदुःखं
भुविर्दयन्ती खला भक्त्याब्रह्मणे हृदयेऽन्तर्बोधितया वर्तमानं भवन्तं प्रति खलार्थं निवेदनीयेति
विचार्य, नैक्यं विना तु खदुःखनिवेदनसमाप्तिरिति भक्तिमार्गोपपत्तयेन भगवत्संकेतं सम्पद्य
खलेषु निवेदयतीति स्वपार्थं मूल उपस्थितेऽनुपयोगः । अन्तिक इतिपदेन ब्रह्मर्षये स्थिति-
रुक्ता । एतन्मार्गनिर्णयकं ब्रह्मसंकेतं य वक्तुमुपपन्नमित्युच्यते । अन्यैकेनैव चारितार्थं पदद्वयं
न वेदय, इत्यपार्थं सुवीर्यद्वयं समीपे भगवत्सेवेत्यादि निवृत्तं सुबोधेऽप्युच्यते । १८ ॥

ततो ब्रह्मा दैत्यसम्प्रभित्वाद्भूमेः सहस्रार्थमाकारणशक्त्यापृच्यर्थमालोचनज्ञानेन
तदुक्तार्थं निश्चित्य प्रतीकारं कृतवानित्याह—ब्रह्मेति ।

ब्रह्मा तदुपधार्थाथ सह देवैस्तथा सह ।

जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः । १९ ॥

ब्रह्मत्वाच्चावगम्यं ज्ञानात्मकत्वात् । अथेति स्तनिक्रयानन्तरं, न तु भूमिवाक्य-
मात्रेण । देवानां नयनमाज्ञापयन्, आलोचने प्रतीकारं सहायनं ज्ञातवानिति । महादेवस्य
नयनं दैत्यानामुपायान्तरोपदेशमाभावात् । भूमेर्नयनं निश्चितज्ञापनाय । अत एव त्रिनय-
नपदम् । निष्पत्तिं देवदैत्यमनुष्येषु नयनं यस्मैति । श्वेतद्वीपं भगवतः पिवं धामेति
व्यापित्वैकुण्ठद्वारस्य तत्र नैकयाद्वा क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगाम, भूमावासक एव भूम्य-
पकारं करिष्यतीति ज्ञापनाय च । १९ ॥

तथापि भगवत्सिरोभावात् स्रोत्रं कृतवानित्याह—तत्र गच्छेति ।

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदैवं वृषाकपिम् ।

पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्ये समाहितः । २० ॥

गगनाग्रेष्वेव स्रोत्रं कृतवानिति ज्ञापनाय गच्छेत्वनुवादः । तत्र गत्वा समाहितो
योगारूढः पुरुषसूक्तेन उपतस्य इति सम्बन्धः । स्वयं कथं न प्रतीकारं कृतवानिति
ब्रह्माभावाद्वा—जगन्नाथमिति । जगतां स एव नाथस्ततः स्वस्याकरणम् । ननु जग-
न्नाथस्यैव दैत्यानामपि नाथ इति प्रतीकारं न कुर्वोदित्याशङ्क्याह—देवदैवमिति । देवा-
नामपि स एव देवः । देवैर्दीन्यतीति वा । 'प्रजापतेः प्रजापतिरग्रेऽग्निः सूर्यस्य सूर्य' इति ।

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रकरणतः श्रीसुबोधिविभोः ।

इत्यर्थ इति । वयनय वयवार्थः । आभासोक्तस्त्वान्तरवयवार्थ इति भावः । १८ ॥ ब्रह्मेत्यत्र
श्वेतद्वीपमिति । श्वेतद्वीपे व्यापित्वैकुण्ठदेशात्साम्रैक्यं व्यापित्वैकुण्ठद्वारमिति भावः । १९ ॥

(४) श्रीमद्भक्तिरसप्रबोधोक्तिः श्रीसुबोधिविभोः ।

ब्रह्मा तदुपधार्थाथसह दैत्यसम्प्रभित्वाद्भूमेरिति सहस्रार्थमाकारणश-
क्त्यापृच्यर्थमिति । भूमेः सहस्रार्थं ब्रह्मकर्मसिद्धिहायार्थमित्येव । इदमेव तात्पर्यम् ।
व्यसनं समबोचतेतिवाक्यादभूतिः सर्वज्ञानं सहायं न स्यादित्यती । तत्र भूमिर्हि भक्ताजो येन
सहायप्रदुःखनिवृत्त्येकप्रयोजनार्थं यक्षती किन्तु चारविवाधार्थमपि सगन्तमिदंनोऽस्तु सौध-
मीष्ट इति तदर्थं वाते । दैत्यसम्प्रभित्वात्तेन दुःखनिवृत्तिर्नोऽस्तु हर्षविवर्धनेन किं प्रयोजन-
मित्यपि भूमिर्हार्दं समवतीत्युच्यतेः शब्दाः । युक्तं चेत्तदर्थं, भक्तार्थं हि खलाः प्रमापिनीयोऽभि-
लषितोः दुःखनिवृत्तिरपि कृपादेवेश न तु युक्तकस्मापि । दैत्यसम्प्रभित्वेन तु येन केनापि
साधनेन सौष्टं सिध्यतिवि बुद्धिः । एतदुपधार्थमप्येव ब्रह्मणे मनसि भावेन खदुःखद्वार्थमाकारण-
न खला भगवदमित्याः एतस्या दैत्यसम्प्रभित्वादित्याशङ्कोत्वात् ; तद्विदुष्यर्थमात्रेण न कृतवान् । तेन
परमभक्ता भूयैववदमित्युक्तकप्रयोजनं ज्ञात्वा ब्रह्मा भगवत्सिद्धिं भूमिहासित्वेन गमनं भूमिमी-
र्यातुकुलं कृतवानित्युक्तं नृदे ब्रह्मा तदुपधार्थाथेत्यादि । निवृत्तं य दैत्यसम्प्रभित्वाद्भूमे-

अतो देवानां भगवानाधिदेविकरूप इति न दैत्यहितं करिष्यतीति भावः । जगन्नाथो मर्यादया । सांप्रतं दैत्यानामतिक्रमात् पञ्चपातः । ननु भूमे रसातलगमनेपि स्वर्गे देवैः सह क्रीडा देवहिताचरणं च सम्भविष्यतीत्याशङ्क्य—दुष्कृषामिति । पुरो धर्मो यज्ञादिरूपः, तत्प्राप्तमन्तात् कं सुखं फलं स्वर्गादि तत् पवितीति । सर्वयज्ञफलभोका । भूयभावे ततो यज्ञाभावात् । देवानां च देवैर्बलं यज्ञफलभोगादेव । नन्ददण्डोऽसंनिहित्यस्य कर्म स्तुतय इत्याशङ्क्य—पुरुषमिति । स हि स्वहृदय एव वसते । 'पुरुषो वा नारायणः स्वपितेति । ततः कार्यावश्यमेवाव इति ज्ञापनार्थम् । पुरुषसूक्तेनेति वैदिकेन भगवत्प्रेरणया प्राप्तेन भगवतोऽतिप्रियेण । पुरुषसूक्तं च तेजोयपम् । उपस्थानविधया तेजोमयः परितुल्यतीत्यन्तर्यामिपुरःसरं सौत्रकरणात् तत्सूक्तेनैव स्तुतमुचितम् ॥ २० ॥

ननु पुरुष एव तथा सत्यवतिरिष्यतीत्याशङ्क्य तत्रिकाकरणपूर्वकं भगवत् उत्तरं जातं स्वात्मःकरणे उपलब्धवतिरुक्तमयादेवानामममं तान् ज्ञापितवानित्याह—गिरमिति ।

गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।

गं पौरुषी मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाहु तथैव मा चिरम् ॥ २१ ॥

समाधौ यो भावितो भगवान् सलोकः । तत्राकाशे भगवद्भावं भगवतोऽंशुवन् । तत्र प्रमाणमाह—वेधा इति । अन्यथा कथं विदधाति भगवदाशङ्क्यतिरेकेण । ननु देवा अपि ब्रह्मपुत्र्याः कथं न श्रुतवत्सत्ताह—त्रिदशामिति । तिस्रो दशा वेधाः, बाल्यं बौभारं पौनसमिति । अनेन वेधाभ्युपस्थाप्यैव युक्ता भवतीति ज्ञापितम् । अकस्मात् क्षणं स्थित्वा किञ्चिद् विचार्य उक्तमिति सर्वपामार्थ्यं हेत्वाह । स्वतः कथनं वारयति—पौरुषीमिति । गामित्यलङ्घनाय । तस्या वाचो दोषधृत्वाय च । म इति प्रमाणार्थम् । न हि ब्रह्मभाष्यमन्यथा भवति । पुरुषसम्बन्धिन्येव मतो वा श्रोतव्येति । आदौ भगवत् आज्ञापनमाह—अमरा इति । प्रथमतः श्रुत्वा पुनः पश्चाद्विधीयताम् ।

(२) श्रीमद्ब्रह्ममहापराजलः श्रीभूषोभिनीलेखः ।

गिरमित्यत्र तत्र प्रमाणमिति । ब्रह्मा भावितस्य यथावैलैकान्यवानुपपत्तिः ब्रह्मणिलयैः । जन्मनाशितं तु मनसोऽनङ्गवत्कलाश्च यथावैमिति भावः । पुरुषसम्बन्धिन्येवेति । वस्तुतः पुरुषः

(४) श्रीमदीशितलालगुप्तमहोपाध्यायः श्रीभूषोभिनीलेखः ।

सिंहादिना सुयोधिन्याम् ॥ १९ ॥ पुरुषं पुरुषसूक्तेनेत्यत्र अन्तर्यामिपुरःसरं सौत्रकरणादित्यादि । अन्तर्यामिलक्षणपुरुषसूक्तं स्तुतव्यमिति भावः । इदमप्राप्तम् । भूदुःखनिवेदनाय समागतं वेधेना तत्र 'क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्येन चक्षुषे'तिवाक्यसङ्ग्राह्यं सर्वं सत एव जातसीतिविशेषात्तन्पौरुषीमिति भगवतो विषयान्तर्यामिलक्षणपुरुषसूक्तं पुरुषसूक्तस्य सर्वतन्मात्रादपुरुषसूक्तेनैव भगवन्तं वाता गृह्यते ॥ २० ॥ गिरं समाधौ गगन इत्यस्यापि पुरुष एव तथा सत्यवतिरिष्यतीत्यादि । पुरुषत्वेन भगवत्सौत्रस्य कृतत्वात्तुर्ग्रेहो इति न्युपस्थाप्य द्रष्टव्यमन्तर्यामिनादन्तर्यामिपुरुषस्यैवावगतोऽभिव्यतीत्याशङ्क्यामिष्यते । अन्तर्यामिलक्षणपुरुषसूक्तं पुरुषोत्तमस्य स्तुतत्वात् पुरुषोत्तम एवाभिव्यत्यतीति भगवत्पौरुषीमिति भावः ।

गिरं मा विदम्यो न कर्तव्यः । सामग्रीमेव सम्पादयितुमादौ पोषयति पश्चाद्विषयाज्ञाम् । श्रेयं च वक्ष्यमंशावतरणम् । तद् देवानां मरणानन्तरं भवतीतिशङ्काद्युदात्ताय अमरा इति सम्बोधयति । शृणुतेति साधनार्थं वचनम् । पुनःपदं च पूर्वं रामावतारे रावणप्रीतेन ब्रह्मणा पूर्वमपि देवा आशङ्का अंशावतरणार्थमिदानीमपि तथैवावेतिज्ञापनार्थम् । पूर्वं विदम्येन कृतं तद्युदात्तायाश्चिन्ति । पुनस्तर्पणार्थावतरणं विधीयतामिति । तथेवेति । यो देवो यावत्प्रीतेन जातः पौरुषार्थेण वा । पूर्वं इक्ष्वर्यो नावतीर्ण इत्याशङ्का तमवतारं पठितसहस्रवर्षानन्तरं स्वयमवतीर्णोऽतो विदम्यः । तां शङ्कां प्रकृते वाचयति चिरं नेति ॥ २१ ॥

ननु त्वया किमु कं किं वा भगवतोऽकमितिशङ्कां दूरीकुर्वन् पूर्वं वानरोष्ववतारं प्राप्य सेवो भूयान् प्राप्त इति देवाशङ्कां च परिहरन् भगवदुक्तमाज्ञापनमाह पुरेवेति ।

पुरेवं पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरैर्यैर्दुष्टपुज्यन्ताताम् ।

स यावदुर्व्यां भरमीश्वरेश्वरः स्कालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥

भूमेः पीडाकषयार्थं पूर्वमेव भगवत् धराज्वरोऽवधृतो निश्चितः । तत्र हेतुः पुंसेति । पुरुषो हि भार्यां स्पृशति । स्वस्तु स्वर्धामाणेव ज्ञायते । अतोऽस्मकृतं ज्ञापनं नापेक्षितम् । अतो भगवान् मद्राश्रयात् पूर्वमेव स्वयमेवोक्तवान् । आश्रमाह भवद्भिरिति । भगवानप्यवतरतिरिति ततः पूर्वमेव भवद्भिरुपजन्मतां भगवज्जननसमीपे जन्यताम् । आश्रयकत्वात्शरीरिति । भगवतो हि भगवदंशा हस्तादादय इव सेवकाः । प्रभुः ससेवक एव सर्वत्र गच्छति । पूर्वस्माद्विदुष्यं यदुपिबति । भगवानपि यदुपवतारिष्यति । अतो लोके प्राकस्याभावाय समीपे जन्यतामित्याशङ्का । इदं जन्मनं सेवार्थत्वात् स्थितिपूर्वकम् । तत्र स्थित्युक्तं स्यात्तत्त्वमित्याशङ्क्यामाह यावदिति । यावत् स भगवान् यदुपु चेतः स्वातुपुज्यन्ताताम् । समीपे स्वातव्यम् । जन्मनं पुत्रपौत्रादिरूपेणाऽऽत्मसुखस्यप्यमुक्तम् । स्थितिस्यार्थोदय भविष्यतीति तत्रोक्तम् । भगवानपि स्थित्युक्तं स्वास्तीत्याशङ्क्यामाह उर्व्यां भरं स्कालशक्त्या यावत् क्षपयंश्चरेदिति । तदपि स्थित्युक्तमित्याशङ्क्यामाह ईश्वरेश्वर इति । ईश्वर एव स्वच्छन्दपारी । तेषां सर्वेषां फलादीनामपि य ईश्वरः स कथं नियन्तुं शक्तुं वा शक्यत एतावत्काळं स्वास्तीति ? अनेनैव नियतभोगयुक्तानां देवानामकरणशङ्कापि व्यापारिता । दैत्या असन्तु मारविष्यन्तीति न शङ्कनीयं यतः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणमतीतः श्रीभूषोभिनीलेखः प्रकाशः ।

स यावदित्यत्र—आन्तमिति । 'अन्तमप्ये'ति द्वितीया । तथा चावतारमाश्रितमित्याशङ्क्यैवैः ॥ २२ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहापराजलः श्रीभूषोभिनीलेखः ।

वेदा, गतस्तु अथमभावमितिहेतोर्भवतिपरादादौ भगवत्कर्तृकमाज्ञापनं पौरुषीमितिपरेनाहैः ॥ २१ ॥

पुरेवेत्यत्र—त्वया किमुक्तमित्यत्र परिहार वाच्यत्वेन । भगवान् पूर्वमेव ज्ञातवानतो मया सोमेनेव हृतं न त्वयत् किमिदुक्तमिति । किं वा भगवतोक्तमित्यत्र परिहाराय द्वितीयचरणे

लकाशक्तयैव भारं दृष्टीकरिष्यति । चरेदिति । भारभूता दैत्या नैकज तिष्ठन्तीति तदर्थं परमम् । कालमियमस्य चाज्ञानम् । अज्ञातस्तु न भविष्यतीत्याह भुवीति । न हि भूमी जातोऽौर्ध्वं करोति ॥ २२ ॥

तथापि ब्रह्मवतीरिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह वसुदेवयुह इति ।

वसुदेवयुहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ।

जनिष्यते तद्विषयार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥

तस्यार्थसाधनरूपमुदासायाह साक्षाद्भगवानिति । न तु चक्रादिरूपेण सत्त्व-
ज्ज्वपानेन वायवतारः । भगवच्छब्दे गौणेष्वपि वर्तत इति तद्युदासायं पुरुषः पर इति ।
पुरुषोचम इत्यर्थः । ब्रह्माण्डात् परस्य कथनादर्थान्वये प्रकृतिप्रवर्तकः समागतः । ततः
परस्तु पुरुषोत्तम एव । स च जनिष्यते । अतस्तत्प्रियायं तत्सेवायं सुरस्त्रियः सम्पद-
कर्मसौन्दर्यैः परः तस्य योग्यत्वान्नैव सम्भवन्तु । सुरस्त्रियोपरस्तो लक्ष्म्या सहिताः
समुद्रादुत्पन्नास्मात्सां भोगो भगवता न कृत इति स्वजन्मसाक्षात्पर्येणैव तासामवतरणम् ।
तद्विषयार्थमिति विषयवादिनां ज्ञेयत्वानवतरणं निवारितम् ॥ २३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुषोभिनीतिटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वसुदेवयुह इत्यत्र—तुल्यं 'पुरुषः पर' इत्यभाष्यपुन एव व्याख्यायतां न तु पुरुषोत्तमो
नृदेष्टव्यावर्तकमात्राणां ब्रह्मण्यवतरणेन पुरुषत्वेनाङ्गरस्य गीतायां निरूपणापेक्षतः बाहुः ब्रह्माण्डा-
दित्यादि । अयमर्थः । गीतायां यद्यपि "परमात्मा मायोऽन्योक्तो व्यक्तान् जनतान्" इत्यत्र व्यक्तात्
परममक्षरलोकं परं भावत्वेन रूपेण न तु पुरुषत्वेन रूपेण वाच्यमात्रे च "द्वितीयो हृदो लोकः"
इत्यनेन लोकसर्वं पुरुषत्वेन रूपेणोक्तं न तु परत्वं, प्रकृते चांगवतारमुदासायां भगवत्पदेन वि-
शेषितं ब्रह्माण्डात् परस्य "मायया तुष्टोपाश्वे भगवच्छब्दस्यति" इति लोकोक्तस्य कथनात् तस्य
तुष्टोपाश्वेनाङ्गरालोकः प्रकृतिप्रवर्तको पुरुषोर्भादेव समागतो न तु व्यक्तालोकेव्यक्त इति "पुरुषः
पर" इत्यनेनाङ्गरात् परः पुरुषोत्तम एव प्राप्यतेतः स एवाङ्गाभिरेव इत्यर्थः । ननु लघुनीतोः
सुरस्त्रीणि किं वा विधं सेवसतीत्याह बाहुः सुरस्त्रिय इत्यादि । नवपद्ममार्थं नृदे कस्याच्छब्दाख्यत
इत्यत्र बाहुः तत्प्रियवतीति । तथा च सेवायार्थं च आत्मव्यवहारः स तत्प्रियवती तस्य स्त्रीयौचित्यस्य
प्रियस्य निमित्तमित्यर्थान्वयेन शब्देन उच्यते । न च भगवद्विषयमिति शङ्कीयम् । श्रीलक्ष्म्येयस्य
बाहु वीन्द्रयौचित्यमात्रात् । देवानां ज्ञेयत्वानवतरणं तत्सम्भवादिति ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्भगवत्पराजगुह्यः श्रीसुषोभिनीलेखः ।

भगवदुत्पन्नपुनमुक्तः । पूर्वमितिादिकोपमा द्वितीयपदवाच्यः परितार उक्तार्थेन । पूर्वं रामावतारो
भगवत्कालात् पूर्वमवतारसमाप्त्यनन्तरं च बहुकालं सितत्वात् श्लेधः । अत्र तु बावद्भगवांसावदेव
स्यात्पुन्यमनो न श्लेध इत्यर्थः ॥ २२ ॥

वसुदेवयुह इत्यत्र—ब्रह्माण्डादिति । ब्रह्माण्डादर्थान्नात्र पुरुषत्वेन ब्रह्माण्डात् परः
कथित एव तथापि परवद्भवनात् पुरुषोत्तम एव जनिष्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भगवदवतरणात् पूर्वमेव सेवासाधनार्थं भगवच्छब्दव्याकृतस्य शेषस्य सङ्कल्पसहित-
सावतारमाह वासुदेवेति ।

वासुदेवकलानन्तः सहस्रबदनः कराट् ।

अथतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥

वाचित्वेऽपि तु कल्पेऽपि वाः श्रोते सखिते हरेः । वासुदेवः स विज्ञेयसंज्ञांनन्त उच्यते ॥ २४ ॥
काठाल्मा च स विज्ञेयो भूभारहणे प्रभुः । तत्र सुष्ठो हरिश्चापि तदविष्टो भविष्यति ॥ २४ ॥

(१) श्रीमदुत्पन्नरूपविस्तीर्णा श्रीटिप्पण्योः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विशरूपे—तदवाचित्वस्तस्मिन् सङ्कल्पे आचिष्ट इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुषोभिनीतिटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वासुदेवकलेत्यत्र—सौन्दर्योक्तं पुरुषोत्तमविरूपपदान् तत्कलेत्येतावदेव चारिताप्येति यद्वासुदेव-
पदोपादानं तत्तात्पर्यं बाहुः य इति नृदुष्टोत्प्रेषादेवार्थेन । अनन्त इति
सखी । तथा चामन्ते वासुदेवांसा उच्यते । तेनानन्तस्य यौक्षी स पुरुषोत्तमस्य रूपान्तरं न तु पुरुषोत्तम
द्वितीयोपनायं वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ का. १ ॥ ननु हितं वासुदेवकलानन्तपदयोः सामानाधिकरूप्येन
कपयुक्तिरित्यतः बाहुः काठाल्मेत्यादि । चोच्यते । तथा चैकरूप्यादेकवर्णकारित्वात् तयोक्ति-
रित्यर्थः । नन्वनन्तस्य तथासाधनार्थं विवममेव तत्र वासुदेवकलासंज्ञाकथनस्य किं प्रयोजनम् ? बाहु-
स्तत्रेत्यादि । तथा च काठाल्मा तत्र वासुदेवावेषोपनायं तदुक्तिरित्यर्थः ॥ का. २ ॥

(३) श्रीमद्भगवत्पराजगुह्यः श्रीसुषोभिनीलेखः ।

वासुदेवेत्येतावन्तमेव—साधनार्थमिति भावयमानं, सेवायां साधनार्थमित्यर्थः ।
प्रथमवतीर्णो हि तावत्पर्यं बाहुः सन् सेवायां यथायौग्यलोकावधारणेन साधनार्थो भवेदिति-
ज्ञानः । व्याख्याने सारस्विकेति । 'आसीदमुष्यं भगवन्मात्रं' मित्यादिना नृवृत्तिस्तन्मे-
वित्तामिदम् । अनन्त इति शेष इत्यर्थः ॥ का. १ ॥ काठाल्मेति । स चोपः सङ्कल्पविष्-
त्वात् सङ्कल्पेनात्मा पेल्यर्थः । तत्रेति सखिताधारकोपापारकसङ्कल्पे । सुष्ठो हरिर्वसुदेवस-
खिबन्धनादसङ्गते शोभनिष्ठसङ्कल्पे आचिष्टो भविष्यति । कलेनेतिज्ञेयः । तथा च शेषे सङ्क-
ल्पवेशः सङ्कल्पे वासुदेवकलावेष इति बन्धवैयर्थ्यं सर्वदा । पुरुषोत्तमेनायत्तु कदाचित्तललोकाङ्गा-
विशेषोदयान्मूलपरिवर्तनेन सम्भवात् न तु साक्षात्प्रेण रूपवार्थ इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

(४) श्रीमद्विष्णुतन्मात्रमुपेयजिता श्रीसुषोभिनीलेखः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्याप्यस्ये—वाच्यारूपस्य शेषस्येति । 'अहीनतपेनिशान्ना एका
काङ्क्षाः स्वात्मतापनीह' इत्यादिवाच्यारूपेणैव वाच्यारूपस्य सङ्कल्पेण सहितस्येति । स्वाधि-
दैविकसहितस्येत्यर्थः । शेषसाधितैविकः सङ्कल्पः । स च नृदुष्टः । 'भगवत्पदवर्णैस्तुतीयां तामयी
दृष्टिं'मिति दग्धस्तन्मेव शुकभाष्यत्वात् । तत्सहित एव शोषवत्तारः । अत एव बन्धवैयर्थ्यं शोषत्वेन
कथितुं किं वाच्यं बन्धे गर्भे शोषार्थं भाव मायमिति । कथितत्वेनसाधितेन शोष उच्यते तथा

(५) भगवदीयनिर्देशरामविमर्शिता श्रीसुषोभिनीलेखिकाव्याख्या ।

वासुदेवकलानन्त इत्यत्र—तत्सिद्धये शेषे सुष्ठो हरिर्वासुदेवोक्तवत्तदार्थां तस्मिन् सङ्कल्पे
आचिष्ट इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

रोहिण्यामपरयेति कर्णयाज्ञैव हीनता ॥ ४ ॥

तं सङ्कर्षणमन्यामन्नितत्वा ज्ञातुं विभिन्नं हि वासुदेव इति । वासुदेवस्य प्रथमतः कला धर्मरूपः । सोपि ज्ञानरूप इत्यनन्तः काशाला । स हि स्वाश्रय एव शोभे । तत्राधिदैविकरूपमपि स्थितमिति ज्ञापयितुमाह सहस्रचन्दन इति । सङ्कर्षणो हि सहस्रचन्दनो वेदात्मा । शोपोपि केवलरूपा भवतीति तस्मात्सर्व्वर्णमाह स्वरादिति । यः स्वर्णं पि राजते । सङ्कर्षणस्यो यः "सितकुण्डलेशः" भोजनो भविता । ननु तत्रैव परिहारायैव किं भगवदवतारेणेत्याशङ्क्याह देव इति । स हि देवैरूपेणावतरीषौ नाधिक कार्यं करिष्यति । तर्हि किं तदवतारेणेत्याशङ्क्याह हरेः प्रियचिकीर्षयेति । स हि भग-

(२) श्रीसुवोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

रोहिण्यामपरस्य हृदयस्य । इति अन्त्यायेतोः । कर्णं गन्तुं मायाकृताकृष्टेयस्य कर्णं गन्तुं । रोहिणीर्णयस्य हीनता मायाधनान् नैवेद्यं—धीयः । एवं चान्न ह्योः इयमवबोध-नाच्छ्रीरोहिणीर्णयस्य कस्मिन्कलशप्रसृता हीनतापि वारिता । अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव रोहिण्याः श्रीगोकुले सातनमन्त्रासामन्त्रेति बोधयम् ॥ का. ४ ॥

व्याख्याने—स्थितमिति । अनिनाभावेन स्थितम् । स्वर्णं पीति । सङ्कर्षणस्य यत् स्वं स्वायं तस्मिन्नीलस्यः । दैत्यानां सुखाय इति । तेषां काशायैव भगवत्प्रातेरुत्था । तद्विदं 'मनोसुखं भागवता' निलज्जं सुतीव्ररूपं उपपादितम् ॥ २४ ॥

(३) श्रीमद्भगवद्भागवतजलजः श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

लभ्यः । गन्तव्यं वासुदेवप्राकट्यमप्यस्तीति चेदर्थं हेयम् । प्राकट्यं देवा कार्यतः स्वरूपतश्च । तत्र कार्यतःप्राकट्ये व्यूहप्रतिष्ठप्राकट्ये मधुरायाः । पुरुषोत्तमस्य ब्रह्मे । प्राथमिकतत्त्वकार्यस्य तत्र तत्रैव जातवान् । स्वरूपतःप्राकट्यं तु व्यूहप्रतिष्ठप्राकट्यं मधुरायाः । वासुदेवमितिप्रसृतामलस्य ब्रह्मे । तत्र कार्यतःप्राकट्यमप्येते । तथा च वासुदेवसादरी । अत्र एव पतिः प्राकट्येपि तत्त्वार्थमादौ मधुरायावेव जातमिति निबन्धे स्फुटम् । पुरुषोत्तमकार्यं तु निःसाधनबलोरपरमादौ ब्रह्म एव जातमिति ।

सुबोधिन्यां सोपीति । अंशरूपोपि स शम्भोरूपो भवतीतिहेतोरनन्त इतिविशेषण-मुक्तिलभ्यः । आधिविशेषणकथने हेतुमाहुः स हीति । हि यतः स भगवान् स्वाश्रयः क्षेत्रतत्त्व-साक्षात्साक्षात्कारं वक्तुमशिलः । अन्वयिष्येणेत्याः प्रथमतः हृदयः । वेदात्मेति । 'सहस्रशीर्ष'-स्यादिदेवेत्यात्मा तत्त्वतिपाद्य इत्यर्थः । यः स्वर्णं पीति । क्षेत्रं राजते इतिशङ्कः । शोपो हि स्वकण-स्थितमग्निना राजते । तदुक्तं प्रथमस्कन्धे । अस्य स्वत एव राजन्कनकात् स्वर्गादिदोःकेत्यपि राजते न तु शेषत्वं सातनमन्त्र इत्याशयेन स्वर्णं पीत्युक्तम् । तथा च क्षेत्रं राजन्कनकात्प्रायं केवलद्वेष इतिभावः । देवैरूपेणेति । साक्षिकेणैत्यर्थः । अत एव लीलासु साक्षिणत्वं तत्त्वार्थं वक्ष्यति । लीलां तु भगव-

(४) भगवद्दीपनित्यवसामन्त्रिता श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

रोहिण्यां सम्भव इत्यर्थः । इतिहेतोः कर्णमसमये वासुदेवशांखसामात्रासुदेवस्य मोक्षदुर्गाभा-निवारकस्य मायाकृतकर्षणयाहीनता मायातो दीर्घस्य स्वादित्याह्ला नैवेद्यः ॥ २४ ॥

य. १ खो० २५] श्रीतिष्ठणी-अकला-केल-भोजन-कारिकास्याध्यायमिभिर्नूतिता ।

वान् सर्वेषां दुःखहर्ता । दैत्यानां सुखायैव भूमाहरणार्थं च साहाय्यकरणान्नगवतः प्रियं करिष्यतीति ॥ २४ ॥

एवं सप्तमधोक्तस्य गमने सर्व्वमुक्तिर्भविष्यतीत्यामङ्कयामाह विष्णोरिति ।

विष्णोर्नोया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।

आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्ययं सा भविष्यति ॥ २५ ॥

यो हि विष्णुर्नोयादत्तेनावतरिष्यति सा तदशेषता माया कर्णार्थं भविष्यति । सापि भगवती षड्वर्णैर्व्यवृष्टा भगवत्कृपासादात् । अतस्त्वासा सायासत्येतेन गमनेपि न दोषः । अत्रापि स्वास्थि कार्यमपि करिष्यतीति । सर्व्वमुक्त्यभावश्च तत्र एव भविष्यतीत्याह यया सम्मोहितं जगदिति । कदाचित् तस्या अनागमनसङ्कां व्यावर्तयति आदिष्टा प्रभुणेति । अनेन एव सर्व्वव्यामोहिका भगवदाज्ञावतीर्णा तत्र के भवन्त इति गर्वाभावोपि ज्ञापितः । कार्यं यशोदायाः सन्त्यं सङ्कर्षणं कंसादिव्यामोहो यमुदेवादिमोचनमिति ॥ २५ ॥

एवं सर्वान् ज्ञापयित्वा ब्रह्मा ततो निर्गत इत्याह इत्यादिद्वयेति ।

श्रीसुक्त उवाच—इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ।

आम्नास्य च महीं गीर्भिः स्थापाम परमं ययौ ॥ २६ ॥

अनेकविधा देवाः । ते च स्वस्यसुखाज्ञाकारिणः । अत एव सर्वानेव गणपतीनां ज्ञापितवामित्याह अमरगणामिति । तर्हि ब्रह्मणः कर्त्तव्यं नावतार इत्याशङ्क्याह प्रजापति-पतिरिति । प्रजापतीनां स निवतता । अन्त्यासा सुहृदं स्वादित्यर्थः । ननु साक्षाद्भगवता नोक्तमिति देवा न करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह विभुमिति । ब्रह्मा स्वत एव समर्थो दैत्यानां ज्ञापयितुम् । अनेनैव वृत्तान्तेन भूमिः कृतायां जाता तथापि गीर्भित्ति महीमाम्नास्य स्थापाम सल्लोकास्वयं ययौ । गीर्भित्तिर्ययौः प्रसंगसाधनमिति यमुदेवानामिति ज्ञायते । भूमौ भगवदागमनं पूर्वं न सम्भावितमधुना जातमिति तन्नाश्याभिनन्दनं युक्तमिति ॥ २६ ॥

(२) श्रीसुवोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

विष्णोर्नोयत्येव—तदशेषंभूतेति । तदशेषेति । उद्पादनेन राक्षिभूतो योशङ्कदात्मिका । इदं च अंशेनेतिपक्ष विवरणम् ॥ २५ ॥

(३) श्रीमद्भगवद्भागवतजलजः श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

दायेनेन । सर्वेषामिति दैत्यानां एतेत्यर्थः । सुखाय इति मोक्षार्थं इत्यर्थः । प्रलम्भादीनां मोक्ष-दाने तदनेन साहाय्यं श्रेयोभोक्तृदुःखहर्त्रे जातमिति । सह युदेवं साहाय्यं हेयम् ॥ २४ ॥

विष्णोर्नोयत्येव—सा तदशङ्कानृतेति । उदाहरितो योशङ्कजलैर्भवः । तथा च मातृपाकार-स्वरूपप्राकट्यार्थं तदाकारकतावदशयोद्भाटनमतः सा तदाकारकतावतिगमनरूपैत्यर्थः । न दोष इति । यया पुरुषोत्तमो भगवत्त्वेन सर्व्वसाधर्म्यंवांशया सापि भगवतीत्वेन सर्व्वसाधर्म्यंवल्लोपापि व्याप्तिरुक्तोपि स्वास्थि र्ययौ कार्यं यशोदाजन्मादिकं च करिष्यतीतिहेतोःस्वरणार्थं र्ययौ गमनेपि स्वस्य प्रकटस्वरूपस्य स्वात्मस्य व्याप्तिरुक्तस्य त्वातेन ब्रह्मः परिनिष्ठस्वरूपेणो दोषो नैत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इत्यादिद्वयेत्येवार्थं पूर्वं न जातमिति । अंशकलावतार एवाव्यदा जात इतिभावः ॥ २६ ॥

(४) श्रीमद्दीपितकालजम्बूवृक्षोदितः श्रीसुबोधिनौतिष्ठण्योः प्रकाशः ।

प्रजापतिपतिरित्यस्य व्याख्याने—प्रजापतीनां स निवन्तेत्यादि । सर्वे देश

राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूमुजाम् ।

मधुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ २८ ॥

ततः प्रभृति यान्तो राजानः कंसपर्यन्तं स्वराज्यान्ताः खण्डमण्डलापिपतयस्तेषां वज्रालम्बं सुसाधुभवान्मधुरैव राजधान्यभूत् । सर्वे च ते यादवभूमुजश्च । ततः शूर-
सेनप्रभृति । राजा भीयते भीयते यस्यामिति सा राजधानी । निधीयते पंथाभिषिक्तः
नित्यव इति वा । अनेन तत्र राज्यलक्ष्म्या नित्यं स्थानमिच्छुः कम् । तत्र स्थितानामानन्दे
हेतुर्भगवान् । यत्र नित्यं सन्निहित इति ।

सर्वतत्त्वेयु यो विष्टः स भूयस्वपि सङ्गतः ।

स नित्यं कचिदेवास्ति तत्स्थानं मधुरा स्मृता ॥ १ ॥

तत्र स्थित्वा ह्यर्थं चक्रे सर्वेषां सकलं हितम् ।

सर्वदुःखनिवृत्तिं च तत्र वेदुःखसम्भवः ॥ २ ॥

प्रतीकाराः सर्वे एव मर्यादामार्गसम्भवाः ।

व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम् ॥ ३ ॥

श्रीरङ्गादिष्वपि नारायणस्य ब्रह्माण्डविग्रहस्य सान्निध्यम् ।

(२) श्रीधर्मोपनिषदप्रणीतः श्रीधर्मोपनिषद्विषयोः प्रकाशः ।

राजधानीत्यत्र—तत इति पूर्वोक्तविषयकं पदं कालत्र उत्कर्षसमर्पकं बहुकालदाम्यम्

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाराजकृतः श्रीधर्मोपनिषद्विषयः ।

राजधानीत्यत्र—आयकत्वात् सर्वशक्ति तस्य मधुर्यां विधेयं विदुष्वपि सर्वतत्त्वे-
ष्विति । 'त्रयोविंशतित्वानां गणं गुणपदविशिष्टं' इति वाक्यानुयायि भगवानाविष्टः । स तु कचिदेव
देशे तिष्ठति देशविष्टीभवत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र स्थितवन्त्युपविष्टरूपेण मधुरायामेव
तिष्ठतीत्यर्थः । अस्मा मूलेः पञ्चीकृत्येति तस्मा मूलैकदानत्वात् तद्वाराग्र्यायेष्टः । यथापि
अदिकमनुयायानं तथापि मूलं यथापि कलापदविशेषः सतिरुक्तेति भावः । भगवान्
हरिरिति पदद्वयसाम्यमाहुर्द्वयं चक्रे इति । दुःखसम्भव इति । दुःखस्य सम्भवो यस्मात्प्राप्तो
भगवत्परोक्षतो नित्यसन्निधिदेशेति चेन्नत इत्यर्थः । निरूपितमिति । सान्निध्यमिति शेषः ।

(४) श्रीमद्दक्षिणतन्त्रादुपनिषदोक्तं श्रीधर्मोपनिषद्विषयम् ।

सर्वतत्त्वेयु यो विष्ट इति । अनेन विषयस्य मधुर्यां 'नित्यं सन्निहितो हरिः' इति वाक्याद्भगव-
त्स्थानपदसि तत्र केन रूपेणैसाङ्गान्नां सान्निध्यकृत्स्वरूपं विदुष्वपि सर्वतत्त्वेष्वित्यस्य इति ।

(५) भगवद्गीतानिर्भयवामनमिति श्रीधर्मोपनिषद्विषयः ।

राजधानी ततः साभूदित्यत्र—सर्वतत्त्वेष्विति । सर्वतत्त्वेयु यो विष्ट इत्यादि । 'त्रयो-
विंशतित्वानां गणं गुणपदविशिष्टं' इति वाक्यानुयायि भगवानाविष्टः । स तु कचिदेव
देशे तिष्ठति देशविष्टीभवत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र तथापि
प्रत्येकारूपेण मधुरायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र स्थित्वा ह्यर्थं चक्रे इति । प्रतीकाराः सर्वे एव
मर्यादामार्गसम्भवाः । व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम् । मधुरा

देशकालादिमध्यस्थः पदकृत्यं च आगतः ।

सोन्वय सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः ॥ ४ ॥ २८ ॥

तस्मा अवस्थोत्कर्षमाह तस्यामिति ।

(२) श्रीधर्मोपनिषद्विषयः । श्रीधर्मोपनिषद्विषयोः प्रकाशः ।

राजधानीत्यादौभ्यम् । ननु श्रीरङ्गादिदेशान्तरेष्वपि भगवत्स्थानेष्वेकैकान्त्र को निषेध इत्यत्र
बाहुद्वैशकालादीत्यादि । तथा साक्षात्प्राप्तं प्रधानभूतोपि इति तैवेन चेन्न सुखं तदात्रैवात्
कृतं सुखं भवतीतिज्ञानावेदमुक्तम् । तेन तत्पत्नीतोक्त्या द्वैतश्रुतिष्वपि न सुखमिति
ज्ञापितम् ॥ २८ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाराजकृतः श्रीधर्मोपनिषद्विषयः ।

प्रसङ्गातीर्णतः सान्निध्यमपि विदुष्वपि श्रीरङ्गादिस्थितिः । ब्रह्माण्डं विग्रहो यस्य । पूर्वमपेक्षते
ब्रह्माण्डं जातिशेषतः । तर्हि देशान्तरे भगवत्स्थानिकं न स्यादित्यस्य तदपि व्यवसायपति
देशेति । तीर्थान्तरदेशेषु 'देशः कालः पदप्रत्ययः' इति वाक्यानुयायि विदुष्वपि सर्वत्र
शालग्रामादिषु स्थितः । 'छा पतिनिवृत्ते' इति वाक्यानुयायि नित्यसन्निहित इत्यर्थः । यत्नो
नित्यसन्निधित्वादाविर्भावतिरोधायानिति शालग्रामेभ्यस्तुम् । आदिदेशेनादिस्येति
तुल्यसादिद्वये अत्रादिगुणपति कर्तारं भोपालादिमन्त्रे वृत्तिरूपेण तद्वत्प्रो भगवान् स्थित
इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

(४) श्रीमद्दक्षिणतन्त्रादुपनिषदोक्तं श्रीधर्मोपनिषद्विषयम् ।

तत् पद्यग्रामे 'तदेवाभूदिति' 'त्रयोविंशतित्वानां गणं गुणपदविशिष्टं' इत्यादिभिरुपायान्त्रेभ्यः
सर्वतत्त्वेयु भगवानाविष्ट इति तन्मध्यस्थानां भुविष्यति प्रकृतः । स चान्तर्गम्यः । क्तोन्त्योमी यथा
देशे प्रविष्टः 'शुद्धं प्रविष्टः' इति वाक्यानुयायि विदुष्वपि सर्वत्र तथापि प्रविष्टः
भूयैकदेशे मधुरायामेति वाक्ये 'नित्यं सन्निहितो हरिः' इति वाक्यानुयायि विदुष्वपि सर्वत्र

(५) भगवद्गीतानिर्भयवामनमिति श्रीधर्मोपनिषद्विषयः ।

भगवान् यत्रैकलोकोऽस्य भगवानिति हरिरिति पदद्वयसाम्यमाहुर्द्वयं चक्रे इति । तत्र नित्यं
भगवत्स्थानेष्वपि मधुरायामपि दुःखसम्भवत् तदा सर्वे एव प्रतीकारा यवर्था इतिज्ञाप-
नार्थं निरूपितम् । सान्निध्यमिति शेषः । यत्पत्नी 'तस्मां तु कर्हिचित्तो' इति वाक्यानुयायि
शालग्रामं सर्वतो भगवान् शालग्रामादिमन्त्राचक्रेति । एतद्विष्णोः सति भक्तदुःखागने
सत्पत्नी न भगवत्पत्नी तदर्थं तत्साक्षिणं दूरीकृतवान्ये च तत्पत्नीनामवात् सत्पत्नी सती
कृतवानित्यर्थः इति । पुनस्तत्र चक्रे देशकालादीत्यादि । देशकालादिमध्यस्थः पदकृत्यं
च आगतः सोन्वय सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः । एतेन प्रसङ्गादिमन्त्राचक्रे-
मन्त्राचक्रेण पदद्वयं पद्मेश्वरं भगवत्स्थानेष्वपि विदुष्वपि । यो देशकालादिमध्यस्थः पदकृत्यं
प्राक्तः स भगवानन्वय तीर्थान्तरदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः । नित्यं सन्निहित
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्यां तु कर्हिचिद्वैरिष्यदेवः कुतोऽब्रह्म ।
देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयागे रथमाकुरुत् ॥ २९ ॥

तुसब्धो दुःस्वर्णवसानेन भगवत्कृतसुखस्यानुत्सर्षः । सर्वान्सान् सर्वतो भगवान्
स्वावतारार्थमाचर्षकैरिज्ञापयार्थं वा तुशब्दः । कर्हिचित् कस्मिंश्चित्काले । पूर्वोक्तं जा ।
सुबुद्धतादिकं न भवतीति कर्हिचिदित्युक्तम् । शौर्यैर्युद्धेवः शूरस्य पुत्रः । अन्त्येति
वसुदेवाः सन्तीति पितृनाम्ना तस्मिन्नुक्तिः । वसुदेवजातरोपि बहव इति वसुदेवपदम् ।
कृत उद्ग्रह उद्ग्रहो येन । देवक्या सूर्यया नवोदया सार्धं स्वयद्रथयाण्यर्थं स्वशूरदत्तं
रथमाकुरुत् । विद्याहोत्सवसमयो भर्गुसाक्षिर्ध्वं योत्समावस्था स्त्रिया । देवक्या सूर्ययेति
सत उत्कर्षं वक्तुः । भर्गुप्राधान्यमपि पतिव्रतायामुत्कर्षहेतुः । यद्यपि देवको ग्येष्ठसत्तापि
मैयादाराख्यं न भवतीति व्रमतेन एव राजा कंठो वा ॥ २९ ॥

मुख्य एव व्यवहारे सम्बन्धहेतुर्लोकप्रसिद्धः । अत उग्रसेनपुत्रोपि कंठो देवकपुत्र्या
देवक्या श्रातृकार्यं कृतवानित्याह उग्रसेनसुत इति ।

उग्रसेनसुतः कंसः खसुः प्रियचिकीर्षया ।

रश्मीन् हृष्यानां जंघ्राह रोम्मे रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥

खसुर्मग्नित्या देवक्याः सम्माननरूपप्रियचिकीर्षया स्वयं हृष्यानां रश्मीन् प्र-
ग्रहाम् जग्रहे सुतो जात इत्यर्थः । केतलेन प्रतिष्ठानं भवतीति विशेषणम् । रौक्मैः
सुवर्णवर्णिकै रथशतैरेकशतैर्येर्वृतो वेष्टितः । अनेन वसुदेव एव मुख्यो राजा कृतः ।
स्वयमपि दासभार्यं प्राश इति महत् सम्माननम् । अन्त्यत उत्कर्षं वक्तुः ॥ ३० ॥

पितृकृतं ब्रह्मकृतमुत्कर्षमाह चतुःशतमिति द्वाभ्याम् ।

चतुःशतं पारिवर्हं गजानां हेममालिनाम् ।

अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिपदशतम् ॥ ३१ ॥

दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।

दुहिते देवकः प्रादात् यानैर्दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥

(१) श्रीमनुबचनमिति रचित्वा श्रीहित्पणी ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस विवरणे—सर्वानित्यायाचक्यैलनम् । पूर्वसाक्षिणे सति
महत्कृष्णाम्नि स्नानतरो न सम्भवतीति तदर्थं तत्साक्षिणं दृष्टिकृतवान् । कमे च तत्रयोभयानामावात्
खसितिवर्णं त्रीणं कृतानित्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीतुषोचिनीलेख्यः प्रकाशः ।

तस्यां त्वित्यल—पूर्वोक्तं चेति । यस्मिन् भगवान् स्नानतारायं सर्वार्थज्ञानाचर्षकं तस्मिन्
तेत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्भगवन्महापात्रकृतः श्रीतुषोचिनीलेखः ।

तस्यां त्वित्यल—सुखदस्य द्वितीयपक्षे 'कर्हिचिद'लनेनान्ययो ज्ञेय इत्याशयेनाहः
पूर्वोक्तं चेति । सर्वोपार्जनप्रकार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

उग्रसेनसुत इत्यह—रथशतैरिति सुवचनसार्थमाहुरभेकशतेति ॥ ३० ॥

अ. १ को० ३१-३४ । मोदित्यप्योऽकाश-जेख-योजन-कारित्याप्याप्यादिनिर्गुणिया । ६१

अत्रिया हि चतुरङ्गिणी सेनां विवाहे पारिवर्हं प्रयच्छन्ति वधुरयोः सन्तोषार्थम् ।
तत्र पदातीनां स्थाने कन्यादीत्यर्थं दास्यो दत्ताः । हेमो माला येषां गजानाम् । अश्वानां
पद्मदश सहस्राणि । रथानां त्रिपदशतमष्टादशशतम् ॥ ३१ ॥

दासीनां सतिवत्प्रणयय सुकुमारसमलङ्करणं योक्तम् । दास्यः कन्यायै केवलं
दत्तान् तन्त्रजं । अतो न मयेधं तेन विनियोगः कर्तुं शक्यः । ननु देवक्या एव विवाहे
कथमेतावद्दत्तानित्याह दत्तः । अत्यन्तमर्थं देवो भगवानत्रावतारि यतीति-
ज्ञानयुक्तः । ता अपि दास्यो यानैर्दंशानिः सहिताः । तासां तथाकरणे हेतुर्दुहितृ-
वत्सल इति । स हि दुहितृवत् दास्यत्ययुक्तः । तासामपि कन्यात्वादिवकीवाक्याया तथा
कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्माननामाह शङ्कोति ।

शङ्कोर्ध्वमृदङ्गानि नेदुर्दुन्दुभयः समम् ।

प्रयाणप्रक्रमे तावद्भवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥

शङ्को हि सुलवायम् । नेदुरी हस्तवायं मृदङ्गानि च । दुन्दुभयो दण्डवायम् ।
सममेकदा । नैमित्तिकं तदित्याह प्रयाणप्रक्रम इति । वरवध्वोः सुमङ्गलं यथा भवति
तथा नेदुः । अनेन शकुनमप्युक्तं पर्यवसानस्योत्तमवात् ॥ ३३ ॥

काळो ह्यत्र प्रतिवन्धको जात इति वक्तुं तस्यापिभौतिकः कालनेमिः कंसे निषिद्धः
शेत इति तस्यादुर्भाषार्थं तदनुपुणदेवतायालुत्कर्षमसहमानाया अकस्माद् वाक्यं जात-
मित्याह पथीति ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाप्याहारीरवाक् ।

अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां नैषसेतुष ॥ ३४ ॥

शोभातिशयो मध्येमार्गं प्राप्तुर्भूत इति पथ्येयोक्तवती न तु गृहे नापि गमनानन्तरम् ।
अनेनापिभौतिकः कालोस्मिन्मार्गे नाथकः स प्रतिविषेय इति ज्ञापितम् । सर्व-

(१) श्रीमनुबचनमिति रचित्वा श्रीहित्पणी ।

पथि प्रग्रहिणिलय—अनेनापिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भावेतुर्प्रेकिमार्गीय-
(२) श्रीमद्भगवन्महापात्रकृतः श्रीतुषोचिनीलेखः ।

पथीलज्जगते—वाक्यं जातमिति । अशरीरवाक्त्वात् सत एव जातमित्यर्थः । न तु गृह
इति । कंसगृहे त्वीत्यर्थः । गमनानन्तरमिति । वसुदेवगृह इत्यर्थः । पथीलनेन गृहवर्णनेष
उक्त इतिभावः । अपिभौतिक इति । कालमिभौतिकः दैत्याः साम्प्रतं यवनाः । तत्कृतः प्रतिपथः
(४) श्रीमद्वीरिलालमुहोपाध्यायः ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमिलसाभासे—तस्यापिभौतिकः कालनेमिरित्यादि । तस्येति काल-
सेत्यर्थः । कालो हि सर्वसम्पत्तिताया तुष्टोपायां संयुक्ते तदा गुणी दुष्टश्च भवति । तत्र दुष्टकाल-

१ शकुन इति ट. २ दुन्दुभयोः कर्तृप्रादुर्भावेः श्रीपुरुषोत्तमचरणः प्रतिपाद्यः । ३ नवत इत्येकेपिनां पाठः ।

प्रकारेण प्रग्रहिणं रश्मिप्राहिणमाभाष्य रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वा । अशरीर-
बागाकाशवाणी । शरीरात् ताव्योष्ठद्वयात्वेन न निर्गता । तस्या वाक्यमाह अस्या
इति । अष्टमो गर्भ इति । सङ्ख्या निस्सन्दिग्धा । कस्या पुत्रो येति न विज्ञेय उक्तः ।
मये भगवता तथा भेरिता । स बालक एव त्वां हन्ता हस्यति । दासीष्ट प्रेक्षिकां
येति सन्नेह्युदासायाह यां नयस इति । न चेयं मम भगिनी न तया कर्तुं दास्यतीति
वक्तव्यं यतस्त्वमुषः । कस्यापि तत्त्वं न जानासीत्यर्थः । हे अबुतेसिस्मोषानं वक्तु-
दित्यवज्ञापनाय ॥ ३४ ॥

ततो यस्मात् तदाह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः स्रलः पापो भोजानां कुलपांसनः ।

भगिनीं हन्तुमारुहः खट्वपाणिः कचेप्रहरीत् ॥ ३५ ॥

आकाशवाण्यास्तन्निप्रायः सा स्मरुह एव स्वापनीयान्यदा वा किञ्चित् कर्तव्य-

(१) श्रीमज्जिमवक्खित्तिता श्रीदिगम्परी ।

विवाहश्चेत्तुभयोः साम्यदेतत्सम्पत्तिमात्रं कारुण्यवर्तिन्यन्वयमात्रं भक्तिर्गोपेति तथालं द्वाप्यत
इत्यातयेनेदमुक्तम् । एवं सलक्षिन्मात्रं भगवत्प्रापकमर्थं इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

खट्वपाणिः कचेप्रहरीदित्यत्र—कचेषु किञ्चिदित्याह । ग्रहणक्रियाकर्तृत्वेति कथानां
(२) श्रीमज्जिमवक्खित्तिता श्रीलोकेश्वरी ।

साम्यो भवति । स उपायेन प्रतिविभाज्यो न तु तदर्थं भगवत् श्राव्योऽपि वसुदेवोपायेनैव प्रति-
पिपातकरपादितिपातः । स्वयमपि दास्यन्नायं प्राप्त इति ईर्ष्यकलात् । प्रग्रहिणमित्यत्र 'निल-
योगे मलर्षी' इति रिताक्षयेनाहुः सर्वेति । सतत्त्वेन स्वस्याङ्गीकृतवानित्यर्थः । शरीरादिति ।
वपति तत्रमुष्टुणदेवनाया वाक् तथापि तावताथातोम शरीरात् निर्गता किन्तु तदापातन्यति-
रेकेण मुष्टिपरदेवोद्देतव्यः । तथा च शरीरात्वा वाक् तद्वतिरिति केचित्तिग्रहः । तद्वतिरिका
तद्विग्रहप्रकारित्वैः । गर्भेलेन हन्यमानत्वाविशिष्टताक्षयेनाहुर्बालक एवेति ॥ ३४ ॥

इत्युक्त इत्यत्र—तत् इत्येतानि चारितार्थेभ्योक्त्युक्त इति पूर्वोत्पादनात् तावत्प्राप्तमाहुराकाशेति ।

(४) श्रीमद्विजितलङ्कावधोऽजिता श्रीसुषोषिणीयोजना ।

साधिनैतिकः कालनेमिः । कृष्णावतारो निहतानां दैत्यानामाध्यात्मिकप्रथमार्थादा दोषरूपत्वात् ।
अस्मिन्महोदये नृपाध्वतोदयो यावन्तो हतास्ते सर्वे गिरोष्यवस्थानां दोषरूपा 'तेजकोपादयो दैत्या'
इति कृष्णोपनिषदाः । अत एवाचार्यपर्येषुक्तो देहाप्यतलेनोक्तः । 'तेजकोपादयो दैत्या' इति श्रुतौ
'आदि' शब्देन सर्वेषां सङ्ग्रहात् । तत्र कस्य दैत्यस्य का दोषरूपकप्रकाश्यायां तस्य तस्य दैत्यस्य
कार्यपरमेयानि विचार्य तत्तदोपहासमर्थं विचार्य तत्तदोपहासं वाच्या । यत्कार्यं दम्भः करोति
तादर्थं कार्यं यो दैत्यः करोति तस्य दम्भरूपता नात्या । यथा सुषोषिण्यां वक्त्रमुहस्य दम्भरूपता
निवृत्तिता । एतावन्नेवार्थेष्टिपञ्चमसुषोषावते । सर्वेन दैत्यानां दोषरूपत्वे प्रमाणं तु 'तेजकोपादयो
दैत्या' इति श्रुतिर्गोप्या । प्रकृते तु कालनेमिनितामैवाधिभौतिकरूपत्वं कालनेमेः प्रकाशयति । परि
प्रग्रहिणमित्यत्र—आहेतवत्त्वे वक्तव्य आभाष्येतिवदस्य वैयर्थ्यावासात् तत्ताश्चेत्युदाहृ-
रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्यर्थेत्वेन । अस्यास्तरवामष्टमो गर्भ इत्यत्र—योग्य मर्या-
सम्पत्प्राप्तक स बाल एव त्वां हन्तेति गर्भवदतत्पर्यमुक्तम् ॥ ३४ ॥

मिति । कंसस्तु इत्युक्त एव स्रलः कालनेमित्यहितः । स प्रसिद्धो दिग्विजयी स्रलः
प्रकृत्वा । भगिनीं हन्तुं खट्वपाणिर्नृत्वा कचे केशपात्रे तामग्रहीत् । ननु महत् पापं कर्म
करिष्यतीत्याशङ्क्याह पात्र इति । निरन्तरपापकरणेन स पापात्मेव जातः । तस्मात् तस्य
शास्त्रं न बाधकम् । स्रलत्वाङ्गोक्तिं न बाधकः । वंशजा अपि न तस्य बाधका जाता
इत्याह 'भोजानां कुलपांसन इति । 'भोजवशोभवा ये तेषां कुले पांसनो मलरूपः
कलङ्कय इत्यायम् । कुले कलङ्कजननं तस्य स्वरूपम् । अतः कुलविचारेणापि न
निषर्तत इति भावः । कचेष्ट किञ्चित् कर्तव्यं नास्तीति सद्यो । स तु 'भगिनीमेव हन्तुं'
कालेन समारब्धः । अस्मद्वान्त् वा । अपसायनार्थं तस्या ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

वसुदेवस्तु शूरोऽन्वसहायः कंसवर्ल च जानातीति स्वतो दोषस्त्वस्य च न भवतीति
निश्चित्य सान्त्वयार्थं प्रवृत्त इत्याह तमिति ।

तं जयुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रम् ।

वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३६ ॥

नायं खीलोमेन तथा करोति किन्त्यनुचितमित्ति दयाविष्टं परिसान्त्वयन्नु-
वाचेति सन्त्वयः । लोकलज्जया स्वयमेव न करिष्यतीति ज्ञात्वा कर्म न तृष्णीं स्थि-
लनाह जयुप्सितमेव सर्वदा करोतीति तथा । स्वस्य दयया त्यक्त्यतीत्यपि न यतो
नृशंसः क्रूरता । दैत्येवपि हीनत्वादप्येषपापि न करिष्यतीत्यपि न । यतो निर्गता
अपत्रया यस्य । 'लज्जा सापन्नयान्वता' । वसुदेव इति । उपेक्षायामनुक्तः सर्वप्रकारेण
मोचयितुं शक्तः । किञ्च महाभागः । तस्य अन्त्यन्तानका दुष्टदुर्भयस्य नेदुरतो महा-
भाग्यवान् ॥ ३६ ॥

(१) श्रीमज्जिमवक्खित्तिता श्रीदिगम्परी ।

कर्तुं गृहप्रक्रियेयं सिततमलाभायतत्प्राप्तप्रायं सप्तमुक्तं न द्वितीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(२) श्रीमज्जिमवक्खित्तिता श्रीलोकेश्वरी ।

तथा च तदैव कृतवाचिनिषोषार्थमनुवाद इति भावः । स्रलः इति पदसाधुतिभिरेति ज्ञेयम् ।
न बाधकमिति । निरन्तरपापेन दुष्टानां मर्यादाप्राप्तं न निर्वातितुमसमर्थमित्यर्थः । कचेत्येव
दिगम्परी कर्मत्वेपीति कलमश्रवलेलीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तमित्यत्र—अन्वेषयतिमज्जितुं हितालङ्घनं नोदयेत्यमित्यत्र आहर्णमिति । वसुदेवस्य
सौकंसयोस्तुला दधितो न कंसस्याहिने तावत् किन्तुचित्तत्त्वान्तरं निवारणीयमत उभयसाधक-
त्वाज्ज्ञानेन प्रतीकारमुवाचेत्यर्थः । अपत्रपीति । लोका मां द्रव्यन्तीति लज्जा, दृष्टा मां दुष्टं
वदिष्यन्तीत्यपत्रप्रेतिभिरेतः । सर्वेति । युद्धसत्वरूपालङ्घानप्रकारेणारीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(४) श्रीमद्विजितलङ्कावधोऽजिता श्रीसुषोषिणीयोजना ।

वसुदेवो महाभाग इत्यत्र—वसुदेवदय्यास्वावमुपेक्षायामनुक्त इति । अयुक्तशब्दे
युक्त इति भावे कः । न युक्तं योगो यस्य सोयुक्तः । उपेक्षार्यां तस्य सम्पन्नो नास्ति । निर्वि-
त्वेन न दीनलोपिहृदित्तत्त्वोचितः । यतो देवनी येनैकानामुपपन्नं स्थितं यत इति भावः ॥ ३६ ॥

आकाशवाणी च श्रुत्यै च न मरिष्यतीति निश्चित् कथञ्चित् प्रतीकारः कर्तव्य इति प्रतियुक्तादिक्मकृत्वा कंसं परितः सान्त्वयन् तिष्ठ तिरु मन्त्रिज्ञापनं श्रुत्वाति वदन्नाकाशवाण्याः समाधानार्थं वक्ष्यमाणमुवाच । आकाशवाण्युक्तं न मिथ्या । अयं च प्रतीकारार्थं यतते । तत्र क्रियया प्रतीकारो न भवति ज्ञानेनैव प्रतीकारो भवतीति नवभिः प्राणश्लोकैस्तस्य सर्वं परब्रह्मप्रदिशति स्थापनीयेति ।

वस्तुदेव उवाच—स्थापनीयमुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ।

स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्राहर्षवेणि । ३७ ॥

वयस्यं मृत्यो निरभिमानसिद्धेदृष्टिकामं भगवान् तं न हन्यात् । अत इदमुप-
विश्यमानं देवगुह्यत्वात् प्रतिवन्धकत्वेन कथितम् । वस्तुदेवोपि भगवता प्रेरित इत्यनभि-
कारिणमनवसरे बोधयति । आकाशवाणीप्राप्तमाण्येन हि स मारयितुमुचतः । सा चेन्माहि-
ता स्वादाकाशवाण्यभगवन् स्वातन्त्र्य एवोपायविश्वन्तरीयतोनापि । अतोऽनवसरेपि
दयया सहितमेवोपायः । न तथा एतदकर्तव्यम् । महतो निन्दितकणमनुचिन्तम् । नार्थं
च प्रतीकारः । नापि प्रतीकारः कर्तव्यः पूर्वदेहस्य मलत्वात् । नापि देहान्तरं दुर्लभम् ।
नापि पूर्वदेहस्य त्यागे कथनं प्रयासः । नापि वस्तुतो देहाध्याससम्बन्धितेकेण देहिनः स्वतो
जन्माति । देहाध्यासश्चाज्ञानादिति ज्ञानेन निवर्तते । किञ्च सावदयस्यै न द्रष्टाति
सावन् तस्य अर्थं भवति । द्रोहे मया वा मरिष्येन वा भगवता तव हननं निश्चितमा-

(३) श्रीमद्भागवतमहापञ्चाङ्कतः श्रीशुभोधिनीलेखः ।

अग्रिमश्लोकासमाहुराकाशोति । प्रतीकारार्थमिति । आकाशवाण्युक्तस्य इवस्य
प्रतीकारार्थमित्यर्थः । कथेन क्रियमाणो न प्रतीकारः किन्तु वस्तुदेवोक्तः । यदि कंस इदमङ्गी-
कुर्वन्नाश प्रतीकारः साधयेतिवाचः । सङ्घातात्ययमार्गः प्राणश्लोकैरिति । 'नव वै तुष्ये प्राणा-
द्विजितेः प्राणकः श्लोकः' प्राणयो मयस्य विज्ञापि' विज्ञुतेर्ज्ञानवान्कैरित्यर्थः । 'अधीष्टिभक्षन्' इतिश्रुत्युक्ताः सद्यः शब्दवाचमिति नव प्राणा ज्ञेयाः । सर्वं तत्त्वमिति । पारमार्थिकं लौकिकं च
सिद्धान्तमित्यर्थः । स्थापनीयवचन—प्राणश्लोकैरपि तत्त्वोपदेशे मरणातिवृत्तौ देहमाहुर्येषामिति ।
अकिञ्चुकमिति । किञ्चित्मिति भावे कः क्लेश इत्यर्थः । ततो 'य आचर' क्लेशमुक्तमित्यर्थः । न तावत्
कथं विलस्येति । देवश्रुत्यान्वयमिति । देवो मयातल्लुक्तं गुह्यम् । स्थापनीयवचनम् । अतस्तथा
तस्याभिमान एवोत्तरो येन ज्ञानरूपप्रतीकारावङ्गीकारोतोभियानवकलादिदं मरणादिदृष्ट्यनु-
द्दिश्यमानं ब्रह्म तन्निवृत्तौ प्रतिन्यन्तं जातम् । तथा च श्लोकात् प्राणरूपलेपस्थानपरिचित्वेन
नववताभियानववचनमिति सूचितम् । तर्हि वस्तुदेव कथं बोधितवानित्यत्र आहुर्यस्तुदेवो-
पीति । देवश्रुत्यान्वयमिदमनववचनार्थं भगवता प्रेरित इत्यर्थः । किमेति । अन्वयोऽतीतिक्रमेन
मयास्तिप्रज्ञयो विभेदरूपनापि किञ्चेलुक्तम् । मरिष्येन वा भगवतेति । मरुदवशेन
वास्तुदेवैवेत्यर्थः । इदं निरूपये सृष्टर् । ननुस्याः पुनो मारयिष्यतीत्याकाशवाण्योक्तमनोव्यस्यानम्
कथं मरणमित्यत्र आहुराकाशोति । मित्यात्वं तु देवकीद्रोहे एति तत्त्वशास्त्रमन्त्रावातमेत्यर्थः । स
कथं वस्तुमिदमेव सहस्रेन साक्षादवस्य निदिष्टावाच्योभयानुज्ञाप्यायेन प्रकृष्टान्तमारण्यवन्-
ज्ञातमिव वातमिदालेखेनाहुर्लौकिका इति । एवं वा कथ्यमित्यर्थः । नेवमिति । साक्षादहनं
बोधितमित्यर्थः । ३७ ॥

काशवाण्या अमिथ्यात्वात् । लोकस्वभावविरुद्धत्वापमिति । तत्राद्यमन्तो च लौकिकौ ।
मथ्ये वद् पारमार्थिकाः । तत्र प्रथमं तव विग्रहितमनुचितमित्याह । शूरैर्जरासन्धादिभिः
स्थापनीया गुणा यस्य । शूरा हि युजसमिन्वयन्ते कातरा एव मृत्युं विचारयन्ति ।
अतोऽस्याः पुनो मारयिष्यतीतिअप्येन शूराणामुत्साह एव युक्तो न तु स्वशीघ्रनाशकं
तन्मारणमुचितं 'द्वौ सम्मताविह मृत्युं दुराण'वित्तिवाचयात् । अवाञ्छ श्रियवधमं निष्णात
इति सर्वैः स्थाप्यते । किञ्च भोजयशस्करो भवान् भोजयन्ते नैतादृशः शूर इति ।
अतोः स्वयंमर्कीतिजनकत्वादाकाशवाणीवास्यवशेन वधो नोचितः । किञ्चैतादृश-
वधोपनयुक्तो दवापारं भगिनीं कथं हन्याद् वदथं लोकाः स्वयं श्रियन्ते ? किञ्च
स्त्रियम् । स्त्रीवधोनुचितः शूराणाम् । भगिन्वपि कदाचित् क्षत्रिययोर्द्वयत्वाच्छ्रीयमप-
लम्बते तादृश्यपीनं न भवति । सा तु पुत्रप्रकृतिका भवति । इयं तु रुमेवेति न पुनरुक्तिः ।
किञ्च वधे कर्तव्येपि कायान्ते कर्तव्यो न तु विनाहोतस्ये । लौकिका राजानो मार-
णीयं विनादिनापि मारयन्ति । तस्माच्छ्रीयार्थिधर्मवन्तस्ते नेदमुचितम् । ३७ ॥

किञ्च वदियं हन्यते तन् मृत्युप्रतीकारार्थं न तु कैरमानेन न च मृत्युरस्यां हतायां
प्रतिकृतो भवति सहजत्वादित्याह चतुरुरिति ।

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।

अथ बान्धुशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः । ३८ ॥

नापि निष्कार्यम् । वाणीयचतोदेव नैयं हन्ति नापि हनिष्यति । अस्या अप्यध-
मो गर्भः शीघ्रमेव हनिष्यतीतिवाक्यमिति । अथ कदाचिद्विनिष्यतीतिशङ्का तस्मिन्
मृत्युलोपेनान्येन वा हननं सिद्धमिति नार्थं प्रतीकारः । तदाह जन्मवतामृत्युत्पातानं
मृत्युर्वैहेन सहैव जायते । 'मृत्युर्नैवेदमाहृतमसी'दित्युत्पात्ताने भगवान् मृत्योः स-
काशात् प्राणिनो बहिः कृत्वा तेषामनन्तमृत्युं पातितवान् । 'अज्ञानाया मृत्युर्वै'तिध्रुवः ।
अज्ञानावारूपो मृत्युर्वैहेन सहैव जायते । तस्मात् प्रबलमनुभूयमानो मृत्युर्निव्य इति ।
अथ बाण्डुशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः सिद्ध एव । वीरैरितिस्मरणमेवबह्वन्तेपि भया-
वान् । अन्धशतान्ते मृत्युः सम्प्रभामिमत इति तदैव वाताशवाणी सत्या भवि-
ष्यतीति न मारणमुचितमितिभावः । ३८ ॥

(३) श्रीमद्भागवतमहापञ्चाङ्कतः श्रीशुभोधिनीलेखः ।

चतुरुरित्यत्र—वाणीवास्ये गर्भपदेन मत्स्य एव हनिष्यतीति सूचितमित्याशयेनाहुः
शीघ्रमेवेति । तथा च गर्भपदमुत्पत्त्या तदप्येनैव निवृत्त इति चेन्नम् । यथाविधिपार्थ 'यमे-
सम्भवती'ति श्रामोदयश्रुतौ 'दुस्रवचनो भवन्ती'तिप्रश्नैकवाच्यतयै 'दुस्रः सम्भवती'तिश्रुद्वा-
प्राणैकैकामवच्यतै च गर्भपदेन वातः दुस्र उक्तः । 'योनेः क्षर'मित्युक्ते श्रुत्वादिचं च ।
रम्य इति । अप्राणिनामसनावारूपोऽनन्तमृत्युः किन्तु बहिर्धर्मैरेव तेषां नाश इतिभावः । तदैव
वेति । अन्धशतवतिहितकादा एतादृशो गर्भः सम्प्रविष्यतीत्यर्थः । ३८ ॥

न च देहत्यागे कुत्रो भविष्यतीति श्रेष्ठनिश्चयमौपधाननदत्ता मारणमुचित-
मित्याह देह इति ।

देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोवशः ।

देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं स्वजते वपुः ॥ ३९ ॥

देहे पञ्चत्वमापन्ने पञ्चमहाभूतेष्वंशतो लीने सत्त्वं देहामिमानी जीवो देहान्-
तरं नवीनं कल्याणतरं प्राप्य प्राक्तनं मलयग्रं चतुस्त्वजते । ग्रहणे त्यागे वा नास्य
प्रयासोऽस्ति यतः कर्मानुगः कर्मणैव तथोपपाद्यते । नाप्यस्य प्रयत्नापेक्षा यतोवशः ।
अनुप्राप्येति कालविलम्बो निराकृतः । अतः प्रयासानावादीपचवदप्यस्या मारणम-
युक्तम् ॥ ३९ ॥

किञ्च देहान्तरप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीत्यपि न शङ्कनीयमित्याह व्रजजिति ।

व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवेकेन गच्छति ।

यथा तृणजलोकेन देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

यथा गच्छन् पुण्य एकेन पदा तिष्ठत्येकेन गच्छति । प्रथमतः स्थितिः पश्चाद्व्रति-
त्वात् प्रथमतो देहान्तरग्रहणं पश्चादस्य परित्यागः । मन्वे देवदेवस्य दुर्मेधत्वाद् दृष्टान्वा-
न्तरमाह यथा तृणजलोकेति । तृणान्तरे स्थित्वा पूर्ववत् स्वजतीति प्रत्यक्षसिद्धम् ।
यथात्र बुद्धिप्रयत्नो तथा देहान्तरे कर्मगतयः । तदाह कर्मगतिं गत इति । कर्मगतिं
देवचित्पादिदेहम् ॥ ४० ॥

नवभिकप्रयासाभावेपि दृष्टान्तानुरोपेनात्मप्रयासो भविष्यति सोपि शीघ्रं मा
भवत्विति मारणमिति चेत्प्राह स्वप्ने वधेति ।

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।

दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥

न हि स्वप्ने देहग्रहणे परित्यागे वायुनात्रमपि प्रयास उपलभ्यते । वैजङ्गममपि
कदाचिदेव प्रतीयते न सर्वदेवत्याहेश्वरमिति । ननु स्वप्ने देहः कर्मसाध्यो न भवतीति न
प्रयास इति चेत्प्राह मनोरथेनाभिनिविष्टचेतन इति । मनोरथेन तत्तदनुपधानय
मनोयत्ना कर्मणा तादृशे देहे तदुपभोग्ये विषये वाचिनविचिदा चेतना बुद्धिरस्य ।

(२) श्रीधुक्तेयमन्त्रप्रणीतः श्रीधुक्तेयिनीतिष्यण्योः प्रकाशः ।

व्रजशिल्वज्ज—कर्मगतय इति । 'वदेव तत्तादृकमेतद्विज्ञं मनो यत्र विपत्तमसौ' तिष्ठतेः
कर्मगतय एव बुद्धिप्रयत्नस्यानीया इत्यर्थः ॥ ४० ॥

(३) श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चकः श्रीधुक्तेयिनीलेखः ।

व्रजशिल्वज्ज—कर्मगतमिति । कर्मणा गतिः शक्तिर्वश तादृशे देहमित्यर्थः ॥ ४० ॥

स्वप्ने यथैव—यथेदं तथा देही प्राक्तनं चतुस्त्वजत इति तदनुपधानयः । मनोरथेति ।

कर्मणा यनिता वा मनोवशेति तदुपभोग्ये । स्वप्ने मनोरथेति कर्मोपभोग्ये ।

मनोरथेनापि स्वप्ने दृश्यते । ज्ञानकर्मणी यत् न भवतः । यथा लोकान्तरगतौ 'तं
विद्याकर्मणी समारभते पूर्वप्रज्ञा चेति' । ततः स्वप्ने देहलोकात्तरे देहोऽनुत्पत्त्यत्र ग्रहणपरि-
त्यागयोः प्रयासः । न च वक्तव्यं मनोरथस्य तत्र कारणता नास्तीति यतो दृष्टश्रुताभ्यां
प्रत्यक्षदात्ताभ्यां प्रमाणान्भ्यां मनसा राजादिदेहिभिर्ज्ञादिदेहं वाचुचिन्तयन्तत्र प्रति-
पद्यते स्वप्ने राजाहमस्मीतिहमस्मीति । पूर्वदेहस्य तु स्मरणमपि नास्ति कुत्र ग्रहणपरि-
त्यागप्रयाससम्भानता ? तदाह्युपगतता स्मृतिः पूर्वदेहस्मरणं यस्य । तत् पूर्वानुभूतमेव
किमप्यनिर्वचनीयम् । स्वाप्रिकृत्य मायिकात्वात् । 'चतुर्दितः स हि वो यदनन्तर'
इतित्यादि मनो स्वप्ने मनोरथहेतुः कृत इति ॥ ४१ ॥

किञ्च देहस्त्वोत्तिमरणे न त्वात्मनः । आत्मा तु तदप्यस्याजायते स्थिते वा ।
तदाह यतो यत इति ।

यतो यतो धावति देवुनोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।

गुणेषु मायारचितेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥

अस्मिन्निष्ठान्ते मन एव देहप्रवृत्तपरित्यागयोर्हेतुत्वात् मनो विकारात्मकं
नामाविकाराः सङ्गत्त्वविकल्पात्मका आत्मा वस्य । तस्य भ्रेरकं कालकर्मभगवद्विद्या-
नामन्यतरदेवतान्दयाव्यम् । तेन देवेन प्रेरितं मनो मायारचितेषु विषयेषु मोहेनोत्तमत्वं
मायितेषु मध्ये वस्मात्तस्मात् यमर्थं विहाय यत्र यत्र लभ्यते तत्र तत्रैवासी देही
तदेव प्रपद्यमानोऽहमिति भगवन्मानस्तेन सह जायते न तु स्वतः । मनश्च यदा वज्रात्-
विष्यति तादृशो देहो भविष्यति यच्च स्वस्थति तद्विषयति । विषयास्तु समा एव ।
एवमपि सति यमेवार्थं मन उक्तृत्वेन मन्यते तदस्यादुक्तं भवतीति नोक्तृदेहद्वयार्थं
इयं मारणीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(२) श्रीधुक्तेयमन्त्रप्रणीतः श्रीधुक्तेयिनीतिष्यण्योः प्रकाशः ।

स्वप्ने यथैव—श्रुतिस्मृतिविषयपरिहायमाहस्तुदित इत्यादि । तथा च लेखद्विगुणले-
ख्यतेतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र—कालकर्मभगवद्विद्यानामन्यतरादिति । अत्र बहुधा मय्य एकस्या-
न्ये विवक्षिते तदपश्यतेपेक्षितत्वापि महामात्र्य 'प्रेतु कवरो देवपक्षः कनो यज्ञदह' इति
तदनुपनिषत्तत्वात् तदनुपनिषत्तत्वात् तदनुपनिषत्तत्वात् । यत्र लभ्यते भवतीति । इदं ब्रह्मसाया
आपेक्षितक्रियाया व्याख्यायै बोध्यम् ॥ ४२ ॥

(३) श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चकः श्रीधुक्तेयिनीलेखः ।

मनोरथेनापीति । अपिच स्वप्ने स्वप्ने इत्येवमन्यतः । लोकान्तरत्यादि तथा तथा
स्वप्नेति दृश्यत इत्यर्थः । मनोरथः पूर्वप्रज्ञास्यानीयो वेद्यः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र—यथादाननिरुक्तिं विषेष्टं निवृणन्ति यं यमर्थं विहायेति । गुणेषु
कथे यतो यतो यं यमर्थं तिष्ठत्य भावति यं यं वाप यत्र यत्र लभ्यते तत्र तत्रैव
तदेवेति यं यमार्थं तदेव प्रपद्यमानस्तेनैव सह जायत इत्यन्यतः । अत्र गुणपदेन
गुणकथेति ॥ श्रीधुक्तेयमन्त्रप्रणीतः श्रीधुक्तेयिनीलेखः ।

एवं मनोनुत्तरणेन देहानुत्तरणमपि मोहादेव प्रतिबिम्बन्यायेन न त्वात्मनस्तथा-
त्वमस्तीत्याह ज्योतिरिति ।

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ।

एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥

उदकमुच्छेद पाथिविषु ब्रह्माणिष्ठ तथोदकस्थानीयमन्तःकरणं पाथिव्यस्थानीयो
देहः । उदकेषु उदकमुच्छेद पाथिविषु काण्डपाणिष्ठतु वा समीरयेत्ताश्चाश्वत्थमालिन्ध्या-
दपक्षीसुतानं सृष्टिमाणिष्ठतु पाथिव्यान्तरे । प्रतिनिष्ठितत्त्वैव सृष्टिस्तत्त्वसम्बन्धो नाकाशदे-
वितत्त्वः । अद् इति । सम्बन्धमाभावाकाशादेवितत्त्वः । एवमेव सन्निह्येन
रचितेषु सन्त्यकाशमिहोददे हेतुमिहादिष्वप्यौ जीवः प्रमान् यथावानेव रामेणातुमत्सरेन
तैर्हत्वेन प्राप्तः प्रत्यभिगम्यानेन प्रष्टो विशेषेण वृष्टति । यस्यादेहसम्बन्धो अस्मादतो
न तद्वसादतमनोपकारः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥

एवं तत्त्वं निरूप्य देहरागाध्यात्मनोपकारः कर्तव्य इति वदुक्तं तद्धोकेषि तुल्यमिति वदन् मारणे भेदात्मकं भयं प्रदर्शयति तस्मादिति ।

तस्मान्न कस्यचिद् ब्रह्माचरेत् स तथाविधः ।

आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ ४४ ॥

यस्माद्गोहो नात्मा तस्यादेहाय कल्यणदिशि श्रोहं नाचरेत् । यतः स तथाविधः ।
यादृशो हन्यते तादृशः । अनेन स्वसम्पन्नं दया निरूपिता । यथा स्वस्वा विचार्यते तथा
परस्वा विचारणीयेषु परदेशकल्यः । अविचारे पाषाणमादात्मनः क्षेममविच्छलति ।
यदि विचारयति तदात्मनो येषो भवति सोपि विचारमादात्मनः । यदि न विचारयति तदा
द्रेष्णुर्धातकल्य परतो मार्गात् येष एव तव भयं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

लौकिकव्यवहारेणापि मारणं नोचितमित्याहैषा तवानुजेति ।

एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ।

हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥

लोके कनिष्ठभागेर्नी श्रेष्ठपार्श्वे भवति तत्रापि बालाष्टवार्षिकी लालनयोश्च तत्रपार्श्वे
दीना भयविविक्ता चतुर्धनोपनिष्ठा च । पुत्रितोषभा प्रतिमोषभा । तस्मादेवैव परं नेवा न
तु मातृगणतत्तमित्याह हन्तुं नार्हसीति । कन्यार्थी विवाहाह्लादस्तुकाभ । इमामिति ।
प्रदर्शनं दयामुद्रादिति । त्वं च दीनवत्सलः । अनाविष्टस्वरूपस्तथात्वात् । स हि
तस्मानविष्टमेव गम्यते ॥ ४५ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्मसंहाराजकृतः श्रीसुषोधिनीलेखः ।

तस्मादिदंसाधनम्—तत्त्वं निरूप्येति । आगमिणिकमिति शेषः । अत्र लौकिकं तत्त्वं वक्तव्य-
मिति भावः । देहेति । नारय देहराजनिदानपद्यात्मनोपकारो भवतीत्यर्थः । व्याख्याने मत्त इति ।
देवस्याः सकलाऽन्यासम्मवात् सस्य च पतित्वेन तदर्थलादद्वयमि मार्यस्तत् इत्यर्थः । अत्र
परशब्देन शत्रुणो मार्येति स इति ॥ ४४ ॥

एवं शास्त्रार्थनिरूपणेन द्वाभवादिजननेपि न मारणाश्वित्त इत्याहैवमिति ।
 श्रीशुक उवाच ।

एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः ।

न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुम्रतः ॥ ४६ ॥

भेदा आत्मानात्मविवेकपरमार्थलौकिकभवरूपाः । साम ज्ञानं साम्यं दया च ।
एवमनेकप्रकारेणापि बोध्यमानो दारुणो दैव्यात्मा न न्यस्यते । तस्माद्व्याधिसृष्टो न
जातः । तत्र देतुः पुरुषादानं राक्षसाननुव्रतोनुसृतः । पुरुषादानं मारणलक्षणे वर्त
यस्येति वा । अविष्टो हि तथैव ॥ ४९ ॥

एवं पूर्वप्रयास उपदेशात्मके निफले जाते पुनर्भगवदिच्छया प्रकारान्तरेण समाधानार्थं यत्नं कृतवानित्याह निर्भन्धमित्यष्टभिः ।

अयं लौकिको महालौकिकेन परमायनेन निर्वर्तितोऽस्य लौकिकस्य युक्तिकवच्यः । तस्माद्युक्तेः स्फूर्तिः प्रथममुच्यते । सा च पुत्रदानात्मिका । तस्याधातुयुक्तवशाद्वा युक्त्यस्य युक्त्यसम्बन्धम् । तस्य स्फुरितोत्पत्तिरस्यनुशासः शोचपत्तिः । तस्यैव प्रशङ्कितकै-
पराहृत्य सम्पूर्णम् । असाक्षाददृशदशमात्मिका । तस्यानुशासस्य भ्रणार्थं साधनानु-
ष्ठानम् । तत्त उद्योगः कथनञ्चेति । अलौकिकस्फुरणान्तं तस्याङ्गीकारः । तेनायमुपाय-
आधातवः सक्तः ।

पूर्वोपाचवैयर्थ्यमनुवदति निर्बन्धं तस्येति ।

निर्वन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ।

प्राप्तं कालं प्रतिव्योदुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥

तस्य कंठस्य वधकरूपं तं निर्वन्धनमवयवक्रियासाधनयत्नं तोषेद्या ज्ञात्वातःपरं किं कर्तव्यमिति विचिन्त्येदमप्रेरय्यमाणमवपचतेतितस्मन्धः । विरोधस्त्वनेनाशक्यो दृष्टप्रकारेणावकीर्षप्रकारेण च । अन्ये उपाया निवर्तताः । अतःपरं द्रव्यमपिष्यते । इयं वा देवा । अस्याः पुत्रा वा । एतस्या दान एतौ मारयिष्येत्वेव । मत्सन्निध्यपुत्राणामाश-
वाप्यामश्रुत्वतश्च दैवद्वारापि तयावत्सङ्ख्या मारणमावश्यकम् । इदानीं स्वतो मारयति पश्यान्मनुष्यं तु ममापि दोषः श्रद्धिति । पुत्रदानं चायुक्तं यतः स पुत्रो भगवद्वप्रे भविष्यतीत्यानकदुन्दुभिपदेन ज्ञापितम् । तस्य जन्मभ्रमाला गुरुमुभवश्च नेदुरिति तत्र भगवदुत्पत्तिरवश्यमेकी । सापि न भाष्यन्न्दरे । आकाशवाणीनामाम्नात् । एवं सङ्कटे पतितं जानकदुन्दुभिः स्वस्मिन् भगवदुत्पत्तिं निश्चिन्त्यात्माभेत्वेत्यपि पुत्रदानमेव कर्तव्यत्वेन ज्ञातवान् । तदपि न सर्वथा । भगवद्भूम्यप्रसङ्गे सति भगवदवतार एव न सादिति । तदाह मां कर्त्तुं पतितम्बोदुमिति । इदानीं मृत्युः प्राक्तलस्याः स दूरीकृतस्तस्मादुत्पत्त्येतेतदं पुत्रदानलक्षणं तत्र तस्मिन् समयेवप्रपद्यत । अक्षस्मादुद्घे प्रसक्तमतिमत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाराजकृतः श्रीसुयोधिनीलेखः ।

निर्बन्धमित्यत्र—अन्वपद्यतेत्यस्य प्राप्तवानित्यर्थः । 'ये गत्वर्थास्ते प्राप्तव्या' इति ।
दृष्टप्रकारेणेति । शस्त्रैस्त्रैवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु 'प्रशालनादि पशुभ्यः'त्यादिन्यायेनादानीमेव कथं न तूष्णीम्भावस्तत्राह सृष्टु-
र्बुद्धिमतापोषा इति ।

सृष्टुर्बुद्धिमतापोषो यावद्वृद्धिबलोदयम् ।

यस्योसं न निवर्तत नापराधोस्ति देहिन्ः ॥ ४८ ॥

अन्वया भगवान् पशूनादित्यो विधिष्ठानसाम् किमितिप्रादित्यवत् ? अतो बुद्धि-
मता सृष्टुरपोषाः स्वस्य परस्य वा । ननु कुत एवैकारमुद्यम इति चेत्तत्राह यावत्-
बुद्धिबलोदयमिति । बुद्धेर्बलस्य च यावदभ्युदय उत्तरोत्तरोदयः । न तु समता हावो
वा । तावद्विषेकता यतः कर्तव्यो बुद्ध्या त्रियथा वा । ननु यथा पूर्वमुद्यमो विक्रान्तो
जात एवमप्येति चेन्नप्यप्यति तदा किमुद्यमेनेति चेत्तत्राह यस्योसं सृष्टुर्न निवर्तत तदो-
पेक्षालक्षणोपराधो देहाभिमानिनो नास्ति । देहाभिमानि कालादिदण्डमर्हति । अतो
नापराधः कर्तव्यः । शास्त्रश्च वृत्तकुवात् तत् कुर्यादिति । फलं तु दैवाधीनमतोयमुपायः
कर्तव्य इति निर्धारः ॥ ४८ ॥

समुपायमाह प्रत्यर्प्येति ।

प्रत्यर्प्यं सृष्टवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमां ।

सुता मे यदि जायेरन् सृष्टुर्वा न श्रियेत चेत् ॥ ४९ ॥

सृष्टुर्यं कंसै निषिद्धः प्रतीयते । तस्य हि सर्वं भक्ष्यः । अप्रतीकार्यश्च । स तु पुत्रान्
कदापिहृज्जगिष्यत्येव । स चेदिदानीं मर्दां दास्यत्येतां तदा पुत्रानपि स एव दत्तवानतो
दत्तस्य प्रतिदाने न कोपि दोषः । तथाकारं विशेषमाह मोचये कृपणामिमांमिति ।
इयमिदानीं मोचिता स्यात् । अधिकोस्मिन् फले लाभः । अशक्तौ तु नापि पुत्रा
नापीयम् । नन्वेतदप्यनुचितम् । इयमेका पुत्राश्च बहवस्ते च बालका स्वस्यान्तरङ्गा
दोषाधिकयश्च । अर्पणञ्च न सम्भवति । इदानीं पुत्रजन्मभावात् । विद्यमानाविधानानयोः
सिद्धकारेण विषयविभागोऽप्यवकाशः । अतो धर्मज्ञानिसकृद्बालोकाधीनं नावमुपाय
इति चेत्तत्राह सुता मे यदि जायेरिति । तेषां नरकजन्माभावात् पुत्रत्वम् । प्रसवाज्जायते
इति सुतत्वमत्येव । पुत्रोत्पत्त्येन तु स्वाधीनम् । तस्मादियं भिन्नतयैव स्वाधीनम् । तथा
सति न कोपि दोषो भवेत् । प्राणरक्षाय कतुकाळमनापेक्षयाधिकफलत्वात् । नन्वेतदप्यवश्यं
'कामादोदनयापि वै'ति चेत्तत्राह पुत्रो भवेत् । नैकः पुत्र पुत्र इति चेत्तर्हि द्वौ भविष्यतः ।
पुत्रयोर्नांतयोर्गमनेपि न दोषः । एतावत् । अतस्मिन्नुपपत्तिः । अथालीकिकी ।
भगवद्विषयाकाशावाणीप्रामाण्याच्च यदि मे बहव एव सुता जायेरन्तेपि बहुकालेनोत्पाद-
नीयाः । कालेपि भगवद्विष्टा चेत्तदा पुत्ररक्षार्थं सृष्टुरेव श्रियेत । प्राणिमात्रे अंतं

(२) श्रीशुक्लोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुकोपनिन्दित्यन्वयोः प्रकाशः ।

प्रत्यर्प्यलभ-इदानीं पुत्रजन्मभावादित्येव हेतुर्प्राप्तमवश्यं श्रेयः । तदा पुत्रसं-
रक्षार्थं सृष्टुरेव श्रियेत । अत तदापदे श्रियेतित्येव सम्प्रत्येति । सटुपादपर्यन्तं प्राणि-

(३) श्रीमच्छास्त्रमहापराजकृतः श्रीशुकोपनिन्दित्यन्वयोः प्रकाशः ।

प्रत्यर्प्यलभ-प्रत्यर्पं विधुषति तस्यपि सृष्टुरेव श्रियेत । सुता मे

मूलवस्तनत्रतस्याने निरन्तरमुत्पद्यन्ते 'अत्रान वै सृष्टुर्वायत'इति श्रुतेः । तत्रतयैव
प्रतीकारः कर्तव्यः । 'यवद्वैव सृष्टुर्वायते तत एवैनमवयवजत' इति श्रुतेः । तस्मात् उत्पद्यते
स श्रियत एव । अत इदानीमुत्पन्नो सृष्टुः प्रतीकारे कृते श्रियेत । अन्वत्तान्य उपायः
कर्तव्यः । एको सृष्टुरित्यपि पक्षः । तस्मिन्नपि पक्षे स निवतकालः । स चेदिदानीं निवृत्तः
पुनस्तस्य कालाभावात् सं प्रति श्रियेतैव । अतश्चाशब्दमित्यलवदत्ता सृष्टुरेव गच्छेत् ।
नन्वेकसृष्टुरनरण्ये सुलोमरणं न श्रूयते'लोकालोकादेव सृष्टुमवयवते नैवं लोके लोके
सृष्टुर्निन्दतीति श्रुतेः । तत्राह सृष्टुर्वा न श्रियेत चेदिति । तदा नियतत्वात् पुत्रान्
समर्पयिष्ये । कंसो सृष्टुरित्यलवदत्तास्यान्यम् । 'अत्रान वै सृष्टुर्वायत' इति श्रुतिविरोधात् ।
सृष्टोरधिकरणमेव सः । लक्षणया तत्परः शब्द इति चेन्मृत्युत्वादेवामरणे सिद्धे व्यर्थोनुवादः
प्रसज्येत । अस्तु वा तथा । सोऽप्याकाशावाणीप्रामाण्याच्च मरिष्यत्येव तथापि दास्यामीति-
सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

ननु कथमेवमनुष्यं कर्तुं शक्यते तत्राह विपर्ययो वा किं न स्यादिति ।

(२) श्रीशुक्लोत्तमचरणप्रणीतः श्रीशुकोपनिन्दित्यन्वयोः प्रकाशः ।

मात्र इत्यादि । एकस्यपक्षे सृष्टुसृष्टुमुपादयन्त्येक इत्यादि । इदानीमिति सप्तहकारिणि
कलोपापौ । अस्मिन् पक्षे मातं सृष्टोर्मरणमिलासयेनाहुतः शब्दमित्यलवदिति । अक्षतः
सिद्धमपि शब्दमित्यलवदं यथा नियताभिव्यक्तस्य बाधोर्नाशान्तराश्रयेण गतिमिव भवत्येव सृष्टुरपि
निवृत्ताभिव्यक्तस्य सहकारिणः कलोर्नाशसमापद्रवेदेवैव । तत्राहिति । सृष्टोर्मरणपक्षे तस्मै
प्रत्यर्पणमालेख्ये । श्रीपरमार्थस्यैव दूष्यति कंस इत्यादि । दूषणे विशेषयोगनाभावादनुमन्यन्ते
अस्तु वा तथेति । ननु तर्हि कंससामरणे तस्मै बालकरणं नोपतिमित्तत्वाद् आहुः सोपीत्यादि ।
अपिश्चादाहलकः । तथापीति कंससामरणेपि ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमच्छास्त्रमहापराजकृतः श्रीशुकोपनिन्दित्यन्वयोः प्रकाशः ।

यदि जायेरन्नित्यत्र यदीदृशसाम्येनाहुः-उत्पत्तापर्यन्तं स्थित्वाप्य लौकिकमुपपत्ति-
रित्यनेव । सृष्टुरेवेति । अस्या इतिशेषः । अस्या सुतावपरिकालेन जाता बहवः पुत्रा न
संश्रिताः स्मृतिविनाशः । तस्मादिति । सृष्टोर्मरणशचाद्वलपिमतव मरणमित्योर्दोहोर्दोहोर्त्युपि
श्रियत इत्यर्थः । अन्वत्त्येति । सुतसृष्टोरिति । एको सृष्टुरिति । एक एव सर्वभात इत्यर्थः ।
नियतकाल इति । एकांतं तस्य कालः । स सृष्टुर्बुद्धिमापति तदा चेत्तस्मिन् पुनः काला-
भावाभावातीत्यर्थः । अत इति । यथा तर्कमत 'भावाच्च सम्मूर्त' इत्यादिमन्ये 'सविशेषे
द्वौ'तिन्यायेन शब्दमित्यलवदं निषेधे न त्वाकाशमित्यलं निवर्तते तत्रापि भावाभावाणी-
प्रामाण्येन धर्मिनुयाया निवृत्तेर्वापि तत्त्वादेतदुपपत्तौ सृष्टुरेव गच्छेन्नित्येतेत्यर्थः । यथा प्रलम्ब-
विरोधादेतस्यानेन शब्दमित्यलवदं निवर्तते तत्कालमित्यलं तत्काशवाणीतिरोधाम्भुदरेव निवृत्ते
न स्थितिमिति सृष्टुर्वा न श्रियेत चेदिति तत्रापि द्वितीया कोटिरिति श्रेयम् । नन्विति । तथा
चेत्तन्मृत्योर्नां प्रति न युतः किन्तु कालात् एतामेव प्रयागच्छेत्तु ह सुतमित्यर्थः । नियतत्वादादिति ।
यन्मृत्युः सुताश्च मरिष्यत्येतानं समर्पणे बाधकमित्यर्थः । सोपीति । कंसोयत्तमवयवजन्म-
पर्यन्तं मरिष्यति बाणीप्रामाण्यादित्यर्थः । अत बाणीप्रामाण्येन मरणान्नित्यवयवजन्मविनाशो-
कार्यं नापक्ष्य उक्तः । अतो न तस्याधिका सुकोपो विशेषतोऽपेक्षन्त इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

विपर्ययो वा किं न स्वाद्वतिर्धातुर्दुरत्ययः ।

उपस्थितो निवर्तत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥

वाणीग्रामाग्याचेतस्यामरणं तदा तत एव विपर्यय एव किं न भवेत् मनुज्रादे-
वास्य मरणमिति । नन्वेतद्युक्तिवाचितं बालस्य पुत्र इति चेत्तत्राह गतिर्धातुर्दुरत्ययः ।
धातुर्मग्नवतो गतिरूपप्रतिस्थितिप्रत्ययकृपा दुरत्ययः दुःखेनाप्यतिप्रसिद्धं शातुमशक्यत्वात् ।
न हि लौकिकपुत्रस्या भगवतो वधपातकभावो निर्णेतुं शक्यः । 'अलौकिकास्तु ये भावा
न तत्सर्केण योजये'दिति वाक्यात् । तस्मात् पुत्रदानकथनेन साम्प्रतमिव रक्ष्या पश्चा-
देतत्पुत्रवत्त्व वध्यत्वादेव तत्तत्प्रतिष्ठितम् । तदाहोपस्थितोऽसौ मृत्युरेवं कृते निवर्ततेति ।
एतन्मारणेन निवृत्तोऽप्याकाशवाय्वोऽसौ मृत्युरेतत्संस्काराणां पुनरापतेत् । तस्मात् कंस-
वधार्थमेव नमन्मरणेन संरक्ष्येत्यर्थः । धातुर्गतिरेव विवृतेति चेष्टितम् । एतस्याप्यनङ्गीकारे
अपि तन्मन्त्रेनेदानीं निवृत्तः पश्चादापतेत् चेत् तदा 'नापरापीक्षितं देहित' इति पूर्वैर्गैव सम्बध्यत
इति वा ॥ ५० ॥

ननु वधपि परमार्थोऽपि तथापि लोकविरुद्धं न कर्तव्यं पुत्रदानमनुचितमिति
चेत्तत्तद्वाह्यमिति ।

अज्ञेयथा दारुणियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यत्र निमित्तमस्ति ।

एवं हि जन्तोरेपि दुर्बिभाव्यः शरीरसंयोगविधोगहेतुः ॥ ५१ ॥

न हि मया समर्पित इत्येव विन्यते किन्तु यदि तदाहर्तं भविष्यति तदैव मरणम् ।
ततोपपत्तिरन्येऽप्यदावानलेन दहमाने निकटस्थितः कश्चिन्न दहते दूरस्थितश्च दहते ।
तस्मादत्र निमित्तमदृष्टमिति । पुत्रादीनां देहविधोगयोगयोरदृष्टमेव निमित्तम् । हि
युक्तश्रवणमर्थो भरतादिषु दृष्टः । स हि हरिरेवेन हरिणदर्शने मृतः कालङ्करे हरिणो जात
इति । निमग्न हरिणशरीरमग्रे तत्रापि कालङ्करे निमित्तं दृष्टं सम्भवति । जन्तुञ्च जीवः
सर्वत्र जायमानसत्र दृष्टस्य बाधितत्वाच्छरीरसंयोगविधोगहेतुर्दुर्बिभाव्यः । तस्माददृष्ट-
वशात् पश्चात् किमप्यस्तु । इयं तु साम्प्रतं मोचनीवेति ॥ ५१ ॥

निर्धारितमिवाहैव विवृद्वयेति ।

(२) श्रीभुक्तोत्तमकरप्रणीतः श्रीभुक्तोपनिदिष्टपञ्चोः प्रकाशः ।

विपर्ययो वेत्यत्र—अतिक्रमिमुक्ति । शक्नेतिशेषः । एतन्मारणेन निवृत्त इति ।
एतत्प्रत्ययेतिरूपप्रतीकप्रत्ययेन ह्युपमारेणेन कंसाक्षिपुतः सत्त्वान्ते गत इत्यर्थः ।
केचिदिति । श्रीपरस्मिन् । एतस्य विचारस्य कंसमारणतत्त्वकत्वे श्रीमदुदेवसापि दुरावायवं
वशेतेत्यस्या पश्चात्तत्तदाहोपस्थितत्वादेव ॥ ५० ॥

(३) श्रीमद्भगवन्महापराजितः श्रीभुक्तोपनिदिष्टः ।

विपर्ययो वेत्यत्र तस्यामरणमिति । कंसश्रावणमिलयः । तत एवेति । वाणीग्र-
ामाग्यादेत्यर्थः ॥ ५० ॥

शुक्र उवाच ।

एवं विवृद्वयं तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ।

पूजयामास वै शौरिवद्भुमानपुरस्सरम् ॥ ५२ ॥

स्वकर्तव्यैव विमर्शः । कंसश्चेतदङ्गीकृत्य तदा सिध्येत् । तस्य सिद्धिर्दुर्भेदा । तस्य
दूषणानि वदन् प्रयत्नाभिषयं कृतवानित्याह । तं प्रसिद्धं दिग्विजयिनं पापमेतादृशकर्मकर्तारं
पूजयामास । पूजायां हि स्वस्मिन् स्थितो भावादिः पूज्ये समारोप्यते । ततः कार्यं सेत्स्य-
तीति । अयमलौकिक उपायः । ननु किमर्थमेतावत् कृतवानित्याह यावदात्मनिदर्शने-
मिति । आत्मनो निदर्शनं ज्ञानं यावच्चरति दृष्टादृष्टभेदेन तावदुपायकरणं युक्तमिति ।
प्रथममदृष्टोपायं कृतवानित्याह पूजयामासेति । वै निश्चयेनेति । पूजने कार्यसिद्धिं निश्चितं
मत्वा । तत्र स्वदेवता समारोपितेति बहुमानपुरस्सरं पूजा । इयं पूजा स्तोत्रनमस्कार-
प्रहोभावात्मिका । एवञ्चैव ज्ञानमार्गस्तुमाह शौरिरिति । शूरो बहुदेवस्य पिता ॥ ५२ ॥
पूजयित्वा विज्ञापनां कृतवानित्याह प्रसार्येति ।

प्रसार्य वदनाम्भोजं नृशंसं निरपत्रयम् ।

मनसा दूयमानेन प्रहसन्नदमव्रवीत् ॥ ५३ ॥

स्वस्य वदनाम्भोजं प्रसार्य विकसितं कृतवात्मनमप्रतारकं हितं न ज्ञापयित्वा विद्यानस्य
दुष्टत्वादारोपिता देवता तत्र स्वास्थति न वेति सन्देशाद् दूयमानेन मनसा दुःखाभिष्टेना-
न्तःकरणेनोपलक्षितोपि तदाकारसङ्क्षोभमार्थं प्रहसन्नेतावत्यर्थं किमेतावत् कियत् इति वदन्ने-
वेदं वक्ष्यमाणमवब्रवीत् । अधिष्ठाने दूषणद्वयं येन देवता न सन्नहिता भवति । श्रव्यलज्जा-
भावी कोपकामनिदानमस्ति । तावाह हृशंसं निरपत्रयमिति । कामयेवका एव निरपत्रया
भवन्ति । 'पृष्टस्वीकृतहीनया' इति वाक्यात् । नृशंसः क्रूरत्वा तामसमोवयुक्तः ॥ ५३ ॥
आत्मीयतया तं गृहीत्वा हितमिवाह न चास्यास्त इति ।

श्रीचन्द्रदेव उवाच ।

न सास्तास्ते भयं सौम्य यद्धि त्वाहाशरीरवाक् ।

पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्य यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥

अस्याः सकाशात् ते भयं न भासि चक्रारान्मातो भविष्यति वा । वाणीग्रामाग्या-
देव । अतो निरपत्रयपञ्चो न कर्तव्यः । सौम्येतिस्मोघनेन सौम्यो भव विज्ञापितं

(२) श्रीभुक्तोत्तमकरप्रणीतः श्रीभुक्तोपनिदिष्टपञ्चोः प्रकाशः ।

न चास्यास्त इत्यत्र—सम्पद्युत्थितमिति । अत्र सम्पदमिति कंसाश्रयकथनमार्थं न तु
मूलश्रवणस्यार्थः ॥ ५४ ॥

(३) श्रीमद्भगवन्महापराजितः श्रीभुक्तोपनिदिष्टः ।

प्रसार्येति—उपलक्षितोपीति । 'सह दृशनाह्नयो' साद्यान्तःकरणेनाज्ञितसत्सहित
इत्यर्थः । सदायं तृतीया ॥ ५३ ॥

न चास्या इत्यत्र—अत्र बहुदेवताचक्रपदाभावात्पञ्चभुक्तो न सम्भवतीति चक्रारस्यार्थान्त-
माह न विष्यति चेति । यदुना नास्तीति न भविष्यतीत्यर्थः । यस्मात्पुत्राद्वरं तस्मादमस्य
समर्पणमावाप्यत इत्यस्यार्थान्तमाह यत्पुत्रपति इति ॥ ५४ ॥

कुर्वित्तिबोधनार्थम् । अत्रार्थं प्रमाणमाह यद्वि त्वाहेति । एतदुभयवर्ति प्रमाणम् । अतोऽस्याः पुत्रान् तुभ्यं समर्पयिष्ये । यतः पुत्राद्वाक्यवत्सं भयं सम्यगुत्पिथतम् । निवेदिते त्वदीयसुखं न मारयिष्यति । कायश्चशङ्काभावात् बहुवचनम् ॥ ५४ ॥

एवं दृष्टादृष्टोपायस्य कुलतत्वाद्भीकृतत्वात्सिद्धा सुहृद्गुणवदिति ।

श्रीशुक उवाच ।

सुहृद्गुणान्वितवृत्ते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ।

वसुदेवोपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्ब्रह्मम् ॥ ५५ ॥

विवेक उत्पत्ते विचारप्रवर्णं चित्तं जातमतः सुहृदियं भगिनी किमिति हन्त्येति सुहृद्गुणाश्रितवृत्ते । वसुदेवः प्रतारयतीति तु शङ्का नास्ति यत्सुहृद्वाक्यस्य सारं तत्समर्थं जानाति वसुदेवो न कदाचिदप्यनुत्वादीति । अत एव भगवदन्तरात् । निजुचः । रथं प्रेरयित्वा गृहे गीताविलम्ब्यवसीद्यते । अत एव वसुदेवोपि तन्मनोगतकाङ्क्षस्य गत्वात् प्रीतः सन् प्रशस्य पुनः सुत्वा मार्गस्वातीतत्वाद् एतं प्राविशत् । एवमनर्थ-समाधानं कथयित्वा कृतम् ॥ ५५ ॥

एतद्भगवत्पैव कृतमिति वक्तुमशक्यं कार्यं समीचीनमेव जातमित्याह पदभिरपेति ।

अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ।

पुत्रान् प्रमुपुते चाष्टौ कन्यां चैवानुक्तरम् ॥ ५६ ॥

अथ तदनन्तरमेव श्रीमतेव । काल उपावृत्ते । उपावृत्ते जातेऽवर्णमथ्ये सर्वानेव पुत्रान् सुपुत्रे । कन्यायामासक्तिर्जातेति कन्याश्च । अनुक्तरमिति । प्रतिवत्सर-मेवैकः पुत्रो जातः । पूर्णमास्ये ते । एवं निरुपश्रवसा वसवे हेतुः सर्वदेवतेति । सर्वा देवता रक्षणार्थं यजः । कन्या नवमी । वकारस्तज्ञापकः । प्रसवे न कोपि संकसरो व्यपहित इत्युपगमः ॥ ५६ ॥

वयैतया पुत्राः प्रसूतस्या वसुदेवोपि स्वोक्तं कृतवानित्याह कीर्तिमन्तमिति ।

कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ।

अर्पयामास कुच्छ्रेण सोऽनुतादतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो हि पुत्रः सर्वेषामर्पयत्सन्नापि महान् । तादृशमपि दत्तवानिति स्वस्य धर्मेनिष्ठतां ज्ञापयितुं कीर्तिमन्तं प्रथमजमित्युक्तम् । कंस इतिनाम्ना कीर्त-

(१) श्रीकृष्णोत्तरमरणप्रणीतः श्रीशुबोधिनीविदम्बणः प्रकाशः ।

अपेक्षन्—आसक्तिर्जातेति प्रथमवकारार्थः । नवमीति द्वितीयवकारार्थः । तज्ज्ञापकः सुगमज्ञापक इति प्रतिपाद्यं ॥ ५६ ॥

(२) श्रीमद्भगवद्गीताप्रकृतः श्रीशुबोधिनीविह्वलः ।

अपेक्षस्याभावे—पदसङ्ख्यावाच्यार्थमाहुः भगवत्पैवेति । वसुदेववतीर्णेन बाह्येऽपेक्षेत्सर्वं ॥ ५६ ॥

कीर्तिमन्तमित्याभावे—वयैतयेति । रक्षार्थं भगवत्कृतसर्वदेवतासाधिवेत्सर्वः । वसुदेवोपि त्वैवार्थं कृतवान् एव दृष्टेस्त्याभावे 'भगवत्कृतत्वादिति वक्ष्यति । व्याख्याने महानिति । कीर्तिबुक्तत्वात्सहस्रम् ॥ ५७ ॥

ज्ञापितम् । आनकदुन्दुभिरिति सत्यवाक्यत्वे हेतुः । स्वयं गृहीत्वापयामास । कुच्छ्रेण कष्टेन शोकं संसृज्य । नन्वनुक्तकथनमप्यर्थः पुत्रसमर्पणमपि तत्र प्रायश्चित्त-वृत्तं न जुगुप्सितमिति पुत्रमेव कथं न स्वापिचानित्यासङ्गाह सोऽनुतादतिविह्वलः । यतोऽयमात्मकदुन्दुभिः । अस्य पुत्रापेक्षयापि सत्यमेव संरक्ष्यं भगवत्प्राप्तम् । पुत्रान् तु देह-सम्बन्धिनः । सर्वं तु भगवत्सम्बन्धि । तथा सत्यवृत्ते कृते न भगवत्साक्षिण्यं भविष्यती-त्यतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ननु पुत्रसमर्पणं दृष्टं सत्यमदृष्टं कथं दृष्टादृष्टयोर्वाभ्युपाधकभावा इति चेत्तत्राह किं दुस्सहमिति ।

किं दुस्सहं तु साधूनां ? विदुषां किमपेक्षितम् ? ।

किमकार्यं कर्दवाणां ? दुस्त्वजं किं धृतात्मनाम् ? ॥ ५८ ॥

पुत्रस्यादाने किं मोहो हेतुर्लौकिकः शास्त्रं वा ? आद्यं दूषयति साधूनां वा-भिन्नोदानीनेषु तुल्यस्वभावानां किं दुस्सहम् ? मोहवशादेव पुत्रादिविबो गो दुस्सह-सद्भावे यथा पुत्रस्य कंसः । ततश्च कंसपातकः पुत्रो न रक्ष्य इति युक्तं दानम् । तथा 'पुत्रेण जयते लोकान् पुत्रेण वसुतामेति पुत्राश्रो नरकात् जायते' इति 'स्वं वज्रं' इत्यादिवाक्यैः पुत्रकृतोपाकारोपेक्षित इति चेत्तत्राह विदुषां ज्ञानयुक्तानां किं बहिःस्थितमपे-क्षितमिति ? न साधनं नापि फलम् । ननु तथापि वपार्थं स्वतो बालकमज्ञं समर्पयती-त्यनुफमिति चेत्तत्राह किमकार्यं कर्दवाणामिति । असमर्पिते वसुदेवमनुत्वादिनं ज्ञात्वा कृतसमयबन्धस्य निष्ठत्वात् तत्त्वानेव पुत्रान् सर्वा भावां मां च मारयेदतस्त्वजेदेकं कुलस्यार्थं इतिन्यायेनार्थमेवोचितम् । न चैतत् करिष्यतीत्यासङ्कनीयम् । यतः कर्दवाणां कंसानीनां किमकार्यम् ? सर्वोद्ध्वजनेन दुष्ट्याः कर्दवाः । कुक्षितयां द्यां हृदयकपायां

(४) श्रीमदीशितिलकासुहृदयोजिता श्रीशुबोधिनीयोजना ।

किमकार्यं कर्दवाणामित्यस्य व्याख्या—कुक्षितयां द्यां द्यामित्यादि । कुक्षितया द्री दुष्टे इदं तत्र सम्भवे येषां ते 'द्वदशदभिजायत' इतिश्रुतेः प्राणिनां पितृद्वदाहुतित्वात् पितृद्वद-स्य दुष्टत्वे तद्वज्रसत्तापि दुष्टत्वम् । कंसो हि योऽभिरवर्णीयः किन्तु दैत्यवीर्यसह इति प्रसिद्धं ह्रियते । एवं सति दुर्भीतिरप्यस्य किमकार्यम् ? अपि तु समर्थः । निमिदमपि तेऽस्मिन् एतेलपः । कश्चिद्वीरोलससापि सदर्शनचरणदर्शनात् सहजानुत्प्रेतं वृणोदप्रापिति सहास्याप्यतिक्रम्ये सुखत्व-सुखार्थं पञ्चानुत्प्रेतः स्थितिरिति । कुक्षितया द्री दुष्टे इदं तत्र सिद्धिर्भविताया साहित्यादिना वा येषां ते कर्दवाः । कंसो हि दुष्टानां ज्ञानस्यवादीनां भिन्नं प्रत्यवादीनां सामी । अतो विमलेन साहित्येन वा दुष्टानां इदं ते तिष्ठति । दुष्टनिग्रमितियापत् । तथा च दुष्टनिग्रहेतिरः किं किं न दुष्टात् ? तथा च दुस्सह एव सर्वेषो निमिदित्येः प्रयोज्यनिष्ठतांसाप्यतिक्रम्ये लाभः । एवंनिष्ठे कर्दव-सदृशद्विदुषां निरुक्तमर्थोऽस्या ज्ञेयः । 'अप्यधरासामान्येन निम्नपात संस्कारादिप्रेतेतिनामत्रा-प्रायः सुषोभिनां नैकती श्रुत्यतिर्भगवत्तत्त्वज्ञानां यथा प्रज्ञायते 'पुत्रायानुत्तु नवीति । एतेन

सम्भवे येषां स्थितिर्वा । ननु तथापि फलान्वयमेवोचितं न तु निरपराधनालकस्याज्ञस्य गारणमिति चेत्तदाह दुस्त्वजं किं भूतात्मनामिति । ब्रूत आत्मा बासुदेवो वैः सर्वं गच्छतु हरिस्तिष्ठत्विति येषां बुद्धिस्तेषामन्यत्सर्वं सफलयं भगवद्वाचकम् । असमर्पणं च सर्वनाशकस्याज्ञगवद्वाचकमिति भगवदीयानां स्वाख्यवस्तु कुपेति गुणदोषविचारो नास्तीति पूर्वं प्रतिज्ञातस्य समर्पणं युक्तमेव । ५८ ॥

भगवत्कृतत्वात्तानिदं आरम्भित्याह दृष्टेति ।

दृष्ट्वा समत्वं तच्छोरेः सत्वे चैव व्यवस्थितिम् ।

कंसस्तुष्टुमना राजान् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

शौर्यैर्मुदेवस्य पुत्रे स्वस्मिन् तुल्यतां दृष्ट्वाभ्यन्वेषात्कत्वमुभयोर्ज्ञात्वा स्वलोदा-
सीयेन स्थितिरप्य समता सत्वे वाक्ये चैव व्यवस्थितिमाश्रयमेवमुभयोरपि सन्तुष्टः ।
राजभित्तिसम्भोषनं राजवर्मन्तयेवेतिज्ञापनार्थम् । प्रकरणे हासं मुग्धोपमितिज्ञापनार्थम् ।
इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

(१) श्रीमद्युक्तिसुतोपनिषत्तः श्रीटिप्पणी ।

दृष्ट्वा समत्वमिलय—अनेन पात्रवार्तिके इत्यादि । अत्रायं सक्तः । अत्रे निवह-
विग्रहानन्तरत्वे 'वातं वातमहर्हि' निवक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तरं मरणे तत्सोपनिषतिमिति मत्वा नारदेन
तत्तत्कथनादेतदनुपदेयं तत्कथनमिति ज्ञातेः । तथा च मिश्रे द्वयोर्ज्ञानम् इति । अत एव 'आत-
श्चाह'मिति'काठकेन्द्रज्ञापक'मित्यत्रे वक्तव्ये । भगवत्सत्त्वैकीकिमी रीतिरिति नादुपपत्तिः ॥ ५९ ॥

॥ इति श्रीमध्याम्याख्यटिप्पणी ॥

(२) श्रीमद्दीक्षितलालमुद्रगोपिनाथः श्रीसुतोपनिषद्विषयः ।

छान्दोग्योपनिषद्वाच्यं 'इतोमिति सदोपासः सोधरः पुरोयोस्य उक्त्वाऽप्रीयमानत्वात्सानाहुर्हीय
उच्यत' इत्यानन्दतीर्थैरुक्तीं श्रुत्वातिः श्रद्धातिः । आकाशस्येति 'आत्मनात्कामानश्रुती'ति च ।
एवं 'देहेष्वेवं वृषाकर्मि'मित्यादि 'वृषो धर्मज्ञानसम्पन्नत्वात् कं फले स्वर्गादि तत् पिबती'तिश्रुत्वातिः
श्रद्धातिः श्रुतोपनिषत् । पञ्चमहात्मनो निमग्न्ये जन्मदीपपरलज्जतजन्ममुद्देत 'अनेनात् बुध्यते यत्रे'
लुलया मैरुक्तीं श्रुत्वातिः स्फुरीकृता । एवमन्यत्रापि श्रुतोपनिषां नैरुक्तीं श्रुत्वाति विचार्यं व्याकरणवि-
रोधोपो दूरीकर्तव्यः । दुस्त्वजं किं भूतात्मनामिलय—ब्रूत आत्मा बासुदेवो वैरिति । अनेदं
ज्ञेयम् । ज्ञानिमन्त्र एव भगवद्वाच्यं कुर्वति 'ज्ञानी विप्रतमोतो मे' 'ज्ञानेवात्मे विप्रति मा'मित्येकादशे
भगवद्वाच्यत्वात् । तथा च भूतात्मनामिलय ज्ञानिमन्त्रकामिलयार्थः ज्ञेयः । 'वृषोपासं वक्तव्यं मा'मिति
सन्दर्भे भगवद्भक्त्यै वृषोपासनामिकस्य 'मित्रो हि ज्ञानिनोत्तरमर्हं स च मम मित्र' इतिवाच्यवाङ्म-
नश्चिपत्वेन भगवदित्येवार्थस्य तस्मिन्नुक्तत्वात्स किं दुस्त्वजम् ? सर्वमेव तुल्यत्वमित्यर्थः । तत्र
निम्नस्य भगवतो धारणमित्याकाङ्क्षायां बासुदेवरूपस्य धारणमिति बोध्यम् । 'ज्ञानवात् मां प्रपद्यते'
'बासुदेवः सर्वमिती'तिभगवद्वाच्यत्वात् । दुस्त्वजम् । ज्ञानिमन्त्रस्य विचारोपेक्षा राहित्यात् केवलमुक्तस्य
बासुदेवस्य मोक्षप्रदत्वात् । एतद्विभ्रमेणैव गीतस्य 'बासुदेवपरमेश्वरकमिति श्रीमद्वार्तिकेपि
ब्रूत आत्मा बासुदेवो वैरिति बासुदेवचन्द्रमुक्ततो निहृदमिदम् ॥ ५८ ॥

अ. १ श्लो० ६१] श्रीटिप्पणी-यक्षा-लेख-भोजना-व्यादिकान्यास्यादिभिर्निर्भूयिता ।

प्रतिपातु कुमारोऽयं ह्यस्मादस्ति मे भयम् ।

अष्टमायुवयोर्योगोभ्यन्मुख्युर्ध्वं विहितः किल ॥ ६० ॥

अनेन पञ्चवर्षिको नीत इति ज्ञायते । पञ्चवर्षादस्यः प्रतिपात्तिविवाक्यादन्वया
'नये'त्येव वदेत् । पुत्रानितिब्रूवचनादुरोधेन तावत्कालं स्थापनम् । प्रतिपातु भ्यापुञ्ज एवे
वातु । अर्पं ते कुमारो न तु तन्मारारः । अमारणे हेतुर्न ह्यस्मादस्ति मे भयमिति ।
तर्हि समयवन्धो मत् इति नाशङ्कनीयं यस्यायुवयोरष्टमर्मान्मे मृत्युर्विहित इति । स
समानोऽयं देव इत्यभिप्रायः । अत एव नारदादीनामेतदसन्मतम् । न हि भगवद्भक्त्यामानन्द-
निष्ठाश्रुतिः । अतोऽन्यथाकरणमप्युचितम् । किलेत्याकाङ्क्षायापिप्रतिस्पर्धानम् ॥ ६० ॥
तद्विचार्यमेव नयनमिति प्रकारान्तराणापि तस्मिन् प्रोते पुत्रत्वान्नो न युक्त इति
तद्वाक्यमङ्गीकृत्य पुत्ररानीतवामित्याह तथेति ।

तथेति सुतमादाय यथावानकदुन्दुभिः ।

नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोविजितात्मनः ॥ ६१ ॥

स्वयमेव श्रुत्वा ययौ । अस्मिन्नासे हेतुवानकदुन्दुभिरिति । अतिश्रेष्ठ एव भग-
वदामनं न स्यात्तये । आनके दुन्दुभयश्च नेतुभगवदागमनार्थम् । तदुभयं विरुध्यते । अतो
देवकृतस्य सत्यत्वात् कंसकृतमेवाप्यस्यमिति मत्वा नाभ्यनन्दत तस्य कंसस्य वाक्यमेवं न
नारदस्यामीलभिमित्रापूर्वकम् । तत्र हेतुद्वयमाहासतोविजितात्मन इति । असन् सर्वदा
नैकविधः । अस्मिन्नासे च पातकस्य स्वतोयुक्तिदार्ढ्यरहितः । अतः केनचित् प्रथम एवाष्टम
इति ज्ञापिते मारयिष्यत्येव । तस्मादसतो न विश्वासः कर्तव्यः । किञ्च नान्यथाकथनमपि
तस्यापेक्षते । यदेव राक्षसैर्नैर्ध्यायं पुराणः प्राप्तिपदन्ते तदेतान् पातयिष्यति ।
कोषोद्गमहेतुनां बहूनां सम्भवाद्भजितान्तःकरणत्वादारुपक्षे कोषे न विलम्बः ॥ ६१ ॥
'महातमन्तःकरणमेव प्रमाण'मिति तथैव आरम्भित्याह नन्दत्या इत्यधुमिः ।

(२) श्रीपुरोयुक्तमन्त्राचार्यः श्रीसुतोपनिषद्विषयोः यक्षाः ।

प्रतिपात्तिलङ्घन—अन्यमिच्छेति । भगवद्भक्तिरिति त्वेति मिश्रः ॥ ६० ॥

(३) श्रीमद्भक्तमन्त्राचार्यः श्रीसुतोपनिषद्विषयोः ।

प्रतिपात्तिलङ्घन—अत एवेति । अष्टमवर्षावयवकथनादेवेत्यर्थः । अन्यमिच्छेति ।
भगवद्भक्तमन्त्राचार्यमङ्गीकृत्य पुत्रान्तरनिष्ठैर्यः । अन्यथाकरणमिति । नारदादीनामिति
कौण्डिन्यन्तं ज्ञेयः ॥ ६० ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालमुद्रगोपिनाथः श्रीसुतोपनिषद्विषयः ।

असतोविजितात्मन इत्यत्र—असन् सर्वदा नैकविध इत्यादि । नास्तीत्यसन्निति-
श्रुत्वातो स्वरूपतः सतोपि कंसस्याभावः प्रायः स च पातितः कंसस्य प्राप्त्यकथनस्यविषयत्वात्
केनचिदर्थेणाभावो निवर्तितत्वात्तुः सर्वदा नैकविध इति । जन्मस्थितचित्त इतिवाच्यं ।
एवं स्थिरचित्तत्वेन रूपेन कंसस्याभाव इत्यर्थः । असत्पदस्य दुष्टावकाशस्येव नाभावो
व्याख्येयो दोष एव दुष्टस्य निरूपणावाद्यात्तुस्मिन्नासे च पातकस्य स्वतो युक्तिदार्ढ्य-
रहितत्वेत्यादिना ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीमध्याम्याख्यटिप्पणी ॥

नन्दाया ये ब्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ।

वृष्णयो वसुदेवाया देवस्याया यदुत्थियः ॥ ६२ ॥

वसुदेवे कंसकृतं देवानां हितकारि न भवतीति देवगुणकर्त्री नारदः पर्यवसानानिष्कर्तारं वसुदेवं पीठयितुं दैत्यरूपं कंसं चोद्रेजयितुं शीघ्रं भगवदागमनार्थं साधारणान् पीठयितुं वाक्पत्रयमुच्छ्वासदाह । ये यमुनापारे ब्रजे गोपा नन्दाद्योमीषां च स्त्रियः यशोदाप्रभृत्यवशकारादन्या अपि कुमारिका अस्मिन्नपि कूले वृषिर्गर्भशोभवा वसुदेवाद्यो देवस्यायाश्च यदुर्गयोन्नतानां स्त्रियः ॥ ६२ ॥

एवमेकैव सर्वात्मनूय देवत्वं विधत्ते सर्वे इति ।

सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ।

ज्ञातयो वसुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥

स्त्रियः पुरुषाः सर्वे एव देवताप्राया ईषदसमाप्तदेवाः । मानुषभावस्यापि विधमानत्वात् । अतो देवेषु यत् कर्तव्यं तदेतेष्वेव कर्तव्यमिति ज्ञापितम् । उभयोरिति । रोषतोर्वै केचित् तिष्ठन्ति पन्थाद्योषि तेषि देवाणां । भारतेतिष्यभोधनमेतदाहोत्येनं सम्भवत्ये । नारदस्तु तत्तात्पर्यमन्वाह्यत्वं विश्वासजनकं देवगुणमेतद्विश्रमेवेति । किञ्च न केवलमुदासीना एव देवाः किन्तु कंसनिकटवर्तिनोऽप्यक्रूरादयो वै ज्ञातयो गोविण्डाः कंसस्य ये बन्धवः सम्बन्धिनो ये वा सुहृदो मित्राणि ये च कंसस्य सेवकाश्चकारात् पित्राद्योपि ॥ ६३ ॥

सर्वे देवताप्राया इति कंसाय नारदः प्राहेत्याहैतदिति ।

पतत् कंसाय भगवान् शशोसाभ्येक्ष नारदः ।

भूमेर्भार्यामाणाणां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥

नारदस्तु दुष्टत्वं व्यावर्तयति भगवानिति । शंसनमेकान्ते कथनं युक्तिपूर्वकमुपाख्यानपूर्वकम् । तत्रैवोपाख्याने फलितानि वाक्पत्रयवशोपनिष्यन्ते । अत आनुपूर्व्यभाषो न दोषाय । एतावतैव कार्यसिद्धेः । ननु देवानामागमने हि सावित्र्यास्तद्व्याहृद्भूमेरिति । नाकपृष्ठे देवानां मन्त्रणं जातं भूमेर्भार्यामाणाः कंसादयो दैत्या जातास्तै हन्तव्या इति । तद्वननावर्गमेव देवागमनं वधोद्यमरूपं जातम् । वधोद्यमं यथा भवति तथैव देवताप्राया इतिवाक्यम् ॥ ६४ ॥

(३) भीमद्वयप्रवक्ष्यमस्तुगोपिनीः ।

नन्दाया इत्यत्र—वाक्पत्रयवधमिति । श्लोकवधिलयः । अत एवोपशंसतेतुदित्यभिन्त्यश्लोकवधमुक्तवेति ॥ ६२ ॥

ईषदसमाप्तेति । प्रायःशत्रुस्तुत्यर्थः । तथा चेष्टदसमाप्तिव्यापसायान्तिरुक्तोत्समित्रेलेनदतो मित्रानिस्तुदाहृतत्वादिपन्नूतदेवा इत्यर्थः । यथा चन्द्रतुल्यं शुद्धं चन्द्रादीवशुचमिलयः । नूतनाभिं विशदयति मानुषेति । एतदाहोत्यमेवेति । शशोषितलोपापवतःकथयतिदम् ॥ ६३ ॥

वधोद्यमरूपमिति । वधोद्यमं रूपमिति तादृशं देवागमनं दैत्यनार्थं जातम् । अत्र देवागमनमित्युपाधयेति नारदेवोपाख्याने श्लोकवधिलयार्थिकं देवागमनवद्व्याहृद् वधोद्यमवत्प्रसविशेषवत् । तथा च मूले वधलोद्यमो येन तादृशं देवागमनमिति च शशोसेत्यन्यः ।

एवं श्लोकत्रयमुक्तवर्षी गते कंसो यत् कृतपालदाह पञ्चमिकर्षेर्विनिर्गम इति ।

करोर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति ।

देवस्या गर्भसम्भूतिं विष्णुं च स्वयं प्रति ॥ ६५ ॥

अनुवादयेि येषांसे पूर्व नारदेनोक्ता इति ज्ञातव्यम् । ऋषिणिव निवारितमिति नर्षे रये किञ्चित् कृतवान् । इयं ज्ञातवान् । चतुर्थं कृतवान् । ज्ञातं इयमाह यदून् सुरान् देवान् मत्वा देवस्या गर्भेष्टमे सम्भूतिर्यस्य तादृशं च विष्णुं स्वस्य कंसस्य वधं प्रलेप्य देवकीगर्भसम्भूतिं निमित्त्वा ॥ ६५ ॥

देवकीं वसुदेवं च निरुह्य निगडैर्युह ।

जातज्ञातमहन् पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥

प्रथमतो देवकीं वसुदेवं चकारादन्याश्च तदन्तर्गतान् स्वरुह एव निगडैरनिरुह्य जातज्ञातमानुपूर्व्येण जातमष्टमसङ्ख्याया अपेक्षावृद्धिजन्यव्याप्राणनायामभिव्यक्तसम्भवान् दजनशङ्कया विष्णुस्तन्नेहात् पदं पुत्रानहन् । जातज्ञातमिति न काष्ठभेदापकं किन्तु मारणे देवस्यां जननमेव निमित्तमितिज्ञापयितुमन्याया हनित्यायां त्रयोदश एवाहि नामकरणसम्भवात्पुलक्यावाणामेव मारणे 'कीर्तिमन्तं सुषेणशे'त्यादिनामोक्तिराद्य—रुह्येन्येषां प्राया स्थात् ॥ ६६ ॥

नन्येवं कथयतिदुष्कृतं कृतवाग्लिङ्गाद्युहमाह मातरमिति ।

मातरं पितरं आतून् सर्वाश्च सुहृदः सखीन् ।

घ्नन्ति ह्यसुरगो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥

अयं तु दैत्य एव । येन्येन्ये राजानस्तथैवसुगुणः केचनं प्रायपोषकतावपि लुब्धाः । लोभः सर्वगुणनाशकोत्तरोऽपि गुणा न सन्तीतिज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रायश इति

(२) श्रीकृष्णचमचरणीयतः श्रीशुचोपनिर्दिष्टपन्थोः प्रकाशः ।

जातज्ञातमिलय—ननु लक्षणप्रतिपदोक्तोपेये प्रतिपदोक्तैव ग्रहणं च साधुमिलयैविधायकतामित्युक्तोनियमात् कथं यास्य काष्ठमेतद्व्यापकमितिशङ्कायां तद्विषयकं तर्कमाहुरन्येष्वेत्यादि । तथा च यत्र लक्षणस्य सावकाशता तत्रैव प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं 'यावद्वचनं हि साधनिक'मितिन्यायमात् । यत्र तु लक्षणमितिपक्षस्ता तत्र न तत्पदविरुद्धा पतितादिशोप्रतिपत्तिरुक्त्या-दिवाभिप्रायविपरीतंति श्रुती यथा च तद्विज्ञादिप्रतिपत्तिराकामादिश्रुत्यां नवधाचपकले । तथा च भीमांसाहृदयसिद्धत्वात् तत्र लक्षणिकग्रहणं नास्तुक्तमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(३) भीमद्वयप्रवक्ष्यमस्तुगोपिनीः ।

वधोद्यममिति । तादृशं देवागमनं यथा भवति सम्भवति तथा साहित्यप्रकरोपेते देवताप्रायाः । एषां साहित्यकलेन देवतात्पत्त्य एतेषु देवानामागमनसंज्ञावत्तरणं सम्भवतीत्यर्थः । वाक्पत्रमिति । एकमेवेतिशेषः । देवागमनसिद्धयै पूर्व तत्पत्त्यलोपोपमिति तर्पमेकवाक्यमेव । 'वर्षकलादेकं वाक्पत्र'मित्युक्त्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मातरमिलय—एषैवेति । लुब्धा मल्लोत्प्रेत्यः । अमरीषादयस्तु लोभाभावात् तथेतिभावः ॥ ६७ ॥

इति भीमप्रवक्ष्यमस्तुगोपिनीः ॥

लुप्ता इति च पदद्वयेन केचन भर्मात्मानो व्यावर्तित्वा अन्वयीवादयः । मुख्येष्वैव व्यवस्था । अतो बुधिशिरादयोपि पितामहादीन् धारितवन्तः । स्वस्य ध्वनेयं मरणसन्देश-
ज्ञानमिदमन्यापि मात्रादीन् पञ्चविधात् प्रत्ययेव ॥ ९७ ॥

नन्वस्य स्वस्यापि देशस्य सम्भावनया तद्विज्ञातधरणमेव कथं न जातमित्याशङ्क्याहा-
त्मानमिति ।

आत्मानमिह सज्जातं जानन् प्राग् विष्णुना हतम् ।

महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुष्यत ॥ ९८ ॥

पूर्वममृतमथने भगवता महासुरः कालनेमिर्हो देवपाणिप्राद्वेण स एवायं कथं
हत्वात्मानं जानन् पुनर्देवप्रेरणयैव मारणार्थमायातीति यदूनां देवत्वात् तैः सर्वैरेव सह
विरोधं कृतवान् ॥ ९८ ॥

अन्यदप्यत्यन्तायुक्तं कृतवानित्याहोप्रसेनमिति ।

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्वक्त्राधिपम् ।

स्वयं निरुध्वा बुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ९९ ॥

नास्त्रैव महत्त्वं निरूपितम् । स्वस्य पितरं सर्वसहाययुक्तम् । यदुभोजान्वक्त्राधिपं
यदयो भोजान् अन्धकाश्च । उपलक्षणमेतत् पद्विधापनयैव वादवान्ताम् । तदाज्ञया ते सर्वं
विपरीतं करिष्यन्तीति विशेषतस्तस्य वचनम् । वक्त्रकः स्वयमेव जात इत्याह स्वयं
निरुष्येति । शूरसेनदेशस्तस्य भोगार्थं स्थितः । अतस्तस्य पुनर्वचनं शूरसेनान् बुभुज
इति । एतत्सर्वकरणे सामर्थ्यं महाबल इति ।

एवं सर्वेषां देवाज्ञानां भक्त्यां माहात्म्यप्रदो निरूपितो भगवदवतारहेतुभूतः ॥ ९९ ॥

॥ इति श्रीभागवतसुखोपनिषां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितार्थं

दशमस्कन्धविषयने प्रथमोऽध्यायः ॥

(२) श्रीभुरोचमन्त्रनरपञ्चमः श्रीशुषोपनिषिर्द्विष्यण्योः प्रकाशः ।

आत्मानमित्येव—देवपाणिप्राद्वेणेति 'ये हतामकवरेण सर्वसैलोक्यनाथेन जनादेन
ते ते ता निष्पुर्गातिं प्रपन्नाः कोभ्यो हि देवस्य येन हतः' इति श्रुत्याप्यवगोतामकवपविरोधपरिविधिर्ब-
देवयुक्तम् । पार्थिवहस्तामुद्रादकवेन नायं भोग्यामावार्त् । तत्राग्नेन सूर्यहस्तो बाणुदेहेर्दुर्लभस्य
तत्पार्थं प्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु 'कृताप्रवक्ष्यामि' इतिस्वार्थेन येनोत्पत्तिर्हो मर्यादाविरोधो न दोषः ।
यद्येतादृशमर्थे 'प्रवक्ष्यामि' इति कथनाप्यत्र तदेकवाक्याकृता प्रवक्ष्या तस्यैव श्रुतिर्वाक्येति 'कोच'स्तु
'वेण तुल्य' इति लौकिकमर्थो दत्तापि चरितार्थो भवतीति न कोपि विरोधः । हिरण्यकशिपुवपु-
स्योपनिषां कथनादिति ॥ ९८ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवत्पादप्रकाशः ॥

१ 'जात इत्यपि पाठः ।

॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रथमे अष्टमप्रकरणे
अक्षुद्रः कनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रलम्बवक्त्रापाण्डुरतृणावर्तमहाशनैः ।

मुष्टिकारिश्चिद्विदपूतनाकेशिषेनुकैः ॥ १ ॥

एवं हेतुं निरूप्याथ कृष्णोचम उदीरये । महत्त्वज्ञानमार्थाय द्वितीयं सविशेषणः ॥ १ ॥

दुःखं हेतुरिहागन्तुमितिषोचाय तत्कथा । पुनर्निरूप्यते स्पष्टा श्रीभाग्यमनहेतुका ॥ २ ॥

(१) श्रीभुरोचमन्त्रनरपञ्चमः श्रीशुषोपनिषिर्द्विष्यण्योः प्रकाशः ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्ती—कृष्णोचम इत्यादि । भगवदुच्यते हेतुमात्रमहत्त्वेति । हेतोरिति विशेषः ।
अत एव तावन्तमपि निष्कम्पमसिद्धिपुनर्महत्त्वमज्ञानवान् न श्रेयमन्वयेतिमानः । अवयवमन्वयो-
तरेणोच महत्त्वज्ञानपनाय मायाज्ञानवस्तुदेवादिपन-अपेक्षालक्षणः स उच्यते इत्यर्थः ।
अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञानपनाय सविशेषणः स उच्यते इति सम्मन्धः । अज्ञातप-
त्वेनेतरेणो व्यापकौ भवौ हि विशेषेण । तद्वद् मायाज्ञानमनेकम् । न हि अज्ञादिन्या-
मोक्षिकं तामन्य आशुभुर्नैति सान्वापीना वा वशति । यद्युदेवदुरासदल्लादिकं देवमर्थां सद्यन्तु-
ज्ञानेन्यादुरागमलायनं कंठस्य प्रज्वालितस्तुतिषः । का. १-२-३.

(२) श्रीभुरोचमन्त्रनरपञ्चमः श्रीशुषोपनिषिर्द्विष्यण्योः प्रकाशः ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तं निरूपयन्त उपनीलकण्ठस्य तद्वर्तिरिहाहुरैवमिति । ननुमनिरूपयन्स
किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यायां दिव्यपायां निरूपयन्ति भगवदित्यादि । तथा चैवं भवत्यात्मस्य-
स्वभावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्महत्त्वज्ञानमितिर्लक्ष्यः । यद्यप्येवंनिर्णयं हेतोर्महत्त्वं प्रहस्यति वर्तते परं
ज्ञानविशिष्टा मर्यादात्मनो परिरक्षितः प्रकृते तु तथा नास्तीति प्रयोजनान्तरमर्थोक्तस्य वक्तव्य-
मिहाशयेन प्रकाशान्तराहुराध्यायमर्थेय इत्यादि । एतावतापि न पूर्वैरित्यावतावत्येकेति प्रकाशान्तर-
माहुराध्याय महत्त्वमिति । एते त्रयोपि पश्चात् युक्तोक्तैः स्पष्टं श्रूयन्त इति अथापि
समुच्चय एव न तु श्रित्युक्तोक्तमध्वेयस्य चाश्रयोपात्तार्थः श्रेयः । तथा च पूर्व हेतुमहत्त्वं ज्ञात्वा
तदनन्तसुखकारणं महत्त्वद्वयमवधारणीयमिति योग्यमित्याचार्यैरवगम्येष्टोक्त उक्त इत्यर्थोपाध्याय-
स्योप्यः । सुषोपनिष्योक्तदेव स्वीकुर्वन्ति दुःखं हेतुरित्यादिना । इह प्रथम आगन्तुं मग्नदा-
यमनाय भक्तानां दुःखं हेतुरितिषोचाय तत्कथा श्रीभाग्यमनहेतुका श्रीभाग्यमनकारणवत्या
पुनः स्पष्टा निरूप्यते इत्यर्थः । एते महत्त्वलक्षित प्रयोगयोः स्वीकृताः । द्वितीयापि स्वी-
कृतमाहुः सर्वेषांमिहादि । तथा च सर्वेषां देवानां भगवदवतारज्ञानार्थं ग्रहियं वे प्राणहरो हरि-
श्च' मिलादिकंसवायमवतारान्तरेणोपाधिपस्योपकर्मलक्ष्यः । तृतीयं स्वीकुर्वन्ति तथा
स्तुतिरित्यादि । स्तुतिर्मादिकर्तृका । तथा पुरुषोत्तमज्ञापिका । अन्यथा स्तुत्यादिकं न कृतं
सात् तदा पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इति कथं निश्चितं भवेदित्यर्थः ॥ का. १-२-३.

१ 'मर्त्यमिति पाठः । २ भगवति स्थित इत्यपि पाठः । ३ शान्त्यर्थं 'कृतेह्यसिद्धि' पाठः ।

११ मा. २० पु.

भगवत उद्यमं वक्तुं देवक्या मन्थनावधि चरित्रमाह हतेष्विति साधेन ।
देवक्याः वड्डु बालेष्वीयसेनिना हतेषु ससु । भागिनेयान् हन्तीति पित्रुनाम्ना
निर्देशः । अन्येषां हननमर्थसिद्धयेव । लोके हि भागिनेयोऽस्मान्यः ॥ ४ ॥

वड्ड गुणास्तेन वुद्धा हता इति धर्मस्थानपदोत्तरात्मा समागतसत्त्वाधि मारणमायाज्ञा
परिहरति वैष्णवमिति । विष्णोर्व्यापकस्य सर्वरक्षकस्य स्वरक्षायां सम्बेदो नास्तीति ज्ञापि-
तम् । सप्तम एव परमावधिः । वड्ड गुणाः । सप्तमो धर्मो च तदाधारभूतः । पुरुषोचमस्तु ततो
महान् । अतस्तद्व्यापकस्य धर्मोति । यतो लोका यममन्त्रं कालात्मकमाचक्षते सोमन्यः
सप्तमे पर्याये गर्भैः प्रकटो वस्तु । स चाधीप्रकटितानन्व इति देवक्या हर्षशोकविषयैर्भो
जातः । महानिति हर्षः । तदप्रशोपि मारण्या इति शोकः । प्रभावस्यादर्शनात् ॥ ५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुषोभिनीतिव्यपकोः प्रकाशः ।

हतेष्वित्यस्य—दिप्यप्यामासुरहममिति वड्डुवदवदत् । तेषां हित्येकसिपुत्रलेना-
सुरासिति ॥ ४ ॥

सुषोभिन्वा वैष्णवंमिलाभासे—बुद्धेति । भगवद्वुद्धा । धर्मस्थानभूतो धर्मोर्मां
स्थानभूतः । एतेन तेषामक्षरपर्यन्तं बोधितम् । पुरुषोत्तमपद्मगमनिर्वाणवादिति । न 'वासन्
मरीचेः वद पुत्रा' इत्यादिगुणवर्णनपर्यन्तपरिचयः । 'उदर्थे' ब्रह्म कर्माकरेण 'पवतीति श्रुतेर्मत'मिति-
सिद्धान्तात् श्ररसाक्षरवर्तवशाद्व्यल्लेगादोषात् । विज्ञातो परमाचधिरिति । आनन्दमीमांसयुक्ते-
त्कनैव परमाचधिरित्यर्थः । तदत्र विगुणनिष्ठं वदित्वा । भगवत्क्षणपनपरिक्रमिदं श्रेयम् ॥ ५ ॥

(३) श्रीमद्भगवत्संन्याससूत्रः श्रीसुषोभिनीतेः ।

हतेष्वित्यस्य—अन्येषामिति । यदुनामित्यर्थः । बुद्ध्या हता इति । 'अनन्यशब्दे'त्युक्तत्वा-
द्धर्मिबुद्ध्या हता इति श्रुतेर्धर्मो समागत इत्यर्थः । प्रकटो वस्तुचेति । एतादृशः सप्तमो गर्भो यः
प्रकटो वस्तु स श्रीयसेनिना बालेषु देवक्या हर्षशोकविषयैर्भो जात इति
सूत्रे सुषोभिन्वा च दिप्यप्यपुत्राणामन्यः ॥ ४-५ ॥

(४) श्रीमदीशितलालुभट्टयोजिता श्रीसुषोभिनीयोजना ।

द्वितीयाध्यायाध्यायोक्तं—वड्डुगुणास्तेन वुद्धा इति । इहर्षं वेषम् । कृपावता-
समये सर्वेति परिको वैकुण्ठादगत इति चित्तं कृष्णोपनिषत् । तदर्थवैतथ्यायै स्वरूपं तादृ-
कं वैकुण्ठीयं वाच्यम् । तत्रात्मगर्भस्य पूर्वप्रकटोपपत्त्यात् सप्तमसाक्षरवर्तकत्वादेवार्थं चण्णमैव-
र्यादिषड्गुणालम्ब्य युक्तं वदस्तद्व्यापा नियामकत्वाद् 'देवक्यै सर्वदेवो'तिवाचयात् सर्वदेवता-
कृपाया देवक्या भगवन्नयना उदरे सागराणामां प्रवेशसम्भवात् । अत एते वड्डुगुणानामवधारणत्वा
इति निश्चयः । पुरुषोत्तमवताराक्षरवतारोर्भावयोः वड्डुगुणावतारसाधकत्वात् । न च गुणत्वे
कैवल्यकृपासम्भव इति वाच्यम् । जीवनिष्ठेषु गुणानापायेकात् । अत एते योवा गुणानामावे-
शावताराः शब्दादो भगवत इव । अत एव 'सन् मरीचेः वद पुत्रा' इत्यादिना पूर्वगमनि जीप-
ल्लवुक्तं ब्रह्माणवपञ्चद्विगुणकसिपुर्वीयोलपितरूपा दुर्धनवशा शोका । ततः 'पितृतेषु यदाभूत'
इतिवाच्याद्भगवत्पत्नीतयेवप्रसदात्तमेव मुक्ता जाता अत इमे पुष्टिमाधीया जीवा वैकुण्ठसाक्षोर्मां
भगवदधिष्ठया कृपाणि ततो पञ्चदेवर्षादीष्वड्डुगुणावतारेतेषावित्यसक्तो मुक्तिः ॥ ४ ॥

१ धर्मस्थानेतिवर्ति पाठः । २ वैष्णवस्येतिवर्ति पाठः । ३ तदेवैवदं प्रत्यय भवतीति श्रुतेर्मतमिति
पाठः । ४ वड्डुगुणस्येतिवर्ति पाठः ।

ध. २ श्लो० ६] श्रीद्विपणीयकता-लेख-योजना-प्रारिचान्नायक्याधिरिष्यिष्यति ।

'भगवानपि विश्रामा विदित्वा कंसजं भयम् ।

यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥

गच्छ देवि ब्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम् ॥ ६ ॥

एवं सति भकेषु दया स्थापितेति दयापरीतो भगवान् श्रीमत्पुत्रायां कृतवानित्याह भगवानिति ।

वड्डुगुणैर्धर्मसम्पन्नः पूर्वापरवेष प्रतीकारं कर्तुं सप्तमे शृष्टे तैवेव हननसम्भवात्
प्रतीकारो न भविष्यतीति श्रीयं च मयिनामन्तुं न गम्यन्वय नेतुं योगमायां
समादिशत् । या जगत्कारणभूता भगवच्छक्तिः सा योगमाया । लोकानां दुःखपरि-
ज्ञानार्थं विभारमेति । यदूनां कंसजं भयं विदित्वा । सर्वस्यैव स्वयं जानाति किं
पुनर्यादधानम् ? तेषामेव पुत्रो सति प्रतीकारे हेतुनिजनाथानामिति । निजः स्वयमेव
नाथो येषाम् । केवलमिच्छयैव सर्वं न भवतीति दृष्टकारणार्थं योगमायादेशः ॥ ६ ॥

आज्ञानेवाह गच्छ देवीति नवभिः । प्रथमतो ब्रजं गच्छ । तत्र गता स्वास्थं
प्राप्स्यतीति । मथुरायां दैत्यावेशात् । तेषां च भगवान् मायारूप इतीयमपि तत्र प्रविष्टा
तेषामेव कार्यं साधयेत् । अतः केवलं देवाश्रितं मोक्षलभेव गच्छेत्त्याज्ञा । यतस्त्वं देवताकृपा
न दैत्यविरुद्धाकिणि । अतस्तथा तत्र प्रविष्टा । ब्रजपदेन जङ्गमव्ययम् । अतः स्वावरा-
गपरातुर्कषः । ननु तत्र स्थितानां देवानां मायागमने व्यामोहसम्भवाद् वैपरीत्यं स्वादितिशङ्का
वारयति भद्र इति । त्वं कल्याणकृपा । देवानां या देवता कल्याणकृपा । ऐहिकदुःखदा । सा
मुपैरल्लयन्तं सम्मान्यत इति तदर्थमाह गोपगोभिरलङ्कृतमिति । गोपाश्च गोप्यश्च गोपाः ।
गोपाश्च गावश्च । ते उभयैव सर्वं स्थानस्यालङ्कारभूतलक्षितं तत्रला योमा । बोध्यस्तिति
स तु तदनुगुण एवेति तेषामप्रतिबन्धो निरूपितः । अतो दर्शनादेव तत्र सुखं निरूपितम् ॥

(१) श्रीमत्पुरुषार्थविरचित्वा श्रीद्विपणी ।

गच्छ देवीलज-स्वावराजगतादिभिः । न गुणतीति नगरगतः सागरतुल्यम् । वशि-
मानेन स्नय्य एव तिष्ठतीति तथा ॥ ७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुषोभिनीतिव्यपकोः प्रकाशः ।

भगवानित्यस्य—दया स्थापितेति 'प्रपत्तेरिति' भूयमिति दृष्टीयत्कन्ये सप्रतिदम् ।
प्रतीकारो न भविष्यतीति । परमादप्रकाशानामेव सर्वदुःखविरोधमपवादित्यर्थः । या
जगदिदृष्टि । द्वितीयकल्याणमायापञ्चयसुषोभिन्वां सप्रतिदम् । केवलमिच्छयैवेत्यादि । 'स वै वैव
र्य' इत्यादिश्रुति 'स तपोतपो'त्यादिसाधनानानिर्देशार्थनाद् भगवान् सर्वमपि स्वीयेच्छायां दृढं
द्विरन्यत् सम्पादयतीतिनिमित्तं तेषाम् योगनाथसमादेश इति नेतुमपत्तिः काचित् ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्भगवत्संन्याससूत्रः श्रीसुषोभिनीतेः ।

भगवानित्यस्य—उभयैकारं कर्तुमिति । एतेषां कीर्तिमद्विनामपरायं कृतो सति प्रतीकारं तदनु-
कंसस्य वरं कृत्वा 'मम तस्ते'तिस्मरणपूर्वकं वाचयामुक्त्वा 'मोहितावहमारोप परिध्वजवायुर्मुदं'
मिति श्लोकोत्पद्यपरिध्वजमुत्पन्नं कृतं योगमायां समादिशदित्येतिवाच्यम् । भगव-
च्छक्तिरिति । न तु सच्चिन्मोक्षं किमव्यामोहिकं इत्यर्थः । इदं शक्तिवत् द्वितीयकल्याणमाया-
याये सुषोभिन्वां शृणु ॥ ६ ॥

१ नाथेन चार्थं द्विगुणित्वं इत्यपि पाठः ।

रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ।

अन्याश्च कंससंविन्ना विचरेषु वसन्ति हि ॥ ७ ॥

तत्र गतायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह रोहिणीति । वसुदेवस्य भार्या रोहिणी तत्रास्ते । सितो कः सम्बन्ध इत्यत आह नन्दगोकुल इति । नन्दसम्बन्धि-गोकुले । अनेन नन्दवसुदेवयोश्चात्तुल्यं श्योतितम् । अत्र पादद्वयमधिकं किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षया निरूपितम् । अन्याश्च स्थितौ वसुदेवसाम्बन्धेण वा । याः कंससंविन्नाः सत्यो विचरेषु गुह्यस्थानेषु वसन्ति । भयदशायां तथैव स्थितिर्युक्तेति द्विशब्दायाः ॥ ७ ॥

(२) श्रीगुरुभक्तमन्त्रप्रणीतः श्रीसुतोपनिषीत्यन्वयोः प्रकाशः ।

गच्छ देवीलन—नवभिरिति । अत्र प्रथमश्लोकः वदपदीकृतो श्लोकः ।

रोहिणीलन—किमिति तिष्ठतीति । रोहिणीति शेषः । आकाङ्क्षार्थमिति । अपो निवृत्तिर्भवशायी 'पू' इत्यतः । आकाङ्क्षया अर्थो निवृत्तिर्विस्तारः तद्व्यतिरिक्तः ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्भक्तमन्त्रप्रणीतः श्रीसुतोपनिषीत्यन्वयोः प्रकाशः ।

सुतोपिन्यां गच्छ देवीलसाभासे—आशाभवादेति । शुक इतिशेषः । 'सन्दैवै'मिति-श्लोकोक्तकृतिराज्ञाकार्यत्वादज्ञा । 'गर्भ' इतिश्लोकोकाकोशो'प्यहा'मिलश्लोकाप्रचन्दविवरणमिति दिव्यार्थां विदुर्लताद्वाज्ञेयैलेख्यकारः । मन्त्रधर्ममिति तु तथैव वक्ष्यते । तथा च नचभिः श्लोकैः शुको भगवत्कृताभाज्ञाभवादेत्यर्थः । व्याख्याने तत्र मतेति द्वितीयपरपक्षं तावत्पर्यः समागम्य उक्तः । इममर्थमेव निशेदयन्ति तदर्थमाहोत्यादिना । एतास्त्वैदिकशुद्धा इत्यर्थेन मान्यत इतिहेतोस्तथाः सम्पादनसिद्धार्थं तत्रस्थाने सुपानां योग्यानां सिद्धिमाहेत्यर्थः । पदसार्थ-पुरसंहारस्यैव इति । सुपानां तत्र स्थितत्वात् तस्यामन्दवर्णदेव सुयं स्यात्स्यं तत्र भविष्यतीति निरुक्तिविरल्यर्थः । पादद्वयमधिकमिति वयसंश्रुतिप्रतिफलित्यर्थः ॥ ७ ॥

(४) श्रीमद्वैदिकलालुभट्टोपनिषा गोपयोगीत्यन्वयोः प्रकाशः ।

गोपगोभिरलङ्कृतमिव—गोपा गोप्यश्च गोपा इति । 'हुमान्त्रित्वे'त्यनुशासनादेक-शेषः । गोपैर्गोपीभिर्गोपिभिरलङ्कृतमित्यर्थः । इमे गोपिभिरलङ्कृतम् । तत्र गोपा गान्ध-स्वयन्वद्वारेण कृष्टं मुखमिति गोप्यत्वात्साक्षात्सुतोपे भावतो लब्धत्वा रातोससप्तसप्तमया इमे स्थिताः परस्परं गुह्यमगच्छमप्यदिना घोषं भूयन्ति । ता हि मुखवत्या अवस्य भूयन्त्याः । तदर्थमेक-मानवदर्थमेव—मगधदालिर्गोपस्य भावित्वात् । तस्मां प्रवक्ष्याम्यन्वयं गुह्यमेव । गुह्यैव भ्रातारसप्तद्वया ताभिः सद् ऊर्ध्वानां भगवता चिकीर्षितत्वात् । इममर्थं गोपवित्तुमेकशेषतया शुकैर्नोक्तं गोप्यगोभिरलङ्कृतमिति । गोपा गोप्यस्य गोपा इतिनिगूढप्रवर्तनेन श्रीमदाचार्यैः सृज्यते सः । तथा च मायामाज्ञायाम् भगवत् प्रकरं योद्यमानस्य वैश्वनां भवो भूयते तत्र त्वं तदनुगोपीभूयानिर्कं भूषयेति । एवं सति गोपेर्मित्युक्तता भवो भूयानीत्यस्यापि तदनुगोपीभूय गुह्यवार्थिकं प्रवोदहरणिकः । तथा च गण्यसद्विहीत्या गुह्यता तदनुगोपीभूय शेषमितिगूढाशयो भवतः । अतोयमर्थः सुतोपिन्यां सुचितो 'गोप्यस्तच्छती'त्यदिना ॥ ७ ॥

देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ।

तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ॥ ८ ॥

अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।

प्राप्त्यामि त्वं यशोदायां नन्दपुत्र्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥

अर्षिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवर्धश्रीम् ।

पूषोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥

ततः किमत आह देवक्या इति । जठर इति । इतरगर्भेवल्लभ्यायम् । तदिति प्रसिद्धम् । ततः सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सम्बन्धं निवेशय । किं तत्रभरत्साया-मिल्याकाङ्क्षायामाह शेषाख्यमित्यर्थः । शेष इत्याख्या यस्य । तस्मिन् मष्टे भूमिरेव निमग्ना भविष्यतीति । ननु तस्याकरणे नाशङ्काङ्क्षा सादित्यत आह मामकं धामेति । भगवत्संज्ञो-क्तं भगवतोपि स्थानमर्थं वा न नश्यतीति ॥ ८ ॥

तर्हि स्थितावेव कृतमभाभावात् को दोष इति चेत्तत्राहायाहमिति । अयं पुरुषोत्तमो योगमायामाज्ञापयति । भक्तिनामै तथैव वेद्यत्वात् । आरम्भे 'यदुतां निजनाथा-ना'मितिवचनात् । स चतुर्धात्र समयास्यति । तदर्थमाहात्र शीघ्रं तदमन्तरमेव । अहं पुरुषोत्तमः । अंशानां वासुदेवसङ्कर्षणप्रभुशक्तिरञ्जनां भागेन विभागेन चतुर्धा कार्य-करणान् देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामि । योगैवेत्येकवचनं प्रपञ्चाशेनैव पुत्रत्वमितिज्ञाप-याम्यम् । अथाहमिति सन्तर्जनेन यथा खं गमिष्यस्वमन्त्रोत्पत्त्यान्वयं तथाहमपीति ज्ञापितम् । पुत्रतामिति लोकप्रतीत्या तदमन्त्रवचं ज्ञापितं नान्वहं पुत्रो भविष्यामि । शुभ इतिसम्भो-धनेन व्यग्रमेव मन्त्रमण्यत्वां शोभायुक्तं भविष्यतीत्यभिप्रायज्ञापने हेतुवचनार्थं तस्या भगवदेकशरणया वैकुण्ठे केवलं स्यात्तुमुक्तमिति । तामपि जनतामाज्ञापयति त्वं यशो-दायां नन्दपुत्र्यां भविष्यसीति । अन्वयोत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारजार्यं च ॥ ९ ॥

(२) श्रीगुरुभक्तमन्त्रप्रणीतः श्रीसुतोपनिषीत्यन्वयोः प्रकाशः ।

अपेक्षे—अप्राप्तमितादिसन्दर्भसायमर्थः । कंसवधाभावनात् न स्वातन्त्र्यप्रयोजनमपि तु तत्सेवाकरणम् । स चागेकपितृत्वसंघर्षविधौ च न सर्वप्रसङ्गेति स्वात्मसायनस्यकलमिति । विभागोनेति । चतुर्भिर्दशार्थापरगुह्यो यः स्वरूपप्राप्तविभागस्तोनेत्यर्थः । एकवचनमिति । 'तुभा'देव प्रजापतिश्च'मिलादिसंगवद्वान्तैः पृथक्सुतोपान्यां प्रजासमस्तपरादकुशार्थं वरार्थंनान्यमात् तदर्थं तत्कुरुप्रभुसत्त्वैर्गोपिचत्वात् तथेत्यर्थः । भूया देवैश्च म्भारहरमार्थमित्यत्वात् तदर्थं 'यदा यदा हृति' मीतावास्यादन्वयैर्दशार्थनवत आचरन्को मोक्षार्थं ज्ञानोपदेशार्थमेति संकल्पानिनिवृद्धासु-देवानामप्यवतारणम् । न तु तेषां पुत्रता तथा स्वस्यापि । ऐक्यब्रह्मदेव लोकानां परं तत्प्राप्ततिर्निर्व-नीजोति तथैव भगवद्विष्ठा । तथा च यथा परशुराम उज्जोर्भीषणस्यत्रिचलस्योर्विधेरेति ब्राह्म-त्वेनैव पुत्रत्वं मार्गत्वात् क्षत्रियस्य तु बुद्ध एव प्रदुर्गोः 'प्रहारः क्षात्रमन्त्रे'त्युपोगपवीम-न्भीषणत्वात् । तातुदाटयति पुत्रतामिति । ॥ ९ ॥

नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
 दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ११ ॥
 कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
 माया नारायणीशानी शारदेयम्बिकेति च ॥ १२ ॥

साम्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च यद्यनुत्पाद्यते तथापि तस्यास्तद्विध-
 मिति तदनुत्पत्त्या कलान्तरमाहाविष्यन्तीति । मनुष्या इति । देवांश्च देव्यांश्च
 विचारिताः । देवांश्चास्तु भगवत्सेवका एव । देव्यांश्चास्तु न भजन्त एव । अर्चनायां कलं
 हेतुः । सर्वोत्तमं कामनानां वराणामीश्वरीमिति । काम्याः सोपाया विधयाः । बरा
 अनुपायाः । स्त्रियाः साक्षात्सेवा तस्या अपि बाधिकेति तन्निवृत्त्यर्थं धूपोपहारवलिभेति ।
 पूजायां साधनत्रयं निर्दिष्टम् । धूपो दूरादेव सम्भवति । उपहारश्च दीपस्तु स्वतः
 प्रकाशमानाश्च उपयोगी न भवतीति नोक्तः । बलिः पशूनां दानम् । पूर्वं काम्यादीनां
 प्रमुख उक्तेष्वदात्वेनजननीत्यादि इति तदात्त्वमित्यर्थः तस्यां भगवत् स्थापयति सर्व-
 कामवरान् प्रकर्षेण दृष्टातीति सर्वकामवरप्रदा ॥ १० ॥

तस्याः साक्षिण्यार्थं मन्त्ररूपाणि नामानि स्थानान्याह नामधेयानीति । कुर्वन्तीति
 वर्तमानसामीप्ये । नामत्वेन स्थानान्यपि प्रसिद्धानि भवन्ति । चकारादधिष्ठानानि ।
 मरा इति पूर्ववत् । भुवीति स्थापनार्थम् । सामान्याह दुर्गेति । सर्वत्रेतिशब्दो मन्त्रदेश-
 भेदेन प्रसिद्धिप्रतिपादनार्थः । दुर्गा कार्या प्रसिद्धा । भद्रकाल्यवन्त्याम् । विजयो-
 रकले । वैष्णवी महालक्ष्मीः कुन्दापुरे । चण्डिका कामरूपदेशे । मायाशारदे उच्चरदेशे ।
 अमित्रकामिकावने । कन्यका कन्याकुमारी । अन्यान्यपि प्रसिद्धानि स्थानानि तथैव
 गन्त्रा ज्ञेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

(३) श्रीमद्भक्तमहाराजकृतः श्रीहृदयोपनिषत् ।

देवक्या इत्यत्र—जठर इतीति । इतरेषां यद्गर्भायां वराणी क्षितिरेव स्वप्नवर्त्तमाने जठरे
 निर्लेपतया क्षितिर्निर्विकल्पकधोधार्या जठर इतिवस्तुक्रमित्यर्थः । प्रसिद्धमिति । धामलक्ष्यकारक-
 सिद्धराचकलं तत्पदसामिधेयं धामविशेषत्वेन ननुवकलितोकेर्धामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अधिष्यन्तीत्यत्र—स्त्रिया इति । सत्सुप्रभाया वरदानार्थं वक्ष्यमाणत्वेः प्रकट्यायाः
 साक्षात्प्राप्तपारिक्षया सेवा तथा अपिहृदयान्मुखायां च बाधिका नामधेयवहिकारसम्भवेन
 सैष्यसेनक्रमविषादिनिमित्तोत्पन्नप्रभापानिवृत्त्यर्थं दूरेषां वापकं द्वादिसाधनत्रयं निर्दिष्ट-
 मित्यर्थः । दीपस्त्रियति । समकालोत्पत्तिर्यं सत्सुप्रभा । दीपपेक्षा तु प्रतिभावाप्तिमात्रः ॥ १० ॥

नामधेयानीत्यत्र—तस्या इति । सत्सुप्रभाया इत्यर्थः । 'नामानी स्थापनार्थं' मित्यर्थं
 कथमाह प्रतिभाकस्या इतिशेषः ॥ ११ ॥

गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं भुवि ।
 रामेति लोकमरणाद् बलभद्रं बलोच्छ्रयात् ॥ १३ ॥
 सन्दिष्टैर्भगवता तथैवोमिति तद्वचः ।
 प्रतिश्रुत्वा परिक्रम्य गां गता तत् तपाकरोत् ॥ १४ ॥
 गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
 अहो विहंसितो गर्भ इति पौरा विबुक्नुः ॥ १५ ॥
 भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः ।
 आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभः ॥ १६ ॥
 स विश्रुत पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ।
 दुरासदोतिदुर्धर्षो भूतानां सम्बभूव ह ॥ १७ ॥

एवं तथा नामान्युक्त्वा शेषस्यापि नामान्याह गर्भसङ्कषणादिति । गर्भरूपस्य
 तस्य सङ्कर्षणात् सङ्कर्षणः सम्बन्धः कर्षणं यत्नेति । प्राहुर्इतिप्रमाणम् । भुवीत्यवतार-
 दशामेव । वस्तुतस्तु सङ्कर्षणशब्दोर्ध्वोर्ध्वगतो द्वितीयः । सोप्यत्राविष्टस्यापि लोक-
 गर्भसङ्कर्षणादेव सङ्कर्षणं वदन्ति । नामान्तरमाह रामेति । लोकस्य रमणं वस्मात्
 हाराय । बलभद्रमपि प्राहुर्वलेन भद्र इति । बलोच्छ्रयात् । न तु बलकार्यात् ॥ १३ ॥
 ईश्वरवाक्यादादेवानन्तरमेव तथा कृतवतीत्याह सन्दिष्टैवमिति । भगवत्सेव-
 नुलङ्घनार्थम् । तथेति कर्णार्थं जननार्थं च । ओमिति पूजावर्णम् । तस्य भगवतो वचः
 परिशुषा परिक्रमणं कृत्वा गां भूमिं गता सती तथैवाकरोत् ॥ १४ ॥

तत् सर्वं भगवत्सिद्धं तत्कार्यं लोके प्रसिद्धं ज्ञातमित्याह गर्भे प्रणीत इति । गर्भे
 प्रकर्षेण नीते रोहिण्युदरे प्राप्तिः । योगनिद्रयेति कर्षणप्राप्तयोः सर्वाज्ञां निरूपितम् ।
 अहो इत्याद्यर्थः । विहंसित इति 'हंस्यु जंस्त्वपगत्ये' । तेन पश्यतो मासः पशो वेति
 ज्ञापितम् । पौराः पुरवासिनः । अनेन सर्वप्रतीतिर्जातेत्युक्तम् । राक्षसैः कंसप्रेरितैः वि-
 हंसित इति विबुक्नुःपुरायाकोशं कृतवन्तः ॥ १५ ॥

(१) श्रीमद्भक्तमहाराजकृतः श्रीदिव्यश्री ।

आविवेशोल्लासात्—अथाकोशानन्तरमित्यादि । न तु मूल एतदानन्तर्यवाचक-
 (२) श्रीपुरुषसुक्तचरणानीतः श्रीहृदयोपनिषद्विषयोः प्रकाशः ।

आविवेशोल्लास—कैवल्यकालादिना यत् मतान्तरशुक्तं तदेव कुतो नाद्रित इत्याकाङ्क्ष-
 (३) श्रीमद्भक्तमहाराजकृतः श्रीहृदयोपनिषत् ।

गर्भसङ्कर्षणादित्यत्र—सोप्यत्रेति । अत्र शेषे सङ्कर्षणोपिप्लवाद् बाहुरेवांशवाप्ति इत्यर्थः ।
 देवक्यां क्षितिक्ले बाहुरेवांशानायेति लोकव्यवहारकालेऽस्येव । असम्भल्प्येति । रामपदस्य भग-
 वत्प्रत्ययवाचकत्वमर्थो विधेयः सोऽर्थो भगवत्सम्मतो न त्वमर्थ इत्यर्थेवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा-
 मापाद्य विधितः । लोकसम्मतार्थानर्थपर्यन्ते प्रातिपदिकसंज्ञा यत्नेनैवप्रतिष्ठायाः सम्बुद्धीति ॥ ११ ॥
 आविवेशोल्लासात्—देवक्यामागत इति । यद्यपि मूले देवकर्तृकं धारणशुक्तं

अथाकोशामन्तरं विसंस्तज्ज्ञानान्तरमेव भगवान् वसुदेवद्वारा देवक्यामागत इत्याहोविशेषोति सार्धार्थान् । निषेकाभावेऽपि पूर्वं वसुदेवे तत्तत्तद्वारा देवक्यामागमनस्यार्थं भावः । अथ हि तद्विहंसिष्टाधिकृतं न प्राक्तनं किन्तु यदुत्तरसम्पन्निधत्वेन शरीरवर्तने वसुदेवपुत्रत्वेन । जीवे शरीरत्वेन वंशसम्पन्निधत्वेन तस्य च निषेकजन्मत्वेन तथोत्पत्तिरूप्यते । ईश्वरे प्राक्तन्यस्योत्पत्तिपदार्थात्वाद् वंशमागमप्रकरणेन वसुदेवद्वारा देवक्यामागविभावं उच्यते । अन्यथा देवक्यामेव तथोच्येतत्यानकवदुन्मर्मेनेन भगवान्मागविशेषायोगोक्तं वक्तिरिव । अन्यथातन्मनुस्मिन् कार्यं स्यात् । अंशानां भागेन विभागेन । केचित्तु-अंशेन नारायणकरणे भागेन केशरुपेण सत् स्वयं प्रसूत आविषेहेत्याहुः । पुरुषोत्तमस्तु नन्दग्रह एव माधवा सह जातः । अन्यथा 'देवकीनटरभू' रितिवत् 'तव सुत' इति कथं वदेत् ? 'तन्मातर'पितिशुक्रपाप्यं च विरुध्यते । मापयैव रूपान्तरमिति मायानिरूपणेनैव वस्तुधर्माभावे तत्त्वोत्पत्तिरिति कथ्यते । उत्पत्तेरनन्तरमेव नन्दस्वत्वात्मेन उत्पन्न' इति सम्पन्नः । एवं सति सर्वेषां परित्राणामभिनिवेशो भवति । जननं मनस इति मन उत्पन्नम् । १६ ॥

(१) श्रीमद्भागवतसंस्कृतसंयुक्तोपनिषद् ।

पदाभावात् सत्यं तत्कथनमनुपपन्नमिति वातीतिचेन्नैवम् । भावानुवयोपात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं सामान्यतममेव गर्भसङ्गेषांशापचम् । तद् 'यं' यत्ता तं प्राक्तनोदितैस्तान्तेन निरूपितमवन्तु । आनोक्तस्तु प्रकृतानुपसृक्तः । एवं सति 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोककथनं यत् तत् भगवद्भागवतस्य शब्दात्तत्पर्यकथनयति ज्ञान्ते । अन्यथा 'तत् सङ्गिहृष्य रोहिण्या उदरे सङ्गिहृष्ये'त्युक्ते प्रयोचनाकाह्वापामहं देवक्याः पुत्रतां प्राप्सामीत्यागतैव वातितायां पदभङ्गं न वदेत् । एवं सति यस्यादानन्तरं प्रसूतुद्विषं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोकः क्विपुतः श्रीशुक्लेन । आचार्यैरिति तमेवाप्यशब्दं प्रतीकृत्येनोक्तत्वा 'गर्भ' इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमशोधान्तरमिति सिद्धिरित्याहुः । यद्यप्यथो भगवत्तोलनं योनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोत्पत्ता तत एव तदज्ञानसञ्चयेन च ज्ञापितेति सम्भवन्नवम् ।

आविषेहोतिश्लोकविवागे-पुरुषोत्तमस्तु नन्दग्रह एवेत्यादि भवतीत्यन्तरम् । अत्रात्र भावः । उक्तवाप्यानुपरोपात् नन्दग्रहे पुरुषोत्तमाविषेहोत्पत्त्यङ्गीकार्यः । एवं सति 'सुतं यदीदा गवे निधाये'स्त्वमिवाप्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र सत्पुत्रपदसङ्गेषाज्जातः । आगतस्य त्रिरोधानं न वक्तुं शक्यम् । आगतमवैषम्यव्यापतात् । 'आगतं वसुदेवसे'तिपाप्यमत्रिरोधयेत्युक्तमन्तःप्राज्ञादुरिति चेदत्र भ्रमः । नन्दग्रहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य 'सर्वैःपापिनादान्ते'त्येन तदा कर्मण्यसौति वसुदेवग्रहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव 'यस्य' प्राज्ञतः शिशु'रित्येनोक्तः । ईश्वरस्य त्रिरोधानेन्यमिषाकार्यार्थं सत्त्वमेव सप्तमितवान् । यतो मुक्तिभूतारहाव्यवशसम्पत्ति-लैवापिगोविन्दादिमुक्तद्वारावेदवार्गशामारदशपत्तिमोक्तद्विषसम्माननादिकार्याणि वासुदेवादि-भूतिनिपातकारणानुक्तकार्याण्येव सप्तमि । एवेत्येनमेवैव सति सर्वेषां परित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन । अत्र श्रुतार्थापत्तिरिव मानमिति नैवुपपत्तिः कश्चित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन भावमित्यर्थः । तत्र मातृत्वम् । तथा च श्रुते पुरुषोत्तम एव तथानात्मात्वे वाच्यत्वात् मायानिरूपणेन त्रिविक्रमवैषम्यस्यानुपपत्तिरिति कथ्यते । भवतीत्यर्थः । १६ ॥

१ निरुद्धेन स्यात्तन्मन्त्राभावात्तन्मन्त्र इति कथ्यते ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीपुरुषोत्तमोपनिषद्विषयोः प्रकाशः ।

निरास्तु भगवद्भागवतस्योशांशां भागपदस्य कथनान्त्योपादानात्पुत्रोक्तमेव भगवदविशेषोपात्तं कृत इति चतुर्व्यूहकुर्यैव प्रती पुरुषोत्तमप्राक्तनं न तु मृकुर्येवेतिवाहः स्यात् तन्निरासायाहः पुरुषोत्तम-स्त्वित्यसिद्धिः । भागवाकाह्यां श्रुतार्थाणि प्रमाणमन्यम्प्रेत्यादि । नव्यं प्रादुर्भावो नोच्यते प्रकरणाभावात् किन्तु शीघ्रमोददित्वातिरिचानुपपत्तेर्यो वेदमत्र मानमिताकाह्वापामाहोमथये-त्यादि । तृतीयपाप्ये रूपान्तरं वदुक्तं तत् मायाकारकम् । तस्य कारणभूता माया च पतुगोच्यते'रूपतत्तत्ता विष्णो'रित्येनानुज्ञात्वेन निरूपिता । स च शब्दो रूपः सोदरत्वंलक्षण-सामायाधिकृतप्यमन्त्रोपात्तपुत्रपाप्याहस्तोदराप्रवलेन भगवन्तं गमयति । तदेव पुरुषोत्तमपुत्रोपा-वदपत्तिः । न चातुर्गाले केनाप्यत्तारकाक्षीनेनागतं वेन तज्जलीतुलवदत्तं वक्तुं शक्येत । अतो यदिदं मृकुर्येनोक्तं तत् नन्दग्रहे भगवतो मायाशब्दः शक्तिरित्यनेन प्रादुर्भावोपाधनार्थमेवोक्तमिति निश्चयः । एवं सति तदांशा भागेनेत्यादिकथनद्वारा केवत् एव प्रादुर्भूत इति सिद्धार्थः । तदेतदुक्तं मापयेत्यादि । अयमेव 'श्रुते वसन् किमको'दित्यलोक्तपुत्रे प्रतानमोशारिकमेव वदेत् न तु नन्दसम्पन्नम् । अत एतदुपेक्षात्वेनैव तत्त्वोक्तिरिति श्रुतत्वाभावेनाशय इत्यर्थः । अतः परमेका सकृद्वदवर्तमानसिद्धावतिष्ठते तान्पाप्यमनुपपन्न एवास्य तद्विष्णुव्यामाह्वारार्थं भाव इत्यादि-ना । ननु नन्दग्रह आचिर्गतेत्येव त्रिरोधानं वाच्यमतवाहः प्राप्तिरिति । कार्यमिति । अतिवित्त-मतिक्रान्तमवकर्तुं नात्रकथं कार्यम् । स इति । कार्यार्थः प्रादुर्भावः । एवमैकैवोपाधय प्रादुर्भावः पञ्चाप्याप्यापिषेति ज्ञापितम् । रूपपददर्शनापत्तिस्तु दर्शनत्वेनापिगतत्वेन परिच्छेदावभावात् प्रहिता भेदा । तन्मस्य रूपान्तरत्वेन भासमानस्य पुरुषोत्तमत्वेन भूभारहरापादिपुण्ड्रकथंकरणा-सम्भवं कथं वाहुः पूर्वेत्यादि । एतेनैव भवत्तन्मिषात्वेनोक्तं वीर्यरूपकथनम् । ननु 'यस्य' प्राज्ञतः शिशु'रित्येनोक्तस्य रूपस्य पुरुषोत्तमरूपत्वे किं मानं भागपदकथं रूपान्तरमित्यत्र ननु रूपान्ते-रित्यादि । तथा च मूले प्राक्तनपदस्याभेदाशयः । तदेव सिद्ध्यन्ति तथा चेत्यादिना । तद्विषय-कार्यविषयस्येति । अन्यथाभावाविषयस्य ग्राह्यत्वत्वेत्यर्थः । अत्रेदं सम्पद्यते । दक्षीग्राह्यतया चतुर्व्यूहकुर्ये त्रिरोधानं प्रादुर्भूतं पुरुषोत्तमरूपे यत् मनुष्यतया प्राकृतसमां सम्पादितमोत्तमे श्रुक्तो वृत्तिरूपस्य रतत्वेनैव स्मरित् प्राज्ञतुल्यत्वात्सामान्यतात्पर्यमिति सिद्धिरित्याह्वये । १६ ॥

(३) श्रीमद्भागवतमहाप्रज्ञातः श्रीपुरुषोत्तमोपनिषद्विषयोः ।

तथापि तत् सर्वकथनानां प्रतीत्यर्थमुक्तं वस्तुतस्तु भगवत् स्वयमेवागत इति तत्रैवात्मन्तमित्यस्य व्याख्याने वक्ष्यते । अतोत्र भगवत्कर्मकृतत्वेन श्रुत्यमित्याभासे तत्रोक्तम् । व्याख्यानेत्यादिनामिति । वक्ष्यमाणव्यवस्थादुरोपात्तं भगवान्मायानिरूपितम् । पुरुषोत्तमनिरूपितम् । वासुदेवनामविशिष्ट इत्यर्थः । उक्तंभगवन्मातृवृत्त्यर्थं तुल्यम् । वासुदेवैविशिष्टस्य वसुदेवग्रहे व्याप्यसर्वमेवकारः । 'तव सुत' इतीति । अत्रे देवकीसुतत्वाप्रसिद्धमपि 'देवकीनटरभू'त्वकथनद्वारा तस्य यथाविज्ञानमसौति निश्चयते । तद्वीर्यमिव 'तव सुत' इत्युक्तत्वात्भगवत् प्राक्तनं मन्त्रव्यतिथिभावः । अत्र टिप्पण्यां प्रादुर्भूत-स्येति । अक्षेव वसुदेवग्रहे प्रादुर्भावः 'यस्य' प्राज्ञतः शिशु'रित्युक्तं दर्शनमित्यर्थः । कार्यमसौति । 'समस्तु'मित्येनोक्तस्य रूपस्य सामान्यं प्राक्तनं सार्वं देवम् । एतत्तत्त्वादान्तरं नन्दग्रहद्विषय-कथनं 'यस्य' प्राज्ञतः शिशु'रितिद्वयं तदेव मायाविभावः । एतेभावादान्तरं शतकल्पेनपददुर्लभमिति

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाराजकृतः श्रीसूत्रोपनिषदीलेखः ।

प्रथमायेककालिकमेव ज्ञेयम् । सुप्रोषोपनिषत् पञ्चसूत्राणां पञ्चाय इति । तृतीयाध्यायपर्यन्तं न सादृश-
स्वीकारः किन्तु प्रथमाध्यायानन्तरं मायया मिश्रितयाप्यं तत्कालविषयस्य सादृशस्य स्वीकार इत्याख्ये-
नादृशस्योपरान्तमन्तरमेवेति । माया सकर्ष्य सत्मायः मधुराध्यामापेक्षेति । देहेन्द्रियादिकं विहाय
मनसापेक्षे हेतुमाहुर्जननमिति । कामस्य मनोजन्मत्वात् एव एव खल्व्यद्वारा सवीर्य जनयतीति
जननं मनसो धर्मः । अतो जननप्रकारादिसङ्घर्षमिति मनसापेक्षः । परमजन्मस्य मनसा कामद्वारा
परमस्या जननमत्र तु मनसा साक्षादेव स्वरूपं तत्र देवप्राप्यं साधनीयमिति विधेयः ॥ १६ ॥

(४) श्रीमदीशितलालगुप्तहोत्रिता श्रीसूत्रोपनिषदीयोजना ।

आविशेष्टांशाभागेनेलत्र—ननु वसुदेवमनसापेक्षं निरूप्य 'ततो जपन्महत्'मित्यत्र
देवकीकृतं धारवं निरूपितमर्थं 'सर्ववर्णोपेतं' इति सन्दर्भं मगधवागिणो निरूपितः । तथा
च शूरीत्रयत्वेन वसुदेवमुत्पन्नं वा पुराणानि प्रसिद्धिः सोमपर्वे नन्दमनसि लेवपावेशसावि-
रूपितत्वात् तद्वदे प्रकृत्यं कर्म वैष्णवं रूपत इत्याख्यस्य नन्दात्मेव सतततया पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो साधयति
पुरुषोत्तमस्तित्वादिना । इत्ययमर्थः । मधुराध्यामः हि संघर्षमन्ति कीलिकीर्षीर्षा वसुदेवमनसि
प्रसन्नरूपेणापि च वैपरीत्याकरणे वसुदेवमनसा देवक्यामागतस्यो व्युत्पत्तिः साक्षात्पुरुषोत्तमो-
कसादौकीकरीत्या वसुदेवदेवक्यामेव प्रादुर्भावः । 'आतिराधीपाया धार्यां दिश्वीन्दुरिषि पुनक्त' इति-
वाक्यात् । नन्दपदे तु संघसम्पत्तिर्लयाया अपि कीर्षितत्वात् न नन्दमनसि प्रसन्नरूपेणापेक्षो न
वा वसुदेवात् देवक्यामिव नन्दमनसो यस्योदारायामननको वसुदेवपदे प्रसन्नप्रादिप्रसन्नानामपि
प्राकृत्यं नन्दपदे तु न प्रसन्नप्रादिप्राकृत्यम् । नैवाप्यतः पुरुषोत्तमविशेषो नन्दपदे विचारयितुं शक्यः
किन्तु पुरुषोत्तमप्राकृत्यस्यैव वापि । अतो नन्दपदे प्रादुर्भावो साधयति पुरुषोत्तमस्तित्वादिना ।
तुल्यत्वेन 'विशेषांशानामेनं लगेनोक्तो व्युत्पत्तिः व्यापकः । तथा च वसुदेवमनसि प्रकटो व्युत्-
पत्तिरित्या नन्दपदे न ज्ञातः । पुरुषोत्तमस्य नन्दपदे मायया कृतं ज्ञत एवेत्यर्थः । इह
कलिकायामेककारो हयोगव्यवच्छेदको न सत्यमनसो व्यपनिर्गमः । अत एव प्रसन्नकलिकास्तित्वा-
दुत्पत्तिं श्रद्धं नन्दपदे प्रादुर्भावः साधितोऽन्यथा 'देवकीकठर' इति पञ्च 'तव सुतः सती' इति
कर्म पदे तु 'रित्वादिना । न च ममे नन्दपुत्रत्वेन प्रसिद्धिमादाय 'तव सुतः' इत्युक्तिः । अने
देवकीकठरत्वेन प्रसिद्धिमादाय 'देवकीकठर' इति कथनादुत्पत्तेः । अतो प्रसन्नपुत्रीप्राप्यं ज्ञानभक्ती-
साधये । सिद्धे साध्याने 'तव सुतः' इत्युक्तिरप्याधानमन्वेष्टि सगन्तो नन्दपुत्रत्वं निरापाचम् ।
हेतुनारमाहुस्तन्मातराविति श्रुतवाक्यं च विरुध्यतेति । ननु नन्दपदे सतततया येन पुरुषो-
त्तमप्रादुर्भावस्य जन्मप्रकरणे नन्दपदेवस्यैव सत्त्वसिद्धिः कृतो लोकसाधन समादपते माययैवे-
त्यस्य तस्योत्पत्तिर्निरूपितेनानेन । माययैव रूपान्तरमिति । रूपान्तरेण मानमिलय-
ष्टिव्याप्यं व्याख्यातः । अन्यदर्थं रूपान्तरं वसुदेवप्रादुर्भावस्य द्वितीयम् । ततो परस्परमभेदेति
रूपान्तरेण वा प्रतीतिः सा मायया । वसुतस्तु 'परिप्रेषणः कृणो वैकुण्ठे गोकुले खवं
पञ्चसुतस्य वैकुण्ठे गोकुले द्विष्टवः सत्य' इति ब्रह्मवैवर्तस्य पुरुषोत्तम एक एव तत्र
निवसत्वे वा प्रतीतिः सा मायिकत्वे । मायानिरूपणेनेति । मायाकर्मवृत्तमवतिरूपमेवेत्यर्थः ।
तस्येति । नन्दाध्यायविशेषाद्वसुदेवपुरुषोत्तमस्येति । 'जातः खलु तामाकृष्टं वन कचित् पूर्वशत्रु' रि-
त्यनेन कंसस्यैव देव्या निरूपितं तत्रापि 'गज कपि'दिलेखेन प्रसिद्धादध्यायस्यैव मधुराध्यायस्यैव

अ. २ श्लो० १७] श्रीद्विष्णोऽकाश-उपनिषद्-योगना-सारिकाध्यायस्यविभिर्भिर्भूषिता ।

आविष्टे भगवति वारदो जातस्यं कर्णयति स भिन्नदिति । पुरुषस्य भगवतो धाम
तेज आत्मनि चिह्नदिति स्वतोपि स्वकान्तिसामर्थ्यादधिकानुभावो निरूपितस्तथा रात्रि-
मानो जातः । यंधा रश्मिदिति सर्वेषां प्रतीत्यर्थमेवोक्तम् । अथवा द्वादशविश्वान्येय
तिष्ठन्ते येषु पुनर्यदा प्रविशति तदा स प्रकाशते तद्वत् । तदा तस्य कंसादीनां मयं
निवृत्तमिति ज्ञापयितुमाह द्वादश इति । कोपि निकटे गन्तुं न शक्नोति स बाधि-
क्षेपं कर्तुम् । अतः ह्येवो दूरे शासितः । भूतानां चर्षणामेव । पुष्टानां वा राजसादीनाम् ।
सम्यग् वसुधैति न कोपि परीक्षायैव पञ्चदश्यागन्तुं शक्य इत्युक्तम् । हेलाध्वं ।
सर्वेषु भगवात् यद्यपि यतैरे तत्रापि नैवं तेजोगन्धतेति ॥ १७ ॥
पटपुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कल्पेणगम्यतः प्रभृति निगदगृहीत एव । अतः प्रकार-
ान्तरेण स्वस्मिन् लिख्यमानं भगवन्तं देवक्यामागीतवाचित्वाह तत इति ।

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाराजकृतः श्रीसूत्रोपनिषदीलेखः ।

स चिह्नदिति । अतः पुरुषप्रवृत्तात्सर्वथा स्वकान्तीति । सिद्धिमाया मयकालान्ति-
सत्त्वामयपदोहेतुदेवस्य सतोपि मयकल्पेन विज्ञानाभावो निरूपित इत्यर्थः । प्रतीत्यर्थमेवेति ।
अयं प्रतीतिरुक्तो घटानो न तु प्रियत्रयत्वं राजन्या दिनलक्षणमित्येवकारः ॥ १७ ॥

(४) श्रीमदीशितलालगुप्तहोत्रिता श्रीसूत्रोपनिषदीयोजना ।

तस्येव तद् गोकुलेमेवेति सिध्यति । जात इत्यनेन एवज्ञता कल्पेनोक्तम् । अन्यथा 'गतः कलु
तथातद्विद' इत्युक्तं स्यात् । अतो नन्दात्मेव पुरुषाविर्भावो मन्यतः । अत एव 'नन्दात्मात्राय नवमीतस्यै
नमस्' इत्यादीनि ध्यानवाक्यानि उक्तानि भवन्ति । अन्यथा नन्दात्मकत्वाभावे नन्दात्मत्वेन
चिन्तेने दोषः स्यात् । 'योन्यथा सनत्सामानमन्यथा प्रसिद्धते किं तेन न कृतं पापं चौरैरान्याप्य-
हृदि' इति वाक्यात् । एवं वसुदेवपदे नन्दपदे च पुरुषोत्तमप्रादुर्भाव इति सिद्ध्यातः । अत एव
'वसुदेवपदे साक्षाद भगवान् पुरुषः पर' 'गा नन्दनन्दनपुत्रातिचिन्नेष्व'मित्यादिभिः सहचरैः ।
किञ्च वसुदेवोक्तकामन्यसङ्घ 'एवं प्रसदितः कृणो मगधानीक्षेत्रेणः आदापागतः खतिनं कन्दु-
तव हृद' इत्यनेन श्रुत्यैः 'सन्ति'रमित्युक्तस्य नन्दात्मेव पुरुषाविर्भावः स्वीकृतः । वागिनीयस्यैव
पितृलसाकत्वात् । अत एव श्रीश्रुत्यैः 'नैवं सुखायो मगधान देहिनां गोमिकास्तु' इत्यायमेकत्वमर्थमिति
कथ्यतत्वं 'देवप्रापि' निरूपणार्थं सिध्यति सर्वगुहाशय' इत्यायमेकत्वमर्थमिति चिन्नेष्व
अतः पुरुषोत्तमविर्भावो मधुराध्यामं गोकुलं सतीत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य नन्दपदे एवेति प्रसिद्धाया-
मन्योत्तमव्यवच्छेददेवक्यामिव व्याख्यातये तदा वसुदेवपदे प्रादुर्भावो गम्यते । तथा सति
भूतानां श्रुतिपुराणवाक्यानां निरोधो भवेत् । 'वसुदेवपदे साक्षाद भगवान् पुरुषः पर' इत्यादिवाक्य-
व्याख्या 'तत्पदं वाक्यं'मित्यादिव्याख्यायां सुप्रोषो न च कुप्यते । नन्दपदे एवेत्येव नन्दवैवर्तस्य वासु-
देवव्युत्पत्तिरित्युक्तमर्थमिति श्रीवाक्यव्याख्यानव्यवच्छेदादौकारणमित्येवकारः । नन्दात्मेव देवकीकठरस्य रि-
तिवत् तत्र सुतः इत्यादिना प्रसिद्धिमादायानुपपत्तिः सा तु न सङ्गच्छत एव । अतः पूर्वोक्तयोग-
व्यवच्छेदपक्ष एव साधीयमिति सिद्धिः । किञ्च पुरुषोत्तमस्य नन्दपदे एव मायया सह जात
इत्याध्यायीय इत्यर्थो न तु व्यवहारविषय इति । मायया सत्त्वसत्त्वा मातुरी ज्ञानाभावात् । प्राकृत्य-
साधनारूपकत्वमवधारणविषयत्वात् । हेतामानस्य वक्ष्यमाणस्य नन्दपदे निवृत्तसत्त्ववैवर्तस्य प्रादु-
र्भावस्यैव निवृत्तिरित्यभावात् । व्यवहारविषयत्वात् । नवम्यामिति विवेकः ॥ १६ ॥

किमयं तस्मिन् करणीयमायुः मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ।
स्त्रियाः स्वसुर्गमत्या वधोयं यशः श्रियं हन्यनुकालमायुः ॥ २१ ॥

दर्शने ज्ञातम् । अष्टुष्यत्वावगमात् । परमानन्दे हृदि प्रविष्टे प्राणी सर्वदुःखनिवृत्तो भवतीति निश्चयात् । अस्याः प्रसन्नवदनमपि दृष्ट्वा भगवानस्तीति निश्चितमस्ति त्वहं शुचिस्मितामिति । शुचि पिशुनं वाह्यविकाजजनकमन्तरानन्दोज्ज्वलं सितं यस्याः । भगवत्कान्तिर्बहिर्निःसृता तामन्तर्बहिर्दृष्टुं च प्रकाशितवतीत्यतो भगवानस्तीति निश्चितं तस्य प्रयोजनान्तराभावं प्रकरणेन ज्ञात्वा वदति मे प्राणहरो हरिरेव एवासा इदरे प्रकाशते । शुवं निश्चितम् । यत इयं पुरेव न रूपेण सन्तोषादिना च । नन्वत्र भगवांश्चेत् सर्वैः कथं न दृश्यते तत्राह शुश्रूक्षित इति । इदरे विद्यमानत्वं तस्य न षटते । तस्याजीवत्वात् । तस्मादिदमुदरं शुद्धेव । 'शुश्रूक्ष प्रविष्टावाप्तानां' इतिन्यायात् । अतो हरिरेव । हरिवादेव मे प्राणहरः ॥ २० ॥

ततः किमत आह किमेवेति । तस्मिन्निजिति । तस्मिन् भगवति प्राणहरणकार्ये नोपस्थिते पूर्वप्रतीकाराणां वैयर्थ्यादयं किं कर्तव्यमिति विचारः । तूष्णीं स्थितौ प्राणान् हरिष्यत्येवात आशु मे किं कर्तव्यम् । इयं मारणीयेति चेत् तत्राह यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रममिति । यद् यथापि मलक्षणो जनोर्धेतश्च स्वकार्यतन्त्रः कार्यवशतायाविक्रमं न विहन्ति । स्त्रीष्वेव सख्य पराक्रमस्य हानिरेव । अथवापमुदरस्यो भगवान् यद् यस्मादर्थतन्त्रः कार्यार्थमेव समागतोतः स्वस्य विक्रमं न हृन्ति न नाशयति । तूष्णीं न स्वास्थतीत्यर्थः । ननु तव जीवनादृष्टे विद्यमानार्थं न मारयिष्यतीति तदनभावे स्वस्यतोपि स्वया मर्त्यव्यतिरेकश्रोतुचितो यथापि यथापि जीवनेहेतोः सर्वेष्टागन्तुकेन नाशहेतुना तत्सम्भवात् तत्पतीकारे प्रदीपत्येव जीवनसम्भवादास्या मारणमुचितमिति चेत् तत्राह स्त्रिया इति । विद्यमानेप्यदृष्टेयुक्तादुःकर्मकरणादायुः क्षीयेति । अतो विद्यमानेयायुषि मरणसम्भवान् वैवादांशं कर्म कर्तव्यम् । स्त्रिया वधो यशो हन्ति । स्त्रीरक्षां शूरार्यां स्वप्राणपरित्यागो यशोहेतुः । स्वसुखैवः श्रियं हन्ति । सर्वो हि पुरुषः सोमात्मकः । लक्ष्मीश्च भगिनी । अतो भगिनीवधो भगवदिवर्त्मसम्पत्तिनाशकः । शुरुमती मुर्वीणी । सा हि प्राणिनामायुःरोपिष्ठा । तस्या वध आयुर्वधति । अतः क्रमेण तस्या वधे स्त्रियाः स्वसुर्गमत्या यशः श्रियमनुकालं तत्क्षणमेवायुश्च हन्ति ॥ २१ ॥

(२) श्रीमद्भगवन्महाप्रज्ञाकृतः भीमोक्तोक्तिः ।

तां वीर्येयस्यसाधने—सा तस्यापीति । सरस्वती तु रोपकस्य तोषं जनयतीति ध्यानं व्याख्याने निवृत्तम् । सा देवकी रोपकस्य कंसस्यापि न सुखदा जनतेत्यर्थः ॥ २० ॥

किमप्येतद्—जीवनेहेतोः सत्येवेति । आगन्तुकेन नाशो यौवनादृष्टे सत्येव भवति तदभावे तु सत्येवैवादृष्टेन नाश इत्येवकारणः । तथा चागन्तुकेन नाशोपस्थितौ जीवनाद्यं वर्तते इतिनिर्णयो भवतीतिभावः ॥ २१ ॥

स एष जीवन् खलु सम्परेतो वर्तेत योऽनन्तनुशंसितेन ।
देहेष्टुते तं मनुजाः शपन्ति गन्ता तमोन्धं तनुमानिनो भुवम् ॥ २२ ॥
इति घोरतमाद् भावात् सन्निवृत्तः स्वयम्भुः ।
आस्ते प्रतीक्षन्तजन्म हरेर्वैरानुबन्धकृतम् ॥ २३ ॥
आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबेन् ।
चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत् तन्मयं जगत् ॥ २४ ॥

अस्तु वा प्रवलजीवनादयं तथापि न हन्त्येत्येवाह स एष इति ।

स प्रसिद्धोपि एष मलक्षणोपि तथाः शौर्येण सम्बलम्या च युक्तोपि जीवेष्वेव सम्परेतो मृतः । यशःश्रीगमने केवलं जीवनं मरणतुल्यमेवेति जीवेष्वेव सम्परेतः । खल्विति निश्चये । योऽनन्तनुशंसितेन क्रूरकर्माणां वर्तेत जीवेत् स जीवच्छेष इति सत्यम् । यतोऽस्तु एव देहे तं मनुजाः शपन्ति 'विद्यतामयं दुरात्मैति । मृते वा 'सम्यगयं दुरात्मा मृत' इति । एवमयं लौकिकारसद्वधः परलोकं चान्धन्ममो गन्ता । तनुमानिनः सम्बन्धितेहभिमानिनो ये परका अन्धमन्मोन्तास्त्रानवश्यं गच्छतीत्यर्थः । भगवत्सन्निध्याद् भगवद्विष्टया तस्य तथाज्ञानमुत्पन्नम् । अतो भगवद्विष्टया सर्वेषां ज्ञानप्रकारविशेषश्च ज्ञाने भास्ते । देवस्याः पुत्रा मारणीया इति प्रथममुपदेष्टेन ज्ञानोदयः । वसुदेवस्यापि तथाज्ञानः । अतः सर्वस्यापि सर्वज्ञानजनको भगवानेवेति कृष्णो भगवानेवैवंप्रकारेणैवनिश्चितः । तदर्थमेवैतानि वाक्यानि ॥ २२ ॥

एवं विमर्शं यज् जातं तदाह इति घोरतमाद् भावादिति ।

अयुक्त्वथ एव घोरः । तत्रापि भगिन्या घोरतरः । युक्तत्वा घोरतरमिति सम्बन्धनिवृत्तः । नन्वन्धमेवत्यर्थः कथं न मारितवानित्याक्षेपाह स्वयम्भुदिति । स्वयमेव प्रमुर्णान्योऽस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । जनगानन्तरं युद्धं कर्तव्यमिति तज्जन्म प्रतीक्षन्नास्ते । तर्हि भक्तो माविष्यतीत्याक्षेपाह हरेर्वैरानुबन्धकृदिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुर्नापि पूर्वजन्ममरणलक्षणवैरस्यानुबन्धं निमित्तं तत्सम्बन्धिनां यथादिकं करोतीति तथा ॥ २३ ॥
एवं वैरानुबन्धनेनापि भगवद्विन्दते प्रमाणवजामावेपि प्रमेयवलेनैव तस्य ज्ञानं ज्ञातमित्याशङ्कसीति इति ।

आसीनः उपविष्टः संविशन् शपन् कुर्वन्तिष्ठन्तिष्ठत इत्यवस्था उक्ताः । क्रिया आह भुञ्जानः पर्यटन् विवशिति । एवं सर्वव्यवसायः सर्वक्रियासु हृषीकेशं चिन्तयानः । स्वदर्शनायमेव सर्वेतिव्यवसायी तथा प्रेरितवान् । अतः कृष्णमयमेव जगदपश्यत् ॥ २४ ॥

(३) श्रीमद्भगवन्महाप्रज्ञाकृतः भीमोक्तोक्तिः ।

स एष इत्यत्र—एष इत्यस्यार्थमाह राज्ञेति । 'सर्वेषां ज्ञानार्थोयं कंसवाक्य' इति-कारिकायास्तुष्टादहो विशदयन्ति भगवत्कारिकाभिधायिल्लस्य निश्चित इत्यनेन ॥ २२ ॥

हृषीकेश—वैरस्यानुबन्धमिति । अनुबन्धतेनेति कर्णे पञ् । येन वैरमनुबन्धते हृषीकेशे तदाश्च विमिश्रकारणमित्यर्थः । तत्सम्बन्धिपथेन वैरं ददं भवतीतिभावः ॥ २३ ॥

ब्रह्मा भवश्च तत्रैव मुनिभिर्नारदादिभिः ।

देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्घण्टमणीडेतुः ॥ २५ ॥

देवा ऊचुः—सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसलं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।

सत्यस्य सत्यमृतसत्यमेतं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २६ ॥

एवं पूर्वाध्याये महद्ब्रह्मेन भगवत्पितृमयीनुक्तम् । कंसादीनामत्र । ब्रह्मादीनां यत्कु
स्तुतिरक्षणमाख्याममाह ब्रह्मेति । अनेन सामान्यतः सर्वेषां निरोधोऽयुक्तः । भगवदागमनं
सर्वभोग्यं ज्ञातव्यमिति यत्कुंसादिनामाभाव्याय च देवकीएव समागमनमुच्यते । ब्रह्मा ।
भवो महादेवः । चकारादन्येपि गुणाभिमानीनो देवाः । अवताराश्च वामनादय इत्येकैः ।
सुमयाः समकादयः । नारादादयः भक्ताः । देवा इन्द्रादयः । अनुचरा गन्धर्वादयः ।
सर्वैः सह । गीर्भिः स्वानुकूलवाणीभिः । वृषणं कामवर्षिणं वृषं धर्मं वा नयतीति ।
इदमुब्रेह्मभवयोरैव मुख्यत्वात् । देव्यभित्तिपाठे सर्वोक्त्यापि कर्तव्येन ग्रहणम् ॥ २५ ॥

कालात्मा भगवान् आस इति ज्ञापयितुं तथा ।

कलाभिः पञ्चदशभिः स्वपञ्चस्थापकैः स्तुतिः ॥ १ ॥

पञ्चासत्स्तुतिर्गोपा देवानां हितकारिणी ।

ध्रुवा तु षोडशी मोक्षा वा तादृशो भवेत् ॥ २ ॥

(१) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीधुवोचिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्यव्रतमिलय—स्तुतिश्चोक्तज्ञातार्थं वदन्तो नित्येव 'सहस्रैर्गोपतिर्द्वितीयाध्यायार्थे
देलवधर्षवत्स स्फुटत्वादिति यदुक्तं तदत्र 'प्रार्थये मे प्राणहरो हरिर्मुखा' मिलनेन कंसस्यपि
ज्ञातव्यमाह तथा स्रष्टुं तत्र 'आसन्नकलेव देवानां ज्ञापयितुं ग्रापयितुं ग्राहः कालात्मादि ।
'भगवान् पुरुषोत्तमः प्रश्नोपनिषदि 'षोडशक' इतिश्रवणात् कलाभिः षोडशभिः कालात्मा
जात इति ज्ञापयितुं तथास्तुतिः । षोडशभिः स्तुतिरित्येकः । तत्र प्रकारमाहुः स्वपञ्चस्थापकैः
पञ्चदशभिर्गोपा देवानां हितकारिणी पञ्चासत्स्तुतिः षोडशी तु ध्रुवा भक्तहित-
कारिणी सामासिकत्वात्तिशब्देति । ननु स्वपञ्चं तथापि षोडशकत्वेन कवं कलावाम इत्यत
आहुर्बुद्धौ वा तादृशो भवेदिति । वायदेव्यपारणे । तथा च द्रष्टा तदवयव इत्यर्थः ।

(२) भीमद्वन्द्वमहापराजयः श्रीधुवोचिनीलेखः ।

ब्रह्मेत्यत्र—सालिकत्वे च विष्णोर्वैष्णवत्वाद्वागमनमिति ज्ञेयम् । वृषणमित्यस्य
प्रयमेयं प्रकारान्तः शब्दो द्वितीयाध्यायस्य इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥
कालात्मेति—भगवान् पुरुषोत्तमः कालः सहस्रैर्गोपात्मनि वस तादृशः सज्जातः ।
सहस्रैर्गोपैरेवा प्रकृत इत्यर्थः । तथेति । एतस्यैव निवरणं कलाभिमिति । पञ्चस्य पञ्चदश कलाः
पक्षः । वाग्नमासमभिषेदनुक्तम् ।

(४) भीमदीक्षितकान्तमुद्रगोजिता श्रीधुवोचिनीयोजना ।

सत्यव्रतमित्यस्य निवरणं—दैत्यानां हितकार्येपि पञ्चदश इति कालविशेषणम् ।
पञ्चदश अवयवाः कृष्णपञ्चदशकत्वा विद्यन्ते यस्मिन् स पञ्चदशः कालः । अथ वाच्यम् ।
कालात्मा भगवान् आस इति । भूमादृष्ट्यायं तत्काकजस्यैवोक्तत्वात् । 'कालोस्य लोकेश्वरकृत्

अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्पुत्रोभयेन देवयवाः सान्त्वयन् । कालः पञ्चदशात्मा
भवति । स एवावतीर्ण इति तैत्तिरीयः । स द्विविधो भवति । दैत्यानां हितकार्येपि
पञ्चदशः । देवानामपि । साधारणस्तु विशदहतको भवतीति स्वपञ्चस्थालेव भगवान्पैत
निरूप्यते । स च पञ्चापातः कालकृतशत्रुर्धर्मा भवति । लोककृतः । स्मृतिः कृतः । स्मृतिर्हि
लोकवेदात्मिका भवति । वेदकृतस्तृतीयः । भगवन्मार्गाकृतशत्रुर्धर्मा । चतुर्विधोपि प्रमाण-
प्रमेयसाधनफलैश्चार्धार्धा दैत्यकृतात् तस्य विशेषं यत्कुं तथोच्यते ।

तत्र प्रथमं चतुर्भिः श्लोकैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलान्मुच्यते । तत्र लोकसिद्धान्ति देव-
पञ्चापातरूपाणि निरूप्यन्ते । लोकैः सलमेव प्रमाणम् । परिरक्ष्यमानं जगदेव प्रमेयम् । गुणाभि-
मानिनो देवा एव साधनानि । ज्ञेय एव फलम् । तथापि दैत्यपञ्चव्यतिरेकश्च साधनीयः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीधुवोचिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदेव स्फुटिर्गुणैस्तत्प्रत्येयम् । तथा च स्तुतिसान्त्वयनशब्दे 'परः पुमा' मित्यादिक्रमान्ता
षोडशानामपि भगवत्स्तुतिर्भवति । यदि च पुरुषोत्तमस्य गर्भमन्त्रस्यापवादेतिषां साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतिर्
तदा तु षोडशभिः कालात्मकस्यैव स्तुतिरिति सिध्यति । तत्र पञ्चदशभिः कालात्मकस्तुतिं पञ्चासत्प्रदानेन
काल इत्याप्यर्थेन निरूप्यत इत्यन्तर । अर्थनेति विशदार्थः । तर्हि षोडशभिः कवं स्तुतिरित्यत-
त्कालुषाप्रदानस्य स चेति । येषां धारणे । स इति । षोडशभिः श्लोकैः कः । नेनेदं सिध्यति । आपादितो
ज्ञापारिद्वयोः काले विद्येते सति तत्कावेप्रतिपण्यार्थं कृपया भगवानपिद्विकालरूपो भवन्तद्वै-
लोकदिभिर्भक्तदिभिर्भावकप्रमाणानुपपत्तिभिश्च पञ्चापातो वात इति । एवं षोडशा विभागपुरव्याय तय-
योजनमाहुर्दैत्यकृतादिति दैत्येऽनु कृतातुपकारात् स्वपञ्चापातस्याधिक्यं वक्तुमत्र षोडशोच्यते इत्यर्थः ।

(३) भीमद्वन्द्वमहापराजयः श्रीधुवोचिनीलेखः ।

स एवेति । अत्र पुरुषोत्तमे सहस्रैर्गोपा एव भूमादृष्ट्यायं प्रातिष्ठत्वाद्द्वितीयाध्यायस्य इति प्रकारेण
तैः सहस्रैर्गोपा ज्ञात इत्यर्थः । स्मृत्तान्प्रमाणानुसृत्यैवमेवकारः । स्तुतेः पुरुषोत्तमज्ञापकत्वं
सम्बन्धः सहस्रैर्गोपाज्ञापकमिति विभागः । लोककृत इत्यादिषु लोकादिद्वारा कृत इत्यर्थः । दैत्य-
कृतादिति । दैत्येऽनु कृतादित्यर्थः । स तन्वृतादिरूप इति वाच्यः ।

(४) भीमदीक्षितकान्तमुद्रगोजिता श्रीधुवोचिनीयोजना ।

षष्ठद इतिभगवत्पञ्चापातः । यत्रयत्र पुरुषोत्तममाहुर्गोपेति भावी तथापि पुरुषोत्तमस्य सौवास्यता
सहितवृत्तत्वेन दैत्यानां न साक्षात् कालरूपाः सहस्रैर्गोपा एवासहितार्थैर्गोपागोपमिति प्रजादीनां
बुद्धिः । तथा च कालरूपस्य सत्ताद्विद्युत्परोपरोपया सात्त्विकदिदीवानां पञ्चापातं क्रमेण
कुर्वन्तद्वयमिति कुलपुत्रसुत्तानां नाशमपि करोति । अत एव 'तदा एवं विज्ञेयामो वदा काकः प्रक्षिप्य'
इत्यादिचर्चाति सद्रूप्यते । कालरूपो भगवान् सार्वभौमः हितकल्लवो दैत्यानां कर्त्तव्येति ।

(५) भगवद्विष्णुविष्णुपरमविमिता श्रीधुवोचिनीकारिकाव्याख्या ।

सत्यव्रतमित्यस्याभावे—कालात्मेत्यादि । तथेत्यस्य निवरणं कलाभिमिति । स्वपञ्च-
स्थापकैरिति । कालो द्विपुः सुप्रपञ्चरूपो देवहितकारी कृष्णपञ्चरूपो दैवहितकारी चेति । तत्र
देवपञ्चतया स्थापकः । कालरूपो पञ्चदशभिः श्लोकैः स्तुतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्चापातोऽति । अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्पुत्रोभयेन 'दिव्येन्येति श्लोकेन देवकीसान्त्वयन् ।
तत्र पञ्चदशभिर्देवानां हितकारिणी स्तुतिः षोडशी देवकीसान्त्वयन् तथा कला भूमा
साप्ताधिकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मा वा तादृशो भवेदिति । तिष्ठिबुद्धौ वा तादृशः षोडश-
दिवान्तरः कालो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

अतः परं यत् परं लोके वेदे च द्वादशविधं निरूपितं 'सत्यं तपो दानः शमो दानं धर्मः प्रजननमप्रयोनिहोत्रं यज्ञो मोनं सत्पत्तय' इति तत् सर्वं भगवतः सत्यमेव । यथार्थमेव । न तु दैत्यानामिव तत्तद् द्वादशविधमवधारयम् । अत्र श्रुतिरनुसम्भवा पूर्वनिर्दिष्टा भगवतो व्रतानि "कोन्येय प्रतिजानीहि" "हिःशरं नाभिश्मयच्छेत्" "अनश्रमश्चो अभिचाकशीति" "साधवो इदं नमः"मित्यादिवाक्यैः प्रतिपादितानि । लोकांतसारणे देवहितकारिणो नियामकं सत्यमेव । अन्वया ईश्वरः केन नियमितः स्यात् ? यथा प्रकृते स्वसत्वाकायादेव समागतः ।

(१) श्रीमनुस्मृत्यनुवर्तिता श्रीदिव्यणी ।

अथे 'परं सत्यं' इति श्रुत्यर्थेनिरूपकं सत्यं परमितिपदं व्याख्यानं न्यस्तः परमिति । अत्राति लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधमिति द्विविधम् ।

(२) श्रीमुच्योक्तमन्त्रप्रणीतः श्रीसुषोमिनीदिव्यण्योः प्रकाशः ।

रूपेणोक्तं भवतीत्यर्थः । सुषोमिनीनामं सत्यपदार्थं व्याख्याय 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इति श्रुति-तात्पर्येणोक्तं पदसम्बन्धबाहुः सत्यमिहादि । तथा च सत्ये राज्ञः कार्यं भजता न तु भयादि-मैश्वर्यं । एतेन 'दृष्टाः सुवर्त्मनि' इति श्रीपरोक्षमन्त्रप्रणीतस्य ज्ञेयम् । एवं पदसम्बन्धमन्त्रा लोके हि व्रतमिहादिना यदुक्तं तत्रोपदेशिकम् । अत्र विष्णुवर्णितं टिप्पण्यं सूत्र इत्यादि । तथा च व्रतपदं सत्यपस्य विषयस्य परत्वेन सम्बन्धेनावहस्तार्थया सत्यस्य प्रापयतीति परस्वाम्यन्यायासी हेतुवितर्कः । तेन सिद्धबाहुः सत्यव्रतमिहादिना द्वैविध्यमिति न्येन । अत्र व्रतपरलोकोक्त्या विषयकोटौ तयोः सत्यपदमुपदेश्य व्रतं सुषोमिनीत्यादिना टिप्पण्यं स्फुटयति । तथा चैवमात्मन्येन श्रुतिं सत्योपदेशिकं परमिषेवका विधा मोक्षा सा बोधितेत्यर्थः ।

अभिप्रायं विष्णुवर्णनीत्यादुराह इत्यादि । अत्रासि सत्यपरपदे हि लोके लौकिकं नियामकं सुषोमिनीं यत् परं लोक इत्येतेनोक्तं वैदिकं द्वादशविधं सुषोमिनीं वेदे चेत्तत्तत् सत्यपदस्यैव तत्त्वतोक्तमिति द्वैविध्यम् । एवमत्राहोक्तं द्वैविध्यसत्यार्थः । देवाय नियामकत्वं पर-शब्दोऽयं स्फुटयति । तत्र यथाशक्तं श्रीमामानन्दश्रीत्यादिभिरुक्तम् । "दृष्टो दमपतामसि नीतिरसि निर्गोपता" इति गीतावाक्यात् । द्वादशविधस्य परत्वं तु श्रुतिं "किं भगवाः परमं यदन्ती" इति त्रिपदे तदुपरेण च परमत्वेनोक्तत्वं । तदेतत् सुषोमिनीं सारगन्धर्वश्रुतिरिहादि । सा तु 'सत्येन वायुसत्यसि सत्येनादितो रोचते दिवि सत्यं नायः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वे प्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यं परमं यदन्ती' । एवं तत्पदादीनामपि श्रुत्यर्थः । अतस्तु सत्येन पूर्वजानेन सत्यमापनेन मनुष्य-त्वाद् देवत्वरूपं प्राप्य लोकोपकारार्थं वायुर्नृणांवापि । एवमादित्योपि दिवि रोचते प्रकाशं करोति । सत्यमेव वाचो वाग्मिप्रत्यसापि सिद्धं ज्ञानम् । अतस्तु न तथा । सत्ये यथाशक्त्याग्रे सर्वं व्यवहारप्राप्तं प्रतिष्ठितम् । तस्मादेततोः सत्यं परममशुद्धं साधनं यदन्तीति । अत्र प्रथमे वायव्येयं वाग्मिप्रत्यफलोत्पत्तिः सिध्यति तदग्रे वायव्येयं वैदिकफलोत्पत्तिः । एतदभिप्रेत्येन त्रयमश्रुति सत्ताः हि सत्यमित्येवैदिकं फलं व्याख्यातम् । अत्राहोक्तं परत्वं तत्पराधनत्वादेव ।

(३) श्रीमद्वैदिकमन्त्रप्रणीतः श्रीसुषोमिनीदिव्यणी ।

सत्यव्रतमिति—भगवतः सत्यमेवेति । भगवतः सत्यं यथार्थं यज्ञं तथैवेत्यस्य-रूपेण आत्मित्वः । न त्विति । अवधार्य यत् रूपं तद्विदं न भवतीत्यर्थः । तद् रूपं परिचायकमिति दैत्यानामभिप्रेति ।

लोके हि यतो लोकाख्य आत्मानो भूरादयः कायादयश्च । त उभयेषु विश्रवदे-नोपपन्ने । त्रयोपि सत्या स्यः । अनेन साधनफले एकीकृत्य निरूपिते । एवं चतुर्षोऽपि यो निरूपित उपपत्तिरुक्तः ।

(१) श्रीमनुस्मृत्यनुवर्तिता श्रीदिव्यणी ।

अगवतो व्रतं लोकाभ्युसारेण देवहितकारिणो नियामकमेतद्वैविध्यम् । असत्य-मितिपदार्थं भूरादित्रयं कायादित्रयमिति द्वैविध्यम् । एवमत्राहोक्तं सत्यम् । भगवतः कालरूपस्य यदि सत्यरूपत्वं न स्यात् तदा लोके व्रतदिकं नियामकम् वैदिकम् द्वादशविधं भगवद्वातानि च लोका-भ्यामापनस्य न सुषोमिनीपदसिद्धिरिति । व्रतं सुषोमिनीपदसिद्धिरिति भूरादिसाधनं सत्यमपि तत्रै-कद्विधमप्यदोऽलोक्यपदस्यैवैव कालेनाभिधमनुक्तं विरोधेनादि । अन्यत् सद्यः । लौकिकमुक्तम् । दशविधं वैदिकमेति द्विविधम् । भगवदीयं व्रतं नियामकमेति द्विविधम् । लोका नृत्तः सत्यपद-आत्मानः कायवीचपरमात्मानः । लोकः फलरूपः । इतो त्वितराणि । इदं द्विविधम् । एवमत्र-विषयं सत्यलोकमेवेन पदद्वये विषयेभेदेन द्वैविध्यं यव्य द्विविधमेव श्रुतिपरत्वं ।

(२) श्रीमुच्योक्तमन्त्रप्रणीतः श्रीसुषोमिनीदिव्यण्योः प्रकाशः ।

सुष्टम् । शेषस्य भगवन्विषयमुक्तस्य परत्वं सुषोमिनीनोपपत्तिरिति तात्पर्येण नृत्तमगवतो व्रत-मिहादि । तथा सति परपदेन विधाच्छ्रवद्वैविध्यं इति भावः । तथा च सत्ये सत्यपरपदे सत्यं परं यद्येति यदुद्गीर्णं लम्बकर्णादित् तत् निर्दिष्टस्य निषेधमनुसृत्य सत्यस्य विषयत्वं परपदोक्तं चतु-र्विधस्य नियामकरोदेशत्वात् बोध्यम् । एवमत्र श्रुत्युक्तमिति द्वयोर्वचं मूल्यं पदद्वयं विवृतम् । अतिद्वाराफलमेव सत्ये विषयेनोपपत्तिः ।

लोके हि अथ इत्यादिना सुषोमिनीं असत्यपदं विष्णुवर्णनीत्याग्रेन तत्तद्वि-विधाद्वयमविवक्ष्यप्राप्य स्फुटयति । असत्यमिहादि । सत्यमितिपदं । सुषोमिनीं असत्य-व्रतत्वात्तस्मादुरनेनेत्यादि । असत्यपरपदं साधनफले 'तत्वेन न सुवर्णोऽलोकम् पश्यन्' इति श्रुत्युक्तं साधनं 'सत्ताः हि सत्यं' इति श्रुत्युक्तं फलं च द्वित्वस्य सामान्येनैकीकृत्य निरूपितम् । श्रुत्युक्तानां लोकाणां च विषयानां पूर्णं रूपं सुषोमिनीपदसिद्धिरिति । उपपत्तिरुक्त इति । उपपत्त्या रूप्यते तादृशं इत्यर्थः । टिप्पण्यं कण्डुपत्तिरुक्तमित्याकाङ्क्षायां विष्णुवर्णित भगवत इत्यादि रूपव्यभिचयः । आदिकमित्येव सत्यस्य सङ्ग्रहः । व्रतानि चेति । चक्रादिप-मन्त्रविधानसत्यस्य सङ्ग्रहः । तथा पदोक्तपदोपपत्त्या सत्यपदस्य सत्यपरपदस्यमित्यर्थः । सुषो-मिनीं सत्यव्रतपरपदस्यैव सत्यपरमात्मन्येन च व्रतसत्यपदोऽपि सत्यपदोऽपि परपदोक्तमि-त्यामन्योऽथार्थे विवाहकपूर्वमुद्दिष्टेति तदव्याप्य तेषां स्वरूपमाहूतं हीत्यादि । एवं सत्यव्रतपदं विवृतम् । अत्र सिद्धं यद् व्रतं सत्यं च तत् प्रमाणपूर्वं बोध्यम् । भगवत्समन्विता तेन लौकिकाख्येन सत्येन कर्तुमिच्छपदमिति त्वेवमादिति । अन्यत् स्पष्टमिति । यत् परं लोक इत्यादि सुषोमिनीस्य लोके लौकिकं नियामकमित्यादिना विवृतत्वात् स्फुटयति । तदेतत् यदुद्गीर्णं लौकिक-मिहादिना । लौकिकमिति । नियामकमिति बोध्यम् । नियामकं चेति । देवहितकारिणो नियामकं चेत्तत्तत् । इदं चतुर्विधं सर्वं प्रमाणपूर्वं बोध्यम् । स्वावैदिकभगवदायैः प्रतिपादयति । एवं पदद्वयेन अपि श्रुति विषयकोटौ ज्ञापिते । असत्यपरपदोऽपि विवाह्यं व्याख्यानं लोका नृत्तं इत्यादि । लोकाः फलरूपः इति । पुनस्तत्वेन प्रापत्वात् फलरूपः । इतोऽपि द्विविधमिति । कायादय-स्यस्य तत्पराधनमेवेत्यात् साधनाणि । इदञ्च द्विविधमिति । अत्राहोक्तं द्विपराधनमि-

वत्प्रतिरूपमद्विषं निरूपयति सत्यस्य योनिमित्यादि । वत् पूर्वमद्विषं सत्यमुक्तं तस्य सर्वस्यापि योनिः कारणं भगवानेव कालात्मा । 'भ्यो दास्यामी'त्युक्ते यदि भ्यो न भवेद् वागसत्त्वं स्यात् । एवं सर्वत्र ।

न केवलं सत्यस्योत्पादकं किन्तु सत्यस्य रक्षकमपि । तदाह निहितं च सत्य इति । सत्ये नितरां हितः रक्षकः । स्वयं तत्र स्थित एव रक्षां करोतीति निहितपद-समुदाधार्येपि । एवं सति शिखा सत्यं पाठ्यतीत्यर्थः । अनेन सत्यस्योत्पत्तिविचारं प्रमेयं साधनं चोक्तम् । इतरावाच्यन्तोः । चकार इममेवार्थमाह ।

(१) श्रीमत्पुत्रनमचरयन्तीति श्रीटिप्पणी ।

इतरानिति । प्रमाणफलरक्षणविषयः । आच्यन्तयोरिति । सत्यात्मकमिलनिमित्तेन पदेन फलमेवसादायेन 'कृतसत्त्वेन'मित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानागमयोः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । यथा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् । 'मानावाप्ता मेवसिद्धि'रिति कारणात्पातितं मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरयन्तीति श्रीटिप्पणीः प्रकाशः ।

तर्ह्यः । एवं विपादके नियमवित्वा त्रिसत्यपदे सुधोषित्यामेवं चतुर्थेति यदुक्तं तक्षिममयत्वेन-मष्टेति । एवमद्विषयं सत्यस्यकमेदोः फलस्य सङ्गतीतो यः शोधकमेदोः लोच्यः । चतुर्थिचलं नियमवन्ति पदद्वय इत्यादिना । सत्यप्रतं सत्यप्रतिपि पदद्वये यो विधेयभेदोऽनेन द्वैविध्यम् । प्रमाणक्रमेणान्यां द्वैविध्यम् । त्रयम् । त्रिसत्यपदे त्रिशब्देनोक्तम् । द्विविधम् । फलसाधनभेदेन द्विप्रकारम् । तथा चैवं गृह्यतेति विधेः श्रौतव्यतुर्लघुत्वं समर्थितं श्रेयमित्यर्थः ।

सुधोषित्यां नवमेवं श्रौतव्ये स्तोकेद्विषयत्वे च समर्थितं श्रेयाणां प्रमाणां विशेषणानां किं प्रयोगवित्वाकाङ्क्षायां श्रौतव्यविपादकत्वमुक्तमभेदसाधनं शोधकोपबोधविपादकत्वं प्रयोगवित्वाकाङ्क्षेणाहुरूपचित्तरूपमित्यादि । उपरस्या कथ्यते निरूप्यते तादृशं प्रवर्तिमानिषैर्वैरनिरूपयतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं विशेषणं व्याकुर्वन्ति यत् पूर्वमित्यादि । भ्यो न भवेदिति । द्वितीयद्वितीयायां कालो यदि भगवता नोत्पादितो भवेत् । तथाप्राश्चित्यं सर्वं भगवदुत्पदेत्वात् सत्यत्वस्योक्त-मित्यर्थः । त्रितीयविशेषणेष्वपि द्वितीयलघुत्वं सर्वत्रेति । निहितश्च सत्य इत्यादिविशेषणे-ष्वप्यद्विषयं सर्वं तदुक्तमेव प्रमेयं तत्तत्कार्ययोः कर्मत्वमित्यर्थः ।

अभिमपदं व्याकुर्वन्ति न केवलमित्यादिना । तत्तत्कार्यमाहुरनेनेत्यादि । विशेषणमुक्तप्रमाणवत्त्व-वर्तिना निहितं च सत्य इति विशेषणेष्वपि सत्यस्योत्पत्तिप्रयोगवित्वापदविषयं सर्वं समग्रप्रति-त्वेन प्रमेयं भगवद्विहितत्वेन स्वकार्यैसाधनयोक्तम् । न अस्मिन् प्रमाणां लघुत्वे न वा समग्रद्वि-हितं स्वकार्यं साधयितुं शक्नोति । "प्रमाणमित्ये न नूतानि प्रमाणमहमन्येते"त्यादिवाक्यैः "सादृ-श्यानायेव तु तद्विज्ञात्" इतिन्यायेन च भगवद्विहितत्वेन कार्यत्वमनेन सिद्धत्वादित्यर्थः । नवमेवं तर्हि प्रमाणकत्वं कुत्रोक्ते इत्यत आहुरितरारावाच्यन्तोऽपि । तस्यार्थप्रतिपत्त्यां वक्तव्यः । नन्वितरारावा-च्यन्तोऽप्युच्येते इत्यत्र किं गमकमित्यत्र आहुराकार इत्यादि । "निष्ठितं च सत्यं" इत्यत्र चकार उक्तमुच्य-माचारित्येकः सादृश्यानुक्तप्रमाणफलसमुपयुक्तत्वमर्थमाह । तथा च चकार एव तद्वक्त इत्यर्थः । इतरावाच्यन्तोऽपि यदुक्तं तद्विषयां सिद्धवन्तीतरावित्यादि । अत्र प्रमाणेष्वारम्भ्यं प्रसिद्धे-इत्यन्तेकः प्रकारः । अथप्येत्यारम्भ्यं द्वितीयः । तत्र प्रमेयं प्रकरे "सत्यस्य योनि"मिति विशेषणं सद्यो-त्पत्तिप्रमाणयोः न तु विधासङ्गादहम् । द्वितीयं तु प्रमेयसाधनवचोपनिमित्तं सुधोषित्यां सत्यम् ।

सत्यस्य प्रलयोपपन्नैवेत्याह सत्यस्य सत्यमिति यथा 'पूर्णस्य पूर्णमादाये'ति । सर्वत्वं सत्य एव स्वाधिदैविकं श्रियते । सत्य एव प्रतिष्ठितम् । सर्वत्वं फलम् । तथाधिदैविकं सर्वत्वं भगवानेव । अनेन यो भगवति प्रतिष्ठितः स सत्यः । नः सत्ये स सत्यद्वारा भगवति प्रतिष्ठितो भविष्यतीत्युक्तम् । एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयसङ्गे पञ्चविधं सत्यमुक्तम् । एतावता त्रयोदशधा क्रियाशक्तिः सत्यत्वेन निरूपिता ।

(१) श्रीपञ्चभूषणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तदैव सिद्धं भूतमिति यतो भौतम् । एवं फलं विबुधानेव स्फुटं सत्य एवेत्यादिना ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरयन्तीति श्रीटिप्पणीः प्रकाशः ।

तृतीयं प्रतिष्ठितत्वयोक्तम् । चतुर्थं प्रमाणम् । पञ्चमं फलस्य चोक्तम् । अस्मिन् पक्षे सुधोषित्यनुक्तस्य पूर्णसादृश्यस्य विरोध इत्यन्त्या पक्षान्तरमाहुरचवेत्यादि । ननु योनिश्चरस्य कारणवाचक-त्वात् प्रमाणनिरूपकं कथं सत्तच्छत इत्याकाङ्क्षायां सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणनिरूपणे प्रत्यक्ष-प्राप्त्यर्थावेत्यारम्भ्यं भातमित्यन्तरं । विवृतायति । सुधोषित्याम् । नवमेवं सुधोषित्यविरोधेन-माहमिदमित्यादि । द्वितीयोक्तप्रकाशित्वेन किं प्रयोगवित्ति चेदुच्यते । योनिश्चरस्य कारणे कदा-त्वादत्र सत्यप्रकारत्वेनैव प्रयोगात् तस्य प्रमाणकारणत्वेन सद्भावे गृह्यविरोधापत्तिः । सत्यस्य सत्यमिति-विशेषणस्य फलवचनतादृशकारे बह्वक्षणापत्तिरिति वादीहि । नवमेवं सति गृह्यविदः पक्षः सुधोषित्यां-भूत वात इति चेदन्त्यामुच्यते । योनिश्चरस्य प्रमाणफलं "शास्त्राणि" इत्यत्र 'भास्तर-रागुत्पादाचार्यानामहम् । प्रकृते च भगवतो योनिश्चरस्येन सत्यस्य तदुत्पत्त्यं साधनमन्तेन प्रमेयं सर्वं प्रमाणनिरूपणे को वा गृह्यविरोधः ? किञ्च सत्यस्य सत्यमिति विशेषणे भगवतः सत्तापि-दैविकत्वमुक्तं तत्र प्रतिष्ठितत्वेन रूपेण सत्यस्य फलत्वमप्येव किं वा गृह्यविरोध इति वादीहि । एवं च पुनःस्फुटिकगदाय प्रथमः प्रकारः सर्वद्वैक्षण्यमादाय द्वितीय इति टिप्पणां न कोमि. विरोधः ।

सुधोषित्यां सत्यस्य सत्यमिति कथनेन कथं तस्य बोध इत्याकाङ्क्षायामाहुर्यथा 'पूर्वमिदं पूर्वमिदं पूर्णसादृश्यान्त्यस्य त्रयस्य सात्त्विकी उक्त्या पूर्णस्य तत्र उक्तमेव तथापि सत्य-स्योत्पत्तिस्थितौ पूर्वमिदं प्रमाणमुत्पत्तिश्च सत्यस्याधिदैविकं सत्यमिति बोधेनोत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गादेव उक्तं व्यपन्नं इत्यर्थः । तर्हि न सर्वं फलवच इत्यत आहुरः सत्य एवेत्यादि । प्रलयोपेति कारणे श्रेयश्चर इति कार्यं सर्वं कारणभूते सत्ये प्रतिष्ठितं भवति । तत्र भगवानेवेति तेन रूपेण सर्वत्वं फलमित्य-र्थः । अहमित्यत्र सत्यस्योत्पत्तिः प्रमाणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गे प्रतिष्ठितत्वसापि सिद्धा तदादाय पञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः । अनेनात्र त्रयोदशसाधनं सिद्धिमाहुरेतावन्तेत्यादि । क्रियाशक्तिरिति । क्रियावन्तं क्रियात्मकं भगवत्साधनमित्यर्थः । नत्र क्रियाशक्तैः स्वयोऽद्विषयत्व-मेवं ज्ञेयम् । अतः सत्यस्योपार्गमांनुभाषकत्वात् प्रमाणकोटिपातेपि कर्मरूपत्वात् क्रियारूपत्वम् । प्रमेय-रूपाणां चतुर्धाविधायकानां तु तत्रालं यथागम्यं क्रियारूपत्वात् तत्रकल्पसाध सद्यमेव ।

(३) श्रीमद्भगवत्पराशरजनाः श्रीभूतयोधिलेखः ।

पञ्चविधं सत्यमुक्तमिति । टिप्पणुकं वाच्यम् उक्तस्थितिप्रलयाः प्रमेयं साधनं चेति पञ्चविधत्वं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

ज्ञानशक्तिं सत्यत्वेन निरूपयति कृतसत्ये मेवे यस्येति । ज्ञानशक्तिर्हि विधा प्रमाणबलेन प्रमेयबलेन च । प्रमाणं वेदः । प्रमेयं भगवद्भक्तिः । कृतं सृजता वाणी । वेदाः सत्यप्रतिपादकः । अतः सत्यनिरूपणप्रसादेऽप्युक्तनिरूपणम् । कृतसत्ये मेवे प्रापके यस्येति भगवत्प्राप्तिर्हि वा भवतीत्युक्तम् ।

एवं शक्तिद्वयं सत्यत्वेन निरूप्य धर्मिणं सत्यत्वेन निरूपयन्ति सत्यात्मकमिति । सत्य-मेवात्मा स्वकर्तृ यस्य । यः सर्वानेव धर्मान् व्याप्य तिष्ठति स आत्मा । स सत्यमाश्रितं भगवतः सद्रूपम् । स्वार्थं कः । कं कलं वा । सत्यात्मा कं सुलं च यस्य । सच्चिदानन्द-रूपो भगवान् । विद्वानन्दयोरपि सत्यरूपत्वेति सधोक्तम् । तादृशे च जीवेः कर्तव्यं शरणगमनमेव । प्रपञ्चा इति बहुवचनं सर्वेषामेव देवानां सत्यतया संरक्षणम् ॥ २६ ॥

(१) श्रीमत्सुब्रह्मण्यनिरुचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रमाणचित्तरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्णोक्तमष्टविधमेतत् पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । अथ ज्ञानशक्तिर्यं धर्मी चेति षोडशधा ॥ २६ ॥

(२) श्रीरघुनोत्तमचरणजम्बूतः श्रीलुघोषिणीटिप्पणोः प्रकाशः ।

फलशेषं कर्मप्रधानकत्वात् तत्रात्मम् । अथे च साधनस्य प्रमेयस्य तत्रात्मादेव किमरूपत्वम् । प्रमाणसाधुचरित्वात्प्रतिपादनात् तत्रात्मम् । उत्पत्त्यतिशयान्त्यात्मादेव च प्रतिष्ठितफल-रूपयोरपीति तथा । भगवच्छक्तित्वं तु भगवदापारकत्वात् स्फुटम् ।

अधिनित्येवम् व्यावृत्तिं ज्ञानशक्तिमिति । ज्ञानजनिकां भगवच्छक्तिं सत्यत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः । नन्वतत्सत्यधोर्निरूपणस्य किं प्रमेयजनितसत्तादुपश्रवयति ज्ञानशक्ति-रित्यादि । प्रमाणं वेद इति । तस्यानेष्वेतासां प्रागावस्थ तत्रैव पश्येयमाणात् तथा । प्रमेयं भगवद्भक्तिर्ह्येति । “ये वै भगवता शोकां सुधायां क्षालयन्त्यस्य” इत्यादिवाक्यैः प्रमित-तत्वात् । कर्तृ च सृजता वाणी । सृजता सत्यप्रतिपादिका । “कर्तृ च सृजता वाणी कश्चिदपि परिकीर्तितंतिभगवद्भक्त्यात् । अतः तन्निरूपणप्रमेयत्वमाहुर्बुद्धे इत्यादि । उक्तमिति । इयमुक्तम् ।

सत्य एवेति । सत्ये पूर्णोक्तं पञ्चदशविध एव । सत्यात्मकपदं अकारान्तमेव व्यावृत्तिं कं कलं वेत्यादि । अत्रात्मा कं चात्मकम् । सत्यमात्मकं यथोक्तंविमग्नो बोध्यः । एवंन्यास्यानस्य भगवत्तन्मातुः सच्चिदित्यादि । तत्परोक्तमित्यादि । तथा व्याख्यातमित्यर्थः । अतः षोडशविधत्वं यत् पूर्णं प्रतिष्ठितं तस्मिन्मनस्ययति तत्पुण्यां प्रमाणादीत्यादि षोडशप्रमाणत्वम् । अतः च सत्यस्योक्तचित्तात्मा सर्वस्मिन् सागदुषादयस्त्वमनस्ययतिमितिजनकत्वात् प्रमाणत्वं बोध्यम् ।

किञ्च श्रीपरीये सत्यव्रतपदस्य ‘सत्यसङ्कल्पं’ यद् व्याख्यातं तदत्र भगवतो व्रतानीत्यादिता सिद्धम् । सत्यपरपदे ‘सत्यं परं श्रावकं यसे’ति व्याख्यातं तदत्र मित्रावस्था-स्योदशविधत्वेन सिद्धम् । अथ त्रिसत्यादिनिषेधपञ्चदशैव व्याख्यातं तदत्र सत्यस्य योनिमि-ल्लादिनिषेधपञ्चैव सिद्धम् । तेन तन्मते त्रिसत्यमित्यस्य निषेधतया वैयर्थ्यम् । व्याख्यानव्याख्येय-वाक्यान्वयिकातिवृत्त्यात् । अथो दोषाणां विधानात्मात् तदुपेक्षयति बोधयाम् ॥ २६ ॥

(५) भगवदीयनिर्णयप्रामाण्यमिति । श्रीसुषोभिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र सुषोभिण्यां स्वयं षोडशविधं तद्वर्गगतमष्टविधं पञ्चविधं वेदोक्तं चेति विधा व्याख्याताम् । तत्र वेदोक्तं पञ्चविधं यथा । ‘सत्यं परं परं सत्यं सत्येन सुवर्णलोकाव्यवन्ते न कदाचन सत्तां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त’ इतिश्रुती ‘सत्यं परं’मितिपदेनोक्तं प्रमाणरूपं सत्यमत्र श्लोके सत्यव्रतमिति-पदेनोक्तम् । ‘परं सत्यं’मितिपदेनोक्तं प्रमेयरूपं सत्यमत्र सत्यपरमितिपदेनोक्तम् । ‘सत्येन सुवर्णी-लोकाव्यवन्ते न कदाचन’मितिपदेनोक्तं सत्यं ‘सत्तां हि सत्यं’मितिपदेनोक्तं सत्यं चात्र त्रिसत्यमिति-पदेन भूरादिव्रतकायादिव्रतस्यसत्यपननिरूपकैर्गौकिल निरूपितम् । एतदेवोक्तं सुषोभिण्या-मेवं पञ्चदशविधेषु निरूपित इत्यत्र पञ्चदशविधेति । एवं वेदोक्तपञ्चविधसंज्ञे पञ्चविधं सत्यं निरूपितम् । अथापशिष्टं ‘तस्मात् सत्ये रमन्त’ इत्यश्लोके रमणाधिकारपक्षे पञ्चमं सत्यम् । तदत्र सत्यात्मकं सत्यं शरणं प्रपञ्चा इत्यनेन निरूपितं ज्ञेयमिति पुष्पवोचमा व्याख्यातवन्तः ।

अत्र षोडशविधम् । तत्र सत्यव्रतमितिपदेन श्लोक उचोषादिरूपं व्रतं तस्मैलादिपञ्चदाहकृतं सत्यं चेति द्विविधम् । अत्र हि सत्यव्रतपदं श्रौतेन ‘सत्यं परं’मितिपदेन तुल्यार्थकम् । तथा चात्र श्लोके श्रुत्युक्तोक्त्याहकृतपरदुल्लापकेन व्रतशब्देन व्रतसत्यरूपमयोपलक्ष्यकृत्वात् सङ्गः । अथ सत्यपरमितिपदेन ‘दृष्टो दमयतामसी’तिवचनात् लोके दृष्टादिरूपं लौकिकनिर्णयकं वेदिकं द्वादशविधं भगवतो व्रतं भगवतो निर्णयकं चेति त्रिविधम् । अत्र परशब्देनोक्त्याहकृतं भग-वदीयव्रतसाधुलक्षणात् सङ्गः । त्रिसत्यमितिपदेन भूरादिव्रतं कायादिव्रतं च द्विविधम् । एवं विधिपदेष्टविधं सत्यमुपपत्तिकरं निरूपितम् । अयोत्पत्तिकरमष्टविधं निरूपितम् । तत्र ‘सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यं’मितिपदयोगेण पञ्चविधं सत्यमुक्तम् । तदुक्तं सुषोभिण्यामेवसुत्रपत्ति-निहितलक्षणपञ्चदशैव पञ्चविधं सत्यमुक्तमिति । सुषोभिनीप्रामाण्यं टिप्पणानुक्तोक्ति श्रीवृद्ध-योगसांग्रहिलेखानुगम्यते । स यथा । सत्यस्य योनिमितिपदेनोक्तपञ्चविधमेषं सत्यम् । निहितं च सत्य इत्यनेन स्मिन्निरूपं प्रमेयसाधनरूपं चेति त्रिविधम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन प्रथमरूपमेक-विधं सत्यम् । एवं पञ्चविधम् । कृतसत्यमेवमितिपदेन प्रमाणनिरूपकं द्विविधम् । सत्यात्मक-मितिपदेन फलनिरूपकं धर्मिरूपमेकविधं सत्यमिति षोडशधा ।

अथ टिप्पण्यां द्विविधव्याख्याते सत्यस्य योनिमितिपदेन प्रमाणरूपमेकविधं सत्यम् । निहितं च सत्य इत्यनेन प्रमेयसाधनरूपं द्विविधम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलरूपं-भगवति प्रतिष्ठितं चेतिद्विविधम् । एवं पञ्चविधं ज्ञेयम् । कृतसत्यमेवमितिपदेन ज्ञानशक्तिद्वयम् । सत्यात्मकमितिपदेन धर्मि चेति षोडश ।

तथाचार्यं सङ्गः । सत्यव्रतमितिपदेन द्विविधम् । सत्यपरमितिपदेन पञ्चविधम् । त्रिसत्य-मिति भूरादिव्रतं कायादिव्रतं चेतिद्विविधम् । एवमष्टविधम् । सत्यस्य योनिमित्यनेकविधं प्रमाण-रूपम् । निहितं च सत्य इति प्रमेयसाधनरूपमिति द्विविधम् । सत्यस्य सत्यमिति फलरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति द्विविधम् । एवं पञ्चविधं तु न वेदोक्तं किन्तु श्रीभागवतोक्तमेव । वेदोक्तं तु पूर्णमेवोक्तम् । एवं वचोदेषायां किमार्थाविरुद्धमिति । अत्र ज्ञानशक्तिरूपं कृतसत्यमेवमिति द्विविधम् । सत्यात्मकमितिपदेन धर्मिरूपमिति षोडशविधम् । टिप्पणुक्तव्रतमण्डीपयैलक्ष्यं तु पूर्णमेवोक्तमित्यल्लभम् ॥ २६ ॥

एकायनोसौ द्विकलजिमूलश्चतुरसः पञ्चविधः षडात्मा ।

सप्तस्वगष्टविटपो नवाशौ दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥

एवं प्रमाणरूपतामुक्त्वा प्रमेयरूपतामाह एकायन इति । इदं जगद् ब्रह्माण्डात्मकं वृक्षत्वेन निरूप्यते । “वृक्ष इव साधो विवि तिष्ठत्येकलोकेनैव पूर्णं पुत्रेण सर्वं”मिति-
श्रुतेर्यथायाम् वृक्षरूपः । तस्मात् प्रायमानं जगदपि वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं निरूपितम् । यथाम्बुधादिपृष्ठ एकस्मिन् कोटिश्च फलाणि भवन्ति । सोऽपि तादृश एव । एवमनादिभिर्नानो वृक्षो भगवान् । अत एव कचिद् ब्रह्माण्डनिर्माणं भगवत एव भवति । कचिद् तत्त्वद्वारा । अक्षरमत्र फलम् । तस्य तत्त्वाम्बुधाः । नीलं ब्रह्माण्डमिति । शकुनिभक्षितमेव ततो निर्गतं फलतीति तत्त्वानां चैतन्यरूपता निरूपिता । तत्र दैत्यारिक्त्वे बहुवीजयुक्तादपि फलादेको वृक्ष उच्यते । अत एव बाह्यादिशास्त्रेषु परमायुज्यो बहुभ्य एककार्यात्पत्तिरनिरूपिता । पिप्पलादयोपि कारक-
विज्ञातो जाता बहुभ्य एकं भवतीत्युपपत्तयस्तत्र तस्मात्पुनरपि हेतुमेवायनं यत्नेति । अण्डं प्रकृतिरक्षरं वा । काष्ठ इत्यन्ये । अनेनायमादिकः सङ्ख्य उक्तः । अतोऽसिद्धिः । प्रकृतिरय-
माना प्रपञ्चः । द्विकलः । द्वे फले यस्य । सुखदुःखेभ्य फले । दैत्यानां तु दुःखमेव फलम् । ते फले मरकत्सर्गवाच्ये । नाराणां कं सुखं विषयात्मकम् । स्वस्वकर्म गच्छतीति स्वर्गः । सुखमन्द्रे सर्वं विविधं इत्यत्र तु द्विविधा अपि । अन्यो गुणाः सत्त्वाद्यो मूलान्यथः प्ररोहा यत् । अत्र त्रिविधान्यपि कर्माणि भवन्ति । त्रयत्वात् सत्त्वमेव । कचिद् वा राजसत्त्वः । सात्त्विकानि तु न भवन्त्येव । पतवारो धर्मार्थकाममोहा रसा यस्य । अन्यत्रार्थकामावेव । पञ्च कर्माणि

(१) श्रीगुरुपौचनवरणप्रणीतः श्रीशुबोधिनीविष्णुयोः प्रकारः ।

एकायन इत्यत्र—एवं प्रमाणेति । पूर्वलोके वलस्य प्राणगलकथने “सत्तात्मकं”मिल-
नेन भगवतः प्रमाणरूपतामुच्यते । “त्यमेक एवासौ”त्येनेन श्रोगेन साधनरूपतां विदित्यसदुप-
सर्दधैकायनश्लोकेन भगवतो जगदप्रताया प्रमेयतामाहर्षेत । ननु ब्रह्माण्डस्य वृक्षत्वमनिरूप्य-
तेतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रतिपत्तिरित्याहुः।यामाहुर्वृक्ष इत्येसादि । भगवान् वृक्षरूप इति ।
तेनाविवृक्षोसावित्मिजानयोः कोटितः । न पात्र श्रुतौ वृक्षो रक्षान्तरेण प्रतिष्ठितो नानया भव-
त्तः प्रमेयत्वोपगम इति शङ्कम् । “अण्डमेवमिदं वृक्षो यो वेद कथं न स वाच्यः न ज्ञः
अप्यथात् सुखार्थं मारयादिवी”तिश्रुतन्तरे स्मृत्कारणभावश्चात्राफलेन तस्य वृक्षस्य भगवदप्रतायगमा-
दि कार्यरूपवृक्षनिरूपणेपि तेन कारणवृक्षसुताभावात् प्रमेयत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथापि सद्रूपस्य
तथावत्सत्त्वं काळात्मक कचमिति चेन्न । काळस्य जगदुत्पादात्मत्वात् । “गुणव्यतिकराकारो विवि-
धेषु प्रतिष्ठितः पुरस्कृष्टादुपादानमात्रेण लीढयाख्य”इति तृतीयस्कन्धे तथाप्रमेयत्वस्य सिद्ध-
त्वात् । उपादेयत्वादायानात्मकत्वेन फले तथाव्यतिरेकप्रसूतादिति । निरूपितेति । तृतीय-
स्कन्धे “एते देवाः कला विष्णो”दित्यादिकेत्यर्थः । दैत्यकलाश्च फलेषु विषेयमाहुरनाराणां
स्वकादिना ॥ २७ ॥

(२) श्रीमद्भगवन्महापराजितः श्रीशुबोधिनीश्लेषः ।

एकायन इत्यत्र—चैतन्यरूपतेति । तृतीयस्कन्धे सुखिकथनेन चैतन्यत्वं निरूपितमित्यर्थः ।
इदं च त्रैयं सुखादितम् । दैत्यादिकल्प इति । दैत्यानामादिकल्पे सुखसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

त्वमेक एवास्य सतः प्रभृतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ॥

त्वन्मायया संवृतचेतस्तस्यां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २८ ॥

विधाः प्रकारा यस्य । तानि पक्षेन्द्रियजनन्यान्पुत्रलेपनापक्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमना-
त्मकानि भवन्ति । अन्यतोऽपेक्षणाभावः । अथवाप्रमवाद्यः पञ्च । “स वा एष पुरुषः
पञ्चया पञ्चाले”तिश्रुतेः । ब्रह्माण्डविग्रहोपि तथा । अन्यत्र नानन्दः । पञ्चात्मानो यस्य ।
पदिन्द्रियाप्यात्मरूपेण निरूपितानि । “अथमात्मा विज्ञानमायः । ज्ञानं च पद्विषयभुक्त्या
भिद्यम् । सप्त त्वादायस्त्वयो कत्वकादीनि यस्य । अष्ट प्रकृतयो विटयाः शाश्वता यस्य ।
“भूमिरापोनलो वायुः सं मनो बुद्धिरिव च अहङ्कार इतीयं मे निज्जा प्रकृतिरष्टमे”ति ।
नञ् देहवृद्धिप्राणि नवाक्षा यस्य । दश प्राणानष्टदानि यत्र । द्वा जीवान्तर्यामिणौ खगौ
यत्र । एतस्माद् वैलक्षण्यमन्यत्र ज्ञातव्यम् । इतीति सर्वत्र युक्तयः सन्तीति ज्ञापितम् ।
आदिपृष्ठ इति समाहितम् । एवं प्रमेयं निरूपितं भगवत्तात्मकम् ॥ २७ ॥

अवरोपणं वदन् साधनरूपमाह त्वमेक एवासेति । अस्य भगवतः सतः सङ्ख्यम् ।
अनेन मायावादादिपञ्चा निराकृताः । ते हि वैनाशिकाः । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहु-
रनीश्वर”मितिवाक्यात् । तेषामेव मतेष्व जगदौ सत्यत्वम् । अन्यथासतोऽज्ञानकार्यस्य
फलं भगवान् को वा स्यात् । तस्य सर्वस्यापि सङ्ख्यस्य त्वमेव प्रभृतिरूपसिद्धान्तम् ।
प्रकर्षणं सुविधेसादिति । प्रभृतिपदेन पितराविवोपादाकत्वं सूचितम् । त्वमेव सत्यस्य
निधीयतेस्मिन्निति सन्निधानं व्यवहानम् । त्वमेवानुग्रहेतेनेनेति पाठकः । अत
उत्पत्तिस्थितिप्रत्यक्षकर्ता त्वमेव । अन्यथाकमेनेनैवं सुचयति भावप्रक्षितो न नश्यतीति ।
न्येते शुभाभिमानि एव ब्रह्मादय उत्पत्त्यादायधिकारिणो नाहमिवासाङ्गाहुस्त्वन्मा-
ययेति । ये त्वन्मायया संवृतं सङ्कुचितं चैतो मतिर्यथां ते त्वां नाना पश्यन्ति न
तु विपश्चितः । त एव भगवन्ते परिच्छिन्नं जानन्ति ये तस्यैव मायासङ्कुचित-
भवन्ति । अत्येनं हि माहेकमात्ममेव ग्रहते । सर्वस्तुप्रकृत्यर्थं चित्तं पुनरुज्जमेव
भगवत्सङ्ख्यम् । मायया संकुचणामाये कथं परिच्छिन्नं ग्रहीयात् । अत एव त्वां नाना
पश्यन्ति । परिच्छिन्नया दृष्ट्या ग्रहीतो देशो भिन्नतया स्वीक्रित इति मायामोहः ।
अत एव ये विपश्चितस्तो ब्रह्मादीन् परस्परविच्छेदणान् परस्परान्पि तत्तत्कार्याङ्गुरोपेन
तथाविधं त्वामेव मन्यन्ते न तु भिन्नं पश्यन्ति । य इत्यन्ते तेषां माहात्म्यनिरूपणार्थं
निर्देशः । अनेन सुटिस्थानं शुभेभिर्जानां स्वकार्येतिदृष्ट्वैतेन एव यथारुचि भगवद्पूजाः
सेव्या इतिसाधनयुक्तम् ॥ २८ ॥

(३) श्रीमद्भगवन्महापराजितः श्रीशुबोधिनीश्लेषः ।

त्वमेक एवेत्यत्र—सत इतिपदकथनसाधनरूपकलमाहुरन्यथेति । जगत् सत्तायावे वा-
त्कर्तृत्वेनोच्यतावे “भगवान् को ब्रह्मा तासतः कर्ता स्यात् । भगवतो ब्रह्मणो वाज्ञानकार्यकर्तृत्वे-
ज्ञानरूपत्वं सादितिवाच्यः । सर्वज्ञानं दुर्गाभिवादायः सत्ता इति तत्पञ्चम्यतिरेको ज्ञेयः । चित्तं
पुनरुत्पत्तिमिति । अन्वयः सर्वप्रज्ञादुपममित्यर्थः ॥ २८ ॥

विमर्षि रूपाण्यवबोध आत्मन् क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥

सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥

त्वय्यभ्युजाक्षाखिलसत्त्वधात्रि समाभिनावेशितचेतसैके ॥

स्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाभिम् ॥ ३० ॥

कलमाह विमर्षीति । त्वमवबोध आत्मनि रूपाणि विमर्षि । ये त्वां सेवन्ते
पूर्वोक्तप्रकरणे तेषां रूपाणि ज्ञानरूप आत्मनि विमर्षि । सायुष्यं तेभ्यः प्रयच्छसि । अथ-
वान्बोध आत्मनि शुद्धात्मनिष्ठः रूपाण्यवताररूपाणि विमर्षि येषु भवाधिप्रमत्तानां
कथने । रूपाणां ग्रहणस्यान्यदधि निमित्तमिहाह क्षेमाय लोकस्य चराचरस्येति ।
चराचरशब्देन प्राणिनाः क्षत्रियाधेति न्यायविदः । भवाः प्राणिनः । अचरा सृष्टयः ।
उभयेषामपि क्षेमाय । अनेनैहिककलदानार्थमपि भगवदवतार इति । गुणैर्ब्रह्मादीनामपि
भगवत्त्वाद् रजसा तमसास्पृशतारः सम्भवतीति सत्त्वार्च्यमेवाह सत्त्वोपपन्नानि लोकाः
सृष्टीनि मत्स्यादीनि । ब्रह्ममहादेवोत्पाद्यविदेविकयोरेव्यवताराः सत्त्वरूपा एव । तत्र
निर्दशनं सुखावहानीति । ये सर्वप्राणिषु सुखमावहन्ति । उपपातोक्तत्वाद् दैत्यानामपि
सुखदानि भविष्यन्तीत्याशङ्काह सतामेव सुखदाणि । खलानां स्वभद्राणि । लज्ज-
पूर्णं दैत्यानां निर्दशः खलानामिति । सर्वदोषनिषानां खला ये परेभ्यो दुःखदातारः ।
मुहुः इति । सर्वेषां खलानां वारंवारम् ॥ २९ ॥

एषं लौकिकप्रकरणे चतुर्णां निरूपणमुक्त्वा स्मृतिप्रकरणे पुनश्चतुर्णां निरूपणमाह
स्वपीति चतुर्भिः । स्मृतिषु योगो धर्मः । स च योगो बुद्धिश्च इति यो देवहितो धर्मकल्पं
निरूपयति । हे अम्बुजाक्ष ! अखिलसत्त्वधात्रि त्वयि समाभिनावेशितचेतसा करणेन
स्वत्पादपोतेन भवाभि गोवत्सपदं कुर्वन्ति । योगे प्रत्यक्षो भगवान् संसारार्थ-
हारवन्तीति सिद्धम् । अम्बुजाक्षेति । वरुणेनैव पापनाशकत्वमुक्तम् । यो योगस्मृतीय-
रूपे निरूपितः स सर्वलोको भगवत्प्रियकः । तदाहखिलसत्त्वधात्रि । अखिलानां
सत्त्वानां प्राणिनां धाम स्थानम् । सर्वसत्त्वमुपनिधाने वा तादृशे भगवति । आसमन्ताद्
वेशितं चित्तं वसिष्ठादस्तेन समाभिना करणेन कृत्वा स्वत्पादः पोतो भवति । समुद्र-

(१) श्रीमत्पुरुषसूक्तविरचित्वा श्रीरिष्येनी ।

विमर्षीलस विद्वतो-चराचरशब्देनैवादि । "यस्य ब्रह्म च ध्वं चोमे भवत बोदन्"
इतिश्रुत्यल्लिख्यं कुर्वन् "प्रासा चराचरप्रधान"दितिस्ते नियन्त्राण्येकः ब्रह्मक्षेत्रे "पराचर"शब्देन
न्यायोक्तदिति तथेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीमुतोपिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विमर्षीत्यत्र-अमेन क्षेमायापतारोत्पाद देतेषु वक्ष्यते येनितो ज्ञेयः ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्राज्ञकृतः श्रीमुतोपिनीलेखा ।

विमर्षीलस-चराचरशब्देनेति । एतन्नयवयवौनाचरशब्देनेत्यर्थः । चरशब्देन 'सर्वेय
पश्चिन्नम् एतन्' इति सर्व व्याख्यातम् । टिप्पण्यामप्येवमार्थो ज्ञेयः । आर्षिदेविकयोः इति ।
चिद्वर्गं रज आनन्दमयैकम् एतन्नयववक्ष्यते । तथा च तादृशो भगवान्नेवेति भगवदवतारा
एवेतिवारः । भगवदवतारान् यत्र चराचरसमोदरे उच्यते तत्रैते स्वसाम्बन्धी ज्ञेये चरत्पदसिद्धौ
वापिगीतिकरोत्तरतापिसिद्धयः दैत्यानां वैतत् फलं क्रियन्मन्त्रम इति दैत्यवक्ष्यन्वतिरेको ज्ञेयः ॥ २९ ॥

तरणसाधनं पोतः । चरस्य पृथ्वीरूपस्याकाशरूपस्य वातरूपस्य वा पोतत्वम् । भूमिभेत्
सर्वजनीना । आकाशं च । भगवद्वायवकसमावी भगवति विद्यमाने पादस्य पोतत्वाभावात्
समाधिकल्पितत्वे च संसारस्यवसातत् कथं पोतत्वमित्याशङ्काह महत्कृतेनेति ।
महद्भिः कृतेन । महाग्नो हि सर्वस्यापि पदार्थस्य सत्त्वसाधनात्मयगच्छति । अतः
समावायेव भगवत्कृतौ स पादः संसारतारको भवतीत्यलौकिकसामर्थ्येन न युक्तिविरोधः
शङ्कनीयः । "अर्थतु परमो धर्मो यदु योगेनात्मदर्शनं"मितिस्मृत्युते । यथा यागादि स्वर्गसाधनं
तथेदमप्यष्टद्वारा अभिव्यक्तीत्याशङ्का तद्विराकरणार्थमपि महत्कृतेनेत्युक्तम् । पादपोतो
महान् कृतः । इदं संसारवारं चाभिग्राह्य यथा तिष्ठति तावान् कृत इत्यर्थः । कर्णं
समाधिरय । गोवत्सपदमिति । तौर्णसंसारस्यास्थापितत्वाद् वत्सपदकरणम् । अनेन
संसारं स्थिता एव संसारं तुच्छं मन्यन्ते । अनतिगम्भीरत्वाय वत्सपदम् । समापी स्थितः
समापिनिर्वाहकं संसारमतिवृत्त्यन्ते मन्यते । तिष्ठो योगः स्वयमेव सर्वमेव संसारं
शोषयित्वा स्वनिर्वाहकमेव स्थापितवान् । न च ते महापुरुषा अन्येषामुद्धारमकृत्वा वत्स-
पदत्वमात्रे जातेति स्वयमेव तरन्ति । अतो वत्सपदमेव कृत्वा यावदव्येपासुमुद्धारो भवति
जावत् तूष्णीं तिष्ठति । अत उक्तं वत्सपदं कुर्वन्तीति प्रमाणसमाप्तिः ॥ ३० ॥

(१) श्रीमत्पुरुषसूक्तविरचित्वा श्रीरिष्येनी ।

स्वत्पादपोतेत्यत्र- भगवद्वायवकेत्यादि । अक्षरपञ्चपुत्रपतिरयम् । भगवतः पुत्ररूपेणावि-
रूपे वायवस्य चरपुरुषत्वम् । तदा भगवतेव तरणसम्भवे तावन्नाशस्य तयात्मयुक्तम् । एतदेवोक्तं
भगवन्तीत्यादिना । न च तेन पुत्रेणापि तत्सम्भव इत्याह समाधिकल्पितस्य चेति ॥ ३० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीमुतोपिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वपीत्यत्र-इतिव्याधिरूपानां चरपुत्रेपि कथं पोतत्वमित्याशङ्काहामहर्भूमिभेदित्यादि ।
स्वैवेत्येपरिच्छलेन पोतत्वस्य प्रसिद्धत्वात् वा पोतत्वा सर्वजनीना । आकाशस्य च विष्णु-
पदस्यापि प्रसिद्धत्वात् "यत्र वातराजं त्वं तारकानां तारकम्"मितिश्रुत्या तस्यैव कत आकाशेनैव
तस्मां तारकात् तदपि पोतकं सर्वजनीनम् । प्रकृते च पृथ्वी स्थित्वा क्रोडिताचनकत्वे "स्रष्टि-
पोयेतिमन्त्रो"तिपात्रेण स्वैवेव प्रयोजकत्वाद् पोतत्वम् । आकाशस्यापि हार्दस ध्यान-
प्रयोगत्वात् पोतकं कोषम् । अक्षरपञ्चपुत्रसिद्ध्याप्यपि भगवद्वायवकेत्यादि । तदेतद् टिप्पण्यं
विष्णुवत्सधरेत्यादि । तेन पुरुषरूपेणेति । समाधिकल्पितपुत्ररूपेण । सुपोतिर्गन्धां समाधि-
कल्पितस्यापि तारकत्व उपपत्तिमाहुरयं विज्ञादि । तथा च समाधिकल्पितस्याल्लर्शनस्य मानस-
धर्मत्वस्य तत्त्वमित्यर्थः । कथमष्टद्वारकतानिवाचयमित्यत्र आहुः पादेत्यादि । कर्णं समाधि-
रेनेति । तथा च यस्य कर्णापि कर्णस्य व्याप्तस्यैव पोतत्वमभिप्रेतम् । न तु वासवसेति तस्यापि
तवाभावात्पुत्रमित्यर्थः । महान् कृत इति । महत्कृतवायवस्यवत्स कृतशब्दस्य तात्पर्यमिदम् ।
इति प्रमाणसमाप्तिरिति । मन्वदर्थनभक्तकृतं प्रमाणपर्यवसानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्राज्ञकृतः श्रीमुतोपिनीलेखा ।

त्वपीत्यत्र-समाभिनावेशितचेतसेति । समापिनेत्यत्र विशेषणमावेशितचेतसेति ।
तथा च महद्भिः पादस्य पोतत्वकत्वे समापनेव कर्णत्वमेव तथाभ्युपादानादिति ज्ञेयम् । सर्वोत्पन्न-
क इति सर्व व्याख्या यत्र पश्चिन्म योगे । सर्वोपि प्रत्यय आत्मत्वेन भासते इत्यर्थः । तदाहोति । भगवन्ती-
त्यत्रसामान्यापत्तिः । चेत्तस्य भगवत्कृतैवकृतेन विषयसर्वेसंपत्ति योजनमाहोत्यर्थः । आकाशरूपस्य
चेति । विषयो विष्णुपदप्रसिद्धेः । चेत्प्य इतिश्लोके श्रुत्यावल्यादितिभावः । सर्वजनीनेति ।

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं युमन् भवार्यं भीममदश्रस्तीहृदाः ॥
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥३१॥

तादृशेन प्रमाणेन वत् स्थितिं तत् प्रयेषमाह स्वयं समुत्तीर्यति । सीमेत्यास्थाप-
नैव वत्सपदकरणात् सम्पूर्णानुवादे सुदुस्तरं भवार्यं भीममित्युक्तम् । मोक्षप्रतिपादक-
त्वात् सर्वथास्त्राणां मोक्षः सम्प्रदायस्य प्रयेषं भवति । स्वयं समुत्तीर्य भवत्पदाम्भो-
रुहनावमर्षैव निधाय ते याताः । सम्पुष्पाणामुत्तरेषु तद्वत् स्थितिं यत्कथमिति दुर्घटत्वमाह ।
सुग्राहो हि दुस्तरः स्वतः । तत्रापि नकादिभिः कृत्वा सुदुस्तरः । ध्वसनमृत्युजरादि-
भिरलौकिककरणसामर्थ्यापातकः । स्वतोपि भीमो भवानकः । युमसितिसम्बोधनं चरण-
स्त्रिषदोपनिवारणसमर्थ इति ज्ञापयति । यथा सूर्योन्धकारं सर्वजगत्पूर्णं ज्ञात्वं भवं च
स्वत एव निवारयति तथा त्वच्छरणप्रसादात् तेपि संसारमुत्तीर्याः । तर्हि कथमन्येषा-
मुच्चारः ? का वान्येषामुच्चारं तेपामपेक्षा ? तत्परिहारायमाहावच्छसीहृदा इति ।
अवच्छमच्छिद्रं सफलं सीहृदं येषामिति । अनेन पूर्वमेव कृतं सीहृदं सार्थकमेवेति
तेषामवश्यमुपायकरणम् । तदुपायमाह भवत्पदाम्भोरुहनावमिति । तेषून्धेषु तदनु-
सरणेनैव भवान् संसारो गत इति पोटकोपि पादः सुलक्षः सम्प्रदर्शकः । तत्कृपायानति-
गम्भीरोम्भोरुहनीकारणो जातः सुग्रहश्च नदीरूपो जातस्तदाह भवत्पदाम्भो-
रुहनावमित्यर्थैव निधाय याताः । ननु ते महता प्रयासेन भगवत्तत्पदाम्भो वदति-
कृत्य चरणमारुह्य सर्वं चरणे निवेश्य यातास्तदुपदेशिनस्तु न तद्विधा इति कथं तर्णं
भविष्यतीत्याहङ्गाह सदनुग्रहो भवानिति । सत्यनुग्रहो यत्न । भवानिति । अक्षिप्रयं
सम्प्रतिरुक्ताः ॥ ३१ ॥

(२) श्रीपुत्रकोसचरणप्रणीतः श्रीसुधोपनिषद्विष्ण्वोः प्रकाशः ।

स्वयमित्यत्र—सम्पूर्णानुवादे इति । अन्यं प्रति सम्पूर्णानुवादे । किञ्च प्रयेषं योग-
प्रमाणेन प्रमितं भवतीत्यत आहमोक्षेत्यादि । मोक्षः सम्प्रदायश्चेति । फलत्वेन साधनत्वेन
पेतिशेषः । तथा चेत्तद् इयमिह योगवर्णय प्रमितं भवतीत्यतस्तथैतर्षः । अलौकिककरणं च

(३) भीमद्वारावतपद्मसम्बन्धसुधोपनिषद् ।

सर्वमेव ज्ञानं प्रति पोटत्वं साक्षरित्वं । पूर्वं भगवान् तावतीत्युक्तं तत्र 'पादस्य पोटत्वं
सम्पत्तये'तिशेषो ज्ञेयः । इतिस्मृतेरिति । अतो पर्वत्वात् वागादिपर्वच्छाया फण्डसाकल्यं ज्ञेय-
तर्षः । महान् कृत इति । सदादिपदानि विद्यां महत्त्वदक्षयनेन पोतेषी महत्त्वम् । तथा च
क्षालयतीत्यर्थः । विग्रहस्तु महतिः कृतेवेति सूत्रं कथं । महतिः क्षातो महात्वेन भवतीतिभावः ।
आभासेष्वप्येतायेकवचनं तत्र 'महा भवत्ये'तिशेषो ज्ञेयः । प्रमाणसमाप्तिरिति । अत्र प्रयापं योगो
भगवत्पदाम्भोरुहनावमत्र । तथा च वत्सपदकरण एव तत्समाप्तिः । तर्णं त्वनुग्रहसाध्यवस्त एव
प्रयेषनिरूपकमिच्छोके वक्ष्यत इतिभावः । दैत्यानां विमर्षपरिवोषितो गिरीभारयोग इति
तद्व्यतिरेकः ॥ ३० ॥

स्वयमित्यत्र—अलौकिकानां साधनानां ज्ञानादीनां कृते योधादिस्मृदान्ने यत् सामर्थ्यं
चित्तमालिङ्ग्यादिस्मृदान्नेन तत्तातकः । संसारसक्तौ ज्ञानं कार्यक्षमं न भवत्यत एव ज्ञानिनो भीताः

येन्येरविन्दक्ष विमुक्तमानिनस्त्वयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यभोनादतयुष्मद्वृद्धयः ॥ ३२ ॥

साधनं महतामुपदेशमाकारः । स च अर्थादुक्त इति साधननिरूपणे तदतिरिक्तसाधना-
न्वेव निराकरोति येन्येरविन्दक्षेति । अन्ये गिरीश्वरसाक्षात्प्राप्तिनः । ते हि पूर्वज्ञानानु-
सारेण भगवत्समुपासते । एवं बहुजन्मनिः प्रवृद्धं ज्ञानं विकर्मसहितं भगवदंशमात्मने-
सुकरितं त्याजित्वा निरीश्वरसाक्षात्प्राप्तये मायावादं पापकम्पन्ते । ते चेत् पूर्वपदेव तिष्ठेयुस्तथा
सुति कृतार्था भवेयुः । तथापिद्विर्विकर्मकता । ते च पूर्वज्ञानेन देहेन्द्रियप्राधान्तःकरणार्थास-
रहिता जाताः । महता कष्टेन सर्वस्वदक्षिणया सर्ववन्धुपरित्यागेन सर्वसुखैवसुखेन तपसा

(१) श्रीपुत्रकोसचरणप्रणीतः श्रीविष्णोः प्रकाशः ।

येन्येरविन्दक्षेत्सर्व—सम्पन्नानुसारा नारीशुद्धौ भवतीति तदर्थमपेक्षानादिकं यत्
तदेव विकर्मैति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुत्रकोसचरणप्रणीतः श्रीसुधोपनिषद्विष्ण्वोः प्रकाशः ।

पूर्वोक्तसाधनपरिचयः । ननु श्रीदेवर्षिपति संसारस्य समुत्पत्त्यनुगतं प्रसुप्तास्मिन् दुस्तरत्वा-
द्युक्तेन चरणस्य पोटत्वकथनेवेति तदपराधं किमिति नैत्यादिकमुच्यत इत्याकाङ्क्षाभामुल्ले-
खित्यादि । सर्वप्रदर्शक इति । कृत्परिच्छिन्नतया सर्वसंसारप्रदर्शकः । एतस्यैव विवरणं तत्तत्तुल्य-
त्वादि । एवं च पूर्वोक्तं साधनं योगरूपेण प्रमाणेन भगवत्करणार्थमिदमागामकसाधनमूर्तं
प्रयेषं ततो भगवत्पदाम्भोरुहनावमिति फलत्वं च प्रयेषं प्रमितं भवतीत्यर्थः । चरणस्य सम्प्रदायपरत्वं तु
पूर्वोक्तोक्तमहत्कृतपदादेव सिद्धमिति न चोपायसरः । एतद्विशदं च "भक्तियोगेन भवति
सम्पत्क प्रपिहित" इति प्रमाणकफलोक्त्यासमापितवन्धीत्यर्थः । सम्पन्नमुग्रहो यत्येति ।
तथासीधोनामतथात्वेपि तत्सुलभेष्वापानेनमुग्रहात् तदनुसारिणसारयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

येन्य इति—नवविस्मिन् श्लोके बहिर्ध्वनिनिर्देश इत्येतं न तु किञ्चित् साधनमतः कथमस्य
साधनवोक्तमिति काङ्क्षायां तदोपपन्नभारप्रायः साधनमित्यादि । तथा च तदतिरिक्तसाध-
नाधिकं साधने निराकृतं तत्र उच्यित्याद्यो भवत्यन्याया पाक्षिकत्वं सादिति तदतिरिक्तसाधना-
दि निन्द्यान्वायेषां साधनत्वेन कथनमितिभावः । विकर्मसहितमिति ज्ञानविशेषणम् । तदेतद्
रिष्णोर्णां विशुद्धचित्तं सम्पन्नमिहादिना । सुधोपनिषां तथापुद्धिरिति । गिरीभारविशुद्धिः ।

(३) श्रीमद्वारावतपद्मसम्बन्धसुधोपनिषद् ।

संसारद्वि विरक्ता भवन्तीतिभावः । तेरीति । पूर्वोक्तोक्तमफोपेन कृतपदपदा अपि सर्वयोगो
सीमाः प्रसादादेव न तु योगवदेत्येवमिच्छन्तः । अच्छिद्रं सफलमिति । अच्छिद्रसीहृदत्वा-
न्नेषामुद्धारः सफलसीहृदत्वाद्योद्धारपेक्षेति शब्दावधारणः । द्वितीयपदं विद्वन्मन्त्रमेति ।
ज्येतेतिशेषः । सार्थकमिति । सफलमित्यर्थः । इत्यत्रैवेति । चराम्भोरुहनीकारूपो जात इति
हेतोर्नैव निधायेत्यर्थः । दैत्यानां च संसारोपपत्तिरिति तद्विशिष्टः ॥ ३१ ॥

येन्य इत्यत्र—वायव्यासात्मकत्वेन पूर्वं सत्त्वमातीत्यायनेनाहुस्ते हीति । पूर्ववदिति । विकर्म
प्रेक्ष कुतुहल्यर्थः । तथापुद्धिरिति । बहुजन्मनिः प्रवृद्धं ज्ञानमित्यर्थः । विकर्मैति । महता कष्टे-
१५ भा. प. २० ॥

तथा न ते माधव तावकाः कचिद् अश्रयन्ति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ॥
त्वयामिष्टा विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥

अथवा ब्रह्मात्मभावनां प्राप्तवन्तः । तदेव तेषां परं पदम् । य इति प्रसिद्धाः । अन्ये भगवद्भिरावा भगवद्भिराचरेण यान् भगवानन्यान् गन्तवे न स्वासीदृष्टाः । कमलनयनसिन्धोर्धनेनासुरपशुपातात् तेष्वर्थांस्तं सुखितम् । न हि रात्री कमेले विकारोति येन रात्रिस्त्रैरानोदोत्पद्येत । अतोल्य एव । पूर्ववासनवात्मानं विमुक्तमेव श्रम्यन्त इति विमुक्तमानिनो न तु विमुक्ताः । ज्ञानं शास्त्रोपै विषयत्वेनात्मानं गृह्णाति । अलसस्मास कम् । विषयान्तरवत् तस्याप्यभिमानजनकत्वात् । अत एव स्वयि पूर्वस्थितो भावः साधनत्वेन परिग्रहादसोत्तं गतो यो भावस्वाभावतोऽपि विशुद्धा श्रयिष्यताम् । अतः साधनाहङ्कारादिसर्वदोषसम्बन्धे स्वात्मःकरणे दुष्टे जाते महान्तस्ते कथं न जानीतुर्वयं दुष्टा इति । तदा तं मार्गं परित्यज्य यत्नमपि कुर्वतः । अतोविशुद्धतुल्य एव जाताः । परमशुद्धा य स्वदोषाः स्फुरन्ति । ज्ञानस्य पूर्वोपस्थेय एव स्वदोषस्फुरणम् । अतः कुञ्चेषापि परं पदं ब्रह्माभावाकृष्टानादनुत्पन्नमदृश्यम् । पतन्त्येव । जीवस्य श्रुतेरपि परस्य प्राप्ताश्च गतो निरालम्बने मार्गं भगवच्चराणातिरिक्तमवलम्बनं न सम्भवति । यतो विषयं निष्पृण्यमेव । भगवच्चराणावलम्बनेनैव पुरुषसोर्ध्वगमनं शृङ्खलद्वीपे श्रीपादारोहणे शृङ्खलापरित्यागवत् । अस्य चरणस्य ब्रह्मापिक्लेशपरित्यागमायाजानादनेति । आदर्शमात्रेणापि न पतन्ति । जाद्वर एव वा चरणस्थितौ हेतुः ॥ ३२ ॥

नम्येषं सति भक्तिमार्गानुसारेणापि भगवद्भजने विकर्मादिना कालान्तरे पुनर्दुःखिनाशप्रसङ्गः । साधनत्वेनैव भक्तिमार्गस्यापि स्वीकारात् । अतस्तुल्यत्वात् किं मार्गान्तरपृथगेत्येवाशङ्का स्मार्तस्यापि भगवन्मार्गस्य फलमाद्यतेति । हे माधव ते पूर्वं उन्नतं प्रपञ्चा अपि तावकाः सन्तः कथिद्वारोहोपागमसाधनां अद्रष्टव्यमपि न । पादोत्थेन प्रमादादपि न पतति । आरुह्यमाणमार्गात् स्वमार्गादपि न पतन्ति । मार्गस्यैव तथात्वात् । यथा वस्तुरक्षणायां मध्ये सुगन्धप्रसङ्गः सौम्यं प्रामोत्येव । लङ्-

(२) श्रीतुल्योत्तमचरणप्रणीतः श्रीतुल्योपनिदिनित्येषोऽर्थः प्रकाशः ।

नेत्यादि । इदं कुरुष्वदश विषयः । अरुपपक्षपादितः । अरुपपक्षपादितो तेषां तथात्वात् । तस्मादिति । विषयत्वेनाशङ्कादिरूपः । साधनत्वेन परिग्रहादिति । भावनासप्तमत्वेन परिग्रहात् । शृङ्खलद्वीपे त्वयादि । पुराणान्तरोद्धारः । परित्यागजदिति । समर्थं वतिता ॥ ३२ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाद्वारात्कृतः श्रीतुल्योपनिदिनेत्यर्थः ।

विकर्म फलं यस्यासाद्यो जातेतिशेषः । विकर्मं सप्तादितवती तेन विमुक्तमानिनो जाता श्रीवा एव ब्रह्म साश्रयेण मुक्तिरितिभावनादिनामनतस्त्वित्यन्त इत्यर्थः । परंपदारोहे पातोऽस्मात्पतति इत्यत आहुस्तद्वेचिते । ब्रह्मत्वेनाश्रयावस्थेन न तु भगवद्विभावो लब्धेयः । इदमेवापि निवृण्वन्ति ज्ञानं शास्त्रोत्तरमिति । ब्रह्मात्मभावकारणं 'तत्त्वमसि'सादिपात्राचारमिलयः । निषेधविषयिवावहितं ज्ञानं त्यागमपि भगवत्प्राप्तिरपि भवतीतिभावः । शृङ्खलापरित्यागवदिति । तत्र शृङ्खलापरित्यागे सति यथा पतन्ति तथैव पतन्तीति मूल्यात्स्यामान्यपः । ब्रह्माणदीति । ब्रह्मपरिक्षेपः शृङ्खलापदं परित्यागपदं प्रयोगात् । अत्र श्रेष्ठः परित्यागपदात् यवास्तीत्यर्थः । विकर्मसहिता ज्ञानिनोस्मिन्नलोके उक्ता दैवाः । सप्त तदश्रीक्रेण तत्त्वज्ञान्यतिरिक्त उक्तः ॥ ३२ ॥

मादिरक्षकक्षिपरीतम् । यद्यपि स्वतन्त्रतया भगवाश्च सेवितस्तथापि भगवानिति तस्य पातो न भवत्येव । माधवेतिस्मरणेन रात्रापि विहासेन तत्रत्यानां दर्शनायम् । तेन विकर्मतुल्यत्वेपि सेवापरत्वात् भगवद्दर्शनं नाभ्येतिमिति निरूपितमत एव तावकाः । अर्थो हेतुस्त्वयि बद्धसौहृदा इति । सौहार्दं स्नेहो रक्षुस्थानीयः । स स्वात्मानं जीवं भावचरणे वज्राति । अतो युक्त एव तेषामन्धः । नम्येषं कालादयः कथं तावत् श्रययन्ति भक्तिं वा न नाशयन्तीत्याशङ्काह स्वयामिष्टा विचरन्तीति । स्वयामिष्टो बाह्याभ्यन्तरसर्वभावेन रक्ष्यमाणः । बुद्ध्यादीनामपि नाशान्तरमवादन्यत्रैवाश्रयमात्रेण न अद्रष्टव्यमिति युक्तम् । अत एव विचरन्ति । सर्वत्र विशेषेणानिन्दया सर्वेषु लोकेषु जमन्ति । कालादिभवरहिता निर्भयाः । यद्व्येषां त्यागस्थानं भयस्थानं वा तदेव तेषां परिश्रमणस्थानमित्याह विनायकाानीकपमूर्धसि । विनायका विप्रकर्तारः । विप्रार्थेन विप्रा उच्यन्ते । तेषां मायका जनका एव भवन्ति । तेषाममीकं सेना । एकस्मिन्

(२) श्रीतुल्योत्तमचरणप्रणीतः श्रीतुल्योपनिदिनित्येषोऽर्थः प्रकाशः ।

तथा न ह इत्यतः किमोक्तिरेतत् । यः कश्चिद्वैष्यो तस्योक्तो मित्याचारोपायमयी'सादि-
वाप्येनैव वैषम्यविपरित्यक्तोऽपि विकर्मादिना । साधनत्वेनैवैति । तदीयतासाधनत्वेनैव । अतस्तुल्यत्वादिति । भगवद्भावे साधनत्वेन परिग्रहस्य तुल्यत्वात् । स्मार्तस्येति । मोक्षोप-
दृष्टिः । पूर्वं तद्वत् प्रपञ्चा इति । इदं दुल्लसत्पादस्य विवरणम् । तयापेयमन्यः । ये
तथा पूर्वं तद्वत् प्रपञ्चास्त्येपि तावकाः सन्तो न अद्रष्टव्यमिति । पाद इत्यादि । इदं
अद्रष्टव्यमिति ज्ञेयस्य विवरणम् । एतस्यैव निष्कर्षादुत्तराच्छेदादि । यत् तु 'यथा पूर्वोक्तोक्तोऽपि
तथा ते तावका न अद्रष्टव्य' इत्यर्थः कथिद्वारोहो तया च "पातो भवति परं तथा न पतती"त्यर्थ-
चात् तन्मन्दम् । तत्परिपदस्य वैषम्योपदेष्टः । यदि हि तत्त्वज्ञेयस्येदं यद्वचनं तदा तेन पूर्वो-
क्तोक्तो एव परामर्शोपाः । तेषां तु पात उक्त इति न अद्रष्टव्यमितिभावस्यैव विरोधः । इदं च
मुच्यमन्वस्य पक्षेयकचनं तदा तेनैव भगवद्विभावः शास्त्रात् साधकपदस्य वैषम्यम् । एवमन्य-
दपि तर्कितं दुष्प्रणामितिदिष्टम् । तत्रत्यानामिति । रात्रौ भवानां भवति विहासचिह्नानाम् । स्मार्त-
भक्तिमार्गे विषयानां जीवानां वा दर्शनार्थमित्यर्थः । विकर्मतुल्यत्वं इति । विषयसहितज्ञाने-
नेतर्मागौल्ये "यपि चेत्तु सुदुरास्य" इतिभावत्वात् तत्त्वज्ञेयः । अत्रमाशङ्कः । ये नन्तः तेषां
कुल्लेनैव न विषयासहितज्ञानेन विषयानां विविधेषु अन्वयेषु सत्त्वस्वरूपस्थिति विहासचिह्नानि
अदर्शयति । तदा चिह्नानामतिरिक्तपरित्यागं भगवद्भिरासे संपादयितुं शक्यमितिभावोदु-
क्तमते तदा निषेधं त्यज्या भगवत्प्राप्तिका भवन्तीत्यर्थः । नम्येषां भगवतः किं प्रयोजनमत-
बाहुरत एवेति । यत्तत्तावकाः । पूर्वमेव भगवदुपहृताः । तावत्कालभावे त्वयैवं किमिति

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाद्वारात्कृतः श्रीतुल्योपनिदिनेत्यर्थः ।

तत्त्वत्वेनाश्रयो—अन्तास्तु तावदा अपि न पतन्तीतिश्रमिलोके निरूप्यत इत्याशयेन तदा-
वातमाहुर्नम्येविति । तत्र ब्रह्मादभ्यन्तरी पद्यात्वेन वक्ष्यते । पूर्वं सनकारिरुपस्य ब्रह्मादस्य
भगवद्भिरादि शोभेन विकर्मणा दैत्येषु रुज्म वातं परं तत्रापि भगवत्येव न तत्पापातः । अत-
स्तस्यैव सप्तमोक्तं विकर्मणा कन्मनाज्जतं वातं परं तस्यैव शिष्यश्रमणा मुक्तिरेव न तत्पापातः । प्रेत-
ना'प्रापि वेदनिन्दापापमर्कपरत्वात् तथा नम्येव न मयेत् वातः किन्तु दैत्येषु वाप्येतै पूर्वसंस्कारतत्त्व

सत्त्वं न चेद् भातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥

ननु अज्ञापरिणो गृह्यस्यापि श्रेयोदानार्थमात्मविषयकस्यातत्तदात्तसत्त्वाश्रयणं भवतु नाम ज्ञानस्य तु सिद्धकलदात्तत्वादसिद्धकलेपि साक्षादेव फलजननसम्भवात् तज्ज्ञाने तत्साधने तत्पति वा भावनाः सत्त्वपुनर्विषयत्वं इत्यादिज्ञाह सत्त्वं न चेदिति । इदं श्रुतसत्त्वं सर्वशक्तं सर्वकर्मकलदात्त चेन्न भवेद् विज्ञानमपि न भवेत् । "सत्त्वात् सज्जायते ज्ञान"मिति सत्त्वाभावे ज्ञानं न स्यात् । न च साक्ष-
सिद्धेन सत्त्वगुणेन ज्ञानमुपस्थापयितुं शक्यते । परकीयत्वात् । यस्मिन् क्षणे साक्षात्तु-
सम्पन्नं तदर्थानुष्ठानं वा तदैव तत्सत्त्वमाविर्भवति । तज्जर्मत्वात् । इदं तु निजम् । न च तैरपि स्वमूलकारणभूतं सत्त्वगुणमुत्पादयितुं शक्यते तेषां कर्तृत्वाभावादिति ज्ञापयति हे भातरिति । विज्ञानमनुभवः । स च सत्त्वकमेतः करणे भवति । यथा यथा च विद्युष्यते तथा तयाकाशहृते भवति । श्रुतसत्त्वविर्भावे एव विज्ञानं नुक्तं ययो-
रप्येकजगत्स्य सत्तां भूधृक्प्रसम्पादनं सुकरं न तु ध्रुवनन्तरं तत्प्रसम्पादनं शक्यम् । अतो भगवता सत्त्व आधिभोविते तत्त्वगुणा भगवता सह सत्त्वमपि इदमेव समागच्छेज-
त्यन्यथा । निषिध्यमानं शास्त्रीयं भविष्यतीत्याशङ्क्य निश्चिनःप्रज्ञानभिदापमार्जन-

(२) श्रीतुरक्योत्तरचरणप्रणीतः श्रीशुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र—पूर्वोक्तं पञ्चमस्कन्धेदेनाक्षिपन्ति भविष्यतीति । भवतु नामेति । तदनुयोगकारकं भवतु नाम । सिद्धकलदात्तत्वादिति । सिद्धस्य प्रमान्तरूपस्य योक्षात्-
सत्त्वकदात्तत्वात् । असिद्धकलेपीति । न सिद्धं इतिविचारप्रत्युक्तं फलं यस्य तादृशे तत्सपि साक्षादेव द्वारातन्त्रान्तरेष्वेव ज्ञानात्मकफलजननसम्भवात् । तथा । तज्ज्ञान इति । वेदोक्तं ज्ञानेति । अथ मूलश्लोके चेदिति त्रैकं वदं किन्तु नोपपत्तिः । इद्वचनार्थः । तथा यैवं योजयान् । इदित्यवधारणे । हे भातरिदं निजं सत्त्वं यदि न भवेदज्ञानभिदापमार्जनं विज्ञानं च न भवेदिति शोष्या । तदेतद् व्याकुर्वन्तीदृमिष्यादिति । चेदिति वदं तु तर्कलदार्शभाहृतं नोप्यम् । ननु सत्त्वान्नसर्वशक्तो चेन्नक्षेत्रविषयस्य निर्वोदाह भगविष्णोर्भवेत्तत्वाद्वा ननु न च शास्त्रेत्यादि । ज्ञानमिति । साक्षात्काररूपं ज्ञानम् । तदर्थमस्त्विति । शास्त्रपर्यवसात् शास्त्रपेक्षत्वात् । तैरिति । शास्त्रीः । विज्ञानस्य उपासने प्रसिद्ध इति तद् व्यापकत्वात् व्याकुर्वन्ति विज्ञानमनुभव इति । अथमदमिलयेदनामुभयः । यथा यथेत्यादि । आनन्द्यामीसांसां प्रज्ञानन्दः "श्रीविषय चक्षुषादृष्टो"

(३) श्रीमद्भद्रमहाचार्यकृतः श्रीशुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र—आभास आत्मविषयकस्येति । अमोहोदयेतदभावादसिद्धं सर्गादिरूपमेव फलं भविष्यतीतिभावः । असिद्धेति । पराशक्त्यविज्ञानश्रेयोपतिः । सत्त्वस्य चेति । ज्ञाने तत्पति वा सति । कलदानार्थं सत्त्वापेक्षः नास्तीत्यर्थः । तथापि ज्ञानार्थेय सत्त्वपेक्षेतिस्मात्मानं भविष्यति । व्याख्याये भिजपदव्याख्यानार्जनं च शाश्वतेति । धातरित्यस्यामासमाह्वनं च तैरपीति । शास्त्रेति । स्वस्य मूलकारणभूतं शास्त्रोपाधिं सत्त्वानि गुणा अंशं यस्यात्तं निजं वदुः सत्त्वमुपासक-
हृदय उत्पद्यितुं शक्यम् इत्यर्थः । श्रुतसत्त्वोद्रेक कश्चिभिः शास्त्रप्रकटनात् सत्त्वस्य शास्त्ररू-
प्त्वं । तेनापिति । शास्त्राणां भवदार्थसत्त्वोत्पादकत्वात् यतो यतो जित्तत्त्वोत्पादकत्वं तस्यैः । सत्त्वस्य निज्ञानहेतुत्वं न्युत्पादयन्ति विज्ञानमिति । प्रकाशान्तरेणाप्याह्वयं यथेति ।

अ. २ श्लो ३५.] श्रीटिप्पणी-अभास-लेख-योजन-आदिप्रत्ययस्य आदिनिर्विषयिणी ।

मिति । अज्ञानमासक्तं विज्ञानमात्मानुभवः । भेदनाशकं तु भगवद्विज्ञानम् । उभयो-
साक्षात्कारे देहाद्यव्याप्तिसिद्धिः शुद्धाद्वैतं च स्फुरति । तच्च ज्ञानं न विषयविषयि-
भावेन । तादृशस्य गुरुत्वाभावात्कलं पूर्वमुपपन्नम् । आधिभोवत्तु भगवतः स्वरूपस्य वा
श्रुतसत्त्वव्यतिरेकेण न सम्भवति । यदि ज्ञाने सत्त्वापेक्षा सुतरां उपसि तदपेक्षेति न
तद् इत्यत्र निरूपितम् । न चेद् भवेदिति । इत्यव्यतिरेकिकं सर्वमावर्तते । "अस्यवशात्
पदानां व्यवस्था" । अज्ञानमपि विज्ञानं मार्जनमापेक्षितं न न्यायस्यानम् । नन्वस्य सत्त्वस्य
स्वतो ज्ञानकत्वाभावात् साधनं प्रथमोऽयम् । यद्यन्यथैव भगवदविर्भावो भवेदामो वा
तदा किं सत्त्वेन । तत्रेन्द्रियाणां प्रकाशो लोकदः स्वकारण्यकाशमाक्षिपति । तत्र प्रवर्तकस्य

(१) श्रीपञ्चकचरणचित्ता श्रीटिप्पणीः ।

उभयोः साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फलमप्याप्तिसिद्धिः । द्वितीयसाद्वैत-
सूक्तिः । वैदिकमानं हि प्रमेयं "स हैतामनीसे"तिशब्देनैवात्मकम् । भगवत्तत्वेन सूक्तिः फलमितिभावः ।
हृन्मद्व्यतिरेकमिति । न चेदित्यत्र यदित्येव तद्वतिरेकमिति । "अज्ञानमिदं विज्ञानं
मार्जनमापेक्षितं न न्यायक्यामिति । किंवापदस्य समानलकोदेषैवात्मन्यविषयान्मार्जनमाहृता-
दिति भवेत् । सोक्षाद्व्याहारां भविष्यतेन सत्त्वस्यात्तात्पार्थापेक्षेतिभावः ॥ ३५ ॥

(२) श्रीतुरक्योत्तरचरणप्रणीतः श्रीशुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निषिधेयादितिभावः । निषिध्यमानमिति । न भवेदित्येन निषिध्यमानम् । उभयोरिति ।
आत्मनो भगवत्सत्त्वस्यैः । तदेतद् टिप्पण्यां व्याकुर्वन्त्यासेत्यादि । शुबोधिन्यां पूर्वमिति ।
"यन्नेरिन्द्विन्द्वे"त्यस्य व्याख्याये । श्लोकमेवनां सुदुर्लभं न चेत्तदिति । तदेतद् टिप्पण्यां
व्याकुर्वन्तीत्येत्यादि । शुबोधिन्यां ननु परान्तरापेक्षया व्याख्यानात्मन्येव व्यापकस्याह्वयशरो-
मादपीयमित्यत्र भादुरज्ञानेत्यादि । तद्व्याख्यानादारे टिप्पण्यां हेतुमाहः किंवापदस्येत्यादि ।
व्योक्त्याह्वेत्यादि । श्रीधरेण हि "भोक्ष्यतु तु ज्ञानैकस्यावत्वात् किं मन्त्रेत्याहवातारिका-
याप्रस्थिता । सा तान् पतिते यदा मोक्षस्य ज्ञानस्य वा मन्त्रेत्याहवातारिका व्याख्यायते । तत् तु
न व्याख्यातमिति तदभिप्रेतिः । सत्त्वस्यात्तात्पार्थापेक्षया भगवतो मोक्षमतिरूपकस्याभ्युपगमनाभिरहित-
श्रीधरेण द्वितीयव्याख्यानामनुगतमित्यर्थः । शुबोधिन्यामुपासकत्वावर्तनं भविष्यतीति । स्वत
इति । शास्त्रमुपतया । साधन इति । आधिभोवसाधने । केन प्रकारान्तरेणाधिभोव इत्येवाध्यायं तं
प्रकारमाहुस्तत्रेत्यादि । कारणप्रकाशमाक्षिपतीति । कारणं प्रवर्तकः स चेदर्थः प्रकाशानुक्तो
न स्यात् तस्मिन् इन्द्रियं न प्रवेष्टव्यः प्रेमादक्षिपति । तत्र भाष्ये । एवमाधिर्भावोपादानेन

(३) श्रीमद्भद्रमहाचार्यकृतः श्रीशुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इति श्रुतसत्त्वेति । इति हेतुप्रादयिकः । निषिध्यमानमिति । 'न भवेदिति निषेधविषयीयं
विज्ञानमित्यर्थः । उपरायं व्यापिरूपस्यो विज्ञानमसक्तं निषिध्य सत्त्वस्य तदेतत्तु साधनमिति
तत्चेति । आधिभोवस्य भगवतो बोधस्य चालनेनामुभयो विज्ञानमितिभावः । स्वरूपस्य चेति ।
बोधव्यतिरेकस्येत्यर्थः । उपरायं सत्त्वमासमाह्वनं भवेत्येति । साधन इति । विज्ञानहेतुमुपाधिर्भाव-
साधनार्थमित्यर्थः । यद्यन्यथेति । अन्यथा । सत्त्वं विनापीत्यर्थः । यथापेक्षाविर्भावः सिद्ध एव चेद्
भवति तदा तत्साधनार्थं का सत्त्वपेक्षेत्यर्थः । भवेत् सिद्ध इत्येव । तत्रेति । आधिभोवहेतुव्यवस्था-
मित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । लोकैर्देहोदुभयमात्रेण इन्द्रियाणां प्रकाशो कदाचित्प्रवर्तकस्य

शृण्वन् शृण्वन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।

क्रियासु पुष्पमचरणारविन्दयोरारविष्टचित्तो न भवाय कल्पते ॥ ३७ ॥

म् । श्रुयैः कृत्वा याति कर्माणि जन्मानि च तानि तत्र न सन्त्येव किन्तु क्रियाशक्त्यैव सत्पथा धर्मरूपेण प्रकटस्य तवाविर्भावः कर्माणि । आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानि । तैरेव च नामरूपे । अन्यथा प्राकृतत्वे सति न कोपि पुरुषार्थः तिष्येत् । भवतु वा भवत्यतः कल्पान्तरे तथाभूते अपि न तु शास्त्रे साधनत्वेन निरूपितमेव । तथा तस्य फलदातृत्वं न स्यात् । कर्माव्यस्तवाभावात् । किञ्च सशृणुं चेन्न मनसा वचसा च व्याप्य भवति । ततो मानसिकं वाचनिकमेव फलं प्रत्यप्तेऽनन्तरं वात्सल्यद्वयं भगवदूर्पं वा । भगवार्थं मनोवचोभ्यामनुमेयमेव तर्कमेव वर्त्म यस्य तादृशः । न तु प्रत्यक्षविषयः । “वतो वाचो निषर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” “पराश्रित्तानि व्यतृणत् स्वयम्भू” रित्यादिश्रुतिवाक्यैः । तर्हि नामरूपाण्येव न सन्तीति चेत् तत्राहर्द्वयं क्रियायां प्रतिपन्नत्वापापि हीति । हे देव सर्वपूज्य । क्रियायां श्रीलां ताञ्जिकं च नामरूपे प्रतिपत्तिः । “विष्णोर्दं” “देवस्य प्रियम्” “इदं विष्णुः” “यत् तद विष्णुः” पञ्चरादिरामादिमन्त्राश्च । “वस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेत् षष्टकरिष्य” इति श्रुतेर्योनादिविधानाच्च । नामरूपाभाये ध्यानं मन्त्रश्च न भवेताम् । इमामेवोपपत्तिमाह हिशब्दः । अत एव तद्व्यथातुपपत्त्या प्रतिपत्तिः । यतः प्रतिपन्नतः प्राकृतत्वाभावाच्च दिव्यान्वेव प्राकृतानन्दमयानीलज्वल-सीवन्ते । एवं सर्वान्वेष्य रूपाणि नामान्यानन्दमयानीति तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि निरूपितानि ॥ ३६ ॥

तैः फलमाह शृण्वन् शृण्वन् इति । साक्षात् कर्माणि वैदिकान्यवश्यं फलदातृणि ।

(२) श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीतः श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीतः प्रकाशः ।

केवलं निरुपेयं श्रुतिश्रुतेः । आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानि । यतरेव प्रजापतयपुराणे-
पुष्पं “सोमं कलपयशासा देवो नास विनायेव किन्तु विरोधैर्बन्धसुखनिर्वाहं सकां तदं प्र-
काशयति तैरेव निर्निष्पन्नं चतरे” इति । एतेन “वसो वै विष्णु” रितिश्रुतेः कर्माणि वि-
द्यानि । प्रसवपुत्राभ्यामेपि “ज्ञापनाय प्रजापति सत्त्विकारिणागतः सर्वेषां विषयेष्वान्येन्य-
ह्यर्थं कृतः प्रभेः” लाशब्देनैव विधानेन चतुष्टय इत्येव प्रतिपादितं “य आत्मानं पश्य-
सङ्गुले” इति श्रुत्या चेति शेषः । शास्त्रोक्तत्वात्प्राप्त्यापि “महातत्त्वमनादीनां न निष्कारं
किन्वाविर्गोविरोधाभावेन तत्रोक्तं वक्षते तदनन्तराधिकरण” इत्युक्तम् । तस्मिन्धिकरणे
च “महात्मावस्ते” इत्युक्ते “प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मं” इत्येव सोम्येदम आदीह
“यदिदं किञ्च तत् सत्त्वित्वात्प्रज्ञात्” इति श्रुतेरित्युक्तम् अथवापि अविर्गोविरोधानां तत्र
शुभोक्तत्वाभावात्प्राप्त्यापि किं वक्ष्यमिति शिष्यानि । इमामिति । श्रुतावशोरूपिणः ॥ ३६ ॥

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रकरणः श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीतः ।

शृण्वन् इत्यत्र तत्पदेति । रूपध्यानप्रकारेणैव । मङ्गलरूपस्य तवेति सत्त्वमयिमाहारेण

(५) भगवदीयविशेषरामनिर्मिता श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीता व्याख्या ।

शृण्वन् शृण्वन् इति । सरणेनेति ।

ख. २ श्लो ३७.] श्रीटिप्पणी-वकाश-हेल-मोहन-वदितव्यावकाशविनिर्मुक्ति ।

“यस्य स्मृत्वा च नामोक्त्या तपोवज्रक्रियादिषु न्यूनं सम्पूर्णां वाति सद्यो वन्दे
तमच्युत” इति स्मृत्युतः । सम्पूर्णां चेज्जातं फलं जनयेद्देव । तत्र फलं मोक्ष एवेति
स्मरणेपदविचारे निबन्धे निरूपितम् । तदेवात्राप्याह । ते नामानि शृण्वन् ।
श्रीरुच्यारितानि रूपाणि च कीर्त्यमानानि च शृण्वन्ति तदनु शृण्वन्ति । उभयविधान्यपि
दोरेति सति । अन्यथा सरति । तदपि सरणं ध्यानरूपमिति संस्मरणमुक्तम् ।
चकारात् स्मरणमुपदेशादिदानेन श्रावयन् वादवन्नपि । निश्चितम् यो गान्ध्यान्ध्यानत्वेन ।
सदैव चित्तनिरोधेन नामावृत्तिनां ध्यानम् । अथवा शिष्याव्यापारः सरणं सम्यक्-
श्चित्तव्यापारश्चिन्तनमिति विशेषः । तदेव रूपपरिकल्पने ध्यानमित्युच्यते । चकारात्
नगवत्सम्बन्धितानामप्यन्वेणं अथवादिकं फलसाधकमित्युक्तम् । मङ्गलानीति तत्र
प्रतिबन्धाभावो निरूपितः । अन्यथा तस्यावशिष्टाविष्ठायां अपि सर्वार्थं न स्यात्
तदर्थमन्यथा कर्तव्यमापयेत् । त इति मङ्गलरूपस्य त्वं । उत्तरं वा सम्बन्धः ।
क्रियासु यदाविषु भगवत्तेवाक्यासु वा लौकिकक्रियासु यत्सर्वचरणारविन्दयोरारविष्ट-
चित्तः स सर्वथा भगवाय संसाधय न कल्पते न समर्थो भवति ।

सरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेदाश्च तत्र हि ।

ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ २ ॥

सदोष एव हि संसारे कल्पते । एवं कृते सर्वदोषनिवृत्तौ संसारसामर्थ्यं युक्तमेवा ॥ ३॥

(२) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रकरणः श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीतः ।

श्रामिदम् । यत्रोक्तं मोक्षं श्रुत्वा यदापि सरणेनेति । इत्युक्तमप्यम् । अथवादिश्रुतिरपि क्रियाः
पूर्णाः साक्षा भवन्ति । “यस्य स्मृत्वा च नामोक्त्या” विधानात् । क्रियारूपो भगवानाविर्गोवि-
तः । तैरेव तत्र चित्तावेदाश्च भवति । क्रिया चित्तश्रुतेः भगवद्वेषो युक्त इति हिशब्दः । चरणाविष्टेयत्वे
ज्ञानशक्तिकृतो भगवानाविर्गोवि-
तः । एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे वाते तदा मोक्षो युक्त
एवेत्यर्थः । भगवत्पुनःपुन्यो मोक्षसाधकं निबन्धे स्मरणेपदविचारे विवृणुतम् ॥ ३७ ॥

(५) भगवदीयविशेषरामनिर्मिता श्रीगुरुपौनःपुन्यप्रणीता व्याख्या ।

सरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेदाश्च तत्र हि ।

ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ २ ॥

यत्र श्लोके हि वैदिकप्रकरणे मोक्षो निरूपितः । सरणेनेत्युक्तमप्यम् । अथवादिश्रुतिरपि
रपि क्रियाः पूर्णा भवन्ति । “यस्य स्मृत्वा च नामोक्त्या” विधानात् । क्रियारूपो भगवानाविर्गोवि-
तः । तैरेव तत्र चित्तावेदाश्च भवति । चरणाविष्टेयत्वे ज्ञानशक्तिकृतो भगवानाविर्गोवि-
तः । एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे वाते तदा मोक्षो युक्त एवेत्यर्थः । इति स्मर-
णश्रुतिरपि चित्तावेदाश्च तत्र हि ।

॥ इति द्वितीयाध्यावकाशकार्यः ॥ २ ॥

दिष्टया हरेत्या भवतः पदो भुवो भारोपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥

दिष्टयाङ्गितैस्त्वपदकैः सुशोभनेर्दक्ष्याम गां यां च तवानुकम्पिताम् ॥ ३८ ॥

एवं वैदिकप्रकरणेन चतुष्टयमुक्त्वा स्वसिद्धान्तानुसारेण चतुष्टयमाह दिष्ट्येत्यनुमितिः । भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिवचनमुक्तम् । भगवत्साक्षात्कारः साक्षात्कृतो वा भगवान् प्रमाणम् । भूमिप्रसङ्गात् सर्वेषां ज्ञाता इति वदन्तः सर्वमेव जगद् भगवान् कृतार्थमासीदित्याह । हरे ते पदो भुवः पादरूपाया भूमेः जन्मना भारोपनीतः । मर्दनहेतुना परमानन्दप्राप्तयेनैव गच्छतीति । भारहान्नी जन्मन एव कारणत्वं न तु किञ्चित् तव कर्तव्यमस्ति । तव हेतुरीशितुरिति । ईशप्राकाशमेव सर्वानर्थनिषर्तकम् । भूमिभारनिष्कारणं च तव कर्तव्यमस्ति । अस्माकं च हितकारि । यतस्तव चरणकाम्भूः । सर्वोपि स्वचरणभारं दूरीकरोति । वयास्ये च दोषाभावः सर्वेषां हितकारी । एतत्करणं चावश्यकं यतो इतिस्त्वम् । भगवज्जन्मनोलीनिकत्वात् हृत्संसाधनाभावात् सवालमकत्वाच्च भगवतोऽस्माद्विषयमिति दिष्ट्येवमुक्तम् । केचित् 'सिद्धयुद्धे सभागत्वं भूमेर्भारहरणमेव न तु तव जन्मेत्याहुः । अतो भूमावानन्द एव केवलं प्रकट इति । भूमेर्भारं जातमित्याह दिष्टयाङ्गितैरिति । देवा अपि भुवं न सृशन्ति किं पुनर्भवान्वायुः सस्यति? अतोऽस्माद्विषयमिति वदन् भविष्यति तद् दिष्ट्येति । सर्वरूपत्वाद् भगवतो मनुष्यादिरूपेण भुवं सृशत्येव किमाश्चर्यमित्याहसाक्षात्कृतैरिति । अथजज्ञानुसृष्टादिचिह्नैः चिह्नैः । अङ्गितानिमित्तापे शङ्कापरिहारायम् । सुशोभनेः सर्वलक्षण-

(२) श्रीगुरुचोपनिषत्प्रमाणैः श्रीसुप्रयोगिनीतिष्योः प्रकाशः ।

दिष्टया हरेत्या इत्यन-भगवतः प्रमाणत्वं कथमित्याकाङ्क्षामाहुर्भगवद्विज्ञादि । 'भियो हृदयस्थिति' इति श्रुतौ भगवत्सर्वे सर्वसंयमनिष्ठोपेति फलतोनोक्ताद् भगवत्साक्षात्कारः प्रमाणं भूतौ 'तस्मिन् हृ' इत्युक्तत्वेन साक्षात्कृतं भगवत्सर्वोक्तलक्ष्यं पर्यवसानात् । 'भगवतेन प्राणो मवती' इतिवद्विषयसम्बन्धे प्रमाणत्वं कृतम् साक्षात्कृतो भगवानेव वा प्रमाणमित्यर्थः । यत्र द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्वेति द्रष्टव्यम् इति कथनेन भगवत् इदानीन्वोचत्वाद् द्वितीयपक्षमाहः सृष्ट्यते । साक्षात्परिहारायैव । परमानन्दप्राप्तयेति । ननु विसर्पजनक उत्पत्तेर्ये एते स्वामयमपिनिन्दनीयं पदाद्वयमेव किमाश्चर्यमित्याकाङ्क्षायामसम्भावितमिति । चतुष्टयसंयमः । पूर्वं सूत्रेण पदकथ्यम् 'हरे प्रसिद्ध' मिलनेन

(२) श्रीमद्ब्रह्मसंहारतत्त्वतः श्रीसुप्रयोगिनीतिष्यः ।

दिष्टया हरे इत्यन-भगवत्साक्षात्कार इति । प्रापयस्वरूपनिष्ठप्राप्तुमात्रक इत्यर्थः । मूले गां यां च द्रष्टव्यम् इत्युक्तं भगवत्साक्षात्कारः सद्यता नोक्त इत्युक्त्वा पञ्चान्तमाहः साक्षात्कृतो वेति । भगवान् स्वमेव साक्षात्कृतमनुभवति न तु साधनसाध्यं तदितिवाचकः । जन्मो वापानुत्पन्नं श्रुत्यादयः मर्दनेति । तथा च मूले भारपदेन मर्दनेहेतोः ज्ञेयः । केचित् लिङ्ग । तस्मिन् पक्षे जन्मनेति न तुतीयात् किन्तु न जन्मेतिवदन्त्येव । भगवन्मनस्य भारहरणदेतत्वं न तु तदसृष्टमेवैकस्वस्य उक्तः । अत इति । जन्मनोवापानेनप्राक्तलस्युपन्यासित्यर्थः । साक्षात्परिहारायैव । अङ्गितैरितिपदो मनुष्यान्मात्रव्यवहारे तेन पदेन निरलक्ष । अङ्गितानिमित्तापे तु सा शङ्का सुशो-

नतेभवत्येशभस्य कारणं विनाविनोदं वत तर्कयामहे ॥

भनो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभवाश्रयात्मनि ॥ ३९ ॥

सम्पत्तेः पादेरङ्गितं चिह्नितं गां द्रष्टव्यम् इति महद्वाच्यमस्माकम् । भूमिः पदं गृह्णातीत्यपि भागवत् । पदं छायायाम् अपनयतीत्यर्थः । गुरुपदमुद्धृत्य च भूमेरूपो दुहितेति सागरागत्या भगवति दर्शने दिष्ट्या । एव तामिसर्युक्त्वा गामिति यदुक्तबालेन पदाङ्गिता सती सर्वेषां सकलकामदोषाभी भविष्यतीति सूच्यते । अपरं च भूमिभयमेव वा गोक्ष्माभुमुखीत्वादियुक्ता दृष्टा सा परमानन्दरूपापदाङ्गिता द्रष्टव्य इत्यपि महद् भाग्यं न इत्यपि गोपदेन ज्ञाप्यते । किञ्च पादेरेवानुकम्पितां त्वया वा यां च द्रष्टव्यम् । देवानां सर्वोपाकारकरणादित्याः कुण्डलदानादिना च धीरनुकम्पिता । अतोऽस्माकमेव भाग्यं बहुभवं द्रष्टव्यम् । दर्शने प्रमाणगामित्यर्थः प्रमेयमिति ॥ ३८ ॥

आधिर्भावं समर्थयति नतेभवत्येति । तेनैवस्य जन्मरहितस्य भवस्य जन्मनः कारणं विनोदं विना न तर्कयामहे । विनोदो लीला । वेः काष्ठस्य वा मोदः प्रेरणम् । काष्ठो हि स्थिरः सर्वानेन मर्षादिव यथासुखं करोति । स जन्मना नोपेति । अन्यथा-

(२) श्रीगुरुचोपनिषत्प्रमाणैः श्रीसुप्रयोगिनीतिष्योः प्रकाशः ।

कालवसिद्धिदन्तमस्य बोधयति । द्विषा पुनमाहुर्भूमिः पदमित्यादि पदं छाया-मिच्छादि च । देवपादा भूमिं न सृशन्ति छायां च न जनयन्ति तदत्र देवदेवपदे जातमिति विसर्पादभियुक्तम् । तृतीयमाहः गुरुपदमुद्धृत्य । विलोकीकृत्यानां मूः गुरुस्य पदम् । अवनतकोष्ठेषु श्रवणा विलोकी विधीयति इति श्रवणमाहः । किन्वा 'पौ वा इदमेव छिद्यमासीत् तस्मिन् प्रकाशविद्युत्सुभवाचरत् वां वारो नृत्वाहरत् वां विषकर्मा नृत्वा व्यमर्दसाधयत् तत् प्रथिन्याः प्रथिनीत्' इतिश्रुत्युक्ते पक्षेयुद्धता । उत्पत्त्यापि ब्रह्मणो दुहितानलक्ष्येतो गाम्यानिन्दममित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नतेभवत्येव-आधिर्भावं समर्थयतीति दर्शनप्राप्ताभ्यासं समर्थयति । मूले यतश्रयो हर्षनाचकः । कारणमिति । प्रमेयकम् । न तर्कयामहे इति । वन्यत्र तर्कयामहे । तथा च लीले-

(२) श्रीमद्ब्रह्मसंहारतत्त्वतः श्रीसुप्रयोगिनीतिष्यः ।

भूमैरितिपदेन निरोक्ष्येयः । अङ्गितकथनेन सुमेरुवचनानुरागः सूचितस्तत्र भूयस्युत्पत्तिं विद्वदपि भूमितिः । नवतुरागेण सतिप्रकाशस्योदयेपदे पदं प्रतिक्रान्ति । यतः पदप्रदोषेण सुतुरागः सूचितः । भगवदतुरागमाहः पदमिति । सुतुरागेण गद्यपापे पदं छायायाम् जनयति । यतोऽङ्ककथनात् साध्यागस्युत्पत्तेन भगवदतुरागः सूचित इत्यर्थः । सुमेरुवचनद्विहृत्यैव सत्पदपक्षे गुरुपदमपि । पदं यत्पनमारग्य तत्पर्यन्तम् । 'मूलोक्तः कल्पितः पक्षः' मिलनं तथाविवरणात् । एतस्यैव द्रष्टव्यं भवनेन तथा निर्मितत्वाद् द्विहृत्युक्तम् । पश्चमीत्येषा द्भिर्मेरुषा सादृश्याभ्यासोद्वेतिपक्ष उपकारणाद् द्विहृत्युक्तम् । तथा च भूमिः गुरुपदकोष्ठेन चेतिस्रस्रदोषे ब्रह्मणो दुहितेत्यर्थः । 'अपना-न्यदृष्ट्युक्तसिद्धिः सुमेरुर्भूयम्' इत्येव पापे च बाह्य इतिविज्ञानः । एव जपनपक्षे पृथगपक्षे च सन्निधत्वाद् द्विहृत्यैव श्रुत्यादित्यत्र । अज्यपक्षे 'त्येन लोभान् प्रागु लीलाय कल्पितासीत्यन्यत्र' इतिवाचकत्वं लयमेव कल्पितेति । द्विहृत्यैव सद्यप्येतिभावः । लुहृदितुर्भवत्पदवन्तोऽप्युत्पत्त्यदिवापा दर्शने दिष्ट्येयः । पादेरेवेति । न तु सामान्यतो देवादिरूपेणैवैकसा ॥ ३८ ॥

किञ्चते । विनापि संसारनीकायां वा । अन्यथा संसारतोः पारं न गच्छेत् । असिद्धयै नते मये शरणगते पुरुषे भवनिवारकस्य भो भयो जन्म तस्य कारणं विनाविनोदं तर्क-
यामह इतिस्मन्मयो ज्ञेयः । वडा नतो य इमो गच्छेत्तस्य वमसुतं मोक्षो यस्माद्
साधकस्येवमेव पूर्ववत् । तथा च पञ्चाशीत्यस्यापि नतिमात्रेण भवनिवारकस्य भवोऽसम्भ-
वि इति तस्य हेतुं तं तर्कयामह इतिभाषः । नौकादिति वा संयुक्तिसंज्ञां सर्वां सर्व-
मेरं तव भवस्य कारणम् । वयस्य प्रमाणं नास्ति वयस्यैद्रुहासत्याभावाद्वापि
त्वयापुनरुक्तत्वादितः स्वमेव तर्कयामहे । परंतु तस्य जीवस्य भवति न वेतिस्मन्हे एव ।
ननु सर्वस्यापि जीवस्य मद्रस्य वया भवस्य भवनापीति कथमभवत्येत्युच्यते ? तत्राह
भवो निरोध इति । सर्वस्यापि प्राणिन उपस्थितिरितिप्रवया अविचया देहाद्यव्याप्तेन
भवन्ति । स्वतो जीवानां जन्माभावात् । तदपि त्वयि सति भवति । अन्यथा निराधारे
जगत्पुनरित्यर्थः स्यात् । तत्रापि त्वय्युदासीने न भवति । अनित्यं न भवति । असमवायित्वे
न भवति । आभारसमवायोरवयवप्रायेणात्मा । तव चोत्पत्तौ जगदोत्पादित्वं भव्यते । जली-
कत्वं च स्यात् । यथा तव भव आकस्मिक एवमेव जगदोपि भवेत् । जलमिव ज्ञानप्रयुगे
आत्मरूपे सत्येव जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवेत् । एवं भगवतो जीवया प्रादुर्भावः । स्वरूपनि-
निज्ञाज्ञानं वा । अन्यथा सर्वमेव जगत् सादित्वानन्दाभिर्भयो भगवान् निरूपितः ॥३१॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमवराजप्रणीतः श्रीश्रुतेरुपनिषिद्धयोः प्रकाशः ।

वाचिर्भगवदुपनिषिद्धयोः । विनोदश्चन्द्रसाधोन्तरमाहुरेतिवादि । तथा च काष्ठसाम्यथा करणमवि-
र्भावप्रयोजकमित्यर्थः । योगान्तरादुपनिषापीत्यदि । चिन्मन्दो विषयेष्वन्त्येकदेशः सत्तासत्त-
वमेतिवद विषये भोवति । विषयेष्व देहः । पञ्चरूपान्ते "येनां समूहेन कृतो चिरेण" इति
जलसंख्यात् । त च भावविचारविचारे संसारत्वेन पञ्चरूपान्ते । भावविचारस्यैव प्रपञ्चस्य श्रव-
लकत्वात् । संसारस्य नीलं च "शूदेरागां सुलवं सुदुर्लभं" मिलेकादश्रुत्यैवभगवद्वाक्योक्त-
स्यापि चोच्यते । एतेनैव ततोदशस्यापि भगवदुपनिषत्ता व्याख्याता । तदेतदुद्देश्यमेवादि । तथा
च यदि भगवान् भक्त्यां पशुपुत्राभाभिन्निकसम्पन्निरूपेण नाविर्भवेत् तदा संसारतोः पारं न
प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्मिन् पञ्च आत्मगत्तस्य मद्रस्यस्यो न भवतीति तदर्थं योजनानुसार-
स्मिन्नर्थे इत्यादि । असिद्धेयस्यै पञ्चानन्ताहुरेतिवादि । चिद्रूपस्य निरोधरूपान्तरमभिप्रेत्या-
न्तरमाहुरेतिवादि । सर्वप्रमाणमिति । सर्वप्रमाणतारकाशेनापि कथमप्यमितिः सत्यमन्यकरणम् ।

(३) श्रीमद्भगवन्महाप्रपञ्चकः श्रीश्रुतेरुपनिषिद्धयोः ।

भतेमवस्थेल्लेन-अन्यथाकियत । प्राञ्जलान्तरं काष्ठस्य सायकत्वं वायकत्वं वा
वासीतिभाषः । संसारनीरिति । संसारसिद्धिरितिप्रकाशः नौः काशेद्विशारिका पारं कायस्य
पूर्ववत्त्वम न प्राप्नुयादित्यर्थः । इन्द्रियवीकायां सर्वां तसा नोदं सस्मिन् मेरं प्राक्ये कारणं
तर्कयामह इत्यर्थः । खल कथानन्तरूपत्वात् सस्मिन् मेरे वा गच्छेदितिभाषः । तत्रापीति ।
उदासीने सति भवो न भवेत् । भविते सति सत्येन नाशप्रतिषेधोत्पत्त्या तत्कृत्यस्य निरोधो न
भवेत् । भवतत्वायित्वे स्थितिरं भवेत् । तत्र हेतुमाहुराधारेति । असमवायीनिर्वाणारः स-
मवायमोक्त इतिभाषः । अभवाभ्रप्राप्तमनीतिवद्वत्तत्वासाहस्यत्वं चेति । भवतुल्यतेः एवं जगतः
काशं को वा स्यात् ? आद्यभाष्ये शशविषाणवदलीकं जगत् स्यात् । आत्मभाष्ये यथा त्वत्प्रात्य-
न्तरमाभावात् स्वतत्त्वानिपुणत्वं गच्छया जगदोपि सादित्यर्थः । स्वरूपेति । सत्प्रपञ्चक-

अ. २. ॥३०॥ श्रीपतिनी-प्रकाश-केल-नीजना-कारिष्वास्यायतिर्निर्मित्वादि ।

मत्स्याश्वकच्छपटृसिंहवराहहंसा राजनीत्यपिप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥
त्वं पाति नस्त्रिभुवनं च तथापुनेश भारं भुवो देह युद्धं युद्धम वन्दनं ते ॥३०॥

स एव साधनमिहाह मत्स्याश्वेति । यथा पूर्वं नवावतारा जाता एवमवमपि
दशमः । त्रयो जलजः । त्रयो वनजः । त्रयो लोकजः । मत्स्याश्वकच्छपा सिंहवराह-
हंसा राजनीत्यपिप्रविबुधाश्च तयोरेवःसत्त्वसमानाकुलधः । अयो ह्यप्रीयः । अयोपि
जलजो ह्यप्रीयोपि जलजः । सिंहः काष्ठजत्वाद् वनजः । वराह आरण्यप्रकृतिरिति ।
अश्वोपि बहिर्वायुस्यानन्त्यादित्यः । राजन्यो रघुनाथः विप्रः परशुरामः । विबुधो

(२) श्रीपुरुषोत्तमवराजप्रणीतः श्रीश्रुतेरुपनिषिद्धयोः प्रकाशः ।

नन्तेतु पक्षे कश्चिदेको विष्णुश्च वक्तव्यः किं बहुमिरित्वाकाङ्क्षायाभाहुर्यचपीत्यादि । तथा शास्त्र-
माणात् कल्पना कदाचनकल्पे इत्यर्थः । ननु तद्वि जीलापश्च एवादिप्राप्तं किमनैरित्यत आहुर्यस्तुत
इत्यादि । "त वै नैव रेन" इतिश्रुते जीलायाः खलुवृक्षेन एव कारणताया उत्कलेन गृह्यवन्म-
करणाया अनुकूलता च तत्रैवमपि गोचरीजानीत्यस्य निमित्तगृह्यत्वत्वात् सन्देहः ऐतदर्थः । उदरार्थं
व्याख्याते जगदीति । विप्रे सप्तमी । अनादित्वमिति । "य कदापिदीप्तं भवति" इतिश्रुत्या
"पंचेदानीं तथा चोपे पञ्चाप्येतदीप्त" इतिस्मृत्या च बोधितमनादित्यत्वं । अलीकत्वमिति ।
नित्यस्य सूकरापरसामादालीकत्वम् । आकस्मिक इति । गच्छेत्तज्जन्म । तथा च वदन्म-
पञ्चाप्यत्वा श्रुतिविरोधः । अत इति । उत्तरपणसिरासायैवात । "नीतदुल्लस्यदिर्लक्षणा-
पारा साधिष्ठाया खरूपवती । उत्तरवादिहेतुत्वात् । खलमप्रातिपक्षप्रयमकार्यं" इत्यनुमानेन
मिदं सत्ये ताद्ये काले जीवयुत्पत्तिर्भवेत् । एवं तुत्तया भावतोभयत्वं न्युत्पत्त्याप्ये कलि-
माहुरेवमित्यादि । एतौकरीत्या भगवत्सत्तायाः साधनेन "त वै नैव रेन" इतिश्रुत्यनुसारे
जीवया प्रादुर्भावः समर्थः । पशुपतेकरीत्या प्रादुर्भावप्रयोजकत्वात् वा समर्थितम् । तत्र सुनि-
हीरुपमप्येति । भगवतः सादित्वेनाश्रयत्वेनात्मरूपत्वे च सर्वमेव जगत् स्यात् । नित्यस्य
कारणस्य वस्तुमग्नत्वमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मत्स्याश्वेति-अयोपि जलज इति । "अयु रोगिर्वां यम" इतिश्रुतेर्यप्रीयोपि
जलज इति । इदं कल्पनाविधिप्राप्तः । इतिवत्स्वरूपे प्रवचने ह्यप्रीयप्रादुर्भावसोक्तत्वात् । ययप-
पञ्चरूपे "वेदान् रघुनाथे तस्या सिरकृत्वात् रसातलाद् गो ननुक्षत्रमितिः स्यादेतदं वै कथयेमि
यापत्" इत्यत्र चान्तरे रसातलाद् वेदान्तमेव जल एवाविर्भूत स्थिते तथेत्यर्थः । अक्षजोरीत्यादि ।

(३) श्रीमद्भगवन्महाप्रपञ्चकः श्रीश्रुतेरुपनिषिद्धयोः ।

निमित्तं लीला वा मेरं सान्द्रेलाज्ञानं तर्ककथनादितिभाषः । लीलेन चेदेतुसदा ज्ञानं
सम्पन्नमन्यवेदेतुसदाज्ञानमिति तर्कसत्यं विमुक्तम् । उदरार्थंयथाहुरन्यपेति । भवततो मे
सत्प्रपञ्चकारेण सर्वमेवानादित्यं जगत् स्यादितिहेतोरामन्दरूप एव न तु भवत्त आविर्भावो
यस ताद्यो भगवान् निरूपित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मत्स्याश्वेति-ह्यप्रीयोप्रीति । ह्यप्रीयाहुरोरीत्यर्थः । अयोप्यस्य वदत्वं तन्मप्रीय-
भावः । बहिर्वायुस्यानन्त्यादिति । प्राणं बहिर्वायुस्यानन्त्यानन्तरि त्रामाद् बहिर्वायुयोः

वामनः । तरतमभावात् त्वित्त्वम् । मत्स्यादश्च उत्तमः । अम्बादपि कुर्मः । वास्तव्यत्वात् । नृसिंहान् वराहः । भृगुयज्ञारकहिरण्यकमारकत्वात् । ततोपि ज्ञानप्रदो हंसो मानवः । धर्मिष्वपि ज्ञानप्रदो भवति । एभिर्नृसिधिविषयविधा अपि रक्षिताः । इदानीमेकैव भवतिवा रक्षणीयाः । अयमेव भगवान् उत्तमान् कुलपुत्रारकभगवत्परां कृत्वा पाति । अमुना ततोपधिकं मित्रावेषु । त्वमेवेषु कृतवाचतारो नोत्सवन् त्रिभुवनं च चकाराद्भीतिकमपि पाप्मि । तथापुना हे ईश । सर्वसामर्थ्यरूपेणावतीर्णस्त्वा । पूर्वोक्तं नवं देवत्रैलोक्यधर्मरक्षा भूमेभिरनिराकरणं नाधिकम् । अस्मापि लोके ज्येष्ठहरो यदूतमेति । प्रत्युपकारस्ते बन्धनम् । नमस्कार एव प्रत्युपकार इत्यर्थः ॥

एतान्येव भगवतो दश शरीरानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि । अत्र दशान्तत्वेन मत्स्यायुक्तेरर्थं भावः । भूभारभूतासुराजन्महन्नाथं हवतारः । एवं सति तैः सह युद्धं सम्भाव्यते । तथा स्त्रोतातिशयेन भवेत् सोढुमशक्यम् । अतो “रुपं धैर्यं वीर्यं जन्म ते मयसा” वित्वादिना देवकीवत् ब्रह्मदयो माहात्म्यज्ञातवन्तोपि अकत्वेन भूभारहरेण प्रकारविशेषं प्रार्थयन्ति । वास्तु स्वस्यैश्वर्याध्यापकत्वेन भिरुत्पत्तेमान्त्यो वा शत्रुजननं भवति तावन् न स्वयं युद्धं कार्यमिति । तत्र प्रत्ययान्वी सत्यप्रतादिभिरा रक्षणीयाः । एवं सति पुरुषाधिक्येण रक्षणे क्रियमाणे लोकेरीया मेकरादिभयसम्भावनाया स्त्रोहं भक्तानां क्रोधा साधिति तदभावात् येन रूपेण जलसञ्चारः सुखावहस्तद्वत् जगति हीनजातीयमपि मात्स्यमङ्गीकुल रक्षितवांस्तथापुनोत्प्रेरितप्रार्थना । अत एव सैश्वर्यादिक्रममपि साधकमङ्गीकुल भीमेन जराकणं मारितवान् न तु स्वयम् । हृषीकेशो ब्रह्मणः सप्रे प्रादुर्भूतः सप्तसुरहन्तवैदरखादिं कृतवान् । इहापि राजसूये प्रकटो ब्राह्मणसम्माननेन मयादीं स्वापयित्वा वैदिकब्रह्मादिनां वैधमनावासेना मारितवान् । कलकपस्तु “भीमेन्द्रकण्ठधन” मित्वादिवाक्यैः सुखसाधनत्वेनैव मन्दरं दधार । तद्वदिहापि वीर्यपञ्चाशिसम्पन्नाहुकण्डूशान्त्यर्पणैव युद्धं कार्यं न तु प्रतिभटोपस्थितिमावतः । वरा त्वन्म एव प्रेषणीय इतिप्रार्थना । अत एव सह युद्धं कृतं तत्र तथैव कृतमिति ज्ञेयम् । कीर्धार्थं मृगयावत् इतिप्रार्थना । अत एव “विकीर्णितं तज्जगदीशयाः पर” मितिचयनम् । यथासुतवाचायैव मन्दरपार्श्वं तथेहापि स्वस्वरूपासुतदानार्थमेव गोवर्धनोत्थरणं तेन रक्षां च कृतवान् । नृसिंहस्तु

(२) श्रीकुरुकोटमचरणप्रणीतः श्रीसुयोगिनीरिष्यन्थोः प्रभावः ।

अक्षं मनोरुपमिन्द्रि तस्मात् प्रकटो हंसः स ब्रह्मणा मयै क्रियमाणे प्रकटः । ध्यानं च मालसम् । तथा च ‘तदुदित’ इतिन्यायेन तस्मात्तद्वत्त्वमुच्यते । “स मागरीनां जाता वाना” मितिभूतेषु । बहिर्वागुपेयावी बहिर्वागुपेयासुतद्वारे स्थानसुद्वारेण यस स तथा । तथा च योगवीर्यान्मात्रेणे प्रेषयति तस्मादरण्यालसुविप्रमितिभाषः । एवं व्याख्यायं जराकणित्वेन कलकृतिकत्वापराधेति बोध्यम् । तरतमभावादिनि । मत्स्यादिशूतेन तत्वात्वात् । वास्तव्यत्वादिति । सर्वदा

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रणजितः श्रीसुयोगिनीलेखः ।

स्वानतिमिभावः । तरतमभावं विवृण्वति मत्स्यादिदि । इत्युत्तमार्थं कार्यवशात् प्रातीतिकम् । वास्तव्यत्वादिति । वास्तव्यत्वेनाति वास्तव्यम् । कुर्मः इतिवी सदा विमतिः । भवन्ते लवतार-दशापमेव कार्यं भवन्तीत्यर्थः । भृगुयज्ञरिति । नृसिंहेन महादश पञ्चाशदस्य रक्षन् न तु तथाप्यस्यैवोत्थारणमितिभाषः । भारनिराकरणमिति । रामावतारो रावणवधार्थं प्रार्थितत्वात् तान-

दिष्ट्यान्व ते कुक्षिगतः परः पुमान्मर्शेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः ॥

माम्भू भय भोजपतेर्मूर्ध्वगोप्ता यदनां भविता तवात्मजः ॥ ४१ ॥

भक्तपितरमपि पूर्वमकमपि भक्तशार्थभक्तस्मात् प्रादुर्भू मारितवान् । लक्ष्म्यादीनाम-व्यगम्यो दैत्यत्वेपि भक्तमात्मन्य इत्यपि ज्ञापितवान् । इहापि पाण्डवरक्षार्थं तस्मिन्ना-महादीनं भक्तानप्यासुरावेषिणो मारितवान् । तथैव कंसादीनाम् । वनवाते पार्श्वशार्थभक्त-स्मादविर्भूष शिशुशार्थं भक्षित्वा सर्वं समाहितवान् । वराहस्तु यदुद्धार्थं प्रभुत्वम-प्रेतादृक्पञ्चपातवान् येन तन्मात्रविशेषगुणग्राहकेन्द्रियसैवाधिष्ठाने प्रकटोभयव तु नृ-सिंहादिवत् । इहापि पाण्डवरक्षायामागच्छेत्सन्मानगुणग्राहिर्वितुरोह एव स्थितोभवत् त्व-न्यत्र । तथा वज्रस्यानुजुतं तन्मात्रसम्पन्निपि स्थिते स्वमार्थिभूय तथा कृतवान् न त्वन्यत्र स्थितः । एवमेव वैदम्युद्धारे कुर्वन् हिरण्याश्वत्थमध्यामं प्रतिवन्धकतारं रुक्मिणमुपेत्य स्वकारं कृतवान् न तु तदैव कृतवान् । अग्रे च तथा कृतवान् । हंसस्तु तत्पुण्यपदिव ब्रह्मादिविधादहन्ता । इहापि वैदम्योत्प्रेरितोपिपुरुषवादेर्विमुक्त्यपि चिन्ताविधायां तत्त्वोप-देशेन कृतवान् । अन्यथा भूभारहरणं न स्यात् । राजन्यस्तु मज्जसाधनं तारकं कुलैक-मचार्यभवेनाकन्तं दैत्याननर्थोत् । तत्त्वोपि सुनिमित्तमनेके मारणीयाः । एतेनेकसा भुवो निमित्तमनेकान् कार्यं वधिष्य इतिब्रह्मणासा । हेष्टादिभावस्यापि तारकात् स्पष्टम् । विप्रस्तु ब्रह्मधृष्टिरपि पोरं क्षान्त्युरीकृत्यासुरराज्यमानवचत् । इहापि ब्रह्मत्वेन समत्वेपि दैत्यवधः कार्यं यत् । विबुधस्तु मादुर्धार्थनयाविर्भूष ब्रह्मचक्रसर्वं विबुधनृहरणं वाज्जानेन कृतवान् । एवमेव वृकासुरपते स्पष्टम् । देवकीप्रार्थनयाविर्भूष ब्रह्मादियुगारं स्वानन्दं वदु-भ्यो दत्तवान् राज्यञ्छिन्तं कंसं मारयित्वोत्प्रेषेताय राज्यं दत्तवान् न तु स्वयं युद्धीतवाभिति एवं नमस्कारान्भूतं भगवान् स्तुतः । कांतिवपस्त्रप्रयोजनः । तस्मात् विशेषेण मणितः ॥ ४० ॥

प्रसङ्गात् तच्चरित्रं फलरूपं देवकीसाल्वनप्राप्त्य दिष्ट्यान्वेति । हे अन्त्य मातः । सर्वोत्पत्त्य भगवतो माता मातैव । नृसिंहादिवदकसादेवाविर्भावोयुक्तः । यत् ते कुक्षिं गत पतद् दिष्ट्या । उत्तमार्थमुपपादयितुमाह परः पुमानिति । पुरुषोत्तम इत्यर्थः ।

(२) श्रीकुरुकोटमचरणप्रणीतः श्रीसुयोगिनीरिष्यन्थोः प्रभावः ।

जलवासित्वात् । इदं च तैत्तिरीयाभाषणे प्रजापतिकुम्भोः संपादे “वैषय त्वं पूर्वं समम्” इति प्रजापतिना शेषः कूर्मः “सुनिमादिमहासती” युक्त्वा “सहस्रगोपीं पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रादि” ति-शतपात् सुष्टम् ॥ ४० ॥

दिष्ट्येव-तच्चरित्रं फलरूपमिति । “दिष्ट्या हेस्य” इत्यत्र भगवन्नाशे भगवानेव प्र-मापदिचतुष्टयमिति त्रिविधा वदत्र चरित्रस्य फलसमुक्तं तद् धर्मरूपेण प्रकटशार्थिभावः कर्माग्या-

(३) श्रीमद्ब्रह्ममहाप्रणजितः श्रीसुयोगिनीलेखः ।

न्मात्रकरणं धर्मरक्षाप्रसङ्गान्नदपि न तु मुख्यतया यापन्ननिराकरणमितिभाषः । ननु नवाव-तारकार्यमधिकं दशमावतारकारं भूभारहरणं च प्रार्थितत्वात्तन्तत्कार्यं कृतो न प्रार्थितमित्या-शङ्कादुरेतायेनेति । एतेन सर्वमर्थविदिरिति ॥ ४० ॥

दिष्ट्याम्येष्ट्यसाभासे-प्रसङ्गादिलक्ष्य देवकीसाल्वनमिलनेनान्वयः । फलरूपत्वं सावान्तप्रकरणमिदं कृतत्वात् सान्वयस्य च कसासहस्रत्वात् परपुरुषत्वकथनात् तच्चरित्रस्य

स्वगुणमाकल्याणैवेव ब्रह्मोत्पादितः, स तु विकारान् दूरीकृत्य गुणानेव प्रकटयितुं तत्सर्वं वृद्धीत-
वान्, अत एवाजनस्य जन्मरहितस्य गुणोपि जन्मरहित एवेति ज्ञापयितुं पुनरानन्दं जन्म
वत्स्य तस्य नक्षत्रमित्युक्तं “ततो वै ते सर्वान् रोहानरोरंस्तद्विरोहिणी” इति श्रुतिः।
यस्यैवाजनजन्मस्यैव ज्ञानं, तस्यैव स्वगुणोपेतः कालो जात इति सम्बन्धः, अनेन नक्षत्रप्र-
रम्भे जन्मेति सूचितं, तस्य गतवत्स्य सर्वेषां सहायवर्तिनामायुष्मदाद शान्तश्चेत्प्रवृत्तराकाशमिति,
शान्तात्म्यान्मृश्याणि ग्रहसंसारश्च यस्य, अभिप्रेत्यादीनि नक्षत्राणि, आदिवास्यो ग्रहाः,
अन्त्यानि च नक्षत्राणि ताराः, यद्यपि तेषां ज्योतिर्यासः फलं नोक्तं तथाप्यस्तीति शान्तत्व-
मुक्तं, अनेन स्वाभाविका आयुष्प्रक्रियाश्च गुणा निर्दोषाः कालवत् निरुपिताः ॥ १ ॥

देवशक्तिरयम्, अथ उपरि परितोयेति, तत्र परितो दिशः उपरि योरयो भूमिः, यथायां
दोषानावर्तयितुं गुणा उपरन्ते, तत्र दिशो देवतात्मिका भूतात्मिकाश्च भवन्ति, तत्र मेवादिना
दूरदर्शनस्य प्रसादो दिशां भासति, देवताप्रसादस्तु संसारपाकः, अतो ज्ञानं सर्वमेव च फलं
सिध्वास्ति युग्यमिति दिशां प्रसाद उच्यते ।

(१) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र देवताप्रसाद इति, ‘कणीं दिशं’ इत्यादिवाक्याद् दिशः श्रोत्रेन्द्रिय-
देवतायाः प्रसङ्गात्, सर्वमेव भगवत्सम्बन्धि श्रोत्रेन्द्रिये तत्प्रसादः सर्वसाधक इत्यर्थः, तद् विवृणुमन्यत

(२) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

यिन् सन्त्यन् इति भावः, अनेन सन्त्यन्त्येव उक्तं, दिश्यायं भिन्नप्रकाराणां उक्तत्वात् स्वतन्त्र-
लिखनत्वाद् पञ्चान्तरमिति ज्ञेयं, भगवत्प्रसादपदार्थमिति भगवते स्वस्वरूपप्रसादपदार्थमित्यर्थः, अजन-
स्येति, कारणस्यैव हि कार्यं, तथा च भगवतो यवान्जनप्रकारेण निर्माणास्तथा ग्रहणोपीत्यर्थः,
नक्षत्रो भगवानेव कारणं, ततो जायमान् कालादिदेवताप्रसादो विकारस्तु जात इति भावः ॥ १ ॥

दिश इत्यत्र देवतात्मिका इति, श्रोत्रेन्द्रियदेवताया इत्यर्थः, भूतात्मिका इति, प्राण्यदि-
रुपा इत्यर्थः, भूतात्मिकायां प्रसादादुत्पत्तिरिति, दिशां यदास्ति भगवत्संस्कृतः, देवतात्मिकायाद्-
र्शनेति, श्रोत्रेन्द्रियदेवतोपलब्धविधिमिति ज्ञापयितुं देवतेतिसामान्यत उक्तं, मूलरूपाणां प्रसादो
दूरदर्शनमात्रं भवति न तु तेन सर्वत्र ज्ञेयमित्यत्र व्याख्यानं तु युज्यते, सर्वसाधक इति, इन्द्रिय-

(३) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

अजनजन्मस्यैव देवत्व व्याख्यानेजनस्य जन्मरहितस्येति, इह कालस्यापि देविकस्य
प्रतिष्ठयां निरूप्यान्वयानजनजन्मस्यैव देवता इति भावः, वस्तुतस्तु इति समाह्वयजनस्य जन्मरहित-
त्वेत्यादिना, भगवतो तत्त्वत्वाद् जन्मरहितस्यैव प्रादुर्भाव एव भगवतो वाच्यः, एवमेवाजनाद् भगवतो
जातस्य भगवत्पुत्रस्य विधेरेष न प्राकृतत्वात् जन्म किन्तु तस्यापि गुणात्परत्वेन प्राकृत्यं, एवमेवोक्तं
युज्यते जन्मरहित इति, प्रादुर्भावसाक्ष्यस्यैव, अत एव ‘कालमर्त्यैकैकान्द्रादिभि’ इत्यादिषु
नक्षत्रेषु च इति भावः, अनेन तस्य गुणात्परत्वात् सर्वं न जीवन्त्यमित्युक्तं, तथा चैतद्व्यस्य विधेरेवैव
रोहिणी, सा सर्वसंज्ञकोनेति तस्यां भगवत्प्राप्त्योक्तं युक्त एव, अत एव ‘ततो वै ते सर्वान् रोहान-
रोहं’ इति तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणे तैत्तिरीयाः स्तुतिः प्रदर्शिता ॥ १ ॥

दिशः प्रसेदुर्गमनं निर्मलोलुगुणोदयम् ॥

महो भगवत्संस्कृतः प्रसादः प्रसादः ॥ २ ॥

नक्षः प्रसादसंस्कृतः इह जलरुहश्रियः ॥ ३ ॥

दिशालिङ्गुलुगुणोदयस्तथा वनराजस्य ॥ ३ ॥

दिशः प्रसेदुरित्यत्र, निर्मला उडुगुणा वन, यथाकाले मेवाः सर्वसाक्षीः कृतोडुगुणानां
प्रकाशो न दृश्यत इति मेमस्यमुच्यते, उच्येति, उडुगुणालेपि मेवानामभावः, उडुयो दर्शनमेव
या, महो भूमिर्भगवत्संस्कृतः, सर्वैरेव विवाहपुत्रजन्माद्युत्साहस्यस्य सम्पदे जायन्त इति, पुरं
नगरं, ग्रामाः साधारणाः, वनो गवां स्थानं, आकारा रत्नाद्युत्साहस्यस्य, सर्वान्येव
भगवत्संस्कृतः इति व्याख्यानं ॥ २ ॥

एवं देवकालोपेयानुगुणा भौतिकानां तत्तदभूतप्रधानानां गुणानां, तत्र प्रथमप्राधान्यं
नक्षः प्रसादसंस्कृतः इति, यथापुनो बहुविधा एकोनविंशतिभेदास्तथाप्युभयविधा एव,
स्वभावः वस्तुतो वा, अत उभयानां गुणा उच्यन्ते, नदीषु काष्ठप्रवाहं पङ्क्तिं जलं भवति,
आपिदेविकालवत्सात् कालनिपन्तरेभ्यः प्रसादो वा स निवर्तते, अतः कालनिपन्तरे भगवत्संस्कृतः

(२) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

इत्यादि, निर्मलेत्यत्र निर्मला उडुगुणा उच्येते येषां यदादिमत्प्रसादो गोप्यः, समाप्तान्तरमपि गोप्य-
यत्पुनो दर्शनमिति, अस्मिन् पक्षे निर्मलानामुडुगुणानामुदयो यवेतिसमाप्तः, प्रहृष्टत्वं विवाहं,
‘सर्वतो विवाहस्ये’त्यान्वयस्यैव उच्येत्यर्थः ॥ २ ॥

नक्ष इत्यर्थो विवाहस्यैव इति, यद्यपि तैत्तिरीयसंहितायां ‘कृष्याम्बः सन्तो’त्यादिना
‘सर्वान् सन्तो’त्यनेन विवाहस्यैव अपाञ्चालमपि ‘सर्वान् सन्तो’ इत्यनेन सन्तो पञ्चोक्तस्यैव उच्यते,
लेनास्तित्त्वात्पञ्चमस्यैवोक्तस्यैव विवाहस्यैव इति गोप्यं, कालनिपन्तरेति सङ्घर्षमेव, तथा
च भावद्वयोः च कालनिपन्तरे तस्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

अन्वयान्वयसाधक इत्यर्थः, भगवत्संस्कृतः पुनर्दर्शनं प्रसाद इति प्राकृतः प्रसाद उक्तो देवताप्रसादः
काल उक्त इति गोप्यं, ज्ञानमिति, दूरदर्शनमित्यर्थः, निर्मला उडुगुणा पञ्चोक्तस्यैव, विप्रसक्त
निर्मलानामुडुगुणानामुदयो यवेति, तस्मिन् सम्पद इति, उजायतादिस्तो फले, जायन्त इति-
ल्लोः फले तादात्म्यस्य जातत्वात् महो भगवत्संस्कृतः प्रसादः प्रसादः इति व्याख्यानं ॥ २ ॥

(४) श्रीमद्भगवत्संस्कृतसंस्कृतः श्रीमद्भगवत्संस्कृतः प्रकाशः ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र मेवादिना दिशां दूरदर्शनस्यैव प्रसाद इति, नक्ष इति,
निष्कारत्वात् कथं प्रसादो ज्ञेयः को वा प्रसाद इत्याकाश्यानुगुणद्विशाभ्यां, निर्माधयमे
मेवाद्युत्साहः निकटस्थमपि सन्तु न दृश्यते किन्तु दूरस्थः ॥ अत एव भगवत्प्राप्त्यैव विवाहस्यैव
दिशाभ्यामादिपञ्चमस्यैव प्रसादः दूरदर्शनस्यैव सर्वप्राप्तये वाद्याहस्यो भवति, भगवन्तं भौतिक-
दिशां प्रसादप्रकारो नास्ति, सर्वैरेव विवाहपुत्रजन्मादिभ्यो अन्य य उच्यते आनन्दः तास्ते
जायन्ते विवाहपुत्रजन्मादिभ्योदिशां आनन्दः साक्षात्प्राप्त्यानाम्भ इति तात्पर्यं ॥ २ ॥ ३ ॥

देवकायं प्रमुञ्चो नन्दपुत्रे वासुदेव इति सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानित्युक्तं, निमित्तत्वं च भवति एव दोषाभावे गुणभावे च, नतु तदर्थोपि कारः सहजः कथिदस्तीत्येकमेव चेत् निमित्तमुच्येत तस्मिन् समयेगोप्युत्पन्नो भगवत्सदृशः स्यात्, अतो भगवत्प्रादुर्भाव एव गुण-
भावे निमित्तं भगवत्प्रादुर्भावेन गुणभावेनैव गुणभावेनैव निमित्तं, एवं सर्वगो भगवान् प्रादुर्भू-
त्वादेव देवक्यामिति, देवकायां विष्णुः शङ्करासीत्, देवानां समूहो देवकी, सम्पूर्णं देवसमूहं
पूर्वसर्वं भवति, तत्र सर्वं भगवद्विभक्तं आपारत्वेन निमित्तं भवति यथाधारपरिणामः, न

(१) श्रीमद्रामायणमहाकाव्येऽथ श्रीकृष्णयोगोपनिषत् ।

तादृशनिशीषत्वं राधा गुणः, गुणा उक्ता इति, जनादेनै जायमाने सति तमज्जन्ते निशीषे सति
देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीदित्यन्वयः, तथा च सङ्घर्षावकाशस्य तमेतिवृत्ते हेतुत्वोपपत्त्या तत्तादृश-
योग्या गुणा निशीष उक्ता इत्यर्थः, मूलभूतेति, काले स्थितानां मूलभूतस्य भगवतो गुणाना-
मित्यर्थः, भीतिकान्यामिति, नप्रापितगुणानामित्यर्थः, कालनिमित्तत्वमिति, काले निमित्तं यस्य
तादृशमित्यर्थः, 'जगन्मातेन' इत्यत्रानिदमत्राक्यं, तद् व्युत्पद्यमानं सर्वेषामिति, 'अनुशास्त्र' ।
मित्यन्तेः सप्रतिः छेदिकैर्नप्रापितं तन्मये कथमप्यनिमित्तत्वेतिवृत्तेतिवृत्ते, जायमाने जनानादेनै
इत्येव सङ्घर्षेण उक्तत्वात् व्युत्पद्यमानं सर्वसृष्टीति, इत् वासुदेवसर्वमित्यवस्थापनानुज्ञानेति,
तस्य साक्षात्प्रादुर्भावस्य परमत्वेतिविशेषः, तथा च अनारम्भपर्यन्तं सङ्घर्षेण इतिभावः, देवक्या-
मिति, देवक्यां विष्णुरुपिष्णुप्राप्तिश्लोक इत्यर्थः, पुरुषोत्तमसूक्त एव, एवं व्युत्पन्नमये इयं पूर्व-
मुक्तं देवक्यामितिछेदे तृतीगोप्युक्ते न तु वैसुदेवे एव, तदभावेन तस्या कथमापत्तात्, पुरुषोत्तम-
प्राक्तमपि कारिकायोरपराधे वदित्यन्ति, तथा च व्युत्पत्तिविशुद्ध्युक्तमप्राक्तमं देवक्यामितिछेदे
विरुद्धमित्यर्थः, सर्वरूपेणेति, चतुर्वर्णरूपेण सह भगवान् पुरुषोत्तम आविर्भूतोऽस्यतत्
इतिवृत्ते, न लघुत्वेन, वासुदेवप्राग्वर्णस्य नवम्यां निर्णीतत्वात्, आ एव "तमज्जन्त" मित्यत्र
"मज्जन्तवो मातृगर्भे" शिकारिकाव्याख्यायते, "सङ्घर्षाणिदमज्जन्तवोमज्जन्तवोऽस्ते व्युत्पन्नमये
निरुपति, स्थित्यां चतुर्वर्ण" इत्यवस्थाने कार्यानुवृत्त्यात्, कार्यं तु चतुर्वर्णमपि मधुरागोपि
प्रकटयितुं प्रागुक्तं, स्वपञ्चावतारे नारायणः कृष्णवैद्यमिति तस्मात् नारायणोऽनिरुद्धः कृष्ण-
केतः सङ्घर्षाणां इति व्युत्पन्नमेवैव तौ निरुपितौ वातातिवृत्तिः, देवक्यामित्यवस्थारो सर्वसौत्रो
भगवद्विभक्तिः, सर्वे नचोपि व्युत्पन्नं अंशं यस्मिन्नाद्यतो व्युत्पन्नविशिष्टो भगवान् पुरुषोत्तम इत्यर्थः,
व्याख्याने देवानां समूह इति, देवकी सर्वदेवतो गिम्वास्यानात् सर्वदेवत्वमिष्यात् देवसमूहस्य
मेव समग्रमित्यर्थः, न त्वेव विग्रहः, सर्वे भगवत्सत्त्वावस्थापनात् स्वदिव्यात्मन्यादुपाधारत्वेनेति,
यवं भावः, अंशवारो विग्रहः सत्यं, तत्र भगवत्सत्त्वावस्थापनात् सर्वदेवत्वमिष्यात् साधनाप्यादे

(४) श्रीमद्रामायणमहाकाव्येऽथ श्रीकृष्णयोगोपनिषत् ।

कार्पल्याज्ञानप्रलयः सङ्घर्षकार्यं, 'य एव एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षुषामनादिभक्तमनासना-
श्रितान्नियमायमेव हृदयस्थिं सत्पत्तस्तनोमयमन्दहृदं गत आश्रु निमित्तवर्णितिवचसकथाप्राप्त्यात्,
देवकायां विष्णुरुपिष्णुप्राप्तिने विष्णो रूपं विद्यते यस्मादिदमित्युत्तरा प्रमुञ्च उक्त, प्रमुञ्चस्य
यदुदेवमास्यविश्वस्य ध्वजोत्तारोकिमकथनेन देवक्यां सभायमाना, "दधार सर्वोऽप्यप्राप्तोऽस्य कादा
स्यलन्दनं मगल" इतिवाच्यात्, विष्णुः सर्वगुहास्य आचिरासीदित्येन सखाद् भगवान्

केवलमप्याप्राप्तिश्च निमित्तपरिणामि भवतीति मयन्स्यानीयं किञ्चित् निरुपणीयं, तदाह विष्णु-
रुपिष्णुप्राप्तिः, विष्णो रूपमप्याप्राप्तिरिति विष्णुरुपिणी, भगवदुपपन्नं तत्र विद्यमानं भगवन्तं
प्रकटीकृत्य न तु मयन्तः प्रसूतिशालादिर्वा तत्र निमित्तमिति तथैवपरिणामयुक्तमिदमेव कथयति
स्थितान्तः, देवकायां विद्यमानं आविर्भूतं इति केचित्, कदा विष्णुप्राप्तिमित्यर्थं भवति, यथा-
न्तरोपि देवो विष्णुरेव, विष्णुर्न्यायकः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते 'ब्रह्म' ब्रह्मेनोच्यते, तस्य सर्वैव
विद्यमानत्वात् प्रादुर्भावो भावः इत्याकथ्य सर्वव्यापकत्वेपि यः सान्तरः सर्वान्तराभी सोऽन्तःस्थितो
परिहारत इति वक्तुं सर्वेषां गुहा इत्यवकाशं तस्मिन्सामान्याच्छेतेपिस्थितौति गुहास्य इत्युक्तं,
अनेन सर्वेषां भजनायै स्वयं हृदि स्थित्वा तत्सत्ताः कृत्वाभी भविष्यन्तीति प्रापयितुं
वेदाव्यक्तार स हृदानीमेव प्रकटीकृत इति न पूर्वप्रतिपाद्यात्परमुप्युच्यते किन्त्वप्यमेव

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीकृष्णयोगोपनिषत्पञ्चमः प्रकाशः ।

सात्म्यं हेतुरुक्तं इत्यन्तं, तथा च कथः पूर्वमुपपन्नः सर्वत्र च हेतुत्वेन प्रसिद्ध इति प्रकटीयं स
एव निमित्तत्वेन समान्यत्वा इति तद्व्युत्पत्त्याय 'जगन्मातेन' इत्युक्तं प्रादुर्भावस्य निमित्तत्वाय च
जायमाने जनानादेनै जायमाने इत्युक्तत्वात्, ननु वेदं मुक्तं देवक्यामितिचैवेन चरितार्थादित्याकथ्या-
मस्याप्यायं वृत्तेष्विच्छावातुरेयं सन्दर्भे इत्यादि, जगन्मपि, अपिचान्दः प्रासङ्गिकं च सुचयति,
पुरुषोत्तमस्यैव प्रकृतित्वात्, तत् सदागुणैपि सर्वैवादि, तत्र 'जगन्मातेन' इत्यस्य गुणविर्भावोक्ति-
मये निरुपणाद् सर्वैकता स्यादेति तेषामिरुद्धत्वात्तरो जायमाने जनानादेनै इत्यव्याप्राज्ञाननिरुक्त-
त्वेन सङ्घर्षावतारो देवक्यामित्यनेन च प्रमुञ्चः विशेषः सुखदानाद् विष्णुरुपिष्णुप्राप्तिरिति वक्ष्यमाणः,
यः पुनर्विष्णुः प्रागुक्तः विशुद्धित्वेनोक्तः स तु प्रादुर्भूते नन्दपुत्रे प्रादुर्भावत् पूर्वमेव नात इति
"प्राग्यं वसुदेवस्य कपिश्च वातस्तलायन" इति गर्वनायादवसीतो, अतो हेतोः सर्वरूपेणाप्यावि-
र्भूतो भगवानिति, एतत् तृतीयाप्यायको सन्दर्भे उक्तमित्यर्थः, ननु तादृशगुणापारादौ कथस्य
निमित्तत्वेनहीनो क्वे वा दोष इत्येवमप्याप्राप्तुर्निमित्तत्वमित्यादि, एकमिति, कथालयः, निरुपित-
मिति, नारदं च 'जगन्माता' इत्यादिप्रमाणं निरुक्तिमित्यर्थः, न चास्त्वैव तस्मात् सङ्गुहास्येति' अनादि' इति
(३) श्रीमद्रामायणमहाकाव्येऽथ श्रीकृष्णयोगोपनिषत् ।

गुणोत्सर्गहारस्यो निरुपितं, अत्र तु प्राक्तनार्थाभावात्तत्वेन तदपेक्षा न तु प्राक्तनानन्तरमपि सत्त्वं
व्यवधानं स्थितिदि, आ एवपरिणामान्तरादुच्येति, यथादिप्राक्त्वेनपिनिमित्तभावात्तत्वेन तत्पेक्षा,
मयन्स्यानीयमिति, व्यापारसमादकमन्दपदस्यानीयमित्यर्थः, विष्णुरुपिष्णुप्राप्तिमित्युक्तं रूपं
विचारयन्तीदमेकैति, प्रादुर्भूतमु रूपमेव तदिति तुल्यः, गुणं पञ्चमादुर्भवक्यामिति, अत्र
गोपते हेतुमाहुस्तदेति, प्रादिदेविकदेवकायां सत्करायां हि प्रादुर्भावः, तथा च देववापिदेविकस्य
विष्णोसु सा सत्कराद्यैव न त्वपिपरमत्तो विष्णुरुपिष्णुप्राप्तिमित्यत्र तत्पेक्षितमप्यवस्थायोक्तत्वात्
भेदविभाजः, भाव इति भक्तिर्भीगीय इतिवाच्यत्, तथा चांशः सिद्धो भेदित्यर्थः, सर्वान्तर इति,
'अवममा' दीनं चतुर्वर्णमन्तरमन्तराभी न 'पुनर्विषय'समादक 'जगन्मातृ' इत्यर्थः, हृदयाकाशा-

(४) श्रीमद्रामायणमहाकाव्येऽथ श्रीकृष्णयोगोपनिषत् ।

पुरुषोत्तम उक्तः, एवं नृत्तहितपुरुषोत्तमविर्भावो मधुरायां गोप्या, अत एव दिशीनुरिव पुष्कल
इति पूर्वचन्द्रे दधानीकृतं, न "त्य सर्वगोपितः कात" इत्युक्त्यं "निशीषे तमज्जन्ते जायमानं"

(१) श्रीमद्युचरन्विरचिता श्रीरिप्यम् ।

नैष्ठिकं वाचि पूर्ववदिति, वाच्युपनिषद्प्राप्तमित्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्तते अथाय मनता सः,' 'अदधमशार्धं,' 'न त्वं सर्वो मां वि न चन्द्रावरं नेमा विद्युतो मानि कुतोयमग्निः,' 'न चक्षुष इत्येतो नोत वाचो'त्यादिविधेः प्राकट्यकथनं व्यापत्तिः, स च 'अथिदं धीरः प्रत्यावासान्-मैष्टव,' 'तत्तसु तं परस्ते निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतिभिर्गणदित्वा भगवान् एव इन्द्रियसाधनैर्नरस इति श्रुत्योक्तत्वंगणितकरणे निरस्त इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यान्तरमपीति न कापिच चिन्तयेत्यर्थः ॥ < ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणमयीतः अंतुगोपिनीटिप्यम् । प्रकटः ।

शब्देनेत्यादि नन्वितादि च, अत्रेति, एवं व्यासयते, एवं सतीति, द्वाहन्तेहोहोहृते सति, इति लघोःपर्यं इति, एवंगोपयार्धं द्वाहन्त्यमुक्तमित्यर्थः, सिद्धादुत्तर इत्यादि, एतमर्थमुपस्था द्योपेन्त्यत एवेत्यादि, मादुर्वाच आपत्तिं श्रुतिविरोधं कारिका परिहृति दासीनामित्यादि, अर्थस्तु, दास्ये कथमाया व्योकायाः, तास्य सर्वस्वोत्तररक्षाभिनिधे तादृशं स्वसनावाक्यं मादुदेवमस्तुल्यं भक्तुःशं वा, निमिनीकृत्य स्वाभिनिधे प्रयोक्तं कृत्वा, मम स्वामी पुरुषोत्तमः मादुर्वाच इति, शेषं तु रिप्यार्थं व्यासयार्धं वाच्योत्तरादिवा, 'अथ रिप्योक्तोऽर्थः सापत्त्यापत्तिर्यथादेवपदवि-करणस्य इतिवि 'प्रकाशनाचैवर्ण्य' इतिस्ते स्पष्टः, तत्र हि 'यथा सौः प्रकाशो व्यवहारो व्यवहार्यश्च न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्वायम्बुं वा, आनेतुं तु सर्वं मेवायमेव च साधियमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकसाधनैर्गोचरेण शक्यते अथादुर्वाचस्यस्वभावे तु शक्यत्वं इतिद्वयाद् श्रुतिः, कुत एतद्व्यामते ? तथाह 'अथमर्थात्,' अन्यथा शार्धं न्यर्थं स्वा'दित्येवंप्रतिपादनात् ॥ < ॥

(३) श्रीमद्वैष्णवमन्त्रमहासहस्रनामः श्रीगुणोपनिषदेतः ।

निमिनीकृत्य स्वस्त्योतीनिममपि मन्त्रस्थानियेन स्वेण व्यापाराद्विलसत्पदनादाचारलेन विविचि कृत्वा, मम स्वामी पुरुषोत्तमः मादुर्वाचः, पूर्वं व्यूहन्त्यमस्तु देवक्यां विद्युतामिति तावदेव भविष्य-तीतिशब्दा स्वास्त उत्तरादेव पुरुषोत्तमाकृत्यमुक्तमिति ज्ञेयं, युगार्थपरस्य तत्पर्यायचरणेनोक्तं, पूर्वं भक्तानां देहेन्द्रियादिरक्षाभक्षणमादित्येकोत्तु, तद् विद्युतमानन्दप्राप्तिकरणे, अधुना तु स्वपमानन्द-मयत्वेनैव तथा कर्तुमित्यर्थः ॥ < ॥

(४) भगवद्दीर्घमन्त्रमहासहस्रमिता श्रीगुणोपनिषादि कारिकायास्ताः ।

देवक्यामित्यत्र दासीनामिति, भक्तानां सर्वैर्दृष्टार्थं तादृशं देवकीनिष्ठं निमिनीकृत्य मम स्वामी पुरुषोत्तमः मादुर्वाचः, नैष्ठिकं वाचि पूर्ववदिति, वाच्युपनिषद्प्राप्तमित्यर्थः, 'अदधमशार्ध'मित्यादिश्रुतिविरोधः प्राकट्यकथनं व्यापत्तिस्तु च विरोधः 'अथिदं धीरः प्रत्यावासान्-मैष्टवे'त्यादिश्रुतिभिर्गणदित्वा भगवान् एव इन्द्रियसाधनैर्नरस इति द्विष्यश्रुतितत्त्वस्यैविरूपणे निरस्त इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यान्तरमपीति न कापिचिन्तयेत्यर्थ इति व्याख्यातं जनाकृत्यतिभिः श्रीमद्युचरन्विरचिप्यत्वात् ॥ < ॥

१. भगवत्पदप्रयोगे प्रतिपादि कारिकायास्तास्तस्ये ।

॥ श्रीगुण उवाच ॥

तमद्भुतं बालकम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ॥

श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसोभयम् ॥ ९ ॥

एवं भगवतः शत्रुपतयेवैष्वेणं नित्यं धीर्यनिरुपणार्थं भगवन्मन्त्रगणपति तमद्भुतमिति द्वाभ्याम् ।

अत्र निर्दिष्टाः सर्वे श्रोतारो पदिःसंवेदनरहिता वाता इति श्रुतिपठितं पुनः श्लोकैकिकथनम् ।

(४) श्रीमद्वैष्णवमन्त्रमहासहस्रमिता श्रीगुणोपनिषदोक्तः ।

पीतामृतसुराभ्यन्त-प्रसादो ब्रह्मादिप्राणविनयनः, अत एव श्रीमदाचार्यैरुक्तमिह सन्दर्भं भग-वन्मन्त्रात्तत्रयमप्युक्तमिति, न वेत्यास्ता पुरुषोत्तमो भूमास्त्वत्वावावतारोति वक्तुं शक्यं, 'तथा परमहंसानां भूमीनाममलालनां भक्तिमेवविधानार्थं कर्षं पर्यवेष्टि विभः' 'यद् यद् धिया त उरुगण वि-भावयति तत्तद् यः शक्यते सर्वदुःखान्' इतिवाच्यत्वात्, किन्तु दासीनामभिरुक्ताश्रुतिगोपिकादीनां सर्वस्वाद भगवद्विश्राद या रक्षान्गमिभिर्गोगरादित्यस्मादको निरोपस्तरे कृप्यास्तार इत्यर्थः, मन्त्रात् विविधलैलाभिः प्राचिकचित्तवर्णं नित्यं निरक्षरं पत्मानन्दं प्रपञ्चं भक्तान् विस्त-तन्वात् करोति, शुक्तं पैतृय, परमानन्दप्राप्ति प्राचिकचित्तवर्णमुत्तुल्यं गोपिभ्यो विस्नेभ्यो विद्याम, हृदयेन हि प्रभुकर्तुं सर्वतो रक्षयं माय, तदर्थेनैव मूलरुप्राकार्यं, 'कस्य तातस्वं प्राथ भवे गोप्यो भविष्य भूमिनां भारते श्वेपे माधुरे मम मण्डले वृन्दावने बलिधामि प्रेम्ना यो रासकण्ठ' इति वृन्दावनीय-भावरत्नरत्नरत्नवात्, एवं सति भगवन्नन्तो दशमस्कन्धाप्रपञ्चविस्तृत्पूर्वकभगवादाश्रितप-निरोधार्थं भूतलात् गन्धर्वरूपस्य स्कन्धावैश्वान्त्येनानुस्यूतेति ज्ञेयं, एवं प्राकट्यस्य प्रयोक्तं निधिरस कालातीत्यं साधयितुं भगवन्नन्तोः काठाधिकरणत्वं न काठकृतं किन्तु भगवत्स्वामित्वाहमिनिनी-कृत्येवैवादिना, तादृशं 'सर्वगोपेन'प्राचिकैकिकं कालं निमिनीकृत्येवैवैः, तादृशमितिपदे- 'माय सर्वगोपेन' इत्यनोक्तं आधिदेविकः काठ उक्तो, तच्छब्दस्य पूर्वप्राप्तिलेलात्, ययपि भग-वन्नन्तो तादृशकालो न भविष्यत्सेवैश्वान्त्येनानुस्यूतेति, 'वैश्वान्तं शत्रुर्जं ईशो धाम मानिना'मिति काठस्कन्धाभिलषभन्तुगीयस्कन्धाभिलषात्, यश्चरस्य कालनियमितादित्युक्तश्रुतिविरोधो परिहृति नैष्ठिकस्य स्वस्वमायस्कन्धा वि वक्तुमशक्यत्वात्, तथापि तत्र लीडया निमिनीकृत्यं ज्ञेयं, अथमर्थविव-प्रत्ययेनोपपत्तिः, तादृशेयं तस्य स्मरतात्, अतः परमत्त्वप्राप्तिनिरुक्तश्रुतिविरोधो परिहृति नैष्ठिकस्य वाच्योत्तरादित, वाच्युपनिषदप्राप्त्यं, नैष्ठिकं सत्प्राधान्यं, पूर्ववदन्तारत्वात्, अथमावाचः वैकुण्ठस्यैव यथा भगवत्कृपा दर्शनं गोपहापि चक्षुषे स्वस्वकर्प्येन भगवत्तं विषयीकरोति किन्तु भगवद्विद्य-निवेशेन, तथा चारस्वत्वादिश्रुतिसादित्वाविषयविषयचक्षुःस्वरूपपरित्यक्तव्यासां न कोपि दोषः, एवं सति 'तत्तसु तं परस्ते निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतयोपि सत्तिपथा भवन्ति, निरस्तु 'आयविद्वन्मन्त्रमहादी श्रव्यम्, तथा सति मादुर्वाचः सर्वस्वहास्त्रेणोपि कृष्णः परं नवैषेति ज्ञेयं, अत एव 'कृपिर्वाचकः शब्दो गद्य विवृतिगद्यकलावैरैस्त्वं परं श्व कृष्ण द्यवधिपीय' इति श्रुत-तुल्यं, अतो नात्र भगवन्नन्तु किन्तु सेवचना देवक्यामित्युक्तिमात्रं वक्तुं 'प्राच्यां दिशोऽनुति'वेति-रुह्यतो मुखे पठितः, परमकाष्ठपद्मलेलास्त्रिषेन श्रीकृष्णे भवनीयस्वयमेवसाधयति गोपवितुं मम स्वामीभोक्तव्यं स्वस्वामिनाभिमानः श्रीमदाचार्यैक इतिदिक् ॥ < ॥

दशलीलानिरूप्योऽयं पुरुषो द्वादशात्मकः । द्विगुणो भगवानन मादुर्भूत इतीषेते ॥ १ ॥
 सर्वेषां मायारूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः । ज्ञानविभोगमयुतो दशलीलामर्षकः ॥ २ ॥
 सयुगां नवभाभक्तिं निर्गुणं च भवतैव यः । काण्डद्वयार्थं तनुते सोऽत्र द्वादशा मतः ॥ ३ ॥
 सर्वमकाशकथैव काशस्तेन्द्रियनायकः । आत्मा कार्यं च भूतानि अस्तुतत्त्वमुदी नयमा ॥ ४ ॥

अक्षरं भगवति हि द्वादशात्मा हरिः स्वयम् ॥ ५ ॥

(१) श्रीमद्भगवत्परिचिता ओटिपत्नी ।

विशेषपदसंस्वातात्पर्यं वदन् आयलोकस्यविशेषमसंस्पर्शः प्रत्येकसमुदायान्मां तात्पर्याद्दशलीलेत्यादिना, आयस्वतस्तत्त्वाभिप्रायैव, द्वितीयं पदेन समुदिततात्पर्यमुक्तं, द्विगुण इति, भगवान्मार्गीयैर्भगवदिकं भूमास्वरूपवेधपर्यवेक्षितवक्तृत्वज्ञानादिप्रवर्तकमेकं, ज्ञानमार्गीयाया अनुगृह्येयं देवतानामपि मुक्तिदानभेदयत्स्वभावमुत्तदानादौ पुष्टिमार्गीयैर्भगवदिकं हेतुः, एवं सलुमयविषं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततात्पर्यं, एवमेपि ज्ञेयं, भगवान् दशभागावपि, सर्वैककाशकः स्यौ द्वादशात्मैति तथा, लीलासम्पन्निपदार्थानामनन्वयकाशस्वतः, लीलायाः काशीतीतलेन तदपेक्षेदो न

(२) श्रीगुरुदेवसमवाचमयोः श्रीभूषोभिनीतिपत्नीः प्रकाशः ।

तमद्भुतमित्यत्र वीर्यैरनिरूप्यार्थमिति, सामर्थ्यैरनिरूप्यार्थं, ऐक्यस्यावशिष्टवत् तत्रादौ लोकाशुक्ता, निरुपणीये वीर्यैः कुतो दौ लोको लुप्त्य भगवै रलोके दश परानि द्वितीयलोके च दे इत्याकांक्षया सार्धचतुष्टयकारिणाभित्तात्पर्यं नवलीलाश्रयेण द्विपत्नीं तद् व्याकुलंनित्त विशेषणेत्यादि, अवयविति, प्रथमपरयोः, हेतुर्गति, उत्कदानादौ हेतुभूतं, द्वितीयमिति शेषः, समुदिततत्तात्पर्य-

(३) श्रीमद्भगवत्परिचितामन्त्रिणादाराजः श्रीभूषोभिनीतिः ।

तमद्भुतमित्यत्र पुनः श्रुतेर्कोटि, सूर्योत्पत्त्युक्ते श्रीशुक्ल कथाचेतिवाते कति इति ज्ञेयं, दशलीलेत्यत्र द्विपत्नीमायश्चक्षुष्यविशेषणसंक्षययोरिति, द्वादशसंस्वायस्यविशेषण-वाच्यतेषोक्तेति, तेषु द्वादशविशेषणैः कते परस्पर्योक्तवर्धनसंस्था तु पर्याप्तित्वेति, तथा कस्य गुरुषु गुरु मय एकस्मिन् गुरु एकसंस्था कते नवसंस्थापि पञ्चांशत्वापेक्षात्ताम् परं विवेक-

(४) भगवदपि निर्भेदममहर्षिर्निर्माता श्रीभूषोभिनीतिः कारिकायास्तथा ।

तमद्भुतमित्यत्र दशलीलेत्यादि, दशलीलानिरूप्योऽयं पुरुषो द्वादशात्मकः द्विगुणो भगवानन मादुर्भूत इतीषेते, अत्राचक्षोके दश विशेषाणि सन्ति द्वितीयलोके च दे विशेषेण, तेन तात्पर्यं प्रत्येकसमुदायान्मायुक्तं, सर्वविश्वानिदशलीलानिरूप्य इत्याचक्षोक्तसंस्वायमि-मार्थः, द्वादशात्मक इति समुदितविशेषणतात्पर्यं, द्वादशात्मकस्यद्वयपदनिष्ठ द्विगुण इति, भगवान्मार्गीयैर्भगवदिकमेकं द्वितीयं पुष्टिमार्गीयैर्भगवदिकं, एवं सलुमयविषं प्रकटीकृत्य प्रकट इति द्विगुण-पुरुषार्थः, प्रकारान्ताभादुः सर्वेषामिति, सर्वेषां मायारूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः, भगवान् दशभागावपि ऐहिकः पारलौकिकमेति द्वादशपेतितात्पर्यं, तानादुर्भूतनिभोभययुतो दशलीलामर्षक इति, प्रकारान्ताभादुः सयुगाभिति, सयुगां नवभाभक्तिं निर्गुणं च प्रवर्तयन् काण्डद्वयार्थं तनुते सोऽत्र द्वादशा मतः, सृष्टेः, पुनः प्रकारान्ताभादुर्भूतं सर्वैककाशकश्चैव

तत्र प्रथमं द्वादशा स्वस्वलक्षणानि वर्णयति तपिति, तं वसिष्ठं लोकवेदयोः, "अतोऽसि लोके वेदे च मयितः पुरुषोऽयम्" इति, आश्रयभूतः सर्वमूलभूतत्वात्, सृष्टिरूप इति केचित्, अद्भुतमिति, अलौकिकमेव शब्दतः, न तु लोकवेदसिद्धिः, इदं हि प्रमेयवत्

(१) श्रीगुरुदेवपरिचिता ओटिपत्नी ।

सम्पत्तौति द्वादशभागात्मको लीलाधारस्तुतो यः सर्वलक्षणकः कालसद्विप्रेति, तैरे "जगद्वयम्" सैमायिकः कुमारः श्वाशुक्तिं विरुप्यते, लीलेन्द्रियविषयत्वाद् लीलायास्त्वान्यपत्तिनकायमेकादशेन्द्रियरूपसत्-विषयकत्वेति द्वादशात्मकः, आत्मदेवेन वीर्यपराभासानुपेक्षेते, कार्यं महत्तत्त्वं, भूतान्येकविधानि, उभौ प्रकृतिसूर्यौ, त्रयो युगाः, अन्यत् सृष्टेः, एतेन लीलासम्पन्निपदार्थसृष्टितत्त्वस्वरूपानिर्भेदेति कलितं, त्वंसात्ययनिरूपणेरीदमेव सूत्रं, अनया प्राकृततत्त्वमन्वये महत्त्वानुपपत्तिरिति, न तु लोकवेदसिद्धि-मिति, वयपि साक्षरत्वेन वेदे सिद्धं तथापि यादप्य कृतं प्रकटमुद्रा क्तु त्वेति तदभिराम्येतरमुक्तं,

(२) श्रीगुरुदेवसमवाचमयोः श्रीभूषोभिनीतिपत्नीः प्रकाशः ।

मिति, समुदितं यच्च श्रुतं यत् तत्तात्पर्यमिति, अत्र इति, अत्रिनकारित्वाद्, सर्वेषामिति वदं संक्षिप्तवक्तृत्वमिवावयान्मादुर्भूतानामित्यादि, अत्र तु स्फुटत्वात् व्याख्यातं, परं तत्रार्थान्मां द्विधा द्वादशविपलस्युच्यत इति बोध्यं, सर्वैककाशकमेवेत्यनेन पुनरन्या विधेयत्वा इत्याशयेनादुः सर्वैत्यादि, कालात्मैत्यनेन ततोऽन्योऽन्यत् इत्याशयेनादुर्भूतलीलाया इत्यादि, इन्द्रियव्यापक इत्यनेन ततोऽन्योऽन्यत् इत्यादौ लौकिकेत्यादि, आत्मेति कारिकायां व्याकुलंनित्यात्मपदेनेत्यादि, नन्वन् श्रुतवेदं तमिसरस्यैक-विश्रयान्तेन गुणवत्त्वान्परदर्शनाद् द्वादशभागापि विशेषणत्वादीकारो न युक्त इति चेन्न, तमिसरस्याप्येवं विशेषणत्वेपि पूर्वलोके यः "प्रादुरासीद" इत्यादिनोक्तसत्यमन्यतितेयवत्त्वान्परकलेन विशेषणत्वान्माभावात्, एवं पक्षेऽप्येवेन तमिसरस्योपपत्त्याद् विशेषणानां द्वादशत्वं श्रुतत्वेति जानीते, एवं कारिकायां तात्पर्यमुत्स्था पूर्वविधानमनस्य प्रयोगेन वीर्यं चाहुरेतेनेति, अत्राद्वा द्वादशविपलस्युच्यते, इति कश्चिन्मिति, इतिहेतोः सर्वसत्यत्वात् लीलाकामवत्त्वामर्थस्य वीर्यमेव कश्चित्, सुषोऽपि तां तमिसरस्याभासं तमेति, द्वादशवि विशेषणं, निवृत्ता "द्वयम्" पुरुषस्तन्मयः परमात्मेत्युद्घातः यो लोक-त्रयमाविष्ट विभर्त्यैव ईश्वर" इति मीतार्थं लोकद्वये सर्वान्तराविश सर्वकारत्वेन क्षराक्षरातीतलेन च उ उभौ लोप तच्छब्देन पराश्रय इत्याशयेनादुर्भूतमित्यादि, यादृशस्तच्छब्देन पराश्रयस्तस्य सामान्यतः स्वरूपेतेनोक्तं, "पुरुषः स पदं पश्यं यथा उन्मत्तकन्यया यस्यान्तरास्थानि भूतानि तेन सर्वविदे तत्" इति लोकात्मनस्तत्त्वमहुराश्रयैत्यादि, तथा च गीतोक्तलक्षणमवयवान् सारमूल इति बोधितं,

(३) भगवदपि निर्भेदममहर्षिर्निर्माता श्रीभूषोभिनीतिः कारिकायास्तथा ।

काशस्तेन्द्रियनायक इति, सर्वैककाशकः स्यौ द्वादशमेति, काशस्मा द्वादशभागात्मकः, इन्द्रियनायक इति, भगवान्मार्गीयैर्भगवदिकमेकं द्विपत्नीमायश्चक्षुष्यविशेषणतात्पर्यं, द्वादशात्मकः, आत्मदेवेन वीर्यपराभासानुपेक्षेते, कार्यं महत्तत्त्वं, भूतान्येकविधानि, अद्भुतवत्त्व-मकारः, उभौ प्रकृतिसूर्यौ, त्रयो युगाः, अक्षरं भगवति हि द्वादशात्मकः, एतेन लीलासम्पन्नि-पदार्थसृष्टितत्त्वस्वरूपानिर्भेदेति कलितम् ।

प्रमाणादतिरिक्तं, तदेव हि वीर्यं भवति यत् लौकिकैर्नैदिकैश्चातुल्यं, आधर्यं तदैव भवति, अनेन तद् रूपं दृष्टमेषोपरयते न तु स्मृतं वर्णयितुं वा वचनं ह्नुको, एवं सर्वैर्नैमित्तं श्रवणमयायं चोक्तं पदद्वयेन, धारुणमिति, बाले बाले को ब्रह्मा ब्रह्मायविश्रो को वस्य, अद्भुतश्च बालको न स्मरन्मते वक्तुं शक्यः, बालानामपि कं सुखं यस्मादिति, बालः को ब्रह्मा वस्य, बलसम्पन्नो ये बालास्तेषां कं शिरोभूतं, एवमद्भुतपरकमलेन ययो निरूपितं, अलौकिकोभ्यां निरुप-
करणमुपेक्षयामिति, अम्बुजादये कमलद्वये ईक्षणे वस्य, अम्बुजा वा लक्ष्मीरीक्षणे वस्य, अम्बुजी वा सूर्याचन्द्रमहावीक्षणे वस्य, अम्बुजे वा पञ्चाशिविधया साधितरूपवती क्षणं ज्ञानं

(२) श्रीभुक्तोभयवर्णप्रज्ञातः श्रीसुखोपनिषद्विष्णोः ब्रह्माक्षः ।

एतेन सर्वविधानकलादिरूपमेवैव चोक्तं, भगवत्प्राज्ञः सृष्टिरूप इति केचिदिति, यत् सुत्त-
स्थिराद्भुततायाश्चिरोधाव तत्सङ्गतमिति योषितं, दिव्यमां समद्भुतमिति पदद्वयस्यार्थानयोः परस्परं
विरोधं परिहर्तुं यद्यपीत्यादि, तथा "वाग्येव ह्यु विदितादृशविदितादृशः" तिष्ठत्या विदिता-
विदितात्सत्त्वाय श्रवणादात्मैक्यायसि रिद्धेर्वै विरोध इत्यर्थः, सुखोपनिषादिति, लोकेश्वरप्रसिद्धं
सत्यपदमुत्तमं, एवञ्च तात्पर्येणुत्ता पदद्वयं व्याख्यातं, अतः परं योगेनाभिप्रायं व्याकुर्वन्ति बाल

(३) श्रीमद्भेदसाधितव्यमिदमात्रजकृतः श्रीसुखोपनिषद्वैकः ।

रुक्मायायि, तथा चैतद्विषयेदाविषयया संस्काररूपम्यावशेषविशेषेभ्यस्तति संकयपोरित्युक्तं,
सुखोपनिषां तमिदमस्य विशेषणत्वात् तदादाय विशेषेण दुःखसंख्या न भवतीत्यासङ्ग्याहुस्तं प्रसिद्धि-
मिति, तच्छब्दस्य पूर्वपरमार्शिते सत्समाप्रयोपकल्पात् विशेषणत्वेन भवेत् प्रसिद्धयैक्ये तत् प्रसिद्धि-
रूपमनुसृष्टं योपकल्पात् विशेषणत्वेन, सृष्टिरूप इति, दृष्टिं निरूपयतीति, समंलोलप्रवर्तक
इत्यर्थः, यत्र लीलाप्रवर्तकं संस्कारात्मनोच्यते न तु भ्रम्यते विशेषेण ता लीला व्याख्यातुं शक्यतेनो-
त्रापि न व्याख्येयमिदमात्रेण केचिदित्युक्तं, ननु प्रमायैवैतो वाप" इत्यादिभिर्विशेषज्ञानस्य
निषेधाद्भुतत्वज्ञानं कथं भवतीत्यासङ्ग्यं सुखादयन्तीदं हीति, हि यत् इदं भुक्तत्वज्ञानवर्तकं
प्रमेयत्वस्यैव वलमतः प्रमाणात् प्रमाणवत्तदतिरिक्तचित्तमित्यर्थः, तथा च पूर्वविशेषणोक्तं
सामान्यतो ज्ञानं भेदेनापि भवति तद्विशेषाणामद्भुतत्वज्ञानं ज्ञानं तु तद्विषयं प्रमेयत्वेनैव
भवतीति, प्रमाणोपचित्तत्वज्ञानस्य वीर्यस्यैवमिति तदुक्तं इति, तदैवेति, लौकिकैर्नैदिकानु-
लक्ष्योपैषिकत्वे लक्ष्येणैव, अनेनेति, लोकेश्वरप्रसिद्धाभ्यर्थसत्त्वकपनेन, ह्यु रूपमनुसृष्टतात्मा
सत्य एव दृष्टं सनुपपद्यते यामात्रेण विषयभूतवतीत्यर्थः, ब्रह्मादयेति, ब्रह्मादयं चतुर्दशलोकानाम्
पादस्वरूपमयं नैव विमहो वस्य तावो विराट्वा आध्यात्मिको ब्रह्मेत्यर्थः, वलसम्पन्न इति,
"प्रमाणा योपकल्पा" इत्येतोहा बालाः कीदृशं तेषु सुखं भवामिति, अलौकिकेति, औचर्यस्य
शोभायैकलमभिरूप चतुर्षो गुणोनेनोक्तं, अम्बुजादयस् बहवैक्येन व्याख्यासितत्वात् तदभ्यस्य-
कथनैवाधिकार्यं शोभाया उक्तं, अम्बुजी वा सूर्याचन्द्रमहावीक्षणे, "अद्यः प्रातस्तद्वयः क्षणं

(४) श्रीमद्भेदसाधितव्यमिदमात्रजकृतः श्रीसुखोपनिषद्वैकः ।

तमद्भुतमित्यत्र पुनः श्रुकोक्तिरुपपत्तिरिति, श्रीभुक्त उवाचैतेनैव कथममिति साज्जवाधिकाः,
तमद्भुतमित्यस्य विवृतामम्बुजी वा सूर्याचन्द्रमहावीक्षणे यस्मैति, सुखकोपनिषद्वैक्या
चतुर्षो पादसूरी विर्येणैव सूर्याचन्द्रमहावीक्षणे तत्त्वकपनात् ।

१. एवं । २. शिरोभूतम् ।

वस्य, अम्बुजाया इः कामस्तेनैव क्षणं सुखं वस्य, अम्बुजे ब्रह्मादे वा बालानैर्भीक्ष्णं वस्य,
अम्बुजायां लक्ष्म्याभीक्ष्णं सुखं वस्य वा भोगापतनत्वात्, अम्बुजायां पृथिव्याभेक्षणे वस्य
नाम्नश्च, एवमेकया भवताः श्रीविष्णुवित्तव्या ज्ञानादित्वा, कथेनिविष्टमपरमेयानु-
नेत्रतुल्यं भवति, निवृत्तश्च भ्रमरः, तेन मकरन्दभूरस्य निरुपिता, दयाहृताद्योच मकरन्दः,
तत्सम्पन्ने सर्वोपि यत्प्रो भवतीति निरुपयितुं माहृतेषुपनीये, यथा वा बलेद्भुतकं भवति
कमलमेव तस्मिन्ने स्फुटतकृते मेवे भवतः, अनेनाद्भुता ज्ञानशक्तिरिच्छिता, कियार्थाकि
निरूपयधृतिरपि ज्ञानवत् चतुर्भुजमिति, चत्वारो भुजाः कियार्थकयो वस्य, चतुर्वि-
क्षायां हि भगवद्वाराः, तान्येव सूर्यमिति चतुर्दशरूपेणोच्यते, चत्वारो वा पुरुषार्था भूतानि वा
भार्वाद्यो दिव्यान्वा वा भूता भूतेषु वा वस्य, अनेन द्विगुणः पुरुष उक्तः, लौकिकोलौकिकश्च ।

(१) श्रीभुक्तव्यविद्विता श्रीदिव्योः ।

तेन पूर्वैव न विरोधः, चतुर्विम्बमपीति, ब्रह्माण्येवमेषाणमकलरूपमपीत्यर्थः, अथार्थं भावः, सम्यक्लक्ष-
यने ज्ञानेनियोगा विर्येन्द्रियाणि च वाचानि, तत्र ज्ञानेनियेवभीक्ष्णमेयोक्तं, कर्मेन्द्रियेभ्यः सुखा एतौका,
लोकेष्वेव पूर्णं ज्ञानादित्वाः कियार्थाकिः कियार्थाकिः तिष्ठते तिष्ठते, अतः सति कर्मेन्द्रियं निरुपयन् ननु भग-
वान्भार्वाक्षं ज्ञानं निरुपयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानवन्मानीति न किन्तु स्वयं
चिद्राणि पूर्णज्ञानवन्मानीति ज्ञापयति, चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना चतुर्विधकियार्थाकिवर्णनं,
चतुर्विधकार्यार्थं चतुर्विधानि तावि, तेषां निपतकार्यत्वात्, भगवदुत्तरां कियार्थाकिरूपतेन सर्वेषां

(२) श्रीभुक्तव्यविद्विता श्रीदिव्योः ।

इत्यादि, "भद्वत्" भद्वत्तदयोः समविद्यादारेण सृष्टितमर्वाद्भुतत्वमेत्यादि, पञ्चासीत्यादि,
"अत्र क्षाः पुत्रवचनो मेवन्ति" तिष्ठतेतिद्विधासाधितरूपस्याम्बुजलं चोयं, प्राकृतेरिति, अम्बु-
रित्यर्थः, चतुर्दशमित्यस्यात्वे कियार्थाकिमित्यादि, ज्ञानाचिन्तनद्वयां कियार्थाकिं सार्त्तक
निरूपयचतुर्विधमपि ज्ञानमाह, कियार्था ज्ञानमकलत्वात् तत्त्वकित्यर्थेण छिद्रतत्त्वत्वं तन्मूलत्वं
ज्ञानमर्थकताद्वैत्यं, किं तच्चतुर्विधमित्याद्यायां दिव्यार्थं तद् विद्युत्तत्त्व प्रमायेत्यादि, निरुप-
यतीति, वर्षकालादिवसति, ज्ञानमित्युपयोग्यत्वमाहुस्तेनेत्यादि, चतुर्विधैवोदस्ताल्यमद्भुत-
विषेयादि, तेषामिति, न्यूनानं, सुतानि वेदस्य तादृग्माहुर्भगवन्नुजेत्यादि, तस्यैवापिनामाहु-
(३) श्रीमद्भेदसाधितव्यमिदमात्रजकृतः श्रीसुखोपनिषद्वैकः ।

प्रविशती" तिष्ठतेरम्बुजलं सूर्यस्तासत्त्वज्ञाने चतुर्विधं तया, ईक्षणे इति दिव्यनान्यः, एतावीक्ष-
रूपी यस्येत्यर्थः, चन्द्रस्य चामनेवकलस्यमित्यर्थः पक्षः, अत एव भोगायां कलपयन्ति "शशिसुप्तेन"
मित्युक्तं, तयादयैव नाटसद्विदुः "केवलीतिचकोरायकपञ्चव्योतिष्मती लोचने" इत्यादियोगेन, ज्ञानं
यस्मैति विषयात् कथयते, पक्षिणं ज्ञानमित्यर्थः, ब्रह्माण्डे ईक्षणमिति, तदन्तर्लती श्रवियस्युक्तैव,
यतः प्रमाणमाह मेदं पक्षिणं ज्ञानमित्यर्थः, लोकान्तरचित्नां कियार्था श्रवणीमात्रोदायं प्रवृत्त
इत्यर्थः, एवमेत्येवार्था उक्ता इत्यर्थेनोक्तं निरुपयित्वेति, कमलेश्वरोः साधारण्यं निरुपयितु-
माहृतेषु इति, दयाहृतादय इति, दयाया भद्वत् कलानं नेत्रेणोदस्तादादयो मरकताद्भ्रम
लक्षणे, सन्तीतिक्षेपः, तत्सम्पन्न इति, कमलसम्पन्ने इत्यर्थः चत्वारो भूतानि तद्विद्विप्रप्रशास्त्रै-

१. ज्ञानं चिद्विदुः । २. यथा सति ।

गले शोभायुक्तः कौस्तुभो वपः, स हि सर्वजीवानां स्वस्वभूतः, "कैपय तच्छ"मिति-
वाक्यात्, क्रियाशक्तज्ञानशक्तिरूपमिति युक्तजीवानां सरस्वतीस्थानात्प्राप्य कृते कौस्तुभस्यापि,
जीवानामुपदिष्टस्वाभावात् मये स्थापनं, केचन क्रियानिष्ठाः केचन ज्ञाननिष्ठा इति, अत एव सर्वज्ञ-
वर्णनायां कौस्तुभो मणिरभवत् निरूपितः, "कृष्टं च कौस्तुभमपरेष्विभूतार्थम्" "कैपय तज्ज-
मलं मणिरस्य कष्टं" इति च, अत एव बोधा द्विविधा, क्रियाश्रद्धा ज्ञानश्रद्धा च, जीवस्तुवपयमयुत
इति शोभायुक्त इवम्, अतः तद्वपयसम्बन्धं भवामिति निरूप्य जीवानां तथात्वेहेतुभूतां मायां
भवन्तः श्रेयशविशेषात्तरिकां पीताम्बरं निरूपयति, पीताम्बरं धरन्ति, आकाशानुरविकार-
सम्बन्ध एव शोभाहेतुमिति, पीताम्बरं ताम्रराजसम्बन्धात्, अग्न्या निविधयेन रूपमिति
पीताम्बरं नोपपद्यते, "यद्वेदे रोहितं रूपं तेजसस्तद् रूपं यच्च कृष्टं तदप्यं यत् कृष्टं तदस्यैव" तिष्ठते,

(१) श्रीमद्भागवतचरित्रा श्रीदिव्यगीता ।

तथाकृतिः, अत्र विषादिप्रतिपत्तिं त्यज्वा सरस्वतीशेखरान्तर्यामिं शायः, सा हि वीमागानपरा प्रभुव
'सुखोपस्य' इति मुक्ताः सर्वे संगीतविधया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवैकतमं, एतेनैवविधानां

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरित्रगीतः श्रीकृष्णोपनिषद्गीतः प्रकाशः ।

लेभाहेत्यर्थः, ब्रह्मलेखस्थायित्वा यत् कौस्तुभस्य कृते स्थानं तदास्तस्माद्भाः क्रियाशक्तैरित्यादि,
क्रियाशक्तिरित्यादिः, ज्ञानशक्तिः कष्टश्रेयः, पश्यन्त्यनन्तरमप्यास्थानलेन ज्ञानप्रत्यासन्नत्वात्,
अतः सोमेति तवैत्यर्थः, तदेष टिप्पणमाहुः सरस्वत्या इत्यादि, पीताम्बरमित्यत्र तथात्वेहेतु-
भूतामिति, श्रीमत्प्रभोब्रह्मज्ञानं, नन्वम्बरस्य भावात् पीतत्वं नोपपद्यते तस्या सोहितशुद्धकृष्णकर्मलेन
पीतवस्वतयातुक्त्वादिद्वय आहुः पीताम्बरमित्यादि, राजसतोपपन्नं यत् सुषुप्तिं तत्सम्भवादित्यर्थः,

(३) श्रीमद्भागवतचरित्रगीताश्रद्धाः श्रीकृष्णोपनिषद्गीतः ।

मुग्धोः सर्वज्ञापादहेतवेन विज्ञितान्धकारेणो यो विज्ञिगच्छतु श्रीमत्सर्वं श्रीमत्सर्वं तदाश्रयत्वमिति चकार-
ष्टिपण्यां च क्रियेत्युक्तं, स्पर्शसुखादिभिर्यत्किहेतुत्वेन तत्सदस्यं सुखमेव भावमितिवाच्यः, इदं हेतुस्य
भुजुभिर्न स्वाश्रयलेखरत्नं श्रीवत्सनिष्ठो हेतुरितिभिर्वाच्यः, कदाचित्कदाचित्, अक्षरप्रकाश एवावस्था-
विशेषो बीच इति कदाकृल्लभतमदुःखलेदमुक्तं, स्वस्वभूत इति, अन्तरोपिभवाभिराहितं रूपमित्यर्थः,
अतः शक्तिविशेषादपि तं कदाकृल्लभतमं, बाह्यादि विहाय कल्पेनान्यत्र तत्सर्वमाहुः क्रियाशक्तैरिति,
युक्तजीवानामिति, भविष्यादित्येवादिनिवाच्यः, अत एव सर्वार्थज्ञेति, स्वच्छदे निरुपादुमवधिपल-
मिति संघातात्सर्वमात्रं, तदावच्छेदहेतुभूतामिति, तदन्वयस्योपासनेन जीवत्वेहेतुभूतामित्यर्थः, एतां
विहाय पीतत्वेनाम्बरस्य प्राप्ते हेतुमाहुःराजसज्ञानमेविति, पीतत्वं व्युत्पादयन्ति पीतत्वमिति,
अन्यथेति, सम्भ्रमभूतात्मावत् इत्यर्थः, रूपस्य वैधिम्येनेनेन श्रुतिं प्रमाणमिति यद्वेदेति, तत्त-

(४) श्रीमद्भागवतचरित्रगीताश्रद्धाः श्रीकृष्णोपनिषद्गीतः ।

'अधिरूपां चक्षुषीं चक्षुषीं'विलम्बेन सुषुप्तमयोर्येनैककणात्, पीताम्बरमित्यत्र विवृतां
पीतत्वं राजसतामससम्बन्धादिति, ननु "यद्वेदे रोहितं रूपं तेजसस्तद्" मितिश्रुती रूपव-
शेषात्पीतुक्तमात्रः कर्म प्रभोरम्बरस्य पीतरूपमित्याकाङ्क्षायाभात् पीतत्वं राजसतामससम्बन्धा-
दिति, सत्त्वव्रजसमायां नीलरक्तैरुत्पद्यते शुभाग्रवत्तत्त्वार्थनिर्णीयता इति तत्सदृशप्रकट्य उत्कलाद्
लोचुपस्य रक्तत्वं क्रमः भवत्युपयोग्यमित्येन पीतत्वं भवदम्बरहेत्यर्थः, पीताम्बरस्य भावात्सर्वं

व्यामोहिका तु मया तथैव भवति लयविलेपादिवक्ता, यदा वर्णयति सान्द्रपयोदसो भगवति,
सान्द्रो हि सिग्धो नीलः, पयोदो मेघः, परमानन्दस्य नीलरूपत्वे प्रकाशचतुष्टयं पूर्वं निरूपितं,
आकाशकालभूमिपैकुल्यस्य यदा इदानीं निरूप्यते, यत्तु स्वभावे सत्तन्निन्द्यामयोत्पादकस्ताप-
नायकश्च स सान्द्रः पयोदः, एतेनैव भगवानपि श्रुतिन्याः स्वर्गस्य एवमेव भक्तानां च सर्वान्निष्ठ-

(१) श्रीमद्भागवतचरित्रगीताश्रद्धाः श्रीदिव्यगीता ।

कौलास्थमन्त्रानां न श्रद्धान्तं किन्तु कष्टभूतप्रकृत्यन्तरेति ज्ञाप्यते, स्थानं प्रशुभुपज्ञानं, मुक्तानामेव
शुच्यदीनां त्वाविषरादिनिवाच्यः, पूर्वमिति, निरूप्ये निरूपितविलम्बेन, तत् सारवत्स्याकाशोत्पादि,
यद्वा रूपस्य रूपं यद्यत् तदप्येन निर्गम्ये आकाशो दूरे तं सर्व नीलमिव पश्यति तथा ब्रह्माविश्वं
गम्भीरतया पीतमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः, तद्युगादिश्रुतदेवतानां तादृकाद्युपलब्धत्वात् तद्वर्तिविभक्त्या
विपत्तयेकप्रकारमिति द्वितीयः, भूमेर्नीलरूपत्वेन तदाविश्वं पश्यतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः,
युक्तस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तद्वर्तिफलने वैकुण्ठाविश्वं मूढ तथा भातीति तुरीयः, अथवा भूमिपैकुल्यं
वेददीपं, हन्तेदं ब्रह्मणो नीलत्वपर्यवसानेनेन न विद्वद्भक्तमनोरेनं भवतीति चेत्, मैत्रं, अंशवावधिमुक्ति-
लक्षणाविषयत्वादस्य, श्रीकृष्णोत्तमस्य तु स्वत्वेन तादृशं च लौकाधिकं तदागम्यपि युक्तवत्सत्त्वा-
त्तादित्युपादेयेन प्रमाणप्रकृत्येन नित्यमित्यत्र इति विद्वद्भक्तमनोरेनमेवेतिद्वितीयं ज्ञानीति, यत्तु स्वकाल इत्यादि
तु परोक्षवालेनापि ज्ञेयं, स्वकाले हीलकाले, अत एव रूपस्य, नूनानुरोधादयो दिनाभ्यादिदिव्यमिव,

(२) श्रीकृष्णोत्तमचरित्रगीतः श्रीकृष्णोपनिषद्गीतः प्रकाशः ।

तदुपादयन्त्यस्यवेलादि, तथा वेदसामानुक्तं स्वमित्यर्थः, तदास्तदं किञ्च मानत्वेनाहुर्वायोमोहिके-
त्वादि, तथा च "है व यम"मितिप्रममकल्पकवाक्याद् वैरानकस्य सुखैरस्य तथात्वेन तन्मूढा
सा लयविलेपात्मिकेत्यर्थः, पीताम्बरमित्यन्तेन यतो निरूपितं ज्ञेयं, प्रथमरूपेण 'सम्भक्तेन ह्येव
सम्भक्त्योर्गं युष्मन्नक्रियायोर्येन यम' 'आचारोत्तमोपायक सर्वज्ञाह्लादको विमर्शिशुषोपि यम' इति च
हृदयानुपपत्त्याख्याने तत्सर्वस्योत्पत्त्यात्, तत् शुष्णपीकस्यभावात् जीवानामित्यादितोक्तं,
वेदशी सा नागिवदेवविशेषात्तस्यैव न तु तं वराधिपं समर्थेति, सान्द्रत्वेन टिप्पण्यां भूमेरित्यादि,
यत् च प्रकारे निरूप्ये बुद्धित उल्लङ्घनविधया व्याख्यातो ज्ञेयः, तदेव सुखीकृत्यस्य वेलादिवा,
अतः स्वविधये किञ्चिद्व्याप्त्यं परिहरन्ति हन्तेत्वादिति जानीहीत्यन्ते, तथा च निरूप्य आकाशपञ्चस्य
यत् व्याख्यानान्तरं इति स्मृतिः कृते तत् प्रमाणस्यार्थकोत्तमे परिधीनं न तदाचारार्थकिञ्चिद्वत्त्वं
वोपिदं, न वैधं सत्येते स्यान्नाचारार्थः किमिलुका इति वाच्यं, वातुदेवादिब्रह्मादित्यस्यात्र
सत्त्वेन तद्वर्णोपपत्त्यात्, नन्वलोपाधिकं चेद् रूपं सत्त्वमिति स्यात् तदा पयोदोदृष्टान्तो

(३) श्रीमद्भागवतचरित्रगीताश्रद्धाः श्रीकृष्णोपनिषद्गीतः ।

सम्भक्त्याभावे हेतुमाहुर्वायोमोहिका इति, सत्त्वस्यसामर्थ्यं नीलरक्तवत्तदा, तथा च सत्त्वसम्पत्ति
नीलमपि रूपं प्रतीयेतितानां, पीतमस्वभावात् भवदावरकत्वादिति ज्ञेयं, तस्य यमो इति,
नीलवर्णस्य वर्णाक्षरो निरूप्यते सान्द्रपयोदनेन ज्ञाप्यते इत्यर्थः, ज्ञानं यमोनां सत्त्वोन्मेषेति, नीलवर्ण
एव मेघ इवे भवत्यतो पीतमेवार्थानां न यमोन्मेषेपस्य, भवामिति जीवतादुत्पादितमेवदृष्टान्तः सिद्ध-
रूपस्य सान्द्ररूपकमेवेति ॥ ९ ॥

पद्मादुः एषिव्या इति ॥ १० ॥

कङ्कणरुपाणि तथाःसम्भरनोत्सुपाणि, एतानि त्रीणि वेदादिपूतानि स्वसाधनीयानि बहून्मेष जनविश्वानि, लोकं काञ्ची सदामा भवति, इदं तुष्टामा दामरहित, रिंसायसुराणि वैदिकी कृतिर्न लोकानुसारिणी, धूमो मायाण्यान्नामये तथापिहार इति पीताम्बरोपरि काञ्ची तिष्ठति, लौकिकानि तानि व्यावर्तितुं लौकिकयुक्तामात्र उक्तम्, उक्तछानि वा लौकिकानि तत्र साधनानि निरूपितानि, अङ्गदानि बाहुमये तिष्ठन्ति, अङ्गं यति लघ्वतीति राजवं तद् भवति, सात्त्विक-राजसोर्गैर्भागदेतुनात्, आदिशब्देन शुद्धिका अङ्गदस्थानीयान्यन्यायामभगानि शुद्धपण्डितानपुरादीनि च निरूपयन्ते, तेऽ संवेद्य धर्मेभ्यस्तर्हिभिर्भेदस्तत्त्वनिश्चिर्होचमानो भवनात्

(२) श्रीबुद्धोत्तमचरणयोगीतः श्रीबुद्धोत्तमोदित्युक्तोः प्रकाशः ।

शुचोपयोगिमेवं लोके ज्ञानमिति, शास्त्रीयलेन स्तोत्रे लोकैर्नैकविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञान-मिलयः, चतुर्भुजमित्यत्र यच्च ज्ञानं निरूपितं तदलौकिकमिति ततो भेदज्ञानमात्रं लोकार्थं, जन-विश्वान्तीति, कर्मणं सजातीयोत्पादस्वभावत्वात् जनविश्वानि, हिंसाप्रचुरापीति, भयेन वैराग्यस्यत्वात् सृष्टीक्रमा योष्या, लोभस्यदादीत्येवमेष वैदिकस्तोत्रोक्तिस्तदुपनिर्दिष्टत्वात्, तत्र साधनानीति, काञ्चीले वैदिककर्मसुफलमात्र, अङ्गदानीत्यादि, अथ बहुवचनं चतुष्टयस्व-त्वात्मात्रं, बाहुमये तिष्ठन्तीति, कर्मलोपादानाय, इदमेव दिष्णमात्रमिदंभोरित्यादिना विदुः, समानयोषष्टेयत्वं कङ्कणानाभवीति न प्रकृतं तद्विषयः, अङ्गदानां सात्त्विकत्वे हेतुमाहुर्बुद्धं यतीत्यादि, "कर्मणः सुकृतस्य" इतिवाक्यात् विदेहोत्पत्त्यसमादकत्वेन सात्त्विकं तद्विषयः, तद्विति, कङ्कणमिलयः, राजसत्वं च तस्य प्रकृतात् वाति, ननुकस्यानेन मित्राशक्तं प्रतिष्ठितयोः शासनीय-कर्मस्योत्पत्तिविषयं कर्म सङ्गच्छा इत्याह सात्त्विकत्वादि, कर्मातिशयेन, विदुषाणां विचार-कर्मैर्नैकस्य कर्मणो विदुषाणां गीतायां "निर्लभं सहरहितं" कित्यादिना स्पष्टमिति न सहादेकः, तैरिति, शास्त्रोक्तकर्मैर्नाशकरी, तैर्विरोचमानत्वे गमकमाहुर्बुद्धं इत्यादि, इतिर्वत्ते पुनरुक्तप्रादुर्भावं समाधातुं यत्, शुभ आद्येति, दार्शन्यादयैर्कर्मैस्तैरित्येवमाहोः ॥ १० ॥

(३) श्रीमद्भगवत्पुनर्विजयमहापराजितः श्रीबुद्धोत्तमोदित्युक्तः ।

प्रकारेण वेदशास्त्रोक्तसम्पन्नज्ञानं कित्युत्पत्त्यः, लौकिकानीति, भगवति लौकिकानि कर्माणि न सन्ति किन्तुलौकिकानि, तानि तु नित्यत्वात् साधनानेवज्ञानीत्यर्थः, साधनानामपि भव्यद्रव्य-सिद्धान्तमभित्येवाहुर्बुद्धमिति वेति, अलौकिकानि मयावदज्ञानीत्यर्थः, "तत् साधनं च स हरिः प्रयागादिद्विधा इति यद्विदिशिद्वान्तात्, अङ्गदानीति, चतुर्भुजस्वभावित्वेन बहुवचनं, तद् भवतीति, तदाभक्त्योत्पत्त्यापीति पूर्वतुक्त्वात् तत्र कर्मणं राजवं भवतीत्यर्थः, विश्वेश्वरादिभिर्भावः, अङ्गदकर्मणोर्होत्तरपितावधेयः सात्त्विकेति, स्वलक्षणदकर्मद भगवाः चकाशुर्वेद विनामोदेतुः सवयमपि विभक्ततया स्वापक्तीति तद्वेतुयेन तन्मुक्तं भवति लयसम्पादकत्वात् विनागनिर्वर्तकमत्रो-द्वत्पादिभागेन विभक्तयोः सम्बन्धोद्देश्योत्तरदकर्मण्यस्तिविभक्त्यात्म्यसम्बन्धो कर्मणं कामोत्पत्ति-रित्यर्थः, धर्मेभ्योवर्तिभिरिति, "वेदान्दलक्षणोर्ध्वं धर्मं स्मरान्वर्तिविभक्तं, तथा च वेदविहितं निवहि-तैरित्यर्थः, अथान्यसम्बन्धमिदंनैकसाधनत्वेन प्रवर्तित्वित्यर्थः, यथापु पूर्वकाले प्रतिष्ठाय इत्यर्थः, विशेषणसंख्याप्रत्ययसंख्यानामभ्याहुर्बुद्धं इति, चतुर्भुजदामने मध्ये चेति स्वान्नवेद्ये गीतो, एवं द्वादश-

अ. ३ श्लो. १०.] श्रीद्विपयोपकाशलोकोनमकारिकाव्याख्यावेभिर्भूयिता ।

१६१

भवति, "येदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते तथा बभूव हरिः सर्वत्र गीतम्" इति, ननु-वाहसो भगवानिति किमर्थमुच्यते? तस्मात् वस्तुदेव ऐक्येति, तत्तुर्गोक्तानां यथोपां लौकिकत्वप्राप्तेर-कृतं च सम्भवति, यदि वस्तुदेवो न ज्ञास्यति तदा लौकिकत्वमेवेतानीति क्षेप्यते, अथ ज्ञास्यति तद-कृतं व्याख्यायामुभयार्थं तादवयवपुत्रकं दृष्टयामिति शुभ आह, एतच्च ज्ञानं स्तोत्रे स्पष्टं भविष्यति ॥१०॥

एवं भगवन्तं दृष्ट्वा शुद्धसत्त्वात्मको वस्तुदेवः किंवा ज्ञानं च मन्त्रीकृत्यान्तित्याह द्वाभ्यां, दानं पितृणां, स्वसृजाननोषकं स्तोत्रं, कर्मण्यधिकारचतुष्टयं, अद्वा वाङ्मः, "अर्था भिन्नान् समर्थः शास्त्रेण-पुष्टिद्वयं, इदं च कर्मनिष्ठः, स्वभावेनैवात्मको इति, स चासाधारण एव भवतिप्रियो भवति, तदाह स विस्मयोत्प्लुङ्खितोऽनन इति ।

(३) श्रीमद्भगवत्पुनर्विजयमहापराजितः श्रीबुद्धोत्तमोदित्युक्तः ।

विश्वतमित्यर्थः, नन्विति, "देवक्यां प्रादुरासीदित्यस्यानन्तरं 'वासिसेयोस्तु' इतिश्लोको वक्तव्यस्य विदोर्नैकप्रेतिवदाद् दर्शनमाशेषकम् भवितुमेवेति मध्ये श्लोकद्वयेन लौकिकवैदिकैर्भ्यादियुक्तो भगवानिति किमर्थमुच्यते तथाहाह्वायं सत्यं शुभो देवैकैस्तैरित्यर्थः, तथा च वस्तुदेवस्य तावदर्थविधिज्ञानं जातमितिथोषार्थं श्लोकद्वयुक्तमितिभावः, ज्ञानसम्पादकप्रयोजनं च विदुष्वन्ति पूर्वोक्तानामिति, लोकेति मिश्रवत्तादिस्थिं कार्यार्थं प्रकटयितुं योष्या ऐश्वर्यदो लौकिक इत्युच्यन्ते, लोकप्रसिद्धत्वात् लोके प्रकटयितुमयोग्या निरतिशया वैदिका भगवत्स्वस्वमिव वैदिकसमिप्राग्या वेनालौकिक इत्युच्यन्ते, तथा च दृष्टोक्तमैश्वर्यादिप्रवीणाभुमयवित्तवं सम्भवत्यतो बहुदेव-वेदमवधिपत्वं न ज्ञास्यति तदप्ये लीलस्वमित्येवार्थादिकं दृष्ट्वा मिश्रवत्तादिस्थिं लौकिकान्ये-श्वर्यादीनि मंस्यते, अतः पूर्वमेव वस्तुदेवस्य तावदर्थज्ञानं सम्पादनीयमित्याहुरपेति, अतुर्न चेत् ताव-दर्थज्ञानं ज्ञायति तदास्मान्मिदंमुक्तमवधिपत्त्येवार्थादिप्रतिपादकं स्वसृजयं यद् व्याख्यायन् विवस्वतं तद्वेति लीलामु ज्ञास्यतीत्यनयः, वसद्गुक्त्यास्वभावप्रकारेण लीलसैवार्थादिकं ज्ञास्यतीत्यर्थः, अतस्तदाशयम-मुक्तं दृष्टवानिति शुभ आह, श्लोकद्वयेनैतद्विषयः वस्तुदेवस्य तावज्ञानं प्रयागाहुरेतत् ज्ञानमिति, अयंति, निमित्तार्थीत्यर्थः, तस्येति निमित्तलोत्पत्त्यः, वस्तुदेवस्य भगवत्प्रादुर्भावेपेक्षित इत्यर्थः, ननुविचारविशेषणं तु कलत्राभ्यां न तु निमित्तव्यवसेवाभ्येवदे चेति पूर्वमुक्तं, नैमित्तिकं ननु-कृतं निमित्तं प्राप्य प्रकृत्यमित्यर्थः, कार्ये कर्मणि तथैव नैमित्तिके तु जन्मादिरुक्तमिदमिदमप्येव, यस्य शुभजन्यामिलपेक्षितं स एव विशेषणत्वादिकं करोतीतिभावः, अथान्विष्ट इति, भगवति निष्ठा स्थितार्थं भगवन्निष्ठोत्पत्त्यादिकत्वाद्यो हर्ष इत्यर्थः भगवन्निष्ठतां 'शुभां वा' मितिश्लोके कारिका-व्याख्यास्थिति, भगवति विषयतासम्बन्धेन निष्ठा स्थितिरित्यर्थः, भगवद्विषयको हर्ष इत्यर्थः, अथ 'हर्षः श्रेष्ठमनः' इति व्याख्यास्थिति, तदाहोति, हर्षस्याप्रापार्यं भगवत्प्रादुर्भावेनोद्देश्ये ॥ १० ॥

(४) भगवत्पुनर्विजयमहापराजितः श्रीबुद्धोत्तमोदित्युक्तः ।

महावैहर्ष्येयस्य 'येदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते यथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीतम् इति, अथ श्रीपुस्तोत्तमा 'हरितोऽयं पुनरुक्तप्रादुर्भावमावापिर्' भगवन्ते शास्त्रो-क्तत्वाभ्यामप्येवैर्विरोचमानत्वेन समकृतं मिहादु, श्रीकलमोत्पत्तिमिहाद् 'वेद' इति येदादिषु चतु-र्भ्यास्तैरेव मध्ये वेदित्यान्वये गीयत एवं द्वादशपितृव्यमित्यर्थः, एतेन द्वादशविशेषणानां तात्पर्योक्तमनुक्तमित्याहुः ॥ १० ॥

वा सम्मुखोपसम्मुख इति वा पुरुषव्यवस्थो भगवानिति वा वस्तु "भसि" "भवान्" "साक्षात्पुरुष" इतिपदस्य, भगवन्वादेरपि पुरुषविकल्पात् पुरुषो भवतीति तदुक्त्यासाध्या साक्षादित्युक्तं, पुरुषप्रवेशात् प्रथमया ते पुरुषाः, नवान्तरमुक्तौ ब्रह्मादिवापि साक्षात्पुरुषत्वे

(१) श्रीमत्पुरुषविरचिता श्रीटिप्पणी ।

'सैन्यवर्ग'च्छान्त्यमायोबाधित इति ज्ञाते, प्रत्यक्षदेवत्वत्यादि, बुद्धमन्त्रालेन सुषोणमन्त्रेण च वेदनं हि विदितोसौत्वेन श्रद्धाज्ञातंभसि भगवन्तित्वब्रह्मश्च श्रद्धाविषय एव भवति, एवं सत्यतुल्यव्यापिषयेव प्रमोक्तकृतत्वे सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः, ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिकं सत्यकदरीपरिहाराच्च न वस्तु शक्यं दोषादित्यत आहुञ्जीतत्वेति, 'वस्तु' 'पुरुष'पदार्थां पूर्वं तथोक्तत्वात्तद्वैकित्यबुद्धस्तत्सामर्थ्येनोपायि स्वयमेव हसिः प्रकटो जात इति स्वस्य स्वज्ञानं वक्ष्ये न

(२) श्रीपुरुषोक्तमन्त्रप्रयोगोक्तः श्रीसुषोणिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वेदनमार्गसङ्गापूर्वापि यदेवंपयोस्तत्साधुत्वेन ज्ञानवानस्यैव विदितत्वज्ञापनाय इति सुषोपिन्ध्या-श्रय इतिभावः, कलनाज्ञेयपरिहाराय पञ्चान्तमन्त्रावर्तुन इत्यादि, समस्तं पदमिति, असौचित्य-विभक्तिप्रतिरुक्तमन्त्रं तेन चतुर्भ्यः आमेकं पदं, तथा च यथा'सिद्धीरा'गौ'तिल्यादा'वत्सीता'-

(३) श्रीमत्पुरुषविरचितवर्त्मिहाराजकोटः श्रीसुषोणिनीशेखः ।

किन्तु 'वि'भा व्यवहित्वायाप इत्यर्थोपायं, वसिन् १ पक्षे तदपिमि'य'य'त्यवपि न वक्तव्यमिति टिप्पण्यु-क्तरूप्या पञ्चान्तसुक्तमन्त्रवेति, वसिन् १ पक्षे अन्तरस्य तेन व्यवहित्वायापव्यवस्था, तत्रासिपदं व्यर्थं क्रियावास्तु विदितत्वंदेवैव पारितोष्यादित्यत्राप्या तृतीयपक्ष उक्तः, दुष्टव्यवस्थेति, भवत्प्रवेदनं मातृति-मूलत्वा भागकत्वात् श्रद्धासत्त्वं, एतत्सुषोपि सन् पुरि हेत इति पुरुषोभयपक्षः, तथा च मूले भवान् सन् पुरुष इत्यन्वयः, सम्मुख इति, भगवत्वेन दृश्यमानसत्त्वपारितोषिभावः, उच्येति पदभयेन पुरुषव्यवस्थस्युक्तं, कर्मात्तत्वात् भगवन्मावसिति वेति, पदव्यवस्थेति प्रमदं च पदभयमेवं वदुः निः पदैः

(४) श्रीमद्विष्णुसङ्गहप्रयोगोक्तः श्रीसुषोणिनीशेखः ।

मेवेदं यथा तु चतुर्भ्यस्वरूपमेव देहमेव देहित्वेन ज्ञातं, सुक्तं वेदत्, "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "हेतु नानासि कश्चिन्ने"तिश्रुतेः सनादीयादित्यत्राभावात्, अतो देवेदेहिरु एक एव तत्त्वित्वः, अत एव "सविदानन्दविहङ्ग" इति श्रुती वदिते, ततो न तस्यै देहज्ञानार्थव्यवस्थिताभावः, इह'भवानि'तिपदेन प्रत्यक्षरूप वाला'सी'तिरेन तुल्यच्छब्दाव्यायः प्रत्यक्षो देहोः दृष्टीतः, एवमात्मादेहो इत्युपरिष्ठ तत्र "साक्षात्पुरुष" इत्यर्थकमेवं प्रमाणाय बुद्धमन्त्रं साधितमिति ज्ञेयं, अर्पणेति, सर्वत्वे प्रारब्धमेति, "त सर्वं भवति" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "पुरुष एवेदं सर्वं"तिल्लादिश्रुतिभिर्यः सर्वतया स ए परमात्मनोस्मिन्ननुबुद्धेस्ते ब्रह्मत्वोपाधेनार्थं सर्वतया चायेति "नवदुस"पदार्थां क्रमोप साध्यान्तरकृता श्रुतिभिः, अतो बाह्यरूप आन्तररूपस्येति सर्वतया निश्चित इत्यर्थः, प्रत्यक्षोपप्रत्यक्ष इति, चतुर्भ्यस्तेषां प्रत्यक्षत्वमितिस्त्वता ज्ञानाभावात्प्रत्यक्षत्वमती विरहपदार्थावप्रत्यक्षव्यवस्थितत्वं, सम्मुखोपसम्मुख इति, भगवत्वेन भावीतिशुचत्वा एवमन्तरुचनेन रूप्या सम्मुखत्वं सूचितं, पुरुषवेदेनन्तरत्वात् तद्विःश्राक्याभावेन बाह्यपुरुषोचलत्वसमुक्तत्वं, भगवानं तु रूप्या सम्मुखो पदिः प्रमदं वस्तु च यथावत् भवतीति भवति, कथेनो न तु तद्विःश्राक्याभावेन केवलात्मन्यपिमिता स्थितो भगवानसम्मुख एव ॥ १३ ॥

भवतीति ततोपपत्तिव्याप्यव प्रकृतेःपर इति, न हि ते जीवाः प्रकृतिनिष्पन्नाः, वस्तुनिष्पन्नं च बुद्धानामपार्थानं व्याप्योपाधीनां प्राकट्यकरणात् प्रत्यक्षोप'स्त्वसि' भवा'नितिपदार्थां परिहृतः, ज्ञातत्वदोषश्च सर्वपापेन भाव्यत्वात्, विरहो यमां ऐक्योन्नेन चरितार्थां भवति, तद्वैवात्मा चतु-र्भ्यमेवे विद्यामानत्वा भविष्यातीतिचेदं तद्वै केवलानुभवानन्दस्वरूप इति, केवलो देहेन्द्रिय-मानान्तमन्त्रादिभिः, नापि जीववत् केवलं चित्तमः किन्त्वनुभवानन्दः, अयोगोक्तं चक्षुषि भगवत्तत्त्वस्मिन् देहे विद्वान्तरः सङ्गोभो विषयवोपाह्य स्वरूप इति, यत् स्वस्य दृष्टत्वे तत्रैव विद्वानन्दस्य, न तु विद्वानन्दो स्वरूपे वसिन्, अतश्चिदानन्दस्वरूपः सविदानन्दविहङ्ग इत्यर्थः, एवं परोक्षपरोक्षान्तर्यामिः परिदृश्यमानो भवानित्युक्तं, आत्मा नोक्त इत्यात्वेत्यापि भगवन्तं निरूपयति सर्ववृद्धिदमिति, सर्वपां तुष्टोः परस्मैति सर्वपां वुद्धिषु दृग्, ज्ञानं वस्येति वा, एवं पद्विधोपि भगवानवभवेत्युक्तं प्रत्यक्षव्यवहारादप्यत्र यमां अनेन समर्थाय ॥ १३ ॥

(१) श्रीमत्पुरुषविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सिरोपि तथा वसुदेवज्ञानमन्त्रस्यैव, "अन्यदे तद् विदित्वादेवविदितो"दित्यादिश्रुतिरपि औचित्यको-पायोः सकृदादेव भेदात्, कथमा वस्तुन्यापात इतिभावः, ननन्दव्यापारविशेषादकवेदाप्रतिपत्त्यादं ब्रह्मत्वमपि न वस्तु ब्रह्मत्वमित्यत आहुर्विहङ्गा इति, तद् रूपं यदा दृश्यं तदेव तदेवात्यन्तपरीतिप्रि-यामन्त्रैरुच्येननेन प्रथिञ्छाक्षणेन तेन योवत्परमं विहङ्गा ब्रह्मत्वं च कृतं वस्तुत्वस्यै ॥ १३ ॥

(२) श्रीपुरुषोक्तमन्त्रप्रयोगोक्तः श्रीसुषोणिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वयं प्रथमपुरुषार्थं तथा'सी'त्यवपयपि मध्यमपुरुषार्थं, तस्य च भवच्छब्देन समाप्तं पूर्वाकोशोसीति-कलनाज्ञेयश्च भवतीत्यतललेख्यः, भवच्छब्दसङ्ख्याभावार्थकमेति, कथाहतेन स्वरूपेन भवत्त्व-कार्यपिदेतदसङ्ख्याकत्वात्, तद्विनिर्मासिन्नेवेति, मातृति भवान् प्रकाशमान इत्यतोविमर्शनेन, सुषोपिन्ध्यां प्राकट्यकरणादिति, कोसुतुमन्त्रादित्यार्थां प्राकट्यकरणात्, टिप्पण्यां तत्परिहार इत्यर्थः, इदं चात्र "पुरुषं यमां दर्शितुं स्वपि"तिमन्त्राद्व्यापारं सुष्टीकविषयि, मन्त्रोक्त्यादिति, ज्ञातत्वस्योक्तत्वात्, ननु ज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वं'प्राप्य मन्त्रा ओ'तिश्रुतिविरोधस्तु पुनरिति इत्यत आहु'त्यवेदे'त्यादि, अपिपदार्था'दानमे'वमयो विद्वानि तिष्ठतिः सङ्कटं, अन्यथेति, समान-काययोरेकविषये विदितत्वादेवविदितयोः प्रामाणिकत्वे, तथा च बहोत्यायात्पारिहाराय विदित-त्वविदितत्वयोः स्वरूपमेवे हिदे औचित्यवित्त्वत्वात्, किमपि भवच्छब्देन सूत्रेण तत्वापि परिहृत-त्वस्यै, सुषोपिन्ध्यामत्त इति, अनुभवानन्दमार्गे स्वरूपं यस्तेषुस्वरूपविषयेव्यावर्तित्वं, परोक्षपरो-क्षान्तर्यामिस्वरूप इति, अन्तर्यामि दृश्यरूपोत्पत्तीमिहकथनेन, आत्मेति, सर्वतया, पद्विषय इति, ज्ञातृपुरुषोपनामन्यापिदेहिहवीदेवेन वद्विषयः, यदा सैन्यव्यवस्थाज्ञातं तद्वैवापिबौद्धिकादिप्रत्यक्षोपाय-अन्यार्थानिदेहिहवीदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्विष्णुसङ्गहप्रयोगोक्तः श्रीसुषोणिनीशेखः ।

सङ्ख्यातात्सर्वत्वेन भगवन्तं वा वस्तुमिदं पदवयं वस्तुमुक्तमित्यर्थः, समेपार्थमभिप्रेक्ष्य वाक्यावोप-पन्नं 'पदं वद्विधोपि भगवान्'ति वदपिन्ध्या, सविदानन्दविहङ्ग इति, अनुभवानन्दो स्वस्य वस्तेषुतथा सत्त्वेन प्रतीयमानस्य विहङ्गस्य विद्वान्तरासकत्वमुक्तं, तथा च सविदानन्दरामको विप्रदो न तु केवलं सदात्मक इत्युक्तं चापिनिर्मातः, परोक्षेति, दृश्यमानो विहङ्ग एव पितृसदानन्दस्य इत्यर्थः, आत्मेति, अत्र विहङ्ग आत्मनेन प्रतीयमानस्य स्वरूपं नोक्तमित्यर्थः, सर्वेति, सर्ववृद्धिदृष्टः स्ववृद्धिदृष्टं सिद्धमेवेतिभावः, वुद्धिजन्येन अपेक्षितव्यवधानि ज्ञानानि ॥ १३ ॥

बाह्यत्वेन भिन्नत्वेन च कथं भवतीत्येते । न हि भगवान् बाह्य एव भिन्न एव, तस्माद् भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन दृश्यत्वेन च प्रतीयमानत्वाद् दोषवत्प्रसङ्गाभावात्तदयो भगवानिति चेत् तत्राह बुद्ध्यानुमेयत्वं लक्षणं येषां तादृशैरिन्द्रियैर्भोग्येणे स्यादिति । सह तत्र विद्यमानो भगवान् शुद्धभाषोपीन्द्रियसम्बन्धयुक्तोऽपि सदापि तज्जुगैरिन्द्रियसामर्थ्येन ग्रहो वस्य, यद्यपि भगवानिन्द्रियेभ्यो विषयेष्वपि कथं तथापि तेषां भिन्निद्रियार्था न भगवद्भूतत्वासाधार्यं, न चापिदेविकानामन्यार्थं निविष्टानां, प्राज्ञस्वरूपत्वाच्च न प्राहकत्वं, न वा विषयाणां स्वाधिदेविकैः सह ग्राहकसम्बन्धः, अतः सर्वत्र विषयानोपि रूपभूतोपि रूपे

(१) श्रीभूतचक्रमन्त्राख्यटीकाः श्रीभूतचक्रोपनिषत्प्रयोगः प्रकाशः ।

अन्यथेति, साधनं विना दृश्यत्वे, सर्वत्रोपनिषत्ति, चकाराणि सर्वाभावाद्गो लोकाया अभावः सुसुधीको, हेति, क्षुतिविपरुषादेतोः, तत्राहेति, तादृशत्वासाहाय्याभिन्निद्रियसामर्थ्येनाप्राज्ञत्वादिक-माहेत्यर्थः, तदुक्तद्वयितुं व्याकृतं च बुद्धेर्वादि, बुद्धेति, उपलब्ध्या, लक्षणमिति, ज्ञानकरणत्वं, सामर्थ्यमिति, दर्शनाभावेन तथापि अवादिष्यत्वं, ननु गस्तु तौ केकेन्द्रियग्राह्यत्वं तथापि अपिदेविकैः-न्द्रियार्था भगवद्भूतत्वात्तदभावस्तद्व्यापत्तं स्वदृग्ग्राह्यमित्यत आहुते नैत्यादि, अन्यथेति, तौ केकेन्द्रियेभ्यो सामर्थ्योपादानं, तथा च यथा दृष्टविषयाणां नाडीसकम्पा "तुमहादादित्यात् प्रतापत्वं" इत्यादिनेको नाडीसूक्ष्माभिमन्यो देहाभिमन्यमन्ये नीलस्य भायिकजनमानं करोति न तु कारोत्तरं तददित्यर्थः, ननु सामर्थ्योपादानं ग्राहकत्वमन्यधीनस्यमिति चेत् तत्राहुतौ श्लोकादि, इन्द्रियैर्देहं ग्राह्यं तस्यादि तत्त्वस्वरूपत्वादित्यर्थः, इदं च द्वितीयस्कन्धे प्रधानत्वात्वे "प्राज्ञं च मन्यं" इत्यादौ स्पष्टं, ननु तथापि तेषां देहत्वेनेन सर्वप्रधानत्वाद् भगवद्भूतत्वासाध्यं कल्पयति चेत् तत्राहुते नैत्यादि, विषयाणां सम्बन्धो यः सन्निकरः संयोगरूपः स स्वाधिदेविकैः सह न किन्वापरापेय-भावरूपः स्वरूपसम्बन्धः, तस्यैव ग्राहकत्वमन्यत्वं न कल्पेत् सिद्धयतो न कल्पयितुं शक्यं इत्यर्थः, सिद्धमाहुरत इत्यादि, यत् आधिदेविकानामन्यत्वं यथाश्रयस्वरूपत्वान्मां न ग्राहकत्व-नाभात्मिकत्वां तु सन्निकरत्वादिनाश्च स्वाभावयो न ग्राह्य इत्यर्थः, ननु गस्तु विषयलक्षणे भगवद्भूतः सन्निकरत्वं यथाविन्द्रियापिदेविकरूपानि स्थितिरन्यत्वरतीत्येव तदा चेन्नित्वं स्वरूपत्वं गृह्य

(२) श्रीभूतचक्रमन्त्राख्यटीकाः श्रीभूतचक्रोपनिषत्प्रयोगः प्रकाशः ।

इत्युपपाद्येत्युक्तं, अत्र ते कर्त्तव्यापारोपयमवाक्ये मेदं अयाति तस्मिन्नाकारार्थमितिदिशति यथा दृष्टान्ते प्राथित्वे तथापि प्रतीकत्वे एवम् स्वरूपमेव लक्षणम् आध्यात्मित्वेयेच्छति प्रतीत्यर्थः, यत् प्रत्यक्षत्वात् उक्तो वाच्यस्याभावात्सु सुन्दरीत्यान्तराभिव्यक्तेन वक्ष्यत इति ज्ञेयं, स्वरूपस्य तावद्व-चने प्रयोगवनादुरन्यथेति, एतस्य विवरणं मूलस्येति, नास्ति, भगवांश्चेद् दृश्यः कथम् ? कथमित्यस्येत्यन्यत्र, अन्यथेति, दृश्यत्वाभावे सर्वमुक्तित्वात् कथं स्यादित्यर्थः, तथा च भगवत्वे दृश्यत्वं वाचकमित्यादिनां, वाचकद्वयमन्यद्वाह्योदृश्यत्वेनेति, भगवत् इतिशेषः, बुद्ध्यानु-मेयमिति, 'यथाहदकमित्यर्थं' व्याख्यानमिति लक्षणां विबुध्या विचार्यतामुपेयानि न तु परस्व जलमाहकत्वमिव प्रत्यक्षत उपलब्धत्वं इत्यर्थः, इन्द्रियैर्ग्रह्येष्वाधिदेविकैः स्वोपदिष्टेन ग्राह्ये भगवत्स्वरूपत्वाद्वाहुते चापिदेविकानामिति, आधिदेविका अन्यार्थं विषयार्थानां निविष्टा यतो 'न सामर्थ्यमिति' पूर्वोक्तम्, तथा चास्मान्मन्यत्वं न ग्राहकत्वमितिभावः, हेतुत्वासाहाय्योति, प्राज्ञत्वेन सम्मान्यो भगवांस्तत्त्वज्ञा आधिदेविका भवति, अतो भगवद्ग्राहकत्वमितिभावः न,

सुक्ष्माय न गृह्यते, इन्द्रियाणां प्रत्यक्षता तु नास्ति, आत्माग्राहकत्वादिति, अतो 'रूपोपलब्धिः करणस्याप्या कितान्तात्' सिद्धिकित्वात् दित्युक्तमेवेन सामान्यतः कर्णे सिद्धे नैवेगोलकान्यप्यन्तिरेकादुक्तिवान् चतुर्दश करणमित्यवसारीयते, एवं रतोपलब्धिकर्मणोपलब्धिरित्यादि, अतः 'व्यसहस्र एव माकुलज' प्रत्यक्षत्वेमाकुलज'मिति निरस्तं, न अस्त्यस्यार्णोन्द्रियाप्यमाकुलमिति भवति, अतो भगवत्त्वः प्रत्यक्षत्वेपि माकुलत्वमाकुलत्वं वा न सेत्स्यतीति युक्तिरन्योन्यात्मिकः, ननु व्याकृत्यविचारो न दोषायेति चेद् ननु प्रत्यक्षं तत् माकुलत्वेनेति भगवत्त्वः प्रत्यक्षत्वात् माकुलत्वमेवेति चेद् तत्राह प्राज्ञोपनिषदि, सर्वत्रैव भगवान् वृत्ते न सर्वत्रैव प्रत्यक्षः, स्वाधिदेविकत्वस्यैव चतुषा उपलब्धता, कथिदपि प्रत्यक्षत्वमपि वाक्यमिति चेत् तत्राह तज्जुगान्नाह इति, न हि चतुषः सामर्थ्येनादीनमवापि भगवान् दृश्यते, किन्तु स्वैच्छयेव, अतः स्वैच्छया प्रतीतिविशेषप्रणयोपेय न गृह्यं भवति, 'पराधि-सन्नि प्यद्वय स्वप्नमूस्तस्मात् पराद् पश्यति नान्तरात्मन्' अत्रिह पीरः प्रत्यपत्माननैकदाष्टचक्र-रूपत्वमिच्छ'मितिभूतेः पराष्टचक्रपुणे ग्राहकत्वं भूयते स्वभावतश्च निषेधः, न ह्यन्यं विरुद्धं, तथा प्रकृतेपीन्द्रियसामर्थ्यादित्यर्थः स्वेच्छया तु दृश्य इत्यविरुद्धं, तस्माद् दृश्यत्वेनाजस्रत्वसङ्का परिहृता,

(३) श्रीभूतचक्रमन्त्राख्यटीकाः श्रीभूतचक्रोपनिषत्प्रयोगः प्रकाशः ।

तत्स्वरूपमपि गृह्यत्वमिति चेत् तत्राह इन्द्रियाप्यमाधित्यादि, आत्माग्राहकत्वादिति, स्वस्वस्या-ग्राहकत्वात्, तथा च तत्र स्वयं रजसाग्राहकत्वमलस्यद्वयस्य भगवतोपि न ग्राहकमित्यर्थः, गन्विन्द्रियाणाम-प्रत्यक्षत्वं चेत् तद्विन्द्रियसङ्घाते किं सामर्थ्याकाराणां नैवापिद्विद्विप्रसिद्धतुमानमेव मानत्वेनाहुरत इत्यादि, तथा चातुमानमेव तत्त्वज्ञानं प्रमापित्यर्थः, एतेन गृह्यत्वं बुद्ध्यानुमेयलक्षणैरितिदि-व्यापत्वं ज्ञेयं, तेन सिद्धमाहुतेनेत्यादि, युक्तिरन्योन्यात्मिकेति, दृश्यस्य ग्राहकत्वमन्येनैवस्वस्याग्राहकत्वं यदधीकृतं सा युक्तितत्त्वकृत्यर्थमेत्यर्थः, एवमप्रत्यक्षत्वेनाप्राज्ञत्वेन व्याधौ दृष्टिनायां पुरा-सङ्गान्तरास्यधारयितं भवित्वादि, प्रसिद्धमपि यथा व्यापकस्य ज्येष्ठेयिचारो न दोषाय तद्वत्त्वा 'प्राज्ञतोपलब्धत्वा'दित्युक्तमप्यप्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारो न दोषाय, यथा 'प्राज्ञतः प्रत्यक्षत्वा'-दित्युक्तमप्याधीकारात्, तथा सति 'यत् प्रत्यक्षं तत् प्राज्ञत्वमेवेति'व्याधौ तु न दोषोत्तत्येत्यर्थः, समापि व्याकृत्येति स्वैच्छेत्वादि, तथा च व्यतिक्रमप्राप्याप्रत्यक्षत्वस्यापि सिद्धौनैतिकरूपारि-सङ्गस्यस्याप्रत्यक्षत्वाज्ञानान्तरमप्यवधारण इत्यर्थः, पुनराह गृह्यते कथिदित्यादि, तत्राहेति, वाचस्पत्येन-प्रयोगवन्तमोहलक्ष्यं, तद् श्रुत्यादयमिव न हेतुः, न गृह्यं भवतीति, 'प्राज्ञतः कथिप्रत्यक्षत्वा'-दित्युक्तमपि हेतोरीन्द्रियासन्नर्थेनोपहितत्वं व्यभिचारप्रत्यक्षप्रयोगकत्वं चेत्ततो गानेन हेतुज दर्शनं गृह्यं भवतीत्यर्थः, दोषं श्रुत्यादयितुं प्रमाणमाहुः परामर्शत्वादि, तथा च 'पराद्ध'त्वादित्येन्द्रियसामर्थ्ये-नोपहितत्वं 'संज्ञादि'त्यनेन व्यभिचारः श्रुत्या प्रदश्यते तत एवात्यव्यवकल्पमपि सिध्यतीति श्रुतिस्वात्र मानवित्यर्थः, सिद्धमाहुस्तस्मादित्यादि, तस्मादिति, श्रुत्या प्रतिषेधेनैव दोषप्रदर्शनात्, उत्तरार्थे-

(४) श्रीभूतचक्रमन्त्राख्यटीकाः श्रीभूतचक्रोपनिषत्प्रयोगः प्रकाशः ।

न हि स्वयं सेन गृह्यत इतिभावः, तथा चेन्निरूप्य सिक्तोप्याधिदेविकैः गृह्यत इत्येवप्रतिषेधविशेष-स्वरूपत्वं हेतुर्लक्षः, न वा विषयाणामिति, स्वपदेनेन्द्रियाणि, तदाधिदेविकैः सह विषयाणां साहाय्यादहकत्वसम्बन्धो नास्ति किन्तु विषयाणामिन्द्रियैरिन्द्रियाणां च स्वाधिदेविकैः साहाय्यमन्यभावा-दाधिदेविकैर्विषयस्वरूपत्वात्तद्वत्त्वं, तथा सामर्थ्यं निविष्टत्वेन सामर्थ्याभावाद् प्राज्ञत्वस्वरूपत्वात्

तथाह विनामुखादं न च तन्मनीषितमिति, वैराग्यैवेति तदाह, त्यागार्थेभ्यस्तथाप्युखादः, सत्सत्सिद्धिप्रतिरेकेण त्यागो नोपपद्येतेति तदर्थंयात्समन्वयात् सत्समित्यनुषङ्गेनोक्तं, न त्यागना सह सम्भन्धोपासित प्रतीत्यतिरेकसदृशमुखादं विना हज्जगत् मनीषितं मनसा सत्समाकलितं न भवति, मनस्यस्यमुखादं कथमनोपास्यमिति तद्व्याजं युक्तमेवेति चेत् तथाह सम्मग्नं यत्सत्यक-मुखाददत्तं गुणमिति, सद्गुणं आत्मन्येव यद्व्याजमात्मन्यतिरेकं सम्येन त्यक्तं तद् वैद पुन-रुक्तमिति तर्ह्यनुप एव, तदाह गुणान् स्वयं पुरुषोपि भूत्वा सम्मग्नं त्यक्तमुखाददत्तदुप एवेति पूर्वमेव सम्मग्नः, त्यक्तमपि द्वादश स्थाने न तुल्यं समीपे, अन्येष्वपि सत्समित्यनुपपत्तिं प्रश्रयं सम्भवति तद्व्याज-रेकापेयाह सम्मग्नं त्यक्तमोददिति, यैवेन प्रकारेण सम्मग्नं त्यक्तं तैवेन तद् दृष्टान्तीति ।

अपरात्मनो मग्नतो दृष्टयेषु गुणेषु देशलोभनस्वस्वसहादिभ्येकोपि गुणः स्वस्वस्य सन्निधानन्दात्मकमग्नत्वस्वरूपाद् व्यतिरेकतः, सत्यलोपे पञ्चमी, तथा च व्यतिरेकं प्राप्यैव सन्, अन्येष्वेकस्ते ब्रह्मणि विविचरुणत्वमानं न स्यात्, इति यो व्यपकस्यते सोऽनुपः, धर्मिप्राहृत्मानेन ह्रुदस्यैव ब्रह्मण्यस्यैव सिद्धेः, एतदेवाह विवेचिने, नस्तुन एव तत्पलादाकारदर्शनान्नरं यो भक्तकृतः कृतमनुवं पदाम्बुवं मग्नानुवचिन्वितद्विषयो वादः सोऽनुबादस्य विना तत् कृतमनुबादिकं स्वस्वस्यविरक्तिलेन मनीषितं मनसा सत्समाकलितं न हि भवति, तथा माहृतेष्वपि मग्नत्वस्मन्वाह स्वस्वस्यास्य तथाप्यतीतो न दोष इत्यपि आह सम्मग्निति, "अथ कथं मग्नत्वोक्तं तत्रोपाहः कृतो रसगण एव वा अरे अथवात्मानन्तरोपाहः कृतः ब्रह्मण्यननः" "असहो हृदं पुरुषः" "अथात आदेशो नैति नेती" त्यादितुषिनिवारदशायां त्यक्तं माहृत्यमेषुमुखाददत्तं भवतीत्यर्थः, तेः सह सम्बन्धे सति हि तेषु सत्त्वोत्पत्तिसम्भवात्वा तत्पराभावात् तदसम्भवं इतिवाच्यं, अपरायः पुनःमात्रमो दृष्टः स्वस्य दृष्टयेषु गुणेषु करपादादिषु मग्नत्वं सन् वर्यमान इति व्यपकस्यते सोऽनुपः, तत्र हेतु-स्वस्वविरक्तिलेन, तेषां सत्समाकलितमिहाहृदमिहाहृदित्यर्थः, अथवात्मान्येवोपाहृदित्वत्वं सत्त्वत्वं कृतमिहाहृदं, तेषां पूर्ववत्, अतोऽस्मिन्मपि पक्षे कोपि त्यक्ति माहृतेषु येषां माहृतीति वाहृदेवो भवान् ॥१८॥

(२) श्रीमत्पुरुषोत्तमसंस्कृतसूत्रोपनिषद्विष्णोः प्रकाशः ।

त्यादि, आत्मस्यविरक्तिलेन व्यपकानामात्मसम्बन्धेत्यादि, तत्राहिति, सत्त्वोत्पत्तिप्रतीति दोषाह, सत्त्वसिद्धिप्रतिरेक सत्त्वस्येव सत्त्वा ज्ञेया, न भवतीति, तथा वाहृदस्य प्रतीतिमात्र-सोपेक्षात्वा प्रतीतिमात्रात्मसत्त्वमात्राद् दोषकलेन द्विचन्द्रप्रतीतिस्तु सिद्धेत्युपादेयैव तदाकलितं भवतीति तत्रैव सहातन्मग्नत्वसिद्धिर्यर्थः, दृष्टान्तीति, सत्त्वोत्पत्ति, पुरुषोपि भूत्वेति, पुपुषुति दृष्टीति पुरुषस्तादृशोपि भूत्वा, समीप इति, दृष्टत इतिशेषः, तथा चादरेण अहारादनुप एव सः, अविधारण ग्रहणात्, ग्रहणमिति, आदरेण ग्रह्यं, येनैव प्रकरणेति, आत्मव्यतिरेकलेन प्रकारेण, तथा च व्याख्यानान्ते 'अन्ते'त्यस्य 'विधानन्दस्यो ब्रह्मण्यस्य' इत्यनेन युक्तं तदेव विष्णोति लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृष्टयेषु व्याख्यारहितेषु सद्गुणव्यपकस्यैव्येषु वैराग्याय-मसद्गुह्येय कार्या तदेव तथा दर्शयति सिद्धिरिति व्याख्यानसन्दर्भायः, न चात्र मायावादसिद्ध्या वैदिकसिद्धान्तविरोधः सङ्गीतः, आत्मात्मास्योर्विष्णव्यतिरेकस्य समानाकारत्वेनियमेन तस्यै-तत्त्वयोनकत्वा विरोधाभावात्, तन् यथा पूर्वमनुमानैव साधितं, उक्ततत्पत्तिवरीकार्या भाव्यप्रकारे च नुत्वादिभ्यस्मिन् ततोऽप्येव, एवेनैव श्लोकं प्रमुखात्वाः पृष्ठोक्तमहवादीत्या आहृदेत्यपि वेत्तादि,

१ 'कृपाददित्यपि वातः ।

त्वत्तोस्य जन्मस्थितिसंयमात् विभो वदन्त्यनीहादयुगादविक्रियात् ॥

स्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुप्यते त्वाद्यश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥

प्रमुखरूपं भगवन् निरुपपत्ति त्वत्तोस्येति, स हि कलकतां निरुपपत्तिः, सृष्टिर्हि तस्य श्रीः, स तस्यां यद्विमुखादित्याद्य, न ततः काचित् पुरुषोत्पत्तिः, यद्वती सृष्टेयं प्रधानत्वात्, पुरुषस्तु गुणभूतः, तथा भक्त्या सृष्टिस्थितिरनया भवन्ति, सहर्षादात्सत्येनैव "द्वय"नात्वा तस्यामुत्पाद्यत इति कदाचिद्विस्मयितव्यं परम्परया सतिविशेषेण प्रमुखरूपोपासनाः, तन्मात्रैव लोकः प्रमुखात् सृष्टिमात्रं न तु बाह्यदेववर्धयि ततः सृष्टिरस्ति, तदाचार्येण, त्वत्तः प्रमुखरूपाद् भगवत्तोस्य जगतो जन्मस्थितिसंयमानुत्पत्तिस्थितिबलवीलोका वदन्ति, तथा कथने देतुर्विभो इति, सम्येत्ताद् वदन्तीत्यर्थः, नन्वस्तु तवैव को दोष इति चेत् तदाहानीहादयुगादविक्रियादिति, यो हि चेष्टां करोति स एवोत्पादयति, यस्तु मर्दयिष्यादियुगान्तमन्ते स पालयति, पाठेन शाह्वैवाविकृतादपि सम्भवति, यस्तु कोपादिविक्रियां यमोति स संहरको भवति, अथ च सत्त्वरयस्ततोऽनुपातीता, अत एव मास्य कापि विक्रिया, अतः कृत्स्नोयं निरीहः, तस्याद-कथनमेषालौकिकतामप्येव विषयानल्लोको वदति, यदयं कर्तुमिच्छेत् तदा गुणानुत्पाद-

(२) श्रीमत्पुरुषोत्तमसंस्कृतसूत्रोपनिषद्विष्णोः प्रकाशः ।

दृष्टयेष्विति, मापविष्णवा मरुता दृष्टयेषु, धर्मिप्राहृत्मानेनेति, 'उत्तमस्यपदे'सुतपोषितेने-त्यापः, इतिदेहेत्यादयस्सुखाददत्तदुप ऐतिमात्र इत्यर्थः, तथा च तन्नेपि मिश्रस्य अत एव वैराग्यार्थ-मसत्त्वोत्पत्ते न तु स्वस्वतात्मस्येति तन्मपि वेदेन समानं मोक्षार्थं पञ्चरात्रस्य तत्पला-ध्यानादित्योपार्थमेव व्याख्यातस्यतो न कोपि दोष इत्यर्थः, श्रीश्रीः 'व्यवसर्' इत्यात्मनेपदवा-द्वर्शनात् तस्मिन् पाठे पूर्वोक्तोर्थो न सङ्गच्छत इति तेन कोऽन व्याख्यानान्तरमाहृदय वेत्यादि, स्वस्य दृष्टयेष्विति, स्वेन्द्रियमात्रमर्थेन दृष्टयेषु, करपादादिभ्यस्मिन्, मग्नकरपादादिषु, वर्यमान इति, व्याप-रितः, तेषां तत्त्वमर्देनेति, इदमस्यव्यतिरेकस्वस्य व्याख्यानं, तथा च तेषु करपादादिषु मग्नद्विष-लेन जीवद्विभक्ताद्विभक्ताजीवद्विभक्तिलेन मग्नत्वं वर्यमान इति यो व्यपकस्यते सोऽनुप इत्यर्थः १८

स्वत्तोस्येत्यत्र प्रमुखरूपमिति, यो भवान् प्रपञ्चोचरः परमत्वात् बाह्यदेवत्वेन हितुपित्तकमे-ष्वेतरत्वमहत्त्वमात्रं प्रमुखरूपत्वेन निरुपपत्तीत्यर्थः, निरुपपत्ति इति, पञ्चरात्रे निरुपपत्तिः, तत्त्वकारमाहृ-

(३) श्रीमद्दोषाद्विष्णुसंस्कृतसूत्रोपनिषद्विष्णोः प्रकाशः ।

द्वितीयोऽप्येव मग्नतः वेदादीनां मिश्रसाहचर्या प्राकृतत्वत्वेन शङ्कितं ज्ञातमित्यास्येनाहृदं प्राकृतेत्युपपत्तिः, पृथ्वीपथ आत्मनो ब्रह्मपृथ्वी, स्वस्य जीवस्य दृष्टयेषु भगवदीकरपादादिभ्यस्त्यर्थः, आत्मत्वेनाभिमततादिति, एतादृशत्वात् स्वकृपात् करपादादीनामभिमतमित्यर्थः, आत्मानात्म-विभागमावादात्मत्वमपि न वक्तुं शक्यत इत्यभिमततादित्युक्तं, अतिक्रमं श्लोके बाह्यदेवत्वात्मानं उप-पत्तिमाहृः कोपि स्वपृथ्वी, बह्वृत्तव्यं गुणस्युक्तं बाह्यदेवो गुणातीत इति तत्सिद्धान्तादितिमात्राः १८॥

स्वत्तोस्येत्यत्र तस्यामुत्पाद्यत इति, जगद्विषयेः, बाह्यदेववर्धयि, प्रेरकमेवानीत्यर्थः, तद्वर्धयि, तन्मात्रमित्यर्थः, महर्देववर्धयि, तथा 'बाहुगुणरत्नस्यैव्येषु'दियुगानामाश्रय इत्यर्थः, एतेषां

येदधिकृतम् भवेदुपस्थादिकम्पि कुप्यते, चिन्तामभिरित वा स्वत एव कुप्यते, तर्हि विरोपेन्यतर-
परित्यागस्योचितत्वाद्भगवद्विरहोपरान्तर्गुं वलीय इतिग्रायेयान्तरद्वय एव स्वस्वधर्मा वक्षिण
न तु लोकधर्माविरहितेति भवति जगत्कर्तृत्वात् एवमित्यत्र एते मुख्यः सिद्धान्त इति
युक्तमनो बाहुदेवाद्येति विरोध इति चेत् तत्रैव त्वमर्थोपदेष्टुं ब्रह्मणि नो विरुध्यत इति,
विरोधे श्रेयस्तरपरित्याग उचितः सर्वजनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावात्तद्व्युत्पन्नोचिवा, किञ्च न
केवलं भगवान् ब्रह्मण्य एव किन्तुद्विषयैः, ईश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वं प्रवृत्तेनापि कृतत्वं च द्वयध-
रपदे, देवकालस्वरूपास्यापेदा अपि नापेक्ष्यते, ईश्वरत्वाद् ब्रह्मत्वात्, अज्ञास्यकिरीपरेरित्वा
सर्वमनसासमर्थं च ब्रह्मणि, तस्माद् विरोधाभावात्तद्विरुध्यत उचितः, किञ्च वलीययुक्तोपदे-
हि विरोधः प्रतीतिस्वरूपापि न्यायकाहुं स्वया, न दीर्घं प्रतीतिः मत्पक्षा हिन्दु शास्त्रिया,
शब्दयोगस्तु गौण्यापि सम्भवति यथा 'सिद्धो बाणवक' इति, तथापारभूतो भगवानेवेति
निराश्रयस्य जगतोसम्भवादापराधे सिद्धे तद्द्वारा कर्तृत्वमप्युपपन्नत्वे, वस्तुतस्तु गुणा एव कारोपर-
एव सादृश्यादयः प्रकृतेरेव कर्तृत्वं वदन्ति, गुणानामर्थमप्युपपन्न इति कार्यकारणपारभूतत्वादभि-
मानाभावेपि लोकदृष्ट्या कर्तृत्वकथनमुपपन्नते, एवं जगतोपाधिकरं भगवत्कर्तृत्वं कर्तृत्वमुपमं चेति
बाहुदेवाद् वैलक्षण्येन प्रयुक्तो निरुक्तिः, इदमाध्यात्मिकत्वेनोत्पत्तिरितिप्रत्यक्षत्वात्कृतमुक्तम् ॥१९॥

(१) श्रीमद्भागवतसूक्तपरिचितः श्रीद्वितीयः ।

स्वपीम्बर इत्यविरोध ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तुल्येन घादे, चतुष्वपि द्वितीयकोट्युप-
स्थितिर्न प्रामाणिक्योपि न विरोध इति हेतुननुसृज्यमिति किञ्चेत्यादिना व्याख्या, अन्यथा
अविरोधः पूर्वोक्त एतेष्वेव तत्त्वज्ञेययोक्त्याः श्रुत्याश्रया विषयमनुसृतं, वस्तुतस्तु 'ननु
शास्त्र्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते' इत्यत आह त्वदाश्रयस्यादिति, त्वमेवाश्रयो येषां
ताद्यात्वाद् गुणानां लक्षितं कर्तृत्वं तेषुपपन्नत्वं इत्यर्थोपिमेति इति श्रेयम् ॥ १९ ॥

(२) श्रीगुणोक्तसम्बन्धप्रतीतिः श्रीसुविधायिनीत्युक्त्याः प्रकाशः ।

सूक्तिरित्यादि, प्रकृतिमिति, रक्तस्यलोभयोर्दीं प्रकृतिं स्मृत्वा, प्रकृतौ स्त्री एव प्रधानभूतेति,
प्रकृतिस्त्रीयै शक्तमन्त्रे स्त्री एव मुख्य, उत्पत्त्याद इति, वृत्त उत्पत्तये, बाहुदेवादिनि, चिन्तामभिरि-
त्यन्यापान्, अस्तु तथैवेति, सानन्त्यत्वं साक्षात्कर्तृत्वमस्तु, अप्रकृत्यावयवेति, कर्तृत्वमप्यस्यामेव,
गुणानां पाठनकालं वस्तुतस्तुत्वाद्भगवद्विरहोपदेष्टुः, चिन्तामभिराध्याज्यादिमस्तु वरित एतेत्यर्थः,
अन्यं चेति, अधिकारपदस्यास्यानभिदं न स्वगुणपदस्य, अतो गुणानन्तरितीर्थं किं न प्रामोति,
तदन्वयान् इत्यर्थः, न तु गुणरहितः, ताद्यास्तु बाहुदेव एवेति पूर्वमुक्तं, स्वत एवेति, चेष्टं
चित्तैवेत्यर्थः, चिन्तामभिरादि चेष्टा नास्तीति तद्वदृष्टम्, बाहुदेवादिनि, बाहुदेवः स्वकिञ्चा मायया
केवलञ्चा जगत् करोत्यतः स्वमनसैरितिभावः, भगवानेवेतीति, इतिहेतोरापाले सिद्ध इत्यनया,
भगवत् बाहुदेवं साधयन्ति चिन्तामभस्य जगतीत्यस्यमवादिनि, उत्तरहेतु कर्तृत्वमप्यस्येति,
पूर्वार्थे 'लोको वदन्ति' इतिप्रकृत्यकर्तृत्वं तुल्यचरनेनोभयं चतुर्वचरेण कर्तृत्वमितिभावः ॥ १९ ॥

(३) श्रीमद्भोक्तामिहभगवन्निष्ठायाः प्रकृत्याः श्रीसुविधायिनीत्युक्त्याः ।

गुणानां पाठनकालं वस्तुतस्तुत्वाद्भगवद्विरहोपदेष्टुः, चिन्तामभिराध्याज्यादिमस्तु वरित एतेत्यर्थः,
अन्यं चेति, अधिकारपदस्यास्यानभिदं न स्वगुणपदस्य, अतो गुणानन्तरितीर्थं किं न प्रामोति,
तदन्वयान् इत्यर्थः, न तु गुणरहितः, ताद्यास्तु बाहुदेव एवेति पूर्वमुक्तं, स्वत एवेति, चेष्टं
चित्तैवेत्यर्थः, चिन्तामभिरादि चेष्टा नास्तीति तद्वदृष्टम्, बाहुदेवादिनि, बाहुदेवः स्वकिञ्चा मायया
केवलञ्चा जगत् करोत्यतः स्वमनसैरितिभावः, भगवानेवेतीति, इतिहेतोरापाले सिद्ध इत्यनया,
भगवत् बाहुदेवं साधयन्ति चिन्तामभस्य जगतीत्यस्यमवादिनि, उत्तरहेतु कर्तृत्वमप्यस्येति,
पूर्वार्थे 'लोको वदन्ति' इतिप्रकृत्यकर्तृत्वं तुल्यचरनेनोभयं चतुर्वचरेण कर्तृत्वमितिभावः ॥ १९ ॥

त त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया विभर्षिं शुद्धं खलु वर्णमात्मनः ॥

सर्गाय रक्तं रजतोपपुंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनान्यप्ये ॥ २० ॥

आधिकेधिकत्वेनानिदं तथाभूतमुपादयति स त्वमिति, यथा यिवा कृपीवलादिनां
दुबलादेरुपादको यथा वा ब्रह्मादयो इष्टिरेन्द्रेष्टेयं गुणान्तरा वप्यन्ते, तद्वत्स्वचिन्तादिव,
तत्र ब्रह्मादिपुष्टिमानामेव भवेत्कृपेयुक्तत्वादिन्यामकत्वे न त्वमिहद्व्येत्वाद्यद्वयं तस्यैव
चित्तपदाद्, त्रिलोकस्थितये स्वमायया ज्ञान्या सत्त्वं विभर्षि, तत्र सत्त्वं स्वकृपाभावात्मनः
शुद्धं वर्णमिति, सत्त्वमिति, त्रिभिः । " कृते शुद्धभूतार्थः " इत्यादिप्राप्त्यादुपाधिकालकत्वाप्ये-
वास्मिन् एते भगवद्व्यापि, तदर्थं गुणान् वदन् रूपानि वदति, सर्गाय रक्तं कृष्णं विभर्षति-

(२) श्रीगुणोक्तसम्बन्धप्रतीतिः श्रीसुविधायिनीत्युक्त्याः प्रकाशः ।

तर्हि विरोध इति, साधर्म्यसाधार्म्यं विषयानायात्म्यकर्तृत्वे सति कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधे, तत्राहोति,
बाहुदेवाद् वेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधाभावे हेतुमाह, मैत्रहृत्स्वमेति, मैत्रहृत्परित्यागकल्पना, ननु
प्रवृत्तेन सर्वमनसाध्यात्म्यं किञ्चास्य विषयानायात्म्यमप्युक्तत्वेन विरोध इत्यत आहुः किञ्च नैत्यादि,
नापेक्ष्यत इति, कर्तृत्वायं गोपेक्ष्यते, विरोधस्यमुपादयन्त्यादिहेत्यादि, प्रकृतान्तेनाश्रुपाद-
यति किञ्चेत्यादि, तथा चानीहलादिकं गौण्यापेक्ष्यतेतो न विरोध इत्यर्थः, तृतीयवाद् व्याकृतिनि
तत्वेत्यादि, तद्द्वारेति, गणान्तरद्वय, ननु पूर्वोक्तद्वयेन कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधे सिद्धे पुनस्य-
प्राप्त्याविरोधसाधनस्य किं प्रयोजनमिच्छाकाङ्क्षायां तत्रचेननं दिव्यबाहुद्विरविरोध इत्यादि,
द्वितीयकोट्युपस्थितिनिदि, कर्तृत्वकेष्टुश्रुतिनिदि, हेतुस्वरूपमिति, त्वदाश्रयस्यादिहेतुत्वं,
तत्त्वज्ञेयमिति, विरोधकथा, तथा च मूलादयस्त्रयैवमनसित्वे, ननु मूल उपचरपक्षः किमिच्छु-
क इत्याकाङ्क्षायां यत् सुतोषिन्वां वस्तुतस्तुविषयादिनोपपन्नत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् विदुष्यमिति वस्तुत-
स्तुत्वादि हेतुमयित्वं, तथा च मूले गुणेषु कर्तृत्वोपाचार इत्याशयो न तु भवति तदुपचार, एवं च
सुतोषिन्वां गुणा एव कारा इत्यस्यात एवैवस्याभिमानादोपेक्षयोर्न विरोध इत्यर्थः,
सुतोषिन्वां लोकायै नियमन्यत्वेन जगत इत्यादि, अस्मि बाहुदेवात् प्रमुत्तत्वं वैलक्षण्ये-
नानिदं निरुक्तिः श्रीलक्ष्मणवदन्तः प्रकृत्यवतापत्तीर्द्विरादि, प्रमुते प्रकृत्यवतापत्तीर्द्विरादि-
मुत्पत्तिरितिप्रत्यक्षत्वात्कालमाध्यात्मिकत्वेनाध्यात्मं भवनेनोपादानतया निरुक्तिः ॥ १९ ॥

अतः एवमपिदेवं मानत्वेन प्रयोजकापेक्षा उपादानतया चानिदं : जगतीर्त्याश्रुपादयनि,
तथा च बाहुदेवसत्त्वत्वेन प्रयुज्य उपादानत्वेनानिदः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवमेदमुप-
पादकतुल्यैः, तद् सुत्वात्तदपि यथा पितेत्यादि, उत्पादक इति, एतदेव 'वृष्टिद्वारेन्द्रादि' लक्षणे
'यथा वा ब्रह्मादयः' इत्येकपाठः प्रतिपादि, तथा च पितृवदंशजिषेयोपादानपक्षः कृपीवलेन्द्र-
ब्रह्मादिवदेकथा सञ्चिकाकल्पनापरेण प्रयोजकत्वाभिरुद्ध इति बाहुदेवादिर्मनो विशदयन् इत्यर्थः,

(३) श्रीमद्भोक्तामिहभगवन्निष्ठायाः प्रकृत्याः श्रीसुविधायिनीत्युक्त्याः ।

स त्वमिति विन्याः स्वाभावान् शुद्धत्वं कमनुकल्पितं बाहुकथापिभूतो यः काल-
सकृत्कालि श्रीमपि रूपाभिरुद्ध, तथा च सरस्वत्योः कालबाह्दं वर्णमप्यतः, यत्र विद्युन्महतिवा

स्वमस्य लोकस्य विभो रिरिषिपुण्ड्रहेतवीर्णोति ममाखिलेश्वर ॥

राजन्यतन्त्रासुरकोटिधूपैर्निर्व्यूषमाना निहनिष्यसे चमः ॥ २१ ॥

सम्बन्धः, तस्य रूपस्य सहजत्वाभावात्प्रायः राजसोपद्रुहितमिति, तमेव कृष्णं वयं जनानामस्यये नाशाय विमर्षवितिसम्बन्धः ॥ २० ॥

सङ्घर्षात्मकस्याहं स्वमस्येति, अस्य लोकस्य रिरिषिपु रिरिषिपुः सद्ये न गृहव-
तीर्णोति, अवसरप्रायां हेतुरखिलेश्वरेति, चिदुरिति, सामर्थ्ये, इदं सङ्घर्षकार्यं देवान् प्रति
सद्वेदिदित्यन्वादेन न तु सर्वनाशकत्वेन, अतो देवांश्चो अगतो ररक्ष एव दैत्यानामेव निवारकः,
नदाह राजन्यसंक्षेपेति, राजन्या राजान् इति संज्ञायान् वस्तुतस्तुमुत्तरा एव, तेषां कोटयः
सेनास्थास्तानां वृथया महानः कंसादयस्तेनितरां व्यूषमानाः परिपात्यमानाः मेयेमाणा वा
चमूर्तिहनिष्यसे नितरां मारयिष्यसे, अतो रक्षायेमेव दैत्यवधः, भगवत्साक्षिप्यात् सर्वज्ञा तस्य,
“यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती”त्याश्रयेन वा ॥ २१ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरमणगीताः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्याः प्रकाशः ।

व्यावर्तककारणानि तन्त्रेत्यादि, शान्त्येति, स्वश्रिया शान्त्या, ननु गुणवत्कारणेषु तत्त्वस्य स्वाभ-
सामस्य शुद्धे येषां निरूपणे प्रकृते च विरीति इति कथं प्रसिद्धिमेवमाधिरिक्ता आहुः प्रसिद्धिः
कृते शुद्ध इत्यादि, उपाधिकालरूपाणीति, सत्त्वस्वस्तमासाधुप्रकृतकालरूपाणि, तदर्थमिति,
रूपनिरूपणार्थं, तथा प्राज्ञ ‘स्वित्येते सर्वाय जनायव’ इति कार्यनिर्देशात् सत्त्वतामसी क्रियाव्याप्ते
सती विपरीतरूपे भवत इति न गुणावसावर्णयान्यविरोधः, यथा गन्धकथनेन वषाडुत्तराणि शैल्यं
भूतान्तेन शुद्धप्रकारेः स्वाभेन तदहं वस्तुविशेषकमक्रियाविशेषकसंयोगस्यैव तत्र कारणत्वमिति
न पाप प्रभुत्वातिरिक्तयोः क्रमेण निरूपणे किं भावयति वाच्यं, लोकस्यैव तत्त्वार्थबोधकजन्य-
पदत्रिलोकस्यातिपदयोरेव मानत्वात्, तन्मे प्रभुत्वस्य वडिकृतेनानिरुद्धस्य पाठकालेनैव प्रसिद्ध-
त्वात्, उपपन्न कार्यान्तरिदेशस्तु योग्यत्वादाय बाहुल्यार्थत्वात् वेति न कोपि दोष इतिदिक्, अस्मि
सङ्घर्षात्मकमाहेति, कार्यनिरूपणमुक्तेन तथाहेत्यर्थः, तेषां सङ्घट्ट ॥ २० ॥

(३) श्रीमद्भोक्तव्यमिष्टममिष्टमिष्टमाराजकृतः श्रीसुबोधिनीटीकाः ।

बोध्यते किन्तु शुभाभिमानोपवारा उत्पन्न इतिभावः, कृतान्वये त्रिकोणया रक्षार्थं शुद्धं चतुर्बाहुत्वं
भूतार्थस्त्रेतायां रक्षार्थमात्रं त्र्यैश्वर्यवद्भवत्सर्वोक्तत्वात् तेषां च प्रवृत्तिसमानत्वात् समार्थयेत्युक्तं, ‘कलौ
कृष्णवर्णः’ स एव काल्पिनीयापिष्टात् मारयतीति जनान्यस्य इत्यर्थः, श्रोत्राधिपत्यपानमेव वक्तव्यत्वात्
प्रत्येवोक्तं, द्वास्तवतायेति प्रवृत्तिसमानतानिष्ठत्वात् उक्तत्वात् तस्यापि सर्वोत्पोगिल्लमेव ज्ञेयं, पीत-
वर्णीति रक्तवर्णीय एव ॥ २० ॥

स्वमस्येत्यत्र ननु रक्षायाः कथं सङ्घर्षकार्यत्वमित्यत्र आहुरिदमिति, देवान् लक्ष्मीकृतेन
लोकप्रदाय तद्वेदिदित्यन्वादेन हेतोः सङ्घर्षकार्यं, पात्रव्यवहितस्य सङ्घर्षकार्यत्वमित्यर्थः, इदं
स्तुतादयानि नञ्जित्वात्यस्य वध इत्यनेन, सङ्घर्षोपाना सर्वनाशकत्वेन तु न तिष्ठत्यतो देवानां
रक्षको दैत्यानां निवारक इतिविषया इत्यर्थः, तदहेति, रक्षार्थं दैत्यनिपात्यमाहेत्यर्थः, अत्र इति,
चमूर्त्याणादित्यर्थः, दैत्यवधो लोकप्रदायमेवतोपुनः देवांश्चरणा सङ्घर्षकार्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अयं स्वसम्पत्तव जन्म नो गृहे श्रुत्वाग्नाज्ज्ञास्ते न्यवधीत सुरेश्वर ॥

त तेवतारं पुरुषेः समर्पितं श्रुत्वायुनेवाभितरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

अथैनमात्मनं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥

देवकी तमुपाधावत् कंसाद् भीता सुविस्मिता ॥ २३ ॥

एवमपि ज्ञाते भवं न भिद्यतेति लौकिकस्य शक्तिप्रवृत्त्यापनाय भवात् भगवन्तं निक्षप-
त्वं स्वसम्पत् इति, तुष्टयः पूर्वाभि सुविस्मितां व्यापयति, भगवन्तनीयं इति सत्तामेव मुक्तं
भवति न त्वत्तां, अयं स्वसम्पत् इत्यर्थः, अत एव तव जन्म नो गृहे श्रुत्वा तेषजान् यम
एव पुनान न्यवधीत्, सुप्राणामेवरेति तस्मिन्नेव पक्षपात्यं, तर्हि किमुपुना कर्तव्यमितिपैव तथाह
स एव मृतत्वा कंसे रक्षकः पुरुषेस्तेवतारं निवेदितं श्रुत्वोदायुधः सप्तयुनेव निकट एवाभिसर-
त्यागच्छति, ‘वर्तमानस्योपे नर्तमानद’ वेति वर्तमानप्रयोगः, ईश्वरे निवेदनमात्रं सेवकत्वार्थं
कथं तु प्रभुरेव ज्ञातातीत्यस्य श्रुत्योभावात्, अयमावत्तु कवीर्णां मारोपीयस्ता स्वतत्वं नो
वेदन्त्य वन्त्यमिति, इदानीं मारये गुप्ततया मोक्षलपासिभिः सह मोक्षोद्धारार्थं न भविष्यतीति
तद् कृत्वा पश्चान्मारय, अतः पितुरभिप्रायसम्पन्न मत्तामिति लक्ष्यते ॥ २२ ॥

तूर्णां स्थिते वस्तुदेवे देवकी शोचतारं कंसस्य भगवज्जन्माज्ञानं च मारयितुं भगवतः स्वोदी-
त्याधियेनमिति, स्वस्थेनैव पुन इति ज्ञातव्यं, तथा बुद्धेरपानात्, परं स पुत्रभ्रातृभ्यादिकृष्णै-
र्लोकपसिदैर्भगवत्पुत्रोपमिति ज्ञात्वा स्वबुद्ध्या स्मृतिपुराणेषु मसिद्धं भगवत्तत्त्वं प्रकृतेः पुन-
नीयमिति तदर्थमाह, महापुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य लक्षणानि यन न भगवन्तमुपाधावत् उत्पन्नं न्या,
स्तुतेव शरणं गमिष्यति, भगवन्निविशयेन कंसाद् भीता, तर्हि भगवत्तत्त्वज्ञानाद् भयमेव कथं न
निर्वर्तनीयतावत्स्याह सुविस्मिताह सुविस्मिता इति, आश्चर्येण स एव तस्यां कृते न तु निर्वर्तितं ज्ञानं व्यक्तं
येन भवं निर्वर्तित्यर्थः, सुविस्मितावेतितावे भगवत्सोपज्ञानार्थं तस्याः पातितयादिपार्थं निरूपितः,
अपेति निश्चयकमेव न तु वेदादियकारण, अन्यथा पौनःपत्यं स्यात् ॥ २३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरमणगीताः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्याः प्रकाशः ।

अयं इत्यत्र पूर्वोपमिति, लक्ष्यत इति, वैषाद्यभगवते पान्ये शक्तिमद्भीकृत्य स्योः कटीसा
कंस्कृतोदायुधभितरसंघर्षरूपस्य सङ्घर्षस्य सम्बन्धो यन्मनादाधि ति तादृशोभितारोस्य भवत्तत्त्वापेया
लक्ष्यते, ‘तदयाः चक्रेति ति तत्पत्तीतिवचनक’मित्यत्रास्यंलक्षणाद्भीकोर तु तात्पर्यंनोपरीक्षित इति वार्थो
योष्यः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्रेति तदर्थमिति, एवमप्यरकाश्रीदेवस्याययज्ञापणार्थं, तर्हि इति, भगवन्निविशयेन ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्भोक्तव्यमिष्टममिष्टमाराजकृतः श्रीसुबोधिनीटीकाः ।

अयं स्वसम्पत् इत्यस्यामेव लौकिकस्येति, लौकिकः कंसपुत्रोदयो पल्लि इति
भगवते श्रापवत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्र देवस्याः स्मृतिप्रकरणे सुतो हेतुमाहुः स्वबुद्धयेति, श्रियाः औतज्ञानेनपिकारादिदि-
वाक, आवागोक्तवापार्थं पुनरावृत्तिमाहुः स्मृत्त्येति, कथं न निर्वर्तयतीति, भगवन्निविशये ॥ २३ ॥

योयं कालस्तस्य तेष्यकचन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥

निमेषादिर्वस्तरान्तो महीर्योस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥

त्रिपरायैषाण्यवसाने सम्योः, ब्रह्माण्डस्य तु मूलप्रस्तवैव भवति, तदा तत्त्वानि तिष्ठन्ति, वेद्यापि ब्रह्माण्डाद् महाभूतेष्व्यादिभूतं गतेष्विति, आदिभूतकथनेनाह्वार उच्यते, अये यदचक्षन्त्यापि मकृतौ लयस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अहङ्कारोऽपि महति क्रीयत इति ज्ञापितं, भूतानामादिभूत इतिपुरुषस्यादिभूतस्यव्यापारोहङ्कारो भवति, आदौ भूतो जातयेन महत्त्वमेव, व्यपेक्षं यत्तत्त्वेष्वप्यर्थं मकृति गते सति, व्यपेक्षतव्यक्तपदार्थात्मेतत् श्रूयन्ति, अस्मात् प्रकृतिपुरुषविभागपक्षे मकृतिपुरुषोपर्यन्तं लयाः, ब्रह्मादीनामप्यन्तर्गताः, किं वदुः ॥ सर्वमेव व्यपेक्षकत्वात्के प्रविष्टं, तत्र प्रवेशे कालत्रेण एव हेतुः, भगवतः सर्वोपसंहारेष्वाप्यां सर्वोपसंहारार्थविकारि कालो वेत्तव्यस्तो भवति, एवं स्वयमप्यहरेः, अक्षरं पुरुषोचये, पुरुषोत्तमाभिन्ने सारं, तदा भवानेवैकः शिष्यते, तस्य भगवतः स्वरूपाणि यानि स्थितान्यापिधैविकानि वेद्यापि लयमात्ररूपं तन्निष्ठपर्यन्तं हारादौषसंज्ञ इति, अदोषाः सर्वाः संज्ञा यस्य, सर्वव्यक्त्याप्यो भगवानेक एवेति, एक एव शिष्यत इत्यर्थः, एवमाधिभौतिकानां सर्वेषां लयस्त्वानभूतोभ्यासा उक्तः ॥ २५ ॥

आधिभौतिकं रूपान् योयं काल इति, आधिभौतिकानामाधिभौतिकभूतो भगवान् न त्वाधिभौतिक एव, तत्वात्तत्त्वमात्रमात्रं कालो यस्य चेष्टति, कालोऽस्ति तानि सर्वोपेक्षाधिभौतिकानि,

(१) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीमुनेरिति ।

व्यपेक्षकत्वमित्यत्र पुरुषोत्तमात्मन इति, पुरुषोत्तमपरमात्मक इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीमुनेरिति ।

बहुतुल्यं, यद्यपि श्रवणः 'सुखद्विभक्ते सकले विहीने तमोनिजः सुखरूपमेव' इतिब्रह्माण्यात्मिकस्यापि त्वं उक्तो परं सोम बाष्पेन इतिगन्धमात्रं विष्णुमपि स वेत्त्यहरेः, स कालो ब्रह्मण इत्यादिना विवृक्तः, तथा च निद्राप्रसंगमा इत्यर्थः, तदैवेति, एतेनान्तरालेन्युप शिलेनया इव महाकलेन्युप सल्लोचन्याः श्रवणः शेषाद् ब्रह्माण्डरूपा भूतलक्षणीत्युक्त्येवमिति ज्ञापितं, आदौ भूत इतिपुरुषोहङ्कारो नायातीतिब्रह्मस्य गतेष्वितिपदहङ्काराद्वारा गतेष्वितिगन्धमात्रं ज्ञेयं, एतत् श्रूयन्तीति, एतस्यैव मन्वतः स्थितिं सर्वसंहारकाले यदन्ती व्याख्यायमानाप्रक्रियं श्रूयन्ति, पुरुषोत्तमात्मन इतिपक्षस्वार्थविष्णुणीतो ज्ञेयः, सर्वव्याप्यव्याप्य इति, सर्वैः सर्वलोच्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो ये काल इत्येवमधिभौतिकानामाधिभौतिकभूत इति, 'तदधिभ्यामादेव त्वं' इतिगन्धमेव तत्र प्रविष्टलक्षितं, स एवेति, 'प्रकृत्यैवैषाण्यस्य निर्विशेषस्य नावन्ति वेद्या यतः स भवताम् काल

(३) श्रीमद्भागवतमिच्छाप्रसिद्धाप्रमाणकालः श्रीवेद्योपनिषदेन ।

इत्यर्थः, ब्रह्माण्डस्थानां सुप्तिरिति, अपिचार्थानां अमृतमिति ज्ञापनं परानन्तरात्परान्तराणां वेदित्वेन, पूर्वपरायं शृङ्खलारूपमभिहितोपेक्षाकारिणां यन्म एतत्तत्पुष्पि शृङ्खलतोऽहं हसतोविकारिणमपि क्रमेण कथयितुमन्ते मोक्षोः 'मरणं सद् ते सर्वे सम्यक् प्रतिपश्येरं परस्मान्ते कृतान्ते प्रविष्टानि परं पदं' इतिगन्धमात्रादिगन्धः, ब्रह्माण्डस्थानामित्युक्तेऽधिकारिण्यायेन येषां येषां च अमृतमौल्यः परानन्तेन प्रारब्धवशात्प्राप्योऽप्यत्र प्राप्तेत्युक्त्येवमर्थो येषां तु ज्ञानानां यत्तानां च 'निष्ठि नेति चेन्न वेति' चप्रपञ्चं सारमन्ममात्राः प्रतिपादित एव ॥ २५ ॥

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वालोकां निर्भयं नाप्यगच्छन् ॥

त्वत्पादाङ्गं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युस्मादपैति ॥ २७ ॥

योयं कालः सर्वेषां निविचभूतः, तस्य सर्वेषां ब्रह्मलस्य, स एव भवति तत् ते तव चेष्टामाहुः, ननु भगवन्चेष्टास्ये किं प्रमाणं वेद्याया वा कालत्वं ? वदामुरिति वेद्यायाः कालत्वे नाप्युक्तं, वेद्यास्ये यानमाह चेष्टते येन विच्यविति, येन कालेन विषयेव चेष्टते, न हि कारणस्य वेद्यायां कार्यं वेद्यं भवति, कालमप्यत्र वेद्यं, वेद्यायाः कर्मरूपत्वात्, कर्म च कालमन्तः, काले कर्मविधानात्, अतो भगवन्चेष्टारूपः कालः, ननु मकृतिकारणपक्षे तद्वद्वारा कार्यपक्षे वा न वेद्यारूपः कालः सिद्धेदित्याहुः कालस्याप्यवश्यं इति, अवश्यकस्य मकृतेर्नैवः सर्वकार्यकर्ता, अतः मकृत्कार्यपक्षे वेद्यारूपः कालः, आधिभौतिकालस्य भगवद्वृत्त्यात् तद्व्याहृत्यमाह निमेषादिर्वस्तरान्त इति, यद्यपि परमाणुकाल आदिभूतस्यापि परमाण्यादित्वान्नानामतिवृत्त्यात् व्यवहारणीयकत्वमात्रव्यप्य निमेषादिवैरं श्रूयते, 'दिवापरावसानं' त्वावेद्यारूपकालस्य संबन्धस्तो भव्यम इति ततोऽप्यहं महीर्यामिति, एवं यस्य चेष्टा कालो य' ध्यानश्चित्ये ॥ यथाधिदेवितः सर्वकारणकारणभूतस्तं त्र्यं प्रपद्ये शरणं गच्छामि, अनेन 'बालकः पुत्रः कर्म शरणार्थ' इति निरस्तं, तं त्वाभित्यत्र प्रमाणं पूर्वमुक्तैर्नैव 'तत्त्व' इति 'व्यामदीय' इति च 'विष्णु' इति च, एवं सर्वलोच्ये यदि रसादिकं नाविष्णुत्वात् तदा शरणगतिरपरोक्षेति तद्व्याहृत्यमाहेशानमिति, यत्र भगवत् एतान्नतो प्रपद्ये स देश एव गच्छेत्, ऐश्वर्यं विकल्पेन स तत्रैव चोपेक्षते, मन्तोऽप्यो दैवप्रसन्नता चेत् तदापि कार्यं न सिध्यतीति तद्व्याहृत्य क्षेमधमेति, हेमामर्यं ब्रह्मसत्त्वं धाम यस्य, अतः शिष्टानामेव पक्षपातं करिष्यतीति न कचिन्विन्ना, आधाररूपमेतस्य प्राधान्यव्यपनार्थं लिङ्गव्यपत्यः ॥ २६ ॥

एवं भगवतो रूपस्य प्रपन्नं च विष्णुः स्वस्थः मर्त्यः मकृतोभोगोत्साव हेतुं निरूपयति मर्त्ये इति, अतीन्द्रियः कालो लोके स्वज्ञापनार्थं स्वप्रतिकृतिं सर्वमुपादादितवान्, लौकिकस्त्वलौकिकं तद्वद्वारेव प्रतिपद्यते, यथा सिद्धमतिकृतिज्ञानसिद्धिः, एवं विद्यालगादप्यस्य व्याप्रावयवपरादीनां श्रुतिकृतिर्याः, कालः स्वमध्यमेव श्रूयति, अतः कालमष्ट मर्त्या इत्युच्यते, तस्य च माया

(२) श्रीपुरुषोत्तमवचनप्रणीतः श्रीमुनेरिति ।

इत्युपलक्षितं इति मृत्युव्यालस्ये कथितव्याख्यात् काले निविष्टः कारुणिकः, चेष्टामाहुरितिब्रह्मव्यासं तमिलयनाहारेण शृणीयं, योयमिति, यन्मध्यस्य तन्मध्यस्यसंज्ञावादि, वेद्यास्यनुपादायति न हीलायति, वेद्यायाः कालत्वे प्रादुरिति यन्मानन्दं तदुपादायति कालेत्यादि, अत्र इति, यो यत्रकः स तदालक इतिवाचोः, प्राकृतकार्यपक्षेर्त्यादि, 'प्रकृतिर्होत्वोपादानमात्राः पुरुषः परः सोऽतिविष्णुः कालो ब्रह्म तत् कितं त्वदिति' इत्येवमप्युक्त्येवमव्याख्यादित्यर्थः, ततोऽप्यहोति, तातोऽप्यधिकमात्र, आधाररूपमर्त्यमेवेति, आधारभूतस्य धर्मरूपस्य सत्त्वस्य ॥ २६ ॥

मर्त्ये इत्यत्र रूपप्रपन्नं, काळरूपधीनरूपं विष्णुरूपं च, हेतुमिति, प्रविष्टहेतुनां मर्त्यः, अतीन्द्रियमिति, अतीन्द्रियं यत्रकानं कालं, प्राकृत्या तादृशादप्यन्तर्गतप्रतिकृतिं तद्व्याप्रावयवपरादीनां मर्त्यं मर्त्यत्वे तथापि मर्त्यं भूतं इत्यत्र बाह कालः स्वमध्यमेव श्रूयतीति, कालस्य यद्विभूतं मृत्युव्यालस्ये

श्रीभगवानुवाच ॥

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्तिं यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥

विमर्षि तोयं मम भर्भगोभूदहो नूलोकस्य विदम्बनं महत् ॥ ३१ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयित्वा च विरोधं परिहरति विश्वमिति, अथाप्योपसंहारेणाप्यस्याने सामर्थ्याय विरोधिगुणमनूयात्परस्य प्रदर्शनसर्वतोऽप्युपादयन्ती समर्थते विश्वमिति, स्वतनौ स्वशरीरे विराणि ब्रह्माद्यान्ते निशान्ते सृष्टिसमये यथावकाशं चतुर्दशलोकस्यैव भूतं निर्मयं, मध्ये तुल्यस्या निवेशनं भवतीति निशान्त इत्युक्तं, किमर्पितया स्थितिर्दिष्टा, नन्यत्र हि भगवन्मित्राशब्दवाह पुरुषः पर इति, पुरुषो न्यष्टिः परः समष्टिः, भवानिति सम्प्रत्ययः, तेन स्वस्य एतादृक्पातसम्प्लाननसम्बोधनं, एवं विद्यापारभूतोपि भवान् मम भर्भगोभूत्, यथापि विद्वत्सर्वप्राश्रयस्य भगवतो नैदवाभ्यर्थं तथापि स्वमतीत्याश्रयं मत्वा परिहरत्यहो नूलोकस्य विदम्बनं महदिति, अहो इत्याश्रयं, नूलोकस्य मनुष्यावस्थ महदेतदुत्तराभिमितिसमाधानं, भगवन्पश्यन्तुकरोति यथा पुरुषो विदाहं तथापि ब्रह्मास्त्रिहरस्य परमभूतताश्रयैकत्वेपाशब्दवाह महदिति, अनुत्तराहं महदिति, अनुत्तरणं सत्यमेव, परम-लौकिकमनुत्तरणं, अनेन गर्वाभासोऽप्युक्तः ॥ ३१ ॥

एतदुभयोः स्तोत्रे समर्थने कृते भगवान् स्वस्य पुत्रत्वे तादृशत्वेण माकृत्ये च हेतुं वद-स्वतोः पूर्ववचनमाह परिश्रमाय, स्वमेवेति चेत्तुर्दशभिश्चतुर्दशविद्यानां प्रामाण्याय ॥

(१) श्रीभद्रवचनपरिविष्टता श्रीद्विपत्ती ।

भगवदुक्तान्तस्य सङ्ख्याकालयैवाहभूदहोभूदहो, एतदुभयोः देवकीपुत्रस्य न प्रमाणविधिति ब्रह्मा-भावाय सर्वो अपि विद्या अत्र ब्रह्माभातीज्ञापनाय तत्समानसङ्ख्यैवार्थवर्णनतोक्तित्वस्य, प्रमाणस्य मत्वः प्रामाण्यं, प्रमायत्वमिति यावत्, तदर्थमित्येव, न च सङ्ख्यायामपि तात्पर्येनैव प्रमाणत्वात् इति वाच्यं, क्षुतिविद्वत्तात्, तथा हि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वर्तितं पुत्रे जाते वरदक्षकपालो भवति यावत्सैन्यं ब्रह्मर्षिसंघं पुत्राणि यशककपालं विवृणोतिवास्तितो दधाति यद् दशकपालो विराजैवासिञ्जज्ञां दधाति येन द्वादशकपालं विद्वत्सैन्यं दधाति यद् द्वादशकपालं जगत्सैवासिन्धुं धातुं दधाति-क्षुती कपाले तु द्वादशसङ्ख्यापिनातत्वायै तत्परमभूतसङ्ख्याकालयोक्तिरुक्तिः, तत्सङ्ख्या-

(२) श्रीपुरुषोत्तमसङ्ख्यप्रणीतः श्रीतुलसीप्रीतिरूपण्योः प्रकाशः ।

विद्वन् यदेतदित्युपपादयन्ती समर्थयति इति, विरोधामानुषपादयन्ती विरोधं समर्थयेते, ज्ञानस्य स्वसन्तोषनमिति, ज्ञानस्यैव भगवतो समर्थयोगम् ॥ ३१ ॥

(३) श्रीमहोदध्यामित्रवचनविष्णुभावाज्जटः श्रीतुलसीप्रीतिरूपण्योः ।

विश्वमित्यस्य द्वितीयाभावे विरोधीति, एतान्ता समर्थयत इत्यन्वयः, अन्वयत्वेनेति, स्वमर्गतत्वेत्तरेषां, अत्र कर्मणि सम्प्रत्ययान्वयविशेषा यती, गर्गगतत्वं प्रदर्शयार्थेनेपाश-दयन्तीत्यर्थः, विश्वं भगवन्तो गित्युत्पादं सर्वदा तिष्ठतीति निशान्तपदवैकल्याशब्दस्य तदानीन्तनं विशेषं वक्तुमाहः प्रलय इति, तदा स्वसङ्ख्येय स्थितिर्निश्चया अन्ते जाते तु स्थूलरूपेण यथावकाशं स्थितित्वस्यैव, निषिद्धा इति, यथावकाशपदेनेतिशेषः ॥ ३१ ॥

त्वमेव पूर्वसर्गैर्भूः पृथिः स्वायम्भुवे सति ॥

तदायं सुतया नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥

युवां वै ब्रह्माणादिष्टौ प्रजासर्गं यदा ततः ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेषां परमं तपः ॥ ३३ ॥

पूर्वस्थितस्तथा कार्यं यकारो भवनं इहः । कालतोषश्च प्राक्तनं वराप्राप्त्या सह ॥ १ ॥
अव्ययद्वित्वेनौगै च जन्मविशेषमेव च । विगुणं भगवत्स्य लौकिकाद् वैदिकान् महत् ॥ २ ॥
रूपदशकार्षं च सायनं मोच्यते महत् ॥ ३ ॥

प्रथमं स्थितिमाह, पूर्वसर्गं प्रथमब्रह्माण्डे प्रथमकल्प इतः पूर्वकल्पे वा, साक्षाद् देवर्षौ त्वमेव भगवान्, तस्या दीनत्वेन स्नेहातिपादा, पृथिरितिनाम, त्वमेव पृथिरभूः स्वायम्भुवे पश्यन्तरे, सतीनिसम्बोधनं, जनेनास्था अधिपकृपायां यमातिपाद्यो हेतुकर्मः, तदा तस्मिन्नेव समये, अयमपि सुतया इति नाम प्रसिद्धः, अयं च प्रजापतिर्ब्रह्मणः सुतो मरीचोदितश्च कर्दमेव सत्वाच्च एतावत्प्रमाणकल्पमाह, काम्योपेक्षामादिरिति ॥ ३२ ॥

एतादृशौ पूर्वस्थितौ तादृशौ प्रति ब्रह्मण आज्ञायाह युचामिति, प्रजासर्गं ब्रह्मणादिष्टौ तदा तत्सम्बन्धनस्यैव कथिद् देवविशेषे सन्नियम्येन्द्रियग्रामं ततः प्रभृति सम्प्रत्ययकृता परमं तपस्तेषां, सर्वेन्द्रियनिरोधेन सर्वाहारपरिवर्जनेन वाय्यादिनिरोगे विरिते शरीरे सत्पावननाश तपो भवति, परमसुखं भगवद्विषयकत्वाद्, एवं तस्मिन् जन्मनि कार्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

(१) श्रीतुलसीप्रीतिरूपण्योः ।

यासात्तत्तत्सायकलोकेपि तत्तत्कलसङ्ख्यापञ्चातीत्यनेन प्रयोजनमिति शेषः " महाधरा वायवी तेवबिबुद् दसाक्षरा विराञ्छं विरहेकादसाक्षरा विद्वन् द्वादशधरा जगति शान्ताः पारः " इतिश्रुतिम्, ननु सङ्ख्येत्यनेपि वचनास्यकाल्ये वक्ष्यते कपालं कुल इत्यत आहुरिष्टगुणमित्यादि, लौकिकमेकस्य दिगुणं वैदिकं भगवदीयं विगुणमतः सर्वोपक्रमिहोक्तमिहैव फलति चेत् कदा सत्यं भवति, वैदिकं तु जगन्त्यनेपि फलतीति तथा, भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति ज्मानि तेषु सर्वेष्वेव कलतीत्येवैकवचनवादिर्कं तेषु ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमसङ्ख्यप्रणीतः श्रीतुलसीप्रीतिरूपण्योः प्रकाशः ।

भगवदुक्तान्तस्योक्तिरिद्विपत्ती ननु च " सङ्ख्यायाः " इत्यारम्भ " क्षुतिम् " इत्यनेन यत् सङ्ख्याया-सायनस्येकं तत् न सङ्ख्यायै, सङ्ख्यायाः पुरोडाशस्यैवपलया तत्र आपनेन पुरोडाशकपालादित्युक्तं वा पर्येषाणादिति चेद्, उदरपसानीयधियायकभुवी तथा निर्घातः, तत्र हि 'अथ वै सोमेनेजानाद् देवाश्च जज्ञश्च क्रामन्त्यात्रियं पश्यकपालमुदरपसानीयं विभेदेदधिः सर्वो देवताः पाक्षो यज्ञो देवतायैव यज्ञं चावकन्दे वायश्रो वा यमिर्गार्गकन्द्यस्तं क्रन्दता व्यर्षयेति यत् पश्यकपालं करोत्यष्टाकालः कर्षाष्टाकाला वायवी वा यजिर्गार्गकन्द्याः सेवेनैव क्रन्दता समर्थयति वायुवी वायानुवाचने भक्तः पाक्षो यज्ञ-स्येनैव यज्ञातीति आश्रितं, तथा च तनाष्टाकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पश्यकालस्य सत्येपि तद-नादस्य वायानुवाचनयोः पश्यसङ्ख्याकालविधानेन पश्यसङ्ख्याकालादनापगमविवातस्तथा निश्चयः, त-

वर्षवातातपहिमधर्मकालगुणाननु ॥

सहमानौ श्वात्तरोपधिमिधूतमनमलौ ॥ ३४ ॥

शीर्णपर्णानिलाहाराबुपशान्तेन चेतसा ॥

मत्तः कामानभीप्सन्तो मशाराधनमीहनुः ॥ ३५ ॥

तस्य तपसः प्रकारमाह वर्षवातेति, वर्षवातयोः सहनं श्राद्धकालेनाहृतदैर्घ्येनरिते स्थित्वा, आतपसहने पञ्चाग्निकारेण, हिमसहने कलबासावित्वा, धमेः कालान्तरीयोपि, कालगुणा अन्येपि शीतादयः सभाषणम्, वैषाम्यतीकारेण स्थितिरिव सहनं, उवापयि सहमानौ न त्वेकतपसः करोत्यपरस्तत्संवाप्रिति ॥ ३४ ॥

तारदयोर्धमवसेषामाह शीर्णेति, कित्तकालतपसा चित्ते ध्रुवे भगवत्सर्वेषां कार्यां मान्यतेति श्रुत्वा तपः कुर्वाणावेष परिचर्यां कृतवर्त्ता सर्वेषांशाराभावे बहिस्तत्संवेदनाभावे योभयोः परिचर्यां न भवतीति यादृशेन तपसा परिचर्यां कृतवर्त्ता स विशेष उच्यते, शीर्णानि पर्णान्यनिलो वायु-
श्राहरो ययोः, परमोपशान्तिः श्रुत्वासक्तिगुणविभाषां, स एषोपसमः, सोपि चित्तस्य स्वभावेन एव चेत्वातस्तपोपशान्तेन चित्तं भवति, एवं यमा नियमायोक्त्या, मत्तो हरेरेव, कामान् पुत्रादीन्भीप्सन्तो स्वयं यो मशाराधनं तत्परिचर्यामीहनुः कृतवन्तो ॥ ३५ ॥

(२) श्रीब्रह्मसंहारण्यप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अतः सताया एव सतात्सर्वकलमेक्षितस्थले विमेषमनपेक्षितानां निस्तारसर्वकलं चेति दिक्, सुबोधिभ्यनां पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिर्भवद्वद्वान्यायं उच्यते, तत्र जन्मजितय इत्यारम्भ श्लोकवत्स्य तात्पर्यं, तत्र मिश्रगुणमिलादिकवत्स्य किं प्रयोगनियमाकाङ्क्षायां दिव्यानां तदाहृतैर्नित्यथादि तैस्मिलनम् ॥ ३२ ॥

(३) श्रीमद्भागवतविष्णुसमस्तसङ्ख्योपनिषीः प्रकाशः ।

युवां वै ब्रह्मपेतव्य भगवद्विषयकत्वादि, भगवन्तुदित्य कृतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथैवातेत्यत्रान्तरिक्षे स्थित्येति, बुधायुपरि स्थित्वा वातावतमित्येति ॥ ३४ ॥

(४) भगवत्सुबोधिनीपरमार्थमहर्षिमिता श्रीसुबोधिनीकारिकायाव्याख्या ।

त्वमेव पूर्वसर्गसुरित्वा पूर्वस्थितिरित्यादि,

पूर्वस्थितिरित्याकार्यं प्रकारो भजनं हरेः । कालस्तोत्रं च प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥ १ ॥
अल्पबुद्धित्वभोगी च जन्मजितपरित्यक्तः । शिष्टां भगवत्सर्वस्यं लोकित्वं वैदिकान् महत्
रूपदर्शनकार्यं च साधनं प्रोच्यते महत् ॥ २ ॥

अथ भगवद्भुक्तानां चतुर्दशकालानां साधनार्थं उक्तत्वा त्वमेव पूर्वसर्गसुरितिरित्यप्यश्लोके मन्देषश्लोदयोर्पूर्वजन्मस्थितिकार्या, 'सुवां वै मण्डयादिषु' विलय तत्तत्कलं कार्यं, 'वर्षवाते'त्यत्र तस्य तपसः प्रकारः, 'शीर्णपर्णे'त्यत्र हरेर्भजने, 'एवं वा तपोभेदे' इत्यत्र दिव्यद्वादशसत्सर्वात्मक-
तापसः काल 'तदा वां परितुष्टोद'वितिभगवत्तोषः, 'प्रादुरासं वरदराटि'विच्छेदे भगवद्विभाषां वरप्रार्थनया सहितः, 'अहृष्टाभ्याविषया'विलय तत्तरोरसहृष्टित्वस्य मोक्षकृत्यमाभावात्, 'आप्यान् बोवा'विलय योगः, 'अदृष्टे'त्यादिरिभगवतो जन्मजितयं वासयं, पुत्रनेतुं चेत् मिश्रगुणमिलादि, लोकिकमेकगुणं वैदिकं द्विगुणं भगवत्सर्वं सत्यं मिश्रगुणमिति, 'पदं वा दर्शितं रूपं'मित्येति कर्तुं-
जन्मस्मरणतात्पर्यं रूपदर्शनकार्यं, चतुर्दशे 'सुवां वां तुवभावे'त्यत्र श्लोकात्मकं महत् साधनमिति ॥ ३३ ॥

१ देवकीकृत्यदेवकीयोपनिषीयम् ।

एवं वां तप्यतोर्भेदः तपः परमदुष्करम् ॥

दिव्यवर्षस्तहस्याणि द्वादशेषुर्मेदात्मनोः ॥ ३६ ॥

तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानये ॥

तपसा श्रद्धया निलं मकरया च हृदि भावितः ॥ ३७ ॥

प्रादुरासं वरदराट् युवयोः कामदित्तया ॥

त्रियतां वर इत्युक्तं माहशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥

एवं त्रिष्टोत्रायां कालो जातस्तमाहवैभिति, अत्र इतिशब्दोभयोः स्त्रीपुंभावेन स्थितयोः स्त्रीभाष्योपपत्त्यर्थं, वचरोवचरोपहृष्टौ परमदुष्करता, द्वादश दिव्यवर्षस्तहस्याणि वतुर्धुवं, पुणवर्मा अपि तपोवंधका न जाता इतिश्रुत्वाप्यर्थः, तावत्कालं देहस्थितौ हेतुर्मेदात्मनोरिति, अह-
मेवात्मनि ययोः ॥ ३६ ॥

एवं कृतेहं वसतो वा इत्याह तदैति, वां युवयोः परितुष्टुदः सर्वभावेन, अहमिति, न वदंशो नात्यर्थं तस्यांशः, परं वपुर्दिवं भवति, आकारोयं, वपुर्पदेन पुत्रत्वं स्थापयति, अन्यथा तयोः परमस्तोरो न स्यात्, अन्यथे इतिस्मरणेन तादृशेपि रूप इच्छनाकार्यं, तदपि च बालरूपं, कस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात्, वपुर्द्विर्भवेदिति, तोषे त्रये हेतुलपः अह्ना नित्यं परिचर्यां च, एषमपि बहिर्भुतानां न परितुष्टपतीति हृदि भावित इत्युक्तं, हृदये सर्वदा मानसपूजादिना भावितचित्तितः ॥ ३७ ॥

तदाहपारिपूर्वो जात इति वदशविभाषयस्य फलमेकश्रवणियमायं वरापार्थनामप्याह प्रादुरास-
मिति, वरान् ददात इति वरदा अन्ये प्रसादकः, पारमार्थ्यातिथेयं हि ते वपुच्छन्ति, तेषां राजा

(२) श्रीब्रह्मसंहारण्यप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सुबोधिभ्यमेवं वावित्वाहमेवात्मनि ययोरित्यत्र सप्तमीविशेषणे वसुमीहावितिष्ठापकाद्
न्यपिस्वरूपदे वदुमीही गच्छेत् परा सप्तमीति परनिहातः 'वसुवास' इतिवत् ॥ ३६ ॥

तदा वावित्वासाधयतीति, च सुधे पुण्यातीतिश्रुत्वा स्थापयति, तदपि च बाल-
रूपमिति, अमुनेत्यस्य पदस्य तात्पर्यमिदं, ईश्वरकले बालकमिति विशेषणस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) श्रीमद्भागवतसमस्तसङ्ख्योपनिषीः प्रकाशः ।

तदा वां परितुष्टोहमित्यस्य विवरणेनवेदितपदमित्यत्र तादृशेपि इच्छाभावावैभिति,
स्वस्य कोटिकल्पोपिफलावपणत्वेन तादृश्येन कमभावात्तदयो भवत्या महापतिव्रताया एव
मेवतोभया निगूणाया स्वकीयर्थः, तदपि च बालरूपमिति, अमुना वपुषानयेतिश्रुत्वाप्याह
साव्यतमनुगुण्यतात्पर्यमेव देवकीवसुदेवयोः ब्रह्मविभक्तिं ज्ञाते, साव्यतमनुगुण्यत्वेन तु बालत्वं
'तनुद्वयं बालक'मित्यत्राभावात्, अतः पूर्ववद्विभक्तिं बालकप्रकारित्वेन, ननु बालकत्वे भगवतोप-
स्थासम्मानितत्वात् कथं तदस्मिन् देवकी स्तुतय इत्याशङ्क्याह रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात्
प्रच्युतिभवेदिति, रूपस्य कोटिकल्पोपिफलावपणत्वेन तादृशेपि इच्छाभावात् तद्विभक्तिं ज्ञाते
भवेत् तत्तु न च वपुर्द्विभक्तिं पातिप्रत्ययार्थं भगवन्तमभावेन कृतिभिः ॥ ३७ ॥

अनुष्टम्भायविषयावनपत्नी च वम्पती ॥

न वत्रापेपवर्ग मे मोहितो मम मायया ॥ ३९ ॥

वरदराद्, स तु ततो बहुमुपमौलिकं च प्रयच्छति, अत एव पादयुगलपदेभ्यः पारययं
मुनो जात इति वरदराजः; आधिपति हेतुमाह पुनर्योः कामदिवस्येति, युक्थयोरिति बहुकाल-
वपस्त्रां भिरुपितो, ताभ्यां चालयेय मायनीयं तत्रैव शब्द, यतो मन्त्रिभ्यामप्येत्यः स्यात्माविषादपि
वपसोपिककमलमिति तदानीयं वरदराजकुलः, साधारण्येनैव विप्रतारं वर इत्युक्तं, तावपि मां
साधारणं ज्ञात्वा बालकसौन्दर्येण च सम्पृक्तौ तदाह पुनो भूयादिति श्रवन्मायित्वाह मादया
इति, वां युगाम्नां, सुतः, भूयादिति तादृशः ॥ ३९ ॥

मोक्षान्वरपे हेतुमाहनुष्टेति, याम्यविषयः क्षीरम्भो लौकिकः, यीतिः स्थितैव सेवा न
हयेति, ननुष्टो ग्राम्यविषयो याभ्यां, वैदिकेनापि लौकिककफसिद्धिर्भवतीति तत्सम्भवेति लौकिक-
सिद्धिरिति तन्निषेधार्थमाहानुष्टप्यायति, न विषयेत्यर्थं ययोः, चकारान्वयेपि स्वाद्यो वातु-
भूता इति धर्मैर्, दम्पतीपदेनोभयोः समाधेयो मित्त उक्तः, अतोपि मोक्षसाधारणं, रामस्त्वनि-
हत्तवाहणानुपनिर्वाहत्वाद् विद्वद्ग्राम्यमनिष्टत्वात् मोक्षस्यात्यर्थं, सर्वतः शास्त्रैरपरिज्ञानेति प्रवेष्टव्यं
नित्यं तव हेतुमोहितो मम माययेति, इयं विशेषमाया भगवत्क्रीडासाधिका साधारणी तु

(१) श्रीमदुपचरणविरचिता श्रीद्वितीयः ।

अनुष्टम्भान्येत्यत्र ननु श्रीविशेषनार्थकानुष्टप्योः श्रीसिद्धिस्तदनुष्टुप् कथमिति चेत्, तलं,
तथापि द्वितीयपर्यन्तदाय तपोकमिलाहः सेवा न द्रुतेतीति, ननुष्टुप्तेनतलं प्राप्तमेवेति कथं
तस्य क्रियेयोनन्ममिवाहस्य तलपयमोहोद्वेदिनापि, अतोऽनित्यप्रकाराद्विषेधार्थं तदित्यर्थः,
अनुष्टेत्यादिविशेषकालार्थापि रामसेवादिना क्रमेणोक्तमि, ननु मोक्षाधिकारविशेषक्रीडाता-
सुताम्यफलके मोक्षनगरादौकदिसस्युपचरणे मायामोहव हेतुर्लोकेर्ममिनामपिद्विद्वद् मोक्षस्य
चैवमाधिक्यं भवेदित्यत्र आहुर्यं विशेषमायेत्यादि, तर्हि मरुद्राज्यात् तव भगव इति वक्तुं युक्तं
न लेभमिति चेद्, नानपयोषा, त्रष्टे भगवति ज्ञानवृत्तेरिति प्रकृत्येपि कृत्स्नेन भगवत्सादिना च
ज्ञानाभावात् यः स न मोहको, तथा ज्ञानं च लीलासाधिकायैव न तथा ज्ञापयं, न्ययवप्यनु-
ब्रह्मदेवेतिचरं स्रु मोक्षोपग्रहादेवेति कुण्डस्य, तथाप्येवंविधैर् मोहोक्तिः कथं भक्तमोहोरा मवेत् ?
इत्थं, याम्यिदगन्तव्यकर्त्तव्यगतो मित्तमर्था हि ताः कदां लीला सत्यमेवेति, एव सति यान्तव-
लीलायामेवापिचकृता सा लीलासत्यमकानां गये यस्मिन् यादृशी लीला प्रमोक्षिणीति ता तस्मिन्सदुप-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणमयीः श्रीमुनोपनिर्वाहपयोः प्रकाशः ।

अनुष्टेयव दिव्यम्यां क्षपत्वात्वं किमिदारास्य वरिस्तीत्यास्यभुवनं प्रीतीत्यादि, पुनः
किमिदारास्य वरिस्तीति तन्नुष्टेत्यादि, पुनः किमिदारास्य वरिस्तीति तन्नुष्टेत्यादि, पुनः किमिदारास्य
सर्वा इति, श्रुतान्, अत एवेति, लीलायं मोहसायस्यकलादेव, अत एव भगवन्माया-
पदयोः इति, उक्तमोहादस्य मोहस्य न्यूनतादेव मममायेतिप्रदयोः, यत्र शास्त्रिकानुशास्त्रिक-
कथनं न प्रकृतोपयोगीत्यस्या पक्षान्तमाहस्यस्तु इत्यादि, पुनः किमिदारास्य वरिस्तीति ननु
तदित्यादि निष्ठेदेवेत्यन्तं, तथा पायतिहत्वेच्छत्वात् सत्यसद्वत्त्वात् तथेति न कोपि वहातेयः ॥ ३९ ॥

गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मस्तद्वारं सुतम् ॥

ग्राम्यान् भोगानभुजायां युवां प्राप्तमनोरथे ॥ ४० ॥

शास्त्रान् निवर्तन् एव, अपर्ययं न च ज्ञापये, न्ययवपत्नां स्यादित्यर्थः, यदि साक्षादप्यु-
पयस्यमभिला शक्ति प्रापेत्तं तयाप्यन्यथा भवेत् सापि न मार्यतेति वै निश्चयेनाप्यवर्गं न
मार्यताः, मे इतिपाठे वयो तत्सम्पत्तिं वा, मयेवकलेनाप्यर्थं न प्राप्तवन्मायित्वार्थः ॥ ३९ ॥

वरदानमर्थसिद्धमिति तदनुकला भगवन्निर्णये ज्ञाते प्रथमतो रामनिष्ठस्यै ग्राम्यनोवा इत्या
इत्याह गते मयीति, मस्तद्वारं इति वरतेन ग्राम्य वरिषाचरं कृत्वा ग्राम्यभोगेन च तव किञ्च भविष्य-
तीतिश्रुत्युक्तत्वा ग्राम्यान् भोगानभुजायां, यतो युवां प्राप्तमनोरथमिति मिथं वार्यं
मैश्चित्यं हेतुत्वैष्युक्तं, पुनरुपाधिविषयार्थं संस्कारोद्योयं सम्पत्त्यर्थः ॥ ४० ॥

यद्यपि युवाभ्यां अभावेन प्राप्तिर्यो वरस्याप्यविषयमानं न देयं कृत्विं तु न सम्भवति सर्व-
भावेन तस्य देयत्वे युतिविरोधो मर्यादाभङ्गश्च स्यात्, अदामेति तथा, सादृश्यस्य येदरहिण्डु-
लेपि तयोराकार एव तादृश्यमिति तादृश्यविरोधाभावात् तादृश्यक्षपं वचनमिति जीवन्मवत्ताद्
व्याख्यं वचनं वापित्वायेव पुनो जात इत्याहानुष्टेति ।

(१) श्रीमदुपचरणविरचिता श्रीद्वितीयः ।

योगिपदार्थेनापार्थक्यं तद्विरक्तिप्राप्तिरिति च कोटीलेतान्मात्रप्राप्यैवत्वञ्जकतायेपि मोहलोकोः,
प्रकटे प्रथो सर्वसक्तिप्राकृत्येपि स्यादुपाधिविरक्तिज्ञानाभावात् प्रमाणमागोत् प्रमेयमार्गोत्ति-
विलक्षणो वस्तुस्थित्येतिज्ञानाव च, अत एव “न म्यन्तर्गत मोहिता” इति वक्ष्यते, न हि तानोह
उपय इति वक्तुं कस्य विधिपुणितुत्वात्, यथा यथेतन्मोहाधिक्यं तथा तथा द्रष्टुमर्गं
मात्रप्राप्त्यर्थमिति, अत एव “योगिन्द्रादृष्टत्वात्” लेभेयमितिचिह्नम्भवेति मोहिता इत्युक्तं, अत
एव मयनायापनाचकपदयोः समासः, दास्यभवात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात्, वहा “प्रथो
महत्वे”तिश्रुतेरनेनतः सर्वसमवेति भगवत्सत्यं नान्यत्वास्तीति तद्वद्वृत्तस्य मोहकार्यमिति
तथोक्तिः, स्मृतुं स्वपर्वं न प्रयोयं इत्येतावत्तैव पारितार्थ्येति म इति वक्तुं तेन उरुकोस्म-
सम्भो भक्तिमार्गयो दास्यरूपो योग्यः स उक्तो तस्य सर्वाधिकत्वात्, तद्वचनं मोहादेवेति
तथा, ननु तद्वचनोक्तिमयेव न च समासस्या विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः, उच्यते, न्ययवपत्तक-
प्रकाशस्यसदृश्येन च सर्वसत्त्वज्ञानमद्वैतलेखमृतास्यलेखेनाविर्भूतो भगवद् दास्यमेव कुतो न
दत्तवानित्याशङ्कामावायुक्तं, वयायं भगवः, कामदित्यस्येतिनयनास्तिस्त्वैवाविर्भाव इति मय-
कथनं ततो न देयं, अपर्ययं च वयोः कामो नाप्युदिति तथेति प्रापयितुं तदुक्तिः, तथापि परम-
कृच्छरेयं कुतः कृत्वापितिश्रुता “लेभे” सति यान्तरे”त्यादिना प्रागेव निरस्ता, एतेनैव कामदित्यस्येति-
नाप्यादेशाभावादानुसृत्य प्राप्तेः क्षान्ताभावस्य च स्वतःसिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थं इत्याशङ्कया निरस्ता
येवा, कथमावरोधोर्भोहत्वापि निरुपपन्नः, अन्यथा मोहमेव कुतः कुतानितिश्रुता विधेदेति ॥ ३९ ॥

(२) श्रीमोक्षोत्तमचरणमयीः श्रीमुनोपनिर्वाहपयोः प्रकाशः ।

गते मयीत्यस्यागते भोगा इति, “अकरोति च काले क्रीडा”मित्यत्र प्रायिकतयिज्ञानात्-
त्रापि कथमि पञ्च, न्यायत्वेन लाभस्य भावित्वाद् लब्ध्वेतिनित्यप्रत्ययसम्भवावस्थानुस्तत्तार्थं
कृतेति ॥ ४० ॥

अद्वैतान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणेः समम् ॥

अहं सुतो वामभवं दृग्निगमं इति स्मृतः ॥ ४१ ॥

तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कदयपात् ॥

उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥

यद्यपि मन्त्रयो केचन सम्भवन् मायया सृष्टाः, तथापि मत्सर्वेष्वन सचेति सर्वान्मान्यतमत्वं नास्ति, असन्तः सत्त्वा मातृशक्तिरिति लोकेद्वैतमुक्तं, यद्यपि कृतिनेषि रूपसाम्यं शक्यते कर्तुं तथापि शीलौदार्यस्युक्तं आत्मान्तःकरणनिष्ठं अतीतिरिक्ता मोत्यादनीया इति विशिष्टस्य मिलितस्य वादर्थनयेव, अतोहं सुतो वामभवं, उपयोरेषि कमेन शार्दूलैव इत्यर्थः, “स एकया भवति दशया भवती”त्यादिमुल्या तथा तस्य भवने न कोपि विरोधः, नमैव मुख्यमिति दृग्निगमं इति तस्यामैव लोकमसिद्धिरुक्ता, स्मृत इति भाषणम् ॥ ४१ ॥

अपरसिद्ध्याधिकारवाद् पुनरेवमनन्दं जातं तस्मिन्नापि जन्मनि तयोस्तुल्यत्वाद् पुनरहं पुनो जात इत्याह तयोर्वापि, तयोरेव सुतयोः पुनरेवाहं स्वसदृशमद्वैतम्, पुनरेवाहं जातः, तयोर्नैव्यान्तरैदितिकरवत्तत्वं, तदाहादित्यामास कदयपादिति, यद्यप्येवादिद्विगमं इति वक्तव्यं तथाप्युपेन्द्र इत्येव लोके विख्यातः, नामान्तरपरिशीतं हेतुमाह वामनत्वादिति, द्वितीयो जन्मनि नामद्वयमुपेन्द्रो वामन इति ॥ ४२ ॥

(२) श्रीभूषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीभूषोपनिषिष्टिप्रणीतः प्रकाशः ।

अद्वैतत्वं प्रमादिति, भगवत्सन्तोषि कथिदलतिष्ठमात्रत्वात्साक्षात्, मर्षादात्मज्ञ इति, एक एवैव इति मर्षादाया भङ्गः, तथेति, ‘मां सर्वतो वदः कथिन् भूयो नाहेति श्रोतिषु’मित्युक्तमर्षादात्मज्ञः, ननु स्वस्तदव्याख्यायां स्वदत्तेषि मर्षादाया भङ्गः स्यादेवेत्याह आहुः सादृश्यत्वादि, यच्चनं यामिन्वेति, अनेना ‘कुष्ठे’त्येव शिष्याणां ‘मनामनाम’ इत्यादिभक्तो इतीहं ज्ञेयं, अन्यथा यथाकुतश्चान्येनापि तदाकात्क्षान्ते वसिष्ठेवापनं युवा स्यादिति, मोत्यादनीया इति, कृतिमत्त्वात्सात्वात् तत्र त उलादिषु न शक्या इत्यर्थः, क्रमेणेति, ‘आविरेव’त्येवोक्तप्रकारकननेत्यर्थः, ननु तथापि वन्य तावदस्य न सङ्गश्च एवेत्याशङ्क्यायामन्वयमिति परतात्पर्यमद्वैतः, अकथेत्वादि, तथा तस्य भवन् इति, सुतत्वेन भवने, भवेत्कामराम्ये तस्यापि सङ्गहादिति ॥ ४१ ॥

(३) श्रीमद्भोवाभिमिश्रमन्त्रिमाहाराकृतः श्रीभूषोपनिषिष्टः ।

अद्वैतान्यतममित्यत्र कृतिमैवमिति, श्लेषाधीत्यर्थः, रूपसाम्यमिति, चतुर्दशवाचाकारमात्ररूपेण साम्यमित्यर्थः, आत्मान्तःकरणनिष्ठ इति, आत्मनः स्वस्य मयातो वदन्तःकरणं तस्मिन्ना इत्यर्थः, अनुत्वादेव हेतुरलौकिका इति, भगवदतिरिक्तेषु भवितुमयोग्या इत्यर्थः, विशिष्टस्येति, यावत् श्रीलक्ष्मीदायिगुणा भवति सन्ति लौकिकेति तावद्विशिष्टस्येत्यर्थः, मिलितस्य चेति, अलौकिकेति मिलितस्येत्यर्थः, तथा च मूले साम्यस्य भेदसिद्धिरुक्त्याद् भिन्नत्वेप्युक्त्यामात्रमपवादमुपेन्द्रोच्यते शीलौदार्यगुणेः सममद्वैतगुणः, अन्यतमस्य स्वरूपत एवावत्त्वात् तत्र शीलद्वय आपादयितुमेव न शक्यन्त इत्येवमव्याख्यानम् ॥ ४१ ॥

तयोर्वाभिमिश्र पुनरेवाहमिति मुख्यप्रतीकं स्वेत्यादिना तस्यास्वात्मगतो न पुनरुक्तः ॥ ४२ ॥

तृतीयैस्मिन् भवेहं वै तेनैव वपुषा युवाम् ॥

जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥

एतद् वां वशीतं रूपं प्रागुज्ज्वलस्मरणाय मे ॥

नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मत्प्रेलिङ्गेन जन्यते ॥ ४४ ॥

पुनस्तृतीयो जन्म तयोर्वात्, अत्राप्येव पुनो जात इत्याह तृतीयैस्मिन्नेति, अयं परिदृश्यमानो भवस्तृतीयो भवति, अत्रापि नाभ्यर्थं मुख्यं, तृतीयस्यानेन वृद्धिः, देवकीनन्दन इति च मुख्यं, तद्वदेव वक्ष्यामः, पूर्वयोर्भवयो रूपयोरेवेति तृतीये तु जन्मनि तेनैव मत्सन्नेन वपुषा तयोरेव भूयो जातः, एवं नारयणभवेन हेतुमाह सत्यं मे व्याहृतमिति, यदि कस्मिन्नापि जन्मनि वरानन्तरमाग्ये भगवान् पुनो न भवेत् उदा शक्यमसत्यं स्यात्, पूर्वदेहस्य त्पक्त्वात् तदुपयो न पुनो भवति, व्यवहाराभावात् वपुषाभावात्, अतः पुनरेवमनन्दे पुनत्वेन भाष्यं, अये तु कथमाभावात् पुनत्वाभावात्, सन्तीतिसम्बोधनं सम्मानार्थं, सैन प्रतिभवा भवति वा कल्पदौ च वति श्रोमोति कल्पानन्तरपर्यन्तं सर्वकल्पस्तु तमेव केच यामोति, तस्याश्च पुनर्थेनां यमिज्ञानं च शास्त्रे निरूपितं, “या यथयं न भिद्यते हते भियेत वाटरी त्वमिति श्रपयति योऽर्थं, व्यभिचारिण्याः क्षिप्यास्तु न मुक्तिः, अतः सर्वदोषपरिहाराय सन्तीतिसम्बोधनमने निरूपितम् ॥ ४३ ॥

एवं पुनरेव हेतुमुक्त्वा वायुप्रेषादिभिर्न हेतुमाहृतमिति, वां युवयोर्द्वय एतत् पूर्वाज्जन्मं च दक्षितं, सम्बन्धित्वेनैव सम्बन्धिनः संस्कार जन्तुदो भवति, एतद्विषयो ज्ञोति संस्कारयोर्द्वयो

(२) श्रीभूषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीभूषोपनिषिष्टिप्रणीतः प्रकाशः ।

तृतीयैस्मिन्मन्त्र इव इति, यद्वदेव देवकीलेन भवः, अत्रापि नामद्वयं मुख्यमिति, अत्रापि प्रकटस्य कृष्णो वायुश्च शिष्याश्चर्षं गोपीनां नामकथान् मुख्यत्वेन विषयित्वमित्यर्थः, ननु प्रथम एव द्वितीये दक्षिणी तृतीये त्रयगोषितमित्यत आहस्तृतीयैस्मिन्मन्त्रेण वृद्धिर्नोति, ओकसद् बहुलस्य त्रिले पर्यवसानाभावाद् बहुनीत्यर्थः, पशान्नामाहुर्देवकीश्वरः, यद्यपि कृष्ण इत्येव नाम मुख्यं ‘द्विषिर्वाचक’ इत्युक्त्या मन्त्राभावत्वाभावाद् प्रत्येकत्वोक्तिरिति विशिष्य ‘नामानां मुख्यतः नाम कृष्णाख्यं यत् वलन्ते’ति पुराणान्तराव तथाप्यन्तरागमन्यमित्येवैतदुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

एतद् वां दक्षिणीमित्यत्र ननु भगवत्साक्षिप्यकथितसर्वत्रयस्य लौकिकान्तराश्रयित्वे प्रागुक्त्यादिविषयकमौक्तिकं प्रत्यक्षत्वेनैव सेतुत्वात्वेन तस्याप्यस्य किं प्रयोजनम् आहुः साक्षिण्यादित्यादि,

(३) श्रीमद्भोवाभिमिश्रमन्त्रिमाहाराकृतः श्रीभूषोपनिषिष्टः ।

तृतीयैस्मिन्मन्त्र नामद्वयमिति, रामःकृष्णेत्येवत्वात्तदस्य नामद्वयमित्यर्थः, तृतीयस्यान इति, कृष्ण इत्यर्थः, कृष्ण एव मूलरूपात्वाद् तृतीयस्यानन्तरं, तस्यैव स्थानं राम इति भावः, देवकीनन्दन इति च मुख्यमिति, अन्यानि नामान्यवतारान्तरेषु वक्तुं यन्मयापि न तु देवकीनन्दनेति, अतो मुख्यभेदेनैवोपि व्याख्येयमित्यर्थः, इदं ध्रुवोपसंहराचरेण सृष्टं, कृष्णेत्येवत्वापि मुख्यत्वमुक्तमिति वक्ष्यामः, तदप्र इति, देवक्यां श्रुतिवर्जितो न केनाप्यर्थेन प्राकृतमन्त्रो न देवकेव इति भवतीत्यहमाग्याये वक्ष्याम इत्यर्थः, रूपमेव इति, ‘महद्वैत’मित्युक्तं रूपं सर्वभवेत्येव प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

आविर्भावे पुनस्तथा साधनं तु तपोभवत् । अथे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृगमेव हि ॥ १ ॥
 भक्तिमार्गाधिभित्त्वात्मविभोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्नातिः ॥ २ ॥
 एतावन्ति दिनान्याससेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥ ३ ॥
 एतावद्वास्तविकश्चासीत् तेन वैवंशियाः शुभाः । लीलाः कुर्वन् साधनः श्रीमद्भुक्तं भविष्यति ॥ ४ ॥
 कुलव्यासे साधनो तु कदा ब्रह्मणि तादृश्यः । एवंविधानन्तर्भावैरुत्तमार्थं दर्शने तयोः ॥ ५ ॥
 मिश्रस्तथालापतश्च सर्वधेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि ॥ ६ ॥
 विभोगतापतसेभ्यः तेनासीत् जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्भवौ ॥ ७ ॥
 'बुधां वा'पित्तिवाक्येन वैभवेन वरं ददौ । अन्यथेतादृशो भावो न भवत्येव कुञ्चित् ॥ ८ ॥
 अतो माहात्म्यवीजुकर्मनोभवदिति प्रभुयः । चिरात् प्राप्यति पितरौ सत्यजिते न शङ्कितौ ॥ ९ ॥

(३) श्रीमद्भोक्त्यामिहभगवद्भक्तिमहासङ्गतः श्रीकृष्णोपनिषदः ।

धैर्यवृत्तिं श्लेहदानादितिदिक्, अन्यथेति, दानासाध इत्यर्थः, स्वचिह्नं धर्मेति, प्राकृतत्वेन ज्ञानविषयत्वं स्वस्वत्वं स्वरूपाद् विद्वद्वं परमसामिप्यर्थः, सर्वधुःखेति, 'उपसंहार विद्यात्'श्रितिवेकप्रार्थनया तथा कृतवाग्विनिर्माणः, स्वस्य कार्यं भीष्मस्य प्राविज्ञीवस्य विमलदार्शनसम्प्रादितालीकितस्वज्ञान-विषयवत्स्य कार्यंस्त्वुत्सयं प्रापति, 'दिप्यन्' प्रथमं स्वतन्त्रावस्थायां, तत्र 'सुखं' इत्युत्था हरिर्मेवगन्तुं, तूर्णं शिशुप्रासीत् प्रकट आगमनायवा वपतोः पित्रोः परं प्राकृतः प्राकृतलंप्रकाशकः शिशुर्भूतोऽलम्ब्य, 'अपरये'स्थाय सुषोषिणीवशास्त्वं, तत्र यथाश्रमेवशास्त्वं, तद्युक्त्याप्ये तस्योत्पत्तिरितिस्तुत्युक्तत्वा-दनुभू न तत्त्वोक्तार इत्याशयेन एतद्व्याख्यानं प्राकृतपदस्यावगतायुक्तानि, भगवत्सामर्थ्य-स्येति, अत्र सामर्थ्येपेतेन केनमारणसामर्थ्यं ज्ञेयं, तद्वक्तृत्वस्येदं ज्ञानद्वयं प्रतिपत्त्यकमसदप्रकटयित्वा प्राकृतभाषेन तस्वीकृतव्यभिचयः ॥ ४५ ॥

(५) भगवद्गीतामिहभगवद्भक्तिमहासङ्गतः श्रीकृष्णोपनिषदः ।

'बुधां मां पुनमाप्ते'त्यत्र सवत्तः श्रीगोपेण एवदक्षार्थंस्तिमितपोषमवाहुराविर्भाव इत्यादिना, आविर्भावे पुनस्तथा साधनं तु तपोभवत् । अथे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृगमेव हि ॥ १ ॥
 भक्तिमार्गाधिभित्त्वात्मविभोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्नातिः ॥ २ ॥
 एतावन्ति दिनान्याससेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥ ३ ॥
 एतावद्वास्तविकश्चासीत् तेन वैवंशियाः शुभाः । लीलाः कुर्वन् साधनः श्रीमद्भुक्तं भविष्यति ॥ ४ ॥
 कुलव्यासे साधनो तु कदा ब्रह्मणि तादृश्यः । एवंविधानन्तर्भावैरुत्तमार्थं दर्शनेतयोः ॥ ५ ॥
 मिश्रस्तथालापतश्च सर्वधेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि ॥ ६ ॥
 विभोगतापतसेभ्यः तेनासीत् जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्भवौ ॥ ७ ॥
 'बुधां मा'पित्तिवाक्येन वैभवेन वरं ददौ । अन्यथेतादृशो भावो न भवत्येव कुञ्चित् ॥ ८ ॥
 अतो माहात्म्यवीजुकर्मनोभवदिति प्रभुयः । चिरात् प्राप्यति पितरौ सत्यजिते न शङ्कितौ ॥ ९ ॥
 अत इति, अतो वत्तावदेव माहात्म्यज्ञानशुद्धः स्नेहोभवदितिहेतोः कतं वापित्तिवाक्येनोपनिषदसिद्धं प्रभुं चिरादेकदक्षवर्षांतं प्राप्यति माहात्म्यज्ञानेन शङ्कितौ पितरौ न तस्यजिते वाद्विश्रितौ, तदुक्तमेकवत्तावत्प्राप्ये वैभवीं बहुदेवस्य पित्राज नगदीवौ कृतसिद्धौ पुत्रौ सत्यजिते न शङ्कितौ'पिति ॥ ८ ॥ ४५ ॥

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

इत्युक्तवासीद्धरिस्तूर्णं भगवानात्ममायया ।

पित्रोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥

एतमुक्त्वा रूपान्तस्वीकरणं कृतवाग्विभोक्त्यात्ममायसीदिति, तूर्णंभावोत्कृष्टसिद्धोपि रूपवद् भानस्यापि तिरोभावविविधानार्थः, यथा रूपं प्राकृतं स्वीकृतत्वादेवं प्राकृतमेव ज्ञानं स्वीकृतवानिति, तथा सति रूपान्तरस्वीकरणं सम्पद्युत्तयेन, ज्ञानेन स्वविरूद्धव्यं कथं स्वीकृत-वानित्याह हरिरिति, यतः स सर्वदुःखदातृ, स्वस्वमप्यन्यथा करिष्यतीत्याशङ्क्याह भगवानिति, रूपान्तरावधारितं कदा प्राकृतं न स्यादित्याशङ्क्याहमात्ममाययेति, सत्येन सर्वभक्ततामस्येन

(१) श्रीमद्भुक्तजन्मविरचिता श्रीदिव्योपनिषद् ।

इत्युक्तवासीद्धरिस्तूर्णंभित्त्वात्मपदेवेदमार्कतं, यथात्वाविकृतो नित्यः शुद्धः सङ्ग-स्थेयं मायाशुक्लगुणविशिष्टा, अत एव तादृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यक्षिका नान्तलवार्थस्य, संसार-हेतुप्राप्ता माया यथा नीचस्य हस्तं विसारयित्वा प्राप्यतिविषयार्थिकं जगत्सर्वविषयमपि भक्त्यान्तं स्वस्वरूपविरहितं भगवदार्थिकं च जनस्तीत्येवावर्तमान्येवास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः, वस्तुतस्तु यथायै लीलेपयोगिनो गोपीगणपदस्य जानन्दस्या एवमिदमपीतिज्ञापनात्तामसादेव, अपवा पुरुषोत्तम-वाचिभगवत्सत्त्वाव्यवहितोक्तयैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरारम्भदेव व्यर्थं स्यात्, एवं सति "श्रक्तवाश्रयवद् वा तेनैसा"दितिन्यासेन भगवत्प्रत्यक्षं कर्मापरोपवाग्विशेष्ट इति ज्ञेयं, तथा चेदमर्थं सर्वेश्वरपुण्यते, तथा हि, वच लीलायै भगवता तौ पितृत्वमाङ्गीकृताविति भगवन्मन्त्रयैव तयोस्तथाविर्भावः, अन्यथा निपेकजननायभागेन तयोस्तत्त्वाव्यवधानं वाचितं स्यात्, एतदेवाहमात्ममायया पित्रोरिति, न"नेतद् वरं ददितं रूपं'पित्तिवाक्यत्वात्, पुरुषादर्थेन एव भगवद्विच्छाया उच्छवाद् 'लम्बया मयवं ज्ञान-मितिवाक्यवद् दर्शनस्यालम्ब्यत्वात्तद्व्यवधानं कथमेवोक्त आहमात्ममायया सम्पश्यतोऽपिति,

(२) श्रीकृष्णोपनिषदः ।

इत्युक्तवासीदित्यत्र रूपज्ञानेत्यादि, जगत्सर्वे तिरोपाति प्राकृतपञ्चज्ञानयेयं कार्यं वाग्विहित-वाकित्यानुवादादित्युक्त्यामोहादिव तयोरेपि प्राकृतं न स्यात् तद्व्यवधानं भगवत्स्वोक्तत्वादि-त्या-शङ्क्या तत्र समाविष्टावत्यर्थः, तथा कृतवानिति, एतद्विषयार्थं बुद्ध्या स्मृतिवृत्तिरित्यन्वयमिति, स्वरूप-कार्यं, ज्ञानप्राप्तयेत्येवमेव ज्ञेयं, आत्ममायायदे सत्यं सर्वभक्ततामस्यं वदाचार्यैर्यास्यातं तत्तात्पर्यं

(५) भगवद्गीतामिहभगवद्भक्तिमहासङ्गतः श्रीकृष्णोपनिषदः ।

पुत्रां मापित्तिवाक्येन वैभवेन वरं ददौ । अन्यथेतादृशो भावो न भवत्येव कुञ्चित् ॥ ८ ॥

अतो माहात्म्यवीजुकर्मनोभवदिति प्रभुयः ।

चिरात् प्राप्यति पितरौ सत्यजिते न शङ्कितौ ॥ ९ ॥

अत इति, अतो वत्तावदेव माहात्म्यज्ञानशुद्धः स्नेहोभवदितिहेतोः कतं वापित्तिवाक्येनोपनिषदसिद्धं प्रभुं चिरादेकदक्षवर्षांतं प्राप्यति माहात्म्यज्ञानेन शङ्कितौ पितरौ न तस्यजिते वाद्विश्रितौ, तदुक्तमेकवत्तावत्प्राप्ये वैभवीं बहुदेवस्य पित्राज नगदीवौ कृतसिद्धौ पुत्रौ सत्यजिते न शङ्कितौ'पिति ॥ ८ ॥ ४५ ॥

जातेत्युक्तं, सा हि योगार्थमेव माया, भगवतः कार्योपायार्थमेव लोकान्, व्यामोहयतीति,

(४) श्रीमद्भोक्तृमहाभक्तमद्युधोपनिता श्रीमुधोपनिषोक्तम् ।

सर्वेषामेव भगवच्छान्तायापात्, किञ्च 'यातं चरन्मुपेत तन्निर्दिष्टं परिश्रान्तो विनालयात्' मायाया अपि सामान्यान्नं मातुःपुत्रं न तु विशिष्टं, तत्र पुरोचोत्पन्नत्वस्य कावचकः ? अतो व्यवहारविषयत्वस्यः प्रादुर्भावो ह्युपपन्न इति चेत्, सर्वं भगवत्प्रादुर्भावस्यावकाशमलप्यवहुरविषयवत्तत्त्वस्यान्वयं देहादिप्राप्तिसिद्धीमस्यैव भाविर्भावस्तथाकारणो ज्ञेयः, 'अन्वयतो नम व्यापिर्वैशुख्यं च भगवतः प्राप्तिश्च समासम'मिति मुधोपनिषिद्धलक्षणेन प्रत्यये सवागममवतारः, स द्विभुजस्य पुरोचोत्पन्नत्वस्य निश्चिन्तयमेव श्रीगोकुले जातः, द्वितीयो व्यवहारविषयत्वस्यः प्रादुर्भावस्तु नमव्यां नन्दपुरे जातः, देवकीचतुसुदेवप्रभृताकुम्भावाहोकारप्रार्थनानन्तरं नन्दराजैवेतिगत्स्य द्विभुजस्य देवकीचतुसुदेव्याम् मधुरायां दर्शनं ज्ञेये, तदुक्तं द्विभुज्यां 'नन्दपुरे प्रादुर्गतास्यैव सर्वतःपणिशारागतत्वेन तदा कर्मस्तीति चतुसुदेवपुरे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते स एव 'नन्द'प्राकृतः विष्णु'रित्यनेनोक्तं' इति, तथा च भिन्नमेतत्, अवतारत्वं न्यवहारविषयत्वस्य चेति प्राकृत्यं देहा, तत्र द्विभुजस्योत्पत्त्यवतारत्वं प्राकृत्य-मष्ट्यां निश्चिन्तयमेव श्रीगोकुले, व्यवहारविषयत्वस्यं प्राकृत्यं तु प्राकृत्यमावाहोकारप्रार्थनानन्तरं देवकीचतुसुदेवपुरां सगम्य, श्रीगोकुले व्यवहारविषयत्वस्यं द्विभुजस्य प्राकृत्यं नमव्यामासीत् तत्रमुक्त उत्तममेति न क्वपि दोषऽप्य, इदमप्य तत्त्वं, अवतारत्वं प्राकृत्यं तु निवर्तदेहाकाशस्यैव व्यवहारविषयत्वस्यं तु यैव नन्दलोकस्तत्राचार्यं तैव मायावचनिकादिद्वाराण्य मयाविनित्यतदेव-काशस्यैव, कदा राशे बहोर्भावस्यं यद्युपा, अस्मिन् प्राकृत्ये गोत्राभिन्नः, अवतारत्वे प्राकृत्ये तु मायावोत्पत्तिप्रमः कार्योद्धानामिति विशेषो ज्ञेयः, ननु पुरोचोत्पत्तिगोत्रो मधुरायां श्रीगोकुले च स्वीकृतस्य नन्दराशे पुरोचोत्पत्तिप्राकृत्यं न सम्भवति सामान्यामगम्युत्पत्तिप्राप्तिर्भाविनं पारितोल्या-चेति चेत्, 'नार्यं सुखाणो भगवान्' देहिनां गोत्रिकाणां इत्यादिश्रीशुक्रोकीर्णां भगवत्प्राप्तः, गोमतीकन्याद्विदुः 'चञ्चरीनन्दं चन्द'श्चादिवाक्यैर्मैत्रेयस्य यथोदात्तनन्दत्वस्यवहाराच्च, न चेत् लोक-प्राप्तिदिशामन्वूलकं प्राप्तिवर्णनस्यैवतदिति वक्तव्यं, प्राप्तिवर्णनस्यैवततो मन्वादीं व्यवहारे दोष-विषयवत्प्राप्त्या, 'योग्यया सन्तमानान्नन्यथा प्रतिष्ठये किं तेन न कृतं पापं पौरमात्राचार्यैः' ति-यावयात्, अन्यथा प्राप्तिप्रतिष्ठं नानु-व्यादिकमपि कुम्भविद्वद्वैतिं स्यात्, प्रकृत्यं 'मायातुष्टयस्य वदस्य विद'श्रित्यादिवाक्यैर्मैत्रेयवादि प्राप्तिप्रतिष्ठमप्युक्तोक्तो 'नन्दस्त्वात्मन उत्तरं इत्यादि-माक्यमन्त्रान्दालये पृथक् प्राकृत्यमर्थकार्यं, न च 'न खलु गोत्रिकाण्डयो भवावि'त्यादिवैश्वरोदा-नन्दनत्वं निश्चिन्तयितव्यं, यत्कालीया प्राप्तिवैय 'गोत्रिकानन्द'त्वं न्येपात्, 'देवकीचतुसुदेव' इत्यादिवाक्यैर्देवकीचतुसुदेवत्वस्यैववदत्रापि स्वीकारात्, अन्यथोक्तान्वाक्येन देवकीचतुसुदेवत्वमात्रे वाप्येत, अपि च महादिशार्थन्या भूतुदापयं चतुसुदेवपुरे चतुसुदेवपुरे पुरोचोत्पत्तिगोत्रोऽपि, एवमवतारकल्याण-वैष्णवस्यापिः श्रुतिभिर्भरं सत्या प्रसाद्य प्राप्तिं नित्यलोकात्मन्यमन्त्रविरचितप्रसन्नमन्त्रकण्ठो मग-द्यान् पुरोचोत्पत्तिं द्विभुजस्यैव नन्दराजैवततार, अतो यादृशं द्विभुजं नित्यलोकात्मन्यप्राप्तिं गोत्रिकापि-भूतयेति तं रासस्यं दद्या सद्युवचरिः(समिः) श्रुतिभिः प्राप्तिनायां कियमाणयां 'इष्टिनां भास्ते क्षेपे गात्रे मय मण्डले बुन्दान्ये भविष्यामि प्रकृत्यं यो रासमण्डलं इतिच' इदमन्त्रं, 'लक्ष्य'द्विभुज'रूपेयावतवचनयोधि-

अ. २. सू. ४७] श्रीपतिप्रकाशतेल्योक्तकारिकाव्याख्यादिभिर्निरूपित ।

मायायाः स्वतन्त्रत्ववपसं व्यावर्तयितुं नन्दयाजया जनितेत्युक्तं, न तु भगवानपि सा स्वत आधिभूतेति ॥ ४७ ॥

(२) श्रीभुजगोत्पन्नवचनप्रत्यक्षः श्रीमुधोपनिषिद्धिः प्रकाशः ।

गोमः सर्वस्य कर्मण इति गोत्रिकात्वे चान्य नमव्याप्या न तु तादृशस्यैवेत्यायेवादिमादृशस्यैव-मित्यर्थः, इदं यथा तथोत्पत्तिगोत्रिकापि नित्यजन्माध्वनिगोत्रिकस्यैव सम्यक् प्रथितमिति ततोपपेयः, ननु यथादृष्टं परिश्रान्तपत्तेर मायाजनं कुल उक्तमित्याह्वानमाहुरन्तरित्यादि, तत्र हेतुमाहुः सा हीत्यादि, कार्योपायापार्थमिति, कर्मसाधनार्थम् ॥ ४७ ॥

(२) श्रीमद्भोक्तृमहाभक्तमद्युधोपनिता श्रीमुधोपनिषोक्तम् ।

प्राचीनी मुर्या नमो तदर्थं, एवं सति मुर्याकाशे तदर्थं शतं कार्यं न स्वयमतिवो सप्तमी-विद्यापानितिभावः, उक्तरीत्या नन्दपुरे प्रादुर्भावस्य नमव्यां निर्धारितत्वात्, पुनोत्पत्तिवर्तितुं यस्य, सर्वस्यमण्डलद्विषुद्वैकमात्रोद्भवस्येति तदुत्पत्तिवर्तितुं यद्युत्पत्तिः, जानं प्रादुर्भावमित्यर्थः, स्वतन्त्राही-त्याया अपि नित्यसिद्धाया एवामिर्भाव इति पुनोत्पत्तिः समस्तं सचविदुः चन्द, अन्तःस्थित इति, यावद् भगवानन्तःस्थितिं न तावन्मगमाया उद्भवः, कार्यं वीरातुष्टान्वादिर्कं न भवति प्रत्येकानामावा-दित्यर्थः, इदं विदुःमन्ति सा हीति, कार्योपायापार्थमिति, कार्यं गमन उपायः प्रतिपत्त्याभावस्यैव लोकान् वीरादीन् व्यामोहयति ज्ञायतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) श्रीमद्भोक्तृमहाभक्तमद्युधोपनिता श्रीमुधोपनिषोक्तम् ।

तमिति नन्दराशे प्रपत्ये द्विभुजावतारः, पुरोचोत्पत्त्यं चतुसुदेवविभुजलयेः प्रमाणसिद्धत्वात्, 'परि-रुद्धः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयं चतुसुदेव वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वयं'मिति ब्रह्मवैवर्त, न चोपपत्ति-विधात्'श्रितिवैश्वोक्त्यर्थानन्तरं चतुसुदेवत्वस्यैव भुवद्वीपसंग्रहणे तथा-वर्द्धितवानिति वाच्यं, नन्दपुरे प्रादुर्गतास्य द्विभुजस्यैव मधुरायां प्राकृत्यमावाहोकारात् प्राप्तिप्रमाणं दर्शनमिति सिद्धान्तात्, अन्यथा चतुसुदेवस्य द्विभुजप्रदर्शनं गार्हिकं स्यात्, तथा सति तादृशद्विभुजस्यैव कृता लीला नाधिक-रूपस्यैवसिद्धाः स्युः, तत्र तु न सम्भवति, कार्योत्पत्तिवर्तितुं तदर्थं 'गोकुले द्विभुजः स्वयं' मित्यादिप्रमाणसिद्धे मायात्मन्मन्त्रादि द्विभुजं परमकाशस्य पुरोचोत्पत्त्यस्य नन्दपुराद्विभुजस्यैव प्राकृत्यमावाहोकारप्राप्तिप्रमाणानन्तरं मधुरायां देवकीचतुसुदेवयोः प्रकटीकृतमित्यादिकर्मणः, साधनिक-द्विभुजस्यैवसिद्धत्वात्, प्रदर्शनार्थं चतुसुदेवस्यैव द्विभुजत्वस्यैव तु द्विभुजं कल्पनीयं स्यात्, तादृशकश्चित्तद्विभुजस्यैवमायायां लीलानामन्वयात्, न हि श्रुतिनो यद्वानं कलितद्विभुजस्यैव कृतं किंच साधनिकद्विभुजस्यैव, अतः फलदानमपि साधनिकद्विभुजस्यैव भवितुमर्हति, तस्यै द्विभुजस्य नन्दराजैवतारः प्रकये स्वीकार्यः, 'नन्दस्त्वात्मन उत्तरं'तमातो निवृत्ततो पुन्या स्वयन्व्या-वित्यादि बुद्ध्यावस्थावस्थाव तस्यै मधुरायां प्राकृत्यमावाहोकारानन्तरं निवेदितमिति निर्दिष्ट-मस्ति, 'नन्द'प्राकृत्यः विष्णु'रित्येव प्राकृत्यमावाहोकारात् प्रभुपत्त्येष्टिपण्यमुपपदितः, स ततोपपेयः, 'प्राकृत्यं द्विभुज'मिति वैश्वोदात्मस्यैव पुत्रीकरीत्या ब्रह्मवैवर्तीनिर्दिष्टं बृहद्दामनीचतुसुदेवस्यैव बुक्तिपरिदं यकिमार्गविरिदं इति मादम्यैव सुधीनिः ॥ ४७ ॥

॥ योजनार्थां हृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरोष्वनुशासितेष्वपि ॥

हारस्तु सर्वाः पिहित्वा दुरत्यया बृहत्कपादायसकीलशृङ्खलेः ॥४८॥

ताः कृष्णवाहे बभूवुव आगते स्वयं व्यवर्धन्त यथा तमो रेवेः ॥

ववर्ष पर्जन्यं उपांशुगर्जितः क्षोषोन्मगाद् वारि निवारयन् फणैः ॥ ४९ ॥

तस्याः कार्यमाह तमेति, तथा मायया हृतः प्रत्ययानां सर्ववृत्तिषु येषु जायमानायाः भवत्वानां ज्ञानानां हृषयः संयवाद्युपलब्धे, माययोहितास्तु मूर्च्छिता एव जाताः, जगति तस्या-
मुत्पत्त्यां तस्याभावः, यथोदाहरणस्तु गुप्ता एव कृष्णोत्पत्तिरस्तीति, ततः क्रमेण मन्त्रेण मन्त्राणां द्वाष्ट्यास्ततः
पौराः, न केवलं पूर्ववत् बुद्धिरेव गृहीता किन्तु मित्रयातिरिक्तबुद्धिरपि सम्पादिता,
यथा भूयान् कालो लोकान्तरं गतानामिव युगवया गच्छति त्रयास्तुशापितेषु घृष्टमि मापितेषु
सस्तु, एवं हि मायैतावत्कार्यमेव कृतवती, अन्तरं तन्मया ज्ञातमिति वदन् प्रकमान्तरमाहमेति, पूर्वं
हरेरेव द्वाष्ट्यात्मकैः सर्वा एव शरीरे बभूवुव कपादायसकीलशृङ्खलेः पिहित्वाः स्वभावतोपि दुरत्यया
यथा व्याघ्राः कचिद् सिंहा विषमाश्चैव भूयः । दिवसेति गन्ती नित्यं सर्वथा भवेत्ततः ॥ १ ॥

येषु द्वारेषु, गमनवापेति साधारणानां कर्मो भवति, तत्रापि पिहितः, बृहन्मि कपादायि
यन्, आगमसः कीलाः शृङ्खलाश्च यासु, कीलसहिता या शृङ्खला यासु, कुञ्चिकैर्वोदायितुं
शक्त्याः, कुञ्चिकापि विषया, एतावता अपि कृष्णवाहे बभूवुव तेषां तेषां तेषां स्वयमेव व्यवर्धन्त
विशीला जाताः, स्वयमेवोदायितुं शक्त्या जाताः, भगवतः सर्वमेवोदायितुं शक्त्या कपादानामप्यवैतनाभा-
मतितात्सर्गद्वानां भुक्तिः प्रदक्षिण, अनेनान्येषां भुक्तिर्ग्राह्यता, यदि ब्रह्मसत्त्वं भगवद्ब्रह्मं चेद्
भवति, एतत्प्रदर्शनार्थमेव कृष्णवाहे बभूवुव इत्युक्तं, अन्वयेषां य इति ज्ञापयितुं प्रधानमाह
यथा तमो रवेरिति, व्यापसरक्षेणापि सर्वं तमो न गच्छति, उदिते तु पूर्वं स्वत एव गच्छति,
तथा ब्रह्मसत्त्वं भगवत्सत्त्वं तस्यैव सर्वविधियान्तरं, सर्वविधियानां स्वत एव सिद्धिरिति ज्ञापयति
निरूपितं, अन्तर्द्वारेषु निर्मितेषु मायायाः प्रवेश उभयोः साम्यवृत्त्ये वदासीत् कदाह ववर्षेति, दक्षिणपि
सर्वेषामनुत्थाने हेतुः, उपांशुगर्जितं चातुत्याने ब्रह्मन्तरप्रतिपत्त्ये च, अधिकनर्धने तमेव

(२) श्रीगुरुवचनचरणप्रतीतिः श्रीभूयोपनिषदिपुण्योः प्रकलाः ।

ववर्षेत्स्वभासा उभयोः साम्यवृत्तेति, नाभावगतयोः साम्यवृत्तेः ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमदीश्वरविष्णुवक्तिभेदापराजकः श्रीभूयोपनिषदोक्तः ।

तया हृतैस्त्रैतायुक्तार्थमेवेति, प्रत्ययवृत्तिहरणमुदाहरणं च कृतवतीत्यर्थः, तथेतस्यानु-
शासितेष्वित्येतान्प्रत्ययः, अन्त्यास्तित्ति, हारविधानादिकं कंशाद्या पुरेज्ज वातं स्थितं बहुदुष्टपातं तु
भगवत्प्रभावादेव जातमित्यर्थः, शृङ्खलाश्च यास्तिस्ति पिहित्वा स्वस्वार्थकमनं न तु बहुद्विष्टः ॥४८॥

(५) भगवत्प्रापितं तेषां प्रकृतमनुत्पत्तिः श्रीभूयोपनिषदोक्तः ।

तया हृतप्रत्ययैव

गया व्याघ्राः कचिद् सिंहा विषमाश्चैव भूयः । दिवसेति गन्ती नित्यं सर्वथा भवेत्ततः ॥१॥

हारस्तु सर्वाः पिहित्वा दुरत्यया बृहत्कपादायसकीलशृङ्खलेः पिहित्वाः स्वभावतोपि दुरत्यया

॥ इति श्रीभूयोपनिषदोक्तः ।

मघोनि वर्षत्यस्तकृद् यमानुजा गम्भीरतोयौघजयोर्मिफेनिला ॥

भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुधिर अत्रियः पतेः ॥ ५० ॥

नन्दब्रजं शौरिरूपेण तत्र तान् गोपाय प्रभुस्तानुपलभ्य मित्रघा ॥

शिंशुं यशोदाशयने निधाय तस्तुतामुपादाय पुनर्देहानगात् ॥ ५१ ॥

यत्रोच, एतावन्मायाकार्यं साधारण्येन मह्यं बभूवुवस्यापि लेदहेतुर्भवति, अन्तस्त्रिवारणां
क्षोषोन्मगात्, पातालात् समागत्य फणैः पर्जन्यवारि निवारयत्कृष्णमात्, पञ्चान्तराजं गताया,
भगवैतस्मिन्मात् तत्कृतं तु भयं न भवति, अन्तरिक्षे निवारयन् गच्छतीति श्रवते, फणैरिति वद-
दन्वयादिति च पञ्चाधेय उज्जयिनी गच्छतीति श्रवते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यथा यथा मोक्षजिह्वेन्द्रे गम्यन् तथा तथा मायासाधिव्याद् गम्यन् लेखाधिवर्षं भगव-
साधिव्यात् तदमाह इति ज्ञापयितुं यमनोचरणे प्रकारमाह मघोनि वर्षतीति, भगवत्कृष्णसत्त्वे सर्वतो
निद्रया अपि येषा मायाजगन्मनि सर्वे समागताः, इन्द्रोपि मायाभोहितो यमनोचरको जातः, केवलमेव
भवन्ति गच्छति निद्रया अपि भवेत्तु, अस्यानां रोहितानामस्त्यैषैरवनेन महति विरोधासम्भवात्,
अत आह मघोनीन्नेस्तकृद् वर्षति सति, स्वभावतोपि यमनोचरैरेत्याह यमानुजेति, अत एव
गम्भीरतोयौघजयोर्मिफेनिला, गम्भीरी भवानकोगापो वस्तीर्योघस्तस्य जवेन वायुपुच्छाच य
ऊर्ध्वयस्तसहिता फेनिला च, विधिषोपि दोगस्तस्या निरुपिताः, अग्निषो गजसः, केनादि-
स्तायसः, एवं कालकृतं दोषघुषा स्वाभाविकं दोषमाह भयानकावर्तशताकुलेति, भयानका
भयानका ये आसतीं प्रचरतेशोचं शतैराकुला, सम्यग्वारहिता व्यशा वा, आसस्तामसाः,
वैश्वंशं रावतं, एवं स्वाभाविको अपि यमो दोषाः, एवं बुद्ध्यापि भयान् मार्गं ददौ, सर्वं नयः
समुत्पन्नम्, रामानातरे समुद्रोपि कार्यप्रपञ्चम् शोचतिः किं पुनस्तस्यावसत्ता भार्या ! अतः
स्वभावादेव प्रभुता भविष्यातीति सिन्धुधिर मार्गं ददौ, किञ्च यमनोचरैरेत्याह लक्ष्मीभिः सह
श्रीदं करिष्यति, अतः सन्तोषादपि ददौ, यथा लक्ष्मीपतेनोपायः शत्रुः समुद्रः कदाचित् स्व-
ष्टे नयन् मार्गं प्रयच्छति, अथवा श्रीः सौमित्र, तस्या एकस्याः कामुकेश्वर समुद्रोपे कृतवान्
वह्नां नोपिच्छानां कामुकः कथं न कुप्यद् ॥ ५० ॥

एवं मार्गवद्दीशुषीयं शोक्नुते गतस्य कृष्णमाह नन्दब्रजमिति, शौरिरूपेण भवेत् नन्दस्य
च मित्रशत्रु, ब्रजे च गतावपि कदाचित्कुरो भवत्यतः पुरुषगमनवर्धनेनापि न तत्त्वानां
जागरणं, उपेत्य समीपे गत्वा, अनेन ज्ञानैर्गमनं सुविधेः, तत्र च तान् सर्वदा जागरयितुमापि
तदा प्रभुस्तानुपलभ्य, केनश्चपि ज्ञानं सम्भवतीति मित्रघेष्टुकं, शिशुं बालकं भगवन्तं,
भगवत्कृष्णानेन पुत्रवत् भवतुप्रकृत्यासाधारण्यमायकृत्तदा भगवत्त्वे साधनस्यायुक्त्याच्छिशु-
विष्टुकं, शयने च यमनोचरैः, अनुकृष्टिमात्रवत् शयनवर्धं दत्तं, यशोदायाः शयने सति
यशोदायाः शयनं यथेति निधाय नितरां स्थापयित्वा तस्तुतां मायामुपादाय पुनस्तैर्नैव मार्गेण
स्वदेहानगात् ॥ ५१ ॥

देवक्याः शयने म्यस्य यमुदेवोय दारिकाम् ॥

प्रतिमुच्य पदोलोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥

यशोवा नन्दपत्नी च जातं परममुच्यत ॥

न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीकृष्णजन्मानमनुजीवोप्यायः ॥ ३ ॥

ततो देवक्याः शयने तस्या अपि शय्यास्थानं कृत्वा तां स्थापयित्वा, अथेति मिश्रक्रमेण, यशोदाशयने तूर्णानि शनैश्चोपपन्नं, अतः तु तद्भाष्यं, दारिकां कन्यां, अनादरे दारिका, स्वयमेव पदोः पादोलोहं प्रतिमुच्य पूर्ववदेव यदा भगवत्कन्य न जाते तदा यथा ॥ ५२ ॥

अथ यशोदायाः स्वपनं न सम्भवति, मत्सवे लोकेशानामभ्यादित्याशङ्क्याह यशोदेति, यशो ददातीति मत्सवे श्वेते श्वेतुः सुखं भवतीति, नन्दस्य पत्नीति, तथाश्चे सम्यगेवदापि जागरणं जातकर्मणावश्यकत्वात् पत्नी भूयापि सावधानापि, जातमेव परममुच्यत न तु जातस्य लिङ्गं पुनः पुनो वेति, यतः परिश्रान्ता मत्सवायै वेदना महती जाता, पश्चाच्छ्रुत्वा यदा तदेव मत्सवो जात इति मत्सवेन सह निद्रापि जाता, तया कृत्वापगत स्मृतिर्विरह्याः मम मत्सवो जात इति पूर्वानुष्ठानान् स्मृतिः, अतः पूर्वं यमुदेवकृतं सुप्तम् ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुचोपनिषां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

(२) श्रीकृष्णोत्तमचक्रवर्तीतः श्रीसुचोपनिषद्विषयोः प्रकाशः ।

यमानुजेत्येव कालकृतोपपत्त्ये गाम्भीर्यं सात्विकं, केनादितियादिभ्येन ऊर्ध्वं यकदादो जीवाः, स्वाभाविकदोषनिरूपणे समग्रमहाद्विष्टं सात्विकं सात्त्विकस्य सत्त्वोत्पत्त्या ॥ ५०-५२ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभन्मन्मन्वरैककान्तश्रीपुत्रपतितनुजीवोत्तमविरचिते दशमस्कन्ध-सुचोपनिषद्विषयोः प्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥

(३) श्रीमद्भोक्तृमित्रवृत्तभञ्जनहराजकृतः श्रीसुचोपनिषद्विषयोः ।

मयोनीत्यत्र गम्भीरतोषीयजयसहित ऊर्ध्वो यथेष्टानं बहुवीर्यान् पदं विषाण केनिलेख-नेन कर्मधारयो ज्ञेयः, अतिवेग इति, तथा च गम्भीरत्वाद् यथानकलं सात्त्विके दोषो ज्ञेयः अभिमिश्रितेभ्येति तथा ॥ ५० ॥

॥ लेखे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

वहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥

ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थं विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेद्विनिमित्ततः ॥ १ ॥
शयने दुःखसुखदे ततोपि शायने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मयाचो न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्वतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्मण्यस्तामसाश्रिते ॥ ३ ॥
ब्राह्मणा अपि तदेते स्वभावात् तामसा यताः । कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्विकः ॥ ४ ॥

(१) श्रीभगवत्परिवर्धिता श्रीद्विषयोः ।

चतुर्थाध्यायविनिमित्तत इति, यकदाऽक्षाभावादित्यर्थः, शायने इति, मायाकृतोदनेन स्वज्ञापनं ततो गृहपालकृतबालजनज्ञापनं च कंसे, एते उभे अपि तेष्वर्थे, ततोपीति, गृहगृहयज्ञपानानन्तरं 'यत्र क वा जात' इति मायाकृतं भागजन्मज्ञापनं कंसकृतज्ञापनं च मान्ति, एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः, न चान्यथेति, मायामोहं विना तेष्वर्थः, नतु धर्मस्यापनेतोर्गोमवदन्तोरस्य तत्राश्रितत्वं कमनुच्यते 'जातः' (५) भगवद्भक्तिर्गोमवदन्तोरस्य तत्राश्रितत्वं कमनुच्यते ।

चतुर्थाध्यायः मायाया इत्यादि ।

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थं विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेद्विनिमित्ततः ॥ १ ॥
शायने दुःखसुखदे ततोपि शायने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मयाचो न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्वतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्मण्यस्तामसाश्रिते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणा अपि तदेते स्वभावात् तामसा यताः ॥ ४ ॥
कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्विकः ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्थोऽध्यायः मायायाः कार्यं सर्वेषां दुःखानां धर्माशङ्क निरूप्यते, अन्यथा मायाकार्यभावेनिमित्तत यकदाऽक्षाभावादिमायावाद् भगवत्कार्यं देवक्यादीनां कन्यनिवृत्तिः सर्वेषां सुखदानं परमशुद्धिकं च न भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ शायने इति श्रमभाविषयानन्तरं, मायाकृतेन रोदनेन स्वज्ञापनं (ततो गृहपालकृतबालजनज्ञापनं च कंसे), एते उभे अपि शायने दुःखसुखदे इत्यर्थः, यमुदेवादीनां दुःखदे कंसस्य सुखे इति शायनं, ततोपीति, गृहगृहयज्ञपानानन्तरं 'यत्र क वा जात' इति मायाकृत-भगवत्कन्यज्ञापनं कंसे कंसकृतज्ञापनं च मान्ति, एते उभे अपि शायने तथा दुःखसुखदे इत्यर्थः, न चान्यथेति, अन्यथा मायामोहं विना भूत्स्यहितस्य कंसस्य धर्मयाचो न स्वादित्यर्थः ॥ २ ॥
नतु धर्मस्यापनेतोर्गोमवदन्तोरस्य तत्राश्रितत्वं कमनुच्यत इत्याशङ्क्याह तामसप्रभुके इति, तामसाश्रित इति, केनेन इति पश्चादप्यपि तामसा इत्यर्थः, अतस्तामसप्रभुके राज्ये यज्ञाह्वानं स्वादीनां शान्तत्वात् तत्र कृतो यज्ञादिधर्मसमूहः एवेति पूर्वस्य धर्मस्य नाशः कर्मण्य एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यथापि धर्मज्ञानं तामस्तादेव नाश इत्याशङ्क्याह ब्राह्मणा इत्यादि, पश्चादिति, तत्राश्रितत्वेः पश्चाज्जातो धर्मस्तु सात्विकः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्कार्यैरपरीक्ष्य मायाकार्यं इति ज्ञापयितुमुदात्तिकथायत्नं हारायां पुनः पिधानमार
वहरन्तरिति, पुरो बहिरावप्यन्तर्हाराणि च सर्वोः पूर्ववदेवावृत्ताः, वैलक्षण्ये रक्षकाणां
ज्ञानसम्भारात् ज्ञानं भवेदिति पुनरेक्यं मायाकार्यमुच्यते पूर्वं चतुर्वेदेकवर्णोन्निष्ठस्यापि भयस्य
जननार्थं रोदनमपि कृतवती, तेन रोदनेन सर्वेषां जागरणं जातमिहाह तत इति, बालस्त्वोत्पत्तस्य
ज्वनि अस्या गृहपालाः स्त्रीपुत्रहरक्षकाः सम्प्रगुप्तिताः ॥ १ ॥

(१) श्रीमत्पुनर्विचरित्वा श्रीटिप्पणी ।

कलु तदानीकृद् यत्र क वेतिभावयभक्त्येवा'किञ्चाचिर्दक्ष'भिलादिभक्त्यस्य वातलादित्यत आहु-
स्त्वामसम्प्रभुक् इति, तामसाश्च त इति, तद्वत्ताः पशवश्च इत्यर्थः, एवमपि कलकल्याणैव धर्मप्रतिष्ठ-
द्वीभरणं मुक्तमितिभावः, पश्चादिति, ततःकार्यनिष्ठतुः पञ्चाज्जातो धर्मस्त्वैतल्यर्थः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुनर्विचरित्वा श्रीटिप्पणी ।

अथ चतुर्थाध्यायं विप्रयोगो जन्मप्रकरणाध्यस्य हेतुसमूहानुसन्तर्स्यात्तत्रापाप्यास्माच्चतुष्टय-
पठित्वात् तत्र स्वीकृत्यैव मुख्यत्वान्न तत्प्राप्तौज्ञोर्हेतुसमूहोः पूर्वाध्यायस्य उक्तत्वात् तस्मिन्-
कल्पोत्पत्त्योत्पत्तयुक्त्या कायस्य वक्तव्यं, तदप्राप्तसमयस्य भिन्नमपि, यदा कायस्य विन्न स्थानात्-
स्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृत्युत्पत्त्योद्भावात्तत्राप्येव निरूप्यस्वीत्यापेक्षानुमोपायाः कार्यवित्यादि,
तत्र कथादायस्यादिसर्ववर्णमज्ञानं ज्ञेयं, नन्वेतन्निरूपय किं प्रयोगमत आदुरन्यथेत्यादि, यदि
कायस्यैव मायाकार्यं न भवेत् तदनिमित्ततः भगवत्कार्यं न भवेत्, अनिमित्तत इत्यस्यैव
टिप्पण्यानादुरनिमित्तत इत्यादि, तथा च मायाकार्यमात्रे भगवत्कार्याभावो तत्सुखदान्तरं भग-
वत्कार्यं न भवेत्, अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं मायाकार्यमात्रस्य निरूपणीयमिति प्रमाणकारिकायां,
यदा ननु मायाकार्यं पूर्वाध्याये निरूपितमिदमिदमित्युक्तिकानं न सम्भवतीत्यादिशब्दाद् चतुर्थेति,
यदि पूर्वाध्याये निरूपितं तथापि तत्र भगवत्प्राप्त्युत्पत्त्योपयोगि किन्तु नाद्योपयोगि, यद्युता
तु चतुर्थं चतुर्थस्थानिष्ठस्य प्राक्तनं निरूप्य तन्निमित्तं निरूप्य इति न दोषः, तद् विच्छेदय-
त्वन्यथेति, मायाकार्यापानेनिरुद्धकल्याणैव भगवत्कार्यं सर्ववर्णज्ञा देवकार्यादिचरन्निवृत्तिश्च
न स्यादित्यर्थः, यदा पूर्वमितिप्रतीति मायाकार्या निरूप्यते, तदतिरूपेण संवदाद्यभावे केनेनाप-
राधकृत्येण भगवत्प्राप्त्यात् पूर्वात् भगवत्कार्यं गच्छेत् देवकार्यादिचरन्निवृत्तिश्चोक्तौपलीला च
तथैतल्यर्थः, एवं कृतेषामाध्यायस्य उक्त्येवमेव 'पोक्ष्मा तदप्राप्त्यर्थमपि कारिकाभेदादुक्त्येव इत्यादि,
तेनैतद्विषयान् विप्रगच्छति ज्ञापने इत्यादि, ज्ञापने इतिप्रत्ये प्रथमादिचरन्तं ज्ञेयं, 'मायाभोर्हं विना
नेति, इह 'मिति प्रमाण्येत्स्य सुषोपनिषां स्फुटिष्यति ॥ १ ॥

(२) श्रीमद्भागवतसमस्कृतसुषोपनिषत् ।

चतुर्थाध्याये मायायाः कार्यमिति, 'अचिदचिदचिद'मित्युक्तत्वादि मायाकार्यं भगवत्कार्य-
विच्छेदं निरूप्यते, अस्यापानेन निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते,
ज्ञानरूपमपि बहुवेदादीनां दुःखदे कस्य मुख्यमित्यर्थः, ननु सिद्धयन्तरेः कथं मायाकार्यं मायाया
अनुकलादित्याशङ्क्येति प्रमाण्ये 'विच्छेदे न्यास्यास्यापानाद्योदन्तमपि जातस्वीत्याशङ्क्याः कस-
स्येति, मायाभोर्हं विना तथा कल्पं न सम्भवतीति तस्यापि मायाकार्यात् मायाकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

ते तु तूर्णमुपपन्नस्य देवकार्यं गर्भजन्म तत् ॥

आचख्युर्भोजराजाय यदुद्भिः प्रतीक्षते ॥ २ ॥

त तत्पत् तूर्णमुपाय कालोपमिति विह्वलः ॥

सूतीगृहममाच छीर्षं प्रस्वलन् मुक्तसूर्यजः ॥ ३ ॥

तमाह भ्रातरं देवी कृपणा कर्णं तती ॥

सुषोपेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

तेषां कल्याणं ते इति, देवकार्यादिभिः प्राप्तिता अपि स्वार्थानां न कृतवन्त इतिज्ञान-
नार्थस्तुतव्यः, तूर्णमिति मध्ये कल्याणव्यावृत्त्यर्थं, द्वाव कथने भिन्नपदानादिकं सम्भवित्यर्थमिति
तत्रिष्ठस्यैवमुपपन्नस्येत्युक्तं, देवकार्यं गर्भस्य जन्म, न तु पुनः कल्पका वेतिभेदः, तदिति, सिद्ध-
शब्दं, अकथनेनैव करिष्यतीतिज्ञानार्थं भोजराजायैतत्तुक्तं, यच्च जन्म प्रतीक्षत एव कदा
मतिष्यतीति, अथदेवाद्याय, प्रतीक्षायां हेतुपरोद्भिः इति ॥ २ ॥

ततः कस्य कल्याणं, सोपि शब्दायां पठित एव स्थितः स महापति तत्पत्तं च उच्यत-
स्तूर्णमितिचरोप प्रथमत उच्यतेः पश्चात् कालोपमिति विह्वलः, अतः परं जीवसम्भवात्
मास्तीतिनिश्चयात्, अयं भगवानेव कालो गृह्यतः, विह्वलः सर्ववर्णविकलः, सूतीगृहं
प्रतिस्थानं, सूतीगृहमिति सर्वकार्यप्रतिष्ठाने सर्वसाधनानुसन्धाने हेतुः, प्रस्वलन्मिति मार्गज्ञानं,
मुक्तसूर्यज इति देशान्तरं ॥ ३ ॥

एदा लिङ्गप्रश्लां पुत्रवृत्त्यैवमारण्यं मठतो यशोदायाः कन्याया मारणं स्वपुत्रमारण-
दप्यधिकृतः खदं जातमिति ज्ञापयितुं तस्या ज्ञानमयाह तमाहेति स्त्रियः,
तदीया कन्यका वेत्यनो गौ मदीयावपि । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यकलैस्त्रियः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुनर्विचरित्वा श्रीटिप्पणी ।

ते तु तूर्णमित्यत्र निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते,
प्रतिपन्नम ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्भागवतसमस्कृतसुषोपनिषत् ।

ते तिल्वं प्राधेनां न कृतवन्त इति, व्याजन्तुलुका यतो निर्गता भोजराजाय भिषेदितवन्त
इत्यर्थः, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते,
इत्यर्थः, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते, निरूप्यते,

(४) भगवत्प्राप्त्यर्थमपि नानुसन्धानं मठमित्यादि श्रीसुषोपनिषादिकारिकान्यासा ।

तमाह भ्रातरं देवीत्यादिश्लोकप्रतिपाद्यान्तानुसन्धानं हेतुसूर्यदेव्येति,
स्वदीया कन्यका वेत्यनो गौ मदीयावपि । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यकलैस्त्रियः ॥ १ ॥

कलकार्यहेतुनिरूप्यते स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः स्त्रियः,
फलनिरूपणं प्रथमश्लोकं, अतो मध्यं मदीयावपि निरूप्यते, अतो मध्यं मदीयावपि निरूप्यते, अतो मध्यं मदीयावपि निरूप्यते,
अगिनी दानपात्रं हीतिहेतुनिरूपणं तृतीयश्लोकः, सूते प्रथमतः कलनिरूपणं, कलनिरूपणं, कलनिरूपणं, कलनिरूपणं,
कारिकायां हेतुप्रमाणेन निर्देशो लोके हेतुसूर्यकलानां पौर्वापर्यप्रतिष्ठित्वायेति प्रतिपाति ॥ ४ ॥

तं कंसं भ्रातरमाह, यतो देवी सात्त्विक्यपि क्षी, क्षत्वा वा दैन्यपदवर्णाथ तथा कृतवीर्यी, असत्यमपि बाणसङ्कटे परार्थं वक्तव्यमिति ज्ञापनार्थं वा, कृष्णनालोचितयाचिका, 'कृष्णः स तु विज्ञेयो योनालोचितयाचक' इति वाच्यम्, कर्षणं यथा भवति तथा तन्माहैतिसम्बन्धः, सन्तीति कालज्ञानाद् याचकं, सर्वस्यकत्वाद् भगवत्तत्त्वा करिष्यति, मर्दुर्दोषनिहन्त्र्यं वा सन्तीति, अन्यथा स्पष्टं स्थापयित्वा परकृत्याचारणं दोषः स्यात्, स्तुषेति, यादृक्कृत्यापूरिष्यन्तपरे पितृत्त्वसुरपि कृत्या परिणेना यथा भविष्यति, यदा केसस्य पुत्रो देवकीकृत्यामुद्भव इत्येवं स्तुषा भवति, अनेन तस्याः स्वकन्यास्तं सहजमित्युक्तं, ननु पुत्र एव नास्ति कथमित्येवं स्तुषेति चेत् तत्राह कल्याणेति, एवं पुत्रजननसमये; मरुत्पलरत्नेन तथापि पुत्रो भविष्यतीति, अथवा मातुः स्तुषा स्त्रियं हन्तुं माहैस्ति, अन्यथाप्येव कथं न इता ? 'क्षियाः स्वसुर्गुत्पत्त्या वयोवर्धिता' इति वत्-स्त्वैव निरूपितम् ॥ ४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणमणीतः श्रीसुबोधिनोदित्यण्योः प्रकाशः ।

तमाहेत्यत्र सात्त्विक्यपि क्षीति, यपि ज्ञानवृत्त्या तथापि क्षीत्वाभावाद्वाहेत्यर्थः, अनालोचितयाचिकेति, न विचारितं कृत्यापापने केसस्य स्वार्थं यथा तदर्थीत्यर्थः, कृष्णराष्ट्रस्य तदर्थार्थाचकत्वे प्रमाणमाहुः कृष्ण इत्यादि, कालज्ञानादित्यादि, एवं याचकस्य काल इति ज्ञानाद् याचनं कृतमती, तथा च याचनवा कृत्यादाने भगवात् सर्वोत्तमक इति भगवत्तत्त्वात्वात् तं दातुं प्रेरिष्यति तदा तदपराधनापि करिष्यति तदा कदाप्यनिष्टं न भविष्यतीति ज्ञापनाय सतीपदमित्यर्थः, प्रयोजनात्तत्त्वाद्भर्तुर्गतिर्यादि, अन्यथेति, अपापने सति कृत्याभावे ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्भोक्तामित्रमहात्मनः श्रीसुबोधिनोऽनेकः ।

तमाहेत्यत्र कालज्ञानादिति, क्षयित्वस्य याचनातीतिलेयापराधने तदुचितमेवेति तादृशकालज्ञानादित्यर्थः, तथा करिष्यतीति, भगवानिति शेषः, याचनातुर्कृतं तस्या मोचनं भगवात् सत्त्वादिस्त्वित्येतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(४) श्रीमद्भोक्तामित्रमहात्मनः श्रीसुबोधिनोऽनेकः ।

यत्तुर्दोषाये तन्माह भ्रातरमित्यत्र यतो देवी सात्त्विक्यपि क्षीत्यादि, देवत्वात् सात्त्विकत्वं देवशब्दार्थः क्षीलं तु जीर्ण्यं, तथा च देवत्वाद् दत्त्वा परत्वाभावात् सर्वस्य कृष्णं कृता क्षीलनं तावत्स-त्वा'द्वेन चरमा प्रवा'मित्युक्तमित्यपिशब्दार्थः, तदुक्तं सात्त्विक्यपि क्षीति, ज्ञातया चेति, देवीत्याह सर्वोपायमित्यतोऽर्थः कृताः कृतोऽर्थं स्तुतिर्भित्तिरित्यादि देव्येनैव सन्तोषणीय इति ज्ञात्वा दैन्यं कृतवतीति यावत्, ननु देवत्वाद्दत्तमात्रं न सहज्यते'तुं वै यत्तुयाया'मित्युक्तेन कथं योक्तव्यमिति चेत् तत्राहुरसत्यमपीत्यादि, 'दूष्यं प्राणसङ्कटे मोक्षार्थं हिंसायां मातुं स्याद् द्रुगुसत'मित्येवमाह परकृत्या प्राणवात्मनसस्यवाच्येनापि युक्तमेव ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्भोक्तामित्रमहात्मनः श्रीसुबोधिनोऽनेकः ।
छात्रमहोपाध्यायकेन दीक्षितबालकृष्णेन विरचितार्थां दशमस्कन्ध-
सुबोधिनोऽनेकः ॥

यवहो हिंसिता भ्रातः शिक्षाः पावकोपमाः ॥

तथा दैन्यमित्युक्तेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥

नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतमुता प्रभो ॥

दातुमर्हसि मन्दाया अर्द्धमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥

उपगृह्णात्मजामेवं हृदन्त्या दीनदीनवत् ॥

याचितस्तां विनिर्भर्त्य हस्तादाचिच्छिडे खलः ॥ ७ ॥

अहो भारीय इति चेत् तत्राह यवहो हिंसिता भ्रातरिति, क्षिया मारकत्वं शक्ते न सिद्धं, पुत्रास्तु इता एव, यद्यप्येक एव भारीयस्तत्स्थाने यवहो इता, भ्रातरितिसम्बोधनं दयार्थं, आकृत्या पराक्रमोपि हेतु सम्मान्य इति तदर्थमाह यावकोपमा इति, स्नेहे त्यक्षणीति तस्य दोषाभावाद्वा तस्या दैन्यमित्युक्तेति, 'अतुराको गुणान् कृत' इतिवाच्यम् दैन्येन भगवदिच्छया प्रेरितेन भवता पुत्रा इता, एषा त्वयोति दैन्येन न प्रेक्ष्य इति भावः, एकैरेव पुत्रिका-भ्रातृमयीदीमात्मजवतो यथा पुत्रिकापर्येण दत्त्वा ससन्ताना भविष्यामीति ज्ञापयत्येवेति, यत्परोपेक्ष्यते तदा भारीयेति ज्ञापितं, प्रकृत्येन दीपनामिति कालान्तरेपरारणीया ॥ ५ ॥

अथवा दाने हेतुमाह नन्वहमिति, अवयवं दानमेव फलं, न विवितिसम्बोधनं सुखिग्रहणार्थं अहं ते ह्यवरजेति, अवतरत्य उभयाभुवः प्रमाणं, अवतरजा द्वापारं, दीना दुःसिता शोकविना, तव हेतुहेतुस्तेति, प्रभो इतिसम्बोधनं दानसाधन्येयोतया, अत एव दातुमर्हसि, मन्दाया इत्यतः परं रनोभावः सूचिता, आक्षरमां प्रजामिमांमिति, अन्य कृत्यालेन न देयेयमेव देयेति ॥ ६ ॥

तथापि न त्यक्तवानित्यारोपश्रोति, एवमात्मजानुपगृह्ण विहायतुर्द्वेन हृदन्त्या हस्ताद तां यावयाचिच्छिडे देवर्का विनिर्भर्त्य, विनिर्भर्तने हेतुतां याचितः सत्, आत्मजायिति, आत्मनो भगवत् सत्ताज्ञात्वात्, 'व्यवहारे शब्दाः परमार्था वै त्विण्याह देहद्वारात्त्यव्यवहारात्मजशब्दोपि युक्त्येन परिग्रहात्मन्येति तर्कं कथ्यते, एवमित्यिदा-देवानदीदृशानि वाक्यानि बहुवारमुक्तानीति ज्ञापितं, रोदनं यथोदाक्रमकैति, दीनादपि दीना यथा देवता पुत्रमदीदृशानि व्यापिप्रशस्तपि भवति सा दीनदीना तथेवं स्पष्टप्रमाणं दृष्टवती एतापलनामपि पश्यतीति, हस्तादिति, एकैन हस्तेन तस्या एकं हस्तं भूत्वा हितीयेन तस्या द्वितीयहस्तादाचिच्छिडे, एवमृते हेतुः खल इति ॥ ७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणमणीतः श्रीसुबोधिनोदित्यण्योः प्रकाशः ।

नन्वहमित्यत्र कलमिति, याचनाफलम् ॥ ६ ॥

उपगृह्णत्यत्र ननु कृत्यायां श्रीदेव्या आत्मव्यक्तीतेराभावात् तव सर्वज्ञेन ज्ञातव्यापि तदभावाच्छेतात्मजार्द्धं किमिच्छुक्तमित्यत्र आहुरात्मन इत्यादि, न व्यवहार इत्यादि, यथा नाम-ज्ञानां भाषायां कथमेवं केनपि सह्येतितादपि केवलव्यवहार उक्ता कथमेवैव बोध इत्येवं तु नेति-यद् श्रुतेरात्मजापरा उक्त इत्यर्थः, श्रुतस्यैवयमेव श्रवणनामान इत्यस्या पञ्चात्तादुद्देहायादि,

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति प्रमाप्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥

बहुनामनिकेतुषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥

तया कथितमाकर्ष्य कंसः परमविस्मितः ॥

देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्राप्रितब्रवीत् ॥ १४ ॥

॥ कंस उवाच ॥

अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥

पुरुषाद् इवाभ्येल्य बहूनां हिसिताः सुताः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा गतेत्याह इतीति, प्रकर्षेण भाषित्वा स्पष्टत्वा निरूप्य, अनेन संवादान्तर-
मपि कंसेन सह कुतन्तरीति लक्ष्यते, अन्यथा ब्राह्मणैः सह विरोधं न कुर्वत, तेन सह संवादनेनैव
कार्यं सर्वं सिद्धमिति ज्ञानवतीत्यत्र देवमाह देवीति, वचनायागम्य स्पष्टमन्यथा वदेत् तथापि
तया मोहितः कंसो नाम्नदङ्गीकुप्रादित्यत्र देवमाह भगवतीति, सा हि भगवद्भक्त्याकर्ष्य कृत्वा लोके
पूर्वां प्राप्यतीति भगवत्पावनसुरारेण बहुनामनिकेतुषु भूषो वावन्ति स्थानानि यन्मागानि
तान सर्वैरेव स्थिता बहूनि रूपाणि कृत्वा बहुनामा बभूव, दुर्गादिमूर्तिषु रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्,
देवकीवसुदेवयोनिरन्यो न्ययोः ॥ १३ ॥

शश्वस्तु 'जात' इतिमायाचरनं श्रुत्वा कंसः किं कुतान्तिपाकाहृष्टमाह तथेति, वाचं तु
भगवत्सम्बन्धि तथा तु परं केवलमपिहितं, नदाकर्ष्य परमं विस्मयं प्राप्तवान्, परीयं देवता
ज्ञापेत् श्रुत्वेन स्थाप्येत्, ब्रह्मण्येतिपासाद् देवकीं वसुदेवं च विमुच्य शृङ्खलां दूरीकृत्य देवी-
वाचपादुपपञ्चदशः भगिन्यो विनीतोब्रवीत्, वाचिकं मानसं च छुदभारं मदर्थं वाचिकं
प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्य वाचपादाहो इत्यष्टमिः ।

स्वापराधस्य कथनं कलहस्यापि च कीर्तनम् । भगवैवापराधोयं शोकदूरीकृतिलया ॥ ११ ॥

एवं चतुर्भिर्लोकतया शोकाभावो निरूपितः । तत्त्वावधारणेनापि चतुर्भिः शोककान्शमम् ॥ २ ॥

आत्मनो न हि शोकोस्ति ज्ञानदृष्टेऽथ नश्यति । अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः ॥ ३ ॥

ममगतः स्वापराधकीर्तनेन क्षमापयति, अहो इत्याधर्मेण सम्बोधनं, आधर्माविश्रुतस्यैवागम्य

देवकीं वसुदेवं च पृथक् भाष्यते, अहो इतिपृथक्चनं, 'भामस्तु भगिनीपतिः' सम्बोधनेन

सम्बोधनं स्नेहाय, वां तुभयोः, पापस्य स्वस्य च नेदाभावं बदाह पाप्मनेति, यतेति सेदे,

पञ्चाधारेण बदाभीति क्षययति, न त्विदं भवारणार्थं, पुरुषादेो राजसः, सा हि भक्त्यार्थं बालकाय

(५) भगवदपिनिर्वाणमद्विनिर्मिता श्रीशुभोपनितीकारिकाख्या ।

अहो भगिनीत्याहृष्टोक्त्यां वाचार्थानाहुः स्वापराधस्य कथनमित्यादिना,

स्वापराधस्य कथनं कलहस्यापि च कीर्तनम् । भगवैवापराधोयं शोकदूरीकृतिलया ॥ ११ ॥

एवं चतुर्भिर्लोकतया शोकाभावो निरूपितः । तत्त्वावधारणेनापि चतुर्भिः शोकाकान्शमम्

आत्मनो न हि शोकोस्ति ज्ञानदृष्टेऽथ नश्यति । अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः

१ नाकपेक्षारं कथनम् ।

स त्वहं त्यक्त्वाकृष्यत्यक्तज्ञातिमुहृतं स्वतः ॥

कौञ्जोक्तान् सङ्गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥

दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ॥

यद्विश्रम्भनाद् पापः स्वहनुर्निहतवाञ्छितमून् ॥ १७ ॥

मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतम्भुजः ॥

जन्तवो न तदैकत्र देवापीनाः सदासते ॥ १८ ॥

नयति, तथा मया स्वदेहासाङ्गमाद् युषोर्बैहवः सुता विहिंसिताः, राजसत्तानां सम्बन्धापेक्षा
शास्त्रपेक्षा च नास्ति किन्तु भागपराधैरेव सर्वेषां सर्वपुरुषार्थसाधकावस्थापि भक्षयन्ति तथा
मया मारिता इतिउत्तरमा, ततोपि विशेषतः बहव इत्यनेन ज्ञापितः ॥ १५ ॥

प्रथमपराधस्य कलमपि सम्भावयति स त्वहंति, दैत्यादेराह कृतं स्वतस्य सगोपीन
इति न तत्र मरकससम्बन्धेनैवाहृष्टत्वं युष्मदर्थं पक्षे व्याप्यतीति, मया कृतमिति एव मन्यते स
एव तत्कलं प्राप्नोतीति यतः सोदे, 'जिह्वासेन जिह्वासीत्या'दितित्याख्या तत्र को दोष इति चेत्
तत्राह त्वत्कलकाकृष्य इति, मयमतो हे हस्ताले तु न जिह्वासो भवन्ति तथा त्वं वा, यदा ते
मारयितुमागन्ति समर्था सा तदैव कृष्या न तु बालका दीनाः, अतो येषु कारुष्यं कर्तव्यं बालकेषु
यागिनेषु तेषु न कृतमिति त्वत्कलकाकृष्या, ननु सम्भावनायापि शत्रवो मार्यन्ते मृत्युपुत्राश्चातो
राज्ञां सम्भवापनापि यत्रो न दोषापेति चेत् तत्राह त्वत्कलकाकृष्या इति, त्वका ज्ञातः
सुहृदो मित्राणि च येन, नन्वात्मयातकाः सर्वे एव कथ्या 'जानाति भ्रातरं हृष्या'दिति चेत्
स्वह इति, येषु परं ते मारिता न तु तैरह, अतोहमेव स्वतो हृष्य परयातका, अतो दुष्टकर्मणः
कृतत्वात् कान् लोकान् सङ्गमिष्यामि ॥ ननु सिद्धा एव तिस्रसादौ वातसर्पानां ये तत्राह
ब्रह्महेदेति, ननु 'ब्रह्मस्य पश्यते घोरे पुनराहृष्टचित्तं' इतिवाच्यत्वात् सन्देह इति चेत्,
प्रायश्चित्तस्य करिष्यमाणत्वाद् वज्रजिनो दोषो न प्रविष्यति परं महात्मनोरात्रात् भावयितं
दुर्कलं न वेति सन्देहादेर्वचनं, ननु प्रायश्चित्ते नास्तेव वरकः कथं सन्देह इति चेत् तत्राह
मृतः श्वसन्ति, अप्यं पुरुषः व्यसन्नेव मृतः, अपकीर्तीनांसाह, अतो ज्ञापते यदि वापं मच्छेत्
तदा तदभावः सर्वजनैः स्यात् सर्वात्मकत्वाद् भगवतः, अतो मृतः श्वसन् ततो वर्तं, प्रायश्चित्त-
शास्त्रस्य च सामान्यात् सन्देहवचनम् ॥ १६ ॥

एवं सम्भावनाया कलं निरूप्यायं मम सहजदोषो न भवतीति स्वदोषपरिहारं बद्धिवाह
दैवमप्यनृतं वक्तुमिति, आकाशवाणी दैवमस्यास्त्वामष्टमो गर्भः इतिवाच्यं, दुर्मापि देवता,
एवं तु मयसंसंवादि, आकाशवाण्यात् वाच्यं विसंवादि, देवसाक्षात्कारादेर्वचनं, 'मयैवमनृतं मति-
ष्ठितवित्तिवाच्यमप्यनुष्ठायामासत्' दैतेषु सर्वे, तद्व विपरीतं न केवलं मत्पो एवास्तपनादिना,
किन्तु दैवमप्यनृतं वक्ति, अतो यद्विश्रम्भनाद् ब्रह्मण्यविभेदात् स्वसुः सुताव हृष्य
जित्तत्वाद्, ननु 'सन्देहे प्रयापयन्तःकरणस्य' इति वसुदेव्ये कथं भावयति चेत् तत्राह
पाप इति, यदा हि हृदयं मर्मायं न तु पापविद्यानां, शिष्टमिति वयःसत्ये विरुद्धे निरूपिते,
अहम् एक एव ह्मेति सामर्थ्यविपादकतावयाह ॥ १७ ॥

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥

देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥

यथा देहे लोमानि न यथामात्मापिष्ठानि तथा मृगवत्येक एवात्मा तत्सम्पन्नाय कोटिश्रृङ्गणादी-
न्मुत्पन्नान् विलीयते च, अपिष्ठान्यपि देवतास्तु मिथ्याः ॥ २० ॥

नवैकैकात्म्ये कथं लोके भेदव्यवहार इति चेत् तत्राह यथेति, यथा यथावदनेवंविदो भेदो
न त्वेवंविदः, आपातत एवमित्येति भेदमीतिर्न गच्छतीति यथेत्युक्तं, यथानेवंविद इत्येकं पदं,
समासात्तत्सर्वनिर्णयः, भेदस्तु द्वित्वात्प्राप्तः, न हेतुस्मिन् भेदबुद्धिर्भवति, द्वित्वे त्वेषाद्बुद्धिकर्म,
अतो द्वित्वं न यस्तुमिदं किन्तु बुद्धिस्थविषयकमेव, बुद्ध्या यद्विषयोपादानसम्पन्नमात्रं, अतो-
ज्ञानकृत एव भेदो भवति, अपेक्षाविषयाणामभावात्, निरपेक्षेष्वेषाद्बुद्धिरज्ञानकृतैव, ननु 'भेदः
पारमार्थिकः' इति स्मृतिव्यवहारोपयोगिस्तदात्मनः द्वित्वमुपादानाद् भेदः पारमार्थिक एवेति चेत् तत्राह
यत आत्मविपर्यय इति, यदि भेदः पारमार्थिकः स्यात् तत्कृतेन व्यवहारेणात्मविपर्ययो न स्यात्,

(१) धीमदुचरणपरिचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रकारान्तरेणामाहुर्नृपां कालेत्यादिना, एतेषु नृणां विप्लवकामेषु यथा नृथिकितो न तदन्तर्गत
आलेख्यः, व्यतिरेकेण दृष्टान्तः, 'यः प्रथितो तिष्ठन् इषिवीमन्तरो यं इषिवीं न भेदं स्वस
प्रथिवीं वरीर'मित्युक्तोः इषिव्यन्तर्गतोभिमान्यात्वास्तीति नन्त्यर्थः, विषले चाकम्भान्द्रम्येष्वेति,
एकनुरूपेणैकस्यात्मनो विकृतौ सत्त्वां निरवयवत्वेनांशदेवस्य बहुमन्त्रमत्वात् द्वितीयादिषु तेषु
भिन्नो भिन्न आत्माह्मीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् प्रथिवीलक्षणजन्यरिक्तता आत्मानः कल्पनीयाः स्मृतिर्यथः,
अपिष्ठान्य इति, लयादिरोगेक्ष्य लोभादीनामित्तिप्रमाणोपपादयो देवताः शरीरापिमान्वात्मनः
सकृदाह मित्रा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्भट्टेश्वरमनुचरणपरिचितायां श्रीटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

(२) श्रीधुवोत्तमचरणपरिचिताः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यथानेवंविद इत्येकं पदमिति, 'भेदं किं, भावे किं, तत एवमित्यनेन केवलसमास-
स्ततो नैवं विदनेवंविदितित्युक्तम्, अतो यथावदनेवं विदं यथेतिबुद्धीरिति; तत्र 'शेषाद् विभाषे'ति
कल्पयः श्रावः स त्वनित्यो वैकल्पिक इत्यर्थ इति श्रीब्रह्मः, तन् ब्रह्मापि समतमितिदिक्तं,
ननु भेदस्यानेवंविदिविषये किं मानमिलाकाह्वार्यां तस्य तत्वात्तमुपादानमित्येदं त्वेतिव्यादि, ननु

(३) श्रीमद्भट्टेश्वरमनुचरणपरिचितायां श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यथानेवंविद इत्येकं पदमिति, भेदं किं, भावे किं, तत एवमित्यनेन केवलसमासस्ततो
नैवं विदनेवंविदितित्युक्तम्, अतो यथावदनेवंविदं यथेतिबुद्धीरिति; तत्र 'शेषाद् विभाषे'ति कल्पयः
श्रावः स त्वनित्यो वैकल्पिक इत्यर्थः, अपेक्षाबुद्धिजन्यमिति, खट्वत्ताद् देवस्यो द्वितीय इति यद्-
दपेक्षाजन्यमित्यर्थः, बुद्धीति, बुद्धिस्थो यत्तदादिश्रोणो विषयः स त्वानं यत्स्वैत्यर्थः, यत
आत्मविपर्यय इति, आत्मनो विपर्ययो देहेनेन ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, अन्यथाबुद्धिरिति,
यद्दत्तलयेदोभनितिबुद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् भन्ने स्वतन्त्रयान् मया व्यापादितानपि ॥

मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं भुजतेयदाः ॥ २१ ॥

अज्ञानस्य भेदेत्यादिकल्पनैवाव्याप्यादुद्धिरेतत्वात्, अन्यथा तुमुपज्ञानानस्य विद्यमानत्वादप्यादुद्धि-
रेतत्, किञ्च न केवलं विपर्ययव्यापनकत्वं किन्तु देहयोगवियोगावपि भेदकृतात्वेन, यथा देव-
देवस्य बह्वर्षदेहे भावो गते वा स्वस्य न कापि निश्चिदोत्पत्त्य एव स्वस्याप्यात्मन एकत्वं ज्ञाते
योग्येव, चकारस्तु सर्वव्यवहारसमुपायार्थः, किञ्च भेदस्वपारमार्थिक इति कार्यान्तरादप्यवसीयते,
तदाह संसृतिर्न निवर्तते इति, भेदज्ञाने विषयान्ने जन्मपारमणोरपिचयानत्वात् संसारी न नि-
वर्ततेन आत्मनोविकृतत्वं ज्ञातव्यं तद्विकृतस्वप्नारिच्छेदकृत्स्वत्यन्तरेकेण न सिध्यतीति
कूटस्थो व्यापकोविकृत आत्मा ज्ञातो भवति, तस्मिन् ज्ञाते शोको न सम्भवति ॥ २० ॥

तत्र तु भद्वर्ष्यां ज्ञात एवेति शोको न कर्तव्य एवेत्याह तस्मादिति, यद्युदेवस्तु शोके न
करिष्यतीति देवकीसन्तोषने भन्ने इति, अतः परं तत्र बन्धनप्रसङ्गं च भविष्यतीति ज्ञापितं,
स्वतन्त्रयान् देवकीतनयात् मानुशोच, यथस्त आत्मानं शोषति ततः पुनरित्यनुपदं, यद्यपि ते
स्वभावोपादेयं ज्ञानं न तथा व्यापादितस्तत्कर्मणं मां च भवितव्यमिति वरिष्ठया मयैव
व्यापादिता इत्युक्तिश्चोपेयापि मा शोच्येत्याह मया व्यापादितानपि, अगुशोके वरिष्ठ्या-
नाप्येकास्तुपपत्तिस्तथाह यतः सर्वः स्वकृतं भुजतेयदा इति, अनिच्छन्नपि परम एव
कर्माधीनो भूत्वा सर्वेपि स्वकृतं बुद्धेः अस्य कते न श्रेष्ठेष्टार्थव्यर्थे, यद्यत इतिबुधप्रवचनयोग

(२) श्रीधुवोत्तमचरणपरिचिताः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्वित्वेन भेदस्यापि कुतो न भवतीत्यत्र आहूयं हीत्यादि, तथाचैकस्मिन् दृष्ट एक एवेतिबुद्धिरिति न
त्वमिदं दृश्यो द्वित्वाद्यप्य एव भेदो न तु भेदस्यापि द्वित्वात्, नमेषाद्बुद्धिर्ज्ञातत्वं भेदव्यापान-
कृतत्वं स्यात् तस्मात्तत्वात्मने कथमित्याकाह्यायामपेक्षादुल्लेखनकृतेन देहमानुशोपेक्षाविषयाणाम-
भाव्यादित्यादि, भावयामो निर्विशः, अपेक्षाविषय काजानो वाप्याले च स्वादितित्वेना
एव न स्वस विषयाः, अतस्तेषां तत्त्वानामावात् तथैतैर्यः, भेदेन पारमार्थिकत्वमुपादानेना-
ज्ञानेन ननु भेद इत्यादि, भेद इति, आत्मनो परस्परं भेदः, एकमन्त्रेण वापककर्मण दृष्टव्यत्वात्स्व-
विपर्ययो न स्यादितिपापकर्मकल्पनेन, तत्त्वता नाशोवात्मनो प्रतिशरीरे भिन्न इत्याकात्मन्य-
वाज्ञानं तादृशविपर्ययस्तत्त्वानः सान्धानादिक्रियाजनकसंस्कारशालित्वात् निष्पत्तेः सर्वशरीरावतन्त्रेणोप-
रम्भेन व्यापकत्वे चातुमितेपि भेदकृतव्यवहारेण बाधो, अन्यथा तदुत्तरादिनाश्यां स्वस्यात्मन्य च
स्वैशोकादिकं न स्यात्, तथा च 'भेदो न पारमार्थिकः संसारहेतुत्वाद् यत्तत्संसारहेतुत्वस्य पारमार्थिक-
मन्यथाबुद्धिर्'इति च प्रतिपक्षसङ्गातः पूर्वोक्ताव्यापेभावमपेक्षितं च यत्तत्तत्तादव्यापकशालि-
शित्वादिस्वर्यः, नन्वात्मविपर्ययोज्ञानेन न तु भेदेनेत्यत्र आहुरन्यथेति, तथा चैकमन्त्राकारेव्यापनस्य
नाशकत्वेनात्मविषयकमन्यथाबुद्धिव्यवहारं किन्तु भेदव्यवहारेणैति भेदादेवार्त्तमविपर्यय इत्यर्थः, भेद-
स्यैव कार्यान्तराद्वाः किञ्चेत्यादि, एकत्वेन ज्ञात इति, निवर्तनेन पूर्वोपदेष्टोरित्येतेन ज्ञाते, सर्व-
व्यवहारेति, स्यादोहं गीरोहमित्यादिप्रवचनोत्तर्यः, भेदेत्येन पुनः कार्यान्तराद्वाः किञ्चेत्यादि ॥ २० ॥

तस्मादित्यत्राप्य मत इत्यादि, इत्येतो सहेः पुष्टिप्रवाहमयीदाचर्षीभिरनं चातुर्विध्यं ना ॥ २१ ॥

तस्यां राज्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ॥
तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥
आकर्ण्य भर्तृगदितं तन्मूर्खैर्वैशत्रवः ॥
देवान् प्रति कृतार्मयां दैत्या नातिकोविदाः ॥ ३० ॥
॥ दैत्या ऊचुः ॥
एषञ्चेत् तर्हि भोजेन्द्र पुरश्चामवजायिषु ॥
अनिर्वाशाश्चिदंशां ह्वयिष्यामोद्य वै क्षिणून् ॥ ३१ ॥

निरुपिणो, एकस्यैव वचनं निरुपितमिति देवभ्या अवसादशङ्कां वारयितुमवरोद्धनं, अत-
स्ताभ्यामनुज्ञानः मत्तोकारमकुला गृहमेवाविशत् ॥ २८ ॥

एवं मायाकार्यं भगवत्प्रेरणायां कृतं निरूप्य स्वतन्त्रतया तत्कृतं निरूपयितुमाह तस्यामिति
यावदप्यापरिसमाप्ति, वदीदं न कुप्यादप्य एव स्यात्, तत्र देवानामभिष्टमिति देवतायाया
तत्कार्यं कृतवती, अनुराणां वा भगवत्प्रेरणां तेषां वृत्तयेवं तान् स्वधर्मनिष्ठान् कृत्वा सर्वान्नास्तिरोपिमोक्षं
सम्पादयतीति तयाकथा, राजर्ष्यां हि अनुलङ्घनीया यथा पूर्वविधारेण कृतं तदप्या जातमतः
परं विचारेण कर्तव्यमिति विचार्य मन्त्रिण आहूय विचारार्थं पूर्वज्ञानमुक्तवन्तिताह तस्यामिति,
ज्ञानस्य जातत्वात् कार्यस्य विभवस्यैरिष्टुत्वात् तस्यां राज्यां व्यतीतायामित्युक्तं, मन्त्रिणोपि
तामसस्य तामसा एवेति तज्ज्ञा ज्ञापितं, देवभ्यादौ विनयो यः कृतः स तु नोक्तः, योग-
निद्रया यदुक्तं तत्सर्वमाचष्ट यथा कौतो विचकारितस्तथा तन्मन्त्रिणोपि ॥ २९ ॥

तेषां दौर्गन्ध्याहारकार्येति, भर्तुः कंसस्य गदितमाकर्ण्य श्रुत्वा विचार्य परं तन्मूर्खः, एतेषां
कंसराजां न कापि बुद्धिः किन्तु दैत्यकर्ण्येभ्यो जात इति हृष्टा इत्याह देवशत्रव इति ॥ ३० ॥
भवताः स्वजुष्या निमित्तं मत्तोकारमाहुरेवञ्चेदिति, यदि हृदि चालक एव जातः स
तु मासमध्ये जातो मन्त्रिणैर्व्यतिथिभवेति सर्वानेव चालकान् मारयिष्यामः, ते चालकाः गुरुरस्य

(२) श्रीगुप्तरोचामचरणप्रणीतः श्रीमुद्रोपनिद्रित्यन्धोः प्रकाशः ।
अक्षिने निरूपिताविति, प्रसङ्गावितिशेषः ॥ २८ ॥
तस्यामित्यत्र तस्याः स्वतन्त्रतया कार्यकरणस्य किं प्रयोजनमित्याह तस्यामाहुर्यैदीहादि,
ज्ञानस्येति, स्वश्रुतिज्ञानस्य ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्भोक्त्यामिहमन्त्रिणमन्त्रिणः श्रीमुद्रोपनिद्रित्यन्धोः ।
कंस इत्यत्र निरूपिताविति, विष्णुहन्त्रादौ निरूपितावित्यर्थः ॥ २८ ॥
तस्यामित्यत्र तस्याः वरप्रदानं सर्वपापैकमयेन दौर्गन्ध्याहृत्पर्यभिन्नतां कथमित्यत्र आह
राजवर्षां हीति, राजा यान् पर्यानास्तिष्ठते वर्णाः सर्वपापानुहन्तरीया भवन्त्यतः कंसस्य दुरात्मत्वात्
स्तेपि दुरात्मन इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आकर्ण्येत्यत्र नातिकोविदा इत्यस्यां यथा कंस इत्यादिवाच्य उक्तः, तृतीचरणस्याप्यो
देवदेवकर्ण इत्येवमाहूतिः ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीचतुर्धाप्यायलेखः ॥

किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥
नित्यमुद्रिग्रमनसो ज्यायोर्षेभ्युपस्तव ॥ ३२ ॥
अस्पतस्ते क्षरन्नातिहन्म्यमानाः समन्ततः ॥
जिजीविषव उस्तुज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥

ग्रामस्था व्रजस्था वा भवन्तु, तत्तत्प्रमाणानिष्टमायां कथायां ग्रहणं, अस्यां तु न विलम्बः,
तदाश्रयेति, राज्ञेन्द्रेतिस्वप्नोपमनाश्रयार्थं, न निर्गतामि दशाहनि तेषां तैमिदशा अति-
नालका निर्दोषास्त्विकान्दशाराः, उपमन्यपि निषेधोपपन्नं सर्वं एव यत् ह्वयिष्यामः, अत्र
सन्देहो नास्तीति वैशब्दः, दैत्यगृहेष्वपि स्वसम्बन्धिष्वपि जाता हन्तव्या इति, राज्ञा वैद
यमिनीषुवा मारिता अन्यैरपि स्त्रीकया अपि मारणीया इति तैर्ज्ञानं, अन्यथा भवन्तं वदेदिति ॥ ३२ ॥

एतं स्वकृत्यमुत्तया तस्य मयावार्थं तं मोक्षादप्यनि किमुद्यमैरितिषदभिः, तथा
भवताः वदु गुणास्तथा न परं गुणाः,

सामर्थ्यं च जयक्षेत्रं दीनत्वं च दया यथा । शङ्खपावत्यता वैव राजनीतिलक्ष्यैव च ॥ १ ॥
यदि चालका ह्यन्येनमुपार्थं करिष्यन्ति देवा इत्याशङ्क्याहः किमुद्यमैरिति,
उपमन्यां तेषां न तु क्रियासामर्थ्यं, यतः समरे भीरवः, सङ्ग्रामं दृष्ट्वै विष्म्यति, तथा भवेत् तेषां
निमित्तमाह नित्यमुद्रिग्रमनस इति, अहं हि दिग्विषये सर्वानेव मारितवान्, उद्रोपि भीताः
पलायिताः, व्रजपदयोपि क्षीनाः, श्रुत्वा च देवाश्च यातनां प्रापयति, अतो यमन्याप्यपि यदुद्रिग्रं
कुपादं तथापि देवा उद्रिग्रमनसो यमनीति नित्यमुद्रिग्रमनसः, तथेति सम्मर्थं निरूपितम् ॥ ३२ ॥

यदुद्रिग्रमनसैर्वैदो पूर्वज्ञानं हेतुत्वेनाहास्यत इति, अस्पतः क्षरान् सिपस्तैस्तैः
सम्मुसमननात्वा अवि तैः क्षिप्तैव क्षरन्तैः सर्वतो हन्यमानाः सन्निवृत्तिभयसंज्ञां जिजीवि-
षवो भूत्वा परं सङ्ग्रामं कोस्तुज्य पलायनपराः तन्नो ययुः, देवस्यानिरसितत्वात् य
कापि, ये तु दूरस्थास्तै पलायिताः ॥ ३३ ॥

(२) श्रीगुप्तरोचामचरणप्रणीतः श्रीमुद्रोपनिद्रित्यन्धोः प्रकाशः ।

एवं चेदित्यत्रान्यैरपीति, स्वदीपैरितिशेषः, अन्यथेत्यादि, भगिनीपुत्रमात्मानो यम्भू राजा
न वयेत्, बाह्ममितिशेषः, अयमर्थः, सर्वं वैद भगिनीपुत्रमात्मानं न वृत्तं स्यात् तदा स्त्रीकया अक्षेपां
महर्षि न संस्तन इति प्रमुपि न वेदत्, अयमर्थकृपादेवमाज्ञायां, सर्वं तयाकरणे तु 'यथा राजा
तथा प्रभे' इत्यादिवादाज्ञादेवे निःशङ्कता स्यादिति तथा ॥ ३१ ॥

(५) भगवत्प्रेरणादिनिर्गममहर्षिनिर्गता श्रीमुद्रोपनिद्रित्यन्धोः कारिकाव्याख्या ।

किमुद्यमैरितिवाच्ये प्रदोषोपनिद्रितावार्थानाहुः, सामर्थ्यं चेत्वादि,
सामर्थ्यं च जयक्षेत्रं दीनत्वं च दया तथा । शङ्खपावत्यता वैव राजनीतिलक्ष्यैव च ॥ १ ॥

'केचित् शङ्खलो भीता' इत्यत्र देवानां दीनत्वं 'न तैः विलसतामना' इत्यत्र कंसस्य दया
'किं क्षेमम्' इतिशेषो शङ्खपां देवानामल्पता, यत्रोपयोजनम् ॥ ३२ ॥

॥ इति चतुर्धाप्यायकारिकाव्याख्या ॥

केचिन् प्राञ्जलो भीता न्यस्तदास्त्रा दिवौकसः ॥

मुक्तकच्छदिस्त्राः केचिद् भीताः स्म इतिवादिनः ॥ ३४ ॥

न त्वं विस्मृतदास्त्रास्त्रान् विरथा न भयसन्नतान् ॥

हंस्पन्यातकविमुखान् भ्रम्रापापानयुष्यतः ॥ ३५ ॥

किं क्षेमशर्व्विबुधैरसंयुगविकल्पनेः ॥

रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकताः ॥ ३६ ॥

येषि निरुत्पलास्तेषि जिनीविषो भूषा पलायनासम्भवाद्गुणान्तरं कृतमन इत्याहुः
केचिदिति, प्राञ्जलः, स्तोत्रमिव मृदातानं कायिष्वकस्या भद्रक्षिता, भीता इत्यन्तःकरणस्य,
त्यागे न ह्यन्त इतिज्ञासांरपरिपालनाय न्यस्तदास्त्राः, तर्हि तेषां कथं स्वपक्षेनाने स्वनां
भविष्यतीत्याशङ्क्यादुर्विदीकस्त इति, स्वर्ग ओको ग्रहपत्रं न तु स्वर्गमोग इत्यर्थः, ननु देवाः
रुपमयुक्तं कृतमन इत्याशङ्क्यादुर्विदीककच्छदिस्त्रा इति, मुक्ताः कच्छः क्षिताश्च तेषां, परमा-
दा वैकल्पं वेत्तायुक्तं, आपदि स्वपक्षीत्यस्तु कल्पने, तेषां पुनर्विदकत्या मुक्तकच्छित्तात्वं न
जातं तेषां का गतिरितिचेत् तदाह केचिद् भीताः स्म इति वादिन इति, शरीरे भीतकार्यस्या-
दर्शनात् सुखत एव भीता वक्ष्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥

ननु ये कथास्ते सर्वेव कथा इति वचनेषि किं स्यात् तदाहर्न स्वभिति, सङ्ग्राह-
धर्मस्तस्या न स्वभ्येतो ये देवा विस्मृतदास्त्रास्त्रा भवाद, सङ्ग्राहि भूषा वैभयिने, अस्त्राणि
द्राव, मन्त्रयुक्ताणि वा, भयाद्रुपपविष्यामपि विस्मृता, विगतो रथो येषां, सारण्यादीनां वषात्,
'वर्षणं विरधं भीतं न रिपुं हति पथेति' इतिवात्पाद् विरथोयथायथ, भयेन सम्पन्नताः शरणा-
गताः, मसङ्गादप्यनप्याहप्यासक्तचित्तपालान्, अन्यासक्तचित्तं ते विमुखाशोभयविषया वा
भ्रम्रापापानयुष्यतः, निरीक्षकान् न हंसीतिस्मन्मन्यः, एते वधियाः सन्नविषा वा न इत्यन्या,
अतस्तया स्वपक्षं परिपालयाने पूर्वमप्येन देवा भीतिवा इतिभावः ॥ ३५ ॥

एवं साधारणानामप्येनान्यस्तुक्ता मरुतापपाह किं क्षेमशर्व्वेरिति, येषि शान्तविरुणाहवा-
शूराः मक्षिद्वास्तेषि क्षेमशूरा एव, केये सति ग्रहे भागायां वा शूरा भयाशेषेभूद्वै नास्ति, न
हि भाषां पति भारविष्यतीतिस्मन्मना, यत्र पुनः सम्भवाभा गारविष्यतीति तत्र पलायनमेव,
एतदर्थपरिज्ञानादेव विमुखाः, एतच्छरीरश्रीर्यं तेषां निरुप्य वाचनिकं औषं निरुपयन्त्यसंयुग-
विकल्पनेरिति, विकल्पनं स्वश्रीपाविष्णुरावाचय, वदपि न संयुगे, केनापि सह वदा न मुद-
संयोगसद्वैव विकल्पनं, एवं देवान् दृष्टवित्ता मुखायांश्वर आहुः, अस्ति हरिः शूरः, परं कस्यापि
स सम्मुखो न भवति, यत्स्वेकान्ते तथैवपरिहास्यति हरिरिति तस्य सम्मुखो भवतीति
स्वविषये यथाश्रुतमेव, पत्न्यांरं श्रीतुल्यता निरुपयति, सर्वैरक्षान्ताकलं निरुपयति, यतो
दुःखितिविषये शीर्षादिरहितेषु तस्यापि भौमो निरुपयितः, अस्ति च त्रिपुरान्तकः शूरः, सोपि
सर्वदा वनवासी तपस्वी, न हि वनस्थतपस्वी कस्यचिद् द्विष्टो भवति, अतस्तत्त्वात् ॥ ३६ ॥

किमिन्द्रेणापवर्षीयेण ब्रह्मणा वा तपस्यताम् ॥

तथापि देवाः सापत्न्यास्तोपेया इति मन्महे ॥ ३७ ॥

ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३८ ॥

यथामयोद्वे सनुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रुद्रपदश्रित्तिस्तितुम् ॥

यपेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बलवलो न चाक्यते ॥ ३९ ॥

मूलं विष्णुर्हि देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥

तस्य च ब्रह्मणेविभ्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ४० ॥

देवेन्द्रस्तु यपि द्रव्या तपाप्यस्वकीर्यैः, अन्या वजादियाभ्यां कथं कुर्वत ? ब्रह्मा यपि
पद्मम् भवति तथापि ब्राह्मण एव तपस्वी, एवं वयपि सर्वे देवा भयमयोजास्तथापि राजनीति-
विचारेण ते नोपेया इत्याहुस्तन्पापेति, देवानां देव्यानां च सापत्न्यपरित कस्यपदाभादाः
सर्वे निष्प्रातनास्ते शून्य एव परस्परं भवन्ति, अतः सत्येन्द्रेपित्वाद यदेव ते पुत्रा भविष्यन्ति तेन
मारयिष्यन्तीति नोपेयाः शीघ्रदशायावेव भारणीयाः, अपयपौ भवति न वेति विचारका
आनन्ति एवं तेषं मन्महे ॥ ३७ ॥

एवं माशस्तपं नीतिं चोपेया किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायाद्वाहृत इति, यदेव देवानां मूलं
भविष्यति तस्यैव खनने नियुङ्क्ष्वास्त्रावय, अनुव्रतानिति, योगेन कस्या च सर्वथा मन्व-
मनुव्रता वर्षं, मूलमेषं नक्तमं खननं च मध्ये ॥ ३८ ॥

उपेक्षणां को दोष इति चेत् तदाहर्नोपेक्षितः, आत्मनो रोगो ज्वरादिरङ्ग आचिर्भूतस्तपनास्तप्य
यदि स्नानभोजनवादिनं कुर्वत तदा रुद्रपदः संश्रित्तिस्तु न शक्यते, अङ्गमेव नापापि,
सदेवेनापि तज्जनेने सक्षिणौ चिन्तित्तायथा, अनेन सम्पन्ने विषयाने कथं भारणीया इतिज्ञा
निवारिता तेषां सर्वनाशकत्वादिति लौकिकप्रापकत्वेन निरुपयि, वैदिकप्रापकत्वेन दहान्तामर-
वाह यपेन्द्रियग्राम उपेक्षित इति, योगिना परबुद्ध्यां साध्य इन्द्रियसमूहो नोपेक्षणीयः,
तेषामुपेक्षणा'भित्तिवैर्विषयाहृति' इतिन्यायेन सर्वनाशो भवति, प्रबलं चेदिन्द्रियं पञ्चाभिधारयितुम-
नार्यं यदैक्षिण्युष्यिकनाश एवाम्यां तथा सर्वनाशो देवेदेव्यानां, वदाह रिपुर्महान् बलवलो
न चात्पत इति, महान् स्वापेक्षयापि स्वरुपाः ते चेत् सम्बद्धता भवति तदा बालवितु-
मप्यस्यना अतो नोपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

मूलमाह मूलं विष्णुरिति, देवानां मूलं विष्णुः, विष्णुमया देवाः, सच्चयुषा देवाः,
तस्यापिपुत्रा तु विष्णुः, इमां युक्तिं दिशश्च आह, यत्कान्तेनापि देवानां मूलं विष्णुरित्याह
यत्र धर्मः सनातन इति, धर्मो यमादिः, स तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्तमकाः, स केवलं
वेदोक्तः सनातनः, 'तामि धर्माणि प्रथमान्याह' इतिमुनेः, यद्वाभावे देवानां भवयानाह
यतो देवानां मूलं, स च स्वदेवताविषयः, तस्य च देवता विष्णुः, 'यतो वै विष्णु' इतिमुनेः,

(२) श्रीतुल्यचामरचरणप्रतीतः श्रीतुल्यचामरचरणप्रतीतः प्रकाशः ।

तस्य चेत्यनानेनेति, इक्षिणाया भार्गवविरुपेण, तस्येति, यत्स्य, तथा च विष्णुदेवयोर्ल-
क्षितयोर्पय इतिभावः, पञ्चानन्ताः पञ्चात्मको वेति, वेदात्मको यद्वात्मको गवात्मको विद्यात्मकस्व-

तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥
 तपस्विनो यज्ञशीलान् गाव् हन्मो हविर्दुष्टाः ॥ ४१ ॥
 विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सर्वं दमः शमः ॥
 अद्धा दया तितिक्षा च कतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४२ ॥
 स हि सर्वसुराध्यक्षो समस्तद्रिह्य युहाशयः ॥
 तन्मूला देवताः सर्वाः सेववराः सचतुर्मुखाः ॥ ४३ ॥
 अयं हि तद्वेषोपायो यष्टीणां विहितनम् ॥

न केवलं तस्य निवासकालं कित्वापराधवधि, तदाह पञ्चैति, यत्र विष्णोः सनातनो धर्मः, 'यस्मैवमधुरच्युत' इतिवाचयात्, यस्यालौकिकैर्नैदिकदेवानां मूलं विष्णुः, तस्यापि मूलमाह तस्येति, चकारादेशानामपि, ब्रह्म वेदः, मातो विप्राश्च तपो यज्ञाः सद्रक्षिणाः, यथायं वेदः, हविरेकत्र मन्त्राश्चैकत्र, द्विविधो हि धर्मः, गृहचिन्तित्वात्मकः, गृहत्यागको यज्ञो निवृत्त्यात्मकस्तपः, सद्रक्षिणाः दक्षिणा यज्ञस्य भाग्यं, अनेन गृहपतिर्मेवं तस्योक्तं, पश्चात्को वा मूलत्वेन निरूपितः, अनेन द्वयं मूलत्वेनोक्तं ब्राह्मणा गावश्च, तत्र इदृशयो गावो यज्ञकर्तारस्तापस्विनो वेदविदो ब्राह्मणाः ॥ ४० ॥

तेषां सननमाह तस्मादिति, सर्वात्मना लौकिकैर्नैदिकसाधनैः स्वतः परतः साक्षात् परम्परया च यथैव ते निवृत्ता भवन्ति, ब्राह्मणानां विशेषणं ब्रह्मवादिनो वेदवेदायैवेति, उभयविधं च कुर्वन्तीति, तपस्विनो यज्ञशीलाश्च, हविर्दुष्टाः यषोदोग्रयो गाः, हनयान्तोलैटि बहुचपनं हन्म इति ॥ ४१ ॥

एवं विष्णुमूलत्वेन ब्राह्मणगणां निराकरणं निरूप्य भगवच्छरीरत्वेनाप्येवम् निरूपयन्ति साक्षान्निराकरणाय चित्रा इति, चित्रा गामश्चकारादन्यान्वप्यभिति, वेदाः, चकारादज्ञानि ब्राह्मि वा, तपः सर्वं दमः शम इति ब्रह्मवर्षायाश्चत्वार्षाः, तपः शरीरो र्षः, सर्वतः वाचः, दम इन्द्रियाणां, शमोन्मत्तः करणस्य, अद्धा सर्वैश्च, दया च सर्वेषु, तितिक्षातिव्रतसहर्षः, एवं दक्षविषो द्वावतारः, क्ववदोसहस्रव्याता ज्योतिष्टोमादयः, एते सर्वे सर्वदुःसहर्षवर्णवतस्तनूः, तस्माद् विष्णोः प्रयत्नः प्रतिष्ठितः ॥ ४२ ॥

उपसर्तस्तस्य मूलव्याहर् स हीति, 'सकृत् कार्यसम्पत्त्य' इतिन्यायाद् गौणानां देवानां निराकरणं व्यर्थं पूर्वोक्तमायेव सर्वसुराणां विष्णुत्वाव्यक्षः प्रकृतः, किञ्चान्ये देवास्तावदाहुरान् न

(२) श्रीकृष्णोच्चमचरणप्रगीतः श्रीशुचोचिनीष्टिगण्योः प्रकाशः ।

आत्मको विष्णुश्च वा देवानां मूलमैतर्थाः, अकारान्तोऽयं अप्रमेयमूलमिहाहुरनेनेति, मूलनिरूपकान्ये-
 नेत्यर्थः, तर्कं इत्यत्र 'अत्राद्वैतीश्याना गावमेति, एवं व्याख्यामिश्रकोस्तस्मात्तद्विधेति बोध्यम् ॥ ३९ ॥
 तस्मात् सर्वात्मनेत्यप्योभयविधमिति, कर्मज्ञानात्मकं वैद्यार्थं, हनयान्तोलैटि, तथा च 'कृतात्मतापीये कृतामनस्य' वेत्सुश्यामनामननकरूपमप्य एव तत्कण्ठज्ञानार्थो हन्म इतिप्रयोग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 चित्रा इत्यत्रान्यान्यप्यभिति, हविःसाधनाति व्रीदियवादीनि, अचपदमुल्लङ्घकं, तथा च वाचानि दक्षिसापनानि तावन्ति ज्ञातव्यानि ॥ ४२ ॥

अ. ४. श्लो. ४४-४५.] श्रीतित्परीयं भास्करोऽयं भगवत्किञ्चान्यप्यभितिर्निर्भूयिता ।

एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह सम्मन्त्र्य दुर्मतिः ॥
 ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशादुतोसुरः ॥ ४४ ॥
 सन्दिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥
 कामरूपचरान् दिव्य दानवान् एहमाविशत् ॥ ४५ ॥

द्विपणित, कदाचित् सदागतोपि लक्ष्ये, हरिस्तस्मिन्निद्रेष, मारयितुमपि न शक्यते साक्षाद् यतो युहाशयः, युगेन्मत्तः वा तिष्ठतीति, मध्यस्थत्वं च न लौकिकमध्यस्थ किन्तु मूलभूतोपीत्याह तन्मूला इति, श्रीलक्ष्मणयोग्यगणनाः, महादेवस्य ब्रह्मणश्च स्वतन्त्रवानासहस्रव्याहःसेववराः सचतुर्मुखा इति, अतो विष्णोः प्रतीकारः कर्तव्यः, प्रतीकारश्चर्षीणां निराकरणमेवेत्याहावमिति, कपिपदेनैव सर्वे यनां उक्ताः ॥ ४३ ॥

एवं तेषां वचनं श्रुत्वा किं कृतवानित्याह दृष्ट्वाहवमिति, ननयं तत्रिणो ब्राह्मणप्रलकः कथं ब्रह्महिंसां रित्तले मेने ? तत्राह दुर्मन्त्रिभिरिति, एते दुष्टा मन्त्रिणः, पर्यवसानदोषवर्धना-
 भावात्, तैः सह सम्मन्त्र्य मन्त्रणां कृत्वा दुर्मतिर्जातः, युद्धया हि सर्वनिर्णयः, युक्तिनावाकस्तु दुःसहस्रतज्जपि मन्त्रित्वेन युहीतः, अत एव ब्रह्महिंसां स्वस्य हितत्वेन मेने, ननु दुःसहस्ये कथं स्वाभाविको भारोग्रया जात इति चेत् तत्राहासुरः कालपाशोनाबुतश्च, असुरत्वात् स्वभावदुष्टः कालपाशावृत्त आपद्रुस्तः, आपदि सर्वमुद्रित्वाको भवन्ति, तत्रापि कालपाशा-
 पदाग्रां यत्पापदा निरूपिता ॥ ४४ ॥

एवं बुद्धिर्द्वेधां याने चेत् कृतवानित्याह सन्दिश्येति, साधुलोकस्य कदने पीडायां कदन-
 प्रियान् स्वतोपि कदनेच्छन् कदनकरणाथं तत्कालप्रयत्नानुरूपपाशान् दयादिस्वव्यादिद्वय-
 स्वविषयव्यतिषये च कामरूपचरानां सर्वेभ्यः सामर्थ्यसम्पन्नान्, दानवार्तिभिः, कुराज, राक्षसगणैः
 दानवयवगणैः, स्वएहमाविशत्, यथोद्धवे कथिदः प्रभोः स्थाने गतो दर्शनमेव न शानुपावत्,
 एतद्वयं युद्धं भवेन्नृप ॥ ४५ ॥

(२) श्रीकृष्णोच्चमचरणप्रगीतः श्रीशुचोचिनीष्टिगण्योः प्रकाशः ।

स हीत्यत्र युहाशयार्थमूलस्य इत्यादि, युगे मेने काले वा स्यात् 'युहां त्रिविधा'विति-
 श्रुत्यान्तःकरणे वा, तथा चान्तःकरणस्ये यवपि समपि वन्ते तथाप्यन्तःकरणस्याधुलेन नित्यत्वात्
 तन्मध्यवर्त्यं परमसुखीरपतरो नित्यतरथ कथं त्रीत्यर्थः ? यथा मारयायं निचारे क्रियमाणेनाःकृष्ण-
 हृत्विद्यादिपराशरवृत्तिरुदितः स्यात्, यथा स्वदेहप्राप्तं विना सान्दानमप्यवर्तिमाणं न भवतीति
 यदा तं तथाकर्तुमुद्यतः स्यात् तदा एवं सर्वं सतः यथावत् कं मारयेदिति सोऽप्रीतिर्वाच्यं इत्यर्थः, प्रतीकारं
 इति, श्लोकोः प्रतीकारः ॥ ४३ ॥

एवमित्यत्र मन्त्रित्वेन युहीत इति, दुष्टो यदि दुष्टत्वेन युहीतस्तदा तत्तत्तत्तया न बाधको
 मन्त्रित्वेन युहीतस्य तु सर्वथा बाधक इत्यर्थः, मन्त्रित्वेनेतिविधेति तत्रैतर्थाः, एकत्वैवेयं व्यसत्या बहूनां
 तथात्वे तु किं दकन्यमित्यभाक् ॥ ४४ ॥

सन्दिश्येत्यत्र सन्दिश्य इति, विषये देहे ॥ ४५ ॥

ते वै रजःप्रकृतयस्तमसाऋचेतसः ॥
 सतां विद्वेषमाचेरारादागतमृत्पवः ॥ ४६ ॥
 आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥
 हन्ति श्रेयांसि तर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४७ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ते च ततोऽधिकं कृतवन्त इत्याह, वै विद्वेषन्, ते स्वभावत एव रजःप्रकृतया, राजस्याः
 कृरा भवन्ति, आगन्तुकेन च पुनस्तमसाऋचं चितं येषां, पूर्वसिद्धिविकेनाधारं तस्य, रजस्तमो-
 र्भ्यां व्यासाः सात्त्विकान् विद्वेषन्, अतः सतां विद्वेषं विधेयेषु देशे बस्यन् तादृशमुपदे-
 यधन्यादिनाशनमासमनाचेरः कृतवन्तः, अनेन तेषां स्वरूपतोन्नतकरणमायाद् भवेत्ततोऽपदे-
 कृतवन्त इत्युक्तं भवति, ननु स्वाम्याज्ञातोऽधिकं किमपि कृतवन्तस्तवाहारादागतमृत्पव इति,
 मृत्पुत्रास्तथा कृतवन्तः, विकृतो ह्यन्यथा करोत्येव ॥ ४६ ॥

मायर्पयैतत् कारितं सर्वनाशार्थमिति ज्ञापयितुं महदतिक्रमस्य कल्पाहायुः श्रियमिति,
 जीवानां पदं उच्यते गुणैः, तदभावे मायप्रकृत्याऽप्यहं, तत्र प्रथममायुः, जीवतो हि सर्वं
 भवति, ततः श्रीः, स्पष्टस्वस्या उपकारः, ततो यशः कीर्तिः, ततोऽनारब्धो धर्मः, ततः
 साध्या लोकाः स्वमादयाः, तत्र लोके सर्वा एवाशिषाः, चकारादैरिष्टा अपि पुनश्च यः, एवकारेण
 सर्वथाभेदासीद् भवति, अतो यस्य यदधीष्टं तदेव नाशयतीत्युक्तं भवति, अन्यथा गणितायेव
 तस्याभीष्टा न भवेत्तुल्यदेष्टेयं वेदितमिति महदतिक्रमः किं कुर्वन् ? अतो यत्किञ्चिदेवाभीष्टं
 तदेव हन्ति, लोकादिहास्तु गणिताः, अनुक्तसर्वसङ्गुहार्थं सर्वोपाति, पुंस इति, स्वतन्त्रस्यापि
 महतो भगवदीयस्यातिक्रम उल्लङ्घनं, महत्त्वं भगवत्स्वमन्यादेव, अन्यथाप्राप्त्याप्त्यस्य कर्म
 महत्त्वं स्यात् । एवं भगवत्परित्रासिद्धयर्थं मायकार्यं निरूपयन् ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतबुधोपनिषां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितानां दशमस्कन्धविवरणे
 चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

(२) श्रीबुधोपासनाचरणप्रणीतः श्रीबुधोपनिषदिटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ते वै रज इत्यत्र नानेवादि, अनेन लोकेन तेषां दुर्भिक्षिणां स्वरूपतोन्नतकरणमायास्य, अन्त-
 र्गणं हि वैचारिककार्यत्वात् ज्ञानवन्तत्वाच्च स्वराष्ट्रात्मिकं तात्त्विकानाशय रवोरुत्पत्तेः स्वतन्त्रस्य
 तस्य धर्मो ज्ञानं तमसा ज्ञानमायनाशाद्वर्तते नाश इति तथेति भावः ॥ ४६ ॥

आयुःश्रियमित्येवमाद्यैः सर्वनाशार्थमिति, सर्वदेवत्याचार्यं, समाप्त्येवमित्यादि, एवं
 प्रभेदेन यन्मायकार्यं सर्वज्ञात्मकं निरूपितं तद्वन्नलोभनिरुद्धस्य चत्वरिञ्च सर्वधर्मशुद्धयर्थं तसिद्धयर्थं
 हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभगवद्वन्द्वनचरणैकान्तश्रीबुधोपनिषत्तुल्यप्रीताम्बरविरचिते दशमस्कन्ध-
 बुधोपनिषदिटिप्पण्योः प्रकाशे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीयोगीश्वरबद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिका

सा च श्रीकृष्णस्य-वाक्येति-वैश्वानरावतारश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यमकटित-

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धश्रीबुधोपनिषाः सर्वज्ञ-कृतकृत्य-

हृदीभरद्वाभीयोगिगोपेश्वरजितुता

व्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

शास्त्रीत्या बुभुत्सुबोधिका ।

सा च श्रीकृष्णस्य-वाक्यति-वैशानवान्तार-श्रीमद्ब्रह्माचार्यमकटितश्रीमद्भामवतद्वय-
स्कन्धधीमुचोचिण्याः सर्वज्ञ-कुलकुल-हृदी-चरत्-श्रीयोगिगोपेश्वरचित्कुला न्याक्या ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीकृष्णाय नमः । १०-१-का. १. ननमाभ्यावे चिद्व्यामोहिका शक्तिरुका ।
उत्थास्तमोरूपमायायाः सर्वथा वरणं वाक्यते 'घोसा सेन सदा निरस्तकुलक'त्वात् उदुक्त-
निरोधेन भवतीति वस्तुनिर्देशनमस्काररतमकं द्रष्टुं 'वेदवेदान्तसारं श्रीभागवतं'मिति
श्रीभाषवतमाहात्म्यान्मद्ब्रह्माधिरुः न मामसीति । नमनसिद्धान्तः पक्षमस्कन्धात् । तापि-
नीयप्रसिद्धमगममिति वेदान्तसारम् । वस्तुसारं वैदिकम् । हृदयं हृदि अपं हृदयमिति
छान्दोग्ये । हेः स्रुरिति छान्दोग्यीयम्युत्पत्त्या व्याकरणम्युत्पाधिभावे हृदयमिति साधयति ।
अथ हृदयमित्यत्र प्रकारे लुक्, चेर्लुक् वा, इकारेण गुणः । हृदयं शेषः तस्मिन्निवर्तमानः ।
हृदय इति सप्तम्यन्ते तु वेदान्तव्याकरणे चेर्लुक्, हृदि हृदये अपं शेषः तस्मिन् । हृदादि-
म्युत्पत्तिस्तु हरति त्रियते वा ह्रोः पुङ्गुको वैति क्वयः बाहुलकात् केवलोपि इक्
हृत्, उदाहृत् हृदय इति । कृष्णनिषिद्धे वनस्त्रयं शेष, तस्मिन् धन्दायसाधारणे ब्रह्मणि
शेषे धन्दात्मके उद्व्यस्तोऽनन्तरूपेयं । 'एको रुद्रो न द्वितीयाय उक्ते' इति श्रुतेः । मेदान्वये
तु 'पञ्चान्तःकरणं चित्'मिति वाक्यात् हृदयाधिकरणके शेष इति भवति, स न टिप्पण्यात्,
अपं भक्तिजनकन्याकरणे, अमेदान्वयस्तु उदाहृत्वा शास्त्रीत्या बुभुत्सुबोधिकायामपीति
हेयम् । तादृगे श्रीशुक्लके यो लीलाक्षीरान्ध्रिः निर्धर्मकत्वसारः, उच लीला निर्धर्म-
कत्ववारिका । क्षीरं सर्वप्रतिष्ठस्थानम् । 'यस्यै सर्वं प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः । अन्ध्रिः मत्स्यं
म्युत्पत्तेः, आपो पीयन्तेऽभिधित्यभिः । निरुक्ताव, निरुक्ते सत्यं जलनामसु पठितम् ।
'ब्रह्मस्यपारे नृबनस्य मत्स्ये' इति महानारायणात् । तत्र आश्रयिनम् । ज्ञानं श्रीभाषवतकृष्णम् ।

१. अत्र योग्यतयाऽस्मिन्पदार्थेतिर्निधित्वं, वस्तु व्यक्तोपपत्तयामितिर्निरूपणं न प्रसज्य ।

‘ज्ञानमार्गं परं ब्रह्मे’तिवाचयान् इति वेदान्तसरूपतत्त्वप्रलम्बितम्। अथ ‘नित्यो निष्कलङ्को निराकृतो निर्विकृतो निराजनः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति’ इति श्रुतेः। एवं कर्मिण एव धर्मरूपेण आदिर्भाव उक्तः भक्तवत्सलत्वात्। न दृष्टादिरूपधर्मैः नवमाध्याय-सुप्रोचिनीटीकोक्तैः। तत एव। ‘स च विष्णोरेवंविधवाभावे नोपपद्यते, अतो विष्णो रूपत्वे-इदं महत्तः सद्। तदुक्तं संश्रितायां’ विष्णोः कर्मणि पश्यते’ इति। तथा चैवं उपोक्तं केन विष्णोरिति भयतरोपीति भक्तमनोरथप्रतिः। अत एव दिव्यवर्णां देवाधिकार्यकलीला-धीराग्निः पुष्टिरित्युक्तम्। मत्तुल्यधरणे भक्तविशिष्टकलसं पुष्टिमागीयसं श्रुत्येत्वात्। किञ्च पुष्टिर्नृपदेवो विपरीता। ‘स इये सत्याः कथा अनुवाचिषाणां’ इति छान्दोग्यदह-विद्यायां पर्यादा। असम्भ्रमज्ञाने श्रीराष्ट्रविचरणकफेणसत्राधिपानश्रुतिप्रतिपासत्सम्। न हानन्तः दोषः परिच्छिन्नश्रीराष्ट्रयो सम्भवति। पुष्टौ त्वनन्ते श्रेणे परिच्छिन्नः श्रीराष्ट्रविः सम्भवतीति ‘उ इये सत्याः कथा’ इतिश्रुतिप्रतिपास्यत्वमसीति विवेकलेन वेदवेदान्तसारे श्रीनारायणे भदानारायणवद्धाने ‘सकृपलक्षणं सत्यं ज्ञानं’ मिलनं हीलाधीराग्निपरित्यागकारकं ज्ञानं ‘सत्यं ज्ञानं’ मिलत्यर्थः। निर्विपरकज्ञानामावात्। न ‘चायं पट इति ज्ञाने विषयवा-सम्बन्धोऽत्र त्वदेवसम्बन्ध इत्यपि सत्यमिति वाच्यम्। सत्यप्रकाशत्वाद्यर्थभेदेसम्बन्धा-देकसत्त्वाच्च। ज्ञानात्मकं जगदितिचरे पटसं ज्ञानत्वाच्च। अनन्तं तु ‘इदमे येने’ इत्यत्रो-क्तमेव। सन्निवेशस्तु पटकर्मण ज्ञानमार्गे ‘देवस्तुर्वो विदुः स्मृतः’ इति श्रुतेः। नकिमार्थं ‘सर्वे सर्वमेष सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इति श्रुत्यनुसरणार्थं तन्मन्त्रस्य शेषरूपत्वेन श्रव्या-दिरूपत्वाद् यथाभक्तिं ह्युपासीदिक्रममाश्रित्य सन्निवेशः। पुष्टिपर्यादाभ्यां विरुद्ध-धर्माश्रयत्वं ब्रह्मधर्म उक्तः। शिवे पाशुपतज्ञां समागच्छं। नारायणे वेदशास्त्रम्। इन्द्रप्रयोगो ज्ञापयत्युक्ताने इत्यर्थं प्रयोगव्यमिति। ‘कर्मणि इन्द्रं न्यसि पात्राणि प्रयुज-को’ति श्रुतसंज्ञत्वं। अतः परं सर्वोपनिषदो ज्ञानवदपि सत्यपलक्षणे निविष्टमिति तद्वत्माहुः लक्ष्मीति। तेन ‘वनेत’मिति श्रुत्युक्तं रूपं पूर्वमुक्तम्। ‘यदेव विषये’ति श्रुत्युक्तमुपपत्तये। लक्ष्मी राधास्या। ‘तान्मौ ब्रह्माविषयार्थवेन जगत्वं गतौ। तपोमेहे महालक्ष्मी’रिति पात्रात्। राधाधर्मिणीरूपे उत्सवप्रवर्तनेति। इयं ब्रह्मानन्दरूपा। श्रीराष्ट्रेष्वधरमाभ्यां मयेने वास्तव्याधिदैवताभ्यां आपार्यान्तदैवताभ्यां वरमाभ्यां श्रीदार्थनारायितापिभौतिरुद्वैतैर्वैः सम्बन्धादाध्यात्मिकाध्वानन्दरूपा श्रीराष्ट्रेवर्जता। भक्तिभ्यां ताता भक्त्यापि। अत एव नाथरे लयः, भक्तवात् सत्सङ्गीलाशाग्निः, सेव्यमान-मिल्यतमनेषदं ज्ञापयति सार्थं सलघामाभावं सेवत इति। अतः परं धर्मादन्विताया श्रीराष्ट्रसकृप इति महाप्रसन्नवतेन बन्धकृपातामाहुः कलानिधिमिति। श्रुवा गोइक्षी

तसामन्याः कला निधीयन्ते इति। पुष्टोचमोऽवतारी अयोधजन्मेषुको दृश्यत्वेवि चन्द्रस्य विरूपत्वात्। ‘यस्यातं तस्य मत’मिति श्रुतेः। अवतारभतुःपणिकलानिधिः कला अन्वये मिलेयमिति बन्धे निधीयन्ते वेनादित्येन सोमि कलानिधिः। ‘सर्वं जात्मा जन्मवत्सत्पुष्ट’मिति श्रुतेः। तेन द्वितीयपदस्ये ‘अन्तर उपाये’रित्यधिकारे योऽपिपुष्टलक्ष्य-सिद्धिः। छान्दोग्योपयोगीकलविद्या सद्रूपदीता। एतेन प्रथमतो मुद्रस्तुवसंभवं भाविदं ‘लक्ष्मी राधा सत्ता यमुनासिन्धु श्रीसाग्नियो धुरात्रेय न’ इत्याचार्याः। पूर्वापर्यादं वक्तव्यम्। ‘जगत्पुष्टं पुष्टं पूर्वं’मितिव्यापयत्। ‘क्यातोऽभ्यां पुष्ट’रित्युक्तार्थाः। हीलाक्षीराग्नि-शायी सत्यम्। लक्ष्मीः क्षी धने च। कलानिधिः पुष्टः ज्ञेयो वा। ‘नारायणाद्गोनायत’ इति नारायणोपनिषदः। कर्माणि भक्तमनोरथपदकाणि। तथा च बृहदारण्यके. साकारं ब्रह्म, ‘यदेकमन्यकमन्यरूप’मितिश्रुतेः। ‘अविनाशी वा अरे अयमात्मा’नित्यमितिश्रुतेः। तेषु तेषु च महत्त्वदीत्या निधीयन्ते। तथा साधनेः श्रद्धादीपविनाशीयद्वैतद्विहंगम्। सगत्तद्वैतस्य राजस-वामेतद्वानविषयस्य सात्त्विकज्ञानेनापाकरणत्वात् सात्त्विकज्ञानमन्यविषयस्यद्वैतस्य सिद्धिः। ‘यनेतीवानुद्वृष्ट्य’ नेह नानासि किञ्चने’ति बृहदारण्यकात्। ननु कृष्णमूर्तिर्गोपाल-तापिनीये कृष्णोपनिषदि च, किञ्च द्वितीयस्कन्धे सिद्धान्तमन्येभ्याये चतुर्हंसे रूपशकमिति ब्रह्मप्रकरणे च सर्वस्य पाणिषदान्तात्वादिरूपमिति वदित्वाप्य हुन इदं नारायणरूपमुच्यते ? उच्यते। ‘कृष्णमूर्ति’रित्यादिनोक्तकथनम्। यदुक्तं ‘ब्रह्मप्रकरणे’ इत्यादि तनु पुष्टविद्या-वामित्युक्तस्तुल्यमिति नापार्यसिद्धिः। किन्तु ‘सोऽश्रुत’ इतिश्रुत्युक्तविषयिचनेनोपविश-परब्रह्ममिति। परत्वं न विषयिचने, यथेतिपात्रे, सत्यज्ञानानन्तविषयिचनस्य सत्यप्रलक्षणस्य। किन्तु अन्यकात् कलकृतं देवकृतं च परत्वं। तेन पुष्टविषयोकेषु पुष्टा वासतिग्युरप्ये-सिद्धिः। न तु सदस्यमिति। अस्य व्याख्यानविधानोऽप्येतिप्रत्योक्तस्य च तथा सत्त-सरूपाणां च तदुपासकपुराविदनुसृतव्यापार्यमार्गीयविशेषपरत्वेन सकलसाधारणरूपत्वा-भावात्। ‘नमामि इदमे येने’ इत्युक्तस्य सकलसाधारणम्। ननोपेक्षेय किञ्चिद्वै वक्तव्यम्, मूलस्य ‘वतो वाचो निवर्तनं’ इति निषेधादिति चेन्न, ‘मण्यं ज्ञात’त्वेना‘चार्यवात् पुष्टो वेदेति’श्रुत्या चात्र सिद्ध्यति। अस्य व्याख्यानविधानोः उपद्रवकामिवविशेषकविधानोऽप्य-ज्ञातवैषय्यप्रसङ्गात्। तेन ‘यदेकमन्यकमन्यरूप’मितिश्रुताविदं मूलरूपमन्येयं रूपेण। अत एव ‘नारायणममो गुरौ’रिति गर्वाभावपक्षः। योगसाधारण्यं तु कृष्णत्वेन प्रतीयते। अतः साकारः। वेनापाचार्यसं वृत्ताक्षीये रूपे तात्पर्यं ज्ञापये। ज्ञेये पाशुपतं शास्त्रम्। हीलाक्षीराग्निश्रान्ति वेदवेदान्तशास्त्रे सगते। ‘लक्ष्मीसहस्रलीलाग्निः सेव्यमान’मित्यत्र शास्त्रयोगी शास्त्रे सगते च शास्त्रं समागच्छं। तथा ‘प्रथमो यस्तुः क्षरो तातो ब्रह्म

तल्लक्ष्यवृत्तये। अयमचेन वेदवृत्तं शरत् तन्मयो भवेदिति शुल्ल्या इदमभिचक्षेपो धनुः प्रणवत्वात्। स च नवीनभाषजनक इति भक्तमनोरथेनाभ्याचार्यनिलक्षणा वृत्तनाश आवाहकदुग्धाभा इति लीला वदुः क्षीराभिः। क्षीरम्। वक्षिस् सर्वं प्रतिष्ठितं भवतीति सर्वार्थयोग्यः अचिच्छन्दो रंजः। तदा क्षापी नारायणः तत्समाः कृष्णश्च, स च शक्तीः दाययिना सन्मयुक्ता कृत्वा तत्कक्षीलानुक्तलक्षितिकृत्वा वा कृत्वा। अयमर्थः। पर अलम्। लक्ष्यं ब्रह्म। नारं अयने वस्य तत्। अयमस्यः प्रमादहितः तेन अयमादेनेति वा। एतद् बलवचनोपलक्षणम्। 'आयमात्मा लक्ष्मीवेनेति श्रुतेः। एवं भक्तिमार्गानुसारेण। वेदवृत्तम्। व्यथ तादने उच आषाते। आपात इति हन हिंसात्म्योऽरिखस्य रूपम्। अतः प्राह्वम्यमित्यर्थः। शरो लक्ष्ये लक्ष्यप्रभुर इव मंदप्रभुरो भवेत्। तत्सत्त्वत्वानुब्रूहे तम्प्याविर्भावो पुंश्छिडीला आहुः लक्ष्मीसहस्रैः। तेन पुष्कलुपवः। उचरार्थं मर्यादापमा 'यदेव विजया करोति श्रद्धापोषिण्या वेति श्रुत्युक्तं सेवनसूक्तम्। पूर्वाभिं ह 'उत्पेवं वेदासुवचनेन'त्युक्तं ज्ञानमित्युक्तम्। ज्ञानस्य भक्तिरिति तेषाभिः। 'ज्ञानं किमेति पथराधे भक्तिज्ञानयोः सामानाधिकरण्यात्। भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात्। पूर्वाभिं मनसि सर्वतो निश्चयन्त्यापारे स्वयम्पुलक्यनिजसुखासुखरूपकलङ्कान्मूक्तम्। तेन 'ज्ञानी त्वात्वेन मे मत' इति ज्ञानी पूर्वाभिं, उचरार्थं तु 'ज्ञानी चेद् भजते कृष्ण'मिति भजनसूक्तम्। 'तदसलीलाभि'रित्युक्तया स्वमार्गोपि तदन्तर्गतः। 'भूलेक्ष्मीः सुवर्लेक्ष्मीः सुभः कालकर्णा राजा महा-लक्ष्मी'मिति सर्वस्य लक्ष्मीरूपत्वात्। तदिदं स्वमार्गभजनं भक्तिरित्ये उक्तम्। सख्यान्तर्गतो मेदः 'अविभक्तं भ भूतेषु विभक्तमि च सितं' इत्युक्त्यात् परेपि हेयाः। अतः सेव्यमानम्। सेव्यसेवकभावस्य श्रीज्ञानार्थत्वत्वात्। 'यदेकमण्यकमानन्तरुप'मिति श्रुतेः, सर्वतः पाणिपादन्तत्वेनेकक्रीडासाधनमधीरदितं वायुत् तावदेकमिति स्वयमधिक्ये। ज्ञास्वीयकवन्तं। अतो 'यत् त्वस्य सर्वमानीयभूत् तत् केन कं पश्ये'दित्यादि केन भिन्नेन कारणेन कं भिन्नं कर्म आत्मानम्। ननु षटपटवृत्त्युक्तसुखानुसुखान्त इति ज्ञाने बहुत्वप्रतीतिः। बहुत्वविशिष्टकृष्णादिनिष्ठा वर्तमानोपपन्नसुखान्तरादयो न्यायतः। अकर्मकत्वेन कृष्णादिनिष्ठमेव फलमिति चेत्। राजसविज्ञानविषयत्वेन बहुत्वस्य अमरसंख्यज्ञानविषयत्वात्। साच्चिक्-ज्ञानविषयत्वे तु एकमेव ज्ञानम्। गीताभाष्यात्। 'प्रवर्तते यत् स्वसमलसोः सर्वं च मिथं न च काष्ठविक्रम' इत्यवस्थितवतात्वात्पे मिश्रतत्त्वनिर्गेषेन द्युष्टतत्त्वसम्भात्। अत्रुता 'नारायणस्या वेदा' इत्यादिबहुश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन 'नारायणस्यपमः सुदुर्लभः प्रज्ञातात्मा कोटिपन्वि महासुम' इति सप्रभात्। भक्तदीर्घम्योषितनारायणपरायणपदौर्लभ्येन नारायणो-

१. उचितशुभकल्याण इति। २. ज्ञानेन। ३. महाप्रकाशम्, मन एव आत्मा। ४. नोपयोग्यम्, अतीतिक्रमे ज्ञानेन भगवत्पदं।

त्कर्मणि 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतेर्योऽस्य इतिनाशः अन्येभ्यश्च वाक्येभ्यः स्रज्जात-नारायणस्यं महात्मस्यमतेन चन्द्ररूपं तैत्तिरीयश्रुतेराहुः। किंचात्तत्प्रत्यक्षाभ्यां सर्वं स्मृतिप्रत्यक्षादुपेयनाहः। नाश्रमाहुरोपेन धर्माभिरित्यभिमाहः। विराजनाहः कला-निधिमिति। श्रुत्यनुसारेण कृष्णमाहः। तदिदं। 'गृहं ब्रह्मणि वाहय' इतिवाच्यम्। तथा च श्रुतिः 'अभिज्ञानं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानम्'मिति केनोपनिषदि।

१०-१-का० २. नन्वाचार्यकृपाभावे आचार्यसन्दर्शितमामृतमर्षेणाह तदर्थं कृपा-ज्ञापकः स्वासुभाषो वक्ष्य इति चेत् तत्राहुः चतुर्भिश्चेति। चतुर्भिरप्यर्थव्यतुर्भिः प्रक-रैः पुनश्चतुर्भिः प्रकरैः पुनःक्रियाः। सात्त्विकदामनतःकरणप्राप्तायाश्च प्रमायापेक्षा 'मनसैवाहुरष्टम्येवतदमर्षेण श्रुतिमि श्रुतो सातवारोक्तोः। तर्हि सर्वेषां मनसा दर्शनं स्यादिति चेत्, महतामन्तःकरणं प्रमाणं प्रमाकरणं न त्वन्मःकल्पमात्रमिति पयोद्वजबाल-क्रीडने एकादशाध्यापयस्यताम्। पश्चमिरप्यर्थव्युत्पन्नकरणमिति। अवेदं ज्ञेयम्। 'लक्ष्मी-सहस्रलीलाभिः सेव्यमान'मित्युक्तम्। स चा'त्मानन्दसमुद्रस्य' इति तं कृष्णं कृष्णस्य चिन्तनविषयपुष्पनिबन्धनम्। ननु दशमे लक्ष्मीः सर्वव कर्म, हृषभासुगृहे राधारूपास्य, 'अथत इन्द्रिया शब्दश्च हीति वाक्यमपि तत्परमस्त्विति चेत्। मूर्तिहारापिनीये 'भूलेक्ष्मी-सुवर्लेक्ष्मीः सुभः कालकर्णा राजा महालक्ष्मी'रिति श्रुतेः। पञ्चचेति न्याहमावधार्यम्। तेन गणनेन पञ्चत्वलाभेति न हतिः। हृदय इति 'स मानसीन' इति श्रुतेः। ममेति-पदात् पत्यै चेत्पदादौ स्थितत्वेति न 'मे' आदेशः। अथेतनवादादिसितत्वं नीयमादाय स्रज्जातवर्तनाहः। कृपया लोके ब्राह्मणितं लक्ष्मीलीलान्तर्गतस्ययोग्यमावनिषयस्य कृष्णस्य प्रमाणप्रकरणोक्तवातराशवनक्रीडासाधनसाम्प्रत्ययेनो निरोधलक्षणप्रमाणोक्तपिद्विक्रमे-यया भगवतः स्रज्जाता ह्रुति प्राकट्यकरण्या सह चिन्तनम्। तदुक्तम् 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो वन्दव्यो नितु' इति दशपाणिहन्तम्। निरोधकत्वात् सर्वतो निश्चयन्त्यापारे मनसि स्वयम्पुलक्यनिजसुखासुख इदमेव ब्रह्मज्ञानम्। तदुक्तं 'इदमे श्रेणे लीलाधीशपञ्चिषाधिप'मित्यनेन। तदन्वयि अत्राहतिः। 'आत्माप्राप्त्या मुनय इति वाच्यम्। अवैधमक्रियं। शुभगानेन तदप्यासिद्धिः। 'तत्त्वमसी'त्युक्तस्य तदप्या-सस्य सिद्धिः। 'कल्याणापशेषेति' इतिवाच्यम्। किञ्च वक्ष्योपनिषदि हृदयके कर्मज्ञान-भक्तिशुद्धोक्तकसाधनेः भगवदाविर्भावोपशेषोपनिषदा सर्वेसारकावतजन्मधर्मयन्त्रादित्य-रूपेण भगवच्छानेन जन्मप्रकरणाप्यापचतुष्टयम्। तत् आत्मविद्योपनिषदा रुद्रमहाविष्णुकेरू-कसात्मिनवज्ञास्य श्रीमन्मन्दागुरुभारतस्य क्रीडासाधनसराजससात्त्विकभक्त्यर्थः। तदुक्तम्

१. 'इति मातमापन्नं कृष्णं सुनिमा कृतं मित्यात्मात्। यत्तत्त्वमात्रमिदं तदप्यासस्यः कर्मव्यापारात्। २. लक्ष्मीप्राप्त्यर्थेन, यत् कर्म यत्तत्त्वमप्योक्तवदुत्पाति।

शुभप्रकरणे 'कृषिर्वाचकः शब्द' इत्युक्तः कृष्णः । स च पुराणे भगवानिति शुभप्रकरणे सः । स एव एकदशस्कन्धे 'देवस्तुष्टौ विश्वः स्पृष्टः' इति बाणहस्तपोषनिषदुक्तः ।

१०-१-का० ३-४. मनु षष्ठिहोत्रे श्रुतेति यवायुं पचतीतिवद् आरम्भा श्रोतव्यं द्रष्टव्यः इत्यार्थकम् ; तथा च श्रुतिः 'वेदान्तविद्वानसुनिविष्टायां' इति, इति चेत् तत्राहुः पदामेति । सत्यं, वेदान्तविज्ञानेन परस्परवात्तवदर्शने चरन्तु भूषाष्टुपनिषद्भगवानां वैषम्यपञ्चा वेदान्तविज्ञानं शब्दं, तत्र स्वभावाय च कर्मज्ञानमतिकल्पं मुख्यं के निरूपितवयेथे इति दशमार्थः प्रकृत्यासर्थाय स्वाध्याययत्नं स्वाध्यायवार्तायमपेक्षन्ते, आर्थकमेव पाठकमत्या-महेतेरन्वाहः शब्दादपरोक्षं चेत् दोषद्वयम् । विचार्येत इति 'अविचारिताव सध्दा नार्थं प्रत्यापयन्ति' । तथा सति 'योग्यासास्तन्मात्मानं'मिति दोषादप्यम् । मनु दशमार्थे सन्देहा-मानात् विचारः कृत इत्यत आहुः नचेति । यथा नवलक्षणलक्ष्य आशयस्यैवा कुर्यादपि नवलक्षणलक्ष्य इति नवलक्षणलक्ष्यत्वात् कृष्णस्य तत्परिचयं दशमार्थे सन्देहवर्जम्, हीति निश्चयेन । 'कृष्णो हि परमं दैव'मिति बोधालाजनिनीये, 'अहं सर्वस्य प्रभव' इति गीता । 'समान एव चापेदा'दिति व्यासस्मृत्यः, अत्रो निष्पद्य इत्यर्थः । द्वितीयकोटी पाठकस्-भास्त्रिवायु निरोधः । अत्र पाठकमः सन्देहवर्जम् । पूर्वप्रश्नाद्ः लीलामिति । लीला दशविधाः तत्र दशविधमिति निर्धारकोऽर्थः सार्धाद्विषयो न तु पाठकम् । अतोऽत्र क्रममार्जं क्रम एव पूर्वलः । तुना अर्थसहितकमस्तु न दुर्वलः ।

१०-१-का० ५. मनु कृषिप्रतीतयेव क्रमेण अर्थार्थं दर्शयफलसायकं न यथा-कथमिति चेत् तत्राहुः यथेति । फलं दर्शयं 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतेः । लोक इति द्वादशस्कन्धे सप्तमाध्याये लौकिकमाध्यायः । प्रकृत इति समाधिपापोकमकि-योमे निरोधे । नेति मयमस्कन्धे वाच्यम् । योग्यस्यन्यायेन मानन्यायश्च सात् । न च लौकिकीमात्राणि, ततः पोषको निरोधः कृतो नेति चेत् । पोष्यनिरोधसामेष्टत्वात् पो-षकस्य निरोधस्य छुट्टलीलापोषकस्त्वभावात् ।

१०-१-का० ६. अतिगम्याया नैराहुः प्रतीत इति । अन्यत्रैकादशे । शरीरेण महत्त्वात् स्वरूपस्य । अन्यल्लेखे स्वरूपम् । नन्वाश्रये निरूपित्वमाये लीलाभिधातो मुख्य-तात्पर्येऽर्थः कृष्णमाश्रयं प्रतिपादयत्वेन दशमे श्रोतव्यपिणीति चेत् तत्राहुः कृष्ण इति । तथा पात्र कृष्णप्राधान्याभावाद् भक्त्याधान्येन तत्सम्यग्निधेयार्थं लीलार्थं वाचकानि बहूनि पदानि सन्ति यानि मुख्यानि । 'सोऽश्रुते सर्वत्र कामात् सह प्रत्यया विपश्चिते'ति श्रुतौ स इति मत्स्वातन्त्र्येण तत्राधान्यात् । प्रत्ययप्रधानं शब्दवैलक्षण्यमनङ्गीतायाः । 'निषेदि-वात्मा विविकीर्षितो य' इतिवाक्यात् । नातोऽन्यार्थः कल्पनीयः ।

१०-१-का० ९. अथ निरोधलक्षणं विवृण्वति स निरोध इति 'निरोधो भगवद्'

इति द्वितीयसुबोधिण्यात् । अन्यथा लोकनाथेन 'सविदानन्दता ततो' न सात् । विज्ञा-दीपत्वात् । अस्य होः । अनुवाचनं निरोधः । टीकान्तरे एवमुक्तं उपनं लीलानुरूपं उपनम् । ननु योग्यलक्षणस्यान्यः प्रवर्ततां ततो निरोधो भगवदर्थं इत्यपि तत्रैवं सविष्-तीति चेत् सत्यम् । कारणचर्मस्य कार्यं हरी निष्कृतात् । 'भगवान् भक्तभक्तिमा'नितिवाक्यात् कारणार्थः । अत उक्तं अनुपपन्नमिति । अनुपपन्नान्तः श्रुतिप्रतिज्ञा सत्यवृत्ताः कृत्वा । शीघ्रं सत्ये । श्रुतं सर्वस्य स्वप्नकारणम् । तथा च कथं । इत्येतोर्जैवेति प्राशस्त्यं छिनयीति । आशा लक्ष्या । समाकाशम् । 'आकाशशरीरं शब्दे'ति श्रुतिः । तत्र गते सत्यं कुरुते । सात् व्युत्पन्नो यथाप्यं सर्वत्र स्वप्नकारणम् । इति संहितामते । वेदान्ते तु 'भूतानां छिद्रादस्यै बहिरन्तरमेव चेति छिद्राणि जीवाः बहिरन्तरं देहस्थानीयम् । जाग्रत्स्वप्नसु-प्तयोऽनस्याः । आत्मा ज्ञातृ जीवानाम् । हरिः कश्चिद् भक्तस्त्वन्मन्वी धर्मिणः' श्रवणीत्वं हरि-मत्वा' इति सिद्धान्तमुक्तावयवाः । महानारायणे च वहिःशिलाया धर्मः । इति दुःखमिति हरिः । यथा प्रथमनिर्माज्ञानन्तरं स्मृतापर्यं भक्तिमार्गं निरमाहीत्, तथा तद्विषयं हरिरुपमपि वहि-शिलास्यं पश्चात्मानं कृतवानिति । निरोधो तस्य असत्तुष्टयनं लक्ष्यम् । तत्तातिव्याप्तं सर्वत्र शक्तीः श्रययित्वा उपनात् । 'सत् तुष्टा तदेवास्तुमाविष्ट' इति श्रुतेः । सत् स्वप्नवृत्तं जगत् । तस्य संहिताय विवृण्वति स प्रपञ्च इति । प्रपञ्चस्य शब्दात्मकस्य वैदिकस्य शब्दम् । तेन सर्वत्र प्रत्यनिरासत् सत्यनिष्ठाभिः । किञ्च प्रपञ्च इति वक्तव्यम् । अन्यथा दुर्विमान-वृत्त्यन्तवैतिकाकारकतः स्मरणेति निर्विषयतापत्तेः । तथा च सत्यस्यरूपाभावे तत्राति-योगिकायासोपापत्तेः । न च प्रपञ्चवित्सारकशक्तिर्दुर्विमान्यशक्तिर्न तु विज्ञास्त्वमान-मितिवाक्यम् । 'जैमिनीयपारवर्त्य'मिति श्रुतिविरोधात् । 'मदन्यात् ते न जानन्ति नार्हं तेभ्यो ममाशरी'तिवाक्यात् । कीदन्तमर्थं पतसहितवित्त्वुष्टयनिवर्णं कीदन्तम् । अन्यत्र स्क-न्धाचैवहित्त्वान्निष्ठो हरेरिति । कोऽपि स्वशरीरं न तु हरिः । हरिरपि तन्मात्रं पोष्यम् ।

१०-१-का० १०. 'निर्धर्मको वा मित्रो वा निरोधो कुरुते यदि तदा निरोधो व्यर्थः सा'दित्येवोक्तमिच्छार्थकनिरोधवाक्या व्यर्थं स्यात्, तत्रिवाक्यापत्तेः लक्ष्यम् । शक्तिमि-रिति । उदापि पृष्ठनभासक्रीडापामन्याविश्वरित्रमात्रे लक्षणमगमं न वीर्यं, अतः दुर्वि-मान्यामि'रिति वीर्यरूपमिति । मनु तत्रापि ऐश्वर्यदिपयितृलक्षणेऽसत्तात्यायादिव-न्यासिति चेत् । 'दुर्विमान्यामि'तिवत् श्रुतेः सम्प्रत्यसात् तेन चरित्रशुशुकीनामपि प्रहारात् । निवक्तव्यं निरोधोऽभावायात्मप्रद्वान्याप्यनम् । कृष्णस्येति हरिमा निर्धर्मकल-भक्तः शक्तिर्दुर्विमान्याभिः सह हरिचर्मकस्य कृष्णस्य प्रपञ्चं कीदन्तमर्थः, शक्तिमादि-

१. भक्तिः कीदन्तमे निरोधः । २. विवृण्वतिनामकस्यात् तथा । ३. जगत् इत्यर्थः । ४. उक्तवन्तो

स्वरूपमासीत् वेदलक्षणमाश्रितम् ।

स्ववदभिवप्रत्यक्षाविभासककर्तृकमनुग्रहमिति सूत्रे बोधः । दुर्बिमान्यत्यन्तनिवेशेन 'कथितो रंशविस्तार' इत्यादिप्रत्येकानुसृतिप्रशक्तिरूपकेनाभ्यासिः प्रतीयेतेति चेत् । दुर्बिमान्यत्वादेव शक्तीनाम् । ननु प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विका भगवदासक्तिः सुषोधिर्न्या निरोधत्वेनोदाहृतेति लक्ष्यलक्षणविरोध इति लक्ष्येभ्यामिति चेत् । शक्तिविदुर्बिमान्याभिः क्रीडावाङ्गीकारात् । प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विकभगवदासक्तिजनकशक्तिमत्त्वेनास्याः उदाहरणत्वात् । स्पष्टोदाहरणं वैकौण्ठिकीतिमेवभ्यासे । अत एव निम्नम् 'समुदायो जन्मवाची क्रीडा-युक्तश्चै हरेः प्रपञ्चविस्तृतिः सक्तिर्मकानां चापि योगत' इति । 'समुदायो' हि धर्मिणोचित्यत्वाद् तदुपयोजनरूपार्ण इन्द्रियार्णोद्वरीस्य शक्तयता स्वीकृतात् ततः । स च योविन्दरूप इति सिद्धम् । अतो 'जन्मत्वावतया पुंसः अरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति 'जन्मवाची' जन्मवाचकः समुदायशब्दः । तदाहुः 'क्रीडायुक्तो'ति । धर्मकानादिभिर्मक-क्तेले भक्तानुग्रहाय प्रणीतः क्रीडायुक्तो हरिर्भवति । भक्तिमार्गप्रणयनवत् । क्रीडात्माहुः निरोधरूपां 'प्रपञ्चे'ति । इयं 'योगतो'जनपयवृत्तया निरोधक्रीडेत्यर्थः । तथा च प्रभोपनिषदि 'अधोचरैष तपसा मन्त्रचर्येण श्रद्धया विद्यापानमनविन्योदित्यश्मिर्जयत ईते एतस्माद् वै प्राणानामायतनमेतदसूतमयमेतत् पराजयमेतस्मान् पुनरावर्तन्त इत्येव निरोध' इति । 'प्राणा' इन्द्रियाणि । तेषाम् । तथा च भगवत आसक्तिर्मगवदासक्तिरित्यपि समाप्तः । लक्ष्यकथापार इति सुषोधिनीप्रकाशः । योगनायां च । योगनायां तु प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्लक्षणव्यापारभूता साधिका । इतिरमुगविशिष्टकृष्णकीडनम् । शक्तयश्च परमानन्दबुक्तिदयादयः कलिकामकोषादयश्च । तैः क्रीडन्तं लक्षणां तेन योज्यं लक्ष्यं प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विकभगवदासक्तिरूपं हृदयेन प्रतीयत इति न साधनापेक्षेति युक्तम् । तेन भरताचार्योक्तं 'या तु व्यतस्तस्यशक्तिर्निरोधः स तु कथ्यते' इति भगवदासक्तिप्रवेशया व्यतस्तनिरोधः कुतो नोक्त इति शङ्काप्राज्ञा । अस्मात्सिक्तोपचरितनारायणमामनम् कृष्णार्णैतासम्पादकत्वेन लीलाप्रतिबन्धकप्रसङ्गप्रवेशः । 'यत् जन्ममासक्तिरिति योजनार्थं लक्ष्यमाश्रयम् । क्रीडा च द्विविधा । समप्रतियोगिनी निःप्रतियोगिनी च । निःप्रतियोगिनी 'तदेजति तथैजती'ति । समप्रतियोगिनीं प्रतियोगिनीः परमानन्दबुक्तिदयादयः कल्पादयश्च तत्सम्बन्धिभ्यो दशविधप्रकाराः 'सङ्गानामाश्रित'रित्याहुः कलकाः रसकाः । 'गीष्वाः कामा'-दित्यादिवाक्यम् । इति लक्ष्यस्त्वसुषोधि-न्यां बहुकमनुग्रहमेतं नाम शक्तीः प्रायवित्वा त्वगोमां पञ्चास्यश्च श्रवणं तत्र साक्षाद्विमेदयन् विविधम् । शक्तयश्च सासन्निवादीरूपा देहस्य बाह्यः । आत्मानः अयादयो आदशश्चकयः । तेन सप्ताशीत्यध्याया इति । तदप्येतेन

१. लक्ष्यमाश्रितः । २. देहनिम्नं शोध्यैष्ये अतः । ३. मनुष्यभारणे एतन्वचम् । ४. एतौ कर्ताः । ५. लक्षणमिति बोधः ।

वेदसाररूपं साहित्यम् । एकस्मन्निव ज्ञानमपरसम्बन्धि सातकमिति न्यायात् । प्रपञ्चस्य देहत्वात् तेन दैहिकीनां दुर्बिमान्यपदानुयादीनां च सङ्गहात् । तदिदं नचाभ्यां वेदटीकायास्तुक्तम् । विराट्त्वचो च दृतीयस्कन्धे स्पष्टम् । तथा द्योतकलक्षणेय निरोधसन्ने संस्थापतः । संस्था च 'नैमिषिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको तयः संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चाध्यात्म-समावृत' इति प्रत्यकरूपा व्याख्याता । एवं प्रकृतलक्षणेपि प्रत्यय इति चेत् भयम् । 'संस्था च पाण्डुपुत्राणा'मित्यत्र संस्थापास्तयात्वेपि नात्र संस्था प्रलयः । ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेती'ति ध्रुवा अमृतत्वकलितोपाद् संस्थापदार्थकः । आन्ध्रियोपि भक्तिमीमांसायां संस्था भक्ति-त्वेन द्योतयता । 'वत्तंसंस्थासुत्वतोपदेश'दिति । एवं च निरोधशब्दो योगिको द्वितीय-स्कन्धे योगसुद इति ज्ञेयम् । निवर्तं रोध इति । कैपामित्यकाङ्क्षायां एवस्कन्धादुरोचाद् भक्तानामिति लभ्यते । कसादित्यकाङ्क्षायां प्रपञ्चादित्यवचित्येन सम्बध्यते । 'यत्र नान्यत् पश्यती'ति श्रुतो ज्ञानपदोक्तमेवम् भव्यप्रतिपोगिकत्वात् । अथपञ्चशक्तिरूपयोगाद् योगिकः । निवर्तं रोधः प्रपञ्चदेह एव इति समुदायशक्तितत्त्वाद् योगरूढः शब्दः । अयं भव्यचिह्नोपि । 'मगवविस्तृतिः सक्तिर्योगरूढश्चै हरे'रिति निम्नग्यात् । उक्तपक्षस्तु 'भक्तानां चापि योगत' इति द्वितीयवचनपाठान्नतरात् । तेनैव सिद्धम् । भगवन्निग्निरोगो दशमोक्तः । भक्तनिग्निरोगस्तु प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विकभगवदासक्तिः । पूर्वोक्तनिरोधसम्भ-वात् । भगवतः आसक्तिरिति समासेयं भव्यचिह्नोपि निरोधः । ननु तर्हि श्रेयोपि भक्त-निरोधः स्यात्, तथा योगनायाशक्तिः, देवकीगम्यस्य रोहिण्युदरे सञ्चिद्येनोपि भक्तनिरोधः सादृष्टि चेत् । इयमनिरोधपदसाहित्यनिरोधपदार्थान्नरस्य भक्तनिरोधत्वेन विवक्षणात् । तत्र निरोधः प्रलयः, तोपि प्रपञ्चस्य न सर्वोत्तमा लयः किन्तु भावनाया, प्रपञ्चस्य नित्यत्वात् । एवम् 'सुसुरालन्धविस्तृति'रिति वाक्यया प्रपञ्चविस्तृतिपूर्विकैल्येवज्ञानमः देहवदनिरोधपर्येतम् । तथा निरोधः संस्था, सा न प्रलयोत्र पुनरेवमापातात्, किन्तु प्रलय-विलम्बना भक्ति संस्थापदार्थः । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुतेः । सा च भक्तिभगवदा-सक्तिः । 'ततः प्रेम तपसस्तत्किर्णसंनं च यदा भवे'दित्यत्र भूमावाधिनौतिकी भक्ति-वैकल्या । न्यसन्नस्यैव दुर्लभत्वात् । सा च प्रेमरूपा । प्रेमिण यदा न्यसन्तं भवेत् तदा-सक्तिपदवाच्यं प्रेम भवति । आध्यात्मिकं प्रेम ।

१. मनुष्यमेव दुर्योधनेन द्वितीयशुक्तिनिग्निरुद्रप्रतिपोगिकैवमाश्रित्येव ।

२. यस्याः कस्याश्च भगवतः कल्पेनः सम्बन्धमप्यतः सङ्गतः ।

३. दशमस्कन्धकर्णार्थविद्यामजमयाध्यायः ।

४. (समन्तीनां) योगेन प्रलयसंयोगेन (समाधिपाना)नित्ययोगस्यसक्तिरकाम्येन विधिभ्यस्तम् ।

५. भगवत्संस्थापतः प्रपञ्चः । ६. योगवत् । ७. जन्मस्त इति योगः । ८. शक्तिर्योः । ९. निरोधेन । १०. श्रुते ।

१०-१-का० १०. एवं च प्रपञ्चविस्तृष्टिर्वाका भवन्नासक्तिर्निरोधः। समासेन प्रपञ्चविस्तृष्टिपूर्वकमवदासक्तिनिरोध इति योषेयमन्तं दूषयन्ति स नैमित्तिक इति। निमित्तेन निवृत्तः। तेन निवृत्तमिति ठक्। अन्य इति भक्तोक्तत्वात् कामशास्त्रीयः, वेदान्तो-कादयः। व्युत्पत्तिमाहुः चर्मलाभीति। तथा च वृत्तीयार्थे तस्मिन्।

१०-१-का० ११. स एवाशस्तु प्रसिद्धादित्याश्रय मतिदेर्दोषप्रपापाना-दप्रतिपत्त्यर्थं दोषप्रवृत्तिमाहुः स चात्रेति। वेदवेदान्तयोः। (मेव) सद्वाचा इति सङ्ग्रहः। 'सि' ब्रह्मेति चेत् वेद सन्तमेव ततो विदुः। रिति ध्रुवचर्कैर्न ब्राह्मः, कामशास्त्रीयत्वेन 'अस्येव स भवति अस्य' ब्रह्मेति वेद चेत् इति श्रुतिविपर्ययेन प्रबन्धवृद्धादिभिः प्राप्तवत्। अयमपि 'अकिर्तिर्विमान्याभिः प्रपञ्चे कीदृशं' कृष्णस्य भवत्येवेत्यत्र आहुः हरिणेति। हरिणा दृष्टमृश्वर्वा कृत्यैर्न निरोधः। कृत्येव कर्मणि पठौ बुद्धभूतुञ्जामिति। अयमर्थः। हरिर्हि परमात्मा महानात्मापमाहुः। तथा ब्रह्मणि कामचर्य हरिर्भवति। तथा दृष्टमृश्वर्वा प्रलयः वलपार्थभीमप्याज्ञाह्वयेन हरिणी कृतः। 'वासन्त्यदर्शनवर्त्तं वलपार्थभीमप्याज्ञाह्वयेन हरिणा निर्लभ्यं तदीय'मिति श्रीभागवतवाक्यात्। तथा च सारदकीदृशे तत्र कृष्णस्येति लक्षणवदकपदाभावात्सम्भवन्नतः लक्षणं स्यादिति भावः। उक्तदोषवर्त्यन्यासिद्धिर्न दोषमाहुः आच्यन्तयोरिति। प्रकरणयोरित्यर्थः आदिप्रकरणम्, आदि, प्रकरणमिति प्रयोगप्रवाचा। एवमन्तव्यस्य प्रयोगप्रवचम्। आद्यन्तयोः प्रलयाभावाद्वाप्याहिरित्यर्थः। अतिव्याप्तिरूपं दोषमाहुः सुक्तावपीति। यदिललातपोषोऽप्येतानादिप्रकरणे, गुणप्रकरणे तु विवर्तवशेन-भक्त्यन्तारूपेणावशेष इतिदृष्टमृश्वर्वा प्रलय इति नाप्यातिशयेन ब्रह्मपरिहाराभावेति तुपपत्तुर्जनन्यायेनानित्याहिरित्यर्थः।

१०-१-का० १२. तृतीयमन्तमन्तरूपं दोषमाहुः लक्षणस्येति। स्यात् ह्यलप-हाराभावेति लक्षणप्रवेष्टो यदि ह्युत्पत्तयो न भवेत्, यो हरिणा दृष्टमृश्वर्वा कृतः स तु वाक्यप्रमाणान्न भवत्यतो भक्तलक्षणस्याप्रवेष्टा। यौगमुल्लङ्घन्यायत्वात्। तत्रासम्भव इत्यर्थः। तथा लक्षणस्य द्वित्वं प्रकारं लीलाया अपाधिकृत्यं द्वित्वं भवेदित्यर्थः। लक्षणैर्न स्वव्यक्त्या निरोधेन निरोध इत्यर्थो भिद्यते समकत्वात् प्रलयवदित्यस्य विकृतत्वमित्याहुः तदर्थमिति। दृष्टमृश्वर्वा निब्रह्मायम्। एवास्तोत्रं 'तथा परमहंसानामृषीनाममलसमानम्। भक्तिवीर्य-वित्तानां'मिति तस्य विरोधतो हेतुः साध्याभावात्साधक इति हेतोर्विकृतत्वमित्यर्थः। साध्यस्यासकीर्तृभावावप्रतियोगित्वं विकृतत्वम्। सार्थं विमत इत्यत्रेदंलक्षापकीयुता-भावः प्रलयत्वात्त्वानाभावाः तत्त्वतिथोर्भावेन प्रलयश्च इति लक्षणसमन्वयः। ननु शिवा 'अपी न श्रुतिगोचरः' इति तत्त्वतुल्यमप्युक्तेति तथा निरोधे किं स्यादिति तदादिहतेतोर्विकृ-
१. मन्तमेव बुद्धे तदात्मा नैमित्तिको निरोधः। २. 'अकिर्तिर्वा' मन्ते परमात्मा स्वप्रतिष्ठः स ब्रह्म च शक्तिः स इतिः सैनः दोषः नमः सत्यम्' इति। ३. 'व्युत्पत्तिमा'।

त्वमप्रयोजकमिति चेत्। वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते कृष्णवैषाटीसदयोः सत्त्वत्। कृष्णस्यमहिमा सर्वज्ञानम्। यतः एषा एष्वीरुपा 'तोयेन जीवान् स्वत्वेन भूय्या'मिति श्रुतेः भूमिर्वाचा। सा चाधोक्षी। 'आत्मनो यदर्थं परानी'ति श्रुतेः। हिकारस्तु व्याहृति-रूपत्वान्। अत एव 'भूमिर्देह'त्याख्याः। आकाशवर्तरे अन्नं कृष्णः, सुपुस्तं गुणप्रकरणे, 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति ज्योतिषप्रणाधिपकरणे। 'कृष्णतुमपिमिन्नोक्त' इतिवाक्यात्। त्वमपि कुनीचतुतो 'किंचिदाहुलं जात'मित्यादिश्लोकेषु दृश्यवाचिकमप्यव-तारकार्यभूतं त्वमपि दूषयत्येव न तु सिद्धमन्तरत्वेति व्याख्यायै सुबोधिण्याम्।

१०-१-का० १३. प्रलयस्य निरोधत्वे दोषान्तरमाहुः कापेति। ईशानुक्तभावेन निरोधत्वेन कार्यकारणभावः, निरोधत्वेन श्रुतिकत्वेन कार्यकारणभावः, श्रुतिकत्वेन प्रलय-त्वेन कार्यकारणभावः, तेषां हास्तिः। सावधानतो निर्देशः। यदा नवलक्षणज्ञानमाश्रयज्ञाने कारणं, तथा सति तपोसथावदास्तिरित्यर्थः। अकारस्तु प्रलयानन्तरं वसवभावात् श्रुतिः कारणं प्रलयः कार्यं तपोहानिरवकल्प्यत्वं अर्थद्वारा हानिर्निर्णयकत्वं चेत्यर्थसङ्ग्रहात्। पाठ-क्रमत्वाभावेत्याहुः प्रकान्तेति। 'अत्र सर्वा विमर्शये'तिवाक्ये। एवकाराग्रेयंक्रमसिद्धि-व्य-वस्थिते। अपक्षिदेव अकारेण पुराणविरोधः सदृशश्चेत्। प्रतीयमानः काचित्कोपि प्रलयो भक्तदुःखामानो न तु प्रसिद्धोत्तो ह्युपक्रमोपि 'भूमिर्देहसूत्र'त्वेनविधोष्यधीर्निर्णायकोपि न तत्पर इत्याहुः भक्त्यन्तरादिति। तथा च भारद्वाजस्येन भक्तत्वेन कार्यकारणभावः न तु भूमित्वेन भारद्वाजस्येन। तेन भूमिः कृष्णान्तराधीनमित्यन्तो भूमित्वेनभारद्वाजस्येन कार्य-कारणभावः। 'एतन् मानवावतारानां निधानं पीतमव्यय'मितिवक्तव्यम्।

१०-१-का० १४. मन्वन्तर्यामिन्नाश्रये 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'मित्यादिषु श्रुतेषु दुःख-हरणं प्रसिद्धं कृत्यैर्न सङ्गम इत्यत्र आहुः प्रकट इति। सत्यमस्ति दुःखहर्ता, सत्यवन्तरो, न प्रकटः, अन्तर्यामिन्नाश्रयोक्तयातो रूद्रोपि सम्भाव्येव 'दोन्तसद्वन्द्वं प्राविष्ट'दिति-श्रुतेः अतः प्रकटो विपश्चितः। सोपि परमानन्दः परमात्मो आनन्दः, परो भीषते ज्ञाप-वेज्जेन वीर्येण स परमा अर्थसाधकः वीर्यवान् दुष्यिष्या भाग्यवान्। एतादृश आनन्दोऽली-ङ्गिक भक्तमार्गाभेदोपायं गोचाराणामन्यन्यपि। तत्रा भूमिर्मर्त्येनकेदाहानिः स्यात्। अन्त-र्यामी न प्रसिद्ध इति भाष्यदिवकारोन्तर्यामिन्वच्येदकः। अतुभवादीति जन्मत्वेन भार-तपनवत्येन कार्यकारणभावः। 'दिप्या हरसा भवतः पदो ज्ञानो भारोपनीतस्तन अन्तमे-क्षित'रित्यत्र द्वितीयेष्वर्थे वक्ष्यते। प्रकटपरमानन्दत्वेन मर्त्येनकेदाश्रितत्वेन कार्यकारण-भावात् इतिश्रवणं, इति हेतोः तस्याः सङ्गद्यमाः 'वीर्यतो'यमः। तदुक्तं महानारायणे 'भूमिर्नुर्धरीणी लोकभारिणीति। किञ्च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मयाभव-'
१. श्रीभागवते द्वात्यस्येनैव कृत्येकस्य सर्वं जीवानामनुक्तं त्वमपि श्रीभागवतसङ्ग्रहे दृश्यं। २. अक्षयः।

मिति वाक्याद् धर्मरूपज्ञमपि देवदेवान्तारत्वाद् मूलज्ञः। 'अथ न ते बर्षं रहिता ब्रह्म' इति फलप्रकरणे श्रुतिवाक्यम्। बर्षं लोभः। तथा चोक्तं सुरोविण्यां द्वितीयस्य सप्तमाध्याये 'भूमेः सुरेश्वरस्य निमित्तमा' इति श्लोकविषये मर्दनं क्लेशाभावात् साक्षादानन्दमय इति। १०-१-का० १५, अत एवेति साक्षात्कार्यभावेन साक्षरमकलाभावादेव। तेन 'ॐ मिलेकाक्षरं शब्दं' इत्याह साध्यायावाहनेन समर्थितम्। अन्यस्तत्रय इति भक्त्येवा-विषय सेवितवन्त इत्यर्थः। 'निरोधोऽसादुत्पन्न' मिलन्नादुत्पन्नार्थनिरूपकात्तुल्येन न्यूनतारुपनिष्ठत्वादेव वारयन्ति स भक्तानामिति। पूर्वस्मर्यात्सङ्गात् निरूपकलाभाद् तदुक्त्यभावेपि न न्यूनतेत्यर्थः। अन्त्यमलम्ब्य अन्वार्थत्वात्। 'मत्प्राप्तमेकया ज्ञात' इति वाच्यवाच्यकारः।

१०-१-का० १६-१७, अत इति भक्त्येकाध्यात्वात्। पूर्वस्तत्कार्यप्रसङ्गेनावधि सम्बन्धसाधन्येनाहुः प्रपञ्चयेति। सम्बन्धसाधन्यविचारात् पट्टी। शब्दस्योपविशेषो विवक्षया प्रयोजनम्। अम्भीरस्यपि सम्बन्धः पातित्वेन सर्वत्रभावे प्रतियोगिरत्वेन प्रवेष्टात् प्रपञ्चस्य। तथा च श्रुतिः 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत्कृषोति नान्यत् विज्ञानाति स भूमे' इति। 'अन्यद्' भेदप्रतियोगिभक्त्या सामान्ये न्युत्सकम्। मत्वेकं प्रपञ्चतत्पदार्थानां विलिङ्गत्वात्। इति निश्चयेन विचार्यत इत्युक्तविचारत्वेन कार्यकारणभावः। सुखपन्थरोपसिद्धतावप्यत्र युक्तिः सत्त्वात्। 'युक्तयः सन्ति सर्वे' इति वाक्यात्। युक्तिपूर्वपरमार्थपरणां विषयानां भक्तानां वा निश्चयः। एवं हेतुं स्वस्वोद्यमन्यासाय दृष्टान्तमाहुः याच्यत् यद्विरिति। अस्तु नान्यथाभि-जल्लघुतुरोपसाध्याय प्रकटयेश भवेत् तदा दृष्टान्तविरोध इति प्रकट आवश्यक इति भावः।

१०-१-का० १८, सर्वमिति अविचार्यम्। अयमर्थः। ईशानुक्तयाया विचारजननद्वाराविधानाशकत्वे विधयाविधेयोपमम्। विधाविधेयोपममर्थोपमर्दकभावोचक-निष्पन्नात्। अष्टमोदितसद्वर्षेति सत्पदे भवति शुद्धायां वासनायां सतो जातायां भक्तिः कर्तव्येति नवमे स्कन्धे ईशानुक्तयाया भक्तिर्निरूपिता। भक्तिः सेवा सा चाधिदैविकी निरोधः। अन्तानन्तरं निरोधः कर्तव्य इति दशमे निरोधः। स चाधिवातुपमार्थः। अन्ते-नैव साक्षर इति निष्पन्नात्। तत्र एकदेशे शुक्तिरिति। न लीयत इति संसारसाध्यावा-कार्यत्वादिद्विकल्पेवाक्यविधानावपत्त्यम्। तदुक्तं निरोधलक्षणस्यै 'समिदानन्दता सत' इति, 'तदप्यसतोपि सिद्ध्यती' इति च, 'नाशः परतो मन्यो नाशः परतरः सत्यः। नाशः परतरा विद्या तीर्थं नाशः परतः परम्' इति। कृष्णसमुद्यम इति अन्त्याकार्यप्रतिक्रियावित्तानार्थं बलरूपस्य सर्वथा संसारलक्षणनिरोधार्थं जनमप्रकरणोक्तजन्मकृतिः समुद्यमः। तथा च 'स मे सर्वं' इत्याहुक्तो य उवाचः अन्तेत्याहुक्तः इति हेतुम्। वसुदेवदत्तमानुपनिष्कम्।

१. सप्तमस्कन्धः। २. गर्भसम्बन्धकृतिः।

मन्दादिभक्तिनिरोधः। अन्तीः श्रययित्वा तदनुकूलतां स्थितिर्जन्मप्रकरणेऽस्त्वैव। भगव-दात्मिकरी हेतुपक्षे निरूप्य प्रपञ्चाभावाकरी कापञ्चसीकारी शुद्धाकारण इत्याहुः रूपान्तरं स्थितिः। तुल्यत्वं उद्धारं प्रति हेतुपक्षे अन्यथासिद्धौ भगवदात्मिकाभावाकापञ्चव्याहः। रूपान्तरस्त्रीकरणत्वेनोद्धारत्वेन कार्यकारणभावः। एतेनैव कापञ्चसाप्यद्भुता व्याख्याता सामान्यन्यायादेव बोध्या। यतो ह्युक्त्ययामात्रात्वं तृतीयाध्याये, चतुर्थे तु तत्कार्यमिति सुरोविण्याम्। कापञ्चात्तुक्तिरप्यार्थसाध्यात्वात्। चतुर्थाध्याये देवस्या उपगृह्णन्तरोदन-मोचनैरन्यकल्यान्तबोधनेन कापञ्चम्। त्रिविधानिति त्रिभिः प्रकरणेणामसादीन् भक्ताम्।

१०-१-का० १९, रूपान्तरस्त्रीकरणं करणं प्रपञ्चाभावकरणं व्यापारः उद्धारहे-त्युद्धारः कार्यम्। रूपान्तरं न तादृशोद्धारं कारणमित्यर्थेणान्यथाशुद्धारसम्भवेन न्यामिचार-सम्भवात्। स्त्रीकृते तु रूपान्तरं कारणमानन्दमयत्वात्। 'वभेव विदित्वा अतिसुखमेती' इत्युक्तेः तद्विषयकज्ञानस्य भक्तेर्वा कारणत्वात्। ऐश्वर्येणान्यथाशुद्धारसम्भवे नास्ति। टीकान्तरे-जन्मकारणत्वं। भक्तमनोरथाविषयत्वात्। 'शिरस्तुप्याहूः' सीदतीति नः कलितं मनःकान्त-मच्छती' इति वाक्यात्। प्रपञ्चाभावकरणं प्रपञ्चत्वाभावेन प्रपञ्चाभावः विशेषणाभाव-प्रयुक्तो विशिष्टाभावः, प्रकृतेन तु ज्ञानं तु प्रपञ्चसात्त्वैव, 'तमादेशमप्राप्तो येनाशुर्वं शुर्वं भवत्यलं मतमविज्ञातं विज्ञात' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने एते तदुत्तरात्। विद्वन्मण्डने 'अपि वा तमादेशमप्राप्त' इत्यादिना। तथा च रूपान्तज्ञानेन प्रपञ्चविदापमाजनम्। मिदम्याः मायाभावत्वात्। वीतानामनुत्तकम्। निश्चय इति 'अहम्भक्त्योऽस्मि' श्रुतेः निश्चयान्तरपक्षस्येव इत्यर्थः, 'अविद्यासो न कर्तव्यः सर्वथा वाच्यस्तु स' इति वाक्यम्। अत्र प्रपञ्चत्वावलम्बितप्रतियोगिकाभावोत्पन्नताभावः। दशमार्थं विचार्य प्रक-रणाथं विचारयन्ति कोदेषत्पूर्वकं एव प्रकरणातीति। चतुर्भिरुक्त्याः। सत्यतेरिति अंशतः तु 'देवकार्यं विष्णुविष्णोर्वा विष्णुः सर्वगुहाश्रयः' इतिवाक्येन 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयंमिलित्वाप्यं विरोधेन, 'विष्णुम्याप्योः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते ब्रह्मन्वेनोच्यत' इति-सुरोविणी च विरुध्यते। सर्वप्रतिवे तु शब्दोभेदे सचाध्वे 'विष्णुप्राविशती' इत्युक्ते पुरुषो-त्तमोऽप्यविशतीति शक्यते, अथेश्वरविष्णुसमानयोगक्षेमत्वेन पुराणप्रसिद्धेः। अत एव 'विष्णुः सर्वगुहाश्रय' इत्यस्य सुरोविण्यां 'अनेन सर्वथा भवनाय' इत्यादिचत्तरोपाः सर्वत्र प्रतिपादन्ते।

१०-१-का० २०, ते च प्रत्येकं सप्तविधा इत्याहुः अष्टाविंशतिभिरिति। एवं

१. अष्टाविंशतिः। २. अष्टाविंशतिः। ३. अष्टाविंशतिः। ४. अष्टाविंशतिः। ५. अष्टाविंशतिः। ६. अष्टाविंशतिः। ७. अष्टाविंशतिः। ८. अष्टाविंशतिः। ९. अष्टाविंशतिः। १०. अष्टाविंशतिः। ११. अष्टाविंशतिः। १२. अष्टाविंशतिः। १३. अष्टाविंशतिः। १४. अष्टाविंशतिः। १५. अष्टाविंशतिः। १६. अष्टाविंशतिः। १७. अष्टाविंशतिः। १८. अष्टाविंशतिः। १९. अष्टाविंशतिः। २०. अष्टाविंशतिः। २१. अष्टाविंशतिः। २२. अष्टाविंशतिः। २३. अष्टाविंशतिः। २४. अष्टाविंशतिः। २५. अष्टाविंशतिः। २६. अष्टाविंशतिः। २७. अष्टाविंशतिः। २८. अष्टाविंशतिः। २९. अष्टाविंशतिः। ३०. अष्टाविंशतिः। ३१. अष्टाविंशतिः। ३२. अष्टाविंशतिः। ३३. अष्टाविंशतिः। ३४. अष्टाविंशतिः। ३५. अष्टाविंशतिः। ३६. अष्टाविंशतिः। ३७. अष्टाविंशतिः। ३८. अष्टाविंशतिः। ३९. अष्टाविंशतिः। ४०. अष्टाविंशतिः। ४१. अष्टाविंशतिः। ४२. अष्टाविंशतिः। ४३. अष्टाविंशतिः। ४४. अष्टाविंशतिः। ४५. अष्टाविंशतिः। ४६. अष्टाविंशतिः। ४७. अष्टाविंशतिः। ४८. अष्टाविंशतिः। ४९. अष्टाविंशतिः। ५०. अष्टाविंशतिः। ५१. अष्टाविंशतिः। ५२. अष्टाविंशतिः। ५३. अष्टाविंशतिः। ५४. अष्टाविंशतिः। ५५. अष्टाविंशतिः। ५६. अष्टाविंशतिः। ५७. अष्टाविंशतिः। ५८. अष्टाविंशतिः। ५९. अष्टाविंशतिः। ६०. अष्टाविंशतिः। ६१. अष्टाविंशतिः। ६२. अष्टाविंशतिः। ६३. अष्टाविंशतिः। ६४. अष्टाविंशतिः। ६५. अष्टाविंशतिः। ६६. अष्टाविंशतिः। ६७. अष्टाविंशतिः। ६८. अष्टाविंशतिः। ६९. अष्टाविंशतिः। ७०. अष्टाविंशतिः। ७१. अष्टाविंशतिः। ७२. अष्टाविंशतिः। ७३. अष्टाविंशतिः। ७४. अष्टाविंशतिः। ७५. अष्टाविंशतिः। ७६. अष्टाविंशतिः। ७७. अष्टाविंशतिः। ७८. अष्टाविंशतिः। ७९. अष्टाविंशतिः। ८०. अष्टाविंशतिः। ८१. अष्टाविंशतिः। ८२. अष्टाविंशतिः। ८३. अष्टाविंशतिः। ८४. अष्टाविंशतिः। ८५. अष्टाविंशतिः। ८६. अष्टाविंशतिः। ८७. अष्टाविंशतिः। ८८. अष्टाविंशतिः। ८९. अष्टाविंशतिः। ९०. अष्टाविंशतिः। ९१. अष्टाविंशतिः। ९२. अष्टाविंशतिः। ९३. अष्टाविंशतिः। ९४. अष्टाविंशतिः। ९५. अष्टाविंशतिः। ९६. अष्टाविंशतिः। ९७. अष्टाविंशतिः। ९८. अष्टाविंशतिः। ९९. अष्टाविंशतिः। १००. अष्टाविंशतिः।

क्रमेण इतीयमुपकोक्तं 'पुरुषान् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा मति' रित्युक्तपुरुषोचम-
प्राक्तव्यमुक्तम् । ततः प्रभोक्तं पोट्टकलं परमत्र सुवदन्त्यमन्त्रिणं द्वितीयेष्वप्येव, एवमुपनिष-
द्भोक्तं जन्मप्रकरणे समाप्तम् । तृतीयं ब्रह्मविद्योपनिषदुक्तमाहः पूर्वं तामसत्त्वादिति ।
ननु 'यनोत्पत्तिर्यं येन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा' इति ब्रह्मविद्योपनिषदुक्त्या पूर्वं राजसत्त्वादिति
नक्तव्यमिति चेन्न । ब्रह्मणो राजसत्त्वेत्यर्थवर्धितिरिति 'अक्षरात् सञ्जायते कासः कासश्च व्यापक
उच्यते व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा केश रुद्रतादा संहरति प्रजा' इति श्रुतेः
रोदनाश्च महेश्वरत्वमेव प्रथमम् । 'सोरोदीरा यदरोत्पत्तिरुत्तं रुद्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः । युक्तं
चैतत् । जन्मानन्तरं यो रुद्रप्रवेशः । तथा च हेतुत्वापत्तिः । अत्रोच्यते । 'हेतुत्वप्रपञ्चनाथे'ति
व्यासब्रह्माह । 'सर्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थितिसन्निरोधेषु रुदीरा
मायया विभो' रित्यत्र निर्गुणस्यन्धिरगुणाः । मायतेति पुराणगतं निबन्धात् । इत्येवेति
श्रौतं, 'स ईश्वरभक्त' इति श्रुतेः । तेन योगमाया । पुराणे 'न परं माये'ति विवेचात्, 'भवती
यत्र रजस्तमस्तपोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इत्यपि व्याख्यातम् । कारणगुणाः
कार्यगुणानामन्तर इति निर्गुणे प्रकृतगुणभिक्षाप्रकृतगुणस्य गुणगुणानामङ्गीकारात् । तथा श्री-
भगवानुवाच 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानान्तं ज्ञानवृत्तमसम् । प्रवक्ष्यामि श्रुतयः सर्वे परां
सिद्धिमितो मताः । सर्वेपि नोपपन्नान्ते प्रलये नोपपन्नान्ति च । मम योनिर्महद् ब्रह्म
सन्निधुं यमं दधाम्यहम् । सम्प्रभः सर्वभूतानां ततो भवति भारत । सर्वयोनिषु कौन्तेय
मूर्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता । सर्वं रजस्तम इति
गुणः प्रकृतिसम्प्रभाः निष्प्रग्नित महाप्राज्ञो देहे देहिन्मन्त्रयम्' इति । देहिर्न निष्प्रग्नित न
माह । 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्रष्टहेतिवाक्यान् ज्ञानानन्दमयत्वान् ।
अग्रे उपयोक्तव्यं तमःकार्योपपुन्यन्ते । 'उपसंख्यानं चिद्विद् मोहर्न सर्वदेहिनां प्रमादात्तस-
निद्राभिरुचिभिराति भारते'ति । 'ज्ञानमात्रत्वं तु तमः प्रमादे सञ्जायत्युते'ति तथा । 'अप्रका-
शोपप्रतिष्ठ प्रमादो मोह एव च तमस्तेजोनि आयन्ते विबुद्धे कुरुन्दने'ति । 'तथा महीन-
स्तमसि मूययोनिषु जायते' इति । 'अज्ञानं तमसः फल'मिति । तथा 'जपन्यगुणरुचिस्त
जपो मन्त्रनि तावता' । 'नान्नं गुणैस्तमः कतरं यदा इन्द्राजुपपत्ति गुणैर्यत्र सर्वं वैचि-
मद्भवं लोचिष्यन्ती'ति । 'परं गुणकहेत्वांनिं कारणं सगुणम् । उद्धृतिरुपा क्रोडा साध-
रणीत्याहुः ब्रजोद्धृतिरिति । 'ज्वे स मालको भूत्वा क्रोडते कुशलोचन' इति श्रुतेः ।
ननु 'द्यौः सञ्जाति तावता' इति कुत उद्धृतिरिति चेन्न । ताम्परीति तमसः तद्गुलानी ।
सर्वेषां तमोऽमुन् । तम आकाशायां वा । 'लगाधीं चरणावुदक्षिण'दितियाक्यादा साधेण ।
प्रपञ्चे स्थानादेहेतोः ब्रह्मस्य स्तनिष्ठस्य साक्षात्कृत्यप्रपञ्चनयोर्भयान्नसत्तायनकर्मणि कृतवान्
कारित्वान् । 'एष उ एष साधुं कर्म करयति यद्ब्रह्मिणीपती'ति श्रुतेः । तथा च साह

सगुणत्वं यदि निरोधो न स्यात्, स तु वर्तते इति निर्गुणत्वम् । 'मन्त्रिणो निर्गुणः स्मृत'
इति वाक्यात् । तथा योद्धृतिप्रतिपत्त्यक्ततामस्तत्वेपि निर्गुणत्वस्योपेजकस्य सत्त्वात् नायो-
पतिरपि तृष्णतिरेव । 'लोके विबुद्धब्रह्मणेप्यपि गोक्षलं लभितिरिवाक्यात् । तामस्तस्य-
मुक्तपक्षमैरुच्यते । यथा मातुर्मनिन्याः पृथनाया मायाम् । प्रमादः । नन्वज्ञानात्ममन्त्रात्
प्रमादादिकं कुत इति चेन्न । 'विद्याविधे मम तन्' इति वाक्यात् तदुक्त्यपमत्तिषात् । ननु
जन्मप्रकरणे चतुर्गुणजन्मकथनात् त्रयाणां गुणयोश्च स्पष्टत्वेपि बहुप्रवृत्तजन्मप्रयोजनम-
सृष्टमिति चेत् तत्राहः तथेवेति । 'तत्राज्ञेनावकीर्णस्ते'त्यत्र 'अज्ञेन'प्रवृत्ततेनेति केचित्-
त्युक्त्या निरोधकहेतुत्वेन प्रकाशः । एवकारोन्त्यप्रकाशो निरोधं निरुपयति अन्यप्रकारं
व्यवच्छिन्नपि । राजस्मानां भक्तानाम् । सम्बद्धानां वर्तनां गमुदेवादीनां पूर्वचकारेण
प्रासङ्गिकीनाम् । विरोधत इति सम्बन्धात् । निजैर्धर्मैरालदेवान्तरानन्ददायकसर्वदेवार्थज्ञान-
दानादिरूपो विरोधः तस्मात् । इत्यधीतितेष्वप्येव स्पष्टम् । वदुक्तं 'गुणातीतं सारूप्ये'त्यादिना
राजसप्रकरणारम्भे ।

१०-१ का० २१. सात्त्विकत्वमिति वस्तुदेवन्वादीन् । सात्त्विकानां न प्रमाणापेक्षे-
त्येकविंशत्या सत्त्वाध्यावाभावात् । निष्प्रपञ्चान् शुक्लात् निष्कल्पाः प्रपञ्चत्वात् । निरादयः
क्रान्ताद्यर्थं पञ्चम्याः' इति उच्येण समाप्तः । ननु प्रपञ्चत्वात् येन केनापि प्रकारेण प्रपञ्चात्
निष्कल्पाः न तु वस्तुदेवन्वादिनवेति चेन्न । वस्तुदेवन्वादीनामपि प्रपञ्चत्वेन निष्कल्पाणात् ।
तथा च प्रपञ्चत्वप्रतिज्ञापनेन प्रपञ्चत्वात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानात् सात्त्विकज्ञानशुक्लानित्यर्थः ।
'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मोपपन्न'मितिरिवाक्यात् वदुक्तं 'सात्त्विकी त्वयुनोच्यते' 'वस्तु-
देवमसावधि' इति च । उच्यते यच्च वदुक्तं गुणमोक्षो निरूप्यत इति । हेति प्रसिद्धम् । 'तत्तत्
सात्त्विकमेवैषां यथार्थं वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं ययत् (वज्रत्) राजसं वदुपेक्षित'
मिति । ननु गुणमकारणस्यः सगुणः कुतो न स्यात् चतुर्धर्मप्रपञ्चकत्वापेक्षेति चेत् तत्राहः
भगवानेवेति । उपपादितत्वादेवकारः 'अज्ञेति परमाज्ञेति भगवानिति उच्यते' इति वाक्यात् ।

१०-१-का० २२. प्रकरणार्थस्य निरूपितत्वाद्भ्यासाधीनाहः चतुर्धर्मैरिति ।
मूर्तिवन्मादा कालायन्यपि 'आत्ममायाभूते राजन् परस्मादुभवात्मनः न वदुर्गार्थसम्बन्ध-
सम्बद्धप्रतिज्ञाज्ञेति द्वितीयनवमाध्यायवाक्यात् । 'आर्यैर्वेदमत्र आसीत् पुरुषविप'
इत्यत्र 'स पतिष्य पत्नी चाभवत्तावत्' इत्यात्मनो द्विरूपत्वोक्तः । क्षीरालययात् । धर्मार्थ-
काममोक्षानां धर्मो यज्ञः किंवा । जगदर्थः 'क्षीरायपमिश्रत् सर्वे मिति वाक्यात् क्षीराम् ।
कमो लक्ष्मीः । मीधः सन्त इति ब्रह्मस्तित्वज्ञानवदन् इति क्षीरायाः । तथेति वस्तुदेव ।
'चतुष्पाद्मन्त्र विभारती'ति श्रुतेः । तत्र धर्मः सत्कारुण्ये देवकीस्तुती 'सत्तामसं निर्विरोध-
मित्यत्र । 'सत्तामसं' वेदतीक्षायां श्रीयमुनाजिह्वः धर्मः किंवा, राक्षिषः किंवा सा राक्षिष

देवी'ति काचित्कान्त्यायत्। प्रत्ययैव तस्या उपयोगः किञ्च बुधित्तिवाग्वान्त्यार्थाय-
त्वेन धर्मरूपप्राकट्ये उपयोगः। जन्तुं जन्मस्तीत्यायत्। 'ता उत दृष्टे विष'मिति वाच्यम्।
लक्ष्म्याः कामरूपस्याः क्लृप्तकरणे 'ता लक्ष्मीरुवाः कृते'त्यत्र। सतां तु स्वरूपनिवेशो-
पयोगः, 'तस्माद् भगवन्कीर्तितान् प्रकृतं मन्त्रद्वाराय एव वेदविचिंत्योपस्था नान्यथा
भूतिभूति'मिति वाक्ये प्रतीयते तात्पर्यं 'मदा' अन्वयः तस्य वाचात्। किञ्च मन्त्रद्वारा
नम श्रुत् सत्त्वं द्वातीति श्रद्धा तदेति। एवं वेदविचिंत्योक्ति च। अन्यधर्मीयात्मने कृते
'एवं वेत्ताधितोसी'त्येव ज्ञेयम्। चतुर्भूतिप्राप्त्यस्तु किं प्रयोजनमत आहूतः तत्सदिति।
यथा मन्त्रद्वाररूपहेतुहेतुत्वेन वासुदेवाविर्भावे उपयुक्तः, तथा कृष्णोपमः सङ्कर्षणा-
विर्भावे उपयुक्तः। प्रभुप्राप्तिविषयं लोकप्रणयुक्तम्। कायस्य तु प्रतिहृताविर्भावे। वसुदेव-
हृदि वासुदेववत्तुर्पां हेतुनिवास्तवामर्शरूपो वासुदेवः। तेन 'पुरुषोचमस्तु नन्दश्रुद् एव
मायया सह जात' इत्यस्या न विरोधः। चतुर्भूतमनिरूपणम्। यद्यपि 'प्रलम्बवक्त्राण्यरे'-
त्यारम्भ कर्तव्यमः तथापि सहेतुकोपमः। हेतावपि कर्तव्यं नित्यलीलास्वकलौ लुपमः
भगवदीयाः, 'कदां शास्त्रावर्षका'दित्यनेन जीवेयु कर्तव्यमुक्ता 'परातु तच्छ्रुते'रिति-
भगवदीयकर्मलौकेत्यमो भगवदीयो वा। एव मग्रेपि। धर्मसङ्कर्षणात् देवकर्मां रोहिण्यां
धर्मस्यावनेन वसुदेवेपि सङ्कर्षणः स्वापितः 'आरमनो बदर्थं पत्नी'ति श्रुतेः। वसुदेवपुष्टे
व्यूहवप्राकट्यास्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवं तृतीयेष्वप्येव आपमाने 'विष्णुराविरासी'दिति-
वचनव्यक्तत्वात् सति सत्प्रम्याः सामानाधिकरण्याकलेन जायमानव्युत्पन्नसामानाधिकरयो
विष्णुरिति भवति प्रत्ययः। स च 'देवकर्मा विष्णुरूपिण्या'मनो हि प्रभुसुप्तौ देवकर्मां ततो
वसुदेवे आरमनोऽर्प्यत्वात्। अवततुर्जन्तत्वादिस्वीकारे प्रभुश्रुत्वात्। ह्येव, ततो बहिरावि-
र्भावाः। चतुर्थे सर्वविनोचकेऽनिरुद्धत्वं तु कायस्येति। 'यदा यदा हि धर्मस्त' इति वाच्यम्।
एकादशस्कन्धेऽन्त्यारेष्वस्याकापयेनेत्यत्राह। 'धर्मः श्रोतव्यकैतवो'ति च। एष्वपि
सति सत्प्रम्या देवकया उपगृह्णीतवमोचनकक्षाप्येव देवकर्मां सुप्रसङ्गात्। तत्रानिरुद्ध
उक्तिः धर्मरूपत्वात्। पूर्ववत् वसुदेवेपि। ननु कायस्य न देवकर्मां किन्त्युपगृह्णाईत्यन्यत्र
धर्मरूपानिरुद्धत्वं हृदये इति वैयधिकरण्यामिति चेदत एव सुबोधिन्यां नोकमस्तीत्यवबोधे हि।

१०-१-का० २२. हेतुनामेति हेतुशब्दादप्यप्यायं उपयुक्ताः सन्तः

सहृदिताः प्रकरणायाः। 'समुदायो जन्मवाची'ति निबन्धात्। प्रथम इति प्रथमो जन्म-
प्रकरणार्थः। मन्त्रान् भगवत्सत्त्वप्राप्तां दृष्टमस्कन्धमभगवत्प्राप्त्यर्थं वा महत्त्वम्। 'पक्षिण
मे पावनेभ्यः जन्मे'ति वाच्यम्। उक्तचतुर्भूतीराहुः प्रयुज्यन्तेति। अत्र निबन्धात्सुतरात्
'कनो बहुप्राप्तिम' इति श्रवणे विप्रश्रवणमेपि न विधायितः। प्रभुप्राप्त्यानिरुद्धत्वं वासुदेवश्च
सङ्कर्षणमेति सिद्धवाच्यम्। तथा चकान्तिवत्त्वेनापरः सङ्कर्षणमेत्यत्राह। अत्र निबन्धः

'समुदायो जन्मवाची'तीडाव्युक्तस्यैव हेतुरिति। तेन प्रभुश्रुत्तयोपपत्त्यायाः हेत्यादीनां
'समुदायो जन्मवाची' सङ्ख्यासात्यर्थेपि तावत्पर्यम्।

१०-१-का० २३. ननु मन्त्रद्वारं हेतुत्वेन अध्याप्यायं उक्तः स नोपपद्यते नवम-
स्कन्धोक्तकत्तानां विद्यावत्त्वेनाज्ञानासम्भवादिति चेत् तत्राहुः हेतुमेति। सत्यमज्ञाना-
सम्भवात्तापि यदि भक्ता एकविधा भवेयुः, भक्तास्तु वाचनो मते वेदज्ञानान्तः कलमेद-
ग्रन्थे प्रसिद्धाः। एवं च स स्मृतं पूर्णमवर्दीयात्मां शेषस्यासाधिकात्तानां, अन्येषां तु
सादृशविषया विषयोपमर्दः, कृष्णवतारे सुतरां, ननु कदा 'विद्याविषये मम तत् विदुः' इत्यत्र शरी-
रिणाम्। धर्ममोक्षकरी आद्ये मायया ये विनिर्मिते' इति वाच्यम्। तत्रान्यथाप्यत्। निवर्त्त-
स्वस्तिविषये तु नाविषयोपमर्दः। 'मन्त्रेनैव तादृश' इति वाच्यम्। एवं नाविषया विषयो-
मर्दान् निरीपसेवाकरणां युक्तमविषयोपमर्दस्य इति। अत्राप्यायं हेतुर्नक्तदुःखं त्रिभिः
आपिदेविकादिभेदात्। चकारोक्तुकात्तुयमादीन् सङ्घिनोति। तेषां त्रिभिः। इति
'अद्याप्यात्ममथापि नोपपत्त्यापिदेव'मिति श्रुतेः। ननु भाष्ये साङ्ख्यगुणा नोपपत्त्याका वेदायं
हृत्पुष्पादनाद् भक्तलभ्यका गुणाः क उपमर्दा इति चेत् तत्राहुः शुष्णा इति। सत्त्वादयो न
तु विदुःसत्त्वमपि। 'प्रवर्त्तते यत्र रश्मि' इति श्लोके द्वितीयस्कन्धमवगाध्यायस्य तस्यमनु-
ज्ञानात्। ते च भक्ता सगुणत्वापादकत्वेन भगवत्सत्त्वस्य विषयाः, तदभावोपि प्रथम-
विष्णुसत्त्वपूर्वकमवगाधस्यो विशेषविषयोपपन्नमेतदहाः भक्ताहितमत्राह इति। अहितं
भक्तिसुखान्तसम्प्रादकः। अयुना ह्यवगाधः कंसादेरिति। कंसादेरापिदेवित्व-
त्वेनापिदेविकदुःखात्तत्वं कंसकलितस्य कृष्णोपनिषत्सत्त्वेन नित्यलीलासत्त्वात्। काल-
तो दुःखमाध्यात्मिकम्। जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेन कालाध्यात्मिककल्पत्वात् अज्ञाना-
दाविषीतिकं स्पष्टम्। अज्ञानं मीतायां रज्जुम्। ज्ञानसम्पदतिरिका सम्पत्। तुरघ्याय-
त्रार्थमन्यत्रोद्देशः। तद्वर्त्तानं भक्तगतम्।

१०-१-का० २५. सुखमन्यत्रोद्देशस्य तोः प्रयोमस्य प्रयोजनमाहुः श्रुमिति।
श्रुतेः कालतः मातुः कंसादेः। तथा चैवं च। अन्य द्यादि। 'सत्पीडान्यत्रोक्ते'रिति-
वाच्यम्। यथायोग्यं साधिकात्वादिकुर्वं योग्यमनित्यम्। भूमौ साधिकात्वं, मातरि
राजसत्त्वं, 'तस्मात्सत्ति'रिति वाच्यम्। अन्येषु तामसत्त्वं 'दुर्गमो नत लोकोप'मिति-
वाच्यम्। अज्ञानाद् भगवत्सत्त्वं यज्ज्ञानं तस्यावगमनं निरूपितमिति। अत्रैवेति प्रथमाध्याय-
एव। अन्यत्र न। यदा। अत्र लोके। तेनापिभौतिकं दुःखम्। एवकारेण विकृष्टो
व्यभिचिद्यते। 'अद्वयता'मिति वाच्यम्। निरूप्यत इति परमतिराकारपूर्वकस्य-
स्थापनं कियते। अत्यन्ततिराकारप्राप्तेर्ब्रह्मण्यम्।

१०-१-का० २६, त्रयमिति दुःखत्रयम् । ईर्यत इति प्रथमाध्याय ईर्यते उच्यते । प्रथमे श्रेयस्वचर्चने क्रियते । एतेन त्रयार्णो महावाक्यस्यैवेन तत्वादाकल्यैवेतत्तत्त्वान्नेदक-
मेकमिति हेतुननुग्रहोपि परिहृतः । नवमस्कन्धोक्तमक्तित्वेन मुक्तित्वेन कार्यकारणभावे
विशेषोनेन स्कन्धेन ज्ञाप्यत इत्याहुः प्रश्नोप्यत्रेति । अत्र प्रथमेध्याये प्रकरणत्रया-
दधिकः प्रश्नः स्कन्धद्वित्रयवर्तनः योक्तः । तथा च यथा पञ्च प्रकरणान्त्येत्युक्त्वा प्रकरण-
त्रयमधिकं शोक्तं तथा प्रश्नोप्यत्राधिकः शोक्तः इत्यर्थः । आधिक्यं स्कन्धद्वित्रयवर्तनत्वं,
तथा योक्तं 'देहिं मातृपुत्राधिक्यं कति वर्णाणि कुण्णिमि' इति प्रश्न एकदशस्कन्धीचत्रयमेव-
विषयकः । अन्ये प्रश्ना दशमार्थविषयकाः । तथा च प्रथमाध्याये चत्वारि प्रकराणि ।
प्रथमप्रकरणम् । भूमिप्रकरणम् । मातृप्रकरणम् । अन्यप्रकरणं चेति । तदुक्तं निम्न-
तद्विधाः पूर्वं चतस्रः प्रक्रिया मताः' इति । सुबोधिन्यां च 'तत्र दशमिः श्लोकेर्मुमितान्त्येन
राजा, उपर्येन देवक्याः पञ्चविंशतिः, ततोऽधिमः संपन्ना' इति । तथा च मक्तित्वेन मुक्ति-
त्वेनापिदेविकनिरोधकमक्तित्वेनालौकिकतामध्यमभवत्सोपयोगिदेहेत्येन विशेषकार्य-
कारणमान इति ।

१०-१-का० २७, इमं सुप्रार्थममहोत्साहुः अनुवाद इति । प्रश्ने मध्यकदण्डेनुवादः
साधनं, 'कथिलो वंशविस्तार' इति श्लोकेन, नवमस्कन्धोक्तचरित्रानुवादः, स्तुतिः
'निष्ठवर्तय' इति श्लोकेन चरित्रस्तुतिः । एतौ स्तुत्यनुवादौ चर्चा भक्तत्वज्ञापको श्रोतुः ।
पूर्वोक्तानुसन्धानेनानुवादात्मन्येन भक्तिलेखिताः । 'इदं ते नालप्रकाशे'तिवाक्यादाहुः
अन्येचेति । भक्तत्वाभावे । भक्तिशुद्धिर्वापि निरोधोपेतिमुद्रार्थोपकारात् । हिंसास्तु कुल-
भावात् सुहृदोपसंहारः । श्रीशुकः सनमग्रात् ।

१०-१-का० २८, 'वितामहा मे' इत्यादितात्पर्यमाहुः अज्ञानमिति । 'वितामहा
मे' इति शब्दायां दृष्टश्रुतमाह्वयप्रतिपादनेन देवत्वविशिष्टज्ञानं निवार्यते । 'वीर्याणि
सखे'त्यनेनान्यथाज्ञानं मनुष्यत्वेन ज्ञानं तत् पुत्रोत्तमस्य मायावरणेन 'मायामनुष्यत्व'-
मिति ज्ञानेन वार्यते इति । विशेषेण निवारणं तु दृष्टव्यम् । कूष्माण्णमिति कृष्णविषयक-
मन्यथाज्ञानं कृष्णविशेषकमज्ञानम् । विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं तदभावात् कृष्ण इति यथा
षट्पदवृत्तं संयोगेन घटामात्रवृत्तं विशेषणविशेष्यासम्बन्धेनेति । पञ्चश्लोकी तत्र
तन्दिष्टयुक्तिरिदमभिरूपिका 'रोहिण्यालनम्' इत्यादि ।

१०-१-का० २८, एवं ह्युक्तोऽभिः प्रश्नाः । 'नेहे'ति श्लोकोऽन्धने बाध-
निरूपकस्तत्त्वनामिग्रायमाहुः प्राणनत्वमिति । ननु कथा शब्दरूपा प्राणनत्वमार्थं धर्म
इति कथायाः प्राणनत्वं कथमिति चेदित्यत्र । कृष्णस्य चन्द्रस्यैवात्मकोक्तैर्वा पुष्पका
दृष्टत्वेन चन्द्रस्यैवाभावात्प्राणिजगत्कोटीत्या शरीरत्वेन शरीरान्धत्वेन च तत्रति-

बादककथाया अपि प्राणनत्वं परम्परया । न चैवं षट् इत्युक्ते सुखपाटनवृत्त्यायापिपरिति
वाच्यम् । प्रस्थानरत्नाकरस्य विचारार्त्तम् । दोष इति न चाकाशशरीरं तत्र न चन्द्रस्यै-
शरीरं तयोर्नेवत्वमिति वाच्यम् । चन्द्रवर्णीयत्वात् प्रकृते । 'भदेकमव्यक्तमनन्तरम्' इति
श्रुतेः । 'ध्वेयाः सदा सचित्पण्डलमव्यक्तार्थं नारायणः सरति पङ्कजसन्निविष्टः केसूवात्
मकरकुण्डलवात् किरीटी शरी हिममयवर्णुर्गुलजङ्घकः' इति श्रुतेः । चकारोऽनुक्तस्यार्थस्य
सङ्ख्ययाकः । अतो न प्राणनत्वमर्थनिरोधः । नन्यत्वेनैवं परं तत्र कस्मै प्रयोजनात्वेत्या-
काङ्क्षायामाहुः दधेति । दद्या कृपा ज्ञानकारणम् । कृपात्वेन ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावः
'इति भाततमाह्वयः कृपा मुनिता कुत'मित्यत्र सिद्धः । कृपायां ज्ञातायां श्रीमद्भाष्यत-
ज्ञानं ददं सिध्यति । 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'ति । तत्र 'नैयासिकः समग्रान्' इत्यत्र सः मग-
नमिति नार्थः किन्तु भगवता सह वर्तमान इत्यर्थो वक्ष्यते । इति व्याख्यानान्न निषया-
र्थकः कृपायात्रत्वं दैवीसुखस्यत्वेन सति स्मिन्नाशित्वम् । 'श्रुतः स्निग्धस्य शिष्यस्य' इति-
वाक्यात् । अन्यस्यापि प्राणनत्वं स्निग्धो वक्ति यतः । कृपायात्रत्वेन दयासिद्धित्वेन कार्य-
कारणभावः । एवमिति दयासिद्धयर्थेन प्रश्नापतिपादकत्वप्रकारेण । 'नेहे'त्यस्य प्रथम-
त्वाभावात् तं विहाय द्वादशमिति । तत्रोक्तं मुनदोषसमत्वेन समः प्रश्नः मुणदोषगः ।
समस्कन्धात् । सङ्ख्यतात्पर्यमिदम् । मुषाः १२ दोषाः १२ मातुलमात्रादयः । समत्वं
तु यथा मुषा उक्तकालाया दोषा अपीति । मुणिकहाः धर्मा दोषाः । देशान्तरयोर्धर्माः
जलज्वातिरसहानाः, मातुलमार्गः, बहुकालधारिकानासः, बहुपरिभ्रमः, प्रशस्या इमे ।
अन्येपि प्रशस्याः । प्रथमभयप्रश्नः कालप्रश्नश्च साधारणो गौकटो । एवं १२ धर्मैर्धर्मयश-
स्वीकृतविरुद्धाः । ननु 'निर्देहपुण्यमुणविग्रह आत्मतत्त्वं' इत्यादिवाक्यैर्विदोपत्तेः तत्राः
ज्ञानः १२ दोषा इति चेत् न । 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ज्ञानात्मकस्य स्वरूपनिर्वाहका
दोषा इव दोषाः । अप्रत्युत्पादिवन् । तथा च श्रुतिः 'नो एवास्युना कनीया' इति ।
जनासाधुमार्थवर्तिता 'नो एते'ति निषेधोपपत्तिरिति । अतो भयमात्रं स्यात्तस्मिन् ऋतु-
न दोषमात्रं भवतीति । 'न मां कर्माणि लिम्पन्ती'ति मीमांसायां । सर्वत्र साम्यं भयवद्भर्माः
'समः सुहृ' इति सप्तमस्कन्धात् ।

१०-१-२, कथित इत्यत्र भक्तत्वादिति भक्तिज्ञाननन्धर्माः, तेन शास्त्रार्थसा-
नन्दस्य हेतुलौकिकस्य स्वन्मार्थसाधिवेदिकसंवाक्यनिरोधस्य भक्तिशब्दार्थस्य श्रुते
चोपनात् सत्योक्त्याभिर्यति । रात्रिनिद्रवमिति 'आत्मा वे पुत्रनामासी'ति श्रुतेः सत्य-
नामपि । साधनं तु 'सविद्वानन्दता उत' इति निरोधसङ्गणन्योक्तदिशः । मुक्तावाप
'कथायात्रावेति' इति निरूप्यत्वं वा । सर्वेषामित्यादि पुराणगतत्वेन स्त्रीपुत्रयोरीपि ।
सर्वार्थप्रकाराः सत्येन निरालाः ज्ञानेन शब्दानन्तेनानन्देन च । इति पूर्वोक्तोक्ति

इत्येवं यद् पूर्वोक्तं तस्य स्वस्य निरोधेभिर्मात्रं च यदन् निर्द्वन्वादेव श्रोतृत्वस्य समर्थनम् ।
 श्लोकोत्तरार्धे राज्ञो निरोधः । चरित्वाहुवाहस्य निरोधकार्यत्वात् । अन्यथा राज्ञां चरित्रे
 स्वर्पादि स्थात् । प्रकरणाधिक्यमिति परितोऽतु सङ्ग्रहप्रसङ्गः क त इति । चंद्रया वंशे साधवः
 जन्मपरम्परायां कृत्वाजन्मपटितयायां साधवः भक्ता एव, प्रकरणायां व्याप्तिपरितः ।
 उत्पत्तेः कारणात् श्रीराजामात्मतया स्वीकर्णोपश्रमेव भक्तत्वात् । तथाहुर्देवयत् । अयमर्थः ।
 प्रथममुपोधिन्वायां नवमाध्याये "स्वस्य समानाकृतिं शरीरे पुरुषविषं सम्पाद्य स्वयं च स्वस्य-
 पित्वा तत्सत्त्वायां नियुक्ताः । तत्र चान्यमजनं भा भवति सत्यमेव इति इति प्रत्येक-
 पुरुषसमित्वेन विहितं अविष्टाद्वन्द्वेतात्वेन न तु जीवन्तः । ननु के ते
 जीवा इति चेन्न । आत्ममेव कल्पिताः । "अवर्षितेरिति कारकत्वं" इति भगवतोपस्था-
 विषयो जीवः प्राकृतमोक्षार्थं तावत्सत्तां सम्पादितवान्"मिति । "तमिममहमज"मिति श्लोकेति ।
 तथात्वादिति अनुमतेन तथात्वात् । इष्टमिति विलासत् इष्टम् । स्वात्मित्वं कारक-
 णी न श्रेय इत्याहुः अत्र चर्छाति । अत्र बोधेपि न श्रेयसम्बन्धमतीतिः किन्तु राजकर्तृके
 चरितमित्यत्र बोधे जननसम्बन्धप्रतिपादिका । न च तृतीयाध्यायः दृष्टेन षट् इत्यादी
 तथा दर्शनादिति वाच्यम् । कर्तृत्वसम्बन्धनामन्यविषयायां जननसम्बन्धोक्तः । न तु
 तृतीयाध्यायोत्तरायाः । इत्युक्तमिति राज्ञां महत्त्वं भगवत्सम्बन्धादेव यत इति । अत्रुत्तुनं
 आध्यायवद् ग्रहणम् । अध्यायायां हेतुलक्षण्यमित्युक्तं स्वोपोध्वातसम्बन्धेन हेतुसत्त्वात् ।
 हेतुतात्सम्बन्धेन वा । एवमग्रे । एवमुक्तम् : सत्युत्पादसामर्थ्यं वसुदेवं वासुदेवादिभिर्मा-
 न्नामकमिति वासुदेवादिभिर्वासावप्रतीयोक्तः । भक्तदुःखमर्थः ।

१०-१-२. यदोद्येत्स्वयं कथमेति भगवद्वत्तत्तायां बुद्धपरम्परायां कथनायुक्तत्वम् ।
 मुच्येति 'अहं बीजद्वयं पिते' तिगीतायां पुरोरिति यदुक्तेतिज्ञाता पुरुः । चख्येति 'सु-
 बुद्धव'मिति वाच्यत्वात् 'कृष्ण एवं भगवति मनोवाच्यरष्टिद्वयमितिः ज्ञातव्यतामानमादेव्य सोमना-
 थास उपरम'दितिसत्तासमागोक्तेः । नन्वादित्यन्तं सर्वतत्त्वमवादेवंनात् । अहमि निमळे
 सम्पत्त्या दोषोपि । तत्कृत इति वंशकृतं दोषमाहुः अत्र इति । प्राप्तज्ञाना इति 'अस्ति
 ब्रह्मेति चेद्वेद सत्यमेव ततो विद्' इति श्रुतेः । भक्ता इति 'छन्दे तु ज्ञानेन भक्ता' इत्यर्थ-
 श्रुतिः । केचिदिति विरलाः । तत्त्वोपि 'मिष्टदुसत्तं वसुदेवशब्दितं' तत्त्वम् विष्णोरिति इद-
 मित्यववा वाग्यत्वापरविषयावेत्युक्तं विष्णोरिति । तत्त्वमातृगुणादिमात्रं विष्णुः । तन्निरे
 तदवतारे परेपि तन्निमित्तत्वज्ञानार्थम् । साक्षात्त्वं तु 'कृष्णो हि परमं दैवं', 'कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयं'मिति श्रुतिपुराणार्था वक्तव्यमेव । कथं वाच्यप्रश्नश्चेत्, वाच्यमवयवमाहुः सूक्तेतिप्रबन्ध-
 षतु सक्तं तत्तात्त्विकरूपेणोपापचिः 'काव्यादीनामसत्त्वत्वात् नोपयोगः कथञ्चेत्'तिनिब-
 न्धात् । किञ्च प्रबन्धकल्पनाकृष्येणोपापया विशेषणमाहुः अनुशासनेति । 'वेदमन्त्र्याकार्यो-

नेवासितमनुशासिता धर्मं चरे'त्यानुशासनस्य रूपं यथा । तत्रतत्तद्वत्प्रमेयं वा श्रुतसाधारण्यम् ।
 १०-१-२. अचरतीत्येव स्वतन्त्रेति 'कथा इमास' इति श्लोकोत्तरमत्रं चरित्र-
 साधने हेतुः । सत्तत्त्वमवयवताराननेष्वन्वयम् । चरित्रमात्रमिति मात्रं कारकत्वं । एवकारेण
 सारूप्यमन्वेदः । 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'तिश्रुत्या कर्माणां श्रोतव्यत्वात् । 'आत्मा वा
 अरे इत्यन्वयः श्रोतव्य' इति श्रुतेः । आत्मेदमित्यववाऽप्रतिपाद्यः । ननु वंशेपतीयेति मानव्यः
 वंशे वसुदेवपतीयेति, तथा च वंशेपत्यं वसुदेवं लाक्षणिकमेव आहुः धीराधिक्येति । धीर्य-
 वृत्तराधीयं, तदत्र मैथिलप्रसङ्गदधिकं, तत्र हेरुन्मयत्र तु यावन्तो धर्मा धर्मियुष्पुत्रका-
 लात्तन्तो यत्कथाः स्वस्वामिभावसम्बन्धात्, ते तु यदादिदुःखावित्तत्वेतु देदे कारित्वसत्त्वेपु
 सेम्पात्तत्वेसांस्कारकताः । तत्राप्या 'त्मा ये पुराणमासीत्'तिश्रुतेर्यदुक्तत्वात्तत्त्वम् 'कृष्णस्तु
 भगवान् स्वयं'मित्यत्र स्वयंय उपयुक्ताः । ते तु वंशपदस्य लाक्षणिकत्वेन सम्भवन्ति,
 अतो वंशपदार्थो वंश एव । तथा च यदादिसत्त्वतामा कालेन भक्तिविषयः सत् 'कृष्णस्तु
 भगवान् स्वयं'मिति । एवेति न तु चरित्रो धर्मात्मकः । 'प्रकाशाभय'इत्ये चरित्राणामेव
 चरित्रमन्वेदोक्तः । अपिचान्द्रेन भक्तिजनकं, उत्करीता । यत्तुसम्बन्ध इति ननु
 यत्तुसम्बन्धेऽप्यव्याधिक्यधर्मिकत्वं कथमिति चेन्न । भद्रादितिभगवत्तुक्रमे यदादीनां धर्मि-
 त्वात् । 'यो यच्छुद्धः स एव स' इतिवाच्यत्वात् । वंशपदेनैवाहायुं यदुत्तमादसस्ययदुप-
 कृत्यमाहुः असमास इति । व्यासश्चक इति यदोपाधिक्यं वंशे एवयति । अतः स्वयं-
 त्वेधिकोपयोगः । यातुनामनेकार्थत्वादाहुः अनुभाषयन्तीति । भूतान्यनुभवन्ति सत्त्व-
 गुणरुखादीनि, तानि भूतान्यनुभाषयति भगवान् । 'एष एव साधुकांस् कारयति यं त्रि-
 बीषती'तिश्रुतेः 'ममेवैष' इति श्रुतेः । अनुकृत्यविकरणात् । 'अथये वरिष्ठिदमन'दित्युक्तेः
 एतस्मापि अथवात् । न चप्यत इति 'न ये मोक्षो न वयन्'मितिवाक्यात् । अविद्यातान्नाः
 'पाप्मा स्वेन तदा निरुद्धाहृदो'त्वात् । वयन्त इति साधनाभावात् । निषादितत्त्वादिति
 राजर्षितत्त्वमेव सङ्गुपहितकथात् । अथयद्वाधेमेति भगवतो भावो धर्मा अथनरूपो
 ज्ञानकृत इति तेन भाविताः तदा भवन्ति यदा धुरा स्मृतिः, ज्ञानिमातृकनिष्ठाः तदा
 तदर्थः अथवादिनांशविशिष्टा विषयाः स्युः । यथासंशो जीवः आधिदैविकया तेष्य-
 तिरोहिताविर्मुक्तानन्दः तदप्यज्ञवांश भवति, तदा कृतात्थं सर्वधर्म्यविमोक्षरूपम् ।
 तथा च श्रुतिः 'आहाराहृदो सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धो धुरा स्मृतिः स्मृतिरन्ते सर्वधर्म्य-
 त्रयमोक्ष' इति । स्मृतिश्च 'यं ये वापि स्मरन् भावं स्वजस्यते कलेष्वरत्नं तमेवेति कीर्त्तयेय
 सदा तद्वाच्यमावित' इति । एवमनुभावेणैपि । निरोधलक्षणस्य स्मृत् । अत्र नारायणो-
 पनिषत् 'अप तिलो निष्कल्हो निरास्वातो निर्भिक्त्यो निरञ्जनाः बुद्धो देव एको नारायणो
 न द्वितीयोति कश्चित् य एवं वेद स विष्णुरेव भवती'ति तद्वाच्यो बोध्यः । अग्रिमैति

संहितया समलस्य प्रयोजनम् । अत एवेति अग्रिमप्रयोजनाभ्यन्तरे, भागवतद्वारा यथो-
पन्ययार्थम् । उपनिषद्वर्णनं यतः, तदर्थं ज्ञानमाहुः ज्ञानातीति । अन्येन भगवत्वा व्यासेन ।
ज्ञानातीत्युक्तिर्यत इति । अन्योन्याश्रय इति भगवत्प्रकारेण जीवहितकालं जीवहित-
करणे भगवद्विदकस्यमित्यन्योन्याश्रयः । विश्वात्मन्त्वमिति विशेषां आत्मा समावापी
'अद्वयत्वादियुक्तो धर्मोक्तै'रित्यधिकरणोकाधाराभेदघटे षट्पादीनां वृद्धिः । स्वतन्त्र-
तयेति कर्ता कृतः । 'स्वतन्त्रः कर्तृ'तिश्रुता । अभिधर्मिणोपोपादानम् ।

१०-१-४. निष्पन्नतर्पणैरित्यत्र चरित्रस्येति धर्मिसम्बन्धात् धर्मिणोपोलजत्वात् ।
ननु तर्हि 'असत्त्वेन स भवति असत् इत्येति वेद चे'दित्यत्रात्मा भाव्यमिति चेत् तत्राहुः
भगवन्तवेति । तथा चा'सि त्रयेति चेत् वेद सन्तमेन ततो विदु'रिति श्रुत्या तत्रापि
भाव्यमित्यर्थः । नास्तिकपक्षस्य धर्मित्वं 'ज्ञानिनामपी'तिवाक्यात् पातित्वस्य सम्पादक-
त्वेनानादत्तत्वात् । 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'तिश्रुतेः । अदृष्टेति अदृष्टं श्रुतम् । तत्रे-
त्यादि । तत्र तयोः प्रातिस्निकरूपेण श्रेयत्वात् चरित्रमाहारात्ममित्यर्थः ईश्वरस्तु 'षष्ठ-
विषया त उक्त्याप विभावयति तच्छ्रुं वपुः सन्तमेन सदसुप्रदाते'ति लोकाप्रतियोगिसापेक्ष
इतिभावः । एवं सर्वत्र । पुनरप्यहं षट्पादीनामपि विष्णुधर्मत्वात् चरित्रे को विशेष इति
उक्ताहुः स्वकृपादिति । 'आत्माराभाश्च मुनयो निष्कृष्या अपूर्णकमे कर्णन्त्यहेतुकीं भक्तिं
हृत्पुस्तुणो हरि'रितिवाक्यात् । कीर्तनभक्तिरिव न षट्पादायः कृतिविषया इति ।
फलतश्च इति 'भक्त्याहमेकमा आश' इतिफलवत् न षट्पादायिः फलम् । पञ्चम्यनपद-
द्रव्याभिप्रायः । चतुर्थपञ्चम्यन्ताभिप्रायः । भगवत्पुरुषेति तृतीयपञ्चम्यन्ताभिप्रायः । विषयो-
स्तमत् इति 'या प्रीतिरिविषयानां विषयेभ्यनभयिनी त्वामनुसूतः सा मे हृदयात् मासय'-
तिवि । परमीयते ज्ञायते येन परमम् । चरित्रं किञ्चिदाभितर्धंयत्वात्, स्पष्टंयत् । चरित्रा-
श्रवत्वेन प्रो ज्ञायते । मतमिति सर्वेषाम् । इदं लेख्यद्विरुद्धम् । अत्र तृतीयविशेषणतात्पर्यं वहा-
कं तस्मात्त्रिभयो'महापुरुषोपागत'इत्यस्य देहलोकीयस्य विद्येभ्यपान्मन्यवित्त्वोपागत इत्याशयेन
स्योक्तं प्रपञ्चतन्त्रश्रीलोकार्णवमन्त्रं वदन्तुपादोक्तंयत्वाहुः मुक्तस्येति । मुक्तो द्विविधो
जीवन्मुक्तः परममुक्तश्च । पूर्वत्र वाच्यपक्षः, परममुक्तस्य गुणगानादि फलप्रकारेण वक्ष्यते ।
'ते तु ब्रह्मदं नीत्वा भग्नः कृष्णेन योद्धता' इति । 'उत्पन्नाविधोः स्वेनसम्पाद'दित्यस्य
भाष्यमनन्तरादृष्टायात् । हीति निश्चयेन । सत्पत्तश्चरित्रात्तुपादोपागतः फललभायाः
श्रुत्युक्तोरिति । फलं भवनाशः । भक्ते फले पूर्वैकं तेन 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ग्र-
होचन'मितिवाक्यात् । एतेन ननु चरित्रमानाधिकारे मुक्तानामर्थेति चेदन्त्येवं श्रवणदिक्
न स्यात् तेषां दुर्मित्वादिवाक्याङ्गत्वात् । 'महापुरुषोपागतो विषयोचमत्' इत्युक्तं तदाहुः

१. श्रेयसीति त्वम् ।

अनिन्येति । यद्यपि सगुणभक्तिस्तुतीयस्कन्धे निन्या, धर्मिणोविषयत्वात् निन्या, तथापि
'पुष्पां भगवदीयास्तै' इत्यत्र जलभेद उक्तत्वेनां विषयाः धर्मिवाभावोपि 'यदेकमन्यक-
मन्यतरूप'मिति श्रुतिविषयाः उच्यमाः, अतोऽनिन्याः । एतादृशानिदविषयः । अन्ये हि
रूपादयः संसारे ब्रह्मन्, इदं तु भवति वज्रातीति तथा । चकार इत्यर्थमाहुः । विरक्त
एतद्विषये यत्नं कुर्यात् । एतेदिति पाठेरिमम् । विरक्तो भगवत्परत्वाभावेन निर्गुण्यत्
पतेत् संसारी भवेत् । 'भक्त्यपेक्षं ज्ञोतेति स' इति त्वुतीयस्कन्धात् । भुवमिति तावत्तन्त्रयो-
पलम् उभयपेक्षेति । जलभेदे स्पष्टम् । तेन 'श्रोत्रमनोभिराम'त्वं भगवदीयानां श्रेयम् । तेन
'साक्ष्ये'ति पारिहास्यं च लोमं हेलमेव वा बुद्धन्नात्रप्रशमनयोपाहारं विदु'रितिवाक्यं
तारक्यमादयोपाहरमिति बोधितम् । तथा वात्र तज्जुक्तयोः अवगो कथने च प्रवृत्तिं
बोधयता शास्त्रकारेणास्मिन् पथे भक्तारो बोध्यत इतिभावोपाया कारिकाया बोध्यते । अत्र
श्रवणाङ्गत्वेन श्रेयमन्यद् । 'श्रवणानन्दत्वेन'त्येव वक्ष्यमाणत्वात् । 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः
ओतन्य' इतिश्रुतेः । उक्तं विरक्तं निश्चिन्तनः । 'पुमान् विरज्येत निना पञ्चम'दित्यस्य
चतुर्थचरणस्य तात्पर्यमाहुः आत्मेति । अपगतं श्रुत् । अपत्यस्य श्रुत्फलमेव, तस्य
कर्तरि अपञ्चमाश्रयः आत्मानं हन्तीत्यपञ्चमः आत्मपचासी । पञ्चम इति पदच्छेदे कर्मजडः,
कर्मजः पञ्चं हन्तीति । निन्दितार्थतः इन् हिंसात्म्योऽत्र हिंसा तात्पर्यमर्थः । आत्मपाती
न मुकुन्दनामप्रदप्रापञ्चवान् । पञ्चमो न विचछुद्धिद्वारा ज्ञानवान् भक्तिमान् वा, त सदा
निन्दितार्थतः । उभयार्थां विलक्षणः । नजयोत्यत्वाभावे जेदे वा । पञ्चमादित्यत्र पञ्चः
पुरुषः पञ्चलं हन्ति मान्मनोवीति प्रा खी धर्मोक्तं कः । एवं पञ्चसुखीन्यतिरिक्तो इत्येवंत्यर्थ-
कत्वे । एवंविधभेदं विरक्तोत्र न ततः न'विस्त्रोकिन् पतेत् श्रुत्मित्यक्तोकादिरक्तो पृथक्
यदा कारिकायां न पृथक्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः किन्तु पञ्चो मेति विरक्तत्वा-
च्छिन्नप्रतियोगिताको भेदाः तथा च 'तः पुमान् विरज्येते'त्यनेन श्री विरज्येतेति स्पष्टितम् ।
तदुपलक्षणं पञ्चमात् । 'यविद्वराक्षोद्वरः संस्तुतः पुरुषा मष्टु'रिति ते पञ्चताराः । अत्र
यथा आत्मपाती विरक्तो न, कर्मजो विरक्तो न, सदा निन्दितार्थतो विरक्तो नेत्यन्यः,
तथातुपदोक्तीत्या पञ्चसुखीन्यतिरिक्तः विरक्तो नेत्यन्यत्वात् । च इदिति न पदच्छेदः ।
चेदिति यथार्थम् । तथा च पञ्चसुखीन्यतिरिक्तो यदि वकिन् काले विरक्तो न तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् तथा ततः प्रथमकारिक्तोक्तिरुक्तं पृथगित्यर्थः । तथा च
विरक्तो वास्तव्याख्यादिविरक्तात् गोमात् पृथक् नेत्यर्थः । 'त सर्वेपुतो भवतीति'वृत्ति-
तापिनीयात् । प्रकाशे तु पञ्चसुखीन्यतिरिक्तावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् व्याकृतः, पञ्च-
सुखीन्यतिरिक्तो मेति । तदपि व्याकृतम् । पुटौ तु 'यमेवैव दृष्टते तेन लभ्य' इति ।
पञ्चसुखीन्यतिरिक्तो नो विरक्त इतिभावः । तथा च पञ्चसुखीन्यतिरिक्तोपि न विरक्तः वरणा-

भावान् तस्याप्रयोजकत्वात् । वरपन्थिकारः । इह सम्भक्त्याति पातुपाठान् तु भक्ति-
सत्ताधिकारः । बाधयानि तु 'कर्मण्येव तु संसिद्धिमाप्सित्वा जनकादयः' 'चूदेहमायं सुखं
सुदुर्लभं धनं सुकल्पं सुकल्पधारं मयासुखेन ममस्तेतिरं पुमान् भवार्थि न तरेत् स
आत्मदे'ति । तेन कर्मन्तरपुत्रकर्म मर्षादामभिरूपं श्राव्य । गुणानुवादेषु भाक्तिव प्रेम-
साधनत्वेन । तथा एकादशस्कन्धीयेपुत्रकर्ममसावपेक्षे 'कर्मण्योविदाः सत्त्वा' इत्यादिना
ये केवलमनुप्राप्ता ये चाद्विज्ञानं मुदयान् वैयर्थिका लक्षणा आत्मानं चातयन्ति च'
इति । ब्रह्मत्वं ज्ञातेति सम्बन्धरहितं ज्ञानं 'कैवल्यं', ब्रह्मत्वं ज्ञातेति ज्ञानं, तयोः सम्बन्धस्यावाप्ते
आत्मा मयावात्सल्येवादिद्विज्ञान आत्मचातयः केवलपादिब्रह्मा ज्ञानिनोपेति । 'किंचानपेक्ष
जगद्विदां वरिष्ठ' इति ब्रह्मपदात् । 'कर्मण्योकोविदाः' पशुमाः । ब्रह्मकोका एतद्विपरीताः ।
कर्मजडः पशुमाः कर्मण्यकोविदान्तराः । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वपं पण्डित-
मन्या जघन्यमाना' इति श्रुतेः । एतद्विपरीतास्तु चित्तशुद्धयं कर्माणि ये कुर्वन्ति ।
एते 'सत्त्वा' अपि । निन्दितार्थस्तु आलस्यम् 'वेदमार्गविरोधेन येषां करणमव्ययं ते हि
पापघ्निन' इति वाक्यात् । 'म्येव विषया करोति अदुर्गमनिपदा वैति श्रुतेः । तथा च
ये कैवल्यमनुप्राप्ताः कर्मजडः । एतद्विपरीता निन्दितार्थताः । 'वेयर्थिका' भवार्थकामपराः ।
क्षीपशून्यतिरिक्ताः शिवः पञ्चमः । तथा च श्रुतिस्मृती । 'पशुपतिः पशूनां चतुष्पदाद्युत
च शिषदा', 'शिवस्य पञ्चमः सर्वे जीवाः संसारवर्तिनः' । पशुपतिपदस्य शिवपरत्वे
'योगे शिवेने'ति वाक्यात् योगिनः । एत एव 'लघुषणिका' अन्ध्या कर्मभेदाद्य परार्थादि-
परत्वं स्यात् । फलरूपमिति तद्वत् वैराग्यजनकत्वं फलत्वम् । इत उल्लेखस्तत्र वैराग्य-
जनकत्वान्यवसायाभावात् । 'मगवदीयत्वेनैव परितमहातवर्षा' इति । 'अत इतरज्ज्ञा' इति-
न्याससूत्रं फलान्पाये । 'तत्त्व' तदीयत्वम् । नृज्येति । यद्यपि वृद्धिर्वाक्यात् श्रवणं,
अधोर्गत्तत्त्वेन भगवदीये तदभावे द्विषि वरप्राप्तेरिति परन्तु सर्वदा न प्राप्तेर्तीच्छापीना
चेति तृण्यं 'तृण्णा लिप्तामपि तयो'रिति विधायः । 'न सावर्दिन न विपरीति'ति छान्दोग्ये
भगवदीयानामपि ईप्सत्वादान्दिबाधणा यथासुत्रं वार्थः । सर्वदोषचरदोषा इति पाठे
दोषतत्त्विल्लीलत्वा दोषाः । दूषादोषः । एतादृशदोषाः शीकृता निवृत्तवर्षाः । अत्र यान-
नद्वेषेनेत्यस्यार्थेति प्यन्ताहुः । आशु रूपेति भक्त्यानां वैराग्यमपेक्षेयास्तस्या वैराग्यदार्ढ्यं
आशुचिमतया भगवद्वाच्यप्राप्तेषु श्रुतिरुक्तिरिति निर्वाहः । आशुः श्रुदादि-
निवर्तकत्वं तु 'वरस्व' स्वहृदवादीषुपीभूयानिपितेदेहधर्मो इति कर्मस्तुती । भगव-
द्विपत्वेन निरोधलक्ष्योक्ताः । वेयमिन्द्रियाणां सार्थं कार्यं न द्रव्यते तानि निग्रहमीशानीति
निरोधलक्षणे । अन्विचार्या इति भगवद्विपत्वेन निवारयितुमयोग्याः समादयः । अस
इति 'ते तु ब्रह्मदं नीता मयाः कृणोते योदुता' इत्यनेन साधनं वरपे उक्ताः फलवक्तव्ये

फलमिति । ब्रह्मदं स्वाद्युत्पत्त्यवस्थेनास्पृक्षादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वात् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मी-
याभूत् तत् केन के परयेव केन के पित्राजीयता केन के मन्वीते'त्यादि । स्वतन्त्रेति स्वात्मन्यं
मादफलत्वम् । रक्षाभीति स्तोत्र भक्तिरूपः । न च कुरित्यादि वक्तुः शुक्ल 'परिनिष्ठितोपि
मैत्रुण्य' इति वाक्यात् । श्रोतृ राज्ञः 'वैपातिदुःसह' इति वाक्यात् । उक्तमिति वरिष्ठोक्तम् ।
निवर्तकमिति 'पुमान् भवार्थि न तरे' इति वाक्यं ब्रह्मण्यम् । उपकारेति 'तस्माद्विन्मन्यन-
त्ये'ति वाक्योक्तसंयोगेनामकत्वमुपकारः । 'आत्मप्राप्तयः मुनयः' इति स्मरणात् । यानमिति
वक्तुमश्रोतुस्मिति श्रोतृत्वेन श्रोता । कर्मणो व्यापारभूतस्य वक्ष्यमाणस्य प्राप्तेरिति परी-
क्षित्यभावमात्मा कर्मज्ञान भक्तिरूप इति व्यापारस्मभ 'आत्मा वा अरे ब्रह्मण्यः', 'निवर्ते इदम्.
अन्वि' इति च । न पुत्रवेति संयोगमात्रेण तदुपकरण एव श्रोतृपञ्चमदर्शनात् । फलत्वस्यात्र-
नत्वे इति निवृत्तवर्षाणां गुणानुवादस्य फलत्वं प्रथमविशेषणेन, द्वितीयविशेषणेन भवनिवृत्ति-
साधनत्वं, ते । एवेति अनुभवान् । प्रविष्टमिति चरित्रम् । तथेति श्रोत्रमनोविरामत्वेन ।
ज्ञातन्यमिति मर्षादायां धृमत्ताभावस्य श्रोत्रमनोविरामकारणत्वात् । अनित्यत्वेति सहजा-
दुरत्वेन । तथा चानित्यत्वोऽप्येः प्रवेष्टप्रतिबन्धकः उपगीयमानत्वाद् न तु स श्रोत्रमनो-
विरामत्वप्रतिबन्धकः । एवं च स्मृत्योपसर्गसर्वां तुष्णापत्तिं एवैमाहुः उपैतेति । उपेति
जगत्सिद्धोप इति श्रुतेः । चनापेणेति निवारित इति त्वैवान्यत्र । एवं निवारणपदवाक्य-
मुक्त्वा भवौषधपदवाक्यमैमाहुः अन्ममरणेति । जगत्प्रत्यक्षमन्विष्टः सुखः । तदुत्तरं तु
दुःखं मरुत्पुराणे स्मृतम् । अन्येषां तु क्षीयते । 'श्रोत्रमन' इति विशेषणवाक्यमैमाहुः कर्णेति ।
श्रोत्रं च मनस्य श्रोत्रमनसी तयोर्विरामादिति तस्मादे इन्द्रान्तो भूयमाणं प्रत्येकमनिसम्बन्धत
इति श्रोत्रमनसम्बन्धाविरामे स्वीकृत्या उक्ताः । स्वरूपेति स्वरूपं फलत्वं गुणः भवौ-
षधत्वं कार्यं श्रोत्रमनोविरामः तैः । सम्बन्धत इति वक्ष्यमाणपक्ष्यधीः । माहात्म्येति
गुणा इत्यनेनान्वेति । तेषामभननुवाद इत्यादि तु उक्तमश्लोकस्य वेत्येनेनान्वेति । तेषा-
मिति गुणान्ताः । सम नीति एतद्विशेषणमार्तानां पदानां तस्मात् । ननु वैराग्यं भगवन्मिति
वदित्ति एतत्करं विरक्तत्वं वृत्तौत्तामममममन् न निषेधाईमिति चेत् तत्राहुः य इति ।
अवताराणां सम्भवतीति भावः । वैकुण्ठानुवायमनमनवतार इति । यथा वरपेक्षुकादयः
पञ्चमः नित्यकीडासाः वृत्तानादयः शिषयाविद्यादिरूपास्तुतुषारुपाने प्रविष्टाः । माधि-
काश्च इति तेषां वैराग्यप्राप्ता विरक्तत्वकायिकास्तु तथिषेच उपपन्न इत्यर्थः । या
अपीति प्रष्टाप्रष्टुयः । स्वभावात् इति परिणामो भगवत्सेवातुल्यरूपस्तेन तद्वेगोः
स्वभावात् दुःखा एव । जीवमातुंस्त्वस्य भगवत्सेवातुल्यरूपत्वत्वात् । अत इति जीवदेहे-
भयवत्पुंस्त्वविवक्षणा । ननु पुमान् विरज्येत गुणादुवादात् गुणानुवादोक्तस्य तस्य
तेजविन्दुपनिधि 'न पचाने न च वा प्यता न ध्येयोऽन्येष एव च सर्वं तत् परं ध्येयं

न परं परमात् परमिविश्वायामिति चेत् तत्राहुः इत इति । गुणानुवादतः । वैराग्य-
जनकस्येति गुणानुवादे वैराग्यजनकस्य । स्वोक्तप्रधानजन्यं स्वस्मिन् वैराग्यं तदभावात्
गुणानुवाद इति । अयमर्थः, तेजस्विन्द्विनिगदि साधारणसृष्टिकर्तृत्वस्यैव तत्रापि,
'अमृतं कुक्षो विष्णुरद्वयः सन् परां स्वयम् तस्माच्छून्यमिति शोकः' इतिव्युत्पत्तिर्माहात्म्ये
शून्यपदसाध 'त्वानन्दान्धोऽथ स्वस्वित्वात् भूतानि जायन्त' इत्युक्ता नित्यलीलासृष्टिकर्तृ-
त्वसाध तु नाद्विन्द्विनिगदिपुनरुच्यते । 'तद्वक्तृत्वमनाः सकः सन्मूर्ध्वेत् कलेवरम्
सुखितो योगपारेण सर्वसङ्गविषयिः ततो विहीनपाशोऽथो विमले केचलं प्रभुः तेनैव
मत्तमावेन परमानन्दमभुते परमानन्दमभुते' इति । तेन गुणानुवादस्यानन्दप्रसिद्धत्वेनेव
उक्तमाशो वोध्यः । 'गुणाने सुखानामिषोविन्दस्व प्रजापते' 'तद्व्याप्तोपि सिध्यतीति'
य । 'तदप्याप्तः' सुखाप्याप्तः दैत्यत्वमिति दयाभाववचम् । तेनैवात्मपातित्वकर्मजडत्व-
निन्दार्थरत्नं स्वीत्वानि भगवति । दिव्यपुरुषाणां ग्रहणम् । तेन ननु पञ्चक-
विद्यानं संज्ञायां भवति, अत्र न इति कस्यापि सन्धा नालीति पद्ममन्त्रस्य द्वितीयाध्यायपरि-
चरस्येति प्रत्युक्तम् । न तदोष इति शुभश्रवणविरागप्रसङ्गो गुणानुवादपरिहायो
नेत्यर्थः । मुक्तिरिति 'अन्धं वामः भविष्यते ये सम्प्रतिष्ठतास्ततः' इतिश्रुतेः सम्भूति माया ।
दोषस्येति निर्दयत्वादेः । तस्मिन्नुपनमनस्य तनोपनिषत्ते । तस्मिन्नुपनये तु न
प्रवर्तन्त इतिभावः । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' तिभावपात् । ननु तद्व्याप्तं तत्प्राक्किमपिपादनस्य
किं प्रयोजनमत आहुः आविष्टानामिति । कंसायाविद्यानां कालनेम्यादीनां वधेति
भगवत्प्रत्यनीकत्वप्रकाशतः । ननु 'सर्वं सविदं नमः' 'इषा ह प्राजापत्या' इति श्रुतो
सृष्ट्याहर्कि निषेधेति चेत् तत्राहुः आधाराभूता इति । आविष्टानामावाभूता देवी-
सम्युक्ताः प्रह्लादपदयः । आविष्टाधाराभूता अमृतीसम्युचित्युक्ता ह्यन्यत इत्यर्थे तेषां
मुक्तिमाहुः अपुनरिति । तथा च भोक्तविरोध इतिभावः । बहुश्रुतिविरोधादेवकारः ।
मुक्तिरिति श्रुतिरुक्ता । विरक्तमिति गुणानुवादे विरक्तम् । अन्वष्टिष्ण्व्यादौ ।

१०-१-५. पितामहा म इत्यत्र श्लोकान्वयः सुबोधिण्याहुकः । महावाक्यायें
तु 'यत्कृता अवतरं यथं गुणो यस्य वीर्याणि वदन्ते तित्त्वमिहोक्तान्वयः पुण्यद्वारेति
भवपादिकानीनां पुण्यं ध्रुवं तद्द्वारा मुक्तिसाधनत्वं भाग्यवतीयाध्याये सिद्धम् । 'अनर्घो-
पमं साक्षात्प्रदक्षिणयोगमोक्षः' इति पुण्यद्वारा । तस्मात्तत्रात् वारयितुं किन्तु टिप्प-
ण्युक्तदिशा 'अग्नान्तो साक्षादेव भक्तदुःखं विचारितवान् न तु केनचिद् द्वारेणोत्सृज्यते,
तेन तत्रविधेय साक्षात्पुरुषार्थसाधनत्वं न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति' चरितम्
पुण्यद्वारमात्रात् वारयितुम् । किञ्च माहात्म्यज्ञानद्वारा भक्तिमपि साधयितुम् ।
'भक्तिजनिर्वा सद्विदामारमया' इति सुबोधिण्या । दद्यात्तर्था माहात्म्येन भगवन्तं

स्तौति । स्तुतिः पुण्यद्वारमात्रावागन्कीर्तनरूपेति माहात्म्यं कार्यम् । अथो वेति ध्येन-
वायुका वा । ध्रुवाः सुविष्टिर्नीपातुनामः पाण्डुङ्गतीमाद्रीश्वरेणैव पञ्चत त्रयो वेत्यन्वयः ।
स्वधर्मस्यैव क्षेत्रस्थेति । क्षेत्रं दौर्द्वीप आशानाम् । तथापि वीक्षितं त्रयाणामेव । 'अहं
वीजप्रदः पिते'तितीतामाभयात् क्षेत्रस्य स्वकीयत्वं त्रयाणामेव । अन्ययोस्तु मात्राशो-
पाधिकम् । कनिष्ठत्वात् । अतोऽन्ययोः क्षेत्रस्य स्वकीयत्वाभावात् पितामहत्वरूपं फलं कार्यं
वीक्षितो भगवतः न तयोपरिष्ठि त्रयाः पितामहाः । अन्येषां भगवदाभ्यासां लोकस्थ्या
फलसम्भवाद् वैचकारः । 'असलमप्रतिष्ठे तु जगदाहुरमीश्वरम् अपरस्परसम्भृतं किमन्यम्
कामहेतुकं मितिवाचपात् । एतदेवैवः पञ्च गुणरिति । अत एव ताराणां दृढस्वतिथिनां
चन्द्रादुत्पद्यते तुषः फलं चन्द्रस्य न तु सूर्यस्येत्ये । चन्द्रपुत्र इतिप्रसिद्धेः । चन्द्रः सूर्य-
इति 'अहं बीजप्रद' इत्यत्र निविद्यते । शास्त्रस्थ्यादुदेवेति । एतद्विज्ञेय टिप्पण्या'वैक-
साभिकैववत्त्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भगवती'त्युक्तम् ।
रागां वीर्यकृतिकत्वेन 'महानामाश्रम'रितिश्लोकोक्तदशस्येव तादृशमाहात्म्यं स्वध-
र्मियाध्वेनामात् त्वस्या प्रतीकमेवोक्तं समर इतीति । माहात्म्यमिति अनुमाकरूपं
माहात्म्यम् । स्वधर्मेति भगवद्विहितकर्मणं देवव्रतं तद्विरुद्धं गृह दैत्यव्रतं तथा च देवव्रते
भीम्ये तिमिञ्जितत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः सम्पादितमिति तेषां कौरवाणां तथा साधर्म्यं
जातम् । इदमतिसाधर्म्यमितिभावः । अतिरफलश्रममेव वक्तव्यम् । तद्व्या इति देवव्रता
एव तिमिञ्जिताः । तथोक्तमिति तिमिञ्जितव्युक्तम् । पितामहत्वेनेति भीमस्य ।
अस्थ्यादीनामिवेति तेषां गिळनमिव । ससुद्रत्वमिति चन्द्रेण ससुद्रइदौ बहिःस्थितं
मारयति ससुद्रः दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु पैरुद्वे बहिःस्थितं तथा । साधनं पोतादिकमपि
गिळन्तीति साधनपातकत्वम् । कौरवशत्रुमाश्रयापाहुः कुरुवंशेति । यावद् भगवान्
ध्रुवः शतोर्वान् न निर्वनते । यदि निष्ठुता भवेत् ध्रुवो विक्रमेव सागरमावाहत् । च्यतेनेति
'योषु लिष्ट' इत्यन्वयपिप्रियाख्यानात् । कौरवसैन्ये सागरादर्थः कर्तव्यः । समपातित्वेन
जलस्य 'आपो वा इदमासत् सलिलमेव स प्रजापतिरेकः पुष्करपथं समभवत् तत्त्वानमनसि
कामः समवर्तत इदं' इत्येवमित्यत्रायां अग्न्यामिदिकृतुत्वेनेति । तेन लोकिकमात्रपा-
द्वान्तरप्रत्ययकारणमिति सुबोधिण्या । तेनारणाधिकारो राक्षः मायोवेवे इति तथा ।
जरूपत इति उक्तरीत्या । बहुनीकेति करणत्वसम्भन्धाविवक्षायां सम्भन्धसामान्ये
पक्षे । अल्परूपेणेति उग्रशब्दात् । तथा च श्रुतिः 'पुष्पमग्नि'रित्यत्र । अग्नं पुष्पमग्नि-
रित्यर्थः । अग्निः धर्मो वा, ब्राह्मणे तथोक्तः । ध्रुवत्वं तु 'योषु नमं प्रतिष्ठितं वेदे'ति-
पूर्वश्रुतेः पृथ्वीवत् । सत्सिधीति यतो हि उक्तमग्निर्भोग्यशामिका किञ्च वक्तव्यं भगवत्त-
त्त्विसिद्धता भवतीति । इदमपि मनसैव द्रष्टव्यम् । 'मनसैवातुद्रष्टव्यमेतदत्रमेवं ध्रुव'मिति-

चूढादत्तपणकात् । मनःशक्तेति अत्र चेतनत्वं सागरत्वम् । 'एवमेवे'त्यादिना संसारत्वं च । सलङ्घयेति मनःशङ्का । 'इदं' सुवेय'मित्युच्यता उक्त्वा अत्र 'तस्मात् तुल्यो मनसावि-
गच्छति वक्राचा वदती'तिश्रुतिव्यासत्र मनउपस्थितिः । मनस्तु यागसम्बन्धि बोध्यम् । 'पक्षे
विभूतीसंवसतसम्पादय नः प्रभ'वितिवाक्यात् । वरसंपदं कृत्यैवत्यन्वयार्थः । 'कृता-
वरत्नं वरसपद'मितिक्रियाविशेषणं प्रतीकं सूत्र उक्तम् । मन्वस्य मनःशब्दधर्माकायां भूते
वत्सपदशब्दः कश्चित्ति चेत् सत्यम् । वत्सपदं वातुर्गस्मन्मे भूयसे प्रयुक्तं मनुष्यज्ज्ञेयादश-
प्याये । मनुं प्रति पुष्पीपाप्मनिति । 'मनुं ता वीर्यमः क्षीणाः भयि कालेन भूयसा तत्र श्येन
योगेन भवानादातुमर्हती'त्युच्यता 'इति श्रियदितं वाक्यं अत्र आदाय भूयतिः वत्सं कृत्वा
मनु'मितिश्रुत्यात् मनुं रामशुक्रम् । अत्र च 'वत्सं कृत्वा मनुं पाणवदुहृत् सकलोपवीः
तया परे च सर्वत्र सागरमादत्ते तुवा' इति सर्वाश्रुता । तथा च वत्सो शुचिश्चिः तस्य पदं
पदनीयं चेतनं सागरं संसारं च कृत्यैवत्यर्थः । ननु पाण्डवानां कर्मज्ञत्वेन कौरवसैन्य-
सागरस्य तुच्छकरणं तर्पणं स न सम्भवतीत्यत्र आहुः तुच्छकरणेति । भगवतः वृषरूप-
माश्रयत्वम् । अत्राश्रयत्वं सामीप्यम् । वदे मायः सुमेरुत इतिवत् । तद् पूर्वशुक्रम् ।
तत्तुच्छकरणतरपमनःशङ्करूपत्रयेपि हेतुः । गीतापापमित्येकदेशे 'अमी च त्वां पुराशुक्र
पुत्रा' इत्यादिभिः । तुच्छेति दुरासदादिदुर्धर्मेत्यामानो भगवत्सम्बन्धाभावात् तुच्छत्वरूपो
जातस्तस्य करणम् । तथापीति भगवदाश्रयत्वेपि प्रकारान्तरेण तरपान्वयात्तुल्ये । सम्प-
न्नि 'अज्ञानाद गहिर्यामं तदेवं मया प्रमादात् मयमेव बाधे' 'यथावहासार्यमसक्तलो-
सी'तिवाक्यात् सम्पग्राथयेयं नैव कुरुते । अतो महतां बहुमानात्यक्तायात् 'स कर्ता सर्व-
पापानां योऽभक्तस्तत्र केचन'इतिवाक्यात् पापेन शुद्धदेहमागत्य पूर्वं पापयोगार्थं नृग-
कृत्सासपत्तं पिपीलिकात्वम् । मुक्तो मन्त्रदेहत्वं, पापसम्मानानां तु पिपीलिकात्वम् ।
सर्वेपानिपदि अजादिपिपीलिकात्वशुक्रम् । इदं च 'नित्यदा शङ्कभूतानां'मितिद्रादशसन्धोक्त-
नित्यप्रलयपक्षे । पापयोगेपि पिपीलिकात्वेन पाण्डवानां सद्देहदर्शनमित्याचार्याणां
मत्तया दर्शनम् । एवकारस्तु ब्रह्मवचनपक्षस्य तन्त्यासाभावात् शुद्धिमर्षाद्विहीकृतपाण्डवानां
मर्षाद्विहीकृतत्वाच्च व्यर्थचेदशङ्कः । 'विदन्विज्ञाने'तिश्रुती संन्यास उक्ता । पिपीलिका
अशुद्धदेहः । अत्रापि भगवत्प्रतिपक्षार्णं महतां हृदयं न पापजनकं गीतासात्ययात्, तथा
भगवतोऽप्यज्ञानमपि, 'अपि चेत् सुदुराचरो भवते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्य'
इतिवाक्यात् । तत्र हेतुनन्वयः स्मरच्छेति । न तु दिग्दर्शयः । सीपवाची सख्यः
सीपयच्छा भगवान् शृङ्गात इति हेतोर्मगधदिच्छातो यो मर्षादांशस्तदर्थं पापं वर्तते
कीडाभीमिल्यर्थः । पिपीलिकात्वे शुक्तिमात्रः भगवत्पक्ष इति । भगवति विपक्षमात्रेण
यदुत्पादने भगवत्पक्षे भगवद्भाररूपे कथं केन प्रकारेण पिपीलिकात्वं स्यात् तेषां प्रतिज्ञानं

मगवदीयामाह । आहुष्या तेषामवस्थापनात् । समताद् भगवतः कौरवपाण्डवाना-
मवस्थानात् स्थितिकरत्वम् । 'स्वधर्मं निधुनं श्रेयः परधर्मो भयानघ' इतिवाक्यात् । यद्यपि
धर्मियाणामर्थं धर्म एव तथापि भगवदीयत्वाच्छ्रवणादथ एव धर्मः । सर्वथापि न एवेत्यादि,
कालीयव्याससङ्गता । तथा च परधर्मो भूयेन तुच्छकरणम् । दुरासदादिदुर्धर्मातिरिक्त-
तुच्छप्रदेशात् । 'एष एव तुच्छ' इति विद्वन्मतदाने धृतश्रुतेः । 'तोदनात् तुच्छमप्यत'
इतिमहाकीर्त्यात् । नित्यप्रलये तुच्छशुक्तिहेतुत्वमपि । अतः तुच्छं जातत्वात् तुच्छस्य
तत्करणम् । अत्रापि तुच्छकरणं तर्पणं च । सकुरुदेवेति दृष्टप्रक्रम एव । यदा तुच्छ-
भगवत्पक्षेऽस्य दुरासदादिदुर्धर्मेत्यानाशयेन प्रायभाष इह तुच्छमवस्थादुर्धर्मावो मविपत्तीति-
प्रत्ययात्, तदुत्तरपक्षे तुच्छाविर्भावः तत्कारणम् । अत्र तु दुरासदादिनाशयने तुच्छ-
प्रवेशः । सोऽलौकिकः क्रोडासत्त्वात् । 'सदो नष्टस्तिगोपी'त्यत्रानुभवसरणयोर्मध्ये न
संस्कारः तद्वत् । तदुक्तं सकुरुदेवं जातमिति । तथा योमर्षं दुरासदादिनाशतुच्छभगव-
त्पक्षे सकुरुदेवं जातमिति दुरासदादिनाशतुच्छकरणं चेत्युभयं सकुरुदेवं जातमित्यर्थः ।
उभयोर्मध्ये न प्रायभाष इतिभाषः । अन्तर्नशक्तित्वेनात्र संशययोग्यमप्येदं एवकारः ।
अन्तत इति यादवरूपसङ्कलनसंहारेऽन्ततः त्रयाणां 'अथत्यामरूपकृतवर्मणां त्रयाणां'
मिति श्रीब्रह्मभा । वत्सपदमिति वत्सस्य पुषिष्ठिरस्य पदं पदनीयमित्युक्तम् । कलवत्
साधनस्यापि पदनीयत्वात् साधनकलेकीकरणम् । तत्र चेतनसागरपक्षे स्पष्टम् । वत्सपदत्वम् ।
पदंश्रयम् । व्यष्टिसमष्टिभेदेन । व्यष्टिरूपो अथवात्मकवृत्तवर्मावो भुवन्देसंस्तस्यधर्मादि-
रूपत्वात् । समष्टिर्द्रोषः कृपो वा धनुर्वेदभद्रत्वात् । 'यो पृथङ्महः स एष स' इतिवाक्यात्
धनुर्वेदत्वम् इति । तस्य पुत्रोपस्थाया नित्यलीलायामपकाररूपः कार्यात् । स आत्मा
पुत्रनामा त्रिधा विदीर्षितः पुत्ररूपत्वेन हृदोरात्मन इति । वारद्वयमिति 'अवधीक्षि
जलका'मिति ब्रह्मास्तन्यागेन च । एवं जातवत्सपदं न तथा विदीर्षितं भवतीति ।
वृषभमारुह्येति पूर्वं भगवदाभयत्वमित्यस्य सामीप्यसम्पत्ती व्याकृता । वदं भाष इव आरुह्य ।
तीर्णमित्यप्यदरे वीर्या । ननु वत्सपदं कृत्यातरमित्यत्र पाण्डवानां न कर्तव्यं किन्तु
तत्प्राप्तवैतः उच्ये दुर्लभमित्यस्याशङ्काः कीर्तिरिति । 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा
पापमप्याश्लसी'तिवाक्यात् । तथा च कलश्राप्तिः पाण्डवेवैविति कर्तृत्वमपि पाण्डवेषु
कलसाचनयैरिकाधिकरेण्यात् । अन्यथा सैन्येष्वेवमपि कर्तव्यं परसेति न वत्सपदकरणे
सैन्यानां कर्तृत्वम् । 'सरात् तु तच्छुभे'रिति व्याससङ्गता । गीर्णं तु कर्तव्यं सैन्यपाण्डवयोः
समानमित्यर्थः । अथवा पाण्डवानां धर्मोद्व्यायादिरूपत्वेन कर्तव्यं स्वपदम् । अपिशब्देन
जयः । अष्टविरोधपाशङ्कशुद्धः हवमिति । अत्रय दष्टं कर्तव्यमप्येति । अत्यन्तं दष्टं कास-
मात्रमप्यत्वम् । एवं सैन्यसागरतरपशुक्रम् । अलसाधं समवायिरप्योक्तम् । तत्पणमप्यत्र ।

शुचिष्ठिरायामरुहत्या मनोपि यामे इति। स चारणे 'कितोरुनासत्'त्येवप्रक्रमकेति, तथा 'दुरत्यर्थं कौरवसैन्यसामर्यं' अक्षयिर्हृषिकेशं यत्स्वरूपं पुष्टिप्रतिश्रय पदं पदसीधं कृत्वातरत्। तदुक्तं आरामे, 'जातुदमीवृत्तरवेदीं स्थाप्य अर्धां पुरविषया मुचुदमश्च पुष्करपर्णैः पुष्कर-
दण्डैः पुष्करैश्च सन्धीषं तस्मिन् विहायसे अग्निं प्रणीयोपसमाप्यावे'तिश्रुतिभाषेन। व्याख्यातव्यं तत्रैव, 'जातुदमीवृत्तरवेदीं स्थाप्य अर्धां पुरपति। अथास्सर्वस्वाय पुष्करपर्णैः रुक्मं पुरुषाह्वदधाति। तपो वै पुष्करपर्णं, तस्य रुक्मः अमृतं पुरुषं इत्यादिना। 'स्त्रावे'ति यश्च कस्यचित् पदनीयं कृत्वा। यस्माद्ययिजलमानया पुरपति। 'सर्वस्वाय' कार्यकारणक-
त्वाय। अत्र उपोषमरूपः कृतवर्मा सर्वं द्रौमिः अभत्यमा व्युत्पन्नायश्चन्दसः। यद्यप्यभ-
त्यामायकारत्वात् 'त्येकं भगवतः कार्यं'मिदमपि। अमृतं द्रोणः कृतो वा। यथापाममारणात्। कार्यकारणतामारुहत्या विषयतासागरमाहुः एवमेवेति। संसारप्रपञ्चोर्मदः। नित्यत्वा-
नित्यत्वाभ्याम्। मायातनया विषयता हि कार्यकारणतन्मयोर्विषयपोर्वर्तते, यथा दृष्टिः
तविषया भवति। अन्यथा ब्रह्मात्मकं जगत् न घटत्वादिप्रकारेण भासेतेति। स्फुटमेव,
'कृतार्थं यत् प्रतीयेते'त्यस्य सुचोचिन्पां द्वितीयस्तनये नवमाध्याये। भगवत्सत्त्वेति
भगवत्सत्त्वरूपम्। भगवत्सत्त्वेव भगवत्सत्त्वाभाषम्। संसारपदार्थो न सेवायां क्रिया-
त्वाभावात्। तस्य परिग्रहस्तु भगवत्सत्त्वाभावे भवत्येव कस्त्वर्थार्थकताप्रत्यये कृत इत्ये-
तावत्पर्यन्तानुभावतम्। पदार्थशब्दस्तु सेवावर्ततः संसारः पदार्थो नतु मायिकः। 'ततो-
हंवापानव'दिति श्रुतेः। ततः संसारपदस्यार्थः स न तु मायिकसंसार इत्यर्थः। हीति सिद्धान्ते
अनुपदीकश्रुतिस्मिन्धीर्वादि। पारस्थितमिति चैतन्यभावे उच्यते। कृतुप्रियाभाष्यं
पास्तित्वम्। अलसायरे नारायणरूपं पास्तित्वम्। आरामे 'अथास्समुदय' सन् धर्म-
शुक्र' समाभूतं अथास्समुदयस्य यो ततः तं वो शुक्राभ्युत्पन्न'मिति। समुदयश्च सन् यतः
पदार्थो भवति। सर्वथ शुक्रश्च तपोः समाहारः सम्पूज आशुतम्। यन्मुद्रार्थे रूपम्।
उपमं नारायणमित्यर्थम्। संसारसायरे आत्मकारणवर्तमानरूपं पास्तित्वमिति शेषम्।
अगवदाश्रया इति पाण्डववदन्त्येति। पाण्डवपदस्यतिथार्थः। अन्वष्टिप्यादां स्फुटम्।

१०-१-६. द्रौण्यस्तेति श्रुतिमिति परीक्षितान्यन्यवृत्तं जगत्सोऽयः श्रुतं प्राये-
पक्षे। आनेति परीक्षितं श्रीशुक्रं प्रत्यक्षं। सर्वथेति 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति सुगोपमैन्द्र-
बाधुवत् कुशिरवेक्षसम्मथेति विशेषेण दर्शयं पदार्थं वदोन्नेऽधिकरुतां सर्वथापदेन। ननुक्तं
उपनिषदि यथाप्रसङ्गे। कृपास्मिन्नायमिति कृपालेव कुशिराजमेव न कार्यकारणभावः।
इत्येव कृमिकीटादिगोपनायाप्रवेष्टात्। अतोऽतिशयशब्दः। तथापि अराममनं हेतुः। सोमे-
नामे वाप्यः कुशिराजशब्देनाधिपत्येवमर्थः। तदुक्तं 'आर्थिकं तु प्र-
पञ्चामी'ति प्रथमस्कन्धसुचोचिन्पात्। आर्थिकं अर्थात् आलोचनां प्राप्तम्। आगतम्।

'तत आगत' इति ठक्। अन्वत्थानपदं विद्याय द्रौषिपददानस्य प्रयोजनमाहुः माहात्म्येति।
माहात्म्यस्यरूपमाहुः द्रोणो हीति। अन्वविद्यायामिति 'सरइसो धनुर्वेद' इति प्रथम-
स्कन्धात्। तथा चोपवेदसहितपञ्चवेदाध्येतव्यं माहात्म्यं महात्मनः सत्प्रतिश्रीप्यन्तर्गतस्य
भावः। तस्य चेति शारङ्गसाध्वत्वात्, चकारेण भगवदित्यया। सर्वार्थमा दाते सोऽप्य-
मंश्रमाहुः अर्जुनस्येति। नारायणस्य कृप्यस्य विष्णुत्वम्। 'विष्णुः सर्वस्येष्टाश्च आविष्-
करी'दितिवाक्यात्। तत्सम्बन्धी वैष्णवः नाराजोर्जुनः। अर्जुन इतिश्रुनाम्ना 'वैष्णवा वै
वनस्पत्यव' इतिश्रुतिप्रमाणेन वैष्णवत्वम्। अर्जुनः कौ इतिश्रुत्यातद्वयस्य नाम। अर्ज
कर्मने। अर्जयेते इत्यर्जुनः। अर्जोमि लुक् चेति उच्यते। 'सितातपत्रं अग्राह्यं लब्ध सुचोचिन्पां
'अर्जुनलेन बुद्धिवा'मित्युक्तम्। अन्यथा कृष्णस्य भगवत्त्वेन युक्तत्वेपि सितातपत्रग्रहणे न
प्रवर्तते राजत्वम्। अतः सात्त्विकत्वम् वैष्णवत्वम्। अयिमनुसुतस्य बीजमिति वक्तव्ये
'सन्तानबीज'मित्यस्य प्रयोजनमाहुः वंशात्मात्मकमिति। तेन वंशः सन्तानः आत्मनि स्वरूपे
यस्य बीजस्येति 'सन्तान'शब्दार्थः उक्तः। सम्पूज कृत्यते चेत् सन्तानं कर्मणि कर्त्तुं। शार्ङ्ग
बीजम्। बीजमपि न कर्मपावशिष्टमपि तु बीजत्वेनेत्याहुः बीजनामिति। बीजत्वेनावाशिष्ट-
मित्यर्थः। बीजम् 'बीजं तदुच्यते शास्त्रे इदं यमपि नस्पृहीति त्वांशः। अत एवेति
पूर्वोक्तार्थत्वादेव सन्तानावर्जनं न तु अयिमनुसुतस्य बीजमित्युक्तमित्यर्थः। अर्जुना-
यिमन्योः परीक्षिता युक्तेः। इन्द्रादणप्रयोजनमाहुः कुरुणामपरीति। न मुक्तिरिति
'नापुत्रो जयते लोका'मितिवाक्यात्। 'आपुत्राभिमन्त्राताभिमन्त्रकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वं ते
तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजवी'दितिमनुसुतस्य लोकत्रये मुक्तिप्रदत्वेनापुत्रत्वम्। वंशभावे
आत्मान्तराभावात् कस्य मुक्तिः, आत्मभवे तु त्रिविधात्मनामात्मगोपनिषदुक्तैर्मुक्तिः सादेव।
वंशः कर्मात्मकोपि 'कर्मा जयते जन्तु'रित्यादिना कर्ममादात्। 'आत्मा वै पुत्रनामासी'-
तिश्रुतेः अग्रे शुच्यभावः। कुरुणां तु 'परीक्षिता त्वेवार्थं विष्णुरातेन वैष्णवी मुक्तिर्नि-
लक्षणा सा' न मुक्तिरितिप्रदेन निषिध्यते। तदुक्तं इन्द्रादण्येकं वंशाश्रये 'अथ वंशा, वशिदं
वय'मिति। 'वय'मित्यस्यपदार्था आत्मानः। तथा च इन्द्रस्य पाण्डवाश्च कुरुपाण्डवाः
तेषामितिप्रिप्रदः। तत् दर्शे ज्ञात्वा विप्रद्वन्द्वसमाहुः कुर्वाणः सहिता इति। साधार्थत्वा
न तु हेत्वादावितिविषयभावः सहिता इति। एतस्य पदस्य 'सुपो धातुरातिपदिकयो'रिति
वा अग्रेण भिन्नलोचकादे लोपः। सुप्रभावेपि सविषयोगशिश्यायेन। तथा च कुरुणां
हृष्यमोक्षसाधनार्थोऽपि इति न द्वन्द्वविप्रद इतिभाषः। मौषी मुक्तिस्तु हृष्यवत्त्वत्वाभावात्
परीक्षितः। कुरुपाण्डवस्य विषयभावो न लेखकदीपात् किन्तु परमभावगतत्वेना-
लौकिकः। तदुक्तं 'इदमित नन्दनं वदन्त्यलौकिका' इति 'इत्यलौकिकशब्दात्।

दिङ्मात्रमिह दृष्टितमिति सिद्धान्तकौमुदीसमाश्रितः। सुबोधिण्यामलौकिकविशेषो वा। एतादृशस्य लौकिकविलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाद् यथा चतुर्षु धृषुषाख्याने रज्जवतीति रमेति-
व्युत्पत्तयेः द्यनतात् तथा। पञ्चान्नपानाद् कुप इति शब्दो नयनतः पाण्डवा इत्यपत्यप्रत्ययान्त
इति कौरवाः पाण्डवा इति। अत्र चकार एकः। तेन पूर्वोक्तविशेषे एकः सङ्घवासार्थकः
एको द्वन्द्व इति न द्वौ द्वन्द्वौ। चकारद्वये तु द्वन्द्वद्वयार्थः। जनपदे लुपिति कुरुक्षेत्रस्य
जनपदत्वावगतत्वेऽपि जनपदे लुपिति एते लुपिति योगविधे भागाल्लुपिति विशेषेण ह्युपि टिप्प-
न्याद् विस्तरस्तु ब्रह्मणः। भीष्ममात्रेति दृष्टव्यत्वरूपेण। सत्कार्ष्णं गोपनकर्तृ
न सम्भवतीत्यत आशेष्यमाहुः दग्धरपीति। अदग्धरेति दाहदग्धरेति बोध्यम्। 'अधि-
प्राज्ञः सर्वेषां कर्मणामिति निधयः कर्मजनि गरीराणि तथैवाकृतयो नृपेति'वाचते।
अन्यथा प्रतीतिरित्यस्वाध्यायिण्याम्। धर्मरक्षेति टिप्पण्यां स्पष्टार्थः। मोक्षे प्रतीति
प्रतिबन्धोऽशुभकृतः। तदुक्तं टिप्पण्यां 'वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि सकार्यं कृत्वा निवर्तते'
इति। सकार्यमशुभमोजनेन मोक्षप्रतिबन्धनिश्चितः। योजमिति दृष्टमविनाशि वस्तु योज-
मित्युक्तम्। अरक्षायामिति सन्तानस्य जातत्वेन प्रयोजनमाभावादिति भावः। कुरुर्वयेति
कुरुषुना। 'परीक्षितं सुचतुर्वेदं तु निधाय कुरोः सुता' इत्युक्ताः तदन्वये विचित्रवीर्येण
पुंदाचार्यपुत्रौ धृतराष्ट्रपुत्रौ। मूलत इति कुरुर्मकः मूलं पञ्चान्नपानाधिकृत्य सहस्रविरतः
वृद्धो नामिहदत्तरोहताद् 'जाकसास्तीह सुतो धातुरधिः वितृसमः गुणैरिति नमस्कृत्य-
चतुर्दशाभ्यामववाक्यात् पाता मूलं भक्त इति प्रसिद्धम्। ध्यानार्थ इति ध्यानार्थं ध्यान-
विषयं 'एष ध्यानार्थ' इत्यस्य सङ्गमन्तत्वेऽप्युपपन्नम्। अन्विरोध इति न च कृतद्वानि-
कृताभ्यामगो दोषः 'अज्ञेयः स्वयमेव' इत्यस्य कृतत्वाभ्यामगमादिति वाच्यम्। कृतेन-
'सचक्र' इत्यनेन तेजस्यस्यसुवर्गनेत्रालतेनोद्दीकृतये उभे 'वृष्टपाद' न शान्ते भवतः।
अकृताभ्यामगमे तु शान्ते दीपशालादिव्यसृतेयः शान्त्यादेः सुवचत्वात्। 'वायोरधि'-
रिति श्रुतेः स्मरणेण वाचो कीनशब्द आद्य इत्यर्थं यौगव्यमिति भावः। कालमिन्द्रहेति कालः
परीक्षिन्मारकः तस्य मिश्रणः स्वयमेव स्थापनं तदर्थम्। कालस्यैव दृष्टीते निःस्पष्टः कालो न
परीक्षिद्वक्तव्येति। अत एवेति प्रयोजनमाभावादेव। एवमिति पाठे ध्यानार्थं रूपं दर्शयित्वा।
सानु भाव इति अनुभावं प्रथमस्कन्धे सहस्रदशाभ्यामे 'दशमसुतानुभावं' इत्यस्य सुबोधि-
ण्याम्। 'सुबोधि नीवन् विष्टतीत्यम्भुतानुभावं' इति टिप्पण्यामपि निवृत्तः। दग्धादग्ध-
भावानम्। तत्तर्कं कालचक्रम्। परिश्रान्तमिति कालकर्मसंभाव्यरूपमग्न्यन्वयान्तर्गतं
सत्। इयमिति परिदृश्यमाना। 'परामिण्यानामु तिरोहितं ततो वास्य न्यविषयर्थ'विति-
श्रुतौ कर्तव्यत्वस्येव। अनुभावातिरोधानात् काशपरिग्रहणम्। भवमिति निश्चये श्रीभागवता-
अवर्णं नामात्मकमवधारणम्। तादृशस्याप्रतीकारश्च। नैवाधुर्वैः दुर्द्धि गतः स सुबोधि-

त्यन्वयो न भवति। दुर्द्धिगतस्य ध्यानार्थत्वावित्याद्येनाहुः मातुर्मेयो श्रेय इति।
'भवतुक्त इति श्रीशुकोक्ते। मम परीक्षितः विश्वासो भविष्यतीति भावेन वक्तुः
शुक्ल प्रोत्साहनम्।

१०-१-७. वीर्याणि तस्येत्यत्र पूर्ववृष्टमिति वीर्यत्वेन रूपेण चरित्रत्वावच्छेदेन च
भयचरित्रं पूर्वयोः वेदोक्तार्थोऽपि श्लोकोः। पृष्टम् : तत्र पूर्वं पृष्टं वा। प्रकाशान्तरणेति
अनुवृत्तावकत्वरूपेण प्रकाशान्तरेण। अनुवदनीति वीर्यमपि चरित्रविशेष एवेति भावः।
तेन वीर्यबुद्धादेरिति चरित्रमनुवदनीत्युक्तम्। प्रश्नमिति 'पदस्येति सम्भवे लोभ इति भावः।
अन्तर्बहिरेति पुरि शेष इति वृत्ता आरेति पुरुषवतीति व्युत्पत्तिभ्यः पुरोन्तः अयत्तं प्रत्य-
च्छति। यथाचक्रो ध्यानम्। गदाधरः सन् सुताभावम्। किं पुनः स्वर्गदेहानामयत्तं
प्रत्यच्छतीति। एतत् पुरुषपरित्यक्तं प्रत्यच्छतीत्येवमुक्तम्। बहिः कालरूपेः यथा मम तथक-
रूपेण, अन्येषां कालकर्मसंभावान्तर्गतकालरूपेण, केवाभिज्ञानासा कालेन। भवेन मृत
इतिप्रयोगात्। यद्यपि विशार्य मनेवर्धं आत्मनः तथापि साधनानां बहिःस्त्वाद् बहिःस्थं
अलङ्घ्यविस्तरमर्थं प्रत्यच्छतीत्युक्तम्। 'सुखरत्यन्तविस्मृतिरिति'वाच्यम्। यदा बहिर्देहस्यो
मूर्धं प्रत्यच्छति आन्तर्यामी जीवानां नित्यत्वात्। मायामनुष्पस्येति एतौ ज्ञानम्। यदा
मायया मनुष्यः मातृणी तदुर्गोन्नतत्वमिति बुद्धिविषयः। असे स्पष्टम्। अनेनेत्यादिति-
प्याम्। स्पष्टम्। तन्माहात्म्यं चेति तस्य भगवतो महारमणो भावः देवत्वम्। रूपान्तररेति
प्रत्यक्षित्वार्थः। 'ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो रमन्' इतिगीतायाः। पुरुषरूपा-
णीति शत्रायं भावः, वेदवेदान्तभारे श्रीभागवते वेदान्तरात्र्या पुरुषरूपाणि व्याख्यातानि।
कालरूपाणि वक्ष्यन्ति। वेदरीत्या वातपनारायणस्य पुरुषरूपाणि मत्स्यादीनि मत्स्यपुराणादि
प्रतिदानि। एवं मोक्षोक्तोदिरुक्ता। तस्याः कालानवीनत्वज्ञापनाय कालरूपभोग्योक्तोदाहृतः
कालरूपाणीति। कालः संवत्सरः प्रलयः तस्य रूपानि, सारथ्यं प्रतिदानि। विषयाः
प्रत्यक्षविषयाः। केचिदिति विरलः। एतेन वेदाध्याय उक्तं उक्तः। 'भगवज्ज्ञानेति
मयवतो ध्याने रूपाणि ध्यानविषयाणि रूपाणि। अन्य इति अस्तरसत्सु 'निष्ठास्तु
शीघ्रि रूपाणि वृक्षारूपाण्यन्यो यदुषु प्रथमं महाः रूपं द्वितीयं तत्पञ्चसंख्येव तृतीयं सर्व-
भूतसं यच्च ज्ञातव्यं ह्यन्ते बुधः' इतिवाच्यविशेषः। अत्रोक्तस्य 'खिलदेहमाजानन्तः पुरुष-
रूपैरित्यस्य विशेषः। सम्यगे कालरूपाणां कालरूपाणां प्राप्तेति। प्रलयः सृष्ट-
सम्भवरूपाणि च मयादीकृत्यानिर्गम्य च। यद्यपि 'कालात्मा भगवान् जात' इति श्रद्धां
कालात्कं तथापि 'यतो वाचो निर्वर्तन्' इति श्रुत्या सन्दिग्धम्। दृष्टसम्भ गोपविशियेति
शेषः। तथेति सर्वोपनिषदि पिपीलिकान्तवृत्तं तत्र न विद्या। विशेषोपयमिति पुरुषक-
कालरूपयो विशेषः। अत इति द्वैविध्यस्यान्तर्बहिर्देहमात्रकृतत्वात्। कथमपीत्यादि

कथमपीति मूलीयतयेन्द्रस्य प्रशस्त्यर्थं स्त्रीकृत्यायः । 'उत प्रसे वितर्के स्था'दिति विषयः । कथमिति मूल्यमित्यनेनात्वेति । कथमिति पुरुषप्रकरणे कालरूपप्रकरणे वा । मूल्यमेव प्राप्तुमिति न तु पुरुषरूपेणावृत्तम् । साधनमिति पुरुषाकारैरित्यत्र हेतुवृत्तीययोक्तैः पुरुषाकाररूपसाधनेः । यस्मिन्मूलाः बहिरुपाया बहिः कालरूपोपायाः 'अतस्तमपतिष्ठं ते जगदाहुरानीश्वरम् अपरस्फलम्भूतं किमन्यत् कारहेतुत्वं'मिति 'अन्ये तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति शान्तिब्राह्मणश्रुतिः । 'सम्भूतिं' विषयम् । 'तमो'विस्तारसाधकत्वाद् विस्तारं 'मूल्यरत्नत्वविस्मृतिः' । 'भयज्ञानो'मूल्यः । 'ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या' रता' इति श्रुतिः । अन्तर्मुखा इति अन्तरुपायाः अन्तः पुरुषरूपोपायाः । कथमपि साधनेरसूतमेव प्राप्तुमिति न तु कालरूपेण मूल्यम् । पुरुषाकाररूपोर्मूल्यवृत्तसाधनत्वे श्रुतिः 'पराधि खादि म्यनुगत् सधम्भूः तस्मात् पराध वयसि नान्तरात्पन्नं कथिदीरः प्रत्यपात्मानमैधदापुषपधुःसूतत्वमिच्छ'मिति । पराधिपपदद्वयेन तमः, निष्ठुषात्मानो । अत्र मत्स्यप्रासदर्थेनानावृत्तकथनान् । एतद्वक्तुं भवति । बहिर्मुखाणां मत्स्यारूपिणाप्यपि सविशेषत्वेन मूल्यदातृत्वात् कालरूपाण्येव, अन्तर्मुखाणां विषया अपि भयचक्षिष्यकत्वेनामृतदातृत्वात् पुरुषरूपाण्येवेति । तथाप्य इत्यादि सर्वरूपाणां भगवदीपत्वे । तस्येति भगवत्तमं सामर्थ्यं माया तत् किं अन्तर्बहिर्द्वयेन कार्येण कृतं जनुमितम् । पराक्रम इति मायारूपे इत्यारूपे । अयमिति तस्य किं सामर्थ्यं वेत्त्येषा वेत्ययम् । तन् वीर्यम् । निर्णीतमिति तत्र बहिर्द्वयेभ्योपसृष्टदानात् सन्देहे तथेका वेति द्वितीययोक्तरेव निर्धारिता भविष्यतीति भावः । एतदिति अस्मिन्नेहभाषां सत्यत्वकथनम् । 'दन्दो मायाभिः दुरुक्त ईयत्' इति श्रुत्युक्तपुरुषरूपेभ्यस्तमं रूपं 'मायावचनविदे'ति श्रुतेर्वाहुः बुद्ध्यावरिकेति । 'माया च तमोरूपे'ति श्रुतिद्वारापिप्राप्तं तमः, सा द्रष्टृवृत्त्यावसिष्य करणदोष इति भावः । तथा ज्ञानेति मनुष्यवचनप्रकारमुपपत्तिशेषकज्ञानविषयस्य स्वयं तु स्वयंप्रकाश इति भावः । अस्मदुपेति श्रीशिशुप्राकृतस्य । तस्मात्प्रतिष्ठि युक्तमिति । आत्मने पदमिति 'स्वरितजितः' इति श्रवणेयोक्त्यर्थः । सर्वत्रेति वदनादौ । यथाहुः 'यन् मत्स्यं न्यायति तत् वदति यद् वदति तत् करोती'ति श्रुतिः । जानातीच्छतिवचन इति वैयक्तिकप्रवादः ।

१०-१-८. रीक्षिण्या इत्यत्र चरित्राणीति श्रुते पञ्चाशद्विनिर्णयेन वीर्यचरित्रयोः सामान्यचरित्रग्रहणम् । भगवत्प्रभाव इति ऐश्वर्यस्य विद्यमानत्वात् त प्रभावः कार्य-विशेषः । तत्रेति कार्यान्तरे रीक्षिण्याल्लनस्य देवर्ष्यां सप्तमत्वे । कारणम् । उच्चमयेति रीक्षिण्यां देवर्ष्यां च ।

१०-१-९. कस्माद् शुक्रन्द इत्यत्र मज्जगमन इति कारागर्हं त्यज्जु नाम भक्त-दुल्लसात्कत्वात् नित्यसप्रतिद्विद्विकारमधुरापूर्णां त्यक्त्वा मज्जगमने । मोक्षवातेति द्वे

मोक्षं ददातीति शुक्रन्द इति न्युत्पत्तिः । मोक्षः क्वादिभ्यो भयनिवृत्तयाम्, 'अभयं ह वै वनकं पाप्मोसी'ति शुद्धातत्त्वप्रकाशः । 'योः किन्तु कर्मण्यधिकारये वै'ति द्वैतैकवाक्यवत्तया कर्माधिकरणयोर्भवति । अतः कर्मणि यज् । परिकल्प्येति समातीयविजातीयफलगतद्वैतवर्जितमिति परिकल्प्येत्युक्तम् । नन्दादीनानामाभीत्वेन यदुष्मात्रिवेन परिकल्पनं नालीति पश्चान्तरमाहुः अप्य वेति । सम्प्यकज्ञातीति सम्पत्तत्वं वर्गमानत्वम् । सम्प्यकज्ञातिमात्रो यदुत्तु । तद्वर्जितैः ज्ञातीरः । साकमितिविवाचप्रधानमित्याशयेनाहुः सहभावाविति । 'एति तु न साम्भ्य'मित्यादौ केवलव्ययप्रयोगार्थं नानात् । सार्धमित्यपि मूले पाठः । कल्पति कथं वृद्धौ । बाहुलकात् कम् । सह शब्दं वर्तते । सह अकम् । अश्वप्रत्ययः सहस्य साः । 'सहस्ये'ति श्रुतेन । 'आमी'त्यप्ये वाहुल् वा' । अन्यद्विष्ण्यां स्पष्टम् । ननु सहभावस्तु यत्र कथनं मन्मने भविष्यत्येव किं प्रमेयम् । न च वाताभिधानज्ञानेन मोक्ष इति प्रश्न इति वाच्यम् । तदपि भविष्यत्येवेति चेद् असङ्गुतिविरोधप्रसङ्ग इति चेत् तथाहुः भयवचनसिञ्चितः । एते नन्दादयः परीक्षित-बुद्ध्या सगुणाः न तु निर्गुणाः तैः सहस्यस्यपुरुषावशश्च इति न श्रुतिविरोधप्रश्नः । न च द्वितीयन्यवमाध्यायभवेन चिद्ब्रह्मसम्प्रतिष्ठिता नन्दादय इति राज्ञो ज्ञानं वर्तत इति वाच्यम् । राजत्वात् मापीति वक्तुं शक्यत्वात् । यद्वा असङ्गः पुरुषः क सहर्षां कृतवानिति भ्रमो न सम्भवति विद्वद्वत्तात् । अत उक्तं 'छातवां पति'रित्याशयेनाहुः भयवचनसिञ्चितः । सात्वतां तज्ज्ञे वर्तत इति न सर्वव्याप्सङ्ग इति प्रश्नसम्भव इति भावः । सतामेवेति न तु भक्तानाम् । बाहुल्येकार्थत्वाद् भक्तैः सह निगूढभावत्वात् । संरक्षणेति सङ्कर्षणाः । स इति पूर्वः । सान्त्वनम् । सोऽस्त्येषामिति सात्वतनः शुद्धसत्ये प्रतिष्ठिताः प्रति-निविष्टायाः स्मिताः तेषाम् । एवेति द्वितीयनवमाध्याये 'प्रवर्तते यत्र राजत्वमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च काश्चित्कम्' इति वाच्यम् ।

१०-१-१०. प्रजे वससित्यत्र तज्ज्ञातीति आमीरजाल्पकुराम्, 'यं यो बुधयो-निष्ठ'मिति वाक्योक्तं तद्व्याख्यानम्, 'भूयवां मे पित'रिति आमीरभावः । तज्ज्ञातभावः तज्ज्ञातकृत्यं ते वरं ह्रीते तयोः प्रभः । पूर्वश्लोके अभवेत्यलोकवाक्यव्याप्यवचनस्य परीक्षित इत्यस्य सत्तेन वचनान्तरमाहुः पूर्वोक्तानुवाच इति । पूर्वोक्तपद्ययोग्यमन्येदक एवकारः । स्पष्टमिति राजचरित्रं राजा परीक्षिताज्ज्ञतः श्रुतमेवेति स्पष्टमित्यर्थः । दृच्छतीति स्तेन वचनवाक्यार्थसाधनं त्वेति त्वेति त्वमश्रितः ज्ञातौभ्यमेव सर्वदर्शनसा बीमावसते आगणाः । का च्यवस्थेतीति युक्ता वा संस्तुता वा । श्रुतेति कल्पित्यति । 'कामाद् गोप्यो भयात् कंठ' इति वाच्यम् ।

१०-१-११. देहं मातुषमित्यत्र द्वारकायामिति सार्धप्रयोगः । आचार्यकांचां वेदतुल्यत्वाच्चन्दसि सर्वविधिविकनत्वात् न द्वारिकायामित्युक्तम् । तत्र स्थितस्येति

विषयेषि ब्रह्मपरमात्मभयव्यवधानां प्रवृत्तेः सर्वैरादृतवत् । भक्तिवशात् तदिदं प्रवृत्तं च । इतिस्तु अधिधियाया मध्येति । तस्याः क्षित्याया मध्ये परमात्मा व्यवसितः स जडा स शिवः स इतिः सैन्द्रः सोधुरः परमः सत्ताडिति महानारायणादधिव्यवस्थितसामर्थ्ये इति । स भयवद्विशोषि । 'प्रतापाभयवद्वा तेजसाया'दिति व्यासप्रज्ञात् । विज्ञोपाय इति इदमिथ्यताया । विज्ञोपाय इति परममापया लौकिकमापया च । तनु कथा वास्तवमिति कर्मापारे अमृतं किमिल्यत आहुः अस्त्युपद इति । न एतं वृत्तिर्यादिति यौगिकीर्यः । द्वादशिकाध्यायुतिनिवर्त्यत्वात् । कथासत्ताडिवत् वक्तव्यं, तदभावाद् 'किं फलं वक्तव्यमिति चेत् तत्राहुः असङ्कोपादिति' 'अपनुनर्त्यन्तं जयती'ति युतेरसत्त्वव्यवधौपकशुल्लसहोपात्, औत्सुक्यनिकटस्थापनेत्यासङ्कोचात् । द्वादशस्कन्धप्रथमानन्तरं मुक्तिरेव न तु तद्वक्तृत्वान्न-सत्त्वयोपि फलशील्यः । अत इत्यादि । कथाभूतत्वात् । त्वं शुक्रः न तु फलदो भगवान् । अत्र 'फलमत उपपन्न' इति शत्रुविरोधमाशङ्क्याः स्तुत इति । असदुक्तार्थावक-मुपगमनंरूपस्तुतिविषय इत्यर्थः ।

१०-१-१४. एतन्निशाम्येत्यत्र साध्यामानतयेति अवधानमननविषयता । शौनको भार्यः ज्ञानवर्षा भव्या युक्तयेत्युत्तरार्धं शुण्यकार्येति । ज्ञानिनोन्नासक्तिः सम्भवतीत्यत्र साध्यामानतयामिहलक्षणमुक्तम् । निशम्यमन्तर्यपदोत्तरार्धेपाहुः परस्परंति । तेनै-तावत्कालोपि माम्भार्य इति ज्ञापितम् । तथेति परस्परानिन्दनप्रकारेण मूले प्रतिपाद्यते । एतन्निशमेति पदसमभिव्याहारब्रह्ममर्मपाहुः एतस्त्वेति । एतदन्त्येवेत्यत्र नितरं अन्त्ये एतच्छब्दोक्तकृष्णचरितप्रसन्न मूलत्वाभिज्ञात् । 'मूलमोषे शिक्षायां स्वात् मे निज्जलेनिकेपि वे'ति विषयः निज्जमूलेन भ्रमेन निज्जलनिरूपणम् । प्राधान्येन निर्देशः निशम्यकृष्णफलाभयत्वेन निर्देशः । चकुरिति शुक्रस्य । नितरामिति तथा च द्वय आलोचने तु ० आ ० से ० तस्य रूपम् । दाक्षिण्यमेति कौशलेन । लोकोक्तत्वेन सरलभावेनेति यावत् । निम्नासेति भृगोः परमापवादित्वम् । तथा च सुरोषिणी 'तस्य निज्जस्य' इत्यत्र । 'सर्वेषां ब्रह्मज्ञातेः ज्ञानातिमत्त महत्पाद् भृगो समारोपितः । तदा भृगुः साधारणब्रह्मविद्यो वास्तवो विविधदेहः अश्वमेधपरीक्षायां सर्वमाधिषेः प्रेषित' इति । अत्र भृगोर्ब्रह्मज्ञातो ब्रह्मण्यवधारणं निरूपितः । हेतुभूतमिति श्रुते निशम्येत्याकाङ्क्षायां यतः साध्यादत एव एतं निशम्येत्यर्थं प्रवृत्तम् । विषयवर्णनमैकेः हेतुरर्थः भावप्रधानः । साध्यादत्वादित्येव पञ्चम्या हेतुकप्रधानाः । हेतुभूतं पण्डितपुरुषेण भ्रमेनया लोभ्यात् पञ्चम्य-न्यान्वयदर्पापटितविश्रमाहुः साधुर्ना वाद इति । यस्मादिति प्रज्ञात् । प्रमेयस्त्वेति प्रमादौ योग्यं प्रमेयं न तु प्रमाविषयं, तस्य प्रमाणत्वात् तस्येत्यर्थः । आन्द्विज्ञानयोग्यस्य ।

१. भा. १०-१-०४०-१ । २. 'नित्युत्प्रेषणम्' इति तत्र सुरोषिणीया ।

यद्वा प्रमाविषयं प्रमेयं, अनभिमतार्थमन्त्यत्वं । प्रमाकर्तव्यं वा प्रमाणम् । विषयकपिद-व्याख्यानात्तर्ह्यम् । 'अपि चेत् सुदुराचारो भजते यामनन्यभाक् साधुरेव स मत्तव्यः सम्पृ-यवस्थितो हि न' इति गीतावाक्यात् साधवो भक्ताः । मां भजन्ते ते भक्ताः । कर्त्तरि कच्छान्दस्य, ते च साधवो भवन्त्या इति । तदाह भगवद्भक्ता इति मिलन्तीति वदनार्थं मिलन्ति । एवं वाक्यमिति साधुवादत्वमकारकवाक्यम् । प्रष्टव्यमिति वाक्यं प्रष्टव्यम्, साधुवादस्य प्रथमविशेषणत्वात् । अर्थोपि प्रष्टव्य इति पदजन्यपदार्थोपसिक्तार्थ-हुक् । कष्टेनेति दैवतमतोपाद् पूर्वम् । प्रथमस्कन्धे स्पष्टम् । चकारेति मारदोषदेशेन प्रकारः प्रवृत्त इति अपेक्षित इत्यनेनोक्तम् । 'परिमिष्टिगोपि मैत्रु-उपायल्लोकावर्तया गृहीतपेता राज्ञे' आख्याने यदमीता' इति वाक्यात् परिनिष्ठितस्य गृहीतपेतेत्येवमिह महानिब प्रज्ञातः तेन । तदुक्तं 'य वै निरुपनिस्तः सर्वोपेक्षको भुवि' इति । वैपासकिरिति व्यासस्य महता कष्टेन भगवद्गुणतिपादकवाक्यमर्थः अपत्यं महता प्रज्ञासेन भगवन्मतप्रवर्तको वैपासकिः । दुर्ज्ञेयेति 'यतो वाचो निवर्तन्' इति श्रुतेर्दुर्ज्ञेयत्वात् । निभ-प्रक्रमस्य विष्णुरातमिहान्यायामायां योतिष्ठति मध्यच्छादत् पूर्व विष्णुरातपदं व्याकर्तुमाहुः नन्येचमिति । तथा च विष्णुरातत्वं न निभप्रक्रमकृतं निभं किन्तु प्रत्यर्चनेपि तदेवे-त्युक्तम् । कथमिति केन प्रकारेण विष्णुरातस्वरूपेण हेतुना किं ना परीक्षित्वेन हेतुनेति प्रश्नः । विष्णुरातमितीति विष्णुरहितम् । स आदाये यमादचे तं रक्षतीति । एतदर्थमिति भाववत्प्रकटनार्थं, एवमत्र दत्तरोपम्यव-न्येदकः । अन्यथेति परिशिष्टप्रधानाभावे । अन्त्ये पटान्ताभावादप्रवृत्त्या न सिध्यतीत्यादिः । शुक्रस्येष्टत्वाद् भगवता किमित्याह्वा तु न कार्यः । 'न मे विदुः सुखाः प्रथवं न महर्षय' इति, 'संयमेवात्तमात्मानं वेत्त त्वं पुनोत्तमे'ति वाक्यान्त्याम् । 'निशम्य'ति पदादाहुः अन्त्ये निमग्नोति । शुक्रस्येष्टत्वेपि श्रिया-र्वं मनसोऽप्यत्र अन्त्ये तत्कत्वात् । अन्विषयाधीशत्वाद् वा । प्रतेः प्रतिज्ञाप्रधानाभावे । अन्त्ये शुक्र इति । 'एतदन्त्ये'त्यत्र लुके इति सर्वज्ञ इति पदार्थायां स्तुतः । तेनेति स्मयनेहेतुना । शास्त्रेति । वेदवेदान्तशास्त्राणां सिद्धम् । शास्त्रे एवाहुः येन्योन्यत इति वेदवेदान्त-सारत्वात्पञ्चभागतस्य । एतावदिति अविचारित्वपूर्वकप्रत्यनर्पणपदस्योपयोगस्य । फलं सचिदानन्दस्य न्याहारो कीर्तनमकौ विषयत्वम् । आहृते चरित्रस्य शोषकत्वमाह । देशादीनामिति देशशब्दकर्मप्रवृत्त्यादीनाम् । एवेति 'अकामः सर्वकामो वेति वाक्या-देवकारः । कीर्तनमकैर्वैतु शुद्धत्वत्वात् प्रेमसाध्यम् । अन्यथेति भक्तेः शोषकत्वाभावे । न स्यादिति यथाकथमिह कल्पयदन्तुः कीर्तनादिमन्त्रीतरस्य कलिमुपादायभावात् । भाव-वत्प्रधानः व्यादौधारमतेति योजनमार्थं वक्तुमाहुः महतेति । द्वादशमिः प्रश्नः, ज्ञान्यां प्रत्यभिन्दन्तमिति वाह्या निभप्रक्रमेण । यस्त्वेति प्रत्येष्टित्वस्य भङ्गरीभरस्य तेन भाग-

नतेषु प्रधान इति विप्रदोषात् । अधिकारित्वेन शुद्धभागवतप्रधानत्वाभावात् । भागवत-
लक्षणं निश्चये 'कृष्णवासनासुराण्ये आक्षार्यं ये वर्तन्ति हि ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धा-
स्ते नवानादिन' इति । ते प्रधाना यस्य स एकादश उक्तः । 'देवेन्द्रियप्राणमनोविषां यो
जन्माप्ययुधुद्वयवर्षकर्मसु संसारपर्यैरविशुद्धमानः स्पृह्या हरेर्मग्नवत्प्रधान' इति । आहर्तु
मिति शुक्लसाप्यमेवाहारः । 'मैत्रातिदुःसहा शुष्मा' मितिवाक्यात् । वायुभक्षोभक्षो वा
यतिः संपत्ते इत्यत आहारं विवृण्वन्ति स च कुमिति । वायुः अन्तर्गताप्रचयन इति याचं
वैदिकानां प्रवादो वायुमग्नशुक्लम् । अत एवेति भयपरवाच्यः । कथयतीति शुक्लः
कथयति । कथं वाच्यप्रश्नः । जुरा० समाज्यपत्नीति सत्वात् मीतितेजस्योः जुरा०, न
च भागवतप्रधानत्वावलापः अन्वायुमग्नशार्चप्रश्नैरिति वाच्यम् । भागवतप्रधानत्वाय-
मेवाभ्यायुभक्षणात् ।

१०-१-१५ सम्प्रगव्यपक्षितेलव श्रीशुकोज समगगन् वृषज्जः शुक्रनामा
निर्गुणः जन्मप्रकरणेषिकारी, कथायाः प्रकटसिद्धान्तरूपत्वात् । भगवद्भक्तान्प्रवच-
नानिर्गुणं तामससत्ता तद्वान् । श्रीभागवतमाहात्म्ये स्कान्दोर्वै 'श्रीमद्भागवतं तस्मा अपि
नारायणो ददौ स तु संसेनान्द तस्य विवेके शीघ्रं तमोयुगम् कथा भागवती येन सेविता
वर्षमासतः लये त्यालन्तिके तेनावाच शक्तिं वदामिष' इति । समानशैलेति 'राजर्षि-
सत्तमे' तिस्रन्धोषनरूपास्तथावा । दष्टेति रूपं दष्टा शीलव्यस्तनयोः दर्शनं त्यक्तोदकस्य
परीक्षितः शुद्धवाचाभावाकार्यात् शीलं ललाचः परिणामेनोः रूपसन्तं यद्दिना सातुमशक्तिः
तत् । द्वाभ्यामित्यभिनन्दनकर्मद्वयेन । भगवतीति 'यो जुष्टो परलक्ष्म' इति वाक्या-
द्वादितीयाध्यायात् । लये भागवतमहिम्ना, आन्तिव्य, तत्तालिख्ये । स्थिरमजनेवेति ।
'जगद्वाति यदा कामान् सर्वान् वार्षं मनोगतात् । आत्मन्येतत्सना तदुः शिवमग्नलदी-
प्यत' इति गीता । दृक्कारेण शिवतोत्पत्तिरितिप्रवचनयोः न्यवधिपर्येत । सर्वोत्तमेति
सर्वो चासाधुषेवेति कर्मचारः । पुरुषोष्म इतिवत्, 'उचमः पुरुषस्तन्त्र' इति गीतायावेव
कर्मचारः उक्तः । सर्वो शुणो । जालन्येतत्समवेकदशशुभिकमनसा तदुः । 'कृत्स्नमावातु
शुद्धिपोष्यहार' इत्यधिकार्यो करीत्या, यदात्मन्येवाहमना मनसात्मेकावलयम्वेन तदु इत्यव-
लदा मानसी सेवा हेया । सर्वासाधुषमा सर्वोत्तमेति न विश्वी 'न निर्धारण' इतिवत्त्रेण
समासनिषेधात् । शिवपरीलक्षणे 'पुरुषोष्म विगतस्पृह' इति 'दृक्कारेण' कथां वर्षावा-
यदोत्सवा' नित्यस्य विरोधः । प्रतिष्ठितप्रवृत्तलक्षणे 'यः सर्वानमिन्नेद' इति भगवत्पक्षि
व्यसननिषेधात् भक्तिसर्गाविरोधात् । दृक्कारेण प्रतिष्ठितलक्षणेन दोषाः । एकादशोक्तस्य
प्रवृत्तस्यः पूर्व सिद्धादकस्य कालनिर्णायकस्यापि सिरप्रवृत्तलक्षणेन नोपमत्वमन्यतज्ञ-
सङ्गात् । अन्वयवसायं प्राप्तेति । विषयत्वेन प्राप्ता अन्वयवसायविषया बुद्धिः अन्वयवसाय

इत्यन्तं विषयः निर्विषयकज्ञानाभावात् । बुद्धिज्ञानं पर्यायार्थं आनातीत्यन्वयवसायविषया
बुद्धिः अन्वयवसायं ज्ञानं अधिकं विवेकं अतितोतीत्यन्वयवसायः तत् । कर्ममन्त्राज्जगदीया-
मिति । मम तु जगदीयसत्त्वज्ञानम् । सत्तिति अस्ति जगदीति वेदः । भगवद्वर्त्मनिष्ठ
इति राजर्षिसत्वर इत्यर्थः । तत्राप्युत्कर्ष इति भगवत्कामवृत्तीकार्त्वात् । तथा च स
राजर्षिसत्त्वमः । पूर्वार्थं ज्ञानसाधनव्यवहारोक्तं निश्चये लोहसुवराथं वदतीत्याद्येनोचार्थ-
मन्तारयन्ति स हि द्विवेद्याः । स्वरूपेति यथोद्भवपरीक्षितमरीयाः । सात्त्विकभद्राक्ष-
ररूपम् । रुचिर्भक्तिः प्रेम चेति प्रथमस्वरूपे नारदसः । 'भद्राक्षरिर्भक्तिरनुकम्पिणी'ति
वृत्तीये । उत्तरम् इति स्वरूपम् निश्चयानुसारम् उक्तः । तत्र 'ये शास्त्रविधिस्तुत्ये'त्यादि-
मीता । अत्र सात्त्विकभद्राक्षरानुस्मरीपौद्वपरीक्षितः । राजसभद्राक्षरानुस्मरीपौद्वपरी-
क्षितः । इतिवत्तत्त्वविधिस्तुत्याद्यः । तत्र सात्त्विकानामात्मिकत्वं कलम् । तस्य पूर्वमीमांसक-
विचित्रिण्यायेन मोक्षः कलम् । 'अकलाकाङ्क्षिर्निर्घेहो विचिष्टो यः इत्यनेन यद्व्य-
मेवेति मनाः समाधाय स सात्त्विकः इति । 'असितन्याय तु कलं दम्भार्थमपि चैव यत्
इत्यनेन भरतेश्चेतुं यज्ञं पिद्धिं राजस्य विचिद्दीनमसुष्टाभं मण्डीनमदक्षिणम् भद्रा-
क्षरिहं यज्ञं तामसं परित्यज' इति । विचिष्ट इति पदेन 'ये शास्त्रविधिस्तुत्ये'त्यादि-
वदत् । शास्त्रविधिस्तुत्येव भगवदुवायेति रामानुजभाष्ये । यदा तु विचिष्ट इतिपदेन
विधिसंवादिरुपायो विवक्ष्यते तदा 'ये शास्त्रविधिस्तुत्ये'त्यनुत्प्रेषणम् । दम्भार्थमिति
दम्भः परस्य स्तोत्रकर्तव्यापकत्वेऽपि । निमित्ताभावे तु वैमिश्रकामावेषे तदा दम्भः,
तदर्थमित्यर्थः । उत्तमत्वायै पुष्टिमार्गः कलनीयः । यदा 'ये शास्त्रविधिस्तुत्ये'त्यनोक्त-
सात्त्विकानां यज्ञः आशीयः, 'पावान्यै उदधान' इतिवाक्यात्, 'उत ये शास्त्रविधिस्तुत्ये'
त्युपक्रमानुरोधादशुशीयः । अशाशीयत्येव महतामन्तःकारणं प्रमाणमित्याचार्योक्तैः 'मनसै-
वानुद्वह्यमेतदप्रपञ्चं ब्रुमि' इति वृद्धात्पणकं महतां मनसैति विविधं महान्तः सात्त्विक-
प्राप्ताः । अन्वया दम्भकृत्यपन्नस्य मोक्षालिङ्गत्वे फले स्वात्मा । अत्रापि पुष्टिप्रवेशः । पूर्वोक्त-
श्रुतिसंवादात् । पुष्टिर्मग्नवदुत्पन्नम् । अत उक्तं त्वं नृत्तम इति । तेजविन्दुनिषिद्धिं 'न ध्याने
न च वा ध्याता न ध्येयोऽप्येव एव च सर्वं तत्परमं शुद्धं न परं परमात् परं'मित्याद्युक्त-
न मयं मुखदुर्लभं च तथा मातामानवयोः एतद्भावमितिर्भक्तं तत् श्रावं मया तत्परं तत् श्रावं
मया तत्परं'मित्युक्तं, 'श्रावं' 'परं मे'त्यर्थः 'परमात्' इत्यात् 'परं', 'तत् श्रावं मया' येन केनापि
साधनेन । 'यतो वाचो निर्वर्तन्' इतिश्रुती वेदलक्षणापि वाक्याम्यतेति, अत उक्तं त्वं
नृत्तम इति । त्रिधा व्याख्यातव्यं स 'पत्' यस्मात् कथायामिति । 'य'दित्यन्यम् । 'यत्'
यस्मात् । तत्र यस्मात् कथायामित्यपि वाडः । तत्रेति निषेधः । रतिरिति रतिपदात्
'भद्राक्षरिर्भक्तिरनुकम्पिणी'तिरपिद्वेदोक्तसिद्धान्तान्तरे, रतिः भक्तिः प्रेम चेति प्रथम-

स्मृत्तसिद्धान्ते षोडशे वातः रतिर्भक्तिरित्येकवाक्यतया सिद्धान्तसिद्धान्तान्तर्भवोः। सिद्धान्ते प्रथम सिद्धान्तान्तरे भक्तिरित्येकोऽर्थः। अत्र रतिपदं स्मृत्यभिः भक्तिः प्रथमस्य भक्ती रतिरिति-
 बोधनाथम्। परीक्षितो रक्षितमेव भक्ती रतिरिति। रूपौ प्रथमं येन कदाचिदस्ति तत्र भक्तिराध्या-
 त्मिकी। 'नैष्ठिकी'स्य निष्ठाऽप्यवस्था, निवर्तनं तिष्ठतीति तिष्ठेति कर्तरि कृप्। निष्ठा
 निर्भाष्येति इति षोडशकं कृत्याविषयकनिर्भाषादुक्तत्वात्पातवती निष्ठेत्यर्थः। निर्भाषयिषा
 उक्तत्वात्पातः शुक्तिनिर्भाषः। 'सम्पत्त्यवसायः' तद्विषयिणी मित्रा मित्रा रतिवर्तित्यर्थः।
 केनेति विषयवर्तिनेन। अन्यथेति भगवदतिरिक्तविषयः। मित्रध्वेति सम्पत्त्यवसाय-
 सम्पत्कलत्वापेक्षया सम्पत्कृत्योपनिषा। तथा च नैष्ठिकारतिषोपविषयव्यवस्थादुद्विग्नत्व-
 त्वर्थः। 'व्यवसायः' रतिसाधने कृते च। 'सर्वभूतेषु मन्मथि'रिति 'भक्त्या जानाति चान्यथ'-
 मिति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। यज्ञात्तेतिपदं समलक्षणीकृत्य द्वितीयां व्याकृत्यमाहुः यस्या-
 मिच्छयादित्यादि। तथा च वास्तुदेवकथायां यज्ञान् निबध्नाज्जाता यज्ञाता रतिरिति वैकि-
 योजना। तथा च निबध्नेत्यनैष्ठिकारतिमहात्वं तथेत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य मध्यमत्वात्कृत्वा।
 पूर्वापि 'तवे'ति पदं उच्यते 'त' इति पदं षडुक्तं तथुक्तकृत्विषया प्रकारद्वयेन राजा स्वपते
 न तु शुद्धिरित्याशयेन तृतीयं पञ्चमाहुः। अन्यथेत्यादि। पूर्वापि सम्पत्त्यवसायवृद्धेः सुखो-
 निबध्नाभावार्थिकं हेतुद्वयं राज्ञो नैष्ठिकरत्वात्प्रायोग्यतापारत्न्येनोपसिद्धान्तेन सम्भवतीति
 बह्वारा राजैव स्वपत इति राजाभिनन्दन एव। तद् व्युत्पादयन्निव ह दुर्लभत्वमिति।
 दुर्लभत्वं कुतः कारणादिति शङ्कायां कारणं वदन् आहुः कारणभूतमिति। तथा च ज्ञानं
 यस्याः साधनं सा रतिर्दुर्लभा भवत्येव। आहरेति पूर्वपक्षः। जातेति भूतार्थकान्त-
 र्यागोपायं निष्पन्नत्वं साध्यसाधनयोः रतिवृत्त्योः। तस्मात् सम्प्रयोगेन राज्ञः सम्भाजनं,
 शीघ्रत्वं, तेन निबध्नादु रतिरिति भयः क्षयित्वा किञ्च समाराधयेत्तस्मात्तत्त्वं संप्रति तिष्ठति
 तथापि तत्रैव जातमिति तत्र समाजनमिति भावः। एतेन सिद्धमन्तर्यं 'अबुदयः स्तुतिः
 प्रथमे भक्त्यज्ञापकायुक्तमिति कारिकायां प्रथेयुवाद् उक्तः 'कथितो बंधविस्तार' इत्यनेन,
 स्तुतिस्तु 'पितामहा म' इत्यनेन, वत्सलाः स्तुतिः संधिषेयकृत्प्रायः प्रथमेन येति।
 द्वादशभिः प्रथमेन। एवम्भाव इति पूर्वोक्तप्रकारेण भावो इति। अत इति साधनभूत-
 प्रथमस्य एवमभावकथनमेवमाहुः। अथार्थं कथयिष्यामि प्रथम इति साध्यमन्तरे प्रथमे एव न तु
 म्यवसायकं सर्वथा कथनादौ त्रयोदशदिश्लोकभाषासौ के राजा स्तुताः स्तुतव्यविशिष्टः।
 विशिष्टे शब्देः। स्तुतव्यं स्तुतिः। 'पितामहा म' इत्यत्र भगवान् स्तुतोऽत्र तु राजेति विशेषः।
 यच्च विष्णुश्चात इति साध्यकत्वेन स्तुतौ निविष्टः भगवांस्तुत्येव 'पितामहा म' इत्यत्र।
 यदा द्वितीयपक्षे किञ्चिदाहुः प्रथमेन। एवम्भावः नैष्ठिकी रतिः। तस्य पूर्वपक्षिना
 निबध्नेनैवाभिज्ञातः। अत इत्यादि पूर्वम्। प्रथम इति प्रथमान्तम्। नैष्ठिकारत्येकीयुव-

प्रथम इत्यर्थः। अन्यत्वं पूर्वम्। अग्रे प्रथमस्य साक्षात्पक्षे तृतीयपक्षान्ते प्रथमस्तिरुक्ता।
 १०-१-१६. वास्तुदेवकथेत्यत्र साक्षादिति यत्सौ के तु नैष्ठिकारत्येकीयुवः प्रथमः
 स्तुत इति भावः। पवित्रमत्वेवेति कथा पवित्रचेति न तु प्रथम इति शङ्कायात्प्राप्त्यन्ता-
 बोधम्यवच्छेदकैवकारणम्। नीले सरोजं भवत्येवेत्येव। तत्रापीति वास्तुदेवसम्पत्त्यवसा-
 यवि। तत्सम्पत्त्यवसायिनि वास्तुदेवसम्पत्त्यवसायिनाः। 'सम्यक्तो गुणदोष' इत्यनयोक्तः।
 तन्नामिनिधयस्यापार्थक्यं तस्य जनिता। तत्रापीति कथायामपि तज्जिज्ञासयेति कथञ्चानि-
 ष्यथा कृतः। द्वायेंति तत्सम्पत्त्यवसायिनामिति तत्सम्पत्त्यवसायिनाः। मयनादेव
 चित्ते छन्दे 'की'नित्यस्य पक्षस्य तात्पर्यमाहुः। कश्चिदिति। तथा च मयस्य न पुनरपि,
 समीचीनसमीचीनत्वमात्रदृष्टिमात्रम्, इत्येवार्थं 'त्री'नित्युक्तमिति भावः। त्रय इति
 पातनाधिकारिणस्तयः। शासनफलदायकाः कर्मवत्। स्तुतव्यचित्तेति तत्तत्कार्यप्रतिबन्धक-
 वस्तुतिशेषः। सत्त्वप्रतिपदं चिच्छं पक्षः। पापादेवेति 'नराणां क्षीयपापानां कृपे भक्तिः
 प्रजायत' इति वाक्यात् भगवद्भूतेषु वक्तव्येऽत्र सत्त्वः समभाविकत्वपापादेव। अन्ययोम-
 प्यवच्छेदक एवकारणम्। पितृपितामहेति आदिना मयस्यः। तेन प्रेमलक्षणा भक्तिरेव
 पित्रपितामहादीन् पुनर्नास्त्युक्तम्। ओतामप्यवश्य इति ओता मयस्यः, भगवद्वाचक-
 पदवाक्यानां भगवति श्रुतितात्पर्यनिर्भाषः अन्यत्वं, उत्कर्षात् मयस्यस्यो भवति। निमित्त-
 मिति वक्तुव्यवच्छेदकप्रोक्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तम्। तदनेवेति वक्तुवादिकम्। पदप्रवृत्ति-
 निमित्तमेव प्रयोजकत्वेनोक्तम्। वक्तुव्यवच्छेदकम्, गौरवान्, मिश्रपदवाच्यम्।
 वक्तुवादिकं मेदप्रयोजकं पुरुषत्वं अन्यतायच्छेदकम्। पूर्ववदिति 'मित्रचर्य'रिति श्लोके
 व्याख्यातार्थपदवत्। तथा च प्रभोप्यास्तुत्यतिरिक्तानेन वीर्यं पुनर्नातीति भावः। कार्या-
 न्तरेति कार्यान्तरमर्थः प्रयोजनं येषां तान् ओतुमिर्ष्वेकपा सत्त्व वाणिज्यादर्थं कथासत्त्वे
 समभावान्तरत्वात्। अनेकविधमिति आप्तोतीति काप्यारमिकावदिवैदिकारिरूपम्। तज्ज्या-
 दृष्ट्यर्थमिति आप्तोतीति काप्यारमिकत्वात्कृत्यर्थम्। कश्चिदिति प्रथमर्तः। कश्चिदिति
 बकारम्। कश्चिदिति श्रोतव्यम्। न तु मयस्यम्। तस्य सिद्धान्त्येवार्थां श्रवणाज्ज्ञेयत्वेति।
 करोतीति प्रथमः करोति। सफलतेति। प्रयोषि कर्तनमर्थः तस्य सफलता। कथासत्त्व-
 कले संसारदुःखस्य निष्ठितः मयस्योपनं चित्ते गुणद्वयफलसम्पदानात् तादृशकलेन सह
 कर्ममत्ता। उत्पन्नपदमिति। मयस्यकृत्यस्योपनिषां या वै लसन्नीतुलसीविमिश्रकृष्णादि-
 रेषम्यविक्रान्तुजेनी'त्येकोनविंशतिः। पूर्व्वेति पूर्व्वकालसम्पत्त्यनं देहम्। तत्कार्यं पाप-
 कार्यं सत्त्वफलम्। चकारोव ज्ञेयः पापत्वेति शुद्धता। करोतीति प्रथमः करोति। उत्तरार्थ-
 भाषे चान्ताभाषे चासत्त्वं मयस्यः। यज्ञान्तराहुः वीर्यं निश्लोकस्यामिति। सत्त्वम्।
 मयस्यमष्टमरूपेणैव नाम्नप्रवृत्ते, महादेवं भगीरथं च नमस्कृत्येव गङ्गां पुनाति। द्वादश्लोके

च त्रिलोकस्याय प्रभकर्तुः विवृतितामदादीन् साविकानिदेभिर्महात् तान् प्रभाः पुनरिति ।
 'धर्मः शोचिष्यतेऽथोत्रे'तिव्यवथात् । इयवकद्वेधरेवेति । एतदाव्यवधिरोधक एवास्तसः ।
 १०-१-१७. भूमिर्देहेत्यत्र । भगवदवतारेति भगवदवतारप्रयोजनं भक्तानां
 दुःखनाशः । आरभते इति नमस्ते मासे नमस्माभारभते । भूमिर्देहेति भूमिर्दे-
 हपुरस्कृत कथारम्भस्तु, वेदेवेदजन्मसाधारणात् । वेदस्य 'ग्लान्ति वत्सल्य' इति वाक्यात् मोहक-
 ल्पेन वेदान्तसाधिवेदत्वं 'स्मृतेष्वेति' भूतवाप्य उक्तम् । उक्तसाधिव मोहकत्वं, अतः
 'पञ्चरात्रमुपतिष्ठते' स्तौक्यदत्त्वेनमोहकत्वात् तत्र च 'अपीताः सकला वेदा तान्नाशयन्ताः
 तद्विलास' इत्युपक्रम्य 'नियमं नाविष्यन्ति मनसा विप्रश्रवणं' इत्युक्तत्वे 'एतच्छ्रु-
 तं वा दातव्यं शिष्यायानन्त्यहव्यं मोक्षमात्राय नान्तर्गते कलौचन यच्छला वैवर्णिकाय
 दातव्यमप्येतत्त्वं च वेदव'दित्युक्तत्वात् । तदुक्तविपादादरम्भे 'सुभद्रा भद्रका पूर्णा वृष्ठा
 येति चतुर्विधा भूमयो उभयं तासां करणोपदिशामि' इति भूमिलक्षणपुरस्कारात् ।
 खपदभारद्रीकारणं चावश्यकमिति भूमिभरपुरस्कारः । 'भगवदवतारप्रयोजनमज्ञानार्थं
 कथामारभत इति यदुक्तं तद् व्युत्पादरन्ति स भक्तानामादरम्भः । जावि-
 दैविकविहङ्गुः स्वनाशाय कृष्णवतारणम् । आधिभौतिकदुःखनाशाय शम्भुरूपसङ्घर्ष-
 न्मूहावतरणम् । भूमिदुःखभावे । मातृदुःखभावे प्रसङ्गः । धर्मसम्बन्धलक्ष्येति । आदिशब्दा-
 लोचनपरमेश्वरसुखितुः स्वभावेनिरुद्धः, धर्मपुरुषार्थत्वात् । परीक्षितोपदानार्थं बाह्यदेवः ।
 तेनान्तारप्रयोजनप्रधानं न निरोधः । तानि तु 'भक्तियोगवितानार्थं कथं परमेश्वरि-
 क्षिप' इति । 'श्रुतिं ददति कश्चित्' स न भक्तियोग'मिति । 'मातावताराय च ह्य' इति ।
 'आदुरासं वरदा' इति । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति सारते'ति । पूर्ववाक्ये भक्ति-
 योगोत्र विहङ्गः । द्वितीयवाक्ये श्रुतिक्रान्तं बाह्यदेवकार्यम् । तृतीयवाक्ये ह्यो मातावतारः
 सङ्घर्षकार्यम् । चतुर्थवाक्ये वरदादुरासार्थः देवकीर्णमसम्बन्धः प्रसङ्गकार्यम् । पञ्चम-
 वाक्ये धर्मरक्षाः निरुद्धकार्यम् । भूमिमिति भूमेः प्राथम्यमुक्तम् । भूमिः सात्त्विकी
 भगवत्पत्नीत्वात् । माता राजसी रात्रपुत्रीत्वात् । अन्ये उत्तरा च सामसी तस्य काह्वरात्
 धर्माकाङ्क्षरतीत्वात् । परीक्षित राजसः । तदुक्तं त्रिविधा इति । सर्वेषामिति स्वान्त-
 र्गणार्थम् । 'स्वान्तर्गणरूपेणैवः स्वरूपेभ्यर्मानेनैवतुक्मितास्ते'ति तृतीयस्कन्धात् । दुःखे
 महत्त्वं किमिष्यत आहुः सान्धेयेत्यादि । तथा चान्याविनिवार्यत्वं महत्त्वमिति भावः ।
 अन्येनावतारानुरूपेण साधनं न । निवारणं ज्ञानादिनापि सम्भवति यदा यदा न
 कृष्णाविर्भावः, यथा चित्रकेतुप्रसङ्गे । चित्रकेतुं प्रति न भगवदवतारः । भूमेर्ब्रह्मवाक्यमात्रेण
 दुःखे निवृत्ते परतु विशेषणं धर्मैर्गोत्रादिकं न निवृत्तं तदा कृष्णः मातृरासीदिति । हरि-
 रिति हरित्वेन रूपेण । दुःखानि हस्तीति हरित्वपर्युत्सकारेण न तु भक्तियोगव्यापकत्वात्

धर्मपुरस्कारेण । स्थितिर्निर्यायः । अस्मिन् वाक्ये साधारणे स्पष्टित्वमपिदेवेन कृष्णावतारः ।
 'आहु इव त्रे कीर्णं दर्शनं याति वेत्तरी'तिनारदवाक्ये । भक्तियोगविधानार्थं कृष्णाविर्भावः
 नारदस्य । प्रह्लादस्य सर्वदा दर्शनं, तत्रापि भक्तियोगविधानार्थं कृष्णाविर्भावः । एतयोः
 पूर्वोक्तावतारप्रयोजनपञ्चलक्ष्मणोभयं तथा च भक्तमहदुःखविनिवारणे साधनान्तारावतार-
 न्तरेणावतारेण प्रयोजिकेति भावः । उदाहरणविनिर्धारमाहुः ये भक्ता इति । शास्त्रसहितो-
 द्घरणे प्रमेयचर्च न स्यादिति भावः । स्त्रीणामिति जगत्प्रमादिकर्त्री शक्तिः सदानन्दसेति
 शक्तिसौमिद्रिणा तथा । 'भूतेश्वरी भूतलेश्वरी'ः श्रुतः कालक्रमेणा महालक्ष्मी'रिति श्रुतेः ।
 अत्रेति दृश्ये । तथा च तृतीयस्कन्धाद्ये विशेषणः । ननु वसाधनानामपि कृतो न
 विषयत्वमित्याहुः तत्र वाचकमाहुः चेष्टामिति । निरोधकमिति विप्रवृत्तिनिरोधकम् ।
 शेषः स्यात् इति सत्त्वाध्यादिविषयत्वेन तद्विषयकत्वात्त्येव भावः । 'शेषः परार्थत्वा'दिति-
 त्वेतिनिवृत्त्यम् । ननु भक्तियोगेपि भक्तियोगत्वं परितः तद्वत् योगादौ शेषत्वं भवति
 चेष्टा 'सोभते सर्वान् सह प्रलम्बे'ति श्रुतावतारान्तरीयया भक्तिमात्रे देवदेव्यदोशात् ।
 हरेरिति उपस्थितप्रयोजकधर्मार्थं हरिपरम् । हरिः कृष्ण इति षटः प्रविधीतिवत् ।
 किञ्च सत्ताधनानां निरोधकधर्मोपि पुष्टिस्त्यादिलक्षणयोगेपि न विषयत्वमित्याहुः संसारेति ।
 'दुःखामावः सुखं वैव पुरुषार्थद्वयं मत'मित्याद्यनेनेकम् । तथा च धर्मं 'यदा' यदा तदु-
 च्छिपिः पुरुषार्थः तदुच्छिपिः पुरुषार्थः इति । निरोध इति 'योगविप्रवृत्तिनिरोध' इति
 योगशब्दः । अत्रेति सत्ताधनेषु । निरूप्यत इति अत्र तस्या योगादिशास्त्रनिरुद्धेन ।
 तथा च संसारसाधिवान्धवत्त्वेन तन्निवृत्त्यै ज्ञानैकसाध्यत्वेन ज्ञानरूप एव निरोधो योगादि-
 शास्त्रनिरुद्धानां वाच्य इत्याहुः अत इति । संसारसाधिवान्धवत्त्वेनाविधारणात् । साक्ष्ययोगा-
 येकं स्वरूपम् । अत्र 'द्वैतव्यवचिचस्य धारणा' । तत्र प्रत्ययैकज्ञानता प्यानम् । 'तदेवार्थमात्र-
 निर्माणं स्वरूपमन्यविभ सत्ताधिरिति योगाद्यवयवम् । काचित्साक्षात्प्रचनचक्षुर्बुधो'समावि-
 द्युपशिक्षोऽनुपपन्न' इति चक्षुः । अतो ब्रह्मणो ज्ञानवाज्ज्ञानात्तमेति । इत्युक्तत्वेति
 'यदा तदै'त्युक्तत्वात् । भक्तानां तु संसारो लीलाययोगित्वेन सुखरूप इति बह्वेव वैल-
 क्षण्यमिति भावः । एवं प्रासङ्गिकमुक्तम् । वेदेवेदन्तारे उपनिषदां संशयहारकं, किञ्च
 कविलक्ष्मीनां तृतीयस्कन्धोक्तानामुपपृष्टकत्वं, न साक्ष्ययोगसाक्ष्योपेति 'स्वत्यन्त-
 कक्षोपप्रसङ्ग इति चेष्टाव्यवस्थान्नयनकालोपप्रसङ्ग' इति द्वितीयाध्यायवैयासकप्रवचन-
 उक्ता । प्रासङ्गिकमुक्तत्वा पूर्वोक्तं 'भक्तानां दुःखे'त्यादिकोक्तमुपसंहरन्ति स एवमिति । एकं
 निःसाधनार्थं भगवत्पत्नीलक्षणम् । द्वयं चेति भक्तियोगवितानरूपं, एकोक्तम् । पुष्टि-
 स्यात्सालाहृण्योर्निरोधसौकर्यरूपत्वेन पूर्वोक्तशेषेण भावाभावाच्च विरुध्यत इत्यर्थः । विरुध्यत
 इति कर्मकरेतिप्रयोगः । पन्चते कलं स्वमेवेत्येवम् । एवं प्रकारेण निःसाधनोद्धारजनक-

त्वोक्तवपि शेषभावाभावात् साधारणोद्भजनकत्वोक्तैरुपलक्षणविधया ब्रह्मण्यकारेण लीङ्ग-
करणे तस्य शुक्लवशात्साम्यां च कथने हेतुमाहुः साङ्ख्येति । निरोधस्योति श्रेयः । प्रक्रिया-
प्रकृत्यनविधित्वम् । प्रक्रियाः प्रकरणाणि यथः । अत्रोपपत्तिमाहुः तत इति । यतश्चिकीर्षित-
निरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरर्थं स्वरूपे इति पञ्चप्रकरणमस्मिन् दशमत्वेन पुन्यव
ह्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवामनीयादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकर्मोक्ता
भवतीतीशालुक्त्यैवेयमपि भवेदित्यस्य स्वरूपस्य दशमत्वं न सादिति भावः । अङ्गमाहुः
अपत्तार इति । यत्न विना यत्र सम्पत्ति तत्पदसङ्गोचित्ये निरोधे उच्यते । तथा चावि-
भक्त्यतिपादकजनकमयकरणाभावे निरोधपदार्थ एव न धार्यः सादिति भावः । तदङ्गमित्यव-
शाराङ्गम् । 'भक्तानां'मित्यादिना भक्तानां दुःखनिवारकः । ये शास्त्ररहितस्तैः भक्तस्तेषा-
मङ्गहारक इति 'योग्यः कामा'दित्योक्तौ, भयप्रेषणन्तो'भक्ता दुःखनाशदा न सङ्गृहीताः,
तत्सङ्ग्राह्यं टिप्पण्यां व्याकथयान्तरं संसारेति । अत्रेति भयादिप्रसाधनेषु । निरोधः
मनोनिवेशः । 'तस्मान्' केनाप्युपपन्नः भतः कृष्णे निवेश्येदिति वाच्यम् । तेन भक्तिरहस्य-
मन्त्रे तदिहाङ्गप्रकलभोगविनाशदेनैवाष्टुरिभमनःकल्पनमेतदेव च 'नैष्कर्म्य'मिति श्रुतौ मानसी
सेवोक्तौ भयसाधारणी । अत इति भयादीनां मानस्यावयवेष्टात् । ज्ञानात्मा सत्प्राप्ता ।
एकं भयवत्प्रसिद्धाङ्गम् । तथा च 'ददर्थं' भक्त्युपपन्नतो यत्तत्तदेव रूपं दुरवस्थायां'त्यादि-
वाक्यादसुरा अयुद्धावविषयत्वेन सङ्गृह्यन्ते । द्वयं चेति दुःखनिष्ठिः संसारनिष्ठिभेति ।
केवाञ्चिद् भक्तानां अन्वरीपादीनां संसारदुःखमेव विचारिष्य, न तु संसारम् । लीला-
योगित्वेन संसारस्य स्वापितत्वात् । केवाञ्चिद् भक्तानां इवस्तुरप्रभृतीनां अन्येषाममल-
त्सङ्गतीनां च संसारोपि नाशितः तेन ह्ययमपि कलमित्यर्थः । अण्णयाथं भक्तदुःखमप्याये
सङ्गमयितुं न्यातिवारणार्थं वाक्यकदम्बं पृथक्कृत्य वाक्यकदम्बाध्यामाहुः अवतार इति ।
ननु दुःखस्तेनैवतारत्वेन कथ्येककरणभावात् दुःखान् एव ग्रन्थो अस्त्यन् । सान्त्वन-
ग्रन्थस्य किं प्रयोजनमत आहुः पैरार्थमिति । दुःखसहार्थं भूमिभाशो सान्त्वनमाध्यामं
शोक्तम् । अन्यथा सान्त्वनाभावे दुःखस्य महत्त्वात् दुःखशयसिद्धिरिव न स्यात् । तथा
वति करणभावात्तत्वारोपि न सादयः सान्त्वनम् । तथा च भक्तिमार्गीयासान्तर-
साधनार्थं सान्त्वनं, 'अचिद् धीराः प्रलयमार्गान्येवैव'दिति श्रुतेः । ननु यथेवं तर्हि पञ्चा-
भारदीज्या दुःखं किमित्युक्तमत आहुः अन्त इति । भक्तकृत्यं नारदकृतम् । ननु तर्होका-
वाण्याः किं प्रयोजनमत आहुः वै हरेरित्यादि । हरेः सकृदाद्य आकाशचाणी सा
वै चतुर्थांशं दुःखं निश्वस्यैकात् । प्रादुर्भाविनिश्वसतेति 'वै' ह्यलप्यस्यायं । यत्किञ्च-
वाणी व्यापिका परिच्छिन्ना न स्यात् तथा मायोद्वपादनाभावात् व्यापककृपाः परिच्छिन्नः
प्रादुर्भाव इति निश्चयो न स्यात् । मायाप्रकटितानां व्यापकदिवादीनामप्याविर्भावस्य

सम्भवान् । अतो वै हरेराकाशचाणी भवतीति वाक्यभेदेनान्यम् । 'आकाशवाणी' 'वाग्देव'
इति पदद्वयात् । 'तयो' देव्यन्मरं सते'त्याकाशवाणी आकाशतन्मात्रा तत्र भुक्तेः । वाग्देवः
'अदृश्यतानुना विष्णोः साधुपाष्टमाह्वयं'त्युक्ता । इत्यतो वाग्देवः । ननु तस्माः किं प्रयोजनं
यदेवं निश्चायितवतीत्यत आहुः वाग्देव इत्यादि । वाग्देवः सर्वसुख्यर्थ 'तमेव विदित्वा
अतिमृत्युमेतौ'ति श्रुतेः । पितृर्मेष्टाद् ब्रह्मणेनेनाम्न त्रितस्य सान्त्वनं स्वापनरूपेणा उन्नत इर्था-
विर्भावं कर्तुं अशक्तः सन् तथा चक्रे नाम कलहोद्यमेन प्रादुर्भाविनिश्वसने कृतवान् ।
मत्तमस्य भगवत्कार्यसाधकत्वात् । ननु कथमेतदवगम्यते इत्यत आहुः तथेति । हि
यतो हेतोः नारदस्त्वय, वाग्देवदेव अन्ते स्फुटं कलहोपादकवैभोक्तः । द्वितीयस्वरूपे
'वागुपमसे'त्यत्र सुबोधिनां नारदस्याउन्नतकलहानां कलहहृत्पाच तद्वा रा तमिवर्तकत्वं
व्याख्यातम् । तमिवर्तकत्वं विरोधिमिवर्तकत्वम् । अत उपसंसारत प्रादुर्भाविनिश्वसनार्थं
हृदयेष्वाः कलहोद्यमकरणमित्यवगम्यत इत्यर्थः । सुबोधिनां श्लोकान् पिबन्तो सा
दशमिरिति । तथेति श्रीदेवकीशान्वनम् । नारदोत्तयेचेति एवकारेण मतदुःखसाक्षात्-
वाणीयोयो न्यवच्छिद्यते । अङ्गसा सामस्येन । तथा च श्रीप्रभवताराय नारदोक्तिरित्यर्थः ।
तथेति अण्णयाथेष्टु श्लोकेषु । हेतुभूतमिति अभ्यापार्यम् । श्लोकाष्टकार्यमाहुः उच्यते
इति । 'अर्थं यथा'मिति वक्ष्यते । सखुद्रहृदयत्र शाभिप्रायप्रकाशने शयमायीः । पदवि-
श्रमायतो कार्यं शरणमिति, त्रापि अष्टकेन सुवीतेत्यष्टकेन साभिप्रायप्रकाशने सत्त्वना-
त्येकं सति भवतीति श्लोकाष्टकम् । देव्यमिति कार्यणम् । 'कृपाः स तु पित्रेयो योनातो-
पितवाचकः । मन्वन्तर्गतेत्याह भगवद्वतारे साधुकाशम् । 'भक्तानां' देव्यमेवैकं इति-
तोषणसाधन'मिति । मन्वन्तर्गतत्वं आर्त्तिकपाधिकाररूपात् । तद्वर्ग इति भगवत्साध्यायीः ।
विश्रुत इति तत्त्वानामाष्टमैतदर्थमर्थनं विवरणं न प्रष्टुम् । किमेति 'यदुप-
जन्त'मित्यनेनोक्ता शेषार्थं जननक्रिया । जन्म द्वाभ्यां श्लोकाम्यां, मितित्वा तु नव
श्लोकाः । उपसंहार इति 'इत्यादिशयान्तरा'मित्यनेनोपसंहारः । तत्र प्रथममिति
अष्टके निरूपणीये । उद्योग इति पूर्वोक्तोद्यमलक्षणाश्रितोऽस्य श्लोकार्थां शरणमगम-
रूपः । अवहुवयो वा । हरिरिति न्यायिषैकृतेषु हरित्वयमेव शाक्यमित्युक्तम् । वेदे
रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयम्' इति वाक्यात् ।
भगवत्स्थान इति प्रकटमवत्येकं स्वाने भोक्तृदशायां गमनाज गता । जनितेति
हृतीयस्वरूपे वाराहप्रभृतेषु इत्यम् । तथेति भगवत्स्थाने । याचदासीन इति 'असुराणां' वा
इत्यत्र आसीत्वाचदासीनः परावपति तावदार्थमिति श्रुतौ बुधो याचनोचरं कियदो
दास्यापीतिभवे ततः सङ्ग्राह्यौ विगतरिकाग्निवितो वाचिता इतललक्ष्मीकृतेभेदेन

सर्वस्याः परिक्रमणे भूमेः प्राप्ता वैदित्यवृत्तम्, तदिदानीं नष्टं, राजासुख्यासुचित्वा-
दितिज्ञापनाय तावद्वेषा इविचार्यात्मकेन स्थितेन गमनम् । परापरद्वयमिति 'परादिमोक्ष-
प्राधान्यप्राप्तिरलोभेयुः पथमे, आभिषुष्टे वृत्तार्थे च विक्रमे च गतो कथं' इति निश्चयः,
परिक्रमे परवर्तीत्यर्थः । 'यः' सलाहृदीभ्यो 'ह' मसुरो दास्यामीत्यर्थः 'सलाहृदी' शचीन्द्राभी ।
तदुक्तमारभे 'एतयैवेन्द्रः सलाहृदया सह अहुरात् परिरञ्जति' इति 'एतया' शब्दा सलाहृदया ।
'सलाहृदः' शृगालेपि भारमेवे बलीमुख इति विश्वासः । सलाहृदस्य स्त्री सलाहृदी, तथा ।
इवमिति यो इष्टुं श्रेयम् । छिन्नमिति । आरम्भे भूमिजलयोग्यकथनेन वेदसात्वत्त्वम् । मज्झमि मज्जाः
इविचार्याम् । इविष्टुमर्थम् । द्रव्यदेवतात्मको यान्ति इति याग उक्तम् । संहितात्म्ये 'उपाचरन्ते'-
त्यत्र मनुष्याः सेत्यर्थे ब्रह्मणानां मण्डेवतापारणां सत्त्वात्, 'आपाचरन्त्यमिषायां'
इत्यत्र इविचार्याणां गन्तां सत्त्वादिति । वेदान्ते विराड्रूपम् । 'भूमिः योः पशुस्तत्परि-
देवता, अन्तरिक्षदेवा वै पशवः' इति । 'पुरम पुंसे'ति श्लोके पुमातुक्त इति व्याहृतिको विराट् ।
तथा च श्रुतिः, 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म सज्जलमिति शान्त उपारीते'ति छान्दोग्ये । अत उक्तं
देवोपयोगिमितेति । यागो देवोपयोगी । 'देवान् मायपशान्ते ते देवा मायपशुः यः परस्परं
माययन्तः श्रेयः परमाप्स्यन्ते'ति मीमांसया । विराट् देवीत्यप्युक्तदेवोपयोगीमिति । छिन्ने
ज्ञानरूपेण भारमात्रयो विराडिति । वेदान्तसारत्वम् । 'वेदवेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यत'
इति । श्रीममिति श्रीर्धर्म निमज्जनाभावात् । कार्याणि अष्टोक्तकार्यावयवकत्वात् ।
शरणेति शरणे रक्षकस्य श्रद्धायाः स्थाने गमनम् । शरणपदेन साध्याभिराश्रयान्तरम् । यत्र
माया द्रव्यते । देवसम्पदा शरणमार्गेण सेवमानया भूमेः पापवेषः सभारात्माशोकः
दैत्यकृत इति 'दैत्यानीकशरासुते'ति श्लेषात् । निर्वर्ते तदितरवैषम्यमाशङ्क्य दह्यादिसम्भारं
नष्टमाहुः दैत्याः सर्वे इति 'सामेल्यसुते' इति श्रुतेः स्यादेवेत्यादि । माया देवता येषां ते ।
अकारण्येन सा सेवितवतीति मयनत्पृष्टात् खदेवतयेव नयनमाहुः कापत्येनैवेति ।
कापत्यं माया, भूभाराप्रयोगिका, विश्वमभारत्वात् । 'दास्यपदमायय'त्येवमदश्लेषे मायाकापटम् ।
देवतया देवताभिभवरूपस्य युक्तत्वादेवकारोपयोग्यगमन्येदम् । रसान्ते दैत्यमुक्ति-
स्थाने । अचलीर्णा इति 'मनो यत्र निवक्तमसे'ति श्रुतेः । राज्ञमिति अत्र राजानीक-
कृत्यभारो भूमेर्न सम्भवति दैत्यानां देवामिमावकत्वात् । स्पष्टं सर्वं वैषम्यां वृद्धादप्येव
छान्दोग्ये च । अत उक्तं राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं सङ्गममिति । दैत्यत्वज्ञापकमनुज्ञापकम् ।
दैत्यत्वज्ञापं वारुणे दत्तमिति । दशशब्दः दश हर्ममोक्षयोः दि० १० से० सस्य कर्मणि-
कप्रत्यये रूपम्, दशभावः । तत्त्वं उच्छास्यद्वित्वम् । किं प्राप्तं कोविदयः । 'उत्तु प्रकाशे
विद्योने च प्राचर्यास्तात्प्यशक्तिः प्राधान्ये बन्धने भावे मोक्षे लभोर्ध्वकर्मणी'ति विशेषके-
ष्वर्थेयुः । शास्त्रं मीमांसा त्रयोदशाध्यायीयं 'अमानित्वमदमित्त'मिह्यत्स्य' एतज्ज्ञानमिति

शोकमिलन्तं, पदं प्राप्तामि वा । उद्योगं विद्योः । शास्त्रार्था व्युत्थितव्यस्तम् । अण्यप्ये
निष्पत्तिरमीषवसुद्विभूक्त्यर्थेति समाक्षोपवर्तीभावः । भावार्थो मोहवत्तत्र । कप्रत्ययार्थः
कर्म, वर्तित्वाक्यम् । एवं च शास्त्ररहितकर्मत्वमुच्छास्यद्वित्वम् । अतिदिशन्ति सा एत-
देवेति । यथा 'दत्ता केनानमवर्ती'दित्यत्र अमवानसदर्थं सेदं न प्राप्नोति, अस्माभिः कथं
तदर्थं सेदः प्राप्तुम् इति दत्तमिति । 'मदर्थं यपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चेति शास्त्र-
विद्योः, 'अमानित्व'मिति शास्त्रविद्योः, उच्छास्ये वर्तित्वम् । सदसुपेति समासः । हता अ-
नुप्राप्त इति सम्भूतप्राप्तकरणेन अन्धतमः प्रवेशरूपशुद्धित्वेन कार्यकारणभावम् अन्धतमो
माया सम्भूतिरुत्पत्तेः भूयत्वमस्ति । उच्छास्यवर्तित्वेन अन्धतमभाषितलोकमार्गित्वेन कार्य-
कारणभावः । शारीरमाश्रयश्लोकाम्नाम् । एवं च हताः उच्छास्यवर्तित्वेनानन्तमश्रावतलोकं
भताः । प्रविष्टा इति अन्धतमः प्रवेशरूपसुखमाभात् तावज्ज्ञानसत्तात् प्रविष्टा इत्यर्थः ।
तथेति दैत्या इत्यर्थः । सेष्यन्त इति योधादय इति दिव्यपणात् । अचतार इति पुष्टे वृद्धार्थ-
स्ते रक्षधर्मा उच्छास्यवर्तित्वाद्यम् व्याजितीति बुद्धे दम्भतः न तु दम्भन्याद इति दम्भतु-
प्याजा अन्ये राजानाः न वै दैत्या इति विशेषेण बलिप्रह्लादादयो व्यावर्तिताः । घातार्थ-
मिति दम्भविशेषेण वातम् । घातानीति श्लक्ष्णे वै शतपदं नैकमचानन्तमिति ज्ञापितम् । तेन न
कार्तप्रयोगः । भूरीमारोपाशान्तरं विषयभारा न सम्भवतीत्युक्तम् । दैत्यानां लक्षणमाहुः
दैत्यत्वमिति । विश्वमभाराः विश्वसिन्धु भारः सज्जनकरम् । भारो नाम सज्जसहसैवा-
चरित्वम् । भारमे 'तेभ्यः सज्जसहसैवाचरत्, सज्जचरणे तपसैव देवासेभ्यः श्रुता अमु-
क्ष'मिति श्रुतेः । श्रुतौ 'देवा' इति आचरत् । लब्ध बहुवचनम् । अविद्वद्वचनपुत्रवं च भारः शारीर-
मन्त्रावे 'असुरार्थं नाम ते लोका अप्तेन वमसा वृताः तांसे प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्रांशोऽप्या
जना' इति श्रुतेः, छान्दोग्ये पापमेवेदुत्तं भारः । 'तद् दहसुराः पापना विविध' इति श्रुतेः ।
'ते' प्राणकोट्योद्गीयोपासकम् । ननु 'भामाविषय च भूतानि भारयन्तपदमोक्ते'ति मीमांसिके
सर्वत्रार्थे शीर्षं मिमांसा भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षमिति लोकदृष्टिमथने तु भारणोक्तं शुश्रूषा नौकात्वं
दृष्टान्तेनाहुः यथेति । मज्जयतीति अकर्मको धातुः । नौका मज्जति वा मज्जयति । गिन् ।
ननु नौकानिमज्जने नौकाः प्रतिबन्धकं तथा पिक्वीडिषामापात् किन्तु सखदभावान्न विमो
दृष्टान्त इति चेत् नौकामज्जनमार्थं दृष्टान्तोऽस्तु, वैयाधिकमनेन शुश्रूषीत्वात् नामप्येनः
प्रतिबन्धकं नाह । नमिष्यन्तीत्यर्थः इत्यर्थः श्लिषा ध्वजध्वज भारे किं कारणमत आहुः
बलेति । अनीकैः सैन्यैरक्रमणे इत्यस्यः पादविशेषः । तथा च बर्ह भारत्वकारणम् ।
पूर्वमिति दृष्टीवरूपम् । उद्धार इति यारादृष्टा उद्धारे । उपाय इति निम्नादिः । ब्रह्माण-
मिति वा प्रापणे द्विकर्मकः । ब्रह्मणः शरणं गृहं शरणमार्थं वा यवौ ।

१०-१-१८. यौर्मन्त्येत्त्व देवानामिति लक्षा जपि देवतादिति पाठम् हृषिरिति

दुग्धं यद्वैकदेशं पीयतेसामिति द्विचर्चनी तद्व्युत्पन्नैः । 'करणाधिकरणयोवेति स्फुटं' । गौरुत्वेति भव्या सामर्थ्यम् । 'भूमिर्भूतुर्धरा लोकमावर्ति' तिष्ठतेभूतैरापिदैविकै रूपं यौः । न्यसर्जनं दुग्धं अग्निं ब्रूते यस्याः सा इत्याश्रयाभारत्वे ब्रूते न सम्भवतीति तद् स्फुट्यादयामातुः अश्वूपीति । न च ह्रस्वजन्तो भूयंति लाघणिक इति बाध्यं 'लघुणां नैव वक्ष्यामी' ति प्रथमस्कन्धसुबोधिण्यां सर्वे प्रतिज्ञानात् । समापान्तीति अधोमुखीत्वं दद्याथाप । अन्यदा तु कपोले । अन्तरिति 'सोरोदी'दितिष्ठतेऽन्तःप्रसिद्धे । स्वेव इति 'अवेराप' इतिष्ठते । अश्वूपी ज्ञानद्वारायैशुकमाहूः खेदोपीति । मास्त्रान्ननिर्गतः क्रियाजनिताः खेदोद्धान्तरयोर् निर्गन्तनीतिमात्रम् । अभिप्राय इति भगवत्स्वीत्वेन यस्मात् ज्ञानं प्रधानम् । विस्वनादीति विरुद्धः संवादः संवदनमस्यास्तीति विरुद्धसंवादि । इन् । यथा शुक्लौ रजतमिति वाक्यमप्रमथं अन्तर्प्रसिद्धो धर्मः शुक्तित्वं तद्विरुद्धः संवादः स्वतत्त्ववदनं रजतमिति, स्वतत्त्वेन शुक्लपुपस्थितिः । सोऽस्य शुक्लौ रजतमितिवाक्यस्यास्तीत्येदं वाक्यमप्रमथम् । धर्ममाकञ्चेति 'अशुक्लस्य स्थिते'तिपदप्राप्त्यान्तःसितखेदप्राकट्यत्वं रुदनरूपवदिःखेदरूपधर्मकथनम् । ननु त्रयापि सर्वत्र ईश्वरवात् अतः कथनमशुक्तमित्याशङ्क्याहूः अपिकारित्वादिति । ब्रह्मणोपधिकारित्वात् । न सर्वत्रावेति अत एव द्वितीयस्य नवमाध्याये 'त आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यामासाय सितुश्चैषान्, तां मातृपण्यच्छुद्धं दृढमज्जं सम्मत्तां पपञ्चनिर्माणविधिष्यामा भवेदित्यनेनाविचारदद्यात्प्रामाण्यसर्वज्ञतोक्ता । कथनमिति व्यसनकथनं 'व्यसनं समनोत्ते'ति । 'खेदेनामुषधी स्थिते'तिपाठः क्रमाद्दुःखसम्पत्तिः । अत्यन्तं परिमाणपर्यवस्यन्तम् । अत्रेपि । ज्ञापकाविति कार्यभूती ज्ञातव्यी । कारणेन कार्यावस्थममाता । न्यूनपदगमिदं वेद्यम् । 'न न्यूनदाम्यपरा'मिति प्रथमसुबोधिण्याः । तस्या इति ततः प्रतिकारादस्य उपायो ज्ञानादिरूपः तद्वोधननिष्ठपथं तसाः भूयो तथा लिखत्युक्तमित्यर्थः । कथनमिति कथनपदवाङ्मययोगः स्वाभिभाव आधिक उक्तः । 'आधिकं तु प्रवक्ष्यामी' ति प्रथमस्कन्धसुबोधिण्याः । पितृविद्योगेति सिद्धिविधायखेदस्य यतिक्रमेन सुखमभेदात् तदभावं उक्तः । रोदनमिति खसित् पनोन्तिवेवकं अण्वत्र मनोकारम् । सामर्थ्यमिति विद्मः समर्थः शक्त इति पर्यायः । उप समीपार्थकं अन्तिक इति समीपार्थकमिति पुनरुक्तदोषं दारयति स उप समीप इति । अन्तर्धामिणीति व्यापकाधारात् रोधितम् । सतिसप्तमी । अन्तर्धामिणीति । अन्तिकशब्द-स्योपाध्ययस्य सतीत्यर्थं तत्पर्यभाक्कथनं यदा तदा न्यूनता । वेदान्तसारत्वेनान्तर्धामि-ब्राह्मणोक्तान्तर्धामिणीत्यादिपदपर्यवस्यन्तं पत्नीत्याप । अन्तर्धामिणीत्यादौपानोसात् । ययापि उपस्थिता दोषारुपाये शिवेत्यर्थे न पुनरुक्तः तथाप्यप्रसिद्धार्थत्वं दोषः एवमारम्भार्थक-

स्वेति बोध्यम् । तथा च विश्वः 'उत्त सामर्थ्येदाश्रित्यदोषाख्यानात्वेनपु च । आधर्षकारणे दाने नामाभारम्यदृष्टयोः तदोमेपि च लिप्तायां रमणाधोवर्षाभयोः उपादानेपिचि श्रेयः-माससेतु प्रकीर्तित'मिति । अत आसन्नमाश्रयैकानुपेख्यत्वम् । श्रीभामवनीयवेदेवेदान्त-सारत्वायै सामीप्यार्थकान्ययद्वयस्यावश्यकत्वात् । अग्रनीकारेति ज्ञानादिप्रतिप्रतीकारो यत्सेत्यप्रतीकारम् । तद्य दुःखमप्रतीकारदुःखम् ।

१०-१-१९. ब्रह्मा तदुत्पत्त्यव दैत्यसम्पन्नित्वादि । भगवत्स्वीत्वेपि भगव-दिच्छया दैत्यसम्पन्नित्वादित्यर्थः । ज्येष्ठत्वाद् दैत्यानाम् । 'पावदासीन' इत्युक्तमुत्तः । अकारणशङ्केति कारणं देवसम्पन्नित्वमन्योके । भीतायां'मा शुचः सम्पदं दैवीमित्राजोसि पाण्डवे'तिवाक्यात् । अकारणं दैत्यसम्पन्नित्वं तस्य शङ्का तर्कं तदुत्पाद्यत्वम् । प्रवृत्तान-मत आलोचनेन तत् भूयुक्तकष्टकार्यं उपचार्य निधिव्येतिपदप्रयामाहूः आलोचनेति । प्रतीकारं क्षीरपयोनिधित्वात्मानोपस्थानदेवाज्ञापनादिकम् । तथेति अष्टकोक्तपञ्चपैर्य-युक्ताद्यार्थाविमोचनेन प्रतीकारे सारमध्यम् । ब्रह्मत्वात् भक्तिमत्त्वात् । ज्ञानात्मकत्वा-दिति न शृङ्खलादं वृष्टत्वाद् भवेति हेतुत्वसम्बन्धः, अथ ब्रह्मा तदुपधायेत्यन्यमनिकम् यथाब्रुतान्येन अपशब्द आनन्दस्यै इत्याहूः स्वेति । भूमििति सतिसप्तमी । ससाधन-मिति आज्ञापने साधनं हेतवो देवास्ते सह ससाधनम् । अनेनाकारणशङ्काप्राप्त्यर्थ-मित्यपि सुबोधिनीमाह । देवाकारणशङ्काप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । उपायेति यथा वृकमुत्पाय-तः । निमित्तेति जगदाध्यायः । नयनमिति ज्ञानम् । भगवत् इति तेन तत्र भगव-त्याकृत्यं, मयुरावत् । 'क्षीरोदं मे त्रियं धाम भेतदीपं च भासर'मिति गजेन्द्ररोषेष्टमस्कन्धे । इतीति इति हेतोः क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगामेति सम्बन्धः अतो यत्र भगवत्साय जगाम । पलान्तरमाहूः व्याप्यैककुण्ठेति । तत्रेति क्षीरपयोनिधेस्तीरे । नैकज्वादिति अयमर्थः । क्षीरपयोनिधिः क्रौञ्चपर्वतः क्रौञ्चदीपः । क्रौञ्चदीपाद् द्विगुणः वर्षमानो भोजनउपवर्हो गन्दो मन्दनः सर्वतो वद्र इति । तत्र ब्रह्मः श्वेतपर्वतः । 'शुक्लो योमानन्ते श्वेत'इतिविश्वम्, 'सेतो दीपादि-भेदयो'तिविश्वम् । श्वेतदीपनामनिवर्तकः । क्रौञ्चपर्वतस्तत् । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे, 'ततो वदिः क्रौञ्चदीपो द्विगुणः सप्तमानेन क्षीरोदेन परित उपबृहत्तः ततो यथा बृहद्दीपो घृतोदेन, यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो दीपनामनिर्यक आसे' इति । एवं सति श्वेतपर्वते क्षत्रियपथः, श्वेतदीपनामनिर्यके भगवतः श्रियत्वं तेन तत्र व्याप्यैकज्वादि-र्भासस्य जातत्वेन तद्विज्ञानादोपाकरणक्षीरपयोनिधिसददीपरीत्यस्य नैकज्वादित्यर्थः । क्षीर-पयोदिमात्रात्तरितत्वं नैकज्वा । ननु ब्रह्मणो न दुर्वासापेक्षया न्यूनतामर्थ्य, अतो वैकुण्ठे

कुतो न मार्गं ब्रह्मण्येत्वाऽङ्गुष्ठान् भूमाविति । स्वप्नानां । आसक्तो भगवान् । चेति धीरपरोमिच्छीरौ जगामेत्यर्थः ।

१०-१-२०. तत्र गत्येत्यत्र तिरोभावादिति स्त्रोत्रकरणान्न जायते । एतेन ब्रह्मकृतमानससंवेद्याः कीर्तनमकेर्वाक्यकर्मं पोतिरम् । सात्त्विकं फलम् । मध्यकालनिर्वाहको-
पिकरः गमनमात्रेणैवेति एवकारेण मार्गभ्रमादनपयोमो व्यपचिद्यते । अनुचाप इति 'जगाम'ेत्यस्यानुचापः 'समाहित' इतिपदस्यानुचापः समाहितेति । समाधीपते समाधि-
विपरीकृत्यो यो योगः कर्मकौशलरूपः स आरुहो वेन, समरुद्ध इति वा । सदसुपेति समासः ।
समाहितः इति भवमानं भिन्नं पदम् । तस्य विवरणं योगात् इति । योगा आरुहो वेन । न
तु योगारुह्युर्गता । स्वयमिति ब्रह्मा । एवेति ब्रह्मणोऽप्यन्यत्वेदक एवकारः । स्वस्याकरण-
मिति । कुडोमे, कर्तारि षष्ठी । स्रक्कृत्करणाभावः । इत्याहेति इति हेतोरारुह स एवेति
अन्ययोग्यवच्छेदक एवकारः । देव इति एवावाच । प्रजापतेरिति त्रयाणां ब्रह्मेन
वेदवेदान्तसाम्येतिद्वान्ताः । 'प्रजापतिरकामयते'ति संहिता, काठकोपनिषदधिः, आत्पर्यके
'स्युतिः प्रत्यक्षमेतिशमनुमानमथतुष्टयश्च, एतैः सर्वैः आदित्यवद्वैतस्येव विद्यासात' इति ।
प्रजापतिः शरीरं, अधिः आत्मा, धर्मोन्मत्तमेति वा । क्रान्तेदं शरीरम्, आत्मता प्रजापतिः
शरीरम्, 'ब्रह्म तर्हि अधि'रित्युत्तरार्थाधिः परमात्मा, धर्मैश्वर्यनिद्रियाधिह्यत्वादनन्त-
रत्तमेति । चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशत्याप्येव प्रजापतिर्मेतिश्लोकः । 'यन्मन्त्रसि यथाशौ तपेजो
चिद्विदं मामकम्' इतिवाक्यम् । 'सम्यग्ब्रह्म' इति 'सर्पस्य चरं' इत्यत्र श्रुतिः, धर्मस्य चतुष्टयम् ।
दैवानामिति 'कुडोमे कर्तारि षष्ठी' । न पदेति दैत्येषु न पञ्चरात्रः । 'स्वाप्तलरूपेणितरैः
स्रक्कृत्पर्यवर्तमानेष्वनुकम्पितारमा अजोयि जात' इति वाक्यात् । तत इति दैत्येभ्यः । स्वप्नान्त-
रुपदेवत्वानाशोपीति न पञ्चरात्र इत्याहुः देवानां चेति । अचष्ट इति भगवान् । पुरि वेत
इति पुरुषपदस्युत्पत्त्याहुः सहीति । स्वपितेति मिश्रत्वं श्रुतेः, नित्यस्वप्नकर्ता । तेन नारं
नरसमूहः अपनं यस्मैति नारायणपदस्युत्पत्त्याहुः । परन्तु नाराः सदैव मणिमण्डपश्च अम-
द्धारकत्वेन रूपेण वर्तन्तेनार्यामी । मदतः स्रक्कृदिदमित्यवया पुरुषपदज्ञवागविषयत्वात् । ननु
स्रक्कृत्स्यैव वाग्विषयत्वाद् भूमिनिषिद्धदर्शनेन भूमिमात्रमञ्जकत्वाच्च पुरुषपदेनान्तर्गामीभि-
धर्मपुरःसरपस्यानं कथमिति चेत् । भूमिस्तस्याः यादत्वात् तद्भारदारणार्थं कृष्णसा-
वयकत्वात् तस्य च पुरुषपदज्ञवागविषयत्वेनान्तर्गामीपुरःसरपस्यानस्य युक्तत्वात् ।
उत्सानं धर्मेष्वेति 'य आदित्ये तिष्ठन्' इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्तदर्शान्तर्गामीभ्यं मुख्यः ।
युक्तं चैतद् । नारायणः स्रप्तेत्युक्ते मायिकलनसृष्टौ दृष्टमित्यदर्पस्य भयवद्व्यादि-
रूपस्यान्तर्यामिकार्यत्वात् । मयतः सता तु नवैः सह निरुहानां ज्योतीति । मायासाहि
त्यस्य श्रुतावदर्शनात् । तेन 'कामं कामं पुरुषो निर्णिमाण' इतिश्रुतौ पुरुषोन्त्यार्थी, स्त्रोत्र

पुरुषपदार्थी । तेन सहृदये वर्तनमप्यन्तर्गामीभ्यः । तत इत्यादि तत इति भक्तेः सह
निरुद्धभावकहेतवेति ततः कृष्णात् कार्यं स्वापदभारदूरीकरणं स्रक्कृत्पदज्ञवागत् तस्यान्तर्य-
भाव इति ज्ञापनार्थम् । अन्तर्यामिर्मयपुरःसरपतिपादकपुरुषपदेनेत्युक्तमित्यर्थः । पूर्वान्वयि-
त्वे तु ततः कार्यपरिचयवान् इतिज्ञापनार्थं सहृदये पुरुषपदेन नारायणोन्त्यार्थमितेन
न्यायत इत्यर्थः । वैदिकेनेति पुरुषस्य स्कं पुरुषश्च तेनेत्यत्र षष्ठी प्रतिपाद्ययतिपादक-
भावसम्बन्धे । पुरुषोक्तत्वाद् वेदमहीतीति वैदिकं, तदहीतीति ठक्, तेन पुरुषपदकेनेत्युक्तं,
तत्र संशयः, पुरुषस्य स्कं तत्पुरुषमविषादकं स्कं तद् भगवत्प्रेषणा प्राप्तं 'तेन ब्रह्म ददा य
आदिकमय' इतिवाक्यात् अहोस्ति ब्रह्मादिकवि प्रति वाक्येनोक्तम् । तत्र प्रथमपञ्चोत्र
'गिरं समाधा'वित्येत्येतावाक्यादित्याहुः भगवदिति । 'गिरं समाधा' गमने समीरिता'-
मितिवाक्ये शेषार्थैरतिपाद्यन्निष्पन्नस्य सम्पूर्त्यं 'समीरिता'मित्यपदस्य कथनात् भगव-
त्प्रेषणयेति । शिष्यप्रेष इतिवातुपद्रव्यः । अतो भगवत्प्रेषणा प्राप्तेनेत्युक्तम् । पुरुषयुक्तेने-
त्यत्र श्रुतार्थार्थानाहुः भगवत इति । अतिविशेषणं स्कं भवतीतिभावः । 'स्वप्नेवा-
न्यनात्मानं केत्थ त्वं पुरुषोचमे'तिन्यायेनाहुः पुरुषस्यक्तमिति । पुरुषपदेन ब्रह्मत्तदन्त-
र्गामीभ्योऽब्रह्मणात् तेजोमायविर्भावकं पुरुषस्कं तेजोमयमित्युक्तम् । उपस्थानेति मध्यह्न-
स्तन्यायां प्रसिद्धः । पुरुषस्कं भाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयपादे पुरुषविद्याधिकारो उक्तमा-
धिकारिमित्तेदोपासनीयं न विभूतिकर्ममित्यन्यायाऽप्येष्टपुण्यपूर्णब्रह्मणि विनियुक्तम् । तत्
कथमत्र चिन्मात्रे निमित्तपुरुषमपिब्रह्मत्त आहुः अन्तर्गामीति । एवेति 'कृष्णद्युमयी'ति-
वाक्यादप्येष्टपुण्यपूर्णस्य ब्रह्मत्तदन्तर्गामीत्वादेवकारः । अत एव श्रीभाष्यते 'पौरुषेणपि
युक्तेने'त्यत्र सत्यज्ञानानन्तानन्दं विषय उक्तम् ।

१०-१-२१. गिरं समाधावित्यत्र पुरुष एवेति अन्तर्यामित्वेन नारायणः न तु
कृष्णत्वेन । स्वान्तःकरण इति 'स मानसीन आत्मा जनानां'मित्युक्ते । अतिसूक्ष्म-
त्वादिति 'यथा यथाभा परिसृज्यते'तद् बहुव्ययवाचकध्वन्यामितिः तथा तथा यद्यति
यत्तु दक्षं चक्षुर्यथैवाजनसम्प्रभुक्त'मितिवाक्यात् दक्षं केवाञ्च देवानां मयं भव-
तीति 'विदशालुचापं' इति ज्ञापनमनुपपन्नमतः अतिशब्दः । ब्रह्मणो मानसीसेवावाहुः
समाधौ य इति । सलोक इति एतेन भक्तियुक्तो वेधा उक्तः, अन्तर्याम्युत्थभवत्,
'स्वात्मनः' इतिशब्दात् । अन्यथा तु समाधावभेदः । 'आ नाकिदृग् मय्यनुपपन्नद्विषयः
स्वमात्मनमदस्त्येदं यथा समाधौ मुनयोऽपिभोते नयः प्रविष्टा ह्य नामरूपे' इतिवाक्यात् ।
तत्राकाश इति समाधौ यो भगवं आकाशलक्षिन् । 'गिर'मिति गगनतन्मात्रा तस्याह-
त्यर्थमाहुः भगवद्भारान्धमिति । गगनतन्मात्रायाप्रयोजकत्वात् । तथा सति गगनेन समी-
रितामिति प्रयुक्तं स्यात् । एवं न 'यद् वाचामभ्युदितं तेन वागमभ्युपेतं तदेव ब्रह्म त्वं विदि

मेदं यदिदुष्पासत' इति केनोपनिषज्जुते । 'समीरिता' मिल्यस्यार्थः पूर्वश्लोके भगवत्प्रेरणया भावेनेत्यनया सम्पत्कृपाज्ञातिमुक्तः । 'मित्रम्' इत्यत्र 'नि' अन्धार्थमाहुः । भगवतोक्तमिति । तन्मतेति मित्रम्येत्यस्यार्थः । उक्तस्यैव निशर्गं श्रवणसम्भवात् । श्रुतवानिति कर्तृ-प्रत्ययान्तेन भावप्रत्ययान्तमित्रम्येत्यस्य विवरणम् । वास्तव्यैवत्यक्तो उवाचेत्येककर्तृकत्व-बोधात् । किञ्च अन्ययुक्तो भाव इतिवचनं 'कर्तारि कृदि'ति वृत्त्यादुर्बलम् । विशेष-वचनत्वेपीत्यभिप्रायः । पूर्वकाले मा वाप्यः । 'वदित्प्रेष्यकोभापय' इत्यादि बहुकं मनो-स्वाध्यायम् । यद्वा 'भगवतोक्तमिति 'समीरिता' मिल्यस्य विवरणम् । श्रुतवानिति 'मित्र-म्ये'त्यस्य । मित्रम्येति न निपूर्वकस्य आलोच्ये जुं० अ० से० इत्यस्य रूपं किन्तु ग्राम उपशब्दे दि० प० से० इत्यस्य निपूर्वकं ज्ञानार्थकत्वेति न न्युपसर्गस्य प्रथमार्थः । एवं च 'भगवता उक्तमित्यत्र ऐश्वर्यकता उक्तमिति वच परिभाषणे अ० प० अनि० इत्यस्य कर्मणि के रूपम् । परिभाषणाधये भगवद्भाषणम् । परितः भगवत्प्रेरणया प्राप्तं भाषणं परिभाषणं, उभयवाच्योक्तम् । वाच्ये तु 'तेने नम हृदा य आदिक्रियम्' इति, 'नवान् कल्पविकल्पे तु न विदुषमिति कर्हिचि'दिति च । 'समीरिता' मिल्यत्वं सच्च इति तस्मिन् हि शेषे जु० प० से० इत्यस्य कर्मणि के रूपम् । धिष्ये श्रेये तु प० अ० । एवं च सम्पत्क्रेरितं प्रेरणाश्रयात् । 'तेने नम हृदे'ति वाचनप्रमात्रविषयात् । द्वितीयमन्यवविषयत्वमुपलभ्यते । वच भाषण इतिपक्षे पूर्ववाचनविषयमित्येवं । तच्च प्रमाणमिति श्रवणे प्रमाणमनुमान-रूपमाह । विदधानीति विदधातीति वेद्याः, विचिञ्चो वेच वेति वेचादेशो सिद्धमन्यत्र । नञ्वा श्रुतवान् वेचस्त्वान् । यत्र यत्र यतः तत्र तत्र तज्जनकं ज्ञानम् । इच्छालुपुत्रवद् । जानातीच्छति यत इतिप्रवदात् । 'यन् मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति यद् वाचा वदति तद् करोती'ति श्रुतेषु । तज्जन्तविदुषोबोधिण्याः प्रपञ्चाभा विषयस्य यथापेक्षं इति तज्ज-त्यस्यार्थः, अन्यथाश्रुतपुष्टिः प्रमाणमिति प्रमाणमित्यस्यार्थ इति श्रीपण्डितानां हेतुः । तुल्या इति देवतेत्येव तुल्याः । कथं चेति उत्तरस्तात्त्वित्प्रसङ्गेति कथं न श्रुतवन्तः । 'हे'त्यस्यार्थमाहुः अकस्मादिति । कारणं विना । श्रवणमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अकस्मात् क्षणं स्थितिज्ञानं अन्येषां विनश्यत्समाप्तिः । ईश्वरत्वेपि तात्क्षणे दैत्यनयनमनस्त्वात् । तस्या वाच इति वीरुण्या नाप्यः, 'वानं चेत्तुमुपसारीते'ति श्रुतेः । अत्र न वाचि चेत्तुलं गुणवादः यः पूर्वश्लोकेष्ववादत्वेनोक्तः, 'विशेषे गुणवादः सा'दिति, किन्तु सुमिषैर्बुधैरिणीतिवद्वाक् आविभोतीकी, चेत्तुराधिदैविकी, विनयनो वत्सः झुष्यत्वात्, गौरपादानं, भूमिः पार्थः, भूमी भगवद्वसारात्, वेद्या दोग्या, भगवान् पय इति । तथा हि 'सुमिषैर्'त्यत्र

'शौर्भूत्वा ब्रह्मणं श्रवणं यय' इत्यर्थेनाह । प्राप्ते इति द्रव्यदेवतात्मको याग उक्तमायः । भवि हविः, ब्रह्मणि यथा इति, आरम्भे मङ्गलार्थमुक्तं, वेदसारत्वात्, वेदान्तसारत्वात् तु शौर्भूतोपस्थितान्तिके तस्मात् इत्यत्र ब्रह्मण्यर्थाभिप्रायः । ध्यानेनेति भोनिष्ठान्तर्वाक्यिणो गोदादित्वात् पयो भगवानित्युक्तम् । तथा सत्यन्तर्याम्यवतरिण्यतीति यद्वा पूर्वश्लोक एवा-पात्ता । दोग्धृत्वायेति वेद्यतो बोध्यम् । गातिमित्येवमन्यत्र । पुरुषसम्पत्तिभ्यन्त्येवेति वस्तुतः पुरुषसम्पत्तिर्ना पुरुषोक्ता, मनस्तु श्रवणमात्रं इति हेतोः । 'म'दितिपदादायी भगवत्कर्तृकमाश्रयणं 'शौर्भू'मितिपदेनाह । 'मे' यच्च इत्यर्थमाहुः मत्त इति । तस्मिन्त्यस्य । आश्रयणमिति व्याज उत्तरम् । अन्तर्यामिन्तर्पयपुरातनं पुरुषोचमस्य स्तुतत्वात् पुरुषोचम एवाविर्भविष्यति मानवर्णमितिपुरुष इति । 'बुन'पदार्थमाहुः प्रथमत इति । सामग्रीमेवेति देवानां प्राप्तयज्ञकालानां दैर्घ्यं समग्रं विबुधत्वम् । एषकार आहूतसम्प्रयोगाभ्यन्तरेन्द्रकः । दानवारीणां दिवौकसां अमलानां वा । आदौ अस्मिन्श्लोके । नोद्यति वेद्याः । 'श्रुते'त्यन्तेन । आश्रयमिति 'विधीयता'मित्यादिपदाह, ताम् । अथ इति श्लोके । नोद्यति वेद्याः । श्रुतेत्यन्तेन । आश्रयमिति विधीयतामित्यादिपदाह, ताम् । अथ इति श्लोके । तदिति अंशावतरणम् । सम्प्रोद्यतिनीति देहधर्मनादस्य देवधर्मेण सम्प्रोद्यति, मरणं तु देहस्थेति भावः । प्रादित्येवैव अत्र सिद्धमिति 'श्रुते'त्यपि कथित्याहः साध-यानार्थमिति । स्वयमिति रागः । प्रकृत इति कृष्णवस्त्रवे ।

१०-१-२२. पूर्वच पुंसेत्यत्र । ह्यया किमुक्तमित्यस्य प्रश्नलोचरमाश्रयदेन । भगवान् पूर्वमेव ज्ञातवानो यया कोत्रयेव कृतं न तन्पदं किञ्चिदुक्तमिति । किं वा 'भगवतोक्तमित्यस्य प्रश्नलोचरार्थं द्वितीयवादेन भगवदुक्ताश्रयन-मुक्तम् । तदुक्तं कृष्णोपनिषदि, 'अज्ञसत्त्वं करिष्यामि भगवां करोम्यह'मिति देवान् यति भगवद्भाषणम् । पूर्वमित्यादिनोक्तायाः ब्रह्मण्या उत्तरं उत्तरार्थेन । पूर्वं रामावतारे भगव-त्याकृत्यात् पूर्वं अवतारमाश्रयन्तवत् च बहुकालं स्थितत्वात् शेषः अत्र तु यामह् भगवा-न्नावदेन स्वातन्त्र्यमिति न सेद इति । पीडेति मत्कर्तृकपीडाकथनात् । 'भाषार्थमिति नारदध्वजये प्रसिद्धम् । स्वर्षो मर्कः सद् निगूढभावकपालान्तर्गतः आभरैस्त्वान्, विरू-धर्माश्चात्वाच । एषेति कथनादियोग्यव्यवच्छेदक एवकारः । अस्मत्प्रकृतमिति पञ्चमी-बहुवचनान्ती असत् कृतं उत्तरवत् । पूर्वमेवेति पञ्चमोभगव्यवच्छेदक एवकारः, न तु यथादिति । स्वयमेवेति एवकारेण यगनवोभगव्यवच्छेदः क्रियते, यगनसाधयत्वात् । द्वितीयपादार्थमाहुः आश्रयमाहेति । वेद्या आह । न्यूनं पूरयन्ति स ततः पूर्वमेवेति । सामीप्यस्य निरुपकतापेक्षयाविरुपकमाहुः भगवज्जननेति । आवद्वयकत्वायेति 'यो यदशः स तं भवे'दिति भजनार्थं अननावश्यकत्वात् । हस्तपादादय इति वच-

दधिष्ठाप्यो देवताः । इत्यपदी मये देहस्थानौ पदमणी चक्षुरक्षकः । तत्रदिग्दृष्टिष्णुं सेवकौ
 धर्मैवेति । ससेवक एवेति हस्तपादादिवचनद्वारेण सेवका इतीत्येवमिति सेवकैः सह
 ससेवकः । पूर्वस्मादिति रामावतारे वामरक्षकत्वात् । लोक इति भगवदवताररहिते ।
 उच्यते व्यक्तुमाहः हृदं जननमिति । स्थितिपूर्वकमिति स्थित्यलक्षयितेः पूर्वं जनन-
 मज्ञातमित्यज्ञाते कप्रत्ययः । आगन्तमिति आ जन्मम् । 'अत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । तथा
 पावतारसमाप्तिमितिष्यायेत्यर्थः । अभिविषयाहः । तत्रोक्तमिति तद्विषयव्ययम् । सा
 स्थितिः । तदपीति चरणमपि । कियान् कालो यथेति कियत्कालम् । अनेनेति स्थिति-
 कालनियमाज्ञानेन । यदा ईश्वरेश्वरपदेन । एवं नियतेति पूर्वाकल्पनेन नियताः अनेनेत-
 देवत्वं कर्म कारयित्वास्ते जीवाप्येवैतत् फलं दास्यामीति पतिजीवं विचारितवामिति विचार-
 मियया ये भोगाः तेषु कानाहः । देवानाम् । अत्र अक्षयप्रभुत्वमेकस्याः प्रभुत्वकरणशब्देति
 पाठप्रथमं, कर्तृमकर्तृमन्यथाकर्तुं समर्थं ईश्वरो यतः । अस्मानिति देवान् । न राज्ञनीय-
 मिति देवैस्त्वा । एवेति एककारो देवयोग्यव्ययेदकः, न तु देवैरिति । तदर्थमिति दैत्य-
 रूपमास्तृत्वाधर्मम् । चरणमिति अनेकत्र चरणम् । कालनियमेति चरणे तथा । लिङ्गे
 वर्तमानादिकालानामर्थत्वात्तन्मात्राहः । ननु भगवन्तानं कालाधीनचरणेन कालामात्रे चरण-
 ज्ञानं 'जनमातमसीत् ये'तिवाक्यात् तत्राहुः अज्ञातस्त्विति । 'युधि चरे'दिति सर्वं मां
 पश्यन्तिवतीत्यत्र चरेदिति तथा । अज्ञातमित्येवार्थेऽतीन्द्रियमयवर्तमानशुक्लमयवर्तमान-
 भवति । अत एव भगवन्मन्वाचपदमन्यथावत् पदस्वात्मनये तु पदधर्माकर्षणं स्थि-
 त्स्थायार्थम् । सुबोधिण्याम्, 'सर्वतः सर्वनिष्ठानावर्ण्य'स्युक्तः । एवावतारार्थम् । तेन
 भगवान् मायावरणसहितः । अत्रे मायावराणाम् ।

१०-१-२३. यत्तुदेवशब्द इत्यत्र लौकिकमिति अलौकिककल्पेनावतारज्ञानेपि
 क गोपदेष्टव्यवहारयोग्येऽप्यनावतारयोग्ये वास्तविरूप्यतीति देवतत्वासाधारणाङ्गावयवम् ।
 तस्यापीति 'तत्त्वमसी' इति तत्त्वमाध्यात्मिण्या कृष्णस्य । यदाधर्ममात्रमायामपि । न
 तु भवमादीति चक्रसाधेः चक्रादिरः अङ्गम् । चक्रमादिर्योगे यदाचक्राङ्गयोः ते चक्रादी ।
 चक्रादिव चक्रादी च चक्रादयः तेषां रूपेणैवमर्थं विष्णुरूपोऽज्ञस्य अङ्गरूपेणावतारणम् ।
 गोप्तात्मजोऽस्य तस्य चक्ररूपेणावतारणम् । कालिकात्मजोऽस्य यदाचक्ररूपेणावतारणम् । जन्तु-
 बीजमज्ञस्य अङ्गचक्ररूपेणावतारणम् । 'यः शङ्खः स तस्य चित्रं' इति 'कृपायं सर्व-
 भूतानां गोमर्तं धर्ममात्मनं यत् शुद्धमीधरासीत् तस्यैकं तत्त्वरूपं' इति 'यदा च कालिका
 साक्षा'दिति 'अङ्गकाण्डं जगद्भूमी' इतिश्रुतयः । अङ्गादीनां 'तस्माद् वा एतत्सादात्म्य-
 आकाश' इत्यादिश्रुत्युक्तमुच्यते । आकाशादुत्पन्नानां वायुव्यापितव्यात्तत्त्वप्रविचीतव्य-
 रूपानां श्रीमायावतारानां विष्णोश्च सत्त्वग्वयधानेनावतारः । 'विष्णुचरितवती'दिति तु कृष्णा-

विमर्शो जवतीति सम्भावनायाम् । भवति इति न च घटेपि घटत्वं स्वादिति अङ्गम् ।
 भगवन्तस्य घटत्वप्रतीतिरपि भगवान्शुक्लः भगवान् व्याप्त इत्यादौ गोपप्रयोगे 'युष्म-
 धस्य सत्त्वस्य तेनैवार्थेण गोपेऽपि वर्तते, नैतावता घटे घटत्वापत्तिः, शुष्मैवार्थमात्रात् ।
 'युष्मः स परः पार्थ भवता लभ्य' इतिगीताया अर्थमाहुः युष्मोऽस्तम् इत्यर्थः इति । 'अत्र-
 विद्वान्मोति पर'मित्यत्र निर्णीतं भाष्ये । नन्दे भक्तिः सुखदेव तप इति तपसो भगवदादि-
 मोक्षफलं दक्षमस्कन्धमवमाप्याये श्रीगोपालतामिर्मां नारदप्रभारते लक्ष्मीतयेपि । 'अन-
 ततुये तदामोऽनुव' इतिश्रुतेः । अत्रानं भगवदादिविभक्तिं भक्त्यापि । परत्वभिरूपकं चक्रमाहुः
 ब्रह्माण्डादिति । 'गिरं सभाया'वित्यनेनोक्तसभायां भावित्येत्येत्यर्थः । प्रकृतिप्रवर्तक
 इति प्रकृतेर्यस्यानं भक्तुः कर्तव्यं स एव प्रवर्तकः । तृतीयसुबोधिण्यां भूरा आसेति वरुण-
 पदश्रुत्यपिरलौकिकी । तत इति प्रकृतेः ब्रह्माण्डादिति वा । 'प्रथमं महतः स्रष्टु द्वितीयं
 स्वप्नसंस्थितम् तृतीयं सर्वभूतस्य'मित्येवात्राहः । 'अन्यकात् वरुणः पर' इतिश्रुतेर्बैवकारः ।
 जनिष्यत इति 'अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायत' इतिश्रुतेः, भक्तव्यपत्त्याच । तत्त्वैवार्थ-
 मिति तेन त्रिया सेवेत्युक्तम् । सम्प्रथमिति तेन सुराणां लीन्दर्पमित्युक्तम् । योग्य-
 स्थानेष्विति गोपस्थानेषु कुन्दास्थाने हविमवादिस्थाने । सम्भवन्तु उत्तरस्थाने स्त्री-
 भवनेऽन्ते यनःस्वापनेन सम्भवन्तु । लक्ष्मणा सहिता इति अष्टमस्कन्धे सहस्रमर्थमेति ।
 चारितमिति 'गोपा' नः स्त्रीभः कौ'दिति कृष्णोपनिषदि 'न' इत्यनेन सुरान् गोपां,
 'मः स्त्री' गोपीः कुर्वित्यर्थात् ।

१०-१-२४. वायुदेवकलेवत्र भगवद्वचनेति इयं पूर्वश्लोकीया । सम्भवन्त्यपि
 सत्त्वप्रवर्तितत्वात् । कथितं तु अस्य श्लोकभासा हयुक्तम् । भगवच्चलयेति 'अहीन्द्र-
 तत्त्वेष्विज्ञाना एकः कृतधर्मः सात्त्विकतामसीत्' इत्यादिवाक्यान्वयेन ज्ञप्त्यारूपत्वम् ।
 सङ्कर्षणेति तादृशैविकत्वम् । कृष्णस्य शब्दाधिरूपत्वार्थम् । तदुक्तं ह्यदृष्टिनिबन्धे 'शब्दाध-
 ररूपप्रवृ'णिति । 'औपनिषदस्तु शब्दसाधनेन सम्भवं' इति जैमिनिधर्मम् । 'औपनिष-
 मिति निर्ले श्रु' इति शारदारभाष्यम् । पूर्वश्लोके पुनरोक्तमनिरूपणादत्र तत्कलेत्येव
 चारितार्थ्येपि यत् ननुदेववर्तमानाज्ञानं तथाप्यं वेदवेदान्तार्थसाक्षात्कारिण्यप्यतीतीत्ययो-
 क्तित्वरूपमाहुः । यदा द्वितीयस्कन्धे नवमाप्याये तप उपेतिशब्दानन्तरं वायुदेवो अज्ञ-
 प्राव्यनावतारीतः । अतो वायुदेवस्य विशुद्धं सर्वं धर्मः । अत्र तु वायुदेवस्य शब्दात्मक-
 नन्द इतिर्तथैव नारायणोपनिषत्तुसाधारणः सारचिन्मेष्यादि । तात्त्विकः कस्या
 ब्रह्मासाराः तेषु । ते च मात्रो कस्यामुकीर्ते उपान्ताप्याये 'प्रथमः श्वेतकण्ठस्तु द्वितीयो
 नीललोहितः । वायुदेवस्तृतीयस्तु तथा सप्ततरोऽपरः रौरवः पञ्चमः श्रोतः षष्ठः माघ इति
 स्पृष्टः सप्तमो, बृहत्स्यः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते अत्रायं नवमः कण्ठ ईशानो दशमः स्पृष्टः

व्याज एकदशः शोकलघा सारस्वतोपरः त्रयोदश उदानस्तु मालदोषः चतुर्दशः कौमः पञ्चदशः भोक्तः षोडशसौ अजायत षोडशो नासिहस्तु समाप्तस्तु ततः परः आश्वेयोऽष्टादशः शोकः सोमकल्पलघा परः मानवो विजानः शोक उदान इति चापरः वैकुण्ठ्यापरलङ्कलघ्वीकल्पलघा परः चतुर्विंशतिमः शोकः सावित्रीकल्पसंज्ञितः पञ्चविंशतिमो घोरो वारहस्तु ततः परः सप्तविंशो वैराजो गौरीकल्पलघा परः मातृशरलघा शोकश्चिपुरे तत्र धातिरपि पितृकल्पलघ्वैराजो या कुरुक्षेत्रमः स्रुवा इत्येवं ऋण्यो मासः सर्वपातकनाशनः सङ्कीर्णामासाथैव रासलघा सार्विकल्पलघा रजसोमोयामासद्वयस्य उदाहृतः सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां न्युतिरुच्यते अग्रे शिवस्य माहात्म्यं सामलेशूपर्यन्ते राजसेषु माहात्म्यमधिकं ऋण्यो विदुः सात्त्विकेभ्योऽधिकं वज्रदु विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते इति । तुना राजसतामसयोगव्यवच्छेदः क्रियते । य इति ब्रूहदुक्लघोवताराधिकाती । द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये तप तपेति श्रुदन्तन्तरे वासुदेवोऽपीर्य इति । अयमर्थः क्षीरसमुद्रतीरे स्थितः 'समुद्रं मनसाध्याये'दिति श्रुतेः ध्यातस्य समुद्रस्य गिरं समाधौ मगने समीरितां श्रुत्वा चेष्टा इदमुवाच । तद् यदि राजसतामसकल्पेषु यो भवेत् तदा देवान् प्रत्युपदिष्टं सन्दिश्यं विपर्ययं वा भवेत् । रजसमसोः संशयविपर्ययसंजनकत्वात् । तदा ज्ञानाभावाद् 'विधीयमाना' धित्यादि विकल्पेव । जानातीत्यति चत इति अन्वयवदसमभिम्याहारजु प्राप्तं वासुदेवस्य नारायणत्वमाहः दोते सखिल इति । 'देवान्मन्त्रं नमस्तुभ्यं नमस्ते जलधाविन' इति भविष्योत्तरजु । नारायणे शास्त्रमः स्मृतः । हरिरिति कृष्णो विष्णुरिति नोक्तम् । एकस्माकारकत्वाद् द्वितीयस्य सात्त्विकस्य सात्त्विकपुरुषादिमाध्यायविपर्ययादरेः सर्वत्र सामाद्विरुद्धम् । अत्र वासुदेवः हरिः कोऽज्ञात् । महानारायणे तु 'स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः स्वमः स्वः' इति स्वरान् हरिरुक्तः । तत्र क्षेत्रान्मत्या राजत इति श्वरान्द्वयपुरुषादिः । वासुदेवकलायां तु क्षेत्रान्मत्यात्मना राजत इति न्युत्पासि । एवं नारायणे वेदान्तप्रतिपाद्ये वेदप्रतिपाद्यवासुदेवत्वमाहः वासुदेव इति । व्योतिरे सौरिगिज्ञाने वेदान्तस्य परं नम एष छन्दसि गम्यते इतिपाद्यमात्रेदप्रतिपाद्यः । विज्ञेय इति निश्चयविपर्ययत्वेन विज्ञेयेन ज्ञेयम न तु कोशोक्तविष्ण्वादिविमुदरेषो विज्ञेयः । अनन्त इति सन्न्ययन्त्वम् । तथा चानन्तोऽभावततः । 'अन्ये चांशकलाः पुंन' इतिपाद्यमाह । अनन्त इति प्रथमान्तं वा, प्रथमाध्यायपाठाद् । उच्यते इति तस्मात् इति ज्ञानस्य निमित्तत्वाच्चोच्यते । अन्यथाशुक्लाविरे रजःरते इतिवत् शुक्लाविरे रतम इतिवत् तत्त्वाच्च इतिज्ञाने संशयस्य अग्रमत्वां साक्षात् तु शुक्लविदे शुक्लित्वमिति वशिष्ठमत्वं भवेत् । कालात्मेति भविष्योत्तरपुरुषोऽनन्तव्रतकथा । बुधिशिर उवाच 'कोयं कृष्ण तत्पारुषातो योनन्त इति विश्रुतः । किं क्षेत्रमायं आशोऽपिदन्तन्तलक्षकः स्मृतम परमात्मायं चानन्त उवाचो ब्रह्म उच्यते । क एवोनन्तसंज्ञो वै सत्यं ये

भूदि केऽव' । कृष्ण उवाच 'अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निरोधय । आदित्यप्रहारेण यः काल उपपद्यते । कलाकाष्टाह्वीदिदिनरात्रिकरीरमाह । पञ्चमासा ऋतुर्वायुमकल्पव्यवस्था । योगं कालो मयाख्यातः सोमन्त इति कीर्तितः । सोहं कालोऽपीर्योऽत्र बुधो भावतारणा'दिति । 'रूपतो सोमन्त' इतिपाठेऽकारो विष्णुः सोऽहोऽयं 'वतारणा'दित्यत्र वारुणिरमेतेनावे अकारलोपः । आश्वयिर्बर्द्धनान् साधु । तथापि शास्त्रीत्या बुधस्तुबोधिकायां किञ्चिदुच्यते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ज्ञेयं' इति स्वरूपलक्षणे । अनन्तोऽनन्तानन्द उक्तः । 'सोमन्त इत्यहं पार्थ'त्यनेनोक्तः । अर्थः आदित्यप्रहारेण यः कालः सदेहः तथा च कृष्णोऽनन्तः कलाकाष्टादिदेहमाह । यथा देवदत्त देहो मारयति त्रियते च तथा कालः । 'कालात्मा मयावन् जात' इति वक्ष्यति । पञ्चदेहः सत्यं तथा । 'तत्तत्तत्तत्' इतिपाद्यमाह । तस्याप्यभेदसम्बन्ध इति कालात्मेत्यत्र कर्मधारयः । विज्ञेय इति सात्त्विककल्पवित्याह पूर्ववदर्थः । भूभावेति कालशरीरत्वाच्चा, तेन कालात्मेत्यत्र पट्टीवस्तुपुनः । एवं स्वरूपलक्षणेऽभेदसम्बन्ध उक्तः, श्रीभागवतमते धारणायां मेदाश्रयं वदन्तः परस्परं ब्रूहे निरोधलक्षणाव्याप्तिपरिहारात्माहः तत्र सुप्त इति । तत्र साधिदेविकक्षेत्रे श्रम्याकृपेज्जन्ते । हरिरिति पूर्ववत् । यागिष्यपत्त्यात् । ज्ञानम् । एवं अगन्ते ज्ञानं निरूपितम् । तज्ज्ञानं लीलाधिकरणकमिति 'नमामि हृदये ते' इत्यत्र निरूपितम् । सत्यं लीलाधिकारिणि लीलां निरूपयन्ति स तदाविष्ट इति । 'तस्मिन् सङ्कीर्णे आश्वि' इत्यादि टिप्पण्यं स्पष्टम् । अतः कालात्मेति ज्ञानः । टिप्पण्याभावेऽश्रुतेति सङ्कीर्णसावेतित्यादिनिवृत्तः । लीलेति मिथं पदम् । अत इत्यत्र टिप्पण्यं नत इत्यादि । अतः अग्रमन्त्र इरेः कृष्णसावेधोती हेतोः कृष्णस्य तमोऽवैशिष्ट्ये सत्यङ्गिरुक्तमत्वे सति भक्तिमगूढभावकहेतवेन प्रकृतानुग्रयनेऽसम्भवादित्यर्थः । शिष्णोरिति विष्णोः सात्त्विकत्वेन तमोवैशिष्ट्यायसम्भवात् कृष्णवत् प्रकृतानुग्रयनेऽसम्भवावच्छायाः सात्त्विकत्वाधिष्ठानुरेदरेति । सात्त्विककल्पाः ऋण्यो वाराः भविष्योत्तरपुरुषोक्तं कृष्णमिमानन्तस्य शरीरं कालरूपं तद्वृणाः इतिहेतोः सात्त्विककल्पाः कालः तमोवैशिष्ट्यादिविशिष्टः तस्याप्यधिष्ठाना तस्य । एचकारः कृष्णयोर्गं व्यवस्थितिः । बलभेदेणेति अनन्तमात्रेण कालशरीरेण सहाजुऽग्रयनं भूभावावतारणरूपम् । एचकारार्थोऽयमित्याशयेन नास्मय इत्यस्यार्थमाहः मान्मन्त्र इत्यादि । कुत इति चेत् । न । बलदेवाविष्टासुदेवकलाया एव लीला तस्या निरोधजनकत्वाभावात् । 'निरोधोऽसुखजनमात्मन' इति भूलात्मन्यात् । नोक्तदृष्टमिति बलदेवाविष्टासुदेवकलाया एव लीला स्वान्मार्थ इति दृष्टं नेत्यर्थः । लीलाश्रयनेन रूपेण स्वभावार्थः सात्, न तु बुधोचगलीलात्वेन रूपेण । भूभावरूपे प्रथमाह्वीत्याह । तथा सति स्वभावार्थानुग्रयः तदपि दृष्टं न । भूभावरूपस्य बलात्वेन इरिणा परम्परानन्तान्मित्रकृष्णेन येत्युक्तद्वयमाभावात् । तथा च

पुरुषोत्तमलीलात्वेन स्वन्धार्थाऽभेदात् नृवरत्नत्वात् इति भावः । तर्हीत्यादि यदि बलदेवेन पुरुषोत्तमस्य नातृश्रयं तपोवैशिष्ट्यादिपर्यभेदात् तर्हि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण बलदेवेन-
अपत्तिरूपेण इत्यर्थः । एवमेति नास्त्यपवासादुदेवस्य बलब्रह्मांशान्तादंशांशिनोः
प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकरोपनि । तादात्म्येनाभेदादिति तादात्म्येनाभेदो यथा घटानां तादा-
त्म्येन घटात्म्यधर्मण घटत्वेनाभेदात्, घटो घटो मेष्यप्रयोधात् न तु भेदाभावरूपादभेदात् ।
भेदाभावरूपमहेतुं तु मय्येन रजोवशे सन्धेन ज्ञान ऐक्ये भावे भवति । तन्नापीति बल-
महेति । तत्परिभ्रमिति बलब्रह्मचरिणम् । कुण्ठेति कृणु इति । प्रेयषज्ञानं निकटस्य
कृष्णस्य सम्बोधनम् । अमरनीतद्विष्णोर्नाम 'वर्णायाम्बुधः कश्चिद्' इति प्रेमविषयतोक्ता ।
जस्य श्लोकस्य दिपण्यभावेत्येकचनं तत एव । चरित्रेपीति रासलीलाभ्युपारहणचरि-
त्रयोपरिजन्तत्वेनैकैव सारूपे द्वैविध्यप्रतीतिः । एकस्त्रीयामेकत्वे दृष्टान्तं वन्दतो देवक्या-
मित्यस्या आभासमाहुः अत एवेत्यादि । यत एकस्त्रीय इतिविधत्वं न तु द्वित्वं अत एव
यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मधुरायां व्यूहात् पहिरसत्त्वात्पान्तः सस्य श्राकट्यं ब्रजे नन्द-
गृहे पुरुषोत्तमस्य । यद्यपि बासुदेवप्राकट्यं ब्रज एव तथापि व्यापित्यैकुण्ठात् चतुर्देवहय-
तीर्षादौ स्वकार्यं देवकीसुतुनिवारणं कृतवानिति निगन्धे निरूपणात् कार्यतोत्तः प्राकट्यं
बहुदेवद्वयं, स्वरूपतोऽपि प्राकट्यमादौ ब्रज एवेति ज्ञेयम् । किञ्च ब्रजे बासुदेवप्राकट्य-
मप्यस्तीति चेत्, अत्रैव ज्ञेयम् । प्राकट्यं द्वेया, कार्यतः सारूपतय । तत्र कार्यतः प्राकट्यं
व्यूहचतुष्टयप्राकट्यं मधुरायाम् । पुरुषोत्तमस्य ब्रजे । भाग्यमिक्तकतत्कार्यस्य तत्र तथैव जात-
स्य, स्वरूपतः प्राकट्यं तु व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमस्य ब्रजे । तत्र कार्यतः प्राकट्यमजो-
व्यते । तथा च बासुदेवस्यादौ अत एव परिःप्राकट्येपि तत्कार्यमादौ मधुरायामेव ज्ञातम् ।
व्यूहचतुष्टयकार्यमादौ मधुरायामेव जातमिति निगन्धे स्पष्टम् । पुरुषोत्तमकार्यं तु निष्ठापन-
जनोंदहरणमादौ अत एव जातमिति । अत्रापीति सङ्कर्षणेपि । द्विरूपेण प्राकट्येपि वस्तुतः
स्वरूपैक्यमित्यर्थः । सुबोधिण्या एकवचनं बोधयता द्रष्टुम् तत्र हीनोत्तमयोर्नैकवद्वा इति,
हीनतामेकस्य भवन्ति स देवक्यामिति । देवक्यां शयनस्य शेषस्य सम्भवो
न हरेः प्रधानस्य । तत्र प्रधानमाहुः स्मृतं इति । 'देवक्या जठरे गर्भे' शेषार्थं धाम
भामकमित्यनेन शेषस्य सम्भवः स्मृतः हरेः सम्भवो न स्मृतः । रोहिण्यामपरस्य इयं-
द्वयः । यदा रोहिण्यां गर्भस्थित्यनन्तरमपरस्य बासुदेवसाधस्य इत्यर्थः, इति असादेतोः
कर्षणान्त् मायाकृतात् शेषांशस्य कर्षणम् । रोहिणीगर्भस्थस्य बासुदेवोऽंशस्य हीनता माया-
वीनता नेत्यर्थः । एकचदित्यत्र कारिकायां शीतलिकस्तु छन्दसाधेन सम्बन्ध इति
छन्दसाधिक्यवत् । एक इव । द्वाविं द्विवच । प्रतीयत इति भगवद्विष्णोः घटादौ यथा
ज्यगद्द्वारात् । एवं ज्ञान ज्ञयोः एवमर्थबोधोपात्तः श्रीरोहिणीगर्भस्थासकित्यवद्वाप्रयुक्ता

हीनता मायावीनतापि कारिता । अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव श्रीरोहिण्याः श्रीगोकुले स्वापन्
जन्मात्तां सप्तदशसौभाग्यमप्येति बोध्यम् । तमिति श्रीबलदेवम् । अन्यत्रमादिति अर्थात्
आधिभोतिकत्वात् येषात् तमसः रजसो देवदेवतात् पारिताप्यैकहृत्स्वात् । ज्ञातुमिति देवानां
ज्ञानाय । भावे तुष्टम् । सोपीति अंशकरोपि सः श्रवणरूपो भवतीति हेतौनन्त इति
सङ्कर्षणविशेषणमित्यर्थः । कालात्मेति कालस्य देहस्य आत्मा सोमन्ता, उक्तमविष्णोचरात् ।
हीति निश्चये उक्त एव हेतुः । स्वाप्त्रयोगिभः हसिन् । शोभे सन्ने कुन्ते । पाताले तु
कलहनाया व्यापककौशेयं तिष्ठतीत्यर्थः । एवकारेण धामप्राक्रान्ते शोभे न सन्तः विन्तु
सदेहस्यैव काले शोभे सन्तः । स्थितमिति अविमानावेनं स्थितम् । अनन्तसहस्रपदनयोः
तामानाधिकरण्यात् । तत्र स्थितमित्याधाराधेयभावस्तु लोकैः प्रतीयते । तथा भवतीति
सहस्रपदो भवति । 'सहस्रशीर्षां पुरुषं' इत्यत्र पुरि श्रेत इति व्युत्पत्तिः व्युत्पत्तिप्रत्ते ।
श्रुतौ सहस्रपात् सहस्रपाद् सचम् पुरुषेणापि द्युक्तेनेत्यर्थं पुरुषविद्यामायङ्गमाहुः वेदात्मेति ।
प्रतिपाद्यार्थवत् प्रतिपाद्यकदेदीपीयं विधेयत्यर्थः । तमेति सहस्रशीर्षा भवति । स्वर्गपीति
सङ्कर्षणस्य यद् स्वं स्थानं तस्मिन्मपि लेन स्वीयेन राजव इति लौकिकव्युत्पत्तिः । कर्तरि
किम् । स्वरूपलक्षणाजन्यस्य ज्ञानेनाभेदान्यत्वात् स्वर्गपीत्युक्तं 'वेदा यथा मूर्तिवराकिष्टम्'
इतिवाक्यात् । भवितेति छुट । अनघतनकाले । अष्टप्रहराः अष्टतनकालस्तत्र न भवि-
ष्यतीत्यर्थः । भगवच्चलारेणेति जनकारेणादृष्टेन निःशायनजनोंदहरणं भविष्यतीति
किमिति प्रश्नः । स हीति सङ्कर्षणसन्निधः शेषो हि । देवकरेणेति साधिकरूपेण । अत
एव लीलास्य साधित्वं तस्मिन्मपि वक्ष्यति । लीलां तु भगवदावेनेनेति बहुल्ले प्रसिद्धम् ।
एवकारः चरितार्थैकहृत्स्वयोगं व्यप्यजिहति । दैव्यानां सुखाय इति तेषां काले
प्राप्तैव भगवत्प्राप्तिस्था । तद्विदं 'मन्येष्टसुरात् मागवता'नित्यत्र वृतीयस्कन्ध उपपादितम् ।
साहाज्येति श्रममादीनां मोक्षदाने तदपेन साहाय्यम् । भूमेर्भारुहः सहरणे जलसन्धा-
दिभिः सह युद्धेन साहाय्यं ज्ञेयम् । मिथमिति न तु चारितार्थम् । एवमत्र सहस्रपदनदेव-
देहे कृष्णमिज्ञानतो बलदेवसरूपम् । कार्यकाले कृष्णवेशादावेष्टी । 'बासुदेवकले'ति-
विशेषणेन तमसः मिथयता ज्ञातं, बासुदेवस्य साधिकरूपैवान्नस्य तमसत्त्वेन साधिक-
तामस्तत्वात्, 'विशुद्धस्य बहुदेववादि'तिमितिवाक्यात्, भगवत्सहस्रसुतुतीयां तामसीं
मूर्तिमिति पञ्चमस्कन्धात् । 'अनन्त' इति रजसो मितवया ज्ञातम् । 'दुक्तवज्रोऽनर्हमादीं
धृष्ट्यादात्मन्यितः सिद्धसिद्धोऽतिमिहाराः कर्मा साधिक उच्यते' इति भीताष्टादश-
ध्यायात् । 'सहस्रपदन' इति अर्थाद् मितवया ज्ञातम् । वेदात्मेति सुबोधिण्याः । 'स्वरा'-
दिति आधिभोतिकत्वात् येषात् भिन्नतया ज्ञातम् । देव इति चारितार्थैकहृत्स्वात् मितवया

शत्रुम् । 'सहस्रवदनो देव' इति देवेन्द्राद् भिन्नतया ज्ञातुम् । अत्र प्रथमान्तप्रापयष्टे देह-
देहिनीर्वास्तुदेवपदार्थद्वारिकपरिभेदः स्फुरति । स पैर्षं परिहरणीयम् वेदत्वेनैकरत्नत्वात् ।
'यस्य चक्षुरेव शिरः श्रुतुषः पक्ष' इत्यादि तैत्तिरीयात् । आनन्दमयवत् ।

१०-१-२५. विष्णोर्मायित्वञ्च सर्वसृष्टिकरिणः 'यद्येव विदित्वातिभूत्युपेतौ'-
तिश्रुतेः । सार्वभौमत्वादिति भावः । सा तदर्थोति उद्घाटनमसा अतो मायातदाकारक-
तावत्परिमाणकरूपेत्यर्थः । इदं च अंशेनेत्यस्य विवरणम् । यो हि विष्णुरिति सर्वत्र
कृष्णसाक्षात्कारकत्वात् कृष्णस्यैव विष्णुशब्दः । विष्णोर्मायित्वञ्च कृष्णस्यैव विष्णुशब्दः ।
इत्येव शीघ्रमानसत्वाद् योगमात्राद् वा । भाग्योद्घाटनेदेवैति वाच्यमप्यत्र 'मिथीये
तम उद्धत' इति । विष्णोः सत्परुषा माया तस्या उद्घाटनम् । कृष्णे तु विष्णुसमाधत्वा
इत्याकृष्यत्समीक्यमायायां बोधघाटनम् । चक्षुर्गौषैर्धर्षति उक्तायैः पशुनैर्धर्षयुद्धः । अयं
विशेषः । नागदपञ्चरात्रे मायायां इत्याकृष्यत्समीक्यपरिमाणम् । 'न यत्र भावे'ति वाच्यम् ।
'नासि श्रुतिरु तदार्थे'ति निवन्धात् । तस्यैव चक्षुर्गौषैर्धर्षति इति चेन्न तद्वत् । अतः
पशुगुणा लक्ष्यं चक्षुः शब्दोऽस्मिन् यथा कल्पयन्माया । 'स्वलक्षणा शत्रुर्भूत् किलासत' इति-
वाच्यत्वाद् भगवच्छ्रुत्यायां सरलत्वात् । तत्र भगवतीर्यं पशुगौषैर्धर्षति विना न गच्छति । यदे
पटत्वं । ऐश्वर्यं कर्तृमहत्सम्पत्त्यक्तं सामर्थ्यं यतः । तत्र यमपदीयं सम्भवति । यत्र
स्वात्मसुखिः 'कदाचिन् माययाभ्यर्ष'दित्युक्ता मायिकसृष्टिः, तत्र मायिकसृष्टौ मायायाः
वद् गुणाः सन्ति, असादेन चाभावात् । अत एव माया समग्रवैतिप्रयोगः । तद्वैश्वर्याभावे
तिरोहितपशुसुप्ते जीवे अहं भगवानितिप्रयोगे भगवच्छ्रुत्यायां न सम्भवति । मायिक-
पशुवैश्वर्याभावात् । अत उक्तं चक्षुर्गौषैर्धर्षयुक्तेति । समवेतसमाधत्वेन । द्रव्यत्वस्यैव बुक्ता
संयुक्ता । परम्परया । इयं कल्पमान्ति । 'गच्छ देवि त्वं भद्र' इति वाच्यम् । तद्वत् ।
'भगवन्मायासादादिति प्रसदरुपा सा शक्तिर्भवतीति साधनमकरपशुबोधिण्याम् । अतो
नालक्ष्यत्वादेतिरोपः । असा इति प्रसदरुपाशक्तिरित्युक्तम् । स्वधामनेति स्वसाधनं वैकुण्ठस्थम् ।
न दोष इति अवतारवृत्तातिविनियोगाभावाद् दोषः परिच्छिद्यत्वेन प्राप्तः स नेत्यर्थः । स्वसा-
ध्यापकत्वेऽप्युक्तान्तिवैश्वर्याभावात् सम्भवन्न च कल्पकत्वं तदोषः । अत्रापीति भूमावपि
बोध्यम् । अपिना वैकृते । कार्यं वक्ष्यमाणम् । इदमत्र ज्ञेयम् । 'विष्णुर्नाम महायोगी
महात्मनो महातपः' इति योगतत्त्वोपनिषद्भूतो विष्णुमायोगोः । सा यद्यपि वैकृते नास्ति
'अवर्तते यत्र रजस्तमसयोः तत्त्वं च मिथं न च कालविक्रम' इति वाच्यत्वात् तथापि विष्णु-
सम्बन्धिनी माया वायुमोचरे कृष्णेपि मायां बोधयति, सा मुनिरुपायायावाचाद् प्रसदरुपा
शक्तिरुपा मायेति भावेतिप्रधानातिस्मरदावे निवन्धयते । इतिहासमितीये द्वे भेदजान-
निर्वाहय माया निरूपिता । अच्युत इति देवाः । चक्षुदेवादीनि बहुदेवसत्त्वादे माया-

व्यापार्हं चिना कंस एवमपराधिनो न मोचयेत् । 'वत् तदपे विप्रमिव परिणामेऽभूतोभवे
वत् सुखं साधिका'मिति वाच्यम् ।

१०-१-२६. इत्यादिद्वैत्यत्वं तत् इति धीरपणेतिविधौनात् । गणवद्बुचन-
शब्दावर्धमाः अनेकेति । प्रजापतीनामिति दशदीनाम् । अन्यथेति तथा च सुष्टौ
मिथुक्तसदतिरिक्तं जन्म न प्राप्नोतीत्यर्थं पूर्णमिति अज्ञात् बुधावतारात् पूर्वं न सञ्जा-
यितम् । मर्यादाशुक्लतासा एवाव्यदा जाता इति । जातमिति सत्त्वात्माप्यस्य शर-
णागतिकसत्त्वान्तर्यामिणो ध्याने पुंस्तत्र साधनत्वं पृथिव्याम् । द्वितीयस्वरूपनवमायाया
'यो मे हृदय'मिति वाच्यम्, 'ब्रह्मायं शरणं यया'मिति वाच्यम्, 'उपस्थितामिह तस्या'
इति वाच्यम्, 'पुंश्च पुंसापहृतो धराज्वर' इति वाच्यम् । तज्ज्ञायेति भूमिमायामिनन्दनम् ।

१०-१-२७. शरसेन इत्यत्र दुःखप्रापणेति । 'भूमिमाता तथा वायु' इत्युक्तेषु
भूमेः क्षामनहृत्, मातुः सान्त्वने मातृदुःखमर्ह, तथा सति सान्त्वनमप्यापार्हो भवेत्,
न तु भक्तदुःखं हतुमप्यापार्हः । अप्यापार्हस्तत्रत्यर्थः तस्याः दुःखमापय उपाय उत्कर्षं
सत्तुपायसामाह । उत्कर्ष उच्यते इति सुबोधिण्या आवातरवाच्यार्थत्वेनोत्कर्षं सत्तुपाय
आकाशवाणीच्यत्वावचनरूपेण व्यावृत्तकल्पनापारकः तस्याः स्वरूपकल्पनायां पूर्वं सप्त
श्लोकाः, अष्टमे आकाशवाण्या व्यकल्पनं, उत्कर्षं नवमे भूमिनीहननात्मकम्, दशमे
सान्त्वननात्मकम्, एवं सान्त्वनविशिष्टौ भगवतिरस्यः सकार्यं आकाशवाण्याव्यकल्पनरूप
उपायो दशश्लोकानां महात्मनार्थः उक्तः । अत्र शरसेनपशुमार्गं कथने वीलं भक्तस्य
पैर्षयुक्तम् । शरस्य शराः सेनायां भगवति । शरो वैप्यधिकारी, विवेकवैश्वर्ये ग्रन्थे वैष्ये
शरसाधिकारीकेः । 'अशुरेणापि कर्तव्यं स्वसाक्षात्कार्यमावने'दित्यनेन । सहस्रार्जुनस्ये-
त्यादि नवमस्कन्धे प्रसिद्धम् । त्रयोविंशेऽप्यायः । 'अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्विंशेऽप्यवत् दया-
वैद्यादुरेन्द्रात् प्राप्तयोगमहायोगः । न त्वं कर्तवीर्यस्य गतिं यास्तुनि पाषिणः । यद्वान-
तोहोमस्तुतर्पयिष्यदपिभिः । पश्चादपिनि सशस्त्राणि शस्त्राण्यतवतः सन्तः । अनर्थदिवचकस्यो
पुष्टयेऽस्म्यर्थं पशुम् । तस्य पुत्रवशस्ते पुत्रैर्गोवैरिता सुप्ते अवपन्नः शरसेनो हृदयो मधु-
रुजित' इति । यादृचानामिति 'यथातिशयापहृदिभिरस्मितवर्णं नृपावन' इति दशमे
वाक्यात् । यद्विंशेऽप्यस्य सत्त्वं चेतुः शिवा निवारिताः । ततः प्रसूति न मर्यादात्माप्यम् ।
अर्जुनादप्यस्तु पुष्ट्या सार्वभौमा जाताः । अत एव हताः, कर्तारः । अत उक्तं ततः
पुष्ट्येयेति । यो महानिति यशार्जुनः । पुष्ट्येति मद्रसेनकस्य द्वौ पुत्रौ इदमप्युक्तौ, तत्र
वनकस्य कनिष्ठस्य चतुराः पुत्राः, कृतवीर्यः कृताभिः कृतवर्मा कृतोजाः । तत्र कृतवीर्य-
सार्जुन इति पुष्ट्या वनकस्य कनिष्ठत्वात् । ज्येष्ठ इति वनपन्नः । माहिषमर्यामेयेति
वनमस्कन्धे पञ्चदशोपाये 'विष्ठाविंशे स्मृतिविंशे प्रतीतोऽसुरिजैः नामृषयः' तस्य तद्

वीर्यं शीरमानी दधाननः गृहीतो क्षीरलया स्त्रीणां समर्थं कृतकित्विष्यः माहिष्मत्यां सन्धि-
कदो ह्युक्तो येन कपिपैत्रेति रावभो दिव्यजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां
कुर्वन् तेन ब्रवाहसावरोपात् प्रतिस्रोतसः तस्याः तस्याः सप्तितो जलैः विष्ठापितं स्रक्षिविर-
मालध्यायैर्नवीर्यं न सेहे । तत्रैव कृतकित्विष्यः कीदन्तमर्जुनयमिवितुं यद्वयः दधाननो-
जनेन गृहीतः माहिष्मत्यां सप्तपुर्यां कपिरिव सन्धिरुद्रश्च, पुनथावद्वया येन युक्त इत्यर्थः ।
तस्यार्जुनस्य ज्येष्ठपुत्रो जयधन्वाः सोमि माहिष्मत्यामेव ज्येष्ठत्वादेवकारः । लोके वीरो-
महेश्वर इति गुरीमामेति नोकीश्यामः एषश्च महेश्वरः एषश्च इति द्रष्टव्यम् । माहिष्मती गुरी
तस्याम् । सर्वात्कर्मैः त्वित्यादि कारिकाभिस्तु दिव्यपत्नैः द्रष्टव्यः । त्विष्यन्तं तथाकाश-
वाष्णीति सर्वोत्कर्षं सति आकाशवाष्णी व्यक्तवचनमुक्ता बोध्या । भगवदवाभिषेचि
श्रीदेवकीति बोध्यम् । यदुःस्वमिति यत् प्रसिद्धम् । स्वल्पक इति सर्वोत्कर्षं सति आकाश-
वाष्णीव्यक्तवचनरूपे निमित्ते कारणे सति विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । क्षीप्रमिति विशुद्धस्वप्ने
प्रवेष्टमन्तरापि । भगवन्मार्ग इति श्रीभागवते । स्कन्दपुराणे श्रीभाष्यवत्माहात्म्ये
चतुर्थध्याये 'यथा कशत्रिदुः कर्तव्यं सेवयं भगवन्मत्' इति वाच्यम् । सेव्यतेनेनेति
सेवयम्, कश्चेत्युद् । शास्त्र इति द्वादशस्कन्धे 'कुक्करो मधुरायां च द्वारपत्न्यां
यतात्मनाम् उषोष्यसंहितामेतां पठित्वा बुध्यते भगवत्' इतिशास्त्रे । 'भयं' दुःस्वम् । भक्त-
दुःस्वमित्यादितात्पर्यार्थं भक्तदुःस्वम् तपः । भगवन्मार्गः भगवदाज्ञया यत्रादृष्टीयते
तः द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तः । तत्र तपसो ब्रह्मणो हि विष्णोर्भवेदंस्वम् । शार्ङ्गं नाद-
पवराजम् । तत्रेन्द्रस्य तपसा लक्ष्मीदर्शनम् । तयोर्गुरुपतिमिति दिव्यपत्न्यर्माः । स्मृतमिति
'स्रजान्तरूपेणिवरैः सूरूपैरमर्ययामेण्यनुकम्पिताम् । अत्रोपि जातं' इतिस्मृतम् । वदुर्कं
'भूमिर्देवमनुष्यं'त्यत्र 'सर्वेषां च महदुःखं नाप्येन विनिवारयेत् । यदा तदा हरिः कृष्णः मादु-
रासीदिति स्थिति'रिति । अतोऽप्यन्तः दुःखं यमुदेवेन निवार्य न दुःखं महदिति मीतवया
भगवदाविर्भाव इति भावः । जन्मया विशुद्धसत्त्वात्करो यमुदेवः कर्मा भगवदावृत्तौच-
व्रतिबन्धकां प्रतिक्रियां समारमेत् । देवकी प्रजविद्या, तस्याः सुखदाः उत्प्रेष । 'रुदो रुद्रश्च
दन्तिश्च नन्दिः पशुश्च एव च गरुडो ब्रह्म पिबुश्च नारसिंहस्तथैव च । आदित्योविष्व द्विष्वश्च
क्रमेण द्वादशस्मर्मासीत्युक्ता द्वादश । अन्त्यमिति वक्ष्ये यतिपाया अर्थाः, अमिष्यन्दे इति पातो-
रन्मस्यन्दः यदा ते गौयाः अर्थाः सत्त्वैः मरुकाः तानवास्तरावधामर्षानाहुः देवत इत्यादि ।
सुषोधिण्याम् । सत्त्वैव सुखदा इति गुरुषोचमजन्मप्रकरणम् । गुरुषोचमयोभाष्ययोकाः
सत्त्वैव सुखदाः अत्रैव भागवते मीताविलारे स्त्वया प्राद्याः । सत्त्वैरेव । प्रपन्ने तु 'भूमिरापोनको
वायुः सं मनो बुद्धिरिव च । बह्वृक्षार स्वीयं मे भिक्षा प्रकृतिरष्टमेति स्त्वय्योष्यन् इति स्त्वयाः
क्षेपिकोऽ' एवकारः द्वादशयोगं व्यपञ्चिनञ्च । तत्र विश्वकरणं जीवेतु । गुरुषोचमे तु

भूम्यादिदेवताः भूमिः खरीरुः, आपो कीलाः समीरुपाः, अनलः आत्मा, वायुः प्राणः, लक्ष-
णम् पौलस्त्यः, मनः मनसो मनः, बुद्धिर्मा आनन्दः । बह्वृक्षारः सप्तसमिधः । बह्वृक्षारेण
सप्तानां व्यतिहारत् । यथाहं रघुल इति भूमिधर्मव्यतिहार आत्मनि बह्वृक्षारेण । अहं प्राण
इति प्राणधर्मदेवधारणाध्यास आत्मनि बह्वृक्षारकृतः । अहंश्चन्द इति चन्द्राध्यासः शुब्द-
सुष्यमावकाशेदेवधारकृतः । अहं पश्यामि शृणोमि जिह्यामि स्पर्शामि रसमीत्यारयोध्यासा
बह्वृक्षारेण । अहं अत्रमेयं पश्यामीत्यमेयज्ञानाभयत्वाध्यासो मनोधर्माध्यास आत्मनि बह-
वृक्षारकृतः । 'मनसिवातुद्रुष्यमेतदत्रमेयं शुभं' इति बृहदारण्यकात् । अहं पदार्थात् ज्ञानामिति
इक्ष्वाभ्यासः । बुद्धिर्मा पदार्थां जानातीति प्रत्यक्षात् पदार्थज्ञानं बुद्धिर्मा इति ।
जानावसातः स्वयमेवेत्येकं श्लोकेनोक्तम् । द्रव्यकृतो ह्याभ्यामिति विनायः । तथाभूता-
दिति तकारागमः । तथाभूता सुखदेः सुखिनी भूया नञविद्या देवकी । तथाभूता इति
पाठे सुखदत्तेन भूया जाताः सत्त्वैरेत्यन्यथा । ननु दुःस्वमतिक्रिया सङ्घर्षकार्यं कृतः
पतिः प्रतिक्रियां समारमे इति । तत्राहुः यदा पतिरिति । भगवदवतारादेवै सत्त्वक-
मक्तदुःस्वकाले पतिर्भूयदेवो वेदात्मा स्वमतिपायज्ञानजनकः कंसस्योपेनप्रकारेण मदा-
विद्यायां देवन्मां धरणाद्वारा ज्ञानप्रवेशार्थं प्रतिक्रियां समारमे इत्यर्थः । नवभिरिति
दशमे तु सान्त्वनारम्भ इति प्रतिक्रियात् पदार्थान्तसारम्भः । आरम्भः प्रतिक्रियायां स्वय-
मङ्घ्रिभिः । पञ्चरज्जु 'सह्यानीयुष्ण' इत्यादिनवभिः मतिक्रिया कृता भवति । पञ्चरोजुक्त-
मङ्घ्रये । तस्येति 'सह्यं सम्पत्तिनः । सम्पत्त्यो अंशश्चिदाभाः । पूर्णमिति श्रुतेन-
देशनिवासात् पूर्वं । चाशुभेति वदुर्कं नवमे 'अशुभश्च मयोः पुत्रं लघवं नाम राक्षतं
इत्या मङ्घ्रये चक्रे मधुरा नाम वै गुरीमिति । आर्थिकमाहुः तन्मन्त्रमिति । स चेति
श्रुतेनच । खनासा जातदेवाराते हेतुमाहुः अनेनेति । मधुरापासकचनेन हेतुना । अत्र
भाष्याव्याप्येऽप्यत्यासङ्गत्वेन आकाशवाष्णीव्यक्तवचनेन न भगवदवतारे हेतुतोऽप्याप्तिः,
तन्निवारणात् 'तत्त्वयोजको हेतुवेति श्लोके भगवदवतारे मक्तदुःस्वकाले हेतुगोप्याप्तिः,
वाष्णीव्यक्तवचनस्य हेतुसङ्गत्वाभावात्प्रित्यवतारे हेतुगोप्यापार्थं इति बोध्यम् ।

१-०-१-२८. राजपायीत्यत्र कालमेवेदानीति अपे तत इति पूर्वाविधौचकं
वदं कालत उत्कर्षसमर्थकम् । अनलस्यमन्तत् । देवमोमः कालसाधय
इति कालमेदः । आर्थिकः । 'आर्थिकं तु मपश्यामीति प्रथमस्कन्धकारिकायाः । अविना
विषयमोमः । विषयमोमो महाभक्तिं महतीं जाता । मेदो विघ्नेषः कालविघ्नेषः । 'मेदो
देवे विघ्नेषे स्वा'दिति विन्तः । ततः प्रसृतीति श्रुतेनानारम्भ । पूर्वोक्तं यत् वा तत्त्व-
व्याप्यः । यावन्त इति अर्जुनस्य पञ्च पुत्रा उर्वरीताः जयधन्वश्चैवैवमप्यभूविताः,
तत्र 'जयधन्वात् कालमहत्तस्य पुत्रकर्म त्वत्तु । धनं यत् कालजहासपयोर्देवोर्जहासत्

शेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्र^१ इतिप्रथमपुत्रस्य उपासकः । तदनु शरसेनो मधुरायां कनिष्ठः । तदुभ्राता श्रपनः तदुभ्राता मधुः तदुभ्राताः । 'पुषिः पुषो मधोः स्मृतः, तस्य पुत्रदत्तं त्वासीद् दुष्णिगज्येष्ठं यतः कुलं माधवा वृण्यो राजन् यादवाभेति सन्निवृत्ताः ।' तत्र माधवा वृण्यस्य स्पर्धाः । यादवानाह यदुप्रेषु 'यतोः सप्तसन्निवृत्तं क्रोधा नलो रिचुरिति श्रुता' इति पद्यायौ-
केषु 'यदुपुत्रस्य च क्रोधाः पुषो धृविनयांस्तः स्वादिस्तो कुरेकुर्वं तस्य पितरस्ततः
पुत्रचिन्तुर्महायोगी महाभयो मोहानभू'दित्याहुत्वा 'कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः
सुहृत्सया राष्ट्रपालोय सुधिश सुदिमानोभ्रसेनय' इत्येतास्तेनो राजानः कंसपुत्रेण्यम् । स्वचक्रा-
दिति कनिष्ठआतुपुत्रत्वात् तथा । जण्डमण्डलेति माधुराश्रसेनयोः खण्डमण्डलं मधुरा ।
मधुरैवेति एवकारः शरसेनदेसयोर्गं न्यवच्छिनधि । यादवेति तेन माधवा वृण्यस्य
मधुरायां निवृत्त्या इत्युक्तम् । तर्हि मधुरायां शरसेनाभावप्रसक्त्या 'शरसेनो यदुपतिर्मधुरा-
मातव'दित्यस्य विरोध इत्याहकुण्डः शरसेनेति । तथा च यदुपतित्वाङ्गसेनोपि यादव-
भूजुषामित्यत्रास्तीति । तथा च यादवानां भूजुषः यादवभूजुषलेपमिति पृथीकतुल्यः । न
तु सर्वं च ते यादवाश्च ते भूजुषः यादवभूजुष इति कर्मचार्यं कृत्वा पुनः सर्वपदेन कर्मचार्य
इतिभावः । ग्रीयत इति दुधात् चारण्योपपन्नोः ह्रादिः उ० अ० अत्र शेषां तर्पणमित्या-
शयेन लापवाहुक्तम् । श्रीरु तर्पणे तु० उ० अ० कर्मणि यङ् । राजधानीति कारणाधि-
करणयोर्बे'सिद्धयेन अधिकरणे यद् । दशोत्पत्तिमन्मर्माहुः निष्पीयत इति । अनेनेति
राजधानीपदेन । उक्तमिति व्यञ्जनयोक्तम् । नित्यपदस्वारस्यं कारिकायाहुः सर्वतत्त्वेधिति ।
अष्टाधिकतित्वेष्टु यो विधेयत्वाभिप्रायेण । भूमापपीति उक्त्यात्मन्येतिदितिभावः ।
कच्चिदेति यथा पुंसां ह्रिदि । तदन्मधुराहवस्यम् । 'मधुरायां विशेष्यं भू' ध्यायन् मोक्ष-
मधुन^२ इति । अष्टपदं विकसितं हृत्पदं तत्र संक्षिप्तमिति योपासनापिनीयात् । 'यत्र ब्रह्म
च धर्मं बोधो भवत ओदनः मृत्युर्लोकोपसेचनं क इत्या वेद यत्र स' इति श्रुतेरेवकारः ।
स्मृतेति अत्र स्पृष्टा द्वावसकृत् च । वेदेनान्तसारत्वात्कृतेति मोक्षम् । अस्तारत्वाचेः ।
तथा च कारणरूपेणास्तिमात्रमिपत्वेन सर्वत्र स्वितावयवतुल्यविष्टव्येण मधुरायामेव तिष्ठति ।
'अयोर्विद्यतिवृत्तानां' गणं युगमादधिव'दितिसम्भवात् । अस्याः पृथिव्यासिद्धकृत्ये तस्या
भूयेशदानतद्वाराणां प्रवेष्टः । यद्यपि तलादिकमन्युदानं 'तस्मात् वा एतस्मादात्मन
आकाशः सम्भूत' इत्यादिभुजे । 'तदात्मानं' स्वमङ्कुरते'तिभुजे, तथापि भूम्यंगशा-
विभवात् तदादिष्टसैव सिस्तिरुकेति भागः । भगवान् हरिरिति वदद्रास्वार्थमाहुः ह्रस्वं
चक्र इति । भगवान् वासुदेवः प्रथमाध्यायेयं इति मोक्षं चक्रे इतिचक्रयोः भगवतो हरित्ये-
नोपस्थिते यद् कर्तव्यं तदाहुः सर्वधर्माणि । सप्रमस्कृत्ये 'समः सुहृद् श्रेष्ठ'त्युक्ते तथा ।

'हरिरिति पापानी'ति पापहरकदेशः सकलं हितं चक्रे । हरिस्तु सर्वदुःखनिवृत्तिं चक्रे,
श्रुत्यनेन । सर्वं एवेति अन्येपि देवकेयाः प्रतिकर्तार इतिभावः । सम्मानवाङ्मन्यादेवकारः ।
मयदेति वस्तुदेवो मयदास्वापकः । वेदत्वात् । 'मिनमो वस्तुदेवोऽभू'दितिभुजे । 'वेदस्य
वित्तमानत्वात् मयदापि' व्यवास्थेति'ति पुष्टिप्रवाहमप्यदास्वमन्यापत्त्या । सर्वयेति सर्वं
प्रकारं अन्येषामपि वस्तुदेवन्तु मतीकराणां सत्त्वात् । राजत्वादेनो न्यूनपूरणम् । निरु-
पितमिति साक्षिप्यं निरुपितम् । कान्दं श्रीवसिष्ठेनो दुःखसम्भवो निरुपितम् । यद्यप्ये
दुःखस्य सम्भवो यस्मात् तादृशो भगवत्परोभावो नित्यसन्निविष्टोपि चेन्नात इत्यर्थः ।
द्वितीये तु भगवद्वद्वतारो भवतिपि क्षापनार्थं दुःखसम्भवो निरुपितमित्यर्थः । प्रवह्य
मदिदस्यायं तीर्थान्तरसाक्षिप्यमपि विवृण्वन्ति स श्रीरङ्गादिविवि । अदिना जगन्नाथ-
पिहलेयपिहृटेष्टाः । 'जगन्नाथे पिहलेष्टे श्रीरङ्गे वैहृटे तथे'ति निवन्दे वतुष्यमिषम इति
योतितम् । नारायणस्येति श्रीरङ्गे शालग्रामलेप्या मूर्तिः । शालिग्रामास्तु जलेष्टया इति
नारायणत्वम् । जगन्नाथे दाकविहः । औपविश्या । 'अदो यदाक कुतव' इतिभुजेनारायण-
त्वम् । 'कृष्णस्तु भगवाण् स्व'मितिवाक्यात् अपरात । पिहलेष्टे मलविष्णुः, महर्षं भग-
वत्सम्भवादेवेत्याशयनारायणत्वम् । वैहृटे वैकुण्ठनामा । नारायणसमवाचारायणत्वम् ।
'नारायणसमो युगे'रितिवाक्यात्, सर्वेषु न महतः सद्गुः साक्षिप्यं किन्तुज्येष्ठसितस्य
महत्सुपुष्टिरीयकपक्षेत्याहुः ब्रह्मणरुणैति । ननु भक्तिमतां सत्पात् कृतो न महतः सद्गुः
साक्षिप्यमत आहुः देवकादेति । देवकालद्रव्यमप्यस्यो नित्यः सन् यद्वह्यत्वं यदत्तं च
आगतः । किञ्च यद्वह्यत्वं यदभावितात्तत्त्वं यो ब्रह्माण्डरूपायाः देवकालादिः तन्मप्यस्य
इत्येकदेशान्त्यः । अन्यत्रेति मधुराया इत्यस्यस्वात्मभूतायाः अन्यत्र पृथ्वीदेवानन्दरेष्टो
ये शालग्रामादपत्तेषु सितः साक्षिप्यं करोतीत्यर्थः । तेन देवकालमप्यस्यत्वात् न महतः
सप्रेतिभावः । तथा वाङ्मन्युष्टा प्रथमभूतोऽधिक इति तेनैव वैद्य कुक्षं तदा अङ्गभूतात्
दुतः सुखं भवतीत्यपि आपनार्थेद्वक्तुम् । तेन वापिनीयोकास्थो द्वादशपूर्तिभ्यो न सुख-
मिति ज्ञापितम् । मधुराकर्णिकास्थानापयद्वाद्रजनस्वत्वात् । किञ्च तर्हि देशान्तरे भग-
वत्स्वादिर्कं न स्वादिस्थाशङ्क तदपि न्यस्तस्यापयन्ति स देवोति । तीर्थेभ्योन्पदेष्टेष्टु
देशः कालः इत्यत्र द्रव्य'मितियापत्वात् देवदिद्वयद्रव्यो यो भगवत् 'यज्ञो वै विष्णु'रितिभुजे-
विष्णुः स शालग्रामादिद्रव्यः । ह्य गतिनिष्ठो । तितोभावहिति नित्यसन्निहित इत्यर्थः ।
अक्षिरायां मूर्ते विस्वर्चनित्यत्वादपिभगवतोभाववात् इति शालग्रामेत्युक्तम् । शालिग्राम-
सम्बन्धि । आदिपदेनोक्तलोकोकदेशादिषु देश उक्तः । एकाद्रयधिकाले, तृष्णादिद्रव्ये,
हमादिपुण्यति कर्तारि, गोपादादिमये, प्लाविकर्मणि, तपद्रूपे भगवान् विष्णुः
सित इत्युक्तम् ।

१०-१-२९. तस्यां तिष्ठत्यत्र भगवत्कृतेति नित्यसंविहितभगवत्कृतत्वर्थः । दुःखपर्यवसानं भगवत्प्राकृत्यार्थमैक्यम् । तस्यां नित्यसंविहितत्वात् तु दुःखपर्यवसानेनैक्यम् । एवं वेदान्तीयो भगवान् मानसीनोत्रे वक्तव्यः वेदीयोऽत्र 'कृपायुगमिन्मोक्ष' इति वृत्तीयस्कन्धोक्तयुगमिन्मोक्षं मानसीनमाहुः सर्वाभिति । हरित्वेनाविर्भावः एवं कृष्ण उक्तः । हरिः शास्त्रमतिपायः कृष्णोकारक इतिशास्त्रप्रतिपादयार्थं कृष्णस्य । योगेन हरिर्युगमिन्मोक्षं अस्मै वक्तव्यं सर्वान्मानसकृपासं गच्छति । आरम्भके प्रसिद्धम् । भगवत्कृतमुत्सव्याहृतैस्त्वयैवान् नित्यसंविहितभगवत्कृतो हरिः सर्वमित्यर्थः । अत्रान्तरं पुराणम् । भगवत्सः निरोधकर्मत्वं हरिः । षड्कन्दोपाकार्यमाहुः सर्वत इति । शुण्ढोपेयैः समत्वमुक्तम् । समत्वात् सुहृद्याश्च ब्रह्मणः । स्वाध्यातारार्थमिति । अयमर्थः । समाधिप्राप्तोपेक्षितमयतवाया लौकिकीभाषा वा । अत्र 'नित्यत्वं नित्यत्वं शान्तं नित्यादिशुश्रूषकम् । सिद्धान्ते विरुद्धसर्वार्थभाष्यम् । तत्र तत्रापि 'कृपास्तु भगवान् सर्व' इति वाच्यम् । 'कृष्णो ब्रह्मैव शान्त' इति श्रुतेः परित्यक्तमानपात्रद्वयेतिष्येन सावतारार्थम् । तथा चान्यभक्तभाषा लौकिकीभाषा शान्त्या भगवत्कृतमुत्सव्याहृत्यैवकृतश्रुत इति भावः । तदेवराहु-दिष्यन्त्यां सर्वान्मिलादीत्यादिना । लीनं कृतचानिति सादिप्यं लीनं कृतवान् । अत एवा'ब्रह्मन्मि' मां मूया मातुर्वा तुमाश्रित' इति गीता । सर्वार्कपर्यवसां सावतारार्थं भगवत्कृतसावतारार्थं 'तस्या'मित्यर्थः । एवं तर्थाद्वैतं पूर्वश्लोकसङ्गतिवैयर्थ्ये 'तस्या'मित्येव विशेषणे उक्ते । सुभोविन्नाम् । कर्हिचिदिति तस्यामित्यस्य त्वर्थं जगत्प्राप्यभावाः सम्बन्धः । भगवत्कृतमुत्सव्याहृत्यमित्यां तस्यां मधुरायां सप्तसौभाग्यपर्यायं च कर्हिचिद् किम् प्रभवापकात् कालेतिह । कृता घोला । तथा च विद्यः 'किं प्रभवेति च कृताया' इति । चिर असाकृत्येवम् । तथा चातकाले कसिचित्काले विशेषणविशेष्यभावे काच-चरो वा । कर्हि च विच तयोः समाहारः कर्हिचिद् । एवंते वेति सर्वोपाकार्यकाले । असाकृत्यं किमो घोलायां कृतायां चिद्व्यवस्थाप्यायां सुहृद्वर्गादिरहित्यमित्याहुः सु-मुहूर्तादिकमिति । साकल्यं सुहृद्वर्गसदभावान्यां काले भवति । सुहृद्वर्गभावमात्र-दत्तकल्पम् । एतदेवाहुः इति कर्हिचिदित्युक्तमिति । अन्येषूपेति अहसुसङ्गकर्मणो विशेष्यो देवस्य इति । पितृगाम्नेति शूरो वसुदेवपिता, श्रृंगसपत्न्यं शोः । 'अत इ' । मरुतिमात्रेण पित्राणां । तस्मिन्पुत्रमिति । विशेषणानां न्यावरणत्वादितिभावः । एवं विशेषणकृत्यस्त्वा विशेष्यवत्तुदेवपदकृत्यमात्रं चसुदेवप्रातर इति । देवभाषादयम् । 'देवबीजस्य शूरस्य भारिण नाम पत्न्यभूत्, स तस्यां जनमात्रात् दशपुत्रानकल्पमाय । फलदेवं देवभाषां देवभक्तमनामकम् । सुखं स्वयं कर्कं कर्कं शृङ्गीं वसकं कृक' इति नवम-

स्कन्धे । उद्धर इति । मोक्षसंस्कारेभ्यः प्रथमः । तेन मान्यसंस्कारोपादानम् । नवोद्यमेति व वाचा सा उदा नवोदा विपादिता तथा । स्वयंहेति पठनीति लोकेवरिते । 'स्वयंहेति देवकदम्बम् । स्वत इति 'पितृनामा तु सुहृत्पत्न्य' इतिवाच्यम् । अन्यथा देवकीपदमनति-नवोद्यमेकं स्नात् । अवसोकार्कस्य वाक्यार्थत्वे इदमेव हेतुः । देवक्येति सहाय्येऽप्रधान इति वृत्तीयार्थप्राप्त्यर्थमाहुः भर्तृप्राधान्यमिति । अनेन सत उत्कर्ष उक्तः । देवक्येतिपदेन देवको ज्येष्ठ इत्युत्कर्षः । देवानां सामं ब्रह्मविद्या चैत्युत्कर्षः ।

१०-१-३०. उग्रसेनस्तुत इत्यत्र । न्यावरणं दि विशेषणम् । उग्रसेनस्तुतिविशेषण-न्यावरणमात्रात् कंसकृतमुत्सव्याहृत्योक्तोपेक्षितभावात् कंसविशेषणमित्याहुः उग्रसेनस्तुत इत्यादि । कंसो वेति अस्मां कोटो वीनं पञ्चावुत्कर्षप्रतीतिः कंसस्य । एतदेवाहुः मुख्य पदेति । राशयेव न्यग्रहो रंभादौ उपवेशनादितस्मिन् । सम्बन्धमात्रौ हेतुरिति कर्मधारयः । लोकप्रसिद्ध इति पुनर्व्यवहारलक्षणा लोकप्रसिद्धौ ब्राह्मः, न त्वेक-लक्षणा । 'आत्मा वेत्तुनामासि सजीव श्रद्दः शत' इतिश्रुत्युक्तः । अन्यत्वे न्यमिचारात् । अत इति संदिग्धप्राप्तवान् । राजा चेत् कंसो न गृहीयाम्भ्रमन् । अतो अभिमानेन अग्रहे, न तु सेवकत्वं । 'समुः म्रियचिकीर्षे'तिपाठो न्याकृतः, 'भविन्माः म्रियकाय-ये'ति पाठे कर्मवैव काना सायं प्यन् कात्या । तयेक्या । जगद् इति आरम्भेपदेन विवरणं ब्रह्मस्य कलम्, सम्मानमुखं, तस्य कंसमात्मित्वात् । देवक्याः स्त्रिया ब्रह्मविद्यात्वेन सुल-ल्लसाम्भ्याम् । अतो ब्रह्महेत्यत्र छान्दसं परस्मैपदमितिभावः । केवळेनेति शेषोपनिषे-न । विशेषणमिति अनेकशतैति 'विश्रत्यायाः सर्वकल्' इत्यस्यावयवविधेया ब्राह्महृत्-निषेपरत्वात्तदवयविनि शते बहुत्वमन्वेति । अनेकत्वावच्छिन्नं यत् शतं सगैवकालेक-त्वेरित्यर्थः । एवं च 'पञ्चमे' इत्यत्र श्रमार्थं शोः इति षष्ठित्युक्ते 'विश्रत्यायाः सर्वकल्' इति सर्वः सङ्क्षेपसङ्कोचः । रित्यमरात् । उग्रशब्दस्य सङ्क्षेपवाचकत्वे लक्षणापत्त्या 'लक्षणां देव-वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञाविरुद्धः । सङ्कोचमात्रकत्वे एवमवचनान्तरावच्छिन्नो रथशब्दशब्दस्य समास-अन्त्यार्थं वक्तव्यं 'रीचमी' इति विशेषणसासङ्गत्वात्परिचोदनेकं शतं तदुक्तैरपेतिरिति मध्यम-पदलोपी समासः । 'उपसर्जनं पूर्व' समाससङ्को उपसर्जनं ब्राह्म प्रयोक्तव्यमिति श्रुतशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'छान्दसि विभावे'तिष्वे विभावेतिवोपविभावाद्'पसर्जनं पूर्व' इति श्रवस्य वैकल्पिकत्वात् रथशब्दविरुद्धपक्षमितिभावः । दासभाषं प्राह इति अभिमानेनेति वोच्यम् । अपेक्षितसमर्थनं वा दासभाषः । अन्यत्वं इति कंसतो देवक्या उत्कर्षः उक्तः ।

१०-१-३१. चतुरश्रतमित्यत्र द्रव्यत उत्कर्षं श्लोकद्वयम् । तस्मात्तस्माद्वाः पितृ-कृतमिति । द्रव्यकृतमित्यस्य व्याख्यानम् । आहोति द्वाभ्यामाह । चतुरश्रिणीमिति चत्वार्यङ्गानि यथाशरपचदातयो यस्याः सन्नि वा चतुरङ्गिणी ताम् । पारिवर्त्तमिति परिवर्त्त-

तु दाने राजाई वस्तु। स्वार्थेन। प्रयच्छन्तीति दाय दाने। तस्य यच्छादेशः। पत्न्याईव
न्याहुः। तत्र पदातीनामिति। 'अयुर्धं सार्धं'मित्यस्यार्थः। पञ्चदशसहस्राणीति अयुर्धं
दशसहस्रं तत् अर्थेन पञ्चदशसहस्रं सद्यः वर्तमानं सार्धम्। त्रिपञ्चाशत्मित्यत्र विकृत्यः यद्
विषयः। कृत्यसुषो लोभः। निषयः च वेत्तुं यत् च विषयस्यमित्याशयेनाहुः। अष्टादशशतमिति।

१०-१-३२. दासीनामित्यत्र सखित्वेति देवकीसखित्वापनाय। तेनेति सर्वा
सुदुर्बेन। सार्धकप्रत्ययार्थमाहुः। अत्यन्तमिति। देव एष देवकः। असुरयोगमन्त्रज्येद्वेद-
वकारः। दिव्य क्रीडेत्यत्र धातुपाठे, सुख्योर् दिव्य तस्य प्रयोगोक्त चन्द्रदेवत्वादित्याहुः
भगवानत्रेति। आहुकाम्ये 'देवक्योऽसुरज्ये'ति न निवृत्तदेवकत्वं किन्तु चन्द्रकृष्ण-
मेव। 'पत्न्यो देवकारमयाः' देवधानुर्देवस्य सुदोषो देवभर्ष' इति देवकीसन्माननं
भगवानत्रात्रवरिष्पतीति ज्ञानादेव। तासांमिति दासीनाम्। वारसत्वेति स्नेहो वारदत्तं
तेन युक्तः।

१०-१-३३. शस्त्रतूर्पैति सम्माननमिति मानत इत्यस्यार्थः। टिप्पण्यां
अपार्थे तसिद्धीकरात्। तूर्पैति 'ज्ञार्थं प्रज्ञायण'। तूर्पम्। अम् अल्पं प्रसिद्धार्थं
वा। यद्द्विजानीति बहुवचनं वाच्यं नृपवरिष्पत्यात्, कोरेपि बहुवचनम्। देवकत्वात्
राजकस्य। अनेनेति सङ्गच्छन्त्यश्रयणेन। पर्यवसानस्येति 'कंसः प्रीतमान राजन् श्रु-
तश्चिदमजयति'दिति वाच्यम् वरपत्न्योः पर्यवसानस्योत्पत्तयस्योत्पत्तयत्वात्। कंसप्रसाद एव
सावत्त्वात् समाप्तेः।

१०-१-३४. पथि प्रग्रहिणमित्यत्र एवं सत्रमिहैवावकाशयेत्तुर्कार्यनिरूपणेन
मैदावावकाशैरुपाकाशनामीचनानुसृत्युपाधारुपाकाशान्तरकार्यार्थं यन्माहुः। कालो
हीति। गुणधोमकः कालः प्रतिपन्नको यद् इत्यत्रापि गुणधोमहास्र जातः। तस्याधि-
भौतिक इति तस्य कालव्यक्तिरवस्थस्य अधिभूतमयः प्राचिभौतिकः तत्र भव इति
उक्तं। उभयपदद्वयः। कालमेभिः नान्द्रोपेक्षिते भवेत्तस्याधिभौतिकः कंस इति। कंसो-
प्राधिभौतिकः कालक्षयापि नित्यहीनास्यकलिरूपत्वात् कालव्यक्तेर्नाधिभौतिकः। अतो
निषिद्धः। आसुरसम्पदा प्रापते। जेत इति स्वल्पकर्म न कंसकार्यं हरिभियार्थं कल्पति-
रिक्तकार्यमासात् कंसस्य। 'पुण्यो ह वै नारायणः सवित्रे'त्यत्र नारायणस्य सुरासुरसाधार-
णत्वात्। तस्मादुचिति कंससाधनेति त्वात् कंसपथेतिशोभतस्य तस्य कालमेभिः प्रादुर्भावायम्।
यद् वक्ष्यते 'अस्मानपिद सञ्जातं जानन् याविष्णुना इतं महासुरं कालमेभि'मिति। कंते
देवतमपि तत्रैव वक्ष्यते। तस्याधिभौतिकसाधनगुणत्वात् आसुरसम्पन्नकस्तेनानुगुणत्वम्।
देवतायाः आप्यायितव्यताः आकाशवाण्याः देवाहुः। साधारणत्वात् देवभावमारवाभ्यं विशेष्यम्।

तदुत्कर्षमसहमानाया इति आसुरवात्प्रायाः। अकस्मादित्येतेतुक्म्। न चोत्कर्ष-
सर्वं हेतुरिति वाच्यम्। कालमेभिप्रादुर्भावाप्रकारं हेतुत्वात्। अशरीरवाक्त्वात् सत
एव ज्ञातमित्येतेतुक् वा। न तु शृष्टे इति कंसशृष्टे रक्षसि न तु। गमनाभ्यन्तरमिति
सुदुर्बेनशृष्टप्रमानानन्तरं सुदुर्बेनशृष्टे कंसं प्रत्येव। अनेनेत्यादि अर्थटिप्पण्याम्। तत्र प्रसंग-
संगत्याहुः भक्तिमार्गं पीत्यादि। भगवत्प्रापकमार्ग इति प्रसंगिको मार्गो ब्रह्मस्तुतौ
'मृग्यं मृग'भित्तिलोके व्यापकमित्येव। सुबोधिण्याम्। योपसर्गार्थमाहुः सर्वेति। अथ
सर्वे प्रकार उपसर्गयोः न तु वाच्याः। स्वतन्त्रमेव स्वसंघीकृतवानित्यर्थः। नित्ययोगे
मत्तर्थाय इतिप्रत्ययाधो वा सर्वमप्यकारणेति। आहोरेत्यादौ च कस्ये आत्मन्यपदवैयर्थ्य-
मायाज्ञ तत्सार्थकत्वाप्याहुः रे रे कंसेति। रे रे इति संशोभने पीत्या। संशोभनमारम्भ
साधनार्थपदैत्याहुः। अतिविषयावर्तिमिति। तथा च सहतिश्रवणमप्येव आहोरेत्यस्य सार्ध-
व्याप्याप्येति पदमितिभावः। न निर्गतेति तथा च शरीरस्य वाक् शरीरवाक्, न
शरीरवाक्शरीरवाक्। वाक्ययानीति एकविकृत्यमिति वाक्यमलक्ष्यमत्र। संक्षेपेति
अहसंख्या एकत्वसंख्या च। मध्य इति वाक्यमप्येव। प्रेरणस्य भगवद्देवत्वात्। 'मोका
भोग्यं प्रेरितारं च मत्ते'तिश्रुतेः। गर्भस्य हननादुद्धृत्यवात्प्रापनात्वात् 'दन्ते'ति क्रिया-
पदाच्च दष्टानुसार्थमाहुः स पाशक एवेति। अस्मानां वाक्यादित्याहुर्भाषसा वाक्या-
वृत्ताः। भविष्यदवतनकालासंभवान् सामान्यस्यमि कश्चिद्विशेषावकाशावृत्तदत्तसापि
कृतकार्यमाहुः हनन्प्यतीति। प्रेरिकास्त्विति राक्षोसवैशिक्षस्य। न जानासीति
ज्ञानप्रतिबंधं कृतमतः 'अंधवतः प्रविशति ये संसृतिमुपासत' इति शारीरकब्राह्मणात्।
इदं श्रुत्वा वाच्यम्। हितत्वेति लोके स्पष्टम्। खरेणेतिशोभ्यम्। अत्राकाशनामीमाया
कृतेति यावत्। कृपायां हितत्वम्। तस्य प्रापनाप्येत्यर्थः।

१०-१-३५. इत्युक्त इत्यत्र तत इति आकाशवाणीमन्त्रकवागमनन्तरम्। क्रम-
वाची तत इतिश्रुतेः। आकाशवाणीसम्बन्धं द्वितीयकल्पनवन्तमाध्याये। 'च चित्तयन्
ह्रस्वमेकदम्भस्युपागणो'दिति वाक्योक्तम्, न तु सत्त्वजलमःसाम्प्रतसरूपप्रकृति-
तिलाशयेनाभिप्रायमाहुः आकाशवाण्या इति। मायात्वे तु प्रकृतिरुपायायाः कृपा दं-
कृतत्वाभावात्। 'माया दंमे कृपायां च माया पीताम्परेम्य' इति विश्वम्। अथवा।
तत् इत्येवावशीव चारितार्थेति इत्युक्तं इति पूर्वोदादस्य तात्पर्यात्। आकाशवाण्या
इति। तथा च न्यक्तवचनस्य एव कृतवानिति बोधनार्थमनुवाद इतिभावः। सप्रष्ट
एवेति। सस्मारात्मनः कंसस्य शृष्टे, एवकारः प्रतिशृष्टयोग्यत्वज्येद्वेदः तथा च श्रुत्वायोवा-
भावाच्च एव सारकस्योत्पत्तिरितिभावः। अन्यथा येति इत्युक्ते। किञ्चिदिति दुःखा-
दिकम्। 'आत्मानपिद संजात'मिति वाच्यमाहुः। कालमेभिःसहित इति। देवत्त्वशेषावर्ष-

वेधा। कंसेन कियमाणो न प्रतीकारः। देवकीसखेप्यन्यथा सारयेत् भगवानाकाशवाणी
 वा। किन्तु वसुदेवोक्तः प्रतीकारः। यदि कंस इदमङ्गीकुर्यात् तदा प्रतीकारः सादेवेति
 भावः। प्राणश्लोकैरिति एकस्य वसुदेवमाणस्य नव श्लोकाः परिणाम इति स्फुटम्।
 वायुः शब्दतामाचरत इति श्राव्यः। तथा च प्राणान् श्लोकैः प्राणश्लोकेः। सम्पन्नाः जन्म-
 अनकमायः। प्राणान् ते श्लोका इतिप्रदेर् कर्माचारः। कुतोच प्राणान् नव श्लोकाः।
 उच्यते प्रश्नोपनिषदि। 'अथ हैनं भार्यो वैदमिः पयस्य भगवन् कथमेव देवाः वजा
 विचारयन्ते कथं एतत् प्रकाशयन्तु कः पुनरेषां वरिष्ठ इति, तस्मै स होवाच। काशो ह
 वा एष देवो वायुरधिराजः शुष्नी वाहू मनश्चक्षुः भोर्वं च ते प्रकाशयामि। क्वन्ति वयमेतत्
 वायमवहस्य विचारयामि। तान् वरिष्ठः प्राण उवाच सा मोक्षप्राप्तयश्चैवैतत् वक्ष्यामि। तं
 प्रविभज्यैतद्वायमवहस्य विचारयामीति' इति। 'एनं' पितृत्वात्। 'भार्यो' गोत्रेण विद-
 र्मा-
 साधलम्। 'एतत्' अत्रार्थं कार्यम्। 'स' इति पित्रादायः। 'त' इति बहुवचनियमात् वाय्वन्तो
 इन्द्रा। भार्यं 'प्रकाश्य'। 'वाग्'मिति उरीरम्। 'अहं' वरिष्ठ आत्मनः प्राणः। अत्राकाशोदीनि
 नवैव। यद्यपि दस प्राणाः तथाप्युपदेष्टाशब्दोन्मये नयेति तत्त्वप्रमाणः प्रश्नोक्तं नवी-
 पाचाः। 'नव' वै पुरुषे प्राणा' इति श्रुतेः। सर्वं तत्त्वमिति सत्यं वेदत्वेन मोक्षरूपवा-
 देवाविर्भावस्थानत्वेन च पारमार्थिकं लौकिकं च सिद्धान्तम्। नवसु त्रयोविंशतितत्त्वाना-
 मन्तर्भावात् सर्वमिति पदम्। जन्मप्रकृतत्वात् सत्त्वतात्पर्यम्। जातेषु सत्त्वतात्पर्यस्यो-
 कत्वात्। उपदिष्टातीति श्रान्तरीः श्लोकैरुपदिष्टाति 'भार्ये'मन्तो यमस्य विज्ञान'मिति श्रुते-
 र्विज्ञानजनकत्वात्। प्राणश्लोकैरिति तयोपदेष्टेऽप्यमवाप्तिविशुची हेतुमाहुः पश्यपमिति।
 सुखाविलम्बयत्युक्तं सतिप्रसमी। 'अप पुनर्यत्नं जयती'त्यारण्यकात्। अपस्युद्यमिति योजना।
 शुल्यां निष्कान्तोभिमनानिति निरमिमानः। अकिञ्चेति किञ्च तपे दि० आ० से०
 भावे क्तः। न किञ्च तापकर्म कर्म यत्। निरमिमानं कंसं इवा न तापयेत्। तं मेति अवतं
 कंसं न हन्यात्। कंसवधः हित्कर्तुं साधितमावः। अत इति साधिसामन्त्यात्। उप-
 दिष्टप्रमाणमिति युक्तत्वकारम्। 'नैव किञ्चित् करोमीति गीतात्। 'नारं हन्ति न हन्यत'
 इति वा गीता। देवशुश्रूषादिति देवस्य भगवतो गुणत्वात्। यथा रावणशुश्रूषामाध्याये
 राजगुह्यं तथैव देवगुह्यम्। गुहं संरक्षणे भ्या० उ० वेद् देवसंरक्षणीयत्वात् असुरावेशिनः
 कंससाक्षात् सज्जानप्रतिकल्पकत्वेन फलितम्। सुखरूपसाध्यावधितत्त्वकत्वात् न कश्चिदं
 च। 'श्लाघनीये'त्यादिप्रशंसायां वसामिमान एवोत्पन्नो वेन शानरूपप्रतीकारानुसूक्तो-
 ज्योमिमानजनकत्वादिदेव मरणशुश्रूषार्थप्रापदिवशमानं प्रयुक्तपराशरविशुची प्रतिवम्भकं
 वातम्। तथा च श्लोकानां शानरूपत्वेप्यशानपिधारितत्वेन भगवतामिमानजननादपमर-

मिति स्मृतिम्। तर्हि वसुदेवो विपरीतं कृत्स्नपतीति ज्ञानात्मा कुत उक्तवानित्यत आहुः
 वसुदेव इति। भगवतेति तस्मिन्वावसुदेवेन प्रेरित इत्युपदिष्टप्रमाणतत्वेनानुमीयते।
 वसुदेवस्य वेदत्वाद् वासुदेवस्य प्रतिपाद्यत्वेन वसुदेवस्य ज्ञानत्वे विपत्त्यन्तेनेति प्येयम्।
 तेनापीति कंसेनापि। 'देवमप्यमृतं वक्तु' इति कंसवाक्यात् कंससत्त्वचरनत्वात् न देवे
 आकाशवाण्यां यतः। अत इति हिताया आकाशवाण्या मित्यवधारणतः। एतदिति श्री-
 हननम्। नवश्लोकापानाहुः महत इति। अन्त्ययोऽथ श्लोकयोर्लौकिकत्वेन मरणस्थितपदस्यो
 मेदस्युक्तमावाहुः किञ्चेति। अष्टमस्यार्थः। यावदन्वयस्य इति मन्त्रिणेनेति मद्दत्तसेन
 वासुदेवेन। इदं निमित्तं स्फुटम्। ननस्याः पुनो नापरिप्यतीत्याकाशवाणोक्तमनो नाप्य-
 सान् मरणमित्यत आहुः आकाशोति। मिथ्यात्वं तु देवकीद्वारे तति तद्वर्तमानमवा-
 नातमेवेति। 'अमिथ्यात्वा'दिति वाटे स्पष्टम्। मन्त्रित्युक्तस्य देवकीगर्भत्वं नापि। नवम-
 श्लोकार्थमाहुः लोकस्वभावेति। लोकमप्यवहारविरुद्धः आचारमिति पदम्। अन्त्यामिति
 श्लोको। 'लौकिका' इतिपाते आद्यमन्त्यौ च लौकिका इत्यर्थः। इहमेव पत्यकिञ्चित् पुंस्यम्।
 पठिति श्लोकाः। तन्मारणमिति श्रीमत्तत्त्वम्। 'अचा' भोजययस्कर' इति व्याकुर्वन्ति
 स किञ्च भोजेति। वयजकारमाहुः भोजयंवा इति। निर्वर्तिगुणो यशः शूरकर्मणः।
 अतः स्वकर्मकीर्ताति अतः यशोवत्त्वात्, साधर्म्यस्य कर्मणो वा कीर्तिर्पञ्चलतनकात्वात्
 योजययस्कृतादित्यस्यार्थः। वय इति जययस्करः। 'स कर्ष'मित्यस्यार्थमाहुः किञ्च
 एतादृश इति। 'क्षि'मित्यस्यार्थं पुनरुक्त्यभावाभावाहुः किञ्च श्रीति। न पुनरिति मणिनी-
 पदेन तथा। 'उद्राहृत्पर्वी'त्यस्यार्थमाहुः किञ्च वय इति। शिवाहोन्त्यस्य इति
 कृष्णाहोन्त्यम्। तेन 'एता ते ब्रह्म ब्रह्मा'शिवस्य नारायणं ब्रह्मिः ब्रह्मिः कोटित्वे
 इति, 'पर्व'सन्तो उतसवे चेति च विश्वः। लौकिका इति एवं वा कर्तव्यमित्यर्थः।
 नेवमिति साधारणम्।

१०-१-३८. मृत्युरित्यत्र नापं च प्रतीकार इति पूर्वमेदेनारम्भत इत्याहुः
 किञ्चेति। 'किञ्चाम्भे च ताकय' इति विश्वः। सहाजैति मृत्योः सहजत्वात्। नापीति
 सहजत्वेपि मृत्योर्विलम्बायम्। अयं प्रतीकार इत्यर्थः। वापीति वापीचनदेव नेचं
 इति। अस्यापीति आश्रित्यतेनाक्षरलोपः। 'वधिमाश्रितोभयमवाप्नोषसमयो' इति-
 वाप्यात्। अस्याः पि। इति न पुनर्विषयः। किञ्चत्वात्। वापीशब्दे गम्येदेन वाप्यावश्लोकेः
 तस्यमेवावस्थायां इत्यप्यतीति स्मृतिमित्याशयेनाहुः शीघ्रमेवेति। अथेलाकाशवाण्या
 मिथप्रक्रमे। कदाचित् कश्चिद्विदं कलालनादिकाले बालः तापेदिवर्षः कुमार पक्षवर्षः
 अहत्वात्। युवा इति। स्वविराः प्राज्ञः। मज् एव प्राज्ञः। कंसं कदापिहनिष्यति आकाश-
 वापीवाप्याणात्। तस्मिन्त्येति अपस्युत्पन्नकं हननम्, नित्यस्युत्पत्तिः, वृहत्तत्त्वाणात्,

तत्सम्बन्धि अत्यन्तविस्तृष्टमूल्योन्नत्यन्तं औपपादिनात्यन्तम् । अनेनेत्यादि गमा-
यसा बाल्यावस्थाज्जो बालेन अन्येनाप्युत्पत्त्यारणेन । नार्यं प्रतीकार इति किन्तु प्राण-
श्लोकैर्मुख्यविवर्धनं प्रतीकारम् । 'सा वा एषा देवता दुर्गाया दूरःप्रायाः सृष्टुः दूरः इह वा अस्मात्
सृष्टुर्भवेति य एवं वेदे'ति श्रुतेः । तद्वदेति तत् तस्मात् प्राणश्लोकादेहेत्यर्थः । जन्म
उत्पत्तिरित्याशयेनाहुः उत्पत्तयामिति । इत्युत्पत्त्युत्पत्तिरिति श्रुतद्वयमेवेति । अथ
'सृष्टुः'नित्यमसृष्टुः । 'सृष्टुः' श्रुता निरुक्तलिङ्गा मृत्पुत्रन्ती'ति श्रुतकथुतेराहुः
भगवान् सृष्टुरिति । सृष्टुर 'यथायं'रितिश्रुत्युक्त्या । लोकरचनाहुः तेषामन्त-
रिति । अज्ञानयेति 'अज्ञानायां हि सृष्टुः'रित्यपि पाठलक्ष्यं वा । अज्ञानावस्थालोचनं ।
अज्ञानयेति येषु प्रथमार्थे सूचीया । 'हि'निर्धने । सृष्टुरिति अज्ञानरूपो न नित्यः, तस्य
सर्वतः संचालः । अज्ञानरूपो मृत्युर्नित्यमृत्योर्देहः । 'पाले अग्रे पोरालननः शुच पिपासा
ये'त्यादिश्रुतेरारण्यकैः । नित्य इति नित्यार्थस्य नित्यत्वमित्याहुः । भगवदैश्वर्यादिवत् ।
अभ्येति अन्तं नर्यम् । सर्वेषामिति । 'यानासुर्बं शुक्रं' इति श्रुतेः । तदैवेति अव्यवर्तव-
काले । आकाशवाणीत्यादिनान्यः ।

१०-१-३९. देहे प्रत्यक्षमित्यत्र इत्याहेति इति हेतोः समाधानमाह । कल्याण-
तरमिति बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणेति । नित्यश्रीशक्त्यकलित्वात् कल्याणतरे राजत्वेपि ।
तथेति देहित्वेन । सत्पन्नत् । एवकारेण विचारपूर्वप्रज्ञयोर्गोचं व्यत्यस्त्रिनाचि । तेनाथ वेद-
सारन्तं श्रीभाष्यतत्त्वम् । कर्मकाण्डार्थत्वात् कर्मणः । 'तं विद्याकर्मणी समन्तारमेते पूर्वप्रज्ञा
चेति बृहदारण्यके वेदान्ते । कालविलम्ब इति न च मरुदपुराणे 'त्यर्हं वसति गोत्रेषु
ग्रहं नसति चाग्निषु, एकाहं वायुतो मूलं'त्वेवं दशाहव्यसितिल्लकेति तस्य विरोध इति
खल्वम् । गोवादीनामपि देहनात्, हिद उपपन्न इति चातुषष्टाहम् ।

१०-१-४०. नञभित्तव क्रियेति पूर्ववत् । बुद्धीति दृग्गतेन बुद्धिप्रयत्नौ ।
दृग्गान्तरविषयिणी बुद्धिः प्रयत्नश्च कर्मगतत्वं इति 'तदेव सत्तत्तह कर्मणेति लिङ्गं मनो
यत्र निपकमसौ'ति श्रुतेः कर्मगतत्वं एव बुद्धिप्रयत्नसानीया लिङ्गस्य ज्ञानकर्मनिष्ठरूपत्वा-
दित्यर्थः । कर्मणा गतिः प्राप्तिर्देहस्य सविशेषकर्मगतिः । गतिज्ञानिष्वे अनु-
सापयति । कर्मणा गतिः प्राप्तिर्गोचं प्रयत्नज्ञानाव्याधीनामिति कर्मगतत्वं इति सिद्धम् । 'तदैव'
लौकिकरूपं 'सत्' वस्तु कर्तुं 'तं'लिङ्गं 'कर्मणा सहैति' । 'अथो सत्त्वाह'रिति सफामप्रकरणस्य
मिश्रप्रकमाध्याय लिङ्गैर्बन्धे निबन्धं सत्प्रयत्नयुते, किन्तु सन्निगम्यम् । किञ्च विद्याकर्मपूर्व-
प्रज्ञारम्भं लिङ्गान्तरं वक्तुं शक्यते काममयपुरुषप्रकणात् पूर्वप्रज्ञा विषयानुबन्धः । अतो
लिङ्गस्य सत्पन्नात् उत्पन्नत्वाद्वा लिङ्गं मनो गतः पञ्चानव्याह्रिगणेषु विद्यास्थानं टीकोक्तं न

सङ्गतम् । अतस्त्रिप्रवेतीति सिद्धम् । कर्मगतमिति गतिः कलम् । कर्मणा गतिः प्राप्ति-
र्देहस्य लिङ्गदेहस्य सविशेषकर्मगतिः, ताम् । तिर्गमादीतीति देहो लिङ्गादिः । यथात्ममन्त्रम् ।

१०-१-४१. स्रजे चयेत्यत्र सोपीति तृणजलोकारधानेन स्रजपत्रपाशोपि । 'यम
माता वर्य्ये'ति वाच्यवत् पाषाणार्थं स्यात् तद्वारायण श्रीप्रतिनिधिः । कदाचित्देवेति
बुद्ध्यन्तकाले बुद्ध्याद्युगमम् । असाकल्ये एव न तु साकल्ये । 'असाकल्ये तु चित्रने'त्यनगात् ।
साक्षिरोद्भवने शुभकलः स्रजः, स्रजोर्भवेत्तद्वत्कलः स्रज इति । अशुभं स्रजम् । ईशानसिनीति
'ल्वदादिषु दशेरनालोचने कञ्चेति कञ्' । इममिवेनं पश्यन्ति मनाः सः अप्ये अपमिव दृश्यमानः
इममिवात्मानं पश्यतीति विशदः । इदमन्त इति इदममानः कर्म पश्यन्त्यात्मानम्, अत्र दर्शन-
विषयो दृष्टान्तीयेदमोर्धः द्वितीये द्योतनालोचनार्थत्वं । दृष्टान्तो क्षीणशक्तैर्दशोत्पन्नज्ज्ञी-
कणात् । 'मनसः रस' इत्यत्र मन इन्द्रियम् । तस्य सजातीयमिन्द्रियं न रसः । रसस्य रस्य
इतिप्रयोगाभावात्, किन्तु ज्ञानं, तदाहुः तत्तद्वस्तु भावनयेति । भावनः स्मृतिः अनु-
भवस्य तिरोभावत्वात् । तथा च भेदात्तत्त्वभुक्तिः 'आत्मेन्द्रियमनोबुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण'
इति । 'आत्माहन्द्रियमनोबुक्तं' आत्मा मनोबुक्तः, मन इन्द्रिययुक्तः, तदा 'भोक्तुः' नैयायि-
कान्तं आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्भेन, ततः मल्लभमितिप्रक्रिया । न
च मनोरथस्यद्वो हीच्छार्थं योगफल इतिवाच्यम्, वेदान्तसारत्वात् प्राणश्लोके योगमात्रात् ।
न च ज्ञानानन्तरमिच्छापि मनोरथ इत्यत्र मनोरथपदेनोहीच्छार्थोपि सादिति वाच्यम् ।
इच्छाकल्पधीनत्वत्वात् योगस्यैवदोषात् । मनोपतिस्तथा । आत्मनं पूर्वप्रज्ञा विद्या चोक्ते ।
कर्माहुः कर्मणेति । 'तं विद्याकर्मणी सत्तारमेते पूर्वप्रज्ञा' चेति शारीरकाख्यात्वात् । 'तं' देहम् ।
तथा च कर्मणा जनिता वा मनोपतिस्तथेत्यन्वयः, स्रजे मनोरथदेहेतोः मनोरथस्य कर्मणेति
दृष्टान्तेपि तादृश इति । तादृशस्यस्य मृग्योपिरीदृशस्यद्वत् । मनोरथेनापीति अपि-
कृत्यस्य स्रज इत्यनेनात्यन्तम् । अन्यदपीत्यपि कृत्यदार्ढ्यः यथा यथासितमन्त्रयः अपिशब्देन
चिन्तादिना । तत्रेति स्रजे । मनोरथः पूर्वप्रज्ञास्थानीयः । यथा लोकेति यथा सत्त्वोपि
दृश्यत इत्यर्थः । सत्त्वो वेदे, देहो वेदान्त इतिविशेषः । इत्येतेषु शास्त्रं चिन्तयि । ज्ञासा
श्रवणा । खे हृदयाकाशे येने सत्त्वोपीति । सत्त्विति स्रजेन करोति । 'तं' शिरो'तिश्रुतिः
शारीरकमाश्रये, पूर्वमाद्यष्टश्रुताभ्यां मनसा तथोचिन्नमन् । तत्रेति स्रजे । स्वप्न इति
प्रतिपत्त्यत इत्यनेनाप्यन्वेति । श्रुतिव्यतिरोपपरिहारायमाहः तनुद्वित इति । यः स्वप्ना
यदन्तरः मनोरथानन्तरः स हि सत्त्वः तत् तस्मात् उच्यते इति न्यायनिवेदो लक्षणे ।
अत्र न्याये सृचानव्याह्रिकप्रधाननरेण घटपादिरुदित इति प्रत्यक्षं मानम् । तथा च
लोकान्तरगतिरूपदेहप्रकरणोपायः 'तं विद्याकर्मणी समन्तारमेते' इति श्रुत्या न विरोधः,

एकत्र दष्टः शस्त्राण्योपरप्रापि तवेतिन्यायात्। एवं तु 'विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृत्या'दिति तृतीयाध्याये। तस्यापि न निरोधः। यद्वा छुतिरपि स्रविषयवाक्यरूपा। 'ये वै के चावा-
होक्तुः प्रयान्ति यन्मयसमेत ते सर्वे भवन्ती'ति त्रौपीयकिञ्चुतिः। अत्र अन्यस्या 'यं
विद्याकर्मणी' इत्येवमा। 'विद्याया देवयानं कर्मणा सोमयानं' इतिभाष्येण। न तावता
तृतीयपञ्चमार्गवाचः। एवं विद्याकर्मण्यं तस्यः स्रप्रलक्षितोक्तो मनोरथेन अन्यः स्रनो
मनोरथेहेतुक इत्यर्थः। तथा च यथेदं तथा देही आकनं वयुस्त्वजत इति पूर्वोक्तमन्यः।

१०-१-४२. यतो यम इत्यत्र किञ्चेति क्रियेत्सत्तास्मार्थासम्भवत् मायलोक-
साकल्यमर्थः। अन्यदपि प्राणलोकसाकल्यमुपपन्न इत्यर्थः। तद्व्यापारादिति अहं जात
इति देहात्मसाक्षं जायते। अतस्मिन् तत्कारोपोध्यातः आत्मनि जातस्वरूपदेहममरिरेष
एवमहं यत इत्यत्र यतत्वाध्यासः। अस्मिन्मिति कंतमिच्छिकालमेष्टुपदेष्टुपदे। यम
एवेति एवकार आत्मयोगं न्यपगच्छति। तथा देवी सम्पत् तद्विषयत्वात्। अयुना कंससा-
हस्रसम्पद्विषयत्वात्। नन्वासुरसिद्धान्ते मन एवेत्यत्र किं मानमिति चेन्न। 'मायैत्ययुना'
इति सिद्धान्ते। सर्वं मायेति उक्तेष्वेति, 'मनोमात्रमिदं सार्व' इत्यत्र मायाभवे मनो जायत
इत्युच्यते। 'माया मनः सुखदी'ति सन्नमस्कृत्यात्। 'न च तन्मनोद्वलते'ति बृहदारण्यकात्
वाक्यवाचः प्रकृतः, तस्य देवसिद्धान्तविषयत्वात्। तच्छब्देनांशः घोरा वतुरुपाशनाया
अपि बह्वं शक्यत्वात्। निमित्तमात्रमभाषयत्। 'नेहेह किञ्चनाय आसी'दिति बृहदारण्यक
'इहे'तिपदेनाशयोकेः। मयभेदेनाशयतन्मनोः कारणतोपपत्तेः। तद्विद्वान्ते 'अतस्त्वमप्रतिष्ठं
ते जगदाहुर्नृतीश्वर्य अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुत्वं'मितिवाक्यादाहुः। तथेति।
सहस्रपञ्चविकल्पेति 'कामः सहस्रस्यो विभिक्तिरिते'तिशुद्धिर्वैयसिहान्ते। अन्यतरदिति यत्र
यद्नामं मध्य एकसातिशये विवक्षिते तस्य प्रप्राप्तः तथापि मानभाष्ये एतेषु कवरो देवदत्तः
कवरो यद्वद एति वतुव्यापिषु बहुत्वमनादित्यैव तत्त्वोपादानापि भगवद्विद्याकारण-
कयोः कालकर्मणोः अन्यतरदित्येव बहुत्वमनादयेवमुक्तम्। मायाकार्यमनित्यं मनस्त-
त्कृष्टमेव गृह्णाति सदेत्याहम्मायाधर्मं मोहमाहुः मोहमेति। 'पञ्च'सित्येव पात्रभोतिक्तो
देह इति। 'यतो यत्र' इत्युपादाननिरूपितं विक्षेपं विदुष्यन्ति अ यं यमर्थं विहायेति।
युष्मेषु मध्ये यतो यतः यं यमर्थं विहाय धारयति यं यं च आप, नाम यत्र यत्र लभं भवति,
तत्र तत्रैव। अस्मी इति विमृशतो यः औप्यात्मा देही। अत्र गुणपदेन गुणकार्येभ्युच्यते।
मायातचित्तमिति विशेषणम्। 'लक्षणां नैव पञ्चमी'ति कारिकायाः। तदेवेति यं यमाय
वदेव यथायमानः तेनैव तस्य जायत इत्यनया। अत्र तत्र तदेव प्रतिपद्यमानः तत्र
तत्र लोकांतरे तदेवेति। यत्र लोकांतरे, यत्र लभं भवति तदेव। यत्कृष्टद्वयं यत्र
पदेति तत्कृष्टद्वयं तत्र तत्र तदेवेति। अस्मीनामौहमिति मन्वमान इत्यध्यासः।

अध्यासमाहुः तेन सहेति। तेन देहेन। तथा च देहधर्मो जातत्वं न स्वस जीवस्य
धर्मः। 'यतो यत्र निपाकमर्थे'तिश्रुत्याहुः मनश्चेति। सत्मा इति मनोभावनाविषयाः
सत्माः विषयत्वेन। एवमपीति समेत्येति। अस्मादिति परिच्छेदमाणात् तत्र देहात्।
उत्कृष्टमेवेति भोक्तारं कुलधर्मसत्तात्त्विकं तस्य वस्तुदेवेन ज्ञातम्।

१०-१-४२. यतोपतिर्पदेवेत्यत्र एवमित्यादि। द्रव्योक्तप्रकारोपात्मनो मनो-
वत्तरे ब्रह्मपरित्यागहेतुत्वेन मनोहेतुद्वारा तत्कार्यदेहांतुसरणाच्चा। अनुगतपदलक्षणार्थः।
मोहादेवेति मोहो मायाधर्मः। एवकारोत्रा'प्यातमायासुते राजन् परस्यानुभासत्वनः
न पठेयार्थसम्बन्धः स्रान्तद्विराजस्रे'ति शिष्टीयस्वरूपवाक्यात् इदं मायाधर्मोपासम्ब-
न्धं देहसम्बन्धमाह प्रतिविम्बेति। अयं न्यायोत्रे वाच्यः। तथात्वं देहातुसरलमिति।
उदकेति मध्यमपदतोपीतमासः। अन्तःकरणमिति तत्र कर्मवैयानुगत आत्मा प्रति-
विम्बमिव विभास्यत इत्यर्थः। अन्तःकरणस्य मालिन्यत्वात् प्रतिविम्बात्सम्बन्धलोप्याहुः
उदकेपिविति। चार्चयेति च्छान्तद्वारा'नितकतापाकरणम्। मालिन्यं आसुरोपनायोपायम्,
महिने प्रतिविम्बासम्भवत्। अत्र एव सिद्धान्ते जीवो न प्रतिविम्बाः। प्रतिविम्बाः कार्यभारा,
साम्भारस्यमावातुविषयित्वे सति सम्प्रत्यक्षितार्थातुविषयित्वं प्रतिविम्बत्वात्। वैयो अत्र
प्रवाहे च महाकालकृतेषु वैति विद्यात् समीरवेणा इत्यत्र वैयत्र वैयत्र वैयत्र वैना
इत्यत्र एको वैयो ज्ञः चार्चयेत्। महाकालकृते मालिन्यम्। आदिपदेन प्रवाहः।
अनुगतं अनु पयाह गतम्। तत्सम्बन्धोनुयमानसम्बन्धः। अत्र इति 'अदस्तत्तु
विप्रकृष्ट' इति कोटः। मरिचस्त इति वर्णादिः प्रवर्तिता, आदिशब्दस्य नपुंसकत्वा-
भावात्। स्रमोहेनेति आत्ममोहेन। स्वीयमायाधर्मेण। मायापरिवर्त्ये तु तज्जन्ममोहोन्व-
क्षापि स्यात्। आत्ममोहेन तु तद्वीर्यकर्मसिद्धित्वात्तस्य तदेवजन्यमोयः। अभिमतेतिविति
स्रान्त इवमिमेतेष्वंकारविषयेषु। अगचानित्यात्मा। रागेणेत्यसुरकत्वा। अनुगतः
पयाह प्राप्तः, किं प्राप्त इत्येवमायमाहुः तेन सहेति। देहेन लक्षकत्वं प्राप्तः व्यतिरेके-
णानुयमानमायात्वात्। तथापि। प्रतिविम्बेत्यादि। प्रतिविम्बन्यायान्तरःकरणे प्रविष्टः, 'स
मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेः। विरोधेणेति बृह वैषित्ये। दि० प० से० परोपि
विरोधेण तदेवेन मनोमोहेनोत्तुल्लङ्घ्यापरमात्मा भवति। वतुव्यमिदम्। अस्मादित्य-
ध्यासात्। तद्वशादेवयत्नात्। अपकार इति दयापात्रमपिनीहनेनैवात्मनोपकारोऽर्था-
सम्बन्धः। अयमर्थसम्बन्धादात्मनो मर्यादायाः।

१०-१-४४. तस्मात्त कस्येत्यत्र तत्त्वमिति सन्नभिः परमार्थिकं तत्त्वम्। अत्र
द्राष्टां लौकिकं तत्त्वं कस्यमितिभावाः। यत्तुक्तमिति सारलक्षणे। 'यस्योः स सृष्ट्यु-
पाप्नोति य इह नावेव पत्रपरीतिश्रुत्युक्तं मयमाहुः भेदात्मकमिति। येदेन परमिद्वारात्मा

स्वरूपं यस्य भयस्य तत्तद्योक्तम् । न त्वेकाधिकृतं मयं भवति । 'तो विभेत्तसादेकाकी विभेतीति' तु प्रत्ययविज्ञानाद्युक्तम् । कस्यचित्तिदिति कस्याप्यलम्बयि प्रोक्षम् । स इति देहः । तादृशः इननपर्यवस्य । प्रकृतेश्चायं सोपयोग्याहः अनेनेति । उक्तेन । आत्मनोपीति अस्मिन्ना देहस्य । ननु अर्थां दोषं न वक्ष्यामि होम्याह कथं वेदेम विचारविध्यामीत्यत आहः सोपीति । होम्यापि । सार्वात्म्यस्य इति देवक्याः तत्काशाङ्गस्यासम्भवात् स्वस्य च पतित्वेन देवक्यर्थत्वाद्दम्भमि मार्गल्लासित्यर्थः । श्लोके परप्रत्ययेन शब्दो यो मार्यस्य साः ।

१०-१-४५. एषा तत्त्वेष्वत्र अष्टवार्पिकीति अनागततर्का, रसोदर्शनात् पूर्वं वदन्नात् । अष्टवार्पिकीत्यर्थः । 'गौरी तु नमिकाभावात्तद्वैषम्यतः । वाता तस्याः पर्यायः । अनेन नमुदेवोत्पन्नः । 'त्रिंशद्दोषोद्वेत्त कन्यां ह्यां इत्युपपादयिस्मि । अष्टवर्षोऽष्टवर्षी वेति मनुस्मृत्यात् । प्रदर्शनेनेति 'इदमस्तु अत्यथगे रूप'मित्यावपात् । अनामिष्टेति कालनेम्यनाविष्टरूपस्य । स इति यमुदेवो हि तं कंठं अनामिष्टं कालनेमिनेति योज्यम् । तेन श्रुतस्यैव रूपज्ञानेन मायाकालनेम्युपमदो निरूपितः ।

१०-१-४६. एवं स साममिथिलश्च एवमिति वैदिकलौकिकतत्त्वप्रकारेण । यथाभयादीति अन्ववहितोक्त्याभ्यां श्लोकाभ्यां दयाभवे । आदिना वैदिकतत्त्वज्ञानम् । येदा इति साम नाम त्रियवचनादिभिः क्रोडोपशमनम् । तेन सहदिग्देः पंचविधैः तदुक्तं 'परस्पोकराणां दर्शनं शुभकीर्तनं, सम्पन्नस्य समाकृपायामाख्याः संयकाशनम् । वाचा पेयलया साधु त्वार्हमिति चार्पणम् । इति सामविधानवैः साम पंचविधं स्मृत'मिति । प्रथमश्लोके सम्पन्नस्य समाकृपानं 'गोत्रयशस्करः' 'भूमिर्नी हन्या'दिति च । द्वितीयस्मिन् आपत्ता मृष्टोः समपस्य, आपामिकाकलस्य वा संयकाशनम्, 'अथ वाच्यवार्ता वेति । अग्रे वाचा पेयलयेत्यादिः पदभिः श्लोकेः । नयमे परस्पोकराणां दर्शनम् । 'आत्मना हेममन्दिनाम् न कस्यचित् होम्यापर्य'दिति । दशमे श्लोके शुभकीर्तनम् 'वमातुसा वाहे'ति वाक्यत्वं शुभा, ईश्वरत्वज्ञापनात् । सप्तमश्लोके वा, यशस्कर इति पदेन । तं वापि सङ्कलीकृत्याहः आत्मनानात्मेति । आपमानात्त्वविषेक परमायं लौकिकमयं च तैः रूप्यन्ते स्ववदित्यन्ते इति तथा । प्रथमे लौकिकम्, द्वितीयस्मिन् परमार्थः, तृतीयचतुर्थार्थ्यां श्लोकाभ्यामात्मनात्त्वविषेकः, अनात्मा देहः, अग्रेष्व्यात्मनात्त्वविषेकः, अन्त्याभ्यां लौकिकं भवमिति । सामं ज्ञानमिति सामं सामप्रयोगे, वाहुलकात् कस्मिन् ज्ञानं सामलक्षणमपि अनात्मेत्यस्या अनधिकारिविधानात् प्राप्तम् । साम्यं यथा चेति साम्यं ज्ञानत्वाद् यथा कृपा मापारूपा अस्तुतिज्ञाननकृतात् । 'माया दम्भे कृपायां वेति' विशाद् । श्री तु 'न यशमीः प्रभावति'दित्यावपात् । आविष्ट इति कालनेम्यामिष्टः कंठः तथा नाम अतु-

मवत्वधर्मैव वर्तते । न तु दीमवत्सलत्वेन रूपेण ।

१०-१-४७. निर्गन्धं तस्येत्यत्र विकल इति प्रायैः श्लोकैर्हृत्यतिवदनामानम् तथा । देवक्या अपत्यत्वेति कथं प्रायैः कृतः प्रतिपन्नकथाभावात् । कंठस्थापत्यत्वेति कथो नास्ति, मृष्टो ताभिमानस्य प्रतिपन्नकथात्वात् । अनधिकार्यपदेन भगवदित्यर्थं कथं प्रायैः भगवदित्युच्यते । प्रकारान्तरेणेति आत्मवत्कदादित्यनेन प्रकारेण काश्चपत्यनेन प्रकारेण वायुनिष्ठेन । यन्त्रमिति मृत्युव्योदनाय वैखरीयत्वम् । अष्टमिथिल वैखरीरूपेण तु प्राणरूपैः । कंठापत्युत्पन्नवदने तैः कृतं पुत्रमृत्युसम्भवात् । कृपायास्त्यवोदनेन त्वा-भलाः । मयादिना मृत्युप्रसम्भवात् । अपचिति परिहृत्यमानोऽनुसुरो राजा वा । इतिविध्यायां कलिरूपत्वेपि लौकिकत्वम् । 'विषातन्त्रं जिघांसीयाच दोषो मनुजप्रवी'दितिस्त्वया साक्षीत्वम् । 'लोकवत् तु लीलकित्वम्'मितिप्रमात् । परमार्थनेति स्वयमावेन कर्मप्र-हारा प्रथितेन । उच्यत इति स्तुतंज्ञानादिसंकाया विषयीभूतवक्ष्यमायुक्त्यविनाभावादिद-पदेन प्रत्यक्षत्वात् मृत्पचयोप्यते । सा चेति युक्तिः । तथा च पुत्रदानात्मिकयुक्ति-विषया स्तुतिः प्रथमश्लोकायैः । द्वितीयश्लोकार्थमाहुः तस्याश्चेति । प्रतिकुलैश्च । अयुक्त-त्वमात्राक्षर्येति स्वात्ननकदुःखमेतौ किल्लापत्त्या सप्तमयुक्तत्वं आ समन्तात् तत्पयं । तर्कस्यान्यथादानत्वाद् युक्त्या वैदिक्या युक्तत्वसमर्थनं वेदाधिरोपादप्यथाज्ञानं नेत्येवं समर्थनम् । 'नीचाभयप्रदानस्य न कुर्वीत कृतामयी'तियावयमूलं वेदः । तस्माद्विरोधात् 'मृत्युर्बुद्धिमतापोह' इत्यन्यथाज्ञानम्, 'जातस्य हि श्रुवो मृत्यु'दितियावयत् तदपि नान्यथा-ज्ञानम् । मंशविदि वस्तुदेवेपराधामाभ्यपराधज्ञानमन्यथाज्ञानम् । 'एतत् ह वाच न त्वति किमिदं साधु नाकर्तव्यं किमिदं पापमकार'मिति श्रुतेः । तृतीयश्लोकार्थमाहुः तत्त इति । 'मृत्युर्बुद्धिमतापोह' इत्यादिश्रुतेषु सिद्धमेव, तस्य कथनानुत्पाद इत्याहुः अनुवाद इति । उत्तरार्थनेपि कथयः । उपपत्तिरेवोपपत्तिः, उपपत्तिर्न सह वर्तमानः सोपपत्तिः । चतुर्थश्लोकार्थमाहुः तस्येति । अनुवादस्येव । न तु विधित्वांतरम् । प्रतिकूलतर्कः पुत्रदान-मयुक्तं आत्मत्वादात्मार्थं सकलं लब्धे'दिति वाक्यादित्येवम् । तस्य पराह्मः भार्गीवाचये त्रिपंचयविचिन्तनेन । पंचमसार्थमाहुः अथक्तावच्छेदिति । षष्ठसार्थमाहुः तस्याप्यु-पायस्येति । तस्येत्यदस्य कंससेति वा । सार्पनेति 'पूजयापाते'ति पूजनम् । सप्तमसा-र्थमाहुः तत्त उद्योग इति । वैखरीरूपः । 'अब्रवी'दितिप्रमात् । अष्टमसार्थमाहुः कथनं चेति । द्विम्बिनामुपादकनम् । पूर्ववदनह्रीकारमाह्वानाहुः अलौकिकेति । अलौकिकस्य वक्ष्यमायस्य स्फुरणात् तस्यालौकिकस्योपायस्य कंठेनाह्रीकारः । यद्यप्ययं लौकिकः नालौ-किकेन परमार्थेन निर्गते, तथापि शुक्लया युक्तत्वसमर्थकत्वस्य (१) लौकिकस्यालौकिकस्या-

श्रीकाराद् । यद्वा कंसे वसुदेवेन सदेवता समारोपितेति भयवत्यलौकिकसमुच्चैसाद्यक्ष
भक्तिरुद्रस्य संतसाधुपायसाक्षीकार इत्यर्थः । आपातत इति अविचारतः देवक्या
अपि भयादिना मृत्युसम्भवात् । सफल इति मृत्युविपारगफलेन सद वर्तमानः सफलः ।
अवश्यमपि यैः क्रिया दानम् । तदनुकूलं व्यापारम् । वतस्य व्यापाररूपत्वात् । तथेष्ट-
येति संतसा सङ्घायेष्वेता उद्यमनिमित्तनिरुद्धा कारणम् । अस्तुतीया । नन्वपस्यक्रिया-
साधकत्वतो वैयधिक्यमेव, वैयकारणमेतौ व्यापारो धनः, अतथेष्टदेवत्वमिति चेत् ।
भगवदधिष्ठानत्वेन सर्वपापराजान्मन्यजनकमानसन्धयोऽप्येष्टाव्यापारयोः । तथेष्टपापवन्-
क्रियासाधकयत्नेन ज्ञातेत्यर्थः । अन्यपक्षेतेति प्राप्तवानित्यर्थः । ये बाल्यार्थे प्राप्तव्यौ
इति । अनेनेति चलता संसेन । दृष्टप्रकारेणेति एकत्वमविबक्षितम् । छसैरस्यैव ।
अलौकिकप्रकारः प्राप्यश्लोकोक्तमेव । अन्य इति लौकिका अलौकिकाः भगवत्प्रेर-
णया निधत्तिताः । अतः परमिति लौकिकालौकिकोपायेभ्यः परमन्यत् । सामान्यत्वं
दानरूपं द्वयम् । एवेति सधुष्टे साधनयोग्यवच्छेदक एवकारः । न तु सधुष्टे स्वावधि-
ष्यति । देवहारेति यथा इषादिद्राया इत्याः पुत्रवतीत्वं, तथा । दोष इति क्षान्धर्म-
त्यामरूपः । स पुत्र इति अष्टमपुत्रः । आनकदुन्दुभ्यप्येति चकारेण कृन्तात्मकात् ।
सङ्कट इति सामान्यत्वं दानसङ्कटे । उभयोर्दानयोग्यरूपत्वे । आनकदुन्दुभिमिति
सन्नुदुष्टिरताः स नाम । 'शब्द' इति चेत्तानः प्रभवा'दिति व्याससङ्गत्वात् । अनुक्तमिति पुत्र-
दानम् । अन्यपक्षेतेति शान्त्यात् सामाह्य अपक्षतेत्यस्यार्थः । अकस्मादिति कारणं विना ।
समागतमिति भाल्यार्थं कर्तारं कः भूतकाले अतोपपत्तेत्यस्य विवरणमिदम् ।

१०-१-४८. मृत्युर्बुद्धिमत्तत्वेत्यत्र इत्यादीति 'प्रक्षालनादि' पक्षस्य द्वादशसर्व-
त्र'मितिन्यायेन । इदानीं प्रक्षालनायान्तीकारकाले । कथमिति केन प्रकारेण । वसुदेवस्य
तृष्णीम्भावो नेति प्रश्नः । पञ्चादिभ्यो विशिष्टत्वेनोत्पत्तिवत्प्रकारेण न तृष्णीम्भाव इत्यु-
च्यते । मृत्युः पक्षसानीयः यस्य प्रक्षालनं इतीकार्यं तदपेक्षया द्वादशत्योत्पत्तिर्जनं स्वयं
देवकीविमर्शप्रतीकारः तस्यासौप्रतीकारो वा तस्याभावः अस्मिन्निष्पत्त्यसम्भवात् ।
कालान्तरे देवक्यादिमृत्युसमुत्पत्तेः । तदेति स्वार्थं तदानीत्यर्थः । नास्तीति अन्यथा
तु तदा उपेक्षात्कृत्योपायः स्वादेः । कालादिचरकमिति सावदानान्यां द्वादशसन्धानात्
नाकस्मिकत्वम् । नापराधाः कर्तव्य इति किन्तु मृत्युप्रतीकारः कर्तव्यः ।

१०-१-४९. प्रत्ययार्थेत्यत्र आशङ्कमिति पूर्वमीमांसाशास्त्रम् । अपमिति बुद्धिश्चो
वक्ष्यमाणः । 'प्रतिस्व भतिमिप्रतिस्वदानयो'रिति पाणिनिप्रज्ञात् प्रतिदान इत्याद्येन
प्रत्ययार्थं विश्वस्यति स मृत्युरपमिस्वत्यर्थः न कोपि दोष इत्यनेन । कंसे निबिष्ट

इति अत्यन्तविमर्शकः । देवकीमायारूपमिष्टिकर्माणां स जन्मते । कंसे मृत्युरित्यप्यन्वा-
स्थानमित्यादिनायैव स्वयं वक्ष्यते । भक्ष्या इति भीतीकादशाप्याये 'किञ्चित्' विलम्बा
दशान्तरे'भित्त्याद्युत्पत्त्या 'फालोस्ये लोककणकट्ट' प्रयुद्ध' इत्युक्तेः । अमर्त्याकार्येभ्यो
बोधपादिनापसृत्योरेव प्रतीकारात् । स तिबति मृत्युस्तु । स मृत्युः । दोष इति भयवदधिष्ठाने
सधुष्टे कथं पुत्रदानेन इति दोषप्रश्नस्तद्वत् । इयमिति देवकी । एतदपीति पुत्रदाने-
नास्तीत्यर्थः । बहव इति एकोपायश्च । वृत्तामृत्युप्रदो न्याय इति एतद्विचित्रम् । बालका
इति बालकन्याद्युत्पत्तिवत्प्रयोजकत्वं, 'सुप्तान्ति'पापवत् कर्माकृष्टान्तिवृत्तेर्बालकानि-
त्यस्य वैयर्थ्यापातात् । 'सुप्तान्तिवर्णी' निष्ठि बालका'नित्यत्र प्रथमकृन्ते । न च विज्ञेयं
'बालका'निति । 'माता सुतानां' निधने सिध्यन्ती' मित्यत्र सुतानां विज्ञेयत्वात् । स्वस्था-
न्तरङ्ग इति आत्मनोऽपि । पत्नी तु अपाङ्गीति रहितज्ञा । दोषाधिक्यमिति बहुत्वात्
मित्रत्वाच्च । इदानीं पुत्राणां भ्रातृभ्यामपि दत्तं हेतुर्दहलीप्रदीपन्यायेनोक्तवानपी । विद्या-
मानाविद्यमानयोरेति स्त्रीपुत्रयोः । सिद्धपदिति विद्यमानवत्कारेण । कर्णं कारः तेन ।
विषयेति दौषदेयरूपप्रत्ययविषयविधानात् । धर्महानीति क्षान्धर्मज्ञानमहात् । अप-
मिति पुत्रदानलक्षणः । नरकैति बालवपान् न आद्यादिकर्तृत्वमिति वसुदेवस्य ज्ञानत्वात्
ज्ञानम् । 'एदी'त्यस्यार्थमाहुः पुत्रोत्पादनं स्तित्वाभ्य लौकिकमुपपत्तिरित्यनेन ।
मिस्त्रयेति तत्पितृवृत्ते । एवकारेणैक्ययोग्यवच्छेदः क्रियते । अनेन सामदातद्वन्धा-
नन्तरं मेद उक्तः । मेदनम् । मिदिर विदारणे । घ्नन्, घञोरभात्यादीनामुपायेन परतो
निष्क्रान्तात्मत्वाकर्णं मेदः । अयं निभतया स्वापने भवति तस्याः । न कोपीति पुत्रोत्पत्त्य-
द्वेन साधनीमिति न बहवः पुत्रा उत्पादनीया मयेति न प्रथमदोषः 'बालका' इत्युक्तदोषोपि न
स्यात् तत्र एव । सस्यान्तरङ्गा इत्यपि दोषो न । तथा दोषाधिक्यं दोषो न तत्र एव ।
'अर्पणं च न सम्भवती'त्युक्तदोषोपि न पुत्राणामाहार्थज्ञानविषयपाथकालीनमिच्छान्य-
ज्ञानमाहार्थज्ञानम् । अत एव न 'मिद्यमानाविषयानयो'रित्याद्युक्तदोषप्रश्नं धर्महानिदोषोपि न,
मेदस्य क्षात्रार्थत्वात् । तत्र एव लोकास्तीतिरूपदोषाभावात् इत्यर्थः । सधुष्टेवसाधिष्ठानत्वा-
दन्वमिति दोषाभावात् । प्राणरक्षाया इति । अस्तुकाळेति 'कृतो माया'पेक्षया'दिति श्रुत्या
विहितं अस्तुकाळवर्गम्, तदपेक्षया । अपिचेति 'जीवार्थप्रदानस्य न इति' कलाभयो'ति
वाच्यम् । 'न हिंसाह्य सर्वो भूतानां' तिष्ठेयः । एतदपीति मित्रतया स्वापनम् । योवचयेति
उक्तश्रुत्युक्तया चोदयन्ता । नैक इति एकः पुत्रः पुत्रो नैत्यर्थः । पुत्रे पुत्रत्वमप्यस्यप्रति-
योगिकाभावो नेति समासेन एकपुत्रे पुत्रत्वमप्यस्यप्रतियोगिताभावो हेयः । एकपुत्रे
समासवचनैकपुत्रत्वे सति पुत्रत्वमावाहत् । न दोष इति 'एकं दौ वा पुत्रद्वयादपे'दिति-
ज्ञात्वे मान्ये नवमाप्याये 'एकद्वयादपेदं पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन द्वितीयमेकं प्रजन्तं वन्दन्ते

येषु तद्विद् इत्यस्ति। अथचन्मते तु 'पुने कृष्णशिवे रिति'रित्युक्तम्। तथेति तथा अलौकिकीति
 छेदः। आकाशवाणीति 'अस्मात्स्वाभट्टयो गर्भे' इत्याकाशवाणीग्रामागण्यात्। बहव
 एवेति न त्वेको द्वौ वा जायेत। अलौकिकीद्वयप्रतिपादः तेषीति। उपपत्तिरन्यायः, सा च
 लौकिकी एकं द्वौ पोत्पाय न कोपि दोष इत्युक्तदोषाभासस्यादिकोक्तः। अलौकिक्या तु
 नैको नापि द्वौ पुत्रौ प्राप्नोति किन्तु बहव एव सुताः प्राप्ताः। अतः इयमेका पुत्राश्च बहव
 इत्याहुक्तदोषात्तदवसाः नदभावान्। तेषि एकः द्वौ वा भवतः। मृत्युं सन्निवेश्य तत्रता
 बहुकालेनोत्पादनीयाः। आकाशवाण्यां कालस्यासुतरत्वात्। अनयोपपत्ताज्जौकिक्यापि न
 कोपि दोषो भवेदित्यर्थः। कामान् मोदयनापि वा बहुकालेनोत्पादेन भगवदित्या न चेत्
 तदाशुप्रतिपादः काष्ठेरीति। बहुकालविरुद्धे सत्यवदिकाले पुत्रोत्पादेन भगवदित्या
 चेत् तदा पुनर्दोषावचिरित्यर्थः। अस्मिन् पक्षेपि दोषाभासमाहः तदा पुत्रेति। अन्यद्वासा
 पुत्राश्च देवक्या तु पुत्रसंरक्षा। सा पाकाशवाण्यां 'अस्मात्स्वाभट्ट' इत्युक्तत्वाद्यभ्यस्तत्वापेक्षा-
 बुद्धिजन्यत्वादेरपेक्षिता। न चापेक्षापुद्गिराहार्थज्ञानविषयविधिपिणीति शङ्काम्। आकाशवाण्यां
 कंसः पुत्रान् मारविष्यतीत्युक्तत्वात्। तस्याः संरक्षणिष्या देवक्याः मृत्युमात्सवं कर्तव्यम्।
 न पुत्राणां बहूनामिति 'इयमेका पुत्राश्च बहव' इत्याहुक्तदोषाभावः। भगवदित्या पुत्राणां
 विनश्यत्सिद्धिर्बुद्ध्यात्, अत्रोपपत्तिः शान्तपोजनम्। 'युक्तिर्यपि च योजनम्' इति विश्वान्।
 मृत्युरेवेति देवक्या मृत्युरेवेत्यर्थः। देवक्या 'मृत्युर्वा त्रियेत चे'दित्यस्य 'प्रत्यर्प्यं मृत्यवे
 पुत्रान् मोचये कृष्णामिमां'मिति सम्बन्धो यद्यपि भावते तथापि पूर्वार्थोत्तरार्थयोर्वैपरीत्या-
 वस्था बह्वभाष एव सम्बन्धः। तदा पुत्रसंरक्षां 'मृत्युरेव त्रियेत'त्यत्र 'तदेति' 'त्रियेत'-
 त्वेनेन सम्बध्यते, तदुपपादयन्ति सा। किञ्च देवक्या मृत्युमापेक्ष्यलौकिकीद्वयप्रतिपादः
 प्राणिमात्र इति। तत एवैवमिति उग्र एव एवम् इत्युक्तम्। एतदेष्टव्यं। अथचजते प्रति-
 कुरुते। घातनामनेकाधर्तत्वात् बहुमुक्तम्। इमे कथमेव बहुदेवसाविद्यानस्य प्रतीकारे प्रवृ-
 त्त्वात्। तस्मादिति मृत्योर्जन्मभङ्गनात्। अन्यस्येति सुखमृत्योः। यद्वा द्वितीयदेवकीमृत्योः।
 एको मृत्युरिति एक एव सर्वसाक इत्यर्थः। बृहदारण्यके 'मृत्युवैवेदमाहृतमासी'दित्य-
 त्रैकत्वविषयकमाह। नियतकाल इति एककारं तस्याः काणः 'आतपुर्वं पुनः' इति 'सञ्जीव
 मरदः शत'मिति शोकस्य सा मृत्युर्मादेव श्रवणार्थान्तरमायाति, अमृत्युव्योनेयाः। तदा चेत्
 निश्चा पुनरपमृत्यादिकारणकाश्याभावत्वाप्रातीत्यर्थः। इदानीमित्यस्य सप्तहकारिणि
 कालोपायो। तं प्रतीति त्रियमायं प्रतीत्यर्थः। त्रियेतैवेति निरर्ततेव। अतः शब्द-
 नित्यत्वेदिति अत इति सार्धविधितिकारणम्। 'आकाशः सम्भूत' इत्यादित्यत्रैव 'सर्विज्ञेये
 हो'तिन्यायेन शब्दनित्यत्वमेव निरर्तते, न त्वाकाशनित्यत्वं निरर्तते। इदं 'आकाशश्च
 सर्ववशस्य नित्य' इति गीतायां आकाशश्च सर्वमात्मत्वमात्रं न तु नित्यत्वमप्याकाशवदिति

व्याख्यायं न तदा वोध्यम्। तद्वदसा मृत्युरेव गच्छेत्। कंसहननाक्रियया विशेषणीयतो
 मृत्युरेव गच्छेत् न त्वयं देवकी विशेष्यभूता गच्छेत् मृत्युलोके। यद्वा व्याकरणशास्त्रतः
 सिद्धमापि शब्दनित्यत्वं यथामिप्युक्तस्य वायोनीशान्तरत्वात्तदवश्यं नतमिव भवति, एवं
 मृत्युरपि निषात्तामिप्युक्तस्य सत्यस्तिताः कालोपायेरभावात् गच्छेदेवेत्यर्थः। त्रियेतैत्यस्य
 बहुलव्याप्यं निर्वर्तते कृतः अतो मृत्युर्यां बहुकालाः नन्वेकस्मिन्प्राति। लोकाद्भौका-
 दिति लोकात् मृत्युलोकात् लोकाज्जनम्। मृत्युलोके माप्य यो जनसांशेव मृत्युं
 अवयजते प्रतिश्रुते। नैनं मृत्युं सलोके मृत्युः एकदेशीयुवः विन्यति लभते इत्यर्थः।
 विदुः नामे। नृणां अत्र अनि०। नियतत्वादिति असा मृत्युः कालकारणत्वात् एवेति
 नियतः तस्य भावो नियतत्वं तस्मात्। सुताम् न मारविष्यत्वात्। सुतस्यपर्येण न बाधकमित्यर्थः।
 शोधस्य व्याख्यानमवदन्ति स कंसो मृत्युरिति। स इति कंसः। ननु तदि कंस-
 मृत्युप्रसङ्गः मैवम्। कंसोपपद्यमानं जन्मपर्यन्तं न मरिष्यत्वात्सावाणीग्रामागण्यादिति।
 अत्र वाणीग्रामाग्येन मरणाभाविनिषाच्च यथाकथञ्चित् प्रतीकारार्थं नाना पथा उक्ताः। अतो
 न तथासाधिका युक्तयो विशेषतोऽपेक्ष्यन्त इति वोध्यम्। श्रौतेयं कंसमरणागण्या लक्षणेति
 चेत् तत्राहुः लक्षणयेति। श्रवणसम्बन्धो लक्षणाभावेयमावस्तथा। तत्परः मृत्युशब्दः
 कंसपरः। सिद्ध इति मृत्युमरणे पुनरुन्मज्जनापत्तिः। अतोऽमरणे सिद्धे। अनुवाद इति न
 त्रियेतैत्युद्वादः। ननु 'मयात् कंस' इति वाक्यात् मृत्युशब्दादिति कंसं गणिन्या मृत्योः
 सिद्धिरिति, सा च 'इत्युक्तः ससक्तः पाप' इत्यत्र पापशब्दवत् मृत्युशब्दोऽपि लक्षणया
 श्रुत्यतिरोधेन कंसपरो भवतित्याहुक्त्याप्युपगमाद्वा अस्तु वा तथेति। श्रुत्यतिरुद्धा
 लक्षणा, 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'त्यस्य न विषय इति श्रुतिवत्। आश्वर्यसत्त्वात् वा न
 लक्ष्यैत्यपि वोध्यम्। कंसमरणार्थं मारणम् वा सोरप्याकाशेति। कंसोपि। अथिना मातृ-
 वरणाः। बालको वा न मरिष्यत्येव। अत्यन्तायोग्यवच्छेदवैकल्यः। कीदृशी। अथिना मातृ-
 त्वेतिवत्। तथापीति मरणाभावेपि सुताम् पुत्रान् वा नरकपालकानपि। दास्यामीति
 मृत्योर्वैत्यस्य विपरिणामं कृत्वा दास्यामि प्रत्यर्थविष्णामि मृत्यव इति सम्बन्ध इत्यर्थः।
 यावत्कालं त्वं कंसमयात् प्राप्ताः सुताम् न मारविष्यसत उचनमर्गय त्वम् सुवर्तसिदानम्।
 अत्रे सुताम् मारविष्यतीति यावत्कालं मारणाभावाः प्रतिदाने हेतुः।

१६-१-५०. विपर्यय इत्यत्र ननु कथमिति ननु कियत्कालं मृत्युः सुताम् न
 मारविष्यतीति मृत्यवे प्रत्यर्थं शोकं तथा कियत्कालं मां सुता ददा इति तथापि न
 भगवद्भक्तं इति केन प्रकारेणाप्युक्तं मारणार्थं दानं कर्तुं शाक्यत इत्यर्थः। तस्येति
 कंसस्य। तदा तन त्वेति वाणीग्रामाग्यादेव विपर्ययः मृत्युनादेवत्य मारणमिति। नन्वा-
 काशवाग्यपदमर्गमात्रं मरणे प्रमाणं न तु तदर्थमर्थमरणे प्रमाणमित्याहुक्ताः एवेति। न

तु धर्माभावात्तर्पणं वीर्यकार्पण्यत्वात्। मरुतुकादेवेति वीर्यरूपात्। धर्मिणो कारकत्वात् धर्मि-
योग्यमवच्छेदकेषकारः। तथा च पतो मग्नेन वीर्यस्याहमत्वं सोचयिः। अत्र केसलः।
युक्तिकाधितमिति भारये कर्तृत्वेन घालयोजनेन बाधितम्। पञ्चविधं कर्म गतावन्तर्भूत-
मित्याशयेनाहुः उत्पत्तिस्थितरीत्यादि। एतेषु दशगन्धुक्रियाकारूपकर्मतयावेष्टः। दुःखे-
मेति दुरःखेनाति अतिक्रान्तिं ममसाप्ताकल्यितुमशक्यपरचलस्य प्रपञ्चस्य ज्ञाननतिक्रमः।
इत्याशयेन ज्ञातुमिति विवरणं ज्ञातुं असक्यत्वात्, दुरत्यया। इत्यशक्यता। मूलबला-
ङ्गावरणानां सामान्यक्रियात्वरं विशेषक्रिया नीजं प्रापयेत् नञ् अदर्शने वा तद्व्याप्यं गृह्यं
शक्नोति तद्व्याप्यं वा बाध्यत इतीह भवतिविशेषः य इत्यशक्यप्रक्रियाकार्पण्यत्वं। यदा।
भावाभावरूपक्रिया व्याख्यानां व्याख्येयमपि सैवेति न सामान्यविशेषभावः। पञ्चादिति
रंभभूमिमाने। एते च ते पुत्रा एतत्पुत्राः तैः एतस्याः पुत्रैरिति वा अर्थः केसः सन्धः।
केसवधे ययायोग्यं ऐश्वर्यादिप्रभामाणां कल्पत्वं बोध्यम्। एतदेवेति पुत्रदानमेव।
सदुदेवस्य ज्ञानत्वादिवकारः। 'ज्ञानातिः सर्वकर्माणि मत्समात्कुरुते'नेति वाक्यादिदं
ज्ञानमहिष्टकर्म भगवान् उद्विषयकम्। सनुदेवरूपम्। एवं कृते इत्यादि केसवधार्थं
निमग्नये कृतेत्यन्तविस्तृतिरूपो सन्तुर्निर्णेत देवक्या आगतस्युक्तिरूपप्रतिगोतिवात् यद
आगते यदावापनिश्चिवत्। निवृत्तोपीति 'क्रोधसत्तात्तं फलोदय'दिति तत्प्रसक्तत्वात्।
क्रोधे गते वधान् निवृत्तोपि केस हत्यर्थः। यदा निवृत्त इति मृत्युविशेषणम्। मृत्युरिति
केशसन्तुः। एतस्त्वरक्षाध्यामिति देवकीसंरक्षार्थां कृतायां तनुवद्वारा पुनरित्यर्थः। 'न
न्यूनादन्परण'मिति कारिका न्यूनात्समाहुः तन्मादिति। उक्तन्यास्यानस्य निर्दुष्ट-
त्वात्। एवेति इतरन्यास्यानयोग्यमवच्छेदकम्। एवमिति पूर्वोक्तसुदधानेनेत्यर्थः। मन्त्र-
णेनेति मयि मुक्तभाषणे। सधुदेवस्य राजकत्वात् भगवं केसादिहम्। आसुया कृतत्वात्।
केसिदिति शीघ्रार्थं शीघ्रक्रामिनि। एतस्य विचारस्य केसमापेयावतर्पणकत्वे श्रीसुदेव-
स्यापि दुराग्रयत्वं शङ्कतेत्यल्लक्षणा। यथाह केसवधार्थमेव एवं संस्पर्शेति शेषपूरणं विनाय-
माहुः एतस्याप्यनङ्गीकार इति। एतस्य पत्युस्त्यर्थः। निवृत्त इति उपस्थितो मृत्यु-
निवृत्तः। पूर्वमेवेति मण्डकतुल्याऽऽश्रुत्वं पूर्वत्वेण पादेन। एषकारः शेषपूरणस्योपपन्नमव-
च्छेदकः। तेन शेषपूरणार्थेऽप्युचित्याधिसौल्यत्वात्।

१०-१-५१. अग्रेयंथेयव्य अनुचितमिति लोकमिहदम्नचित्तमिति सम्बन्धः।
हेतुमार्थं विशेषणम्। उचितमिति पाठे उक्तविषयः। पुत्रदाने लोकविरोधस्तु नवमस्कन्धे
हरिश्चन्द्रो नरूपमाराय्य तव एव रोहितं पुत्रं प्राप्य सपुत्रेण वरणं नेजे। ज्ञातोदरो ज्ञात-
सतो 'श्रुकोदरो यजदवधं नरुयादीन् मरुत्य' इति पुत्रदानात्। अत्र दुःखं विनादानात्
बोध्यः। अदृष्टं धर्माधीनं। हरिणवर्जने इति सतिस्तम्भी। वदानीमपि पार्थैवित्तमायज-

मिवास्तुशोचन्तमभिरीक्ष्यमाणो मृग एवाग्निनिषेधितमना विस्तुज्य लोकमिममिति वान्या-
द्विरवदर्थमसमायाधिकरणं मरणं तद्विषयः। लोकं देहम्। हरिणशरीरेति निमित्तमिति
योजनम्। कालक्षर इति पर्वते, शास्त्रात्मशुलस्त्यपुत्रद्वाराभनं 'कालक्षरात् प्रत्याजगाम'ेति-
वाक्यम्। शालक्षरोपलक्षितं श्रामम्। दृष्टं सम्भवतीति मनोनिषेकस्य दृष्टम्। 'मनो
यजं निषक्तमसे'तिश्रुतेः। शरीरसंयोगवियोगयोस्तत्तद्व्यतिरेकः। जन्तुत्वोत्थादि जायत इति
जन्तुः कर्तृयोगः। प्रत्ययः। जनी श्राद्धार्थे भातुः जीवतीति जीव आगधारणे घातुः
पचाद्यन्। सर्वत्रेति कर्मभूमिषु। जायमान इति जनी श्राद्धार्थे। दि० आ० से० कर्तृरि-
जानम्। ज्ञानजोर्जातिः। तत्रेति कर्मभूमिषु। दृष्टस्य मनसः शरीराकृतिक्रियावरोधोपे
निमित्तस्य। बाधितत्वात्। कल्पनाया इत्यादि योगे हेतुर्मनः वियोगेपीति कल्पनाया
अवगम्यत्वात्। प्राप्त्वकर्मनिर्वाहविद्योगे प्राप्त्वकर्मनाशस्य हेतुत्वेन तथा। दुर्विभाज्य
इति शरीरे विचारकर्मपूर्वप्रज्ञाः हेतवः। 'तं विचारकर्मणि समन्तरमेते पूर्वज्ञा चेति श्रुतेः।
शरीरसंयोगे मनो हेतुः 'मनो यजं निषक्तमसे'ति श्रुतेः। शरीरसंयोगवियोगयोर्हेतुर्विमान्य
इत्यर्थः। ननु प्रत्येकं हेतवः सद्भावेपीति चेत् न, समसे निषक्ततेरेकाधीनात्वात्। न च
हेतुतामेकाधीनं कृत्वा हेतुः सुविमान्य इति बाध्यम्। व्यवशालक्षणसामर्थ्याभावात्
प्रत्येकं हेतुतास्य दुर्विभाज्यत्वात्। पञ्चादिति सुवदानात् यथात्। सुतानां मरणमभरणं
वा किमप्यस्त्वित्यर्थः।

१०-१-५२. एवं विस्तुदेवेल्य पूर्वश्लोके परमार्थं लोकविरोधः परिहृतः। एवं
परमार्थं दृष्टागते देवकी महाविषयैव स्वधीयेति वेदरूपसुदेवनिर्णायकं व्यापयन्ति स इयं
त्विति। तस्य सिद्धिरित्यादि देवकीमृत्युस्य सिद्धिः प्राज्ञाव्यकृता दुर्पदेति हेतोस्तस्य
केसस्य सिद्धिर्दुर्पदेतत्पक्षकानि दिग्विजयित्वापत्यरष्टाद्वयेन तावदुपायकस्यविषयत्वाभि-
रूपाणि चन्द्र, प्रत्येते कृते आध्यात्मिकं भगवत्पुत्रजननं कृतवान्। तन्मरणविजनिवारणे
अपुत्रममृत्तस्य कारणात्वात्। विययाऽऽस्तुरावियोगपर्यद्वेति 'क्रोधोक्षीरकल्पित'। 'शुद्धपान्यं
निवहते केसलज्ञानस्यसारवि'दितिवाक्यम्। भाषादिरिति स्रज्जने कंते मेदद्विवातराया।
सधुदेवाधिष्ठानत्वेनैकपुत्रः। शुद्धारण्यके 'इत्ये मेदद्विवातरायात्। अनेन
'विचारमनि मिदावा' इतिवाक्यात् मेदाभावरूपमद्वैतं विदा रक्षितम्। देवकी महाविपारैव
निषिद्धा। श्रद्धिमान्तर्यामिज्ञानवाङ्मयमाप्तिम्। न प्राणः देहरक्षावाप्यवसंगताः। ततः कार्य-
मिति वृद्धारण्यके ततो भावादेः कार्यसिद्धिरुक्ता। सप्ताभ्रमाश्रये 'विज्ञातं विविज्ञास्य-
यविज्ञातमेत एव परिक्रम्य विज्ञातं वापकद्रूपं वापि विज्ञादा तारयेनं यद्वत्वावति। यत्किञ्च

१. समस्तमेतः। २. सत्यं सत्यकीर्तयं न चिदिति त्वं तु 'सत्यं योऽप्य' इत्यादिवाक्येऽप्येवोक्तमन्योऽन्यमन्यो
न स तद्वत् सत्यः कुरु' इति १-५-१० इत्यस्यैव प्रतिपादितम्।

विजिज्ञासं मनससद्रूपं मनो हि विजिज्ञासं मन एनं तद्वत्त्वावर्ति । यदिकञ्चविज्ञासम् । वाग्यस्य तद्वत् प्रथमो वाविज्ञासः प्राण एनं तद्वत्त्वावर्ति'ति श्रुतेः । विज्ञातं विजिज्ञासं अविज्ञातं च विजिज्ञासम् । एत एवेति वाग्यनःश्रवणा एव । वाग्यविज्ञाता तावत् विज्ञातं वाचस्पदग्रहम् । एवं वाग्यभूतिविदः फलमाह वारौनमिति । वाक् आ एनं वाग्यं वद वाक् तद्वत्त्वा विज्ञातस्वरूपं भूत्वावर्ति पालयति विज्ञातस्वरूपेभ्योवाच्यत्वमावयत इतिवाच्यम् । अत्रेयेनम् । दृष्टादृष्टेति पूर्वश्रुत्युक्तत्वाज्ञातमेवेन । युक्तमिति देवयथा भगवद्वीपात्वादुपेक्षा नोपिता । मत्वेति उक्तवृद्धतास्यकामत्या । दृष्टोपायमाहुः 'न वास्यात' इत्यनेन वा वक्ष्यन्तीत्यदृष्टोपायमेवाग्रहम् । एवं करणे इति ज्ञानप्राप्तिं प्राकल्पकमितिदि-
प्राप्तौ । पितेति विदुनाञ्चा तु ह्युत्पत्तिमिति ह्यव्यवत्तात् नृत्तात्वात् । अत इव ।

१०-१-५३. प्रसास्यैल्ल दृष्टावदिति दृष्टसत्त्वनिर्गमप्रत्यक्षम् । इदत्त्वात् । संदेहात् दृष्ट्यमानेनेति न तु भयात् दृष्ट्यमानेन 'गतमी' प्रभाववि'दिति वाक्यात् । वदस्मि-
चेति 'हासो जनोन्मादस्की च माये'ति वाक्यादुन्मादस्यैव कुर्वन्निव । हासान्तर्गतः सन्दः ।
कोषकामेति कोषकामार्थम् निधानं यगोली कोषकामनिधानौ । तथा भूतौ । काम-
सेवका इति कामसेवानन्तरं निरपव्रतत्वम् । 'लज्जा सावत्रपण्यत' इत्यमरः । क्रूरान्तेति
तामसकोपशुक्लान्तरं क्रूरत्वत्वम् । आर्यकमा नृपस्यपदस्येति कोषविशेषणं ताम्रसेति ।

१०-१-५४. न वास्यास्ते इत्यत्र 'भविष्यति चेति द्वितीया कोटिः । मनोक्ति
भविष्यति चेति द्वितीया कोटिः । सौम्यो भवेति 'सौम्ये'त्यस्य दिग्विजयिनि वाये वा-
नन्त्याद्भवेत्यध्याहृत्य वाक्यान्तरं न दाशकम् । सम्प्रयोगार्थमिति सम्प्रोधनं च सम्प्र-
क्रोधः तत्त्वकृत्यार्थं प्रति विशेषणं, नियमं प्रति विशेषणमिति मनोरमायां सिद्धान्तः । राम
मां गार्होति वाक्यस्य रामसम्बन्धिसम्प्रोधनविषयो मत्कर्तव्यं रक्षणमर्थः । एवं प्रकृते सौम्य-
सम्बन्धिविज्ञापनाश्विषयः करणमर्थः । एवं च रामसम्बन्धीत्यसौ स्वविपरश्रवणादिकर्तव्यं
सम्बन्धः । एवं सम्प्रोधनम् । यद्देव्योहेतीति साहेत्यपि पाठः, त्वारेति पाठः । एत-
दिति वाक्यम् । उभयत्रेति पुत्रवाक्याभ्यां भवयोः । सम्प्रश्रुत्युत्थितमिति सम्प्रणिगिति कंस-
स्यावयवकथनमात्रम्, न तु मूलस्यपदस्यार्थः । तथा च मृगनृपस्यैषम् । 'न नृपादन्यत्पूर्व'-
मिति प्रथमस्त्वन्मुखोपिनीकारिकायाः, 'लक्षणां नैन वक्ष्यामी'ति च कारिका । निवेदित
इति निवेदिते पुत्रे पुत्रस्तनदीयः । काषष्ठोति यस्मात् पुत्रात् भयं तद्वत्तमस्य समर्थपा-
नात्वात् काषष्ठं श्वातः शाश्वतं अनुजत्वमितिवाच्यम् । बहुवचनमिति 'पुत्र'मिति बहुवचनम् ।

१०-१-५५. सुदृष्टप्रदादित्यत्र दृष्टादृष्टेति सामर्थ्यादभेदबेदाक्षेपे दृष्टं दाना-
त्मकम् । प्रतारयत्यतीति प्रतारके धृतिः । नृपादन्यत्पर्ययति स निवृत्तो रथमिति ।
नभिपदार्थिकं कृतो नेति चेन्न । प्रतारयत्यनु वयोरेकतरस्य नृपादन्यत्पूर्वसाध्याधिक्यस्य चेति ।

प्रथमो दृष्टः । उल्लेखप्राप्तेप्राप्त्युक्तं प्रसाणममनानीति समनस्य न्यायश्चास्ते यथा । यद्वा
'जगुः किञ्चरन्तश्च' इत्यत्र नारायणभित्तिप्रतिरो नृपनृपस्य शृण्वकत्वम् । न हि 'जगुः
किञ्चर'त्वं पीनो देवदत्तो दित्वा न शृङ्ग इत्यत्र पीनत्वात्तुपपत्तिवद्वृत्तपत्तिरिति । अतो
नृपनृपस्य किञ्चरन्तश्चविशेषणं स्वत एवोक्तिसिद्धत्वा इति । अप्यवसीयत इति
अन्याथा मायेगच्छदित्युक्तं साधदिति भावः । मार्ग उच्यते सर्वं प्राप्तिरिति शृङ्ग कर्मता-
तुपपत्त्या च । पुनः स्तुत्येति 'दृष्टायामास तं श्रीर'तिरिति पुनस्य सत्वनरूपस्य कृतत्वात् ।
गृहप्रवेशकर्तृकमर्थसंज्ञनं दृष्टोपायान्तरं मर्त्यसं पुनःसत्वनम् ।

१०-१-५६. अध काळ इत्यत्र एवमनर्थेति पूर्वोक्तप्रकारेणानर्थस्य तथार्थं
प्रवृत्तेः समानाने कथयितुं परमार्थोदेवप्रकारेणातत्कलं कृतम् । अतत्कल्पं च क्रोधसत्त्व-
स्थितत्वात् । 'क्रोधस्यान्तं फलोद्पाद' । आग्निर्कल्पं कलं युद्धाकरणात्वात् । भगवन्नेवेति
वसुदेवेनतीर्थेन वासुदेवेनेत्येवम् । मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्यद्वलम्पन्नविजुसुतामुच्य
इत्येव ब्रह्मज्ञानमिति सर्वप्रसिद्धोपदेशाधिकरणभाष्ये ब्रह्मज्ञानं श्रानिनामिवात्र वसुदेवे
विशुद्धसत्त्वं स्वरूपं, तृतीयोत्पत्ते जीवाभावप्राज्ञ विशुद्धसत्त्वान्तर्गतं यात्मा । परमार्थः
तु भगवत्स्वरमया प्राप्तो न सत्त्वं किन्तु भगवान्, स च वसुदेवे वासुदेव इत्युच्यते, अत
एवैककारः । विशुद्धसत्त्वशरीरं तु ब्रह्माण्ड आगमनेन शरीरत्वेन कार्यकारणभावात् । एवं
च विशुद्धसत्त्वशरीरं न तु परमार्थस्य सत्त्वेन । समीचीनमेवेति ननु ब्रह्मालकवधः
व्यो कंसवध इति कार्यं कार्यं समीचीनमिति चेत् । परबालकवधः सस्य भगवत्त्वापान्यथा
ब्रह्मत्वं परमात्मत्वं वा स्यात् । चेदे ब्रह्मेति पश्यते स्पष्टौ परमाश्रयेति पुराणे भगवानित्यु-
पादितत्वं समीचीनमेवेति । किञ्च ब्रह्माण्डे आगमनेन शरीरित्वेन कार्यकरणमात्रत्वं कर्णां
बालकानां शरीरित्वे सिद्धे शरीरसाधारण्ये प्रतिबन्धकत्वात् परबालकवधः । अप्यपार्थ-
त्वात् । कंसवधस्तु वासुदेवे निवृत्तौदात्म्यस्यैः प्रतिबन्धकशरीरात्वात्प्रतिप्रतीकार्यं मुक्तिः,
'मया' कंस' इतिवाक्यात् । 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष ऊदसि पञ्चत' इति ज्योतिषोक्तः ।
एवं चेदे वासुदेवः चेदन्ते चतुर्भुव' इति सङ्कर्षणे मुक्तिः । भूतभारणस्य सङ्कर्षणकार्यत्वात् ।
देवदेवान्तस्तारे श्रीनामगते रूपद्वये वृत्तिकम् । एवकारस्तु निवृत्तौदात्म्यनिविधानां धर्मकत्वा-
देरूपमीहत्वात् । परमृतिरिति ज्ञातौयुक्तस्य सत्त्वानात्पर्यस्य अन्वमकरण आशयकत्वात्
परश्लोकतात्पर्याः । वसुदेवब्राह्मणश्लोकैः परमार्थः श्रुतेनोक्तः स पञ्चग इति । श्रुतस्य
'समगता'नित्यत्र भगवत्साहित्योक्तैर्दिर्नां श्रुतेर्नां वसुदेवोपेयकं भवति प्राप्यश्लोकै-
परमार्थो भगवान् 'अत एव प्राण' इतिव्याससूत्रादिति श्रुत्यम् । आसक्तज्ञातेति । इहा
रूपकसमाप्ति 'अथ च इच्छेत् इतिहा मे पण्डिता आशेत सर्वमायुरिषादिति तिलोदने
पापपित्वा सर्पिण्यप्यभश्रीवान् तामीधरी जनविषका' इतिश्रुतिः । 'य' इद्विर 'जनचित्तो'

जनयिर्द्वैतः। प्रथमव्याकारार्थः। अनुक्तसमुच्चये चकारः। श्रोतसर्वायंवाहुः पूर्णैति। सर्वैति सर्वा देवता यत्रेति विग्रहः सत्त्वब्रह्मप्रमाणः वाच्यनाश्रयात्, 'एवं विप्रपदे'ति-
श्लोकव्याख्याने उक्तम्, अक्षरिणात्वाद् वा देवस्या अक्षविष्णुशिवरूपा देवता प्रतिपाद्य-
त्वेन यद्। चकार इति द्वितीयचकारः। तच्छब्दापक इति 'पुत्रान् कन्यां चादौ प्रमुपे'
इत्यनन्त्याभावयौतकम्। अष्टपुत्रप्रतिपादकभावविरोधात्। सुभद्राश्यापक इति वा प्रतिभाति।
इत्थुपसर्ग इति इत्यनूपसर्ग इत्यर्थः।

१०-१-५७. कीर्तिमन्तमित्यत्र यथैतथेति यथा नाम देवस्याः सर्वदेवतेति
विशेषणत्वात् रक्षार्थं भगवत्कृतसर्वदेवतात्तांनिष्येन येन अकारोक्ष्यर्थः। तथैवेति तत्रैव
प्रकारेणार्थं कृतवान् यद् 'एते'त्यस्याभावे 'भगवत्कृतत्वा'दिति वक्ष्यन्ति। देवतासु भग्न
विष्णुशिवेषु परमार्थरूपममयत्सु/विधाने वासुदेवसार्वभौमकत्वाभावात्, उपदेख्यत। ज्येष्ठो
हृति सर्वेषामिति सर्वैः कृत्रोणे कर्त्तरि षष्ठी। न तु दक्षकविधाने दातुः पितुर्देवः।
वासुदेवस्तु पुत्रप्रत्यर्थकत्वात् निताज्यपिदेन पुत्रेणापुत्रकंसपुत्रित्वकामी। 'मातापितृभ्या-
स्तुष्टं तयोस्तन्यतरेण क'। यं पुत्रं प्रतिगृहीतादपदिदः स उच्यते' इति मनुस्मृत्यात्। अत्रो-
क्तसर्वेन स्वयं गृहीत्वायंत्। अत्र कलिगुणाभावादपदिबोधोपि कर्मलौकिकभावात् भवति।
भगवत्प्रणयानन्तरं कलेः प्रवृत्तेः। ननु यत्किञ्च समये धर्मविचारो नोचितः स्वास्थ्या-
भावात्, एषि शुद्धव्याचारेदिति वदिति चेन्न। 'स्वाधर्मा यशुषः शूरे'त्यत्र वासुदेवोपि भगवता
त्रेति त्वत्त्वकाशिरणमप्यनन्तरं बोधयतीति सुबोधिण्याः। परमार्थमोक्षद्वितीया कोटिः
धर्मरूपा उक्ता भगवत्कृतत्वात्, धर्ममोक्षार्थका कोटिः अर्थकाभावात्। महात्मि
कीर्तिश्रुतत्वात्सहस्रम्। दत्तवागिति त्वदीयस्त्वं न मारगिप्यतीत्यवधिदं पुत्रं कंसाप-
कर्मस्तेषामावाप दत्तवान्, अत एव ज्येष्ठपुत्रो न देय इति दत्तकविधानव्यवस्थाशोक्तिः।
धर्मनिष्ठातामिति परमार्थमोक्षानन्तरं द्वितीयकोटिनिष्ठताम्। कीर्त्यमिति कति मतिशास-
नयोः अदा० आ० से० इदित्याहुः। पचायन्। अतो ह्यापितम्। हेतुरिति मङ्गलवाच-
नामातुतादिहलक्ष्य भवतीति हेतुः। अर्पणं दानविशेषविधेयं तत्रेदं कायिकमित्याहुः स्वयं
गृहीत्वेति। अनुत्तकथनमिति 'पुत्रान् समर्पयिष्ये' इत्यनुत्तकथनमतसम्पत्तेः। भगव-
त्प्रापकमिति 'सत्येन लभ्य' इति श्रुतेः।

१०-१-५८. किं दुःसहमित्यत्र विपरीत इति संभवति दृढकंटेऽदृढकलकनवनाया
अन्त्याम्यत्वं विषयित्वा यथेत्यत्र सिद्धम्। स्वर्गे कले दृढे संभवत्यदं कलं न कल्पनीय-
मिति। अत्र विपरीतः। मोह इति समो मायाधर्मः। शास्त्रमिति 'पुत्रेण अवत' इति
शास्त्रम्। 'साधकः समदर्शनः' इति शास्त्रादाहुः। शास्त्रमिदं। तत्त्वभावा इति भैकधर्म-

तत्त्वत्वज्ञानेन मायाधर्ममोहाभावे। अथेति लौकिकहेतुभिरासह्यहेतुप्रक्रमेयशब्दः। पुत्रो-
पयोगित्वादाश्रमद्वयसाः श्रुतीराहुः पुत्रेणेति। पित्रर्णापकरणेन तथा। वस्तुतः धन-
सत्ताम्। पुत्राश्च इति पुत्रशब्दस्तुत्यर्थः। 'स्वं यज्ञ' इत्यादि महानारायणश्रुतिः श्रुति
संन्यस्तं पुत्रं ब्रह्मा 'स्वं यज्ञ' इत्यादि। ज्ञानयुक्तानामिति 'मयैव सकलं ज्ञां मयि
सर्वं प्रतिष्ठित'मिति ज्ञानवताम्। अक्षमिति असंततिमात्यन्तं दन्यमानम्। भगवानेवैव-
न-बन्धो जात इति सुबोधिण्याम्। सर्वाः एद्। पुत्राः भगवद्भवाः तान् 'भार्या' ब्रह्मविद्याः
मगविद्यका मां निगमम्। कुलस्येति ब्रह्मात्मककुलस्यापि। एतदिति मारणम्। अलौकिक
विग्रहाहुः कुस्तितायापामिति। हृदयाकाशे जीमल्य संभव उत्पत्तिर्न सम्भवतीति पञ्चान्तर-
याहुः स्थितिर्चेति। अत्र कीः कदादेवः दकारलोपः समासात्। लौकिकविग्रहस्तु कुल्य
गती, अत्रो यत्। कदर्थः। य प्रकृते न सम्भवति। अलौकिकविग्रहः निरुक्तव्युपि। 'अप्यक्षर-
तामायेन निर्द्वयाथ संस्कारमाद्रिये'तिज्ञायात्। एवमप्यत्रापि। अतोयं निरुक्त-
न्याकरणयोर्धर्माप्यमकत्वात् न्याकरणविरोधः। पलायनादिकमिति आदिना फंसयद्दे सा
साधनीया कासेन्याः संश्रयाः पत्यन्, किं चापचिदपुत्रेण कंसपुत्रित्वकरणानन्तरं निग्रहे
साधनीया पुत्र इति। अक्षस्येति असंततिमात्मानं मय्यमानाद्येत्यर्थः। हरिरिति सर्वत्र
गीतहरेः सामानाधिकरण्यात् वासुदेवो वेदे आत्मा हरिरक्षरो वेदान्ते इति। सर्वनाशक-
मिति पुत्रभार्यावासुदेवनाशकम्। भगवद्वाचकमिति देवकीवाचावासुदेववरत्वेन प्राप-
यिष्यमाणभगवद्वाचकम्।

१०-१-५९. दष्टा समत्वमित्यत्र भगवदीयानामिति एकादशेति शुणः
पुत्रत्वं दोषः भावकस्य कंसे। कर्मजानां तु मुण्दोषवदिति। पुत्रः संरक्षः। द्वेपी मार्य
इति। पूर्वपत्तीति पूर्वमितिपुत्रधर्मस्य वदियस्य पुत्रस्य। 'पूर्वमितिज्ञास्ये'त्यत्र
विषयः कलास्थः। विचारस्य कृतवादेवकारः। न त्वपुत्रकमित्यर्थः। भगवत्कृतत्वापदिति
परमार्थरूपभगवत्कृतत्वादित्यर्थः। भगवत्संनिधाने वहुदेवकृतत्वसाधुत्वात्। अमिष्ट-
मिति कंसकोपकृत्यम्। औदासीन्येनेति तादृश्येन। उभयैवेति उभयशब्दस्य द्विवचनं
नास्तीति केषात्। समतासत्यव्यवस्थितित्याम्। तथैवेति मुण्डत्वं संतोषप्रकारेण। प्रकट्येनेति
पुत्रपुत्रेण हार्यं जनोन्मादकमायावचम्। माया कृपा। मुग्ध इति अष्टमे यमर्पणीये
प्रथमतमर्पणे मोहः कारणमिति।

१०-१-६०. प्रतिधातित्वान्न जनेन पञ्चवर्षिकं इत्यादि, टिप्पण्याम्, पञ्च-
वर्षिको नीतः 'प्रतिधा'त्यति वक्ष्यमाणत्वात्, जातमात्रे जा नीतः 'जातं जात'मिति-
वात्पादेयं सन्देहे 'कीर्तिमन्त'मित्यत्र जातमात्रमप्यनेत्यर्थं सम्भवति। 'प्रतिधा'तित्वस्य
वासुदेवद्वारा प्रतिपादित्वस्यैवापि सम्भवत्। 'पञ्चवर्षिकं' इत्यस्यानुपपत्तिरित्याशयेनाहुः

अश्रायं भाव इति। अग्रे 'नन्दादा' इत्यादिवाक्येषु। तत्रोचितमिति 'जातं जात' मितिवाक्यैकं हननं तत्रोद्भवनं नोचितम्। तथा कथनादिति सर्वेषां नन्दादीनां काल-
नेमिविरोधदेवतात्वेन कथनात्। एतदनुपपन्नम् आनकादनुभवात्तान्तरमेव तस्य
कालनेमिविरोधदेवतात्वेन कथनम्। अनुपपन्नन्तरं नेत्याहुः तथा चेति। वीजवत्त्वं च
इतिः समाहो। अत एवेति निगदे भर्मागम्यवादे। 'न कालभेदेति भूतकाले कप्रत्यय
इति न भूतकालप्रकाशादकम्। तथा च भूतकालाविनश्येन भूतकालस्य अनुपपन्नन्तरं
नेत्यर्थः। 'किन्तु मारणे देवक्या'मित्यादि। तथा च सुतोषिनी। 'मासे देवक्या जनन-
मेवं निमित्तमिति श्रापस्मि'मिति। अग्र इति तत्रैव लोके। अतः पञ्चवार्त्तिके इतिभावः। 'पञ्च-
वार्त्तिको नीतः', 'प्रतिपातु किशोरोपरमिति कंसप्रत्ययः', 'पुत्राणिति बहुवचना'दिति तु
नापादनीयम्। 'सोऽनुतादिति विह्वल' इतिवाक्यात्, पशुस्य वेगम्यरूपस्य भगवदात्मकत्वेन
ननुतन्धानपक्षे, अतो मातापितरौ रामकृष्णौ प्रति मेधाविनो न पितरौ, तद्वत् वैराग्य-
रूपपशुपुत्रं प्रत्यपि मेधाविनो मातापितरौ न पितराविति, किञ्च 'पुत्राण्य समर्पयिष्येसा' इति
बहुवचनादपि पञ्चवार्त्तिके इति पक्षमिति 'पुत्राणिति बहुवचनातुरोपेने'त्यादिना। ननु निम-
हानन्तरं भर्मासंभवे 'सास्त्रवानष्टमो धर्म' इत्यत्र कर्म समर्पदप्रयोग इति चेन्नानुः 'भगव-
तस्त्विति। अलीकिकी रीतिः प्रयुक्षांशस्य धर्मसम्बन्धात्। नानुपपत्तिरिति पञ्चवार्त्ति-
कत्वात्तत्कालमर्थपदप्रयोगात्तुपपत्तिर्लभ्यः। सुतोषिनीत्यादि। पशुष्वेति 'पुत्राण्य समर्पये' वाष्टौ
कन्यां वैवातुक्तर'मितिवाक्यात्। पशुस्य सर्वेषु पञ्च पुत्राः, पशुं सर्वेषु पञ्च, चक्रादादाचारः
प्रयुज्यः। 'अष्टमो धर्म' इति वाक्यात्। तावत्कालमिति पञ्चवार्त्तिके। सुतोषिण्यनुसरणे
तु प्रतिपाद्याविलम्ब्य जनेनेति पूर्वोक्तसत्यसम्बन्धेन कुमारीपरमिति कंसप्रत्ययेन कुमार-
प्रतिपातुपदसम्बन्धिन्याहारेण त्वैत्यर्थः। पञ्चवार्त्तिके इति ज्ञातः कुतो नैति चेन्न, कृपात्-
पदात्, अत एव न द्वितीयकस्तिवार्त्तिकेनानुपपत्तिः, 'मति'या'मित्यत्र तादृशानामाभावात्,
पशुं सर्वेषु कौशल्याभावात्। 'पुत्रा'मितिवाक्ये पुत्रदत्तादाहुः पशुष्वेति। सप्तमाष्टमौ न पुत्रौ,
'तस्य माता न माता पिता न पिता' इति श्रुत्यो मातावभावात्। तर्हि मातापितरौ सप्तमाष्टमयो-
र्मेधाविनौ। मातापितृपदस्य मेधाविनि शक्यत्वीकत्वात्। निरुक्ते निषेधौ वा न वेदा इत्यस्य
मेधाविनामस्तु पाठः। नञ्चने पठितपदस्य मेधाविनि शक्यपुत्रेः। 'सोऽनुतादिति विह्वल'
इतिवाक्यात् पञ्चवार्त्तिकेनानुपपत्तिः साधनमनुचितमित्यत्र आहुः पुत्राणितीति। टिप्पण्यनुसरणे।
प्रतिपाद्याविलम्ब्य। समयपञ्च इति समयः पुत्रदानकालः तस्मिन् पञ्च 'पुत्राण्य समर्प-
येसा' इति कुतो निषेधः अत्रैव प्रत्ययकिंवातापकयत्नाः। अत एवेति समयपञ्चस्य मतत्वात्
सत्यत्वादेव। नारदादीनामिति आदिना इतिवन्द्यभूतयः। असम्भनम् प्राणसङ्कटे

सत्यसाध्यामधिकत्वादसम्मतम्। अन्यनिष्ठेति भगवद्व्यतिरिक्ते प्राणसङ्कटेऽप्यामधिक-
सत्त्वे निष्ठा। अत इति 'क्षीपु नर्मविवादे च कृपयं प्राणसङ्कटे मोक्षप्राप्तये' इतितायां
नानृतं स्वात् लघुपिठ'मिति शुक्राकार्यवाक्यात्। यदा अत एवेति भारकाष्टमर्षदाना-
ह्वयनादेव। नारदादीनामित्यत्रादिना वसुदेवदेवचरादयः। तर्हि अनयद्वनममिश्रेते
साक्षादादीनामव आहुः नहीति। अन्यनिष्ठेति राजान्येषु राज्ञा मारकत्वेन शक्तिषु
परमैः निष्ठा भक्तिः। क्षान्तिकाञ्च राममारकमित्येषो दोषः। अत इत्यादि 'राज्ञा' पशुनि-
विकस्य पशो मश्वचरादु'रितिवाक्येन राजादित्यन्वयः, अत्रपञ्चवार्त्तिकम्। ज्ञातसत्यसर्वपं
मारकमर्षसासमर्षमन्यन्वयवयनः। इदं समर्थं सर्वेषुपदानमर्थपूर्णम्। किञ्चेति निगदेऽप्य-
वत्। आकाशवाणीति आकाशवाण्याः। प्रतितन्धानम् राजनीतिप्रतिनिधितया
संधानं योजनम्।

१०-१-६१. तथेति सुतमित्यत्र आद्यापेत्यसार्थमाहुः स्वमेव पृष्टीत्वेति।
अविश्वास इति तेन भङ्गरूपभयमदवताविरुद्धे योऽविश्वासरूपसिद्धि हेतुरित्युक्तम्।
अतिह्रेश एवेति ननु भक्तित्वेन भगवदात्मनस्त्वेन कार्यकारणभावात् कुत एवमिति
चेन्न, समाधिभाषापोषकलौकिकभावात्। लोके माराज्यागमनस्य तपात्वात्। किञ्च,
भक्तवसुदेवे नन्दादौ च शान्दसंयोगवति अतिह्रेशभावे संयोगेऽर्षवृत्त इति भगवदा-
त्मनोहेतुवत्, किंवातिह्रेशरूपविशेषयोगसंभवेन पूर्णभक्तौ। 'भारपत्यल्लिङ्गेष्वयं प्रायः
प्राणान् कथञ्चनेति प्रवक्तव्यपूर्णभक्तियुतः। अत एवैवकारः। संतापः सिद्धान्तोक्तो द्वितीय-
स्त्वन्वयवभाष्याये यः स तु निगदित्यन्यथम्। प्रायश्चित्तरूपः। 'अतस्तदनुवं तदामोभुव'
इतिश्रुतेः। न स्वास्थ्ये इति स्वास्थ्यं हि बहिर्मुखतासम्पादकम्। अत एव 'दोषा इतौ
न सत्त्वेन तथा भक्तविरातः कियाः स्फुरन्ति वृद्धिदोषेण मूलं तस्य बहिर्दिति' इतिवाक्यम्,
'तपो मे हृदय'मिति वाच्यं च। तदनुभयमिति अतिह्रेशान्तरद्विभाषनं उभयम्। देव-
कृतस्येति नारदकृतसाधस्य। कंसकृतमिति रावकीयं सत्यम्। हेतुवत्त्वमिति हेतुवर्धित-
विशेषपदवत्। 'अत्यन्तु'रिति श्रुतेः 'असत्त्वेन स भवति असङ्गोऽसि वेद ये'दिति श्रुत्याहुः
असदित्यादि। द्वितीयश्रुत्यनुसारिण 'मधिमित्तात्मनः' इत्यसार्थमाहुः स्वतो पुन्यतीति।
प्रथम एवाष्टम इति द्वितीयाष्टमने एवं भवति। एतैस्त्वल्लोकोपगम्यचन्द्रे।

१०-१-६२. नन्दादाया इत्यत्र तस्येति कंसस्य। 'पुत्रादानानुभव' इति वाक्यादाहुः
यदेवेति। एतामिति सुतान्। भोपोहमेति यथा हृत्पञ्चस्य विद्यमतिविकाषनं प्राण-
कुम्भम्। 'अविजितात्मनः' इत्युक्तविशेषणादाहुः अजितान्तरिति। एहृदशक्तिवत्त्ववि-
जितान्तरपदवादित्यर्थः। महतामित्यादि वसुदेवादीनाम्। ननु मयाः प्राणान्य-

प्राज्ञे संयमे यमयेषि च, शरीरसाधनायेषु नित्यकर्मणि चोच्यते" इति विद्यम्। वाक्यमिति एकमेवेति शेषः। देवागमनसिद्धयर्थं पूर्ववाक्ये तत्सुखत्वस्योपायमिति सर्वमेकवाक्यमेव। अत्र पूर्वतत्त्वार्थकत्वादेकं वाक्यं 'साक्षात्' चेद्विभागे सा 'दिलेकनामपलक्षण'दित्यर्थः। एतत्पदात् पूर्वोत्तरयोः श्लोकयोर्विभागे साक्षात्त्वम्।

१०-१-६५. कषेर्विनिर्गम इत्यत्र अनुवादेपीति 'एतत् सर्वं समाचरे कंस आहूय मणिषाः अन्यपाशुपथं स्थापित्वादिक्कामम्'। अतः कंसकृते नादृष्टसितस मन्यथाः प्रत्युत्पादे। अतुक्तान्नादृष्टादोषिष्ठान्दार्थः। पूर्वमिति पूर्वयोच्यते। ननु सत्यं त्यक्तत्वं कृतेनोदितवाच्यं कंस इति चेत्, तत्राहः कषिणोवेति, इतरपोगव्यवच्छेदकैवकारः। निवारितमिति सत्यं राजकीयम्। निवारितं असत्यीकृतम्। मेति 'कषेर्विनिर्गम' इति वाक्यात्। चतुष्टयमिति अयोनचतुःश्लोककं चतुष्टयं निगडनिग्रहादिक्कम्। यदुमिति यादवत्। यदुप तद्वानस्य लुक्। तादर्थ्यं चेति कंसस्य राजत्वाद्भिः। विष्णवं 'स्वयं प्रसीति स्पष्टम्। एवं 'देवक्या गर्भसम्भूति'मिति पाठे व्याख्यानमुक्तम्। यकारात् 'देवक्या गर्भसम्भन्'मिति पाठे भीष्मकुत्रिद्वयं देवक्या गर्भे व्रुष्टे सम्भन्व आचारायेषामनो यस्य सङ्कर्षणस्य तं विष्णोर्गानस्य वेदमतेऽनिरुद्धस्य चर्मसांयं स्वस्य कंसस्य वर्षं प्रत्येव अपि न तु भूमादहरणमात्रम्। यासुदेवस्तु मोक्षमात्रदाता कंसस्य। किञ्च विष्णोरेवं तावतीं मायां दरीकृत्य प्रकटंशसम्। विष्णुं अंशेनाद्रिहृषेर्मिष्णुमात्र-
हृत्कम्, न त्वंशः। 'मत्से'ति सम्भन्वः। 'ब्रह्म'ति उत्तरश्लोके सुखप्रकियापात्।

१०-१-६६. देवकीं यमुदेवं चेत्यत्र विदित्वेति पूर्वानुवादः। ब्रह्मिदिति सम्भन्वः। लुक्। अदभावच्छादतः। एवं ब्रह्मिदिति पूर्वश्लोकान्वयि ध्वनित्वान्पदानाम-
समीक्षाः प्रथमत इति। तदन्तर्गतमिति स्पष्टसुखचक्रमोक्षमोक्षदीनं वसुदेवान्-
वर्तमान्। कलेः प्रत्युपभावाजैकस्य हन्तुरेव दोष इति, 'कतो कर्तव्य लिप्यते' इति। स्वयं
एवेति 'मोक्षेनैवेति शिखेव हरे'ति वक्ष्यमाणत्वात्। 'ब्रह्म'दित्यत्र मित्रभावमिति भावः।
एकवचनाच्च। अजयच्छायां हेतुमाहुः। अष्टमेति। अयमेकयोमेक इत्यपेक्षातुद्धिः। तज्जन्-
त्वमयमहम् इत्यहमन्वसङ्गायाम्। तस्मात्। द्वितीयाद्यन्वयगणनायाम्। अजयच्छाया-
जननैकान्ध्यापानान्वेषेण। सासनया च एवं संदेहवीर्यानां विष्णुसंसर्गदालयः।
यद् वृत्तान्नहनदिति ननु भगवद्देश्यरूपान्नहनदिति किं सामर्थ्यं कंसश्रेते चेच्छुभ।
अग्रजसमापातयौषध्यादितिरोपमानपरिहयपमानलोकात्प्रादुःखादिपुनरिचरका। तथा हि
ज्व पद् धर्मा हताः, ते व्रुष्टे उपयुज्यन्ते। कृष्णे तु 'पुङ्कं मतेः सैरितस्य चावृते'रिति-
वाक्यात्, नित्याः। ते च 'विगदतीचस्तु भोगवृत्तिं विगदधीवे तिरोहिताः, कृष्णे
समायाते उत्तमाः। 'जावस्य हि सुते दुःख'दिति वाक्यं त्वं ते कंस इति ह्यल्लामर्षदा।

कालमेदेति प्रथमवृत्तिकालमेदस्य शरीरस्वीकरणकालमेदस्य वा श्रापकम्। जननमेवेति
एषकारेण जननविषयस्य चोदः। 'जातं जात'मिति यावे को वा पदधर्माणां नित्यानां
जातं जननमहनदिति। न च प्रत्यक्षविरोधः। आचर्यैवदातो न जातपदस्य जनने लक्षणा।
१०-१-६७. मातरमित्यत्र एवेवेति ह्यस्या मन्वेदेत्यर्थः। अन्वरीपादयस्तु कोना-
भावाच्च तथेति भावः। यत्रैव मरणस्यन्देह इति यस्मिन्मोक्षे मरणसंदेहः। निमिषमिह
कारणम्। यच्चविधानमिति 'उद्गाया' इत्यत्र 'जतस्य'मिति पाठे 'उद्गाय' इति संक्षिप्तविशेषणं वा।

१०-१-६८. आत्मानमिहेत्यत्र देयत्वसम्भावनायेति कलिः कंसो नित्य-
कीडास्य इति तथा। यद्वा, यमुदेव स्वभावादिः कंसो स्थापित इति 'पूजयामास तं शौरि'-
रित्यत्र निरूपितम्। तेन देयत्वसम्भावना तथा। तद्विन्ताचरणं भयवतः पदधर्मादिता-
चरणम्। नित्यलीलास्यत्वात्। पार्थिवप्राहेणेति प्रणिष्ठाहेण। पार्थिवप्राहस्तुप्राहकत्वात्।

१०-१-६९. उग्रसेनं चेत्यत्र निरूपितमिति उग्रा सेना यस्येति नामविग्रहात्
निरूपितम्। सर्वसङ्घायेति कंसस्यापि सहायत्वात् सर्वसहायत्वम्। यच्चविधानमिति
यदुभोर्वाप्यमहोदधिप्रभृतीनां, यद्वा यदुर्गेषां लुक्कथने जयोर्विधेयत्वात् 'तेषां तु पदधा-
नाना'मिति वाक्यात्। 'पृथुर्कविः पृथुधमा' इत्यादयः पदधर्मानामि श्रेष्ठा। तेषां दक्षलक्षसहस्र-
महामोक्षपुत्राणां तेषां पदधर्मानां पदधर्मानाम्। न च लक्षणाप्रसङ्गः। काकेर्मनो दधि
रक्षतामित्यत्र तात्पर्येव तात्पर्यात्। व्यञ्जनाशुचेरित्यात्, प्रत्येकं विधायत्। तयाज्ञयेति
उग्रसेनाज्ञया। ते पदधर्माः। तस्येत्युग्रसेनस्य। स्थित इति मातुराग्रसेनयोर्भावेन।
मातुरस्तु श्रुतेन निरासस्यानम्। अत इति श्रुतेनमातुरयोर्विभक्त्याभावेन, तस्येति
श्रुतेनदेवस्य। अध्यायार्थमाहुः एवमिति। तेतुभूत इति भक्तदुःखरूपः हेतुभूतः।
तोषोपलुपः पदधर्मवचः शोभाप्यमायां वक्तुः। पदवालकनयो नाम प्रथमोपध्याय इति।
इति श्रीभागवत इत्यदि भागवतलक्षणं प्रथमस्कन्धसुबोधिनामुक्तम्। महापुराण
इति पुराणं 'समर्थं प्रतिप्रमर्षं वंशो मन्तराण्यपि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षण'-
मित्युक्तम्। महत्वं दक्षलक्षणत्वम्। तस्मिन् महापुराणे। अध्यायः इह कारेण, एरच कर्मणि।
इति कारश्चपुनर्यत्र न व्यभिचरत इति आप्तः, आहृष्टकोपः। वाक्यसरसविषयः। पारस-
हंस्यं संक्षिप्ततापमितीति श्रियां दर्शनात् परमहंसः शुकः, तेनापीता पारमहंसी
'दधीते वदेदे'ति। हिरण्यगर्भस्यैकप्राणयोगीकापामिति संक्षिप्तायामित्यर्थः।
'वायुः शब्दतामापवात' इति प्राचां प्रवादः। सम्प्रतिक्ता संक्षिप्ता ॥१॥

इति श्रीमद्भगवत्पराशरकृतानुबोधिनामिहाशास्त्रीत्या बुधसुबोधिकायां
प्रथमाध्यायव्याख्यानम् ॥

द्वितीयोध्यायः ।

१०-२-० एवमिति पूर्वाध्यायोकप्रकारेण । तथा चाध्याययोर्द्वैततासङ्गतिरुक्ता । भक्तदुःखं विना कृष्णोद्यमाभावात् कृष्णोद्यमः कार्यम् । भगवदात्मिभ्यः । स हृत्स्थेति दिव्यध्यामन्यत्रेति प्रह्लादेपीत्यर्थः । अक्षरक्रायात् । तथा चैवं भक्तवात्सल्यसम्भावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्महत्त्वज्ञापनमित्यर्थः । भगवानुत्तरयति । वसुदेवादीनि आदिना देवीकी । पुरुषोत्तमस्यैव भक्तवत्सल्यत्वं । तज्ज्ञापनावेति महत्त्वज्ञापनावेति । ज्ञापनापनावेति वक्तव्ये सादरः प्रयोगः । सविशेषण इति मायाज्ञापनविशेषेण सह वर्तमानः । एते त्रयोपि पञ्चा मूलश्लोकस्य एव स्फुटं प्रतीयन्त इति त्रयानां समूहश्च एव न तु विकल्पः । तेनाथपेत्यत्र माध्वदीव्यासं हेयः । तथा च पूर्वं हेतुमहत्त्वं ज्ञात्वा तदनन्तरमुक्तमहम्भगवत्पराधीयमिति बोधयितुमिदं गोस्वामिनिर्वाण्डव्यद्वयं प्रयुक्तमिति बोध्यम् । सुबोधिण्याम् । एतदेव स्फुटीकृतं नितुः खलं हेतुरिति । यद्वा 'प्रलम्बवक्त्रे'त्यादिमक्रमज्ञापिगार्यमाहुः । दुःखं हेतुरिति । अयमर्थः । दुःखं कृष्णारम्भने हेतुरुक्तम् । स सन्ध्यापारो निष्पार्थक्यप्रत्ययमादीनां व्यापारस्त्वे हेतुः सन्ध्यापारः उद्यमस्यागमने महादुःखस्य हेतवान्तामर्थे निर्व्यापारत्वेति बोधाय प्रथमाध्यायोक्त- 'प्रलम्बवक्त्रे'त्यादिकथा । प्रलम्बानीनां नित्यलीलास्यक्रोधादिरूपत्वेन कृष्णोपनिषुक्तत्वात् तादात्म्यद्वितेन परम्परया प्रयुग्मांशुद्वारे योमया भक्तदुःखहेतुत्वात् । 'प्रलम्बवक्त्रे'ति प्रथम इति भावः । अत एवाहुः पुनर्निरूप्यत इति । प्रथमाध्याये निरूपणात् पुनरित्युक्तम् । श्रीसाराधनेनेति नित्यलीलासत्त्वाद् भक्तदुःखहेतुतां श्रीधरम् । कृष्णविमर्शहेतुत्वात् । एवं हेतुं निरूप्येति श्लोकाद्यर्थसंयुक्त्वा सर्वेषामित्यादिनोचराध्यायः सर्वेषामित्यादि । सर्वेषां देवानां भगवदवताराज्ञापनायै 'भगवै' ते प्राकृतो हरिर्मुनिः'मित्यादि कंसराज्यमवतारैरभ्यः कृष्ण चाधिक्यबोधकमित्यर्थः । हृतीयायै स्फुटीकृतं नितुः सता स्तुतिरिति । स्तुतिर्ब्रह्मादिकर्तृका तथा पुरुषोत्तमज्ञापिका । अन्येष्वेत्यादि स्तुत्यादिकं न कृतं स्यात् । उदां एतद्भगवान्ने पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इति कथं निर्विण् (ज्ञातं) भवेत् । सप्तविधिविशेषेण देवस्य कंसस्यापि तथाविधं ज्ञानम् । 'अवतारो हरेर्गोविन्दस्य भगवा स्वयं ज्ञेयः वरादनुके-
ष्येवं हि स्तुतिः पूर्णं तु सर्वम्' इति हृतीयसकामिपन्यवत्त्वात्वात् स्तुतिः ।

१०-२-१ विरोधमिति उपपन्नोत्सुकानां भयाविधानां च विरोधः । उक्तानां निरोधकम् । व्यापूरयदिति मनुष्य इत्यर्थः । पूर्वार्थोचाराध्यायमिश्रमाहुः यथा प्रलम्ब इति । सुष्टिकोपीति प्रलम्बद्वयः उपराधेयं प्रथमनिर्दिष्ट इत्यर्थः । प्रलम्बशब्देनो-
पक्रमः सङ्कर्षणक्रायायै सङ्कर्षणः प्रलम्बश्च इति । उद्यमोऽध्यायायः ।

१०-२-२, अन्येष्वेत्यत्र जरासन्ध्यापद इति आदिना यवनादयः गुतानिति हृष्यामालादिदेवैर्गुताम् । प्रलम्बादयो नित्यलीलासत्त्वादधिकज्ञाना इति बाधन्ते । सुते इति अस्तिः प्राप्तिश्च । अन्धतरेणेति महाध्यायप्रयोगाद् द्वयोर्निर्धार उतरत्वं बहूनां निर्धारयेति । आशय इति माधवः संभव आशयो यस्य । भयतीति भयः एतत् ।

१०-२-३, ते पीडिता इत्यत्र मीरसुक्तदेशानिति तैर्मुक्तं ये तान् देशान् । मीरसम्बद्धदेशान् । 'नितर'मित्यस्यार्थमाहुः गुप्ततपेत्यादि । धनस्मान्न इति 'आत्मायै' सकलं स्वयं'दित्यावयोक्तो धर्म आत्मन्यन्तःकरणे येषां ते । तत्रैव देशान्तर एव । आत्मनाम्न स्थिताः ।

१०-२-४, एके तमित्यत्र एवेति परीत्यस्यार्थः । अमरादय इति आदिना गुनाम-
न्यद्रोपादयः कंसप्रातरः । तं संवेष्ट्येति कृषिर्वात्तव इति भावः । माये क्तो व्यप्य
अनुः समीपेयं सम्यक् समीपे क्रोधादुत्पादकं वेष्टनं कृत्वा । वेष्ट वेष्टने । भा० आ० से०
एतत्स्यार्थः । सेवकात्वेनेति सेवर्न समीपे कर्तारि प्युत् । संवेष्ट्य स्थिताः, संवेष्टनकारः ।
संवेष्ट्यल्ल वेष्टनं कृत्वेत्यत्र करणं प्रकृतिः पुनःकरणं प्रत्ययार्थः । करणं कृतिः, कृति-
मत् कर्तृत्वात् । कृतिप्रत्ययं च कृतिरेव । सा स्थायै कर्तारमाधिपतिः तथा च संवेष्टन-
कारणकृत्याश्रयाः संवेष्ट्येत्यस्यार्थः स्थिता इत्यत्र 'मात्स्यार्थं कर्मके'ति श्लेषेण कर्तारि क्तः ।
संवेष्ट्य तिष्ठन्तीति स्थिताः । अनुकल्पानां रोपे तिष्ठन्तीति कल्पानाः करोतिना चित्तवत्त्व
बहुषु स्थलेष्वभावात् । नोत्पन्नत इत्यस्य नोत्पत्तमर्दीति भगवत्प्राप्ति विग्रहदर्शनात् । न च
रोपे तिष्ठन्तीति प्रयोगाभावात् । धनोः फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेन फलस्य
जातिरूपकर्तृनिहातात् । तत्सेवकात्वेनेति तत्सेवकात्वेन स्थिता इति प्राप्तम् । गोविण इति
प्रधानफलस्येयं ते गोविणः । परित इति भीतत्वात् सर्वतः । हतेषु षट्स्वित्यत्र
देवक्या चन्दनावधोति दिव्यध्या स्फुटम् । तथा भविष्यतीति श्लोकविषयेनो
मविष्यति । तथेति हर्षोक्तविषयेनो भूयम् । चरित्रमिति सङ्कर्षणमर्थमनादि । अग्र
इति 'ततो जयन्महल'मिति श्लोके । आसुरहृन्मनमिति षट्पुत्रासुरहृन्मनम् । 'तेषां हिरण्य-
कशिपुपुत्रत्वेनसुरत्वा'दिति पुरुषोत्तमाः केसे । सुबोधिण्याम् । पितृनाम्नेति राजधर्म-
त्वात् 'पितृनाम्ना तु ह्युत्पल'मितिवाच्यम् । ह्युत्पलत्वायै पितृनाम्ना निर्देशः । अन्येषामिति
जातीनाम् । यदनां वा 'ज्ञातयो वसुधुदो ये च कंसमनुजान्' इत्युक्तानां दवाभ्याम् ।
अस्तिमान्य इति मणिन्या दवापचलत्वात् अन्येभ्यो मान्येभ्योतिमान्यः ।

१०-२-५, बुद्धेति अजनयद्वा इति । राजस्रमबुद्ध्या इति । श्रीकृष्णो वक्ति
बुद्धेति । बुद्धिमानर्षं पदार्थान् आनातीत्यादिप्रदीत्या कंसबुद्धौ पदार्थान् इत्यन्त्यत्वेनोक्ताम् ।
प्रतिगोप्यमाधयोः सामानाधिकरण्यात् धर्मस्थानभूतो व्यापकधर्मो गतो नृपदमाभ्या

दर्शनाविषयः धर्मस्थानभूतः अनेपविशेषशून्यः अक्षरः शुब्दात्मा। परमावधिरिति आनन्दमीमांशोक्तोक्तैर्वापि परमावधिः। शुब्दार्थबोधित्यसम्बद्धयोर्लक्ष्यमाहुः पुरुषोत्तमस्थितिः। तत इति शुब्दात्मकादश्वरात्। महान्, 'उचमः पुरुषस्तन्य' इतिवाप्याह। कालात्मकमिति काल उपदेशे, काल आत्मा देहो यस्मात्। पर्याय इति निमित्तः। 'पर्यायस्तु प्रकारे स्वात्, निमित्तपत्तरे क्रमे' इति विषयः। स चाधेति टिप्पण्यां स्फुटम्। एषेति अक्षरयोग्यवज्जेदक एवकारः। परं तादृशीति आनन्दमी। वक्ष्यत इति 'सा देवकी-तिवाक्ये'। अत्येति अक्षरम्। प्रभुसत्प्रभ एवेति न तु विरहे। विप्रलम्भस्य विरहेभ्यां प्रबालोपालम्भादिशब्दमात्रात्मकत्वात्। गणितानन्दप्राकृत्यकरणमेव। तथेति अर्थप्रकटितानन्द इत्यर्थः। सुबोधिण्या, प्रभावस्थेति सर्वत्रलक्ष्य स्वस्वार्थां सन्देहो मालीति प्रमास्य देवस्याऽऽदर्शमाह।

१०-२-६. भगवानित्यत्र एवं सतीति तन्ममस्य शुब्दस्य दर्शयोकविवर्धनत्वेन भूमादहस्यावश्यकत्वे सति, अर्थात्मा भगवानपीत्यन्वयः। ईशानमोहद्वारातिरिक्तमायायाः श्रुतिविरुद्धत्वात् उद्गर्हणं विना क्षरीरमात्रस्याप्यमायायुते राजन् परस्मानुभवस्थानः न पददार्थसम्बन्धः स्वान्द्रपुरिशाशरेतिवाक्ये सिद्धान्ते मायानावेत्यस्य देहस्य सम्बन्धमात्रोक्तैर्न यत्र मायेत्यनेन प्रकटते यत्र दश इत्यनेन च तत्र मायाबालादुभयसमाधानार्थं कृतात्वेन मायाविषयत्वात् उद्गदगप्रकारमाहुः भक्तेष्विति। दयारत्नेन माया भक्तेष्विति तत्र स्थापिता। अपरतयाप्यातिरिक्तधर्मोत्तमं तत्र तत्र निरतत्वात्। 'प्रत्येकपिताया भुव' इति तृतीयस्कन्धे स्पष्टम्। भक्तनिष्ठा माया भुवस्या वैकुण्ठे गृहीता। 'यदा यदा हि धर्मक्षेति-वाक्यात्। 'स्वस्थान्तरूपवित्तैः स्वस्वैरन्वयमानेष्वनुकम्पितवार्तेतिवाक्यात्। अयमायाश्रयस्तिर्न श्लाशी'दिति श्रुतेः। एवं दयारपरीतो भगवान्। देहादयार्थमितिमायार्था। शीघ्रमिति कृपाविष्टः साधनमिति तथा। चक्षुर्गौश्वर्येति पदगुणदानार्थमैश्वर्यम्। तेन सम्प्रपन्नमिदं सम्पन्न इत्यत आहुः प्रवर्पराय इति। पूर्वेषां कीर्तिमदादीनां माणये कृते प्रतीकारो वदन्तुः कंसस्य वचं कृत्वा 'मन् ताने'तिसम्पदोवनपूर्वकतत्पान्यनुत्तवा 'मोहिताद्वयमारोप्य पत्न्यवस्थापयामु' इति श्लोकोक्तपुत्रपरिपन्नादिजननं कर्तुं योगमायां समादिशदित्यन्वयः स्पष्ट इति जन्मना स्पष्टे कृते। प्रतीकारो न भविष्यतीति परमानन्दप्राकृत्याभावे सर्वैः समित्प्रेरमावदितिमात्रः या जगत्कारणेति द्वितीयस्कन्धवचनाप्यायसुबोधिण्या स्पष्टमिदम्। दयात्वेन चिच्छक्तिः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं श्रेष्ठं' इति सूर्यलक्षणे निविष्टा नमः। तस्य चिद्रूपस्य माया सा या म्यामोहिता मिश्रा। सर्वशस्य कियारूपा शक्तिः। आनन्दस्य अमलत्वात्प्राप्तेति यथावत् आनन्दशक्तिः अमलत्वात्प्राप्ता योगमाया। तेनात्मस्थानन्दस्याविशेष इत्युक्तम्। आनन्द उपाधिर्जननेऽनस्य। योगमायेति तेन सुखिर योग

इत्यस्य रूपं योग इति। दुःखपरिज्ञानार्थमिति दुःखपरिज्ञानस्यमानवर्गतम्। अयं चिद्विधेति मयेन कथिद् भगवन्माययां सततत्र कारणभयत्तया प्रकैः सह निगूहमायकार्यं कर्तुं श्रानं विषयमस्य। विद्यारत्नपदादश्यामिन्नरूपेण वा विषयमयज्ञानम्। 'अक्षरात् विविध-लोभ्यमायाः प्रजायन्त' इति। 'यथाशेः शुद्धा' इति शुण्डकोपनिषदः। सर्वं न भवतीति आनन्दलीलायां न गवतीति। कश्चित् पुस्तके केवलमिच्छल्येव सर्वं भवतीति पाठः। अर्थस्तु स एव। सर्वमित्यल्लेख्यारूपादकारणकमित्यल्लेख्यम्। अत्र साक्षादुचिरिति मेदः। 'निजनामाना'मित्यत्र निजपदादिख्या श्रुत्युक्तेश्चानादयश्चारात्मोक्तमालम्ब्य-रूपेण न लक्ष्यशक्त्या भगवद्भाषारे इत्यर्थः। योगमायेति आनन्दशक्त्यादेशः।

१०-२-७. गच्छ देवीत्यत्र आज्ञामेवाहेति शुक्तिर्निर्देशमेवाहेत्यर्थः। 'तन्निर्देशं भगवते'तिवक्ष्यमायवाक्यात्। आज्ञा उत्कर्षं सन्देहः सनिर्देश इति। 'गर्भ' इति श्लोको-कामोद्योग्य 'याह'मित्येकोपाश्रयान्दविस्तरमिति टिप्पण्यां विज्ञातत्वाद्वाहमेवेत्येवकारः। 'मये अर्थ'मिति तु तत्रैव वक्ष्यते। अत्र प्रथमश्लोकः वरपरीक्षो हेयः। तथा च श्लोको नमिति श्लोकः भगवत्कृतमाज्ञामेवादेश्यर्थः। तत्र मतेति द्वितीयचरणस्य तात्पर्यार्थः सामान्यत उक्तः। इममर्थमेवेति विशदविषयानि तदर्थमाहेत्यादिना। दैत्यापेक्षादिति 'शत्रुग्रम मयोः पुनं लयनं नाम राक्षसं हत्वा मयुधेन चक्रे मयुरा नाम वै पुनः'मिति नवम-स्कन्धाख्यानपादेवाह। अत एव कंसैः कालनेमिः। गोकुलमेवेति गोपमोहिनीत्य-तपलकुलमिति विशेषणम्। अयं गोकुलमितिमात्रः। अयं यन्त्र गोस्त्रानमिति संहितैवकारः। सम्बोधयतीति 'देवी'तिदेन। व्रजतीति व्रज इति स्थूलस्याहुः जह्ममत्वमिति। व्रज गवौ। गोकुलाष्टके 'श्रीमद्गोहोदजीवायस्य'श्रुत्या देहत्वात् तेन मच्छानां वैकुण्ठेऽव्यवस्थाया माशदेहात्। आधिदेविकवैकुण्ठस्य गोपमोकुलस्य वा जातित्वेन तत्र भगवत्प्रेम्भवात् जन-पदाकाङ्क्षी प्रकैः। अत इति उक्तयथावज्जेदकम्। स्थावरादिति टिप्पण्यां स्पष्टम्। स्तब्ध एवेति व्रजो भगवत्परीक्षत्वात् स्तब्धः स्थित्वादिशब्द इव। तथेति उत्कर्षेण वर्तत इति। सुबोधिण्यां, तत्रेति गोकुले। सुप्रथेति मायाकार्यमोहादर्थः। गोपा गोप्यश्च गोपा इति 'प्रमा' शब्दे 'त्यनुत्तमानात्' सम्यक्योगः। पक्षराद् भगवदेतत्वेन गोकुलाष्टकात्, पक्षारेण गोपा वा। इन्द्रोक्तपात् पक्षारेणैकेन चाराध्यात्। गोपमोपीमिः स्वदेहत्वेन गोमिथालकुलमित्यर्थः। लौकिकी भाषा। ते उभय इति पुंस्त्वाद् गोमिरित्यव्याप्येक-देशः। मानस्य मानस्य ह्याः मानः देवोमिरिति। उभवे। गोमोपाः। शोभेति यथा पदो वटत्वेन शोभते। सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति वाक्पदीत्याह। व्रजे नान्या जातिः। वैकुण्ठो गोकुल इति पर्यायवन्द्यः। जीवस्तिरे देहो न शोभत इति वटत्वादिनिरव पदादीनां शोभेति वैरेत्येवकारः। पूर्वोक्तः। तदनुगुण एवेति गोप-

मोषीयवाहुमुपाः । यन्मानसं पानार्थं शुष्कान्तरायां तथा मधुमां सलमुपवेजनायं
चित्त्वम् । 'मोषा मोष्य नः कृ'मिति कृष्णं प्रति सुरश्रुतिपात्रपादेयकारः । तेषामिति
तत्रत्यामात् । अत इति श्रम्यतातन्त्रेदकमस्तु शुष्पनां तत्र स्थितत्वात् तददर्शनादेव
सुखं स्वास्थं तत्र भविष्यतीति विरुप्तिमित्यर्थः । अनेनेति नन्दस्य राजविरोधि-
सङ्गाहकत्वेत्यर्थः । 'उत्पन्नं तु गच्छन् सोदरोपि विप्रश्रुती'तिवाच्यत्वात् । 'आरतं नन्द-
मागत'मिति पञ्चमाध्यायीयवाच्यत्वात् । पश्यदेवपुत्रो नन्द इति नयमस्फुटये । नयं न
मोषीतम् । विशेषणस्य 'आरत'मित्यस्य व्यावर्तकत्वात् । मनु 'नयमि'त्यत्र सार्धनमिरिति-
वक्तुम् प्रतिज्ञादानिरूपनिग्रहसामिति चेत् तत्राहुः अत्र पादद्वयमिति । अत्रेति श्लोके,
नवश्लोकीत्वात् । 'पादद्वयमिति नवतन्त्राणोपिबुद्धम् । किमिति रोहिणी किमिति
तिष्ठतीत्याकाङ्क्षानिर्मुक्तिर्यथा भवति तथा । निरूपयैषैश्वर्यः । अन्या सत्तन्त्रीति रोहिण्यपि
तिष्ठतीति किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षानिर्मुक्तिः । आकाङ्क्षां वा, आशं प्राप्तिकहर्कं, तत्र
आकाङ्क्षानिर्मुक्तिः ।

१०-२-८. अन्याख्येन युक्तस्थानेनपि युगेषु समेनेषु । 'युगं रश्मिगणयो'-
रिति विश्वः । स्थितिरिति वसन्ति स्थिति कृन्विनः । ततः किमिति वासकदनसाक्षाद्गत्याः
रिति प्रयोजनम् । अतः प्रयोजनकनमादेतोः प्रयोजनमाहेत्यर्थः । इतरगा मिति इतरां
पद्ममार्गां जरायी स्थितिरस्य त्यागाद्येनर्त्तमिति अदरे निरूपयत्या स्थितिरितिवैलक्षण्य-
योधनायं विकृतजटारपदग्रहणम् । एवं विकृतत्वं, आपत्तेन जन्तुरिति जटारः । 'जने रसु
चे'तिशृङ्खलान्तस्य नकासा'कोलस्य'तिशृङ्खल द्वायेः अर्धप्रत्ययेति मकृतिविकृति-
रिति । यद्वा जटार इतरगावैलक्षण्यार्थं तदित्यप्यमिल्यर्थः । प्रसिद्धमिति घामत्वेन
प्रसिद्धिविषयम् । घाम तेजः सार्धं वेलायतेनाहुः भगवत्तेज इति । स्थानभूतमिति
शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धात् नाग आशयः ।

१०-२-९. अधाहमिल्यत्र तद्गीति यद्नां भयमञ्जवं वैकृष्टस्थितौ सत्यमेव कंस-
कृतस्य मयस्य यद्नामीश्वरसम्बन्धित्वज्ञानेनाभावाद् भवति न तु यदुपु मातुर्वी तनु-
माश्रितस्य सम्बन्धित्वज्ञानेः स्थितौ को दोष इत्यर्थः । यद्वा स्थितौ रोहिण्या मोक्षले
स्थितौ । कंसभयेति अष्टमार्गस्य कंसाद् भयम् । 'अन्याथे'त्यनान्येषां चेतिप्रश्नोत्ते
'रोहिणीयदुदेवसो'ति पादद्वयमधिकम् । को दोष इति पादद्वयमधिकमित्यत्र को दोषः ।
'अन्याथे'त्यत्र भेदप्रतिपत्तिनिरूपणार्थमपि न पादद्वयपदेति पादद्वयमधिकं को दोष
इत्यर्थः । तत्राह तादृशविषये वागतीतपुरुषोचमाविर्भावं सतेषांयामह । अपमिव्यादि
माया लोभमायानन्दप्रकृतिः सत्यं द्वापरीत इति कृपात्वेन मायेन्द्रियाणि अतो द्वापरीतो

योनिन्दः । संसादुर्गं नदिरुषिपतां सेवया स्थिरप्राज्ञाया भगवत्प्रेमया दैत्यस्यानापयः
संसारसङ्ख्यः सन्निर्दयमभक्तिमोघविर्तनायं तदाधिर्भावसाधनस्त्वक्तवात् । प्रयापयणात् ।
तदुक्तं भक्तिमार्गं इत्यादिना । एषकारेणाश्वरयोगमयवच्छेदः 'य एवास्ति स सन् यथे',
'हृकोपसुख्यपदेज्ञात्', 'सुखानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः मशान्तात्मा
कोटिभ्यपि महामुने' इति वाच्यत्वात् । अक्षरात्मकं जगत् सेवकम् । यद्नां निजेति यादव-
त्वेन यादवोपस्थितौ 'यदुत्त संसादुर्ग'मित्याहुःपुत्रानां सन्निवेशो द्वेषः । निजनायकस्या-
वान्तरभेदोपपत्तिर्यथा । स चेति पुरुषोचमस्य चतुर्दशत्वात् पुरुषोचममेत्यर्थः । समा-
यास्थनीति सम्प्रत्यक्षं वेदोक्तप्रकारेण द्वापरीत एवापरास्थितौ योऽनुभवात् वेदान्तकाः
'आत्ममायायुत' इतिवाच्ये अनुभवात्मन इत्यस्य प्रकृतजीवपरत्वात् तथैव भगवतो देह-
परिग्रहे आत्ममायेन्द्रियाणीति पश्येदनुभवदस्य सत्यज्ञानान्नानन्दपरत्वेपि बाधकमाभावात् ।
कारणमुपाः कार्यमुपानामनन्त इति । 'भगवानपी'तिश्लोके ज्ञानशक्तिद्वारा पुरुषोचमाधिर्भा-
वार्थहृक्तम् । अत्र कर्मद्वारा पुरुषोचमाधिर्भावाय प्रमुद्राविर्भावं सङ्गातात्पर्यावैक्यत्वे ।
नकारार्थकर्मणा पुरुषोचमाधिर्भावः । 'कर्मणा आपते जन्तुः कर्मणैव प्रकीर्यते' इति 'कर्मैव
युक्तीधर' इति चोक्तेः । 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तौ सन्निवेशे परस्मिन्' इति भाष्यात् । यद्वा ।
'भगवानपी'त्यत्र कर्मद्वारा पुरुषोचमाधिर्भावः । 'अथाह'मित्यत्र अद्वैतारेण पुरुषविषयसोप-
स्थितेः पुरुषविषयज्ञानोक्तज्ञानशक्तिद्वारा पुरुषोचमाधिर्भावावैक्यम् । तदा समापतीत्यत्र
सम्प्रत्यक्षं वेदान्तोक्तप्रकारेणैवार्थः द्वेषः । तदनन्तरमिति रोहिण्युद्भवविशेषानन्तरम् ।
अत्र श्रीप्रसिद्धि क्रियाविशेषोपेनानन्तर्यं शीघ्रत्वयोधनेन व्यवहितानन्तर्यनिवारणा'दावि-
वेशांशभागेने'तिश्लोकेषुमुपोधिण्याकापशब्दायसङ्गहात् । तत्रैव स्फुटित्यति । तादृशानन्तर-
मथापशब्दाय इत्युक्तम् । भिन्नानेनेति चतुर्विधकार्याचरणकृते यः स्वरूपमूहविभाग-
लेनेत्यर्थः । एषेति 'तस्य भाता न माता पिता न पिते'तिश्रुतेरवैक्यकारः । प्रमुद्रस्तु कर्म-
प्रधान इति भावादिकं सम्भवत्यर्थः । सङ्गर्षणाधिर्भाव इति निबन्धे । सङ्गातात्पर्यायं
प्रमुद्राविर्भाव इत्युक्तम् । 'न माते'त्यस्य मेधावीति नियन्त्रावयम् । एकरसत्वाद् वैकृष्टस्यस्य
तस्मात्तान्तो हेकरसत्वमङ्गमाशङ्क्यानुकरणार्थमाङ्गमाहुः । अथाहमिति । तथाहमपीति
तथा अहमेकरसोऽप्यनुकरणार्थेन भविष्यामीत्यर्थः । 'अनुकृतेलस्य वै'ति व्यासश्रुत्यात् । न
तत्रहमिति यदुक्तम् पुत्रो भविष्यति च । अस्मिनेति 'सं यथोदाया'मित्यश्विमाहात्म्ये ।
आज्ञासम्पत्त्यात्पि सर्वगातैव । नयपानादिकमध्यवात्यर्थं भक्तिरितिज्ञात् । तस्या इत्यादि
ज्ञानन्दशक्तिभूतया योयमायायाः । तेनेव वैकृटे तिष्ठति । कृपात्वेन मायेन्द्रियरूपापि ।
योनिन्दत्वोपयोगिनी । योदिह्य तमोकरुप 'न यत्र माये'त्यनेन 'यन्तरे'ति यत्र रससमलोयः ।

सर्वं च मिश्रं मिलनेन द्वितीयस्कन्धनवभाष्याये निषिध्यते। आश्वापयतीति तावत् करोति तामाज्ञापयति। भविष्यस्तीत्याज्ञावेतिशेषः। स्कन्धेत्यादि वटये मासेऽप्यस्केनेन स्कन्धमिति लोकः। मोहेति मोहमिश्रोदसदञ्जननार्थम्। योगमायाया निलकीडास्त्वनेन तमोमोहाभावात्। मारणापरिमिति अवस्तुत्येन श्लिष्टकर्मत्वाभावात्।

१०-२-१०. अर्चिष्यन्तीत्यत्र उटपायत इति 'मन्दपत्न्यां भविष्यती' लघोत्पादनार्थकमन्तेः प्रयोगात्। 'पते' मयती'त्यनेन। तस्या इति योगमायायाः। तत् उटपादनं अनिष्टं भगवदेकस्वरूपात्। 'सकृदेव प्रपन्नो यत्सवासीति च यो वेदेत् अयं सर्वभूतेभ्यो ददान्येवम्' इति अयं कल्म्। भगवतोऽभिहितः। न हि शरमात्ता आवर्तन्ती इति नाभः। 'जया इ प्राजापत्या' इति बृहदारण्यकादाहः देवांशा इत्यादि। काम्या इति उक्तकामनासु पुन्यं स्यामित्यादिरूपासिन्ध्यासु योग्या विषया इति काम्याः पुत्रादयः सोपायाः उपाया अप्रनादयस्तेः सद् वर्तमानाः। विषयाः। वरा इति अनुपाया विषयाः। यथा हिरण्यकशिपोर्नरः। स्त्रिया इति स्वरूपभूतायाः वरदानार्थं वक्ष्यमाणमयैः प्रकटयाः साक्षात्स्नापनादिरूपा सेवा दत्ताः। अपिचन्द्राद् मनुष्याणि च बापिका वाममार्गवद् विकारस्त्वमेव सेव्यसेवकभावविधातिकेति हेतोस्तादस्याभिहित्यर्थं दूरेषासावर्कं भूषादिसाधनार्थं निर्दिष्टमित्यर्थः। सौपरित्तित स्रक्काशत्वाच्चेतिप्रमानन्दप्रकृता जगत्स्वरूपे प्रकाशयुक्ता। दीपायेता तु मतिमायामितिनामः। वानमिति स्रक्चत्तं सर्वरूपस्त्वस्तोत्पादनं दानम्। न तु दित्तनम्। अत एव पुत्रपञ्चदशानन्दरं हिवने भद्रकाली उच्यते। 'पशुना रुद्रं यजत' इत्यादित्यले वयं रुद्राय ददातीत्यन्वयेच। 'छागस्य वर्षा मेदो जुहुवी'त्यादित्यले होमो दानमेव। दु दानानवयोरिति धातुगठम्। पूर्वं काम्या-सौमामिति पूर्वं 'सर्वकाममेवरी'मितिपते। आदिना वरः। तराहृत्य च कामशब्दाद् परस्य वारस्य वर्णस्य लोचनञ्जान्। यतः काम इत्या न तु पुत्रादयः लक्षणाप्रसङ्गात्।

१०-२-११. नामधेयानीत्यत्र मन्त्ररूपाणीति सति गुणमापये। गुणमापय-रूपाणि। मयैः रूपन्ते व्यवहित्यन्ते तानि मन्त्ररूपाणि। वर्तमानसामीप्य इति नवि-ष्यत्काले। करिष्यन्तीत्यर्थः। भविष्यत्काले वर्तमानसम्। अपिष्ठानानीति प्रतिपा-रूपाणि। पूर्ववदिति देवांशा देव्यांशाव निवारिताः 'मनुष्या' इत्येव। सर्वत्रेतिशब्द इति इति। प्रसिद्धे। इति प्रकारेण हेतो मन्त्रादादिदशानि पितृ विश्वं, आदिपदाभिः प्रसिद्धिः। तथा च दुर्गतिनामधेयं करिष्यन्तीत्यत्र। 'दुर्गा' देवीं शरणमर्हं प्रपद्ये इति मन्त्रादीन्-देशान्यां इतरगन्धर्वदेवेन दुर्गायाः प्रसिद्ध्या नामधेयम्। करिष्यन्ति। ताभ्यां दुर्गा-साभिष्यमचिह्ननेतिशब्दः प्रसिद्धिवाचकः साभिष्यतात्पर्यकः। इति स्वरूपे साभिष्ये विवशनेपये म' इति विचारः। सामे देवाऽप्ये, एवमन्यत्र।

१०-२-१२. कुशुदेत्यत्र कन्धकेति अभिकायाः पूर्वं व्याख्यानं भूदेशमवापि-ष्ठानलान्ध्याकृपानप्रायपठान्। प्रसिद्धानीति अवमयैः। आनन्दशक्तियोगमायाया नामानि। कृष्णा नारायणी माचवी भद्रकाली योगमायाया एव नामानि। देवः सुवेपथे रात्री'सुक्ता देवी भद्रारिकावां येति विश्वः। अत्र 'गच्छ देवी'त्यत्र देवीपदं शार्या, ईश्वरस्य सम्भाषिकात्वात्। सामन्दशक्तिर्ज्ञानस्वरूपभूता योगमाया। कुमुदा मूलदेवी-नाम सती वायुमायानाम 'अत एव प्राण' इति वैषासयत्वात्। कन्धकता मूलदेवीनाम सती नन्दगोकुलशीला नाम। शारदा तथा सती हिरण्यमर्गमायानाम। परिशेषात्। माया तथा सती(कन्ध-शङ्कराचार्येणा)द्वावरायामायानाम। दुर्गा चण्डिकात्मिका-ईशानी च तथा सत्यः रुद्रस्य मायानामनि। विजयावैष्णव्यी तथा सत्यी विष्णुमाया-नामनी। विजयालूनस्य नवचरात्वात्। तथा भद्रकाली। सुभद्रा। मद्रा काली मद्रकाली। सत्य-नामैत्यनेन अत्र कृष्णा तथा सती कृष्णतुषैरमायानाम। नारायणी नारायण-मायानाम। माचवी माचवमायानाम। एतानि नामानि साभिष्यार्थं मन्त्ररूपाणि। मत्रि गुणमापये। न्युत्पत्तिमिनीमानि गुणमापणरूपमन्त्राः। अयं मन्त्रदेशी। साभिष्याधिरिक-कले यत्राभियुक्तानां मन्त्र इति समालोकात् मन्त्रः। अलन्तकान्तोचमपुरुषान्ता मा मन्त्राः। अत्र कृष्णायाः मन्त्रदेशी भुवि उटपास्ताचली। लोकांलोकान्तिस्तरं च। अत्र मन्त्रलक्ष्यं वेदत्वम्। 'मन्त्रनामधेयवेदनामधेय'मिति पूर्वमीवांस्यामात्। 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद' इति छान्दोग्यश्रुतेः। पुराणानामपि वेदत्वम्। तत्र मन्त्रत्वं 'कामतर्वा यजुर्वेदा सामलोमो-र्मिमांलिनी'त्याहुत्वात्। 'गुरुर्गन्त्राहुमितिहिंजस्कन्धसमाश्रिता, ताज्ञोप्राज्ञाद्विजा औपप्राज्ञाहुत-पदकम्। समन्त्राद्विजा हृत्कन्धकल्पितवसन्ति'वेति। वसुपुत्रेण मातीचिसर्गे यमुनामादात्म्ये स्फुटम्। नारायणी 'नारायणसतो गुणै'रितिवाक्यत्वात् पुराविषयज्ञानोक्तकुरुषुविचे निविष्टा। नारायणमन्त्रदेशी। मसिद्धौ। माचवीत्यत्र पुण्यगलक्षणलीट्। अत्रात्रमन्त्रदेशी। भद्रकालीत्यत्र मन्त्रः 'कालयागनि महाभारते महायोगिन्ध्यावीश्वरि नन्दगोकुलसुर्वे देवि पति मे कुरु ते नम' इति। देशोचनी। कुमुदा कौ मोदते। केनैरि किर,टाप्। वायुमाया। जौमोदिकी यदा वायुमेषम्। अन्तरिक्षदेशः। 'पापवः स्त्रीपापवः स्त्रीमित्रः। उचम-पुष्पान्तत्वात् उपायो मन्त्रस्यान कन्धकेत्यत्र 'कन्धकमारि पीमही'तिमन्त्रः। मायुरो देशम् शारदेत्यत्र शारदस्य स्त्रीत्वमित्यनेषाम् टाप्। शरदोर्ष शारदः शरदस्तुसम्पत्तिमन्त्रः प्रजापतिम् 'नवस्तरो वै प्रजापति'रितिश्रुतेः। 'शारदः पीयूषदे स्नात् शालीने प्रतिभे वने वर्षेयं जल-पिण्ड्या'मिति विश्वः मन्त्रः भद्रकल्प्याः मद्रा काली भद्रकालीतिप्रयोगवयात्। देशः उत्तरः। प्रायेत्यत्र मन्त्र उक्तेषु कथितः। देश उत्तरः। दुर्गेत्यत्र 'दुर्गा देवीं शरणमर्हं प्रपद्ये' इति मन्त्रः

उषमपुरुषान्तत्वात् । देशः काशी । दुःखेन गम्यते ज्ञापयेश्वात् । 'सुदुरोरधिकार्ये' इति कः । दुःखेन दुर्यया नीचते, गच्छते । आतोनुपसर्गः कः । 'दुर्गं कोटे दुर्गमेव दुर्गमां तु नीलिकोमयो' इति हेमचन्द्रः । दुर्गा उमा सती कोपे तस्याः स्वरूपं ज्ञातमिति । चण्डिकेत्यत्र चण्डि कोपे । ण्वल् । टाए पचायचि, बाह्यादिभ्यश्चेति ङीए । 'चण्डौ काल्यायनी देव्या'मिति कोशात् । 'काल्यायनी महाभावे'ति भयः । कामरुद्धेयः अस्मिकेत्यत्र अवैवाभियक्षा । जचि शब्दे । आ०शा०से० अम्भते इत्यम्बा । पचायच, टाए । 'अभिका पार्वती मानोर्ध्वराष्ट्रस्य मातरि' । भयः पावत्याः । शिवस्तुतिः पूर्वतल्येषु पार्वती । तल्लेदमित्यत्र । 'पर्वते राध्यास'मिति संदितायाः । देशोभ्यिकासनम् । ईश्वरीत्यत्र ईशस्य स्त्री । इन्द्रकपेति ङीषाजुकी । 'जने त्वामीर्षं विधत्से'ति परशिवस्य स्तुतिर्मन्त्रः । स्तुतौ ईशपदात् । देशो वैकुण्ठः । 'ज्ञानेन भक्ते'त्यर्थमुच्यते । भक्ता शिवः । विजयैत्यत्र जयतीति अयः, विजयेन जयो विजयो विष्णु-क्षीणविविधार्थां टाप् । भयः उत्तल्लेदो । द्यः उत्तल्लः । वैष्णवीत्यत्र विष्णोरिषं वेष्णवी । तस्मैदमित्यत्र । कुडापुरे भयः । देशः कुडापुरम् । विजयोर्लुप्तः तस्य विजया । भयदेशो द्रष्टव्यो । सुभद्रेत्यत्र भयः 'यया तुल्यस्यसि जगन्नि नाथ कस्यःसरोजाअयया स्वधन्या तां मङ्गरुषां जगदाश्रयां ते देवारिषि पादुभ्यां नलोमी'ति स्कन्दपुराणे पुरुषोत्तम-श्वेनमाहात्म्ये । उत्तल्लेदः पुनरोच्यतेऽत्र । मङ्गरुषा अपर्यं भयः । अयत्यकात्यायि ।

१०-१-१३. गर्भसङ्कर्षणायिलत्र तस्या इति योगमायायाः । प्रमाणमिति ऐतिर्वा प्रमाणम् । यद्वा महान्तः प्रादुः महतामन्तःकरणं प्रमाणम् । ज्ञानातीत्यर्थे चतस्र इति । एवेति अनवतारदशायोगमप्यब्जेदक एवकारः । सोऽप्यज्जेति अत्र शेषे सङ्कर्षणः । अफि-
खन्दाह् वासुदेवायावधिः । 'वासुदेवकलानन्त' इति श्लोके मासुदेवायावधिश्लोके । देवर्ष्यां स्थितिकाले वासुदेवांशमात्रेण विपिकन्यूहप्रकरणम् । लोकगवधारकाले 'वासुदेव-
कलानन्त' इति श्लोकद्वयम् । अत्र एव बलहतायां योऽहः । मोक्षस्य वासुदेवकार्यत्वात् । चदन्तीति शास्त्राभावेन लोकदहं नाम बहन् । लोकस्मेति । 'लोकस्मणा'दित्यस्य विग्रहः । रामचन्द्रविग्रहमाहुः रमयतीति । रञ्जयतीति रावेति रामचन्द्र मनुप्रसङ्गे विग्रहः । 'राम-
कीडा रमणात्मिके'त्युक्तम् । अजातिमानमाहेतुः । प्रयोजकहेतौ विज्ञानत्वाद् भयः बाहुलकात् । अस्मत्सम्पर्क इति रमयतीत्यलौकिकविग्रहे प्रयोजककार्यसम्बन्धः । प्रयोजकहेतौ तु सम्बन्धः । स्वयमस्मान्त्वेनानन्तवैष्य प्रयोजकहेतौ घटि कृते रामः तत्र रामत्वं न तु प्रयोजककार्येण यदा रामत्वं भगवत्सम्बन्धम् । न वा लोकस्य रमयात् इत्येवगम्भस्यर्थः । रामचन्द्रस्य भगवद्रमणात्मात्मकमप्यभि नान्ता । प्रयोजकहेतोरधिकरणस्य हेतुत्वविषयाङ्गी-
कारणम् । आद्यार्थभावमात्राङ्गाहुः सम्बुद्धीति । व्यवहारार्थ इति हे रामेति व्यवहारायैव शुक्लवर्णहरः । पूर्वमात्रि हेतुत्वं नामत्वाहुः चलनद्रमिति । एवं च मद्रः, भगवद्रम्ये

प्रयोजकहेतुः । उत्पन्न उद्गमः तस्मात् । मद्रः शयनमपि यत्नैरेव यत्नेन यद् इत्युक्तविग्रहात् । १०-२-१५. सम्पिष्टैवमिष्यत् पूजायार्थमिति सन्देशपूजायर्थम् । सन्देशे वेदल-
ज्ञानेन पूजा । आदिना सन्देशप्रवर्तनम् । 'तस्यादोमिष्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रव-
र्तन्ते विज्ञानोक्ताः । सततं श्रमवादिना'मिति सन्देशपूजायार्थगीतायाः । तदर्थमित्यर्थः ।
'व'दिति मूलशब्दः । तत्सर्वमित्यादि ।

१०-२-१६. गर्भे प्रणीत इत्यत्र तत्कार्यमिति योगमायाकार्यम् । 'निद्रया-
पगतस्तुति'रिति वाक्यात् । निद्रायाः स्तुतिनाशब्देन तर्पे न यार्थोक्तत्वं वयमिति । योग-
निद्रात्वेन योगमाया यदा कर्षणी जाता तदा तत्तत्पदं सर्वस्तुतिनाशो जात इत्याहुः ।
कर्षणेति । तेनेति अयःपतनकथनेन । पञ्चम इति अयःपतनशक्तिः । 'चतुर्थेन तु
विण्णेन अक्षिमला प्रजापते पञ्चमेन तु विण्णेन हस्ताङ्गुल्याः शिरोहृत्पदः । षष्ठेन कटुपिण्डेन
हृत् कण्ठं तालु नायत' इति विण्णोपनिषद्भूतेः । मासि मासि विण्णः । विशब्दार्थमाहुः ।
जनीति । कृपया आक्रोशे । हैमधातुपठे तु कुश रत्ननाडानयोः स्वादिः परलोपदी अनिद ।
'नानुष्यायात् वहन् छन्द'मिति श्रुतेरितिपिडा ।

१०-२-१६. आविषेदोलत्र अथाकोशाभ्यन्तरमित्यादि अत्र टिप्पण्यां
भावानवेति अत्र हि श्रीशुको 'प्राहसंश्रमागेने'ति भगवत्कथनमननिष्ठः । 'ज्ञानेन भक्ते'ति-
श्रुतेः । तन्मन्त्रेण सामान्यप्रकारकजिज्ञासाया विरोधप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वं स्फुरति सद्
रत्नपरवत्तद्वशात् शुक्लमादसुतद्वर्तयुतं विगलित'मंशमागेने'ति पद'मय'शब्दसाधकम् ।
पदजन्यपदाधोपनिषतेः शाब्दबोधे कारणत्वात् । तदुक्तं 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं
विरोधिते'त्युक्तम् । 'विरोधस्तुतिहेतव' इति काव्यप्रकाशे । 'एकसम्बन्धितानमपरसम्बन्धि-
स्यारक्त'मिति च । तथा 'वाङ्मागेने'ति पद'मय'पदसात्कर्म'त्वानागतवतीतं वै'ति वाक्यव्य-
ष्ट्या 'य'पदेन मण्डकमुखायल्लोमनिबन्धुरिति भावस्तस्मान्नवचनोपात्तः । तदपि दर्शयन्त
पदा'य'पदेन मण्डकमुखायल्लोमनिबन्धुरिति भावस्तस्मान्नवचनोपात्तः । तदपि दर्शयन्त
स तथा हीति । निदर्शनाय इदमवयवम् । इह हीति ग्रन्थे हि । 'अथाहसंश्रमागेने'ति-
श्लोकेकवाक्यमत्रैव आहुः श्रीशं स्वानमनार्थमित्यादि । एवेति अथवा सङ्कर्षणाविमो-
वान्तरभाविनेवाश्रयानाः स्यात् किलन्वेन । प्रकृत उपयोगं यत्तुमाहुः आकोशास्तित्वति ।
प्रकृतेति दीर्घाभावेनतुपयुक्तम् । भगवद्वाक्यस्यसाधशब्दार्थतात्पर्येति 'अथाहसंश्र-
मागेने'ति भगवत्कथनम् । आनन्तर्यमथशब्दस्य वाच्योर्थः श्रीशं तात्पर्यायः तस्य कथनाय ।
तद्विषयः । आनन्तर्य'मथाहसंश्रमागेने'त्यत्राव्यवहितानन्तर्यं न विवक्षितम् । 'अथाह-
स'मिति श्लोकसुषोभिण्याय'य'श्रीशं तदन्वयवसरेषु'त्युक्तेन तेन दीर्घे आकोशानन्तरं विदंसम्-
ज्ञानानन्तरमेवेति तात्पर्यार्थः । सोऽत्र 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेति । अतस्तत्कथनमेति
ज्ञापय इत्यर्थः । प्रभुपुद्गीति अभियाप्रतिपार्थ तात्पर्यप्रतिपार्थ च । स पदार्थ इति

उत्तरार्धे वैवादिमोक्षो वसुदेवकार्यं, द्विजसम्माननं गर्वात्ममाननं अष्टमाध्याये, उत्तरार्धे विशाखायाः। प्रभुसकार्यं परिशेषात्। आदिना कृष्णकेशकार्यम्। असङ्कतसंहरणम्। पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे दशमस्कन्धनामस्तु स्पष्टम्। एवं च सर्वेषां वासुदेवादि-भूर्तिकृतानां चरित्राणामित्यर्थः। अत्र श्रुतेति 'मन्दयेद्' इत्यादिनोक्त्यर्थः। वास्यश्रुतस्य अर्थस्य आपत्तिः आसम्भवात् प्राप्तिरित्यन्तरकल्पनेन। अर्थापत्तिस्तथा न तु 'प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्त्वार्थसाधनान्तरं विनामुपपद्यमानशोषपचयेऽन्तरकल्पना'। उदाहरणार्थो जीवश्च देवदत्तो गृहे नालोऽसुहृदस्त्वम्। पीनो देवदत्तो दिवा न गृहे इत्यर्थः। इदं मानान्तर-मिति मीमांसकाः। अनुपपत्तिरिति उक्त्यर्थं काल्पनिकवस्तुमानवया मानावुपपत्तिः। तन्निपत्तेति मायाया निवतकार्यं रूपान्तरं तद्विषयमात्रमुत्पत्तीकरणस्यानिरुद्धत्वाप्यु-त्पत्तिः पित्रादिसुखदानरूपानिरुद्धतायाः। अत्र माया कृपा। 'यत्नं प्राकृतः सिद्धि-रित्यत्र 'प्रकृतिः स्वरूप' मिति व्याख्याताः। सुबोधिनां, मानाकाङ्क्षायां धुतायां च वि प्रमाणा-गतिः स उभयत्र प्राकृत्ये अन्यथेत्यादि। तत्र सुन इतीति क्लेशे देवकीसुतत्वाप्रसिद्धा-गति देवकीजठरभूतस्य श्रुतित्वेन यथार्थज्ञानसम्भवात् कथनम्। तादसीभिरेव तत्र यशो-दायाः सुत इत्युक्तत्वादुभयत्र प्राकृत्यं मन्यवगमितिभावः। श्रुतस्य वाक्याभ्यामुभयत्र नाकृत्यरूपार्थस्वापत्तिरसम्भवात् प्राप्तिरित्यन्तरस्य टिप्पण्युक्तस्य कल्पनेन। नन्वत्र मातृभार्यो नोप्यत्र प्रकरणाभावात्। किन्तु औपशोदादिप्रतीतिरेवावृत्तयो नैवेदम मानमित्या-काङ्क्षायाभावात् साययेत्यादि। तृतीयाध्याये रूपान्तरं यद्वक्तुं तद्वक्तृरूपमात्राकरणकम्। यस्य करणभूता माया च चतुर्थोपपत्तेरिति मायाभिरूपणैवेव चतुर्थोपपत्तेरस्य स्व मायानिवतकार्यरूपरूपान्तरविषयमात्रमुत्पत्तीकरणस्यानिरुद्धत्वात्परिनिर्मुक्तिरुक्त्यर्थः। तृती-याध्यायवर्षेण न मातृपत्तसीकारः किन्तु प्रथमायमानन्तरं मायायां भिन्नित्वायां तत्कार्य-विषयस्य मातृपत्तस्य स्वीकार इत्याशयेनाहुः उत्पत्तेरित्यादि। योमापोत्पत्त्येवः सम्प्र-मोक्षस्य मातृपत्त्येन ज्ञानम्। मायायाः तद्वर्णकत्वात्। तमोरूपायाः परस्मिन् ब्रह्मणि निषेधात्। मातृपत्त्याश्रयपुरुषोत्तमोपपत्तेरिति वाः सफल इति श्रेयम्। सम्प्रभम् इति उत्सवाः। जगतस्यैव आत्मज्ञत्वेन ज्ञानमिति सम्प्रभं भ्रमः। अन्यथा उत्सवस्य राक्षोऽष्टवचाचतुर्धा-प्यशोचरे 'ब्रजे वसन् किमकरो'दित्यस्योत्तरभूतं पूतनामोधादिकमेव वदेन् न तु सम्प्रभ-मिति। जननं मनस इति भगवदभिधानस्य। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठती'ति शीतवाक्यत्वात्। 'ममोमावर्तिते शान्ते'ति वाक्यात् जननं मनसः। मायाया सह जात इति 'माया मनः सुखती'ति चतुर्थस्कन्धः। 'तन्मनोऽकुरुते'ति स्पृहादरण्यके। 'मायाद्वारा मनःसुष्टि'रिति पुराणमतम्। अथ एष माया भीष्मच्छत्रो वृतादि दर्शयतीति।

१०-२-१०. आत्मनीति मनसि। स्वतोपीति विश्वद्वयसहस्र ज्ञानवादिमितावः।

प्रतीत्यर्थमेवेति विवक्षान्तः प्रतीतिरिति न तु श्रियमत्रवद् रज्ययाः दिनत्वकरणमित्येव-कारः। प्रतीत्यर्थविषयोत्पत्त्यर्थमात्रः अप्येति। इत्यत्रेति 'आदद्यादित्य' इति श्रुतेर्द्वादिव-त्वम्। 'आदश्राजः पुरुष' इति श्रुतेर्द्वादिवत्त्वम्। विमानमुदयालमयकालिकानि। एवेति न तु प्रविष्टो ध्येयः। 'ध्येयः सदा सवितृपण्डलमध्यवर्ती'ति वाक्योक्तः। यदेति कालत्वेनोप-स्थिते विषये यदा यस्मिन् काले। तेन नात्र वेद्यित्वत्वं यस्मिन्कालेऽप्यवहारः। प्रकाशत्वं इति 'यच्च पण्डुरस्य यथातो हवेतो विद्धि मामक'मिति वाक्यत्वात्। अन्यं निवृत्तमिति 'भीरपि यद् विभेती'ति वाक्यत्वात्। आचार्यं यमप्रपन्नित्वा स सर्वेष्वपि।

१०-२-१८. ततो जगन्मन्त्रमलम्बित्वा आर्थिकानाहुः पश्यतेति। 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धे प्रतिज्ञायाः। निगदन्निगृहीता एवेति निगदन्निगृहीतो ऐ-त्यत्र 'चोयवायाव' इति श्रुतेर्याचित्ये 'लोपः शाक्यलो'ति श्रुत्येन चकारलोपः। अत इति निगदन्निगृहीताभ्यां यथार्थसम्भवत्। प्रकारान्तरणेन वैषदीक्षामकारणेत्यर्थः। अत्र धारणा-बुद्धमन्त्रापरवती देवी अत्र धारणाध्याय्यापत्तो गौणः 'श्रुतुतेने'त्यत्र व्यापारनिपतं करण-त्वमिति करणनिधित्वव्यापारो मुख्यः। यद्व्यापारानन्तरं कलनिपत्तिस्तत् करणत्वमिति। मुख्यकरणनिष्ठो व्यापार इत्याशयेन वसुदेवकर्तृकं देयक्यामानयममुक्तम्। एतादृशे मुख्ये व्यापारे करणत्वमिति 'श्रुतुतेने'ति कारणे तृतीया। ननु तथाप्यहोत्वनेन तु धातुक्रियान्वयः न तु करणक्रियान्वय इति चेन्न। करणक्रियान्वयमानस्य मुख्यपादत्वात्। अतो गौण-मुख्यपदोर्मुख्ये कार्यसम्बन्धस्य इति वसुदेव 'आनीतवा'नित्युक्तम्। मुख्यत्वेऽपि धातुपाठव्या-पारविशेष्यको बोधः। एकदेवविकृतज्ञानान्यत्वदन्वया 'अराया जतन्मन्त्रस्य'मिति श्रुत्येन निर्वरतामिति न साह। निर्वरतामन्त्रस्य जराशब्दत्वाभावात्। यद्वा, कारणव्यापारो विपरिणतः। काष्ठानि पचतीति तद्वत् सुबोधिनाम्। न चैवमन्त्रद्वयार्थमाचार्यप्रवृत्तिरिति शङ्कम्। 'साह साह पदे पदे' इति प्रथमस्कन्धायाः। उचितमिति 'हेयत्वाचचनामे'त्यस्यासहस्रत्वात्। सर्व-लोकेति वेदे वसुदेवे स्थितो वसुदेवमात्रज्ञः। नारायणकवचम्। सर्वलोकरक्षा तु नरा-धिघातां सर्वदेवताप्रचुरायां देवक्यां स्याने। सर्वलोकापदेन दैवीसम्पदार्थं प्रदणम्। जगतामिति जगच्च अजगच्च अजगच्च अजगच्च तेषामभिर्देविकारीनाम्। मन्त्रैवमिति ज्ञानमन-वैकुण्ठादपरत्वरम्। आवेशो वसुदेवमनसि। प्रवेशो देवक्यां ततो निर्गमनं च। तेष्वित्यर्थः। अन्यथाभाव इति वैकुण्ठस्तत्वाभावः। यत्पञ्चमं इति षष्ठीतुमुपे। अच्युतत्वाश्रयान्युत्ता-श्रमित्येवम्। तदर्थमिति अच्युतत्वाश्रयित्यर्थः। सम्प्यक अच्युतं यथा भवति तथा। वैषवीक्षेति विष्णुकनमोपदेशेऽनुः शस्मिन् देवताभावात् शस्मिन् स्थापयति तेन प्रकारेणो-त्थयः। एतेन समुपसर्गसार्थं उक्तम्। सम्प्यक वैषवीक्षाप्रकारेणाश्रितं स्थापितम्। 'समादिह'-पदं समाचौ स्थापिते विषये योषिकम्। सं आदिहम्। के कर्मणि द्यातेर्द्वादौ कितोति

हितमिति जातम् । तथा च समाधिष्विषयमिति 'समाहित'मित्युक्त्यां त्वयार्थान्तरमाहुः वस्तुत-
स्त्विति । वेदत्वात् प्रत्यक्षद्वारेण भावनामाहुः भावचित्तेति । ज्ञानकाण्डेनानुभवश्च
जातत्वाद् संस्कारेण स्रष्टात्मकं ज्ञानमुक्तं भावचित्तेति । मनस्त इति सार्वभौमिककल-
सिलिति मनस्त्वेषुक्तम् । एवकार 'स मानसीन आत्मा जनाना'मिति श्रुत्या 'युजाना' मयं
मनस्तत्त्वाय सविता चि' इति श्रुत्याहाक्याद् वेदवेदान्तसारे श्रीभागवत उपाधान्तरयोम-
व्यवस्थेदकः । तत्र देवक्यां सत्त्वाचेनः सत्त्वप्रवृत्त्यानर्गलज्ञानेन साधितवार्त्ता । 'आत्मभूत'मि-
'त्यनुपूर्वा' विशेषणान् । श्रीयां निर्विश्रमाप्ताम्नात् । उपलब्धं सदान्मन्योः । 'वसुदेवयुधे साक्षा-
द्भगवान् पुरुषः पर' इति । अनुद्वन्द्वविषयत्वत्वेन भक्तिप्रतिबन्धनात् विषयविशेषादिष्टः पुरुषोच-
मस्तु नन्दयुध एव । नन्दस्य सार्वभौमभावत्वाच्च जटामार्गोद्देशादयत्न कृपावरीतत्वात्, 'किं
मया हतया मन्द जातः खलु त्वानुनक्तु एव कचिद् पूर्वशत्रु'रित्यत्र पुरुषोचमाधिभावो
'जात' इत्यनेनोक्तः । यतो माया न्यायिका । आत्ममूर्तातिरिक्तं तेजस्तु डुषी । 'कुशितः
परः पुमा' निति भावः । भगवन्मागीयत्वाद् वा तेजः कुशितम् । वधिष्यत्वाद् वेदानां
'नार्ह वै' रिति भावः । अत एवेति सामर्थ्यादेव दधार । न तु लौकिक-
सम्बन्धरीत्येवकारः । चैतन्यमिति जीवम् । 'यस्यात्मा धरी'मित्यन्तर्भावमिच्छायाचै-
तन्ये प्रवेशः सम्बन्धरीति जीवं वेति द्वितीयो कोटिः । अत्र रेवोरुपवीतभावस्यान्व 'मानस'
मिति जीवविशेषणमुक्तम् । सनकादिद्वित्यर्थः । तिष्ठन्तीति तेजः । दूषणमिति शुद्ध्याद्
शुद्धत्वाच्चेति त्रैलोक्येषु देवताम् । भीज इत्यादि जीवे मानसे सनकादिषु चैतन्ये जीवे
छान्दोग्योक्तम् । तत्र प्रविष्ट इति देवकीजीवे प्रविश्य तस्या उदरे प्रविष्ट इत्यर्थः ।
आत्मधारणे ज्ञानी दृष्टान्तत्वेन च्चिन्तिः उं दृष्टान्तमाहुः यथा ज्ञानेनेति । ज्ञानमवा'पप-
ह्यमात्माधार' इत्याकारकम् । देवकीविविधेष्वकाशायासात्प्रकटम् । विषयाविनाभूतं
ज्ञानं तेनेत्यर्थः । 'अथ महत्सो'मिति शुद्धात्मनः । अनेनेति सार्वभौममात्मभूतमिति पदद्वय-
समन्विताद्वारेण । शुद्धमेवेति 'अहं सुतो घामभव' अत्रिमर्ग इति श्रुत्वा 'इति भगवत्प्रकाशयो-
काद्ब्रह्मात्म्यम् । पुरुषोचमरूपं वा । अत्रिमर्गस्तु समाधाने मन एव हेतुरिति मनसः ।
शुद्धमेवेत्येवकाश्यात्मन्यमाहुः चैतन्यभीजेति । देवकीशुद्धवाराणकपनेन चैतन्यवज्
उक्तः । मानसजन्यपशुवैषुदेवस्यैव प्राधान्यं न देवकीप्रत्यक्षापेक्षेति जातः । समाहित-
पदस्य द्वितीयप्राधान्येन मानससम्बन्धः । प्रथमप्राधान्येन मनस्पक्ष इति ज्ञेयम् । तथा च
सत्त्वभूतस्वात्मभूतमेव दधार न त्वात्मनि प्रविष्टमित्यर्थः । तादृशश्च धारणं तु 'यथा
ज्ञानेन'त्यनेन विवृतमेव । वृद्धिराकाशत्वेनेति अत्र टिप्पणम् । मिष्यादीति मिचि-
कटपुष्पिण्टनौकाभापट्टादिरूपाकाशापरगत्यापसरारं भिषेन्द्रैर्दशापसरारं धटशुस्त्रि-
न्दस्यापि तथा नौकाभापट्टस्यापि । अत्र याः प्रकाराः सातषडकीरवाधुरूपाः । ते

प्रकारैरपसरारं बोध्यम् । यावदिति कात्स्न्यपरिमाणम् । येनेति ज्ञानेनेति । मरुते
मरुतेषु ज्ञानधर्मप्रधानाः पदसु धर्मेषु । ज्ञानेनावरणमहत्त्वेन कार्यकारणमावात् । गर्भ-
लक्षणेति गर्भः लक्षणं स्वरूपं यस्य भगवत्स्वरूपस्य मायास्वरूपस्य च तस्याचिन्ताः ।
परमावधिकारा न सन्तीत्याहुः तेनेतेनेति । वृद्धिरुपधिकारस्य निषेधेन । अविलक्षणेति
न विलक्षणाऽलौकिकसामयिकलक्षणा अविकृतोपपत्तेर्यथा । यद्योदेति योगमायायां
यद्योदीदरे उद्भूतत्वात् अन्यत्र यद्योदीदरे स्थापने स्वयम् इति तथा । तथेत्यर्थ इति यथा
देवक्यास्तथा यद्योदाया इत्यर्थः । वितुतेति वृद्धिरुपधिकारविषयः । चिन्तलौकिकसामयि-
कविशेषादिविषया । स्त्रीलेखे ज्ञाना परपुरुषे निषेचनीयः । तथेति अविकृतवृद्धि-
रित्येवमेव द्वेषमित्यर्थः । तत्प्राप्तकश्च इति साधनेन योगादृष्टप्राप्तकश्च । सुबोधिण्यां
तत्सिलिति ज्ञप्यम् । जननं मनस इति मन उक्तमिति सुबोधिण्यामाहुः समाधान इति ।
आधानं गर्भः । हेतुरिति 'मनोभासिदं ज्ञाने'ति भावः । 'स मानसीन आत्मा जनाना'-
मिति श्रुतेः । 'मनस्त' इति कथनाचन्द्रोपि । 'चन्द्रा मानसे जात' इति श्रुतेः । चन्द्रार्थीयः ।
'सर्वभौमकात्मभूत'मित्यनेना 'वमहमात्माधार' इत्यत्र 'वमह'मित्यस्य चन्द्रार्थसत्त्वात्म-
कत्वे जाते आत्मा पुरुषोचमो'दं सुतो वा'मित्यत्राहङ्कारादेरेन तत्तद्परितृतीयासहस्राध्या-
योक्तृभूम्यादीनामाधमयस्य पुरुषोचमयोमाध्याये 'यो मासेवमस्यमुद्ये वानाति पुरुषोचमं स
सर्वविद् भवति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र सर्वभावत्वात् । योमाविस्तारः श्रीभागवते
सर्वभावाः सार्वभौमः । मध्यमपदलोपी सत्तामाः । 'सर्वभौमभौमोचिक' इति भावः
विस्तारः कुतः । पुरुषोचमाध्याये सर्वभौमभावस्य सात्त्विकविषयस्य वेदप्रवृत्तिपुरुषोचैतदेव-
योराध्यक्तत्वात् ।

१०-२-१९. सा देवकीत्वत्र स्वतन्त्रमिति द्वादशविम्वरतं पौरुषम् । अन्यत्रापि
पौरुषम् । 'यदे' ज्ञाना जनेवस्तुपुत्रे'ति श्रुतेः । परतन्त्रमिति पुरुषतन्त्रम् । विवेकादि-
रहितमिति आदिना साहसः । विवेकादयो मनोवर्णाः तद्विहितं तदभावान्तरं मनसि,
वेजसि तु तद्विहितं तदभावात्, सामानाधिकरण्यात् । तेजोत्र मनस्त्यर्थः । ननु नितरा-
मितिपदं निरर्थकम् । व्यभिचारायो वाराहो न रेजे श्रेयोपि परन्तु सत्तामात्रमव्यभिचार-
निवन्धनता कुतो न रेज इत्यत्र नितरामिति 'नितरं रेजे ने'त्यत्र भगवन्विना हेतुत्वेनोक्तः ।
वेदे वसुदेवे चक्षुविषयायां देवक्यां भयाभावः । तथापि भोजेन्द्रगृहे रुद्रेति भयं कुतो
नेत्यत्र किञ्चिदाहुः न हीत्यादि भ्राष्ट्रिन्यादित्यन्तम् । लोभमभ्य इति कृष्णकेशस्य
भ्रातराद्वारकईत्याहुः भयवैतुत्यम् । न तु कृष्णकेशसत्तामाः न तु तत्सत्तादीपेक्षानाम् ।
वृत्कं न हीत्यादिना । स्वत्येति देवक्याः । भगवत्क्षितिमिति भगवन्नाम निश्चि-
त्तार्थं यस्मिन् भये । ब्रह्मविद्यात्वात् । तथापि भक्तिमागीयसाम्यमा ज्ञानमागीयसाम्यमा

मारणलघुत्वादि। अनुबन्धनं निमित्तमिति अनुबध्यतेऽनेनेति करणे षञ्। येन वै-
र-मनुबध्यते ढशीकियते तादृशं निमित्तं कारणमित्यर्थः। सत्सम्बन्धिवचनेन वैरं ढई मवरीति
भावः। 'अनुबन्धः प्रकृत्यादेर्दोषोत्पादे विनश्वरे ह्रस्वानुपासिनि शिखी प्रवृत्तस्यानुवर्तनं'
इति विश्वः। आद्यन्तपोरेकतयोर्थः। प्रकृतैस्तत्त्वसत्सम्बन्धिवशादिदोषोत्पादे प्रवृत्तस्य
वैकल्यानुवर्तनानुबन्धपदम्। यथाधीति आदिना पीडयति। वचस्य दुःकरत्वादपिपदम्।
तथेति वैराणुबन्धकृत्। करोतेः कर्तरी कियत्।

१०-२-२४. आसीन इत्यत्र प्रमाणवच्छेति 'कामाद् गोप्यो मयात् कंस' इति
प्रमाणं वर्तते वरन्तु बलाभावः 'यथा भवत्येवमेव यन्' इतिज्ञापयत्। 'मयस्या वयं विभो'
इत्यत्रैव 'कामाद् गोप्यो मयात् कंस' इत्यस्य प्रमाणस्य बलमयः 'प्रमाणबलमावेपी'त्यु-
क्तम्। अयेपो मयवात्। तस्येति कंसस्य। ज्ञानं सर्वभूतेषु सममितरूपं भक्तिकारणम्।
अवस्था इति यमनं नावस्था क्रियायां पर्यटनेनर्वावस्था। भुञ्जान इत्यादि शुद्धस्य
क्रिया, अन्वेषां भोजनं शौचं, पर्यटनं यतेः क्रिया, अपां पानं ब्रह्माचारिवनप्रत्ययोः। सर्व-
क्रियासिद्धि कंसशुद्धक्रियासम्बन्धपूर्वतात्। द्वीकायाभिनिर्मुखापाणीकाः हृषीकेशः तस्य
चित्तन्तस्य फलं प्रेणाद्वारा भक्तिकारणं ज्ञानमित्याहुः स्वर्गश्चेति। अत इति प्रेणात्।
अपश्यदिति भक्तिकारणां सर्वभूतेषु सममितमकरोत्। एकदेशैकोनविंशत्याप्याये वर्तते।

१०-२-२५. ब्रह्मा भवत्येवमेव अर्धादिति 'विषद् सन्तु नः श्व' इतिनामके
दुःखस्य भगवच्छित्तनहेतुवस्तुक्रमसत्तावेत्यर्थः। कंसादीनां भगवच्छित्तनमर्षादुक्तमित्य-
न्वयः। यत्तुमिति दुःखेन भगवच्छित्तनं गतम्। अयेनेति देवास्तुच्छित्तनकवयेन।
ज्ञातमस्मदिति भगवतो व्यापकत्वाद् व्यापकयोर्मायायां ज्ञानसङ्कर्षणात् तथा। कंसाधीति
देवक्याः शत्रुत्वात्। अनेन ब्रह्मविद्याऽऽस्तुराणां हितकारिणी न मवरीत्युक्तम्। गुणाभि-
मानिन इति प्रथमस्कन्धवृत्तीयावस्था उक्ताः। शत्रुकृच्छेति स्वपञ्चाशत्तीर्त्तिनिर्वाणीभिः
कामवर्षणमिति काम्यन्त इति कामाः पञ्चाशत्तयाः। वृषु तेचने, बाहुलकाद् वृषुः।
बुद्धिब्रह्मन्द्ः द्वितीयावस्थाः। वृषमोहकोशः। 'आन्दावानन्द' इतिश्रुतिः तयोः कोषः
पात्रम्। कोषब्रह्मन्द्ः सूर्यपान्दन्तः। भगवद्विन्द्या तालव्यान्तः प्रयुज्यते। अलौकिक-
व्युत्पत्तिमाहुः वृषमिति। गीज् श्रवणे कः सहोक्तानामिति नारदादीनाम्। व्याकृत्य-
द्वयेन कामस्य चर्मात्मकस्य भाषणकर्ता वृष इत्युक्तम्। तदकं ब्रह्मन्तपुराणे 'यथा
त्यल्लोकवासिन्यः कामवचनेन गोषिकाः भजन्ति रमणं मत्वा पिकीर्षन्ति वलस्येति।

१०-२-२६. सत्यव्रतमित्यस्य स्तुतिस्तोक्तस्तत्त्वतात्पर्यं आतेतिन्यायेन मुख्यतो वदन्तो
निगन्धे सङ्कर्षयोत्पत्तिर्हितीयावस्थायां दैत्यवधार्थत्वं स्रुतत्वादिति यदुक्तं तदत्र 'प्रार्थे
ये प्रार्थकौ हरिर्गुह्य' इत्यनेन कंसस्यापि ज्ञानकृपायाद् यथा स्रुतं तथा सत्यव्रतं देवानां

ज्ञानवपीति शापयित्वाहुः कालात्मैत्यादि। कालात्मा बालदेहोन्नतः कालस्यात्मा काला-
त्मा। सोत्तनः पुरुषोत्तमः कृष्णः प्रकाशाश्रयन्यायेन। नित्यसम्बन्धाच्च शब्दार्थयोरीत्यधिक-
शब्दात्। ब्रह्मादिस्तुतिमिश्रायते। वडा काल उपदेशकत्वयो वेदान्ता सङ्कर्षण आह्वयेति
यस्य तादृशः सन् जातः प्रतिपादकसहितो जातः प्रतिपादः। पञ्चाशत्तीर्त्ति स्तुतिस्तः
कालात्मत्वेन पुरुषोत्तमस्तुतिः। 'यत्तुर्षो लीकृतिश्चापि काले मूलस्वरूपत' इति निबन्धनात्।
तथा च प्रश्नोत्तिपदि 'पोडवकल' इति श्रवणात् कलाभिः पोडवभिः कालात्मा जात
इति श्रवयितुं तथा स्तुतिः पोडवभिः श्लोके स्तुतिरित्यर्थः। अत्र प्रकरणाद् पञ्चद-
शमितिर्त्यादि। स्वपञ्चस्यार्थकः पञ्चदशमिति एषा देवानां हितकारिणी वलस्यस्तुति-
रित्यर्थः। भुषा श्विति पोडवती तु भुषा मनःकलेति प्रश्नोत्तिपदका। स्वाभाविकत्वात्
निषेधेति यत्कदितकारिणी। वस्तु भवत्येवं तथाप्ययमादिकं विहाय पोडवकलत्वेन कथं
कालात्मत्वं देवेष्वयमः आत्मनोन्नतस्य पुरुषोत्तमत्वेन पोडवकलत्वं पुरुषोत्तमेवमयम-
कथं इत्यत्र आहुः वृद्धौ या तादृश इति। अयनादिप्रश्ने कृष्णपञ्चस्य सङ्घर्षवेतिविधि-
द्वौ पोडवकलत्वेन कालत्ववचनयो देहे तथात्मेनि मनःकलाया अनिर्गुणभूताया वृद्धौ
तादृशः पोडवकलः पुरुषोत्तमो भवेद्। मातृपत्न्याश्रयणात् पुरुषपदं प्रश्नोत्तिपदि।
वाङ्मन्त्रव्यवधाने। तथा च वृद्धा तदवयव इत्यर्थः। एतदेव स्फुरीवृत्तिं स अत्रेत्यादिना।
तथा च स्तुतिज्ञानत्वमपि प्रदिष्टावृद्धाद् द्वैतियेपि ज्ञानपनश्लोके 'परः पुना' नित्यादिकृपायात्
शेडशानामपि भगवत्स्तुतिर्वच्येव, उत्कर्षाधापकगुणवर्णनस्य स्तुतित्वाद्। यदि च
पुरुषोत्तमस्य सर्वसम्बन्धाभावात् नैतेशं साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतिर्वत् तदा तु कालदेहानन्तात्म-
नोरैव स्तुतिरिति सिध्यति। तत्र पञ्चदशभिः कालदेहानन्तात्मनोः स्तुतिं व्युत्पद्यमानं
स काल इत्यादि अर्थेन निरूप्यत इत्यन्तम्। काल इति देहः स एव न त्वन्तः।
नैरिति विधुषे। ज्ञात इत्यन्तात्मन उल्लेखमावाहः ज्ञानः। काल आत्मनि यस्त्विति
व्युत्पत्तिपक्षे कालः सङ्कर्षणः स एवेति। अत्र पुरुषोत्तमे भूमाहरणायां प्रार्थितत्वा-
द्वतीर्षा इति प्रकरणेनैव सङ्कर्षणो ज्ञात इत्यर्थः। अर्थेनेति निश्चयः। तर्हि पोडवश्वः
कथं स्तुतिरित्यवस्था व्युत्पद्यन्ति स स चेत्यादि यत्तुर्थेत्यन्तम्। कालकृत इति
देहकृतः न तु पुरुषोत्तमकृतः। तस्य तत्पञ्चदश भक्तः सङ्गमत्वावकलनात्। कालोऽत्र
विश्वरूपप्रदर्शनाभ्याप्यर्षीतोक्तः। वृत्तीपस्कन्धे कालकर्मसमावेशे शोभकः कालोपयेव।
यत्तुर्थेति 'चतुष्पाद् ब्रह्म पिनाती' तिभुतुः। चतुष्पाद् ब्रह्मणः पोडवकलनां मध्ये वलसुपां
पत्तसुपां कलानामेकैकपदत्वम्। चतुष्कल एकपद इति। लोककृत इति लोकादि-
सम्पार्गद्वारा कालात्मककृतः। स्मृतिस्कृत इति उक्तोर्थः। लोकवेदादिमकेति 'क्रीणां

१. ज्ञानः भक्तः पितृदेवताभ्यां भिन्न उभावेति वचनम् 'कलानुसृष्टे' लुप्तम्। २. गीतावता ब्रु व दूरीः।

पूर्वचरितखरणाद् स्थितिरूपव' इति लौकिकी । ऋणीणां लोकोद्भवत्वेन उत्पूर्वचरितस्य लोकोद्भवत्वाद् । उत्सृष्टप्रत्यक्षशास्त्राभ्युत्पत्तेन वेदवाद् वेदरूपा । अतो लोकेवेदो आत्मनि स्वरूपे यस्याः ता खन्दरूपा लोकवेदात्मिका । भगवन्मार्गकृत इति श्रीमाधवतमार्गकृतः । 'कृष्णवाक्यालुपारिण श्लाघार्थं ये वदन्ति ति ते हि माधवताः मोक्षाः श्रद्धासौ श्रद्धादिन' इति निबन्धनात् । 'कृष्णवाक्यं गीता तद्विस्तारो भागवतव' । तत्र द्वितीयसंस्कृत्यनवमाध्यायोक्तः । पुष्टिमार्गः । प्रमेयकल्याणः स्वयं प्रमेयं निःश्रयानात् ज्ञानवक्तो वसरूपे दत्तापि मोचयतीति । 'मन्त्रस्यादेककाशः' इतिवाक्यम् । 'भगवान् अश्र-
कात्स्न्येन विस्तीर्य मनीषया तद्वचनस्य कृत्वो रतिरामभवतो भवे'दितिवाक्येन ज्ञानक्रियाकाण्डयोस्तद्वाचकयो रतो रातपथैकम् । रतिरारण्यात्मिकी भक्तिः । 'अद्वा रतिर्मर्कितसुक्रमिष्यती'ति वाचयोक्तेषु श्रद्धायामाविर्भावितकृत्करुणायां आधिदैविक-
भक्तिमेतन्ने आध्यात्मिकभक्तिरूपरतिपदवाच्यत्वमिति । सम्पत्तौ पशुपत इति छान्दोग्ये देवासुरस्पर्धायाश्च द्वौविषयाःश्रुतारत्ये सिद्धः । एवं च लोकादिस्वर्गाद्वारा कृतः पशुपत इत्युक्तम्, एवमत्र भगवन्मार्गकृत इत्युपसंहारार्थेनिर्याणात् । एवं च प्रमेयपक्षे ज्ञान-
शक्तिक्रियाशक्तभक्तिमोक्षः त न भवति भगवद्वर्त्तनेन मार्गत्वाभावात् । अतो मार्गकृपद्धानादिभिर्मूर्तिः । अत एवेवमार्गज्ञानमार्गः । ते च तैत्तिरीयोक्ताः षोडश । तेनेदं सिध्यति आध्यात्मिके द्वापरद्विषये काले विषये सति कलिकाव्यवप्रतिबन्धार्थं कृपया भगवानाधिदैविकफलरूपे भवंसद्वैर्लोकादिभिः न्यायशास्त्रादिभिः लोकादिबिभाजक-
प्रमाणमुपविभिन्न पशुपता जात इति । एवं षोडशया विनामसुप्राप्त तत्कृतं प्रयोजन-
माहः दैव्यकृतादिति । दैव्येषु कृतादुपकारात् स्वपशुपतसाधिविषये वक्तुमत्र षोडशोक्त्यप्यत इत्यर्थः । लोककृतं चातुर्विध्यं विभजन्ते स तत्रेत्यादि । तत्र षोडशेषु एतेष्वेव विवरणं लोकसिद्धान्तीत्यदि । लोके सत्यमेव प्रमाणमिति लोके भयो भगवान् सत्यरूपः प्रमाणम् । 'अत्र प्रमाणं भगव' इति वाक्यात् । अनेनाप्यकाकम्स्तु केवलमिति पशुपतायां स्तौति स्म । बाल्ये महाजनन्ताष्टौकिरभवत् । ततोविशयाभावे लोकवेदात्मकमार्गसत्यम् । ततोऽप्यति-
शयाभावे वैदिकत्वम् । ततोऽप्यतिशयाभावे भगवन्मार्गविषयमिति । एते सत्यमाध-
मिवादिस्वले सत्यं भागवमिति भानात् सत्यग्रन्थः प्रमाणम् । प्रमाकर्त्तं प्रमाणम् । सत्यस्यापि ज्ञानप्रमाणविषयत्वेन सिध्यतिपशुपा कावत्यन्वयम् । एवकारस्तु लोके प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाः प्रमात्वानि न भवन्ति किन्तु तत्परेषु भगवानिति । सत्यं भागवत् । खन्दरात्मकं
प्रमाणं (तद्विषयः) इति प्रकृते, प्रमाणस्य प्रवर्तकत्वेन अद्वये प्रमाणं भगवानिति सिद्धं चराणः । सत्यपदस्य यथार्थत्वं शक्यतावच्छेदकम् । लौकिकशब्दानां शक्तिरिति । तद्व्यप्रमाणेन यादव्यं
प्रमेयं सिध्यति उदाहृतः परिरुद्धप्रमाणं जगद्वेदेति । दैवमृष्टौ परिरुद्धप्रमाणं जगदेत

प्रमेयम् । एवं लोकोक्तोऽवधिषयसत्यात्मकप्रमाणज्ञानवासनासहकृत वस्तुपुष्टिप्रमाणजन्य-
प्रमितिविषयत्वम् प्रमेयमित्यर्थः । 'वैज्ञानयनोत्' इति श्लोकप्रतिपादाधिदैविकश्रद्धात्मक-
सत्यरूपप्रमाणपादाधस्तादविषयत्वेन सहस्यवैषेह्यजगत् प्रमेयमित्युक्तं भवति । ननु
वृक्षत्वेन न लोको जगत् प्रत्येकीति चेत्, अत्रादिः प्रत्येतु न लोके । जगद्वेदेति एवकारेण
वैदिकादिप्रमेययोग्यत्वच्येदः । लोके जगदतिरिक्ताज्ञानम् । न कदाचिदनीयं जगदिति-
भीमांसकान्छत्यन्वयज्ञानवत् । प्रमेयमिति प्रमाविषयं प्रमेयम् । एवंतु प्रमेये तत्र मुख-
दुःस्वरोपमपौराणि अत्रणे सति दुःस्वनिर्णयपूर्वकक्षेमफलसाधनविषय उत्कटोभिलाष उदेति
कथं मे क्षेमफलं स्वादिति तत्तत्सर्वत्वं साधनं निर्दिशन्ति माध्यायसूत्रीयस्योके शुभाभि-
माभिन इत्यादि । लोकस्य प्रमाणसाधनत्वात् वस्तुप्रमाणना लोके तं तं महादिनं देवं
फलार्थं सेवन्त इतिमानः । यथा नन्दस्तेन्द्रयाणां । साधनानीति क्षेमसाधनानि । गुणा-
भिमामिनिदेवानां प्रमेयत्वेपि । कृपाविशिष्टत्ववच्छिन्नं प्रमेयत्वं साधनत्वम् । अश्वविष्णुशिवा-
तिरिक्तवस्तुज्ञानाश्लोके एवकारः । ननु शिष्टाण्यज्ञानप्रभुत्वयोरुता अपि अश्वविष्णुशिषो-
पासनया प्रभुत्वलाः श्रूयन्त इति कबमेकान्ततो दैवसुश्रयेण शुभाभिमामिनिदेवानां साधन-
त्वोक्तिः सन्नान्वयमिति चेत्, सत्यम् । अयन्ते यथापि तथापि तदुपासनं क्षेमार्थं न भवति,
किन्तु स्वपरोपज्ञानार्थमेवेति फलमेदादि साधनमेदस्तावत्प्रमाणहोकार्यं इत्यादयेन देव-
सुहायमिदं फलं निर्दिशन्ति स क्षेम एवेत्यादि । क्षेमः कुशलं वर्तन इत्येवावयवं धृञ्जनित ।
अतः क्षेम एव न तु सर्वं, तदेवतासुख्यमपि फलम् । उदेष्टामावात् । फलं जानन्दवाचिषो
भगवान् तस्य लोके क्षेमः कार्यमिति क्षेमः फलम् । जानन्दवाचिषो भगवान् फलमिति
फललक्षणम् । अतो न प्रमेयसाधनयोः फललक्षणातिव्याप्तिः । वदन्ति च । 'नमोस्तु
रान्यवृष्ट्या वदुःशुच्यगुरुशक्तिः । तामादिवाहपुत्राय विवर्णफलदयि' इति । तथा च देव-
सुष्टौ गुणाभिमामिनीं देवानां यत् साधनत्वञ्चकं तत्र स्वरूपसत्तामात्रेण न निर्वहति किन्तु
यागादिवद वैदिकद्विमारोण भद्रपूर्वकं उपासनादिप्यापराविष्टा एव तथा । एवं च शिष्टाण्य-
ज्ञानप्रभुत्वो हि स्वेष्टदेवत्वज्ञानेन भद्रापूर्वकं सद्गुदेष्टात् न भवन्ति स, किन्तु कौतुकार्थ-
मेव । कथमन्यथा 'देव'महत्त्वं इत्या वत्तं परं भाराप मेवम' इति निर्मयद्विचचने व्याहरेषु
न ह्युपात्तं लक्ष्यकृत्य संयुगप्रार्थनादिगुनचणकहारा उपासकस्य योग्या, तसावेदमुपासने
मर्त्यादा प्रेम्णा वेति, किन्तु केवलदम् एव, कथमन्यथा क्षेत्रज्ञः कुनेव, कुक्षरीनामु-
पस्य विकृताचरणं स्वधमेवेति । किञ्चासुरा इति भागादेवताः सर्वे, माया इति न्यायोक्तिका
कायप्रधानास्ते सत्तेवका अपि तथैवापि काययुक्ता इति । उक्तपशुपतस्तत्तुत्वं
सङ्गपयितुमाहः तत्रापरीत्यादि । यदुर्ग । तत्रेति यत्पुत्रं प्रमाणमिदम् । अनृतमिति राव-

समसूत्रं स्थापुर्वां पुरुषो वेत्यत्र पुरुषः तामसज्ञानविषयः। व्यावहारिकं पुनस्तथागत-
कार्यम्। शम्भरादिदर्शिता मायात्वात् तत्र प्रमाणं असत्त्वज्ञानावज्ञानत्वात् प्रवर्तकमित्यर्थः। 'शान-
काशये'ति मायाविशेषणम्। 'माया च तमोऋते'ति श्रुतेस्तमोऋपापि। सत्परजलमसां ताम्ना-
वस्था प्रकृतिरिति पश्ये रजसः संशयज्ञानतो विपर्ययः सत्ताव्यभिचयः। माया इन्द्रादित्यका
प्रमाणं स्पष्टम्। अर्थात्मिकापि प्रमाणं दैत्यवस्तुत्वं कदाचिद्। तेन द्वितीयस्मरणव्यवधारणाय
'आत्ममायास्तुते राज'मित्यत्र राजतत्त्वमज्ञानरूपिका स्वरूपः। सर्वं ज्ञानं व्यावहारिकम्।
अत्र दैत्यपदेन संशयान्ते ये दैत्यास्त एव निश्चिन्ताः। अतो यद्वादादौ न नियममज्ञः।
तल्लक्षणं च 'भूमिर्द्विस्तुरप्यातो'त्यत्र निरूपितम्। उज्ज्वलचर्चितम्। दिव्यप्राप्तयेन दयाभाव
एवमव्यवस्थापि हिंसाविहारवगलतन्मयीकत्वात्तत्त्वत्तत्त्वकत्वात् स्पष्टम्। यद्वादादौ न दैत्यवैद्योत्प-
त्तिस्तु तद्वैद्योद्धारणं, एकचित्तवित्तुप्रादौद्विरूपवैद्योत्तर। अत इति प्रमाणप्रकृतात् देवपक्ष-
पातात्, यत् इयं पक्षनिरूपिका स्तुतिस्तो हेतोः। अनेन ज्ञेयम्। पुरुषोचमपते पक्षपातो न
पटते, 'सर्वं चातुर्वं च सत्यमवयव'इति श्रुतेर्भगवतः सर्वरूपत्वात् तथापि नञादिभक्तः सर्व-
रूपेवैव स्तुयेत न तु सत्यरूपतामेवेति स्तुतलक्षणः सत्त्वमयीपक्षसङ्केतपक्षपातो दुर्गता
स्वच्छात्तद्वैद्योपि न पश्ये धातितः भक्तवश्यत्वात्। एवं श्लोककार्त्तव्यकृत्वा तत्र सितानामह-
विशेषणानां तात्पर्यं वदन्तः 'सर्वं पर'मिति वक्ष्यमाणश्रुतिनिरूपितपक्षविषयत्वेन सदैवतुल्यो-
क्तोकाष्टनिरूपणीयसत्यलोकार्थानां दर्शयितुमाहः सत्यमपीत्याख्यं वेदे सत्यं पञ्चविधं
निरूपितमित्यन्तेन। 'सर्वं पर'मित्यादि श्रौतवाक्यैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलपक्षभेदेन
पञ्चविधं सत्यं वेदे यत् निरूपितं तद्वैद्य श्लोके देवानां शिष्टकार्त्तव्यविधं निरूपितं भवति।
अत्र टिप्पणम्। अयम् इति विशेषणमव्याख्यासुतोचरमद्विवक्षितं, चकारात् 'सत्यस्य
सत्य'मित्यस्य व्याख्यानोपरं प्रमाणमिदं यत्कृत्तमित्यादिना अत्रोदशविधविवक्षितविषयत्वाभ्यां
च शोधशक्तिवत् च स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः। सुबोधिण्याम्। तद्वैद्यैकेनैव विशेषणेनैकं
सत्यं प्रतिपादनीयमित्यल्लक्षणविशिष्टोपदेशविधं सत्यमत्र निरूपितं यत्स्फुटीयुक्तविषयतामाह्वयं
निरूपितमाहः अंशतः शोधशक्तिविवक्षितम्। वेदे यत् पञ्चविधम् तदत्र सत्यमवयवः
शोधशक्तिं निरूपितं भवतीत्यर्थः। अंशत इति उत्पत्त्यावयवमार्गविधिविहृतदृष्टव्यस्य तथा
धर्मिणश्च विचार्येत्यर्थः। तथा च यथाशक्तिविषये सत्यं प्रतिपादितुमिष्टं साह्यं तदा
तद्वैद्यैकेन विशेषणेनैकं विद्योच्येत, तत् तु नास्ति किन्तु शोधशक्त्या विधानामत्राशङ्कः
सत्ये प्रतिपादयितुमिष्टमाह यथासम्भवं प्रथमेन पदेन विधाद्वयं द्वितीयेन विधाचतुष्टयं
तृतीयेन विधाद्वयं तृतीयैका विधा। ततः पञ्चमादिभिः प्रत्येकं विधाद्वयमवयवेन वैका
विधेत्वेन शोधशक्तिवित्तां प्रतिपादनीयत्वाभ्युक्तोक्तं भवति। अत्र पञ्चविधं सत्यं
वैदिकीयेन महानारायणे तत्र आन्धोमे उद्गीतविधायामवधिपञ्चकं तत् अश्वेनविधिवि शोध

विषयकमिति सुबोधिण्यामपि तथा निरूपितम्, पक्षपाते स्वमिश्रकार्त्तार्थम्। पञ्चविधं
सत्यं 'आत्मना प्रथमा लोके'ति कारिकाया पञ्चाध्यायां श्लोके तस्मादविपर्ययं छन्दोगे तत्र
छन्दोगीयपण्डितश्रुतिवित्तामत्रावकाश उद्दिष्टाभिः शोधशक्तिवित्ताः प्रतीकशोधविधाना-
मतिदिष्टात्वमवगारिसम्बन्धिनीनां कार्याचिद् वाचः। एवं च 'दुःखत्वे च मां वीराः साहज-
योगविद्यारतः आसित्वा प्रपश्यन्ती'ति वाक्यमत्र। पञ्चविधसत्यनिरूपकं वेदमाहुः
सत्यं परमित्यन्तेति। श्रुतिद्वयं महानारायणोपनिषदि। प्राजापत्यो गोत्रतः 'दिव्यदिव्या-
दिलपत्युत्तरपदाण्य' हेति प्रसिद्धे। प्रजापतिर्भगवन् वा, तथा च गीता 'अहं बीजप्रदः
पिते'ति। अरुणहापन्त आरुणिः 'अत इह'। श्रुत्युक्तं पञ्चविधं स्फोरयन्तः श्रुतिं व्याख्या-
वन्ति स यत् सत्यमिति। अत्र टिप्पणी वक्ष्यमाणेति वक्ष्यमाणो यः सुख्यैः 'सत्यवत'-
पदेन तत्स्वरूपकं श्रुतिवाक्यमित्यर्थः। 'प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्र 'सत्येन वाधुरावाती'-
त्यादिपञ्चविधं सत्यं 'सत्यं पर'मितिव्याख्यागोचरं व्याहृतं भविष्यति 'अत्र श्रुतिस्तु सत्ये-
वे'ति सुबोधिण्या। परतः सर्वोक्तद्वयं, 'मन्त्रविद्योपनिषदि पर'मित्यादिश्रुतिपृथग्व्यापीत्याहुः
सर्वेभ्य इति। यद्वेति अत्र टिप्पणी वाच्यं एवकाराणां वाक्यालङ्कारे इति यद्वा
सर्वोक्तद्वयमित्यत्र वाच्यं इति व्याख्येयम्। यदेव सर्वोक्तद्वयं तत् सत्यमिति
व्याख्या। अत्र सर्वोक्तद्वयस्य विधेयत्वगोच्यत्वज्येदेवकारो न किन्तु वाक्यालङ्कार
ह्यर्थः। एवं सत्यत्वेत्यादिनेति एतद्दिहारेणैव प्रतिपादनीयमित्यर्थः यथा कुण्डोदमहं
कृष्ण इति। 'परं सत्य'मिति श्रुतौ वाच्यत्वात्वात्, अथ योक्त 'परं सत्य'मिति श्रुतिव्याख्या-
त्वादिति वाचः। श्रुताविवेचि अत्र प्रतिपादनीयमित्यस्य प्रकृतावयवादाः स्तुतावयवीति।
सुबोधिण्याम्। एवं विधाद्वयं व्याख्याय तृतीयां व्याख्यान्ति स अत एवेति। यतः सत्य-
योरैकं अतः साधनफलयोरैक्यमेव न तु भिन्नत्वात्। 'सत्येन स्वर्गलोकात्'परशब्दावाहं
आत्मसुखम्। कदापीति आर्यसुखलोकौ भवतात् तथा। तृतीयां व्याख्यान्ति स एवैकैरी-
त्यादि। अत्र 'सतां हि सत्य'मिति श्रुतं वाक्यं साक्षाद् तत् 'मूलं फल'मित्यत्रपदेन प्रसिद्धम्।
मूलं प्रवृत्तिकारणम्। पञ्चमीं व्याख्यान्ति स अत इत्यादि। प्रमाणममेवेति सर्वोक्तद्वयं
प्रमाणं भवयान् 'सर्वं पर'मित्यन्तेनोक्तम्। प्रथमोपस्थितत्वादत्र प्रमाणं भवयान् 'निरुक्तवाक्यो
पक्षित्वा न फलं भवाम। कार्याकारणयोरभेदाद्व्यवस्थयेन प्रमेयं कार्यं 'परं सत्य'-
मित्यन्तेनोच्यते। 'सत्येन' इति तृतीयया साधनम् 'सत्य'मिति फलम्। साधनानन्तरं तस्यो-
चित्वत्वात्। सत्य एवेति समुद्रभूते धर्मिणि। उपरलक्षणं सत्यपदं ज्ञानानन्तरयोरिति वक्ष्यति।
न तन्वृते रमन्ते। न तद्व्यापीति स्तुतावपि। वेदान्तसारत्वात् श्रीभागवतस्य। स्तुतिवाक्यं
व्याख्यान्ति लोके हीत्यादि। अत्र टिप्पणी स्पष्टा। पर इत्युच्यत इति लोकोक्तिः
यदा परमस्वात्वेनास्तीति वा। अर्थ आद्यच। तथा सत्यमपीति अत्र आतिद्विती-

त्यन्तथावर्तते । तथा चैवयोरास्यानाहोरेषः परत्यव्यवनेन श्रुतौ 'सर्वं पर'मित्यत्र स्वविशेष्य-
व्रतोपेक्षकसत्यव्रतमिति पुराणोपलब्धं सत्यपदं सत् सर्वं व्रतं च प्रतिपादयत्युपलक्षण-
विषया एवं प्रतिपाद्यपरमित्यनेन परैरेवं प्रतिपाद्यत इति 'सत्य'वन्देन सर्वं व्रतं चेत्सुखं
सकचुल्लत इति भावः । तदेतत् प्रकृते योजयन्ति स भगवन्तस्तिवन्ति । उभयं सर्वं व्रतं
च अशोभयत्वं परत्वं वा अक्षयतावच्छेदकं उद्वेगतावच्छेदकं च न तु सत्यत्वसमानाधिकरणं
व्रतत्वम् । शरीरमौचित्यम् । अतो नोद्वेगतावच्छेदकविधेययोगोः सत्यत्वयोरैक्यं प्रयोगाभावात् ।
पटो भट इति प्रयोगाभावात् उद्वेगतावच्छेदकविधेययोरैक्यम् । पटं घटत्वमिति तु
भरत्वेन प्रयोगः । तुना लौकिकव्रतसत्ययोग्यार्थमिति क्रियते । उभयं सत्यमित्यस्य
योजना यत् सत्यं यथार्थं, तत् उभयं सर्वं व्रतं चेति द्वयमिति । यदा उभयं सत्यमित्य-
स्यैव योजना यत् सत्यं त्रैकालिकावधारितं न तु यथार्थम् । यथार्थमित्यस्य 'परं सत्य'मित्य-
त्रैकार्थत्वं अग्न्यत् पूर्णत्वम् । इदं द्वयं भगवदेवार्कं, यत् पुनर्यमादिना कृतमयथार्थं यत्
भगवत्सामिकं भगवदक्षया प्रवृत्तं न । यदभावे तत्र भगवत्सामिकत्वाभावः इति न्यति-
रेकः न तु यदभावे भगवदभाव इति न्यतिरेकः । मनु श्रुतौ परब्रह्मसत्येपि 'सत्यव्रत'-
मित्यत्र 'पर'पदमात्रात् कथमुभयोरैकजायतेति चेत् सत्यम् । 'सत्यव्रत'मित्यत्र सत्यं
सर्वोत्कृष्टत्वं परं व्रतं व्रतसत्योभयार्थकं उपलक्षणविषया । श्रुतौ सत्यपदं सत्यव्रतायैकं
यथा तथा श्रुतौ व्रतवन्दनः व्रतसत्योभयपरं एकसम्बन्धिज्ञानपरसम्बन्धिसारकमिति ।
अत्र 'सर्वं पर'मित्यत्र परत्वं विधेयम् । 'सत्यव्रत'मित्यत्र सत्यत्वं परत्वं विधेयम् ।
'ब्रह्मादिब्रह्मिणाद्यः ब्रह्मदालोचनः प्रजा' इतिपटुचरस्य विधेयत्वम् । उत्तरालोचनेत्यर्थः स ।
एवं सर्वं व्याख्याय 'व्रतात् सत्ये रमन्' इतिश्रुतिव्रतयोरुपोपनिषा यदसम्बन्धमाहुः
सत्यमेवेति । एवकारो न विश्रवष्टकः किन्तु दम्मादिकृतसत्ययोग्यवच्छेदकः । तथा
च सत्ये रताः रमन्मुखाः क्षणं प्रपन्नाः न तु भयादिनेति ब्रह्मकृतामत्रपरम् । सत्तावली-
देवानां भयादिसम्पत् । एतेन सत्ये प्रमाणे रता इति वाच्यार्थः उक्तः । यदा सत्यकाले
प्रवर्तते रता इत्यर्थः । एवं यदसम्बन्धमुच्यते 'लोके हि ज्ञा'मित्यादिना यदुक्तं तस्मिन्मयस्मिन्
एवमित्यादि । उभयोरिति अत्र टिप्पणम् । तदुभयैति व्रतसत्योभयप्रमाणौ । तथा च
व्रतपदं सत्यव्रतस्य नियमस्य परत्येवैव सम्बन्धेनाजहत्सत्यार्थया वृत्त्या सत्यमपि प्राप्य-
तीत्यर्थः । सुवोचिण्याम् । एवं 'सत्यव्रत'मितित्पदं व्याख्याय 'सत्यपर'मितित्पदं व्याकुर्वन्ति
अतः परमिति । अत्र टिप्पण्यं अत्राप्रीत्यादि । सत्यपरमिति पदेपि । लोके लौकिकं
निषामकं तद्वैल्लादी शयाधारिरूपम् । वैदिकं ब्रह्मश्रुतिरेवेति योजनाया वैविध्यं निरूपित-
मित्यर्थः । परत्वंसर्वोत्कृष्टत्वायोरैक्योक्तौ । 'परं सत्य'मिति श्रुत्युत्पत्तेरेव परपदव्याख्यायाम् ।
परपदार्थस्तत्कृष्टत्वं पूर्ववत् । अमेदे सति प्रमाणे निरूपणीये उत्कृष्टे सत्यत्वं विधेयम् ।

प्रमेये उत्कृष्टे सत्यत्वं विधेयमिति । प्रमाणे तु सत्ये उत्कृष्टत्वं विधेयं परन्तु परतोत्कृष्ट-
त्वोपरिधेयम् । प्रमाणं भगवान् प्रमेयकार्यानिधम् । यदा परपदार्थो लोके निषामकत्वं,
तत्र यथासाक्षां तद्वैल्लादी अपचरणीयमानादपत्नीत्यादिरूपम् । राजादिनिष्ठम् । 'दण्डो
दमयतामस्मि नीतिरक्षि' इतिगीता'मिति गीतावाक्यात् । अथह्मकार्थान्नातिरिच्यते । सुवो-
चिण्याम् । 'सर्वं तत्र' इति महानारायणस्याः श्रुतिः । सर्वं प्रथमादिकं जीवपितावाक्यरूपं
विधात्वे सति तदप्रतिपाद्यत्वात् । एषो द्वितीयादिकं यदाः वायुपदानवरूपः । वायुर्
वेतमालमेतै'तिश्रुतेः । दमः तृतीयादिके इन्द्रियदमनरूपः 'प्रजाः सुखेति' 'स तपोतप्यते'ति
श्रुतेः । तप ऐश्वर्यं दि० आ० अग्नि० लक्ष् । सप्त चतुर्षोदके 'शुभानः प्रथमं मनस्येव
सविता पितृ' इति श्रुत्या मनोयोगोक्तं दानं यथाभावे होमरूपम् । 'सधाविनामि शुद्धोती'ति-
श्रुतेः सविद्वेवताकद्रव्याणां दानम् । हु दानादनयोः यमः पृथग्वेदे प्राचीनवंशकस्यापूर्वकः
'प्राचीनवंशं कर्तोती'तिश्रुतेः । प्रजननं सप्तमादिकं कामरूपम् । 'प्रजननं ज्योति'रिति श्रुतेः ।
अग्नौ ब्रह्मचारिणाः अग्निहोत्रं गृहस्यस्य । यज्ञो वानप्रस्थस्य । 'वन्यैः चरुहरोडासै'रिति-
वाक्यात् । यनाःसन्त्यास्यस्य यतिः । 'मनः पदं सप्ताचरे'दिति वाक्यात् मनः । आश्रमादाश्रमं
मन्वेदान्यथा मत्परश्वरं'दितिवाक्यात् । वैदिके धर्मं 'आश्रमादाश्रमं गच्छे'दित्युक्तम् । परत्वं
ह्मत्कृष्टत्वं स्पष्टं, ब्रह्मविचरपरमित्त्वं श्रुतिरपि महानारायण एव, 'किं भगवन्तः परमं वदन्ती'ति-
प्रश्नेन तदुचरेण च परमत्वेनोक्तम् । परमित्यत्र मन्वादिमः परमित्यर्थः । एवं परपदं व्या-
ख्याय 'सत्य'पदं श्रुतिसं व्याकुर्वन्ति तत्सर्वमिति । आचार्यपान्ताः । यदा रमिति अर्थमनति-
कम्पेति यथार्थम् । अन्वयीभामः यदुपलक्ष्येयत्वं सर्वरूपेण जातमाकृष्टं च । अथार्था यदुप-
लक्षितं न भवति भाषाकार्यत्वादित्यर्थः । एवं सत्यपदार्थ एक उक्तः द्वितीयः प्रवक्तुमेत-
न्नम्यः । अनेन श्रुतिसं 'सत्यपर'मितित्पदं व्याख्यातमायम् । तदेतत् परत्वं सत्यमपि
अत्र श्रुतिरिति । 'प्रजापत्यो हारुणिः सुपुंषेयः प्रजापतिं पितृश्रुतपरसं सारं भगवन्तः
परं वदन्तीति सत्ये श्रोत्राच सत्येन वायुपानतिं सत्यमादिल्लो रोषते दिवं सर्वं वाचः
प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं, सत्मात् सत्यं परमं वदन्ति' । एवं एषो दमः शनो दानं
यमः प्रजननश्रुत्या । जपसिद्धिप्रयत्नमन्यथाश्रुतयः । अर्धतु 'सत्येन' पूर्व-
जन्मीनसत्यनाशेन मनुष्यत्वात् देवतारूपत्वं प्राप्य लोकोपकारार्थं 'वायु'र्भूत्वा 'आवाति' ।
एव'मादिल्लो'मि 'दिवं' इति वा 'पितृ'ने' प्रकाशं करोति । 'सत्य'मेव 'वाचः' आश्रित्वस्य
'प्रतिष्ठा' सिद्धं सत्यं, अतएव तु न सिद्धं सत्यम् । 'सत्ये' यथार्थमात्रेण 'यमं' न्यषहारजातं
'प्रतिष्ठितम्' । 'तस्मात् सत्यं' 'परम'भूतकृष्टं तापनं 'वदन्ति' इति । अत्र प्रथमे वाक्यद्वये
आध्यात्मिकलोकार्थः सिध्यति । तद्विषयमात्रद्वये वैदिकलोकार्थः सिध्यति । एतदमि-
त्रेयमेव प्रथमायां 'सर्वं पर'मिति श्रुतौ 'सत्तां हि सत्य'मिति श्रुतावैदिकं कृते व्याख्यायाम् ।

भगवतो व्रतानीति। अत्र टिप्पण्यम्। भगवद्व्रतानां परत्वं तु असाधारणत्वादेव स्फुटम्। ऐशस्य भगवत्विषयकस्य यथार्थरूपस्य पूर्वोक्तस्य परत्वं 'अत्र श्रुतिस्तु सन्धेया पूर्वनिर्दिष्टं'ति सुबोधिनामेश्वरोपादिदमित्याशयेन सत्यस्यार्थद्वये शक्यस्य यथार्थरूपमनङ्गत्वा प्रतरूपमर्थमाहुः 'भगवतो व्रतमित्यादि। 'भगवतो व्रतानी'त्यारम्भ 'प्रतिपादितानी'त्यन्तसुबोधिभ्योक्तम्। पूर्वोक्तं सत्यस्यार्थं आरयन्ति स लोकांनुसारेणेति। देवद्वित्यकारिणो भगवतः निषामकमिति सत्यं यथार्थरूपं पूर्वोक्तम्। सत्यमेवेति' सत्यस्यैकत्वतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यतीति। एवकारेण तस्य परयोग्यत्वज्येदः किरते। यद्वा 'सत्यत्वं'मित्यत्र श्रवणं सत्यव्रतोभयव्यापकस्य च यथाप्यत्र प्रयेयनिरूपणे यथा प्रयागनिरूपणे सत्ये परत्वेनोपस्थिते व्रतसत्ययोर्विधानं तथा प्रयेयनिरूपणे परासिद्धयन्तुतुवरूपे सत्यत्वस्य यथार्थत्वस्य विधानमत्र सुबोधिनां बोध्यं टिप्पण्यां तद्विहृतं बोध्यम्। तथा सति परत्वेन विषयतुल्यसह इतिभावः। एवं च श्रुतौ सत्यपरत्वे सत्यं परं यस्मैति बहुवीहो सम्मन्वयार्थित्वम् पूर्वनिर्दिष्टस्य विशेषणभूतस्य सत्यस्य विधेयत्वम्। परपदोक्तस्य चतुर्विधस्य निषामकदेहेद्वयत्वं बोध्यम्। एवमत्र श्रुत्युक्तमतिहारबोधकं सुलभं पदद्वयं विवृतम्। न्यतिहारफलमैक्यं त्वरे विवेचनीयम्। सुबोधिण्याम्। 'कौन्तेय प्रतिज्ञाहीनं न मे भक्तः प्रणयसीति'ति सीतायाम्। 'दिःअरं नामिसन्धये रामो दिवैव भाषते दिवैदाति न चाविन्यो दिः स्थापयन्ति नाशित'मिति वाल्मीकीये। अर्थस्तु। एकैत्रेण शरेण प्रतियोगो निराकरणायः श्रान्त्यर्थं च नैव योजनीयमित्यर्थे श्रीरामचन्द्रं निषमयति स। 'द्राष्टुमर्षि तपुशु सा सखाया समाने ब्रह्मे परिपश्यजाले तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वयनश्रमयोऽभिषाकक्षीतीति'ति श्रुतिः। द्वाहत्यादि द्विषयान्तरम्। आशेषः। 'सुषां सुहृन्मिति' अयेण। 'ब्रह्मे' शरीरे। 'परि'पूर्वकः 'स्वज्ञ' वस्त्रे चातुः तु आ- अनि- लिङ्गद्विषयचानुत्तरम्। 'पिप्पलं' कर्मफलम्। 'अभिषाकक्षीति' पर्यति। 'साधवो हृदयं मयां साधूनां हृदयं तद्वद्व'मितिव्याप्यम्। हृदयत्वं चिन्तन-वशात्। आदिपदेन 'मदनपदं ते न ज्ञानमि नान्ं तेभ्यो नानामर्षी'तिवाच्यम्। भक्तेः सह निगूढभावकरणात् तथा। सर्वत्र नियमो ज्ञातव्यः। सुबोधिण्याम्। लोके हि अत्र इति। अत्र टिप्पण्यम्। त्रिसत्यमितीति। अष्टविधत्वं प्रथमे विषयार्थं व्रतसत्यरूपं द्वितीये विषयतुल्यम्। इयं परशम्वरार्थः लोके लौकिकं निषामकं वैदिकं द्वादशविधम्। सत्यपदार्थद्वयम्। सत्यं ज्ञं च। यद्वा चतुर्षु परपदार्थः सत्यत्वं विधेयं भूतार्थद्वयं कायादि-त्रयमिति इयमित्यष्टविधत्वं सत्यस्येत्यर्थः। सुबोधिण्याम्। लोके हीति लोकास्यो ग्याहृति-रूपाः। कायापद इति आत्मोपनिषदि बाह्यान्तःस्थान्तात्वा परमात्मैक्यम्। बाह्य आत्मा कायः। अन्तरात्मा लिङ्गम्। परमात्मा जीवः। सत्त्वा यत्वेति ग्याहृतिर्लोकाणां सत्यत्वम्। अनेनेति ग्याहृतिरूपलोकप्रत्ययेन। निसत्यपदेन वा। साधनकले 'सत्येन न युगाय-

होकात्पञ्चवने कदाचने'ति श्रुत्युक्तं ताचनम्, 'सर्वा हि सत्य'मिति श्रुत्युक्तं कलं कार्यकारण-परत्वेन च मयैनेनेहीकृत्य। कार्यकारणभावस्तु एवमानावतात्तां निषाने वीजमन्यय'मिति-वाच्यम्। एवं चतुर्थेति अत्र टिप्पण्यां उपपत्तिरूपपदमष्टविधत्वं चतुर्थोपपदं प्रतिशोध-क्रमेण व्याख्यातम्। तत्र प्रथमं उपपत्तिरूप इति पदं व्याकुर्वन्ति स भगवतः कालरूप-स्येति। कालदेहोन्नयनः कृपाः कालात्मा कालः सङ्कर्षणः स आत्मनि स्वरूपे यस्य स काला-त्वेति न्याकृतं 'कालात्मा भगवत्काल' इति कारिकाकालात्मात्वेन कालात्मपदम्। तथा च काल-रूपस्य कालदेहस्य। कालं सङ्कर्षणं युरीत्वावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्येति च। तत्र कालः प्रकृति-शोभकोपि देहः। अत्र कालयोर्देहसङ्कर्षणशोभायापि काल इति पद्यो न सम्भवति। सङ्कर्षणो-त्पदेर्देहीत्याख्यापे निरूपणादिति। तत्र सङ्कर्षणनिरूपणं अन्वयप्रकारार्थं न तत्पथापार्थत्वात्-मनोयमपि पद्यः साधुम् छन्दोभ्येष्टमपराधकं श्वेतकेतुपारुष्येन त्रयमोपदेदे परदेववात्मको-पिभोक्तः। द्वितीयोपदेदे काल उक्तः। शोभं वक्तुं शक्य इति। तत्र कालात्मकोपिभोक्तः। यद् भवन्ति तदा भवन्ति 'तय एषोमिमे'ति श्रुतेः। तदेति काले दामत्ययान्तं पदम्। तत्र नाना-रसाः दहान्त्यत्र सर्वोदाकर्षं इति। भगवतः कालरूपस्येत्यर्थं वा। उपपत्तिरूपधाज्ञानमित्या-शयेनाहुः यदि सत्यरूपत्वमिति। सत्येनाष्टविधेन रूप्यते न्यपद्वित इति सत्यरूपं तस्य भावः सत्यरूपत्वम्। इदं सर्वं विधेयम्। प्रतादिकमिति आदिना सत्यम्। सत्य-व्रतमित्यत्र व्रतपदार्थो, निषामकं लौकिकम्। वैदिकं च द्वादशविधम्। व्रतानि चेति चकारेण भगवत्विषयामकसत्यं, अन्वयाज्ञानमेतत्। सत्यप्रकरणे 'यमः सुहृद्विचित्रं ब्रह्मे'ति-पञ्चपते। तथा चोपपत्त्या रूप्यते न्यपद्वित्ये इत्युपपत्तिरूपो भगवान्। अष्टविध इति सुबोधिनीं न्याकुर्वन्तः 'सत्यव्रत'पदमालम्बाने 'सत्यपर'पदमालम्बाने च व्रतसत्यपदमाल-म्बाने च व्रतसत्ययोः प्रतिशब्दान् संशयभेदे, परपदोक्तिनिषामकयोर्भाभेदे, विषाहकद्वि-द्विपदेति उदाभाषण स्पष्टयन्ति स व्रतं हीति। इत्यादीत्यन्तं 'सत्यव्रत'पदं विवृतम्। यत्र सिद्धं यद् व्रतं सत्यं च तत्त्वमात्रभूतं बोध्यम्। भगवत्सम्बन्धित्वा तादृशेन लौकिकव्रतेन सत्येन च कर्तुनिष्ठप्रथमितिजननम्। अन्यत्वं स्पष्टमिति 'यद् परं लोकं' इत्यादि-सुबोधिनीत्वं 'लोके लौकिकं निषामक'मित्यादिना विवृतवत्त्वं स्फुटमित्यर्थः। तद्वत् सत्यशुद्धिनि लौकिकमित्यादि। लौकिकमिति निषामकमितिशेषः। निषामकं चेति देवद्वित्यकारिणो भगवतो निषामकं च। इदं चतुर्थं सत्यं प्रयेयभूतं बोध्यम्। सात-वैदिकभगवत्पदार्थः प्रमितस्तत्त्वं। एवं पदमेतदेतदं अपि परसत्यस्येन श्रुते विधेयकोटी ज्ञापिते। 'त्रिसत्य'पदोक्तं विषाहयं न्याकुर्वन्ति लोका भूतैव इत्यादि। कायजीवेति जीवो लिङ्गम्। 'जीवो जीवमजीव'मितिवाच्यम्। लोकाः कलरूपा इति पुरुषार्थेन प्राप्यत्वात् कलरूपाः। इतरे चित्तवराणीति इतरे कायादय इतराणि साधनानि। इदं चेति 'त्रिसत्य'-

पदे विसर्लेनोक्तं द्विप्रकारमित्यर्थः। चतुर्थेति सुषोभिणीं व्याकुर्वन्ति स पदद्वये इति। 'सत्यव्रतं सत्यवत्'मिति पदद्वये यो विधेयभेदत्वेन द्वैविध्यमित्यर्थः। प्रभावप्रमेयत्वाम्नां द्विविधत्वम्। अयमिति विसत्यवदे विज्ञानेनोक्तं द्विविधम्। कलसाधनभेदेन द्विप्रकारकम्। तथा चैवं मूलस्यैकमितिः एतैः श्रौतं प्रमाणाभेदात्तत्पन्नकलसं सत्यं समर्थितं ज्ञेयमित्यर्थः। एवं चतुर्थो निरूपितो धर्माति पञ्चविधः 'स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चभूतेति ज्ञातापत्यो हास्य'दित्यत्र श्रुतेर एवा'रम्भानां प्रथमा लीले'त्यत्र फलप्रकरणे पञ्चधा मणितः। सोऽपि अत्रोदोग्यप्रमाणप्रयोजके स वेदश्रुता प्रसङ्गान्दोषाभ्यां यद्यपि 'स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चभूतेति ज्ञातापत्यो हास्य'दित्यत्र 'संस्कारोत्साधादित्यो' य एष आदित्ये पुरुषः स परमेश्वरी ब्रह्मैति परमेश्विनमुपनोक्तं तथाप्यादित्यन्तरात्सः परमेश्वरी ब्रह्मैव (परमात्मैव), 'अन्तस्तदस्योपदेया'दित्यधिकरणादिति सुषोभामपस्तम्बमुष्णम्। सुषोभिण्याम्। नन्वेवं श्रौते चातुर्थ्ये स्वीकृतविषये च समर्थिते ज्ञेयार्थां पञ्चानां विशेषणानां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पक्षपातायं स्वीकृतोदयविचारपूर्णं श्रौतव्यतिहारफलभूताभेदात्तत्पन्नं च प्रयोजनमित्याशयेनाहुः उत्पत्तिरूपमित्यादि। उत्पत्त्यावतारैरतादिति परमस्योत्पत्तिचर्चपुरःसरपत्रप्रचयमिदं रूपया रूप्यते निरूप्यत इति तादृजं पञ्चविधिविशेषैर्निरूपयतीत्यर्थः। योनिः कारणमिति कालाग्र्यत्वेन देहरूपकालस्य समवायिभावमाहृतं मसिद्धं निमित्तमात्रत्वमुक्तम्। तेनास्मिन्निमित्तोपादानत्वमुक्तं भवति। ननु भगवानेवेति निरोधलक्ष्यग्रन्थे एवकारेण कालरूपदेहोपाप्यवच्छेदः स्मादत आहुः कालाग्र्यमेति। न्ये न भवेदिति द्वितीयदिनात्मकः कालो भगवता यदि नोत्पादितो भवेत् वाग्यसत्त्वैव स्यात्, श्रो दासामीति प्रतिशार्थां कालोपि विशेषणत्वेन प्रविष्ट आत्मादिदानाधिकरणकमित्येकालीनदानाहुको व्यापार इत्येवम्। एवं च द्वितीयदिनात्मकः कालो नास्तिर्भवत् वदा तु विशेषणभावपदुक्तस्य विशिष्टदानसाध्यसिद्धिः श्रो दासामीति प्रतिशङ्गावगत्यैव स्मादित्यर्थः। इदं सत्यं श्रुत्युक्तद्वयविषयमेवेति प्रथमोदितसत्यमुदाहरणम्। उक्तेव प्रमाविषयत्वात्। त्रिपु सत्यज्ञानान्नयेषु स्वरूपे पक्षपातरुतो। तेन अतस्तत्पादिरूपप्रमाणे कारणत्वं प्रथममुदाहरणमिति कुचोचयत्प्राप्तम्। साधवा। तेन कालाग्र्येति गर्भमिति कारणत्वं ज्ञेयम्। एवं चाटविषयसत्यनिरूपिता कारणता काले या निरूपिता सा नान्यन्यायसाधारणत्वेन किन्तु कालाग्र्य साक्षादेव विशेषणतया प्रविष्ट इति विधिद्वये कारणता प्रतिपाद्यत इति। एवं सर्वत्रेति तथा चाटविषयं सत्यं भगवदुपादानकारणकत्वाद् वाक्यसत्यत्वप्रयोजकं न तु भाषोपादानत्वं सत्यं दम्भादिरूपं वाक्यसत्यत्वप्रयोजकं कारणं वेत्यर्थः। एवं सत्यं प्रति कालो निमित्तं कारणम्। अग्रिमविशेषणैवपत्तिदिशन्ति स पदं सर्वत्रेति। सत्यवातात्मकप्रमेयवदन्प्रापि तपःप्रश्रुतिषु क्षुद्रकेषु प्रमेयेषु राजनीतिदण्डादिरूपेषु

लौकिकेषु प्रमेयेष्वभगवद्भूतरूपेषु प्रकीर्णवाक्योक्तप्रमेयेषु तथा प्रस्तुतदेवद्विधकारिभगवद्वत्तारप्रयोजकत्वापाकादिरूपे च प्रमेये तथा 'सत्यव्रत'मिति विशेषणोक्तद्विविधे प्रमाणे तथा 'विसत्य'पदेके साधने फले च सर्वत्र कालस्य हेतुत्वं ज्ञेयमित्यर्थः। अन्यथा कालसत्यत्वं उपपत्तिरूपत्वार्थं सत्यानां न स्मादितिभाषः। प्रकाशे तु एवं सर्वत्रेत्यस्य 'निहितं च सत्यं' इत्यादिनिषेधेनैवपत्तिरिति सत्यं तत्पदकेन तथा 'सत्यस्य योनि'मित्यत्र सत्यकारणत्वेन तथा सत्यपालकत्वेन सत्यप्रलम्पकत्वेन नेत्रत्वेन वातमत्वेन धर्मण वा तत्पत्त्यां यमि पालनादीनि तेषां प्रयोजकं ज्ञेयमित्युक्तम्। यदि पालनकालो न भवेत् वता तस्मिन् पालयतीतिचागम्यसत्यैव स्मादित्यत्वादि। अग्रिमवत्तारयन्ति स न केवलमिति सत्यस्येत्येव विषयश्चेति ज्ञेयं सर्वत्र। यथा ब्रह्मा नगदुत्थाय कृताशौ रक्षणमधिक्रियायामुदासीनस्यथा भगवतो रक्षणादिक्रियायामोदासीन्यं वारितम्। सर्वसाधर्म्यं सद्विदित्वात्। तेन नित्यमेव सत्यसाधेयां कृत्वा पालयतीति सत्यलक्ष्यकर्मां दर्शितं। 'ननु निहित'पदसाधेयवस्तुता रक्षणमितिः कथमित्यत्र आहुर्नितरमिति। सत्यं च योगेन रक्षणमाप्तिरित्यर्थः। अत्र हि केवलयोगेन रक्षणक्रियामतिपश्यते कृषार्थस्य सर्वपाल्यामदायक्या रक्षोर्वापि यथा सहस्रहोली भवति तथा प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति स स्वयं तत्र स्थित इति। तथा च यथा पञ्चजपदं स्वया पञ्चजत्वेन रूपेण पञ्चजसापयति, योगेन पञ्चजनिकर्तृत्वं च बोधयति तथाच सत्प्रमत्तसत्यपदसमन्विष्याहृतनिहितपदं कृत्वा सत्यानुयोगिकां स्तिष्ठि भगवति बोधयत् योगेन सत्यप्रतियोगिकहितकर्तृत्वं च दर्शयतीतिभावः। सस्रुदायायं इति अवयवशक्तिविशिष्टकृषार्थं इत्यर्थः। उपपत्तिनिरूपकाद्विषयसत्त्वेषु यथा प्रमाणादिकर्तृत्वं दर्शितं यथोत्पत्तिप्रवृत्त्यपि दर्शयन्ति स अनेनेत्याद्येह्यत्वेन। 'निहितं च सत्यं' इति विशेषणेन। अटविषयकसत्यकारणत्व कालाग्र्यमिति उपपत्तिरिति विशेषणैव विचारोद्विषयं सत्यं भगवद्विषयत्वेन प्रमेयं निहितपदप्रथमाधेयं। न वरहिते प्रमातुं वक्तव्ये। द्वितीयाधेयं भगवद्विषयित्वेन वाग्यपादित्वं स्वस्यकार्यसाधनं चोक्तम्। न हि भगवदनधिष्ठितं सत्यं स्वस्यकार्यं साधयितुं वक्तव्येति। 'माभाविष्य च भूतानि चारपाय्मदोकोऽस्ते'तिताकथात्। ननु यद्येवं तर्हि भगवाकले कुत्रोक्ते इति चेत् उवाहुः इतरावायन्तयोरीति। अत्र दिष्टव्यत्वात्। 'सत्यतापक'मित्यन्तिभेदेन एदेन कलम्। एतस्मादावेन 'सत्यत्वेन'मित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः। भगवत्स्वरूपज्ञानसत्ययोः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे। अयं फलभोषकापेक्षया न तु प्रकृत'निहितं च सत्यं' इत्यासाधेयत्वैककथा पञ्चान्तरमाहुः अथ चेति। फलमिति सत्यसाटविषयसत्यस्य कर्मासम्बद्धस्य लयस्यानं अतो लभः तस्यानं च फलम्। ननु योनिशब्दस्य कारणवाचकत्वादेव प्रमाणनिरूपणं कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायां 'सत्यस्य योनि'मित्यनेन प्रमाणनिरूपणं प्रमाणपदम्। मानेत्यस्य मानमित्यन्त्यम्। 'योनि'शब्दस्य

प्रमाणपरत्वं 'शास्त्रयोनिता'दिति व्यासपदे भास्कररामानुजाचार्याभ्यामाहृतम् । इति तथेति इतरी मयकत्वाद्याधनतयोरित्यर्थः । कश्चित् भगवद्भानसेवोपिख्यादिति भावः । मेयसिद्धिरित्युक्ते मेयज्ञानसिद्धिरिति लक्षणां वारयन्ति स पूर्वजम्बुस्येति । लौकिकाधिभौतिकसत्यज्ञानतथेभ्याधिदैविकसाक्षात्तत्वेत्यर्थः । ज्ञानेन आधिदैविकज्ञानेन । तदैवेति ज्ञानकाल एव सिद्धमभूत् ज्ञानस्य विषयाविनाभावत्वात् । एवकार आधिभौतिककालयोग्यनखेटेदम् । तच्च ज्ञाने आधिदैविकं तत्त्वं भवप्राप्तिकारकम् । मानं कर्तुं विदुषीं सुतोयिण्यामेव रुद्धं सत्य एवेत्यादिना । सुतोचिण्यां ननिनतराद्याधनतयोरित्यत्र किं भगवन्मित्यत्र आहुः चकार इत्यादि । 'निश्चितं च सत्यं' इत्यत्र चकार उक्तं सप्रामाण्यमित्यर्थः साधित्युक्तं प्रमाणकलसमुच्चयकमप्येत्यर्थः । तथा च चकार एतद्भव इति भावः । अत्रैवेति सासमवायाधिदैविकसत्य एव । एवकारविद्वानन्योगं व्यनक्तिनयि । सत्यस्य सत्यमित्यतीति । सत्यस्थाधिविषयस्य सत्यं आधिदैविकमित्यर्थः । 'सत्यस्य सत्य'मित्यनेन कथं लयस्य बोध इत्याकाङ्क्षाप्रामाहः सयेत्यादि । नृहदारण्यके 'पूर्वमदः पूर्वमिदं पूर्णात् पूर्वमुद्वच्यते पूर्वस्य पूर्वमादाय पूर्वमेवावशिष्यते' इत्यत्र पूर्वशब्दाव्यस्य प्रथमस्य 'पूर्णात् पूर्वमुद्वच्यते' इति पदच्छेद उत्तरातिः, 'पूर्वमुत्तं अन्यत्' इति पदच्छेदे सिद्धिं चोक्त्वा 'पूर्वस्य पूर्वमादाये'त्यनेन खजनके आधिदैविके पूर्वं ब्रह्मणि कार्यस्य लय उच्यते । तथात्रापि सत्यस्योत्पत्तिस्त्वरी पूर्वविशेषणाम्नास्यत्वात् सत्यसाधिदैविकं सत्यमिति रोपणेनोत्पत्तिस्त्विति प्रसङ्गादेनात्र लय उच्यत इत्यर्थः । सत्प्रमिति आधिविषयम् । उत्तरे कवं 'इतराद्याधनतयो'रिति सुतोचिण्यास्य फलस्य 'सत्यस्य सत्य'मित्यस्य टिप्पणी शिरीषव्याख्यानोक्तस्य बोध इत्यत्र आहुः सत्य एवेत्यादि । उक्तटिप्पणीदिशा पूर्वमदस्य लौकिकसाधिमौलिकं सत्येधिविषये एव प्रतिष्ठितं सत्यं साधिविदैविकं फलमित्यर्थः । तस्य चाधिदैविकसत्यस्य भगवत्त्वेन ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति भावं फलमित्याहुः तत्राधिदैविकमिति । 'मनस उतये मनो विदु'रिति श्रुत्या तथा सिद्धत्वात् । तथा आधिविषये तस्ये भगवत्त्वेन जाते तस्ये भगवत्त्वेन ज्ञानेन ज्ञानस्य विषयाविनाभावत्वात् विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतं फलमित्यर्थः । 'भगवानेनैवेत्येवकारस्तु 'अन्यपक्षमपि दैवादिदु उद्धर्मव्यपदेशा'दिति खसत् । तथा च प्रत्यो हि कारणे प्रवेशरूप इति कार्यं सत्यं कारणभूते सत्ये प्रतिष्ठितं भवति तच्च भगवानेवेति तेन भगवत्त्वेन रूपेण सत्यं फलमित्युक्तम् । तदुपपादनस्य च अनेनेत्यादि । भगवन्तीति आधिदैविकसत्यरूपे इत्यर्थः । प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठां भक्ति इतः प्राप्तः सारकादिभ्य इतन् । स साधुरपे फले सति सत्यः । यः सत्य इति आपिभौतिकेधिविषये सत्ये प्रतिष्ठितपदार्थः पूर्वोक्तः । स आधिभौतिकसत्यपद्वारा भगवत्ति आधिदैविकसत्यरूपे प्रतिष्ठित इति पूर्वमतः । उक्तमिति ज्ञानेन प्रकारेण फलमुक्तमित्यर्थः ।

पञ्चविधमिति अत्र टिप्पण्यात् प्रमाणाद्विचतृरूपं भगवत्ति प्रतिष्ठितं सकल्पं सत्यं चेति पञ्चविधमिति । प्रतिष्ठितमित्यस्य भक्त्यर्थं सत्यमित्यर्थः । उक्तमिति स्थितिः । अद्विषयस्य सत्यस्यानेन प्रकारेणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गं प्रतिष्ठितत्वस्यापि सिद्धिः उदात्ताय पञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः । उत्पत्तिः प्रथमविशेषणेन, द्वितीयविशेषणेन प्रमेयं साधनं चोक्तम् । तृतीयविशेषणेन साधितः प्रत्ययवेति श्रीनखजितः । इदं पूर्वम् नातिरिच्यते । प्रथमेन प्रमाणात् । द्वितीयेन प्रमेयसाधनत्वे । तृतीयेन कलत्वं भगवत्ति प्रतिष्ठितत्वं चेत्तैरी धर्मः सत्यं पञ्चविधमिति सिद्ध्यति । अनेनैव त्रयोदशत्वस्यापि सिद्धिः आवातेत्यादि । अत्र टिप्पण्यात् पूर्वोक्तमष्टविधमेतत् पञ्चविधं चेति त्रयोदशत्वात्, तर्हि पूर्वप्रतिज्ञात-गोडशचित्तं कथमित्याकाङ्क्षायाभादुः अत्रे ज्ञानशाक्तिकार्यं च भवति चेति चोदशचेति । सुतोचिण्यात् । किंवा शाक्तिकिरिति कियाननकृतिरूपं कियानस्य च भगवत्सामर्थ्यम् । अत्र किञ्चास्यैकस्योदशविधमेतत् त्रैयम् । कर्मकाण्ड इति प्रसिद्धेः किंवा शाक्तित्वेदार्थः स च प्रमेयनिरूपणे लौकिको द्वादशधा वैदिक उक्त इति त्रयोदशधा । भगवान् वा तत्र निषिद्धस्तयोदशम् ननु वेदार्थत्वेपि प्रकृतसत्यव्रतदिप्रतिशेषयोः प्रतिपादा कथमिति चेच्छ्रुतुं पक्षातिस्तुतिस्त्वात् गोपकियात्वेन व्रतसत्योपेधमनुपापकत्वात् प्रमाणकोटिपदेपि कर्मरुत्वात् कियारुत्वात् । प्रमेयरूपानां तर्हि तैसादीं शपथरूपं सत्यादिद्वादशविधं वैदिकं भगवद्भूतानि भगवतो नियात्रं सत्यत्वात् चेत्तेषां नियात्रकानां यथातन्मयं कियारुत्वात् कियाननकत्वात् स्पष्टमेव । साधनकालोद्य कर्मप्रधानकत्वात् तथात्वं तृतीयविशेषणे । चतुर्थविशेषणे प्रमाणात्सापि उत्पत्तिक्रियावन्तापातिस्त्वात् तथात्वात् । पञ्चमे साधनस्य प्रमेयस्यापि तथात्वादेव किंवारुत्वात् । षष्ठे विशेषणे उत्पत्त्यादिक्रियावन्तापातिस्त्वादेव च प्रतिष्ठितकलरूपेणोपरीति तथा । गोपकर्मत्वेपि भगवत्प्रकृतित्वं तु भगवदाधारकत्वात् श्रुतम् । भीतार्थां तिसृषु कर्मोक्तं 'करणं कर्म करोति विविधः कर्मसिद्धं' इत्याद्यदोष्यादे । सप्तमं विशेषणं कियाराक्तिकिरुपधानन्तरं ज्ञानशक्तः क्षरणम् व्याकुर्वन्ति सा ज्ञानशाक्तिकिरित्यादि । वेदवेदान्तसारतादित्तिभाष्य । कलसत्येनैव सत्येति वेदे कलसत्ये इत्यर्थः । चित्रगुणान्तेत्यर्थः श्रुद्वाशागताः प्रजा इत्यत्र वा तृतीयार्थस्य विधेयत्वदर्शनात् । ज्ञानजनिकां भगवत्प्रकृतिं सत्यत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः । भगवत् कलसत्यत्वेनैवेति निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदुपपादनस्य च ज्ञानशाक्तिकिरित्यादि । ज्ञानप्रधाना शाक्तिक्रियावन्ति ज्ञानजनिका भगवत्प्रकृतिरिति यावत् । ज्ञानरूपा । 'ज्ञानशक्तिक्रियावन्ती समिद्धेते परास्ति' इति भाष्यात् । द्विविधेति द्विप्रकारिका । 'उद्यमस्य तथा शोकः सामग्रीरुत उच्यते' इति निबन्धात् । तत्रैतत्सत्यमेतदत्र समासविधेयपदार्थानु समास एकाधौभावसाम-भ्यात् । तत्र प्रथमपदार्थः प्रमाणत्वात्सत्यं शास्त्रात् । द्वितीयपदार्थः प्रमेयत्वात्सत्यं सत्यम् ।

बलवदार्यः। सामग्रीरूपज्ञानस्य प्रमाणस्य बलं सत्यप्रतिपादकत्वेन ज्ञानरूपवेदस्य स्फूर्तिः। वेदस्यात्मत्वात् तज्ज्ञानस्य मनोमयविपर्ययस्य ज्ञाने भगवत्प्राप्तिः। 'अतो ज्ञानान् न युक्ति-
रित्यत्र वेदात्मज्ञानस्यापि वक्तव्यत्वात्। श्रुत्वादर्शयोर्मित्यसम्भवेन ब्रह्मज्ञानकाले वेदज्ञान-
स्यापार्जनौपत्यात्। तदेतदुक्तं प्रमाणवत्त्वेनेति। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं'मिति वार्तिकेन
तृतीयाऽभेदे। प्रमाणबलाभिया ज्ञानशक्तिरित्यर्थः। द्वितीयपदार्थः प्रमेयत्वान्वित्वं
सत्यम्। तस्य सामग्रीरूपज्ञानस्य प्रमेयस्य बलं भक्तिज्ञानं च ताभ्यां भगवत्प्राप्तिः प्रसिद्धा।
वक्ष्यन्ति च 'प्रमाणानां बलं दग्धा मोहयापात गोपिका'मित्यादि। तदेतदुक्तं प्रमेय-
त्वमेवेति। प्रमेयबलाभिरिति शक्तिरित्यर्थः। एवं प्रमाणप्रमेयवलयकल्पेन निमित्तेषु
तदर्थयोर्ज्ञानशक्तिकपदयोः पृथित्युक्तः। तदेतत् विग्रहयन्ति स प्रमाणं वेद इति।
अन्यमितार्थमन्तत्त्वलक्षण प्रमाणम्। कृतसत्यरूपधर्मनिरूपणे भगवतः प्रमेयत्वाभावादाहः
प्रमेयं भगवत्कर्म इति। तदुक्तं 'भगो धर्मविज्ञासेति' प्रतिज्ञाय 'वेदानालक्षणेनो धर्मो'
इति। अत्रापि वेदानालक्षमसम्भवात्। 'ये वै भगवता प्रोक्ता' इत्यादिवाक्यैः प्रमितत्वाद्।
ऐश्वर्यधर्माणां शेषलक्षणमित्याशयेन प्रमेयं भगवत्कर्म इति सामान्यनिर्देशः। यदा प्रमा-
णस्य बलं भक्तिः प्रमेयस्यापि बलं भक्तिरूपयोः कर्तव्येन स्वाभाविकवत्कत्वात्। तेन प्रमा-
णप्रमेययोः कृतसत्ययोः सत्याप्राप्त्यवस्थितिः शक्तिः। कृतसत्ययोर्मैश्वर्यप्राप्त्यकारूपनेत्र-
त्वाभावेन समालेभन्यप्राप्तेः। ननु सत्यमसङ्गतनिरूपणमसम्भवं। तथा च कृतमिति
ज्ञापय 'सत्यव्रत'मित्यादिषु सत्यनेत्रमित्येव वक्तव्यमित्याहुः। वारयितुमाहुः कृतं
सृष्टतेति। स्रुता सत्यप्रतिपादिका। 'अतः च स्रुता धार्मी कविभिः परिकीर्तिते'ति भगव-
दात्मत्वात्। वेद इति शब्दो विज्ञेयमिदम्। सत्यप्रतीतिः तेन सत्येन प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावसम्भवात् सत्यप्रसङ्गकृतनिरूपणमिति भावः। अत इति सत्यप्रतिपादकत्वात्। कृत-
निरूपणमिति 'अग्निर्वायु भूया गुह्यं प्राविश'दित्युक्ते कृतं अतिरुचा घृता वाक् वेदः
ज्ञानमिति यावत्, वेदपदेन वेदान्तस्यापि वेदेन कृतं कारणादितः कर्तव्यम्। तस्यैव-
विषय निरूपणं कृतमित्यर्थः। ननु ज्ञानशक्तैर्ज्ञान निरूपणे किं प्रयोजनमित्यतस्तत्त्वयो-
जनमाहुः भगवत्प्राप्तिरिति। द्वैधापीति श्रुत्वादर्शयोर्ज्ञानेन। वेदः श्रुत्यः सत्योर्धः।
उक्तमिति इत्युक्तम्। ज्ञानाकारूपं प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं च। शक्तिज्ञापयमिति अत्र
न कृतज्ञापनयोः प्राप्तिः प्रमाणप्रमेयनिरूपणमसङ्गे किं ज्ञानान्न सत्योः कर्तव्यमिदं वाक् चतुर्णाम्।
'कर्मैव तु संतिद्धिमाश्रित्य जनकदम्'। 'तमेव विदित्वातिशयमेतौ'त्यादिषु कर्मज्ञानयो-
र्मैश्वर्यमाश्रित्यजनकत्वम्। कर्माभावेऽप्युपपत्त्यात् प्रमाणप्रमेयमात्रेणैव। सत्य एवेति
सत्ये वक्ष्यदशविधे त्रैलोक्ये एव। सत्यमेवास्मात् स्वरूपं वक्ष्येत्यपि पाठः। अत इति न्यायो-
तीत्यामेत्याहुः यः सच निवेति। यस्मादिति वक्ष्यदशसत्यरूपाणि। 'सत्यात्मक'पदं

प्रकाशान्तरेण न्यक्षिपन्ति कं फले वेति। अत्र आत्मा च कं च तयोः समाहार आत्मकम्।
सत्यं आत्मकं वक्षेति विग्रहः। एतदेवाहुः सत्यमात्रमात्रमिति। सुखं कृतम्। अत्र
चकार एक उक्तः तस्याभिप्रायः। कर्मवशादेव सृष्टेर्दान्ते चकारः प्रयोक्तव्यः। इदं तु
व्यस्यदन्ते चकारः समासार्थस्यैकत्वात्। चकारादयः समासार्थद्वयापाचिः। अत्र 'सत्य'मिति-
विधायकं पदम्। 'आत्मक'शब्देन पदम्। एवं प्रतिपादनस्य प्रयोजनमाहुः सन्निहितम्।
सत्यरूपमेति ननु सच्चिदुपतानन्दस्येति कुतो नोक्तमिति चेन्न। वक्ष्यातस्तुतिवेद्येन सत्य
एव भवति। अत एव छान्दोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्युक्तिः। 'तस्मात्तं निर्वि-
शेष'मिति देवक्या ब्रह्मविद्यायाः स्फूर्तिः। सत्यरूपता तुभयोरेवम्। आत्मा चित्त्व कमानन्द
इति। 'सत्यात्मक'मित्येवेति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ज्ञेयं'ति स्वरूपलक्षणात्। तत्र तत्र सत्यादि-
रूपप्राप्यभ्यात् सत्यादिरूपेण व्यवहारः। तादृश इति वैकुण्ठस्य जीवैः वैकुण्ठद्वारस्थैः
'तीर्थं शीरषयोनिधे'रित्यस्य व्याख्याने वैकुण्ठस्य द्वारं शीरषयोनिधिलीरे उक्तम्। भगवद्भूते
क्षरणमार्गः स्रष्टुं भक्तिमार्गः इति। 'स्रष्टुं भूयैः क्षरणमनुजने'दिति गोपालतापिनीयधुनेरेवकारः
भक्तिमार्गयोर्मैश्वर्यवेदकः। देवताभिरिति तेन ब्रह्मण ईश्वरत्वेपि देवताभ्यन्येषां बहुत्वात्
तदनुशोभेन पूर्वं जीवैरित्युक्तम्। सत्यतयेति 'तं यथा यथोपासते तद्वै भूत्वावती'ति-
कृत्वादाय्योक्तोक्तः। अथ तैषीर्यप्रभलान्दोग्योक्तौ चतुष्टये षोडशकलस्य च कः कौशोभ
श्लोके उच्यत इत्याकाङ्क्षाप्राप्त्यन्ते। तत्र तैषीर्ये श्रीधारां धृषिणी पूर्वैरुप-
शोचत्वरूपम्, आकाशः सन्निवः, वायुः सन्धानम्, इत्यपिलोकोत्पन्नः, अग्निः पूर्वैरुप-
आदित्य उत्तररूपम्, आपः सन्निवः, वैश्वतः सन्धानम्, इत्यपिष्वीतिषम्, आचार्यः पूर्वै-
रुप- अन्तेवास्युत्तररूपम्, विशा सन्निवः, प्रवचनं सन्धानम्, इत्यपिष्वीतिषम्, माता
पूर्वरूपम्, पितामहत्वरूपम्, प्रजा सन्निवः, प्रजननं सन्धानम्, इत्यपिष्वीतिषम्, अधरा हनुः
पूर्वरूपम्, उत्तरा इन्द्रवत्वरूपम्, वाक् सन्निवः, जिज्ञा सन्धानम्, सत्यव्यापयमिति चतुष्टय-
वक्ष्यदुक्तम्। पूर्वैकं कर्तव्यमनुशोभयति। तद्वैवै वैदिककृत्यवस्थापतस्तुति। यत्तु
लोककृत्यवस्थापतस्तुति। वक्ष्यं भगवन्मार्गकृत्यवस्थापतस्तुति। एवं च माता पूर्वैरुपमित्यंशः।
सत्यस्य मातृवत्वरूपत्वात्। सुखोपनिषांमिदंश्लोके 'सितपवित्रोपादकत्वं धृषिणमिति
वक्ष्यते। अत्र प्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमोपनिषत्प्रसंगे 'हृदयान्तःशरीरे सौम्य स पुरुषो यस्मि-
न्नेताः षोडशकलाः प्रयन्त्यन्ती'तिश्रुतिः अवतारिणः। 'सुकेशा च माहादज' इत्याख्य
'ते ह्येते ब्रह्मरात्रा ज्ञानिनाः परं ब्रह्मण्येवमाणा' इतिश्रुतेः। अनेदमत्रापि षोडशकला
नोक्ता। छान्दोग्ये मनुविद्यायां तु वक्ष्यमाणाः अवतारिणः। 'तदेतद् धोर आङ्गिरसः
कृणाय देवकीपुत्रायोस्त्वोपावे'तिश्रुतेः। अत्रे'ज्युतमसच्चित्तमसि प्रणय'तिसमवित्युक्तम्।

मृगचै'त्यर्थः । 'अध्वयुतनती'त्यत्र हे आदित्य 'अक्षिति' अक्षीणं अक्षतं वा स्वरूप'मिति, 'अध्वयुते' स्वरूपादध्वयुतं स्वरूपं 'अक्षिति' 'प्राण'धातोः 'संक्षिति' तत्कृतवत्सीति । मन्त्र-
ब्रह्मार्थः । छान्दोग्यीयाः षोडशकला 'ज्ञानधुरिर्दं चौत्रायणः' इत्यारम्भके प्रपाठके
उक्ताः 'प्राचीदिकला मयीपीदिकला दक्षिणादिकलोदीपीदिकलैश्च वै सोम्य चतुष्कलाः
पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान् नाम' । प्रमाणं चतुष्कमिदं 'अत्र प्रमाणं भगवानित्यत्र 'तत्स-
म्बन्धात् कृतिलास्य प्रमाणमिति । तदधिदेव्यानां भगवत्त्वात् ब्रह्मणस्पृष्टं । 'पृथिवी कलान्त-
रिषं कला द्यौः कला सद्यः कलैश्च वै चतुष्कलाः पादः ब्रह्मणोन्नतवान् नाम', कृत्या
पृथिवी, पृथिवीति प्रमाविषयं प्रमेयं भवति । 'अग्निः कला हव्यः कला चन्द्रः कला विष्णु-
कलैश्च वै सोम्य चतुष्कलाः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान् नाम', ब्रह्मणात् कलस्य स्पष्टम् ।
'प्राणः कला चक्षुष्कला श्रोत्रं कला मनः कलैश्च वै सोम्य चतुष्कलाः पादो ब्रह्मणः श्रावयतन-
वान् नाम', 'प्राण' इन्द्रियवाचकोपीति साधनत्वं स्पष्टं द्रव्यकाशा उच्यन्ते । उपक्रमस्य
सञ्ज्ञातकिरीटित्वादुपसंहारोक्ता मन्त्रकला । 'स भानसीन आत्मा जनानामिति श्रुतेः
'ईश्वरः सर्वभूतानां हरेरेतेर्जुनं तिष्ठतीति गीतायाः । स्वस्वित्यर्थं मनःकलां मनोरूपसंघ-
माचकर्ष । कला धर्मो यद्यपि तथापि व्यापकस्वरूपेण धर्मत्वमस्तेव ।

१०-२-२७. एकायनोस्तावित्वत्र एवं प्रमाणेति पूर्वश्लोके सत्यस्य प्रमाणात्त्वकथने
'सत्यात्मक'मित्यनेन प्रमाणरूपतां भगवत् उक्तावाग्रे 'तत्त्वैक एवास्त्वैत्येव श्लोकेन
साधनरूपतां विदित्वा न द्रव्यमसंदेहेनैव 'कारण'श्लोकेन भगवतो जगदुपलया जगत्त्वेन
जगतो लोकप्रमेयतां शङ्खपुरांसरं स्तुतिप्राथम्यादेत्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डस्य दृक्त्वमव
निरूप्यतेतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रतिष्ठित्याहङ्गायाभाद् नुल्ल इत्येवादि । दृक्स्वरूप
इति न पक्षी नापि वृषभः वेदे । केदन्ते तु 'यदेकगण्यकमनस्वरूपमिति श्रुतेरेकं' मुख्यं
रूपं दृक् । वेदेवेदान्तस्तात्वात् । इयं जगदित्यादि लोके घटपटलङ्घुलसुखानीत्यस्मिन्
प्रमेये न सर्वं जगत् प्रमेयं भवति, जगद् इदं जगदित्युक्तम् । समष्टिरूपम् । एतावतापि
न सर्वं अगतिरूपितम् । गण्यवीति जगदिति व्युत्पत्तेरतो योगरूपा गडमपि, तेन चिज्ज-
डामकं ब्रह्माण्डरूपम्, तदपि न लोके पक्षिरूपं वृषभकर्म वा । पक्षिपक्षित्वात् । 'ततो ह
जातो ह्यवस्य गोपा हिरण्यः शकुनिर्गन्ध नामेति श्रुतेः । 'ब्रह्म' चिद् । वृषभो धर्मरूप-
त्वात् क्रिया सद्भावतो दृक्त्वेन निरूप्यते । कथं इत्यर्थः । ननु लोके श्रुतेः किं प्रयोजनं शक्तिग्रहे
भाषया अपि कारणात्वादिति चेन्न कोतुर्देयमस्माद् वेदो दृक् इवेति । तेनादिवृक्षो-
स्यवित्यापि मूलान्वयो बोधितः । एषेति 'समानाः प्रजाः प्रजायन्त' इति संहिताया एवकारः ।
अनेनेति उभयोर्बुधतानिरूपणेन । सद्बृहत् फलसहितत्वं । परमहत्त्वपरिमाणत्वं वा,
कार्येभ्यो महत्त्वात् कारणस्य । विष्णुर्बृहत् दृष्टान्तवन्ति स यथाभवत्येति । आदिना

वटः । किञ्चुक्थ । कोटिश्च इति वीचांयुधेन वर्षाभ्या च कोटिगुह्यां ददातीति कोटिश्च ।
फलानीति दार्ष्टान्तिके कार्याणि । सोपीति भगवानपि । तादृश इत्यस्य तं भगवन्त-
मिषेयं जगद्वश्ये परमन्वित जना इति दृश्यत इत्यर्थः । 'त्यदादिपु द्योतनालोचने कथे'ति सूत्रेण
कम् । एवकारस्तु 'ऊर्ध्वमूलमवाकृतांश्च दृष्टे यो वेद सन्त । न स ज्ञातु स नः श्रद्धयात्
मृत्युर्मां मातये'ति विद्युतेः । पक्ष गतो य्वा०१० से० सन्धीति 'सन्धनः' नन्वादिवास्तव्यः ।
हे 'सन्धन' अस्माभिः सह परमनाः सर्वयं तेषां स नः पथस्य द्रव्यमनस्य नम् 'सिन्ध' माम् ।
तथा च मृत्युमारयाभावाद्ब्रह्मरूपकेतेन तस्य दृक्त्वस्य भगवदुपलवगमात् । ननु सत्यरूपस्य
तथात्वमस्तु, कालात्मनस्तु 'कालाया भगवान् जगत्' इति कारिकोक्तस्य कथमिति येन न ।
कालात्मनः कालदेहस्य रूपस्य जगदभिन्नमिमित्योपादानत्वात् । 'पुण्यवित्तिकराकारो निर्लि-
शेषो प्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमागमानं लीलयास्तु' इति तृतीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात् ।
उपादेयसोपादानात्प्रकल्पने काले तथात्वसिद्धेरप्युल्लेखत्वात् । कथिदिति काले । ब्रह्माण्ड-
निर्माणमिति जगदात्मकब्रह्माण्डमिदमिह । 'तस्माद् विराडजायते'ति श्रुतेः । 'तस्मात्' काला-
त्मनः 'सदसवीर्णां पुरुष' इत्युक्तमात् । भगवन्त एषेति कालात्मनः । एवकारस्तत्त्वयोग-
व्यवच्छेदकः । कथिदिति पूर्ववत् । तत्त्वब्रह्मेति तृतीयस्कन्धप्रस्ताव्याये । 'जनयत् स्वाभि-
मिश्रितरिपुलस्य'मिति वचनात् । 'अधिपुरुष' ब्रह्माण्डम् । अधिपुरुषवत्स्य 'तस्माद् विराड-
जायत विराजो अधिरूपा स जातो अत्यरिपुषः' इति पुरुषस्कन्धे उपश्लोकेः स्वराजि शक्तिः ।
तथापि देवद्वयपदस्य जीवदेहीभयत्र शक्तेस्तथापि ब्रह्माण्डपदशोभयत्र शक्तेः । अधि-
पुरुषदेः पञ्चान्तराणि मुपोधिन्वां 'पुरुषादप्यधिकं वेति तत्त्वयोगव्यवच्छेदं कृत्वा तत्त्वद्वारा
ब्रह्माण्डनिर्माणत्वं, तत्र तत्त्वनिवेद्यमातुः अक्षरमत्रेति । अक्षरात् सृष्टावभ्युपगमात्,
अत्र कालात्मनाः सृष्टौ अक्षरं फलम् । कार्यरथेन ज्ञानं न तु अक्षरत्वेन । वटः पृथिवीत्येव,
अन्याथा तत्त्वाकार्यतापेक्षरूपम् । तथा चाक्षरद्वारा तत्त्वानि तानि नैवकारणव्यवच्छेद्यानि
अकारणत्वापेक्षे । फलतावच्छेदकमाहुः तस्य तत्त्वानीति । तत्त्वत्वं फलतायाः कार्यताया
अवच्छेदकम् । तस्य कालात्मनः अपि तत्त्वानि फलानि कार्याणीत्यर्थः । बीजमिति उपादान-
कारणम् । 'एतन् नाभावताराणां निधानं बीजमव्यय'मिति । रूपस्यातात्त्रत्वात् । तर्ह्य-
तरेऽस्यस्य कोपयोग इत्याहङ्गायाभाद् वा कुतसीत्यादि । 'हा सुपर्वा सनुना सखाया समाने
इष्टे परिपल्लवाते, तपोरन्यः विपत्तं स्वादृक्चमभजन्योभिराकृषीती'ति श्रुतेः शङ्कुनिः
स्रष्टातेन भिक्षतं कर्मफलं सुखदुःखादाकारत्वरूपं विषयीकृतम् । तन्मये किञ्चित् कर्म
निर्गमनस्यभावके निर्गमनवतारे यत् सफलं सुखदुःखादाकारत्वरूपं करोतीति फलनीत्य-
स्त्वर्थः । कृण्वे फलवत्त्वं कर्म । फलमक्षरकृतं तद्वह्मणे मनसि सर्वतो निवृत्त्यापारे सत्यमुप-
लब्धनिवृत्तसुखादुभयो भवति महाज्ञानरूपा, तदा गर्भो मानवीयः मनोऽप्येष्टात्त्वके मनसि

स्थिता तदा हृदयं भवति । इदि अयं हृदयमिति छान्दोग्यव्युत्पत्तये, इदी मनोसोऽक्षरतमकये जातोऽयं पुरुषोत्तमः कालासमेति युक्तम् । शेषः फलं लोके । किञ्च 'तं विद्यालम्बी समन्तारभेते पूर्वपञ्चा येति' हृदयाश्चक्रम्, ततः शङ्खनेर्विगतं विद्यालम्बीपूर्वपञ्चं फलति कृष्ण इति । तत्र च 'नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्यते तथैव' इति युक्तम् । 'इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येषु वर्तन्त इति धारय' इति भाष्यीयगीतायाः । अस्मिन् विविधेषु उत्तराण्ये नारदकूर्कदक्षयै 'व्यासयन्तं ब्रह्म वरम' मिल्यत् । अजुनाक्षणां हृदीयस्त्वन्मये वधमाप्स्यते वधमाप्स्यते 'एते देवाः कला विष्णो' इति हेतोस्तत्त्वानां ब्रह्माण्डविमोक्षात् तृतीयस्त्वन्मये वधमाप्स्यते 'एते देवाः कला विष्णो' इत्यादिना मिरूपिता । तथा च शङ्खनिभक्षितमेकैकं भूतं ततः शङ्खनेर्विगतं सत् तत्त्वरूपं कृष्णं फलति देहत्वे । अस्मादिदेहेषु पात्राभ्योतिःकवदेषनात् । प्रबुद्धयेतनपात्रभौतिक इत्यर्थः, दैत्यपञ्चम्यतिरेके साधयन्ति सा तत्र दैत्यादिकल्प इत्यादि । दैत्यानामादिकल्पे मुख्यस्थितिदान इत्यर्थः । एको बुद्ध इति बुद्धयेतनात्परयो लोकोपचयो व्याप्यत्वात् । 'बहुवि च निवृत्तिं ये' इति वाक्यादेव बुद्धम् । बाष्पादीति आदिना नैवायिकाः । बहुभ्य इति असंख्यविशेषविशान्तर्गतबहुभ्योर्भावेभ्यः । अपञ्चमिति ब्रह्माण्डं ब्रह्माण्डमित्यत्र ब्रह्मकर्मकमण्डमित्यत्र ब्रह्म बुद्धः कार्यमण्डं बुद्धः । तत्र कारणबुद्धिरूपमयं बुद्धः । कार्यबुद्धोऽपि मिल्यर्थः । 'एतज्जानावतासार्थां निधानं बीजमन्यच' इति वाक्यात् कृष्णत्ववतरे बीजमण्डमयमं बीजं यथा जगतः । तेनारम्भे ब्रह्माण्डारम्भं जगत् बुद्धत्वेन मिरूप्यत इत्यत्र ब्रह्मणोऽपि आरम्भारूपं यथा जगत इति विग्रहः । पुराणमतेनाहुः प्रकृतिरिति । माया । 'आत्मसापासुते राजन् परसातुमवात्मनः न धेतार्थमन्यन्थाः सखन्द् रिताक्षते' इति वाक्यात् । औत्तमतेनाहुः अक्षरमिति । 'अक्षराद् सौम्य विविधाः भवाः प्रजावन्त' इति श्रुतेः । बीजमिति श्रेयम् । अन्य इति उपनिषदिभिरुक्तम् । 'वेतास्यरे' फलः स मायो पतिर्देवपण्डेति श्रुतेः 'पितृन्' मिल्यत्वरसादन्य इति । अनेनेति दैत्यपञ्चम्योत्तरं एकान्यनन्तकपत्वेन । अयमिति प्रपञ्चः जगत्पदार्थो वा ब्रह्माण्डो वा । सद्बुद्ध इति औपनिषदिव्याप्तेषु बहुवीजकल-बुद्धाणां मायिककामहेतुकजगदिति सिद्धान्तपातित्वेन सुगुणनिर्दृष्टकष्टमनोवदसद्बुद्धत्वम् । एकवीजकलकलबुद्धत्वात् सद्बुद्ध इत्यर्थः । आरभ्यमण्डं बहुवीजत्वमेकवीजत्वं श्रेयम् । 'आदिबुद्ध' लोकत्वलिङ्गेनाद्वितीयप्रपञ्चसि सगोपेयात्, 'किञ्च' यदेकमन्यकमन्यरूपं' इति श्रुतेः 'तमसः परमा' इति कथनात् नैदिकबुद्धत्वमन्यत्वात् बुद्धत्वाद्यनेकरूपकार्यवदादिकार्येषु इत्याद्येषां बुद्धः अत इति । कार्यसद्बुद्धत्वात् । 'अस' इति विग्रहेण व्याख्यातमपि यद् ब्रह्मण्ये छान्दस्यं मत्वाहुः । असां चिति परिहृष्टमान इति । अत एव लोको र्वाक । 'नमोस्तु सत्यबुद्धायेति', 'यद् बुद्धत्वेन न प्रत्येति न 'रूपमसंख्यं तयोस्तन्मय' इति गीता-

१. 'व्यासयन्तं' इति मुद्राणां । 'व्यासयन्तं' इति स्वर य् ।

वाक्यात् । विदुषां शान्दी प्रतीतिस्तु बुद्धत्वेन वर्तत एव । फले इति श्रुतेः कर्मकार्म-विर्कनपासुक्तत्वादिति भावः । कर्मणां सुखं फलम् । अकर्मविकर्मयोः दुःखम् । दुःखमन्वेति विषयासक्त्या दुःखम् । 'प्रसक्ताः काममोहे पतन्ति नरकेषु' इति विषयासक्त्यादेवकारणं दैत्यफलम् व्यतिरेके साधयितुं दुःखकलोपादानम् । पुनर्दैत्यपञ्चम् व्यतिरेके साधयितुं बाहुः सृष्ट्यन्तर इति । अनीश्वरदेवेन कामहेतुके सृष्ट्यन्तरे । अत्र त्विति दैत्यपञ्चम्यतिरेकाणां ब्रह्मण्यं सुखे । द्विविधाः विविधयोः विरक्ताश्च । ईश्वरप्राप्तये विरक्ताः । 'नमाम ते देव' इति वन्दनं प्रपञ्चतापोपशमात्मप्रसङ्गः । यन्मूलकेना यतः' इति वाक्यात् । 'वानेन ते देव कथास्तुभाया' इति वाक्यात् । विज्ञेयपण्ड्यं व्याख्याय तृतीयं व्याकुर्वन्ति अत्र यो गुणा इति । 'आत्मसापासुते राजन् परसातुमवात्मनः न धेतार्थमन्यन्थाः सखन्द् बुद्धिरिवाक्षते' इति वाक्यात् । 'तं देवताज्जां गुणकर्मयोनी देहस्तज्जायां कविमादयेज' इति वाक्यात् । 'कर्वि' सद्बुद्धम् । अपाः प्ररोहाः अघासिकाः । अन्यत्रेति दैत्यपण्डे । तामसजन्मयेति 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुषु' इति वाक्यात् । एषकारो गुणद्वययोर्गं व्यञ्जयामि । कचिदिति बुधमसुरादीं राजसप्रकरणयवतत्त्वात् । न 'अव-न्नीति' ब्रह्मद्वयवत्त्वात् नानुराग किन्तु द्वारार्थमासुरेषु प्रकटाः । रसा इति सुखास्वादकाः रस जास्मान्ते । अन्यत्रेति दैत्यपण्डे । विषयोर्गमन्तस्य न स्थित्यतीति कामपादितानामपि पुरुषार्थः । एवकारण धर्मवीधयोमन्यव्यब्देः पञ्चेति पाणिनाहरेण्डाद्विषयावः इन्द्रियाणि । यमनमाह्वयन्तं कर्म । आहुञ्जेन पासुजन्यम् । प्रसारणं मेघजन्यम् । अपक्षेपणं परिशेषाद् शाखजन्यम् । सिप श्रेण्ये । माया प्रेषत इति । उत्क्षेपणं पाणिजन्यम् । अत्र वदन्ति । पञ्चानां यमनेनर्तमोच इति । तत्र दोर्णां गच्छतीति योमापचिः । अन्यत्रेति दैत्यपण्डे । उत्क्षेपणाभावात् 'अत्रो गच्छन्ति तामसा' इति वाक्यात् । इत्यन्यं कर्म तु वर्तत एव । औतं मतवाहुः अथ चेति । अत्रमघसदृष इति अत्रमघप्रमाणममनोमयविशानममानन्दमपारस्तेचिरी-योक्ताः 'स वा एष' इति श्रुतिः महाना एषणे । पुरुषोत्तमपरापि तदन्तःस्वरूपसहितपुरुषो-त्तमपरेति अयदात्मकसदृशः । तदेतद्वत् ब्रह्माण्डविग्रहोऽपि तथेति । अन्यत्रेति दैत्य-पण्डे । तमोरुपमायोपासकत्वादानन्दभावाः । पठिति पञ्चानेन्द्रियाणि मनसः । दैत्यपञ्चम्यतिरेकाहुः अयमात्मनेति । दैत्यपण्डे मायिको जीवः चतुर्वैश्वर्ययोक्तः । पञ्चविधमिति जन्म, अत उत्पत्त्या दैत्यपण्डे भिन्नम् । पञ्चविशानसाक्षात्पापिभावतिरोभावा देवपण्डे । त्वगादय इति बुद्धमं तत्त्व मांसं शुष्कमांसं हृदयमन्तर्मांसं वेप कपिरे एकान्या । इति त्वगादयः सप्त । त्वच इति बहुवचनेनोपलक्षणमन्यवद् बोध्यम् । बुद्धे बलकलादीनि 'त्वक्ष्णी चर्मणि सत्तेः स पदुरवपि विशेषतः' इति कोशः । आदिना मांसादित्वाभीयानि ।

१. बुद्धमन्तर्मासः ।

रुचिरे रक्तवस्त्रम् । सप्तमहापादरागानि । अष्टमेति पुरुषोत्तमयोभाष्याये गीतायामस्ति । देहश्चिद्राणीति विराजि सप्तदिवि । ते ब्रह्मलोकः । 'सुबल्लोकोस नाभिरे' इति वाक्यम् । मेघदूतायुद्धिरे । छन्दानीति 'पञ्चाभिः छन्दः पुनः' नित्यपरम् ननु सकलं सातम् । 'इहा सुषर्णे' दि-
श्रुत्याहुः इति औपेति । जीवाः साराः । अन्यार्थमिषो नावानतारा । 'एतन् नानावताराणां
निधानं बीजमण्यम्' इति वाक्यम् । एतस्मादित्यादि एतस्मात् ब्रह्मात् वैलक्षण्यं भाषि
कम् । अन्यमेति दैत्यपथे । युक्त्य इति 'युक्त्यः सन्ति सर्वत्र' लोकद्वयसंस्थ-
वाक्यम् । सामष्टिरूप इति अत्राविति विप्रकृतः अत्राविति परिदृश्यमान इति पदसङ्घेपे
समष्टिरूपः, स्पष्टपरत्वेने वृत्ताः । अथ तैत्तिरीयप्रश्नान्दोषोक्त्युक्तं चतुष्पैषो षोडशकलासु
च कः कौशोत्र श्लोक उच्यते इत्याकाङ्क्षायावृत्त्यते । विसरः पूर्वश्लोक उक्तः । तैत्तिरीयेव
पितोरुक्तम् । वृक्षस्य पाठकत्वात् । सुबोधिण्यां च 'मित्राविभोत्पादकत्वं धृतिव' इति प्रश्ने
कला । विशेषाभावात् । छान्दोग्ये प्राची दिक् कला, प्राच्यां दिशि देवतावस्थकाङ्क्ष-
शरीराकाङ्क्षे च दिगन्तमनात् प्रत्यक्षदिदेतका । दिव्यादिदृष्ट इति । यद्यपि प्राची दिक्ष्
जाचारस्तथापि कार्यपुत्रमपेक्ष्य कलाधर्मस्त्वेष ।

१०-२-२८. स्वमेक एवास्थेत्यत्र प्रमेयमिति प्रमाविषयं प्रमेयम् । भवान् विदवा
छान्दो, लोकाणां प्रत्यक्षम् । भगवत्वात्समकमिति अन्यथा 'भगवानिति श्रव्यत्' इति वाच्योक्त-
प्रतिज्ञासन्नासाख्यनिग्रहसाधनापेक्षे । अत्रेत्यादि जगतो भगवदात्मकत्वे । उपपत्ति
जगत् सत्त्वं स्यात् भगवत्सः प्रकृतित्वादि न सादित्यवधानाकरुणा । साधनरूपं देवताधिकं
समाप्नोता स्यात् । 'सामादिवारुण्यपेक्षे'ति श्लोक्तरीचपरमं सामादियु दानरूपं सेवासमर्पणं
साधनम् । मायावाचादीति आदिना वाचाः 'सत्' इति परकर्मणसावयवकत्वमाहुः
अन्यमेति जगता सत्तामये जगत्कर्तृत्वेनोप्यन्यतो भगवान् को ब्रह्मा वा असत्ता कर्ता
स्यात् । आत्मसुखभावात् सुखमन्तरात् ब्रह्मादिक । कर्ता स्यादित्यर्थः । नृपायो राजउपाधि-
त्वात् राजस्य मयिकदेवत्वाद्सदुपादकत्वम् । अस्मिन्निति अधिकरणे संवृद्धित्युक्तम् । अनेने-
ति कारणे वक्तुम् । कार्यलक्षणसन्निवेशोक्तेः 'कृष्णस्य भगवान् स्वयं' इति वाच्योक्तं सारितम् ।
वक्ष्यन्ति च सुबोधिण्यां 'नैविकत्वं भाषि पूर्वव' इति । न नदयन्तीति अनुग्रहसद्भात् अत्य-
न्तासुखेयं यं मृत्योरपि रज्योति तथा । ब्रह्मादिभिः । येषः प्रति मायायाः कल्पत्वाभावाद्वाहुः
केतो मस्तिरिति चित्री संज्ञाने मनु । अवशेषान् इत्येकांशता । मायारूपतमोऽसौ ज्ञानावस्-
त्वेन न चेत्यज्ञावस्त्वमिति चेतोमयः मतिः । सात्वीं योमरुद्रादियु कश्चिच्छक्तिः बाहुल्यम् ।
सर्वे सर्वावस्थाका इति वा । त इति माया च तमोर्हृति मायावृत्ता मलितमासी अलुप्ये
मानात्वप्रकारिका मयति । अवस्तिन् तत्प्रकारिका । अलुप्ये एके नानात्वप्रकारिका ।
'अवर्णे धर्ममिति वा मन्यते तमसा कृत्वा सर्वापानं विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी'ति

गीता । 'मनसैवाधुन्यमेतदप्रमेयं ध्रुव' इति ब्रह्मद्वन्द्वकमप्रमेयविषयकं, न तु
लौकिकप्रमेयविषयकम् । चेतसाः सुप्रतिप्रवृत्तत्वात् नात्र मुख्यवृत्तत्वम् । तथा च ते
मायावृत्तवत्सामाना इत्यर्थः । न तु विपश्चित इति सात्त्विकज्ञानेन विविचयपरविषयं
तद्विशिष्टा विपश्चितः । वक्ष्यतीति यत् किं सर्वव्याहारिलोपः विषयः भासी चिन् विषयी
संज्ञाने । किं । सात्त्विकज्ञानेन परपति ततः सम्यक् ज्ञानवत्त्व इत्यर्थः । लौकिकज्ञानेन
योजयन्ति स त एवेति । लौकिका एवेत्यर्थः । अल्पमेवेति अणुना अल्पं परिक्षिप्यम् ।
पावत् तद्भावं 'यत् तु कलत्रादेकमिन् कार्यं सत्कर्महेतुकं अतथावैतदल्पं च तद् तामस-
ब्रह्म' इति गीतायाः । अनुपवादेवकारो परिक्षिप्योद्योगव्यवेत्तकाः । चित्तं पुनःकलमिति
व्यापकसुष्टे पुनःकलं भवति । 'तन्मनोबुद्धौ'ति ब्रह्मद्वन्द्वकं 'मन' इत्येकवचनम् । सङ्कोचा-
भावा इति सत्येन रजसा तमसा तदवांतरयैरेव सङ्कोचसाधुत्वसाधये । 'अणवश्चेति
व्याप्तश्चैव अभ्रमयमनःपरम् । अत एवेति लौकिकानां सङ्कल्पितबुद्धित्वादेव । भिन्नतयेति
अभिन्ने भिन्नतया तामसं सुखा स्वीकियत इत्यर्थः । मोहलामः कार्यम् । विपश्चित इति
व्याख्यातम् । तत्तत्कार्येति सत्परजलमनां कार्याणि जगन्निमित्तसंयमाः तदुत्तरीयेन
तथा विद्वज्ज्ञानं नाना पश्यन्तीत्यर्थः । त्वामेव मन्यन्ते न तु भिन्ने पश्यन्तीति
साधनैवेदाप्यमादिति भावः । भेदः सत्त्वादिगुणकृतः । एवकारस्तु 'प्रवृत्ति न निवृत्ति च
कार्याकार्ये भयाभये । बन्धे मोक्षे च या वेति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी'ति गीतायाः ।
सात्त्विकया बुद्ध्या सत्त्वादिगुणोपभोगदात् । 'सर्वभूतेषु यैरेकं भावमन्यपमोक्षते । अविभक्तं
विभक्तेषु उज्ज्वलं विद्धि सात्त्विकमिति गीतावाक्यम् । न तु भिन्नमिति साधनैवेदाप्यमात् ।
अन्त इति श्लोकस्य माहात्म्योपलक्षणात् । माहात्म्येति त्यदादीनामुत्तमार्थः पूर्वसामर्थ-
त्वात् तथा । शुणैरिति लौकिकानाम् । एत इति अत्रविपश्चित्वात् । एवकारेण इति योमण्यव-
त्त्वेन । भगवद्भावा इति शुभकृतस्य कृत्वा सेवा लौकिकैरपि कार्येणोपभोग्यम् । तेन सगजन्मादि-
कृतत्वमन्यवृत्तलक्षणस्य नातिव्याप्तिः, प्रयाणां भगवद्भावात् । साधनमिति कृपाविशिष्टो
भगवान् प्रमेयकः साधनमित्युच्यते । कृपाविशेषः कृपा सत्त्वादिगुणमुक्तानां जीवाना-
मर्थे सत्त्वादिगुणैर्ब्रह्मविष्णुशिवदिगुणैर्ब्रह्मात् । सत्तामसाव्यथाभावाभावात् । कृपा-
प्राप्ताभिः जनाः इदं सत्तामसविषयेन ज्ञाप्ये । देवसेवोक्त्या देवेषु पञ्चातो योषितो ज्ञेयः ।
अथ तैत्तिरीयप्रश्नान्दोषोक्तेषु चतुष्पैषो षोडशकलासु च कः कौशोत्र श्लोक उच्यते
इत्याकाङ्क्षायावृत्त्यते । तैत्तिरीये विद्या सन्निधत् । 'ब्रह्मविद्यां ब्रह्मण्यभिः सर्वज्ञानमनुभवमां
यजोत्पत्तिं रूपं चैव ब्रह्मविष्णुब्रह्मेत्यादि' इति श्रुतेः । सुबोधिण्यामपि ब्रह्मविष्णुशिवसेवोकात्र,
तथानि मया सन्निधः एकचतुष्कलावत्त्वात् । 'अहं सत्' इति प्रश्नोक्तेः । प्रश्ने कला काचित् ।
विशेषाच्छ्रुतेः । छान्दोग्ये 'कले'ति श्रुतिः भूमौ ब्रह्मादिदेवाः पार्थिवशरीरजनाः शब्द-

प्रतिकृतिप्रतिज्ञायाः प्राणवतिष्ठयाः सेव्या इत्युक्तम् । यद्यपि बाहुः आचारसूत्र्यां देवानां तथापि न्यायकत्वात्शकला धर्मरूपा भवत्येव ।

१.३-२-२९. विभर्षीत्यत्र कलमग्राहेति लौकिकसाधनयुक्तेषु लौकिकेभ्यो ये भक्ता-
लोपां साधुत्वं फलम् । 'विभर्षीफलदायिनः' इति बालवीथीकायां श्रीपुरुषोत्तमदेवित्सितं
वाक्यं तत्र त्रिवर्गक्षेमः फलम्, 'क्षेमार्थेति तादर्थ्यं चतुर्थ्यां क्षेमयुक्तकलत्वात् त्रिवर्गस्य
च । तं क्षेमकलं चाहेत्यर्थः । आनन्दान्दिष्टो भगवान् प्रमेयस्य फलम् । क्षेमरूपात्मनोऽयं
विभर्षीनिविष्टः फलम् । लौकिके साध्यादमन्दाभावात् । 'लौकिके वैव मनुषु' इति श्रीमदा-
चार्योक्तः । अनेन क्षेमार्थमनारोपस्याः देवेषु पक्षतो बोधिविः । न च हृदीयभाषां लौक-
जन्ममरणे फले, प्रवर्तकत्वाभावात् । प्रवर्तकं फलं बलवदनिष्ठानुबन्धीयतावतज्ञान-
प्रवर्तकं तस्य जन्ममरणयोर्भावात् । साधिकाद्यानुसारि फलं प्रवर्तकम् । तत्र प्रथमं साधु-
ज्यमाहुः त्वं अवयवोप इत्यादिना । 'आत्म'मित्यत्र केन्द्रमित्याद्येनाहुः आत्ममनीति ।
पूर्वोक्तं पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेणाः तेषां सेवकानां रूपाणां ज्ञानरूपे आत्मनि भरणस्वरूप-
माहुः साधुत्वं फलमिति । तेष्वपि इति प्रकृतिपञ्चुत्तिप्रमेयकेष्वपि विषयिदृश्यो नानात्वापश्यन्म्यः
साधुत्वं ज्ञानात्मनि भरणेन सहजो भावं प्रत्यक्षतीत्यर्थः । 'साधुत्वं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव
धुवं फल'मिति वाक्यम् । एवं विषयिदृश्यवस्मात्तुक्त्वा भगवन्मायासर्ववृत्तमतीतं नानात्वं
पश्यतां भक्तानां न्यूनत्वां वक्तुं पञ्चान्तरमाहुः अथ वेति । अस्मिन् पक्षे अवयवोप इत्यत्र
समस्या अभेदसम्बन्धोः । निरर्थकविशेषणविभक्त्यपेक्षया सम्बन्धार्थावयवस्य विभक्ते-
र्याप्यस्वात् । आत्ममनीति विशेषणविभक्त्यर्थाहुः श्रुद्धास्मेति । 'निषिधात् कर्मयोगो'
इति ध्वेषेण सन्नवी । निषिधद्वि फलम् । कर्मणा 'योगो' संयोगमवधानात्प्रवृत्तसम्बन्धः, अत्र
'आत्मनि रूपाणि विभर्षी'त्यत्र फलसाधनः कर्मणा क्लृप्तः 'योगो' संयोगः आत्मरूपयो-
र्द्वन्द्वत्वात् । अन्वयवचलित्येति समस्याः अवयववचनित्योः समस्यात् । अवतरेति मुष्णा-
वताररूपाण्यपि । भक्ता इति सस्याभिभाससम्बन्धेनावतारसेवकाः लौकिकाः । चित्रप-
मात्मानं लभन्ते, न तु सधियान्तरूपम् । लौकिकाभावात् । 'लौकिके वैव मनुषु' इति-
वाक्यम् । पश्यति नाना ये तेषां क्षेमकत्वात् रूपाणां भगवत्स्य फलान्तरमाहुरित्यादाः
रूपाणां ग्रहणस्येति । अन्यदपि निमित्तमिति निमित्तान्तरं क्षेमरूपकलान्तरमिति-
वाहम् । चत्वारश्चान्देन्यादि अत्र टिप्पणम् । चत्वारश्चान्देनिति चान्तर्गतोच-
कम् । चराचरशब्दलेखः । मध्यमपादश्लोकी समासः इन्द्रागर्भितकर्मपारयस्तु न । 'चरशब्देन
सर्वत्रभ्रमन् सृष्ट'रिति भाष्ये व्याख्यानात् । इति तथेति इत्येवं चराचरशब्देन ब्राह्मणाः
क्षत्रियाश्चेति न्यायविद इत्यर्थः । न्यायः यत् तद्विदो व्यासदास्यः । सुबोधिण्यां
दित्यर्थयोर्भिन्नचराचरशब्दार्थमाहुः चराः प्राणिन इति । इतीति पूर्वार्थसमाप्ती ।

इत्युक्तमिति वा । धृष्टीरिति भगवद्वैरूप्यादिभिः सत्त्वोपपन्नानि सत्त्वेन युक्तानि न
तु सात्त्विकानि सत्त्वोपायो 'वैव मनुषु' इति ठहृ । लोकेति लोकसिद्ध्युपाधि भेषप्रकाश्या
अतल्यनुसारीणि। लक्षणपञ्चानि तमपञ्चानि तु न भवन्ति । 'यत्त्वं रजसम् इति प्रकृत्युपा
लैर्बुक्ताः परः पुरुष एक इहास्य भवे । शिल्पादये हरिहरिजिह्वेति संज्ञाः येषांति तत्र सख
सत्त्वतत्त्वोर्णां सृष्ट'रिति प्रथमकल्पनात् । मत्स्यादीनीति तामसपुरुषोक्तान्मपि सत्त्वेनोप-
पन्नानि भवन्ति । वनेभावात् । 'वने तु सात्त्विको वात' इतिवाक्यम् । वनं जलमपि प्रकृष्टमहेति
राजसतामसयोः । आधिदैविकमोरिति चिदमूर्तं रजः, आनन्दधर्मसमः, परतुमय-
रूपयोः । तथा च तादृशो भगवानेवेति ते तृप्तिहरतादृशा राजाः मत्स्याश्चकच्य-
तामसाश्च 'मत्स्याश्चकच्यभरादे'ति श्लोके वक्ष्यमाणा भगवदन्तरा एवेति भावः । भगव-
दन्तरा एव यत्र सत्त्वरजसमोर्मेद उच्यते तत्रैते रजसमसी जेवे । चन्द्रदुर्वासतो त्वाचिमीति-
कयोस्वतारावित्यर्थः । दैत्यानां नैतत् फलम्, किन्तुनष्टम् इति दैत्यपक्षप्यतिरेको हेयः ।
तत्रेत्यादि सत्त्वोपपन्नं विद्यमानं हेतुः । यतः सुखावहान्ततः सत्त्वोपपन्नानीत्यर्थः ।
पक्षपरातस्तोऽत्रत्यादिति पक्षपरातस्तोऽत्रत्यात् सतामेव सुखदातीत्याहोत्याहोत्येनान्वयः ।
सर्वबोधनिषानमिति सर्वबोधनिषानं वक्ष्यते, सर्वबोधनिषानं त्वत्वा इत्यादि सखलक्षण-
प्रवेशात् सर्वुक्तनिर्देशः सामान्ये । अथ तैत्तिरीयप्रश्नब्राह्मणेनोक्तं पञ्चकैषु गोदशकलसु
च कः कोऽयं श्लोके उच्यते इत्याकक्षायाहोत्पत्तेः, तैत्तिरीये प्रश्नन पञ्चानमिति । प्रश्ननं
कंदर्पः । 'प्रश्नश्चासि कन्दर्प' इति गीतायाः । 'साधुत्वं तेभ्यः प्रत्यक्षती' इति सुबोधिण्या
अक्षरात्मकजीवसाधुत्वे कन्दर्पः । जीवानामसारात्मकत्वात् अक्षरस्य सर्वोपाधयोनित्वात्
कन्दर्पेण सर्वोपाधमिति । यथा विता प्रज्ञाः प्रश्ननयनतः न भवन्ति । प्रश्ने कला कश्चित् ।
छान्दोग्ये 'विद्युर् कले'ति श्रुतिः । तथा च विद्युर्वातमिति विमर्षः । 'विद्युर् ब्रह्मेत्याहु'रिति
सुहृदस्यत्वात् । ओषा अपि केचन वदन्तीति लोका 'आहु'रित्यपि श्रुती कर्माक्षहोत्पत्तात् ।
ब्रह्मत्वात् फलत्वम् । अथवा लोककृतपक्षपाते चतुर्थे श्लोके तु प्राप्ति दिक् कला, धीः
कला, चक्षुः कला विद्युर् कलाः निरूप्यन्ते प्रमाणवदिकृपाः । तत्र 'प्राप्ति दिक् कले'ति
श्रुतिर्वा 'सत्यवत्'श्लोकं प्रमाणम् । लौकिकपक्षपाते प्रमाकर्तव्यं प्रमाणम्, न स्वनिषिधात्मी-
त्युक्तम् । तस्य वैदिकतत्त्वज्ञातमात्रविषयत्वात् । तत्र प्राप्ति दिक् देवतेन्द्रः भगवत्कृति-
रूपः, तस्य प्रमाणत्वं हृदीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्याये 'योगो नवहृ विष'मित्यत्र 'सर्वपादरीयो यः
स प्रमाण'मित्युच्यते । 'तत्सम्बन्धात् कृतिस्तस्य प्रमाणं वाक्यमेव' इति कारिकायां
कृतेः प्रमाणत्वोक्तकृतम् । तदित्यर्थः । विश्वकर्माभगवतः प्रमाणत्वे तत्त्वतेरपि प्रमाणत्वं
प्रमाणान्तराभावात्, तथा उपार्थाः प्रथमसहितकृताः, तस्याः कर्तव्यं कृतिर्भवचिह्नीन्द्रः
प्रमाणम् । भगवत् विश्वकर्मादयसीत्यत्र 'पदो भगवद् विश्व'मित्यत्र तु न । अधिष्ठानात्मनस्तत्त्वात्

‘सत्यव्रत’मित्यत्र ‘सत्येन’ सुवर्णाक्षोपास्यपन्नो कदाचने’ति श्रुतौ स्वर्गैन्द्रस्य सुवर्गपदेन सातत्वात् । ‘दक्षप्रनोसा’मित्यत्र ‘वौः कले’ति श्रुतिर्वा, ‘वोर्विज्ञानर्गत्वाद् विश्वहृत्वादायवी-
त्यत्र प्रमाविषयत्वेन प्रत्येयत्वम् । ‘परमेक एवासे’त्यत्र ‘बहुः (प्राण)कले’ति श्रुतिर्वा ।
‘पश्यन्ति नाने’ति सूत्रोक्तेः । प्राक्कल्पेण त्वत्पर्यवस्य । कृपाविधौ भगवान् ‘पश्यन्ती’ति
ज्ञानविषयत्वेनोक्तः साधनं, ज्ञानविषयस्य कलातुल्यस्य साधनत्वात् । ‘विभर्षी’त्यत्र
श्रुत्यादिर्न स्पष्टम् ।

१०-२-३०. त्वरयन्मुजाक्षेत्यत्र निरूपणमिति परब्रह्मनिराकरणपूर्वकस्य स-
त्त्वापने निरूपणम्, तत्तत्प्राप्तिं प्रमाणदीनां सत्त्वब्रह्मरूपेस्त्वेषाचार्याणां सर्वत्र भगव-
त्सूक्तैरावश्यकत्वात् । ‘सर्वभूतेषु भन्यति’ति रितावयवम् । विद्यामात्रेण सर्वत्र भगवत्सूक्तैः
सर्वात्मभावादिति वा । निरूपणमिति पूर्ववत् । स्मृतिविधित कपिलोकाद् श्रुतीयस्वरूपे ।
कपिलोक्तसाक्षात्प्रवचनश्रवणचिरपि न, भगवन्मार्गोपयोगमात्रम् । योगो धर्म इति ‘अयं
दि परमो धर्मो बहु योगेनात्मदर्शनं’मिति स्मृतौ आत्मदर्शनं परमो धर्मः, योगो धर्म इति ।
‘तसाद् योगी भारह्मणे’ति गीतायां योगस्य बोधनाविषयत्वात् । बहुविध इति ‘भक्तिलक्षणो
योगः उपनिषदि षडङ्गः । योगस्तत्त्वसाक्षात्’ इत्येवं शालभोषे । सुबोधिण्यां तु ‘योग
आध्यात्मिकः पुंसा’मित्यत्र श्रुतीयस्वरूपे ‘योगो बहुविधः’ भगवत्साक्षात्कारे य उपयुज्यते
स आधिदैविकः, आत्मसाक्षात्कारे आध्यात्मिकः आधिव्यौक्तिकश्चिधियः अभिमादितापकः
धारीतापकः, प्राणसापकश्च । आयस्तु साक्षात्पञ्चभू, द्वितीयश्च सुषुम् इति । कठिनत्वात् पद्
सम्बन्धमाहुः हे अम्बुजाक्षेति । आयेक्षितचेतसेति समाधिकविशेषणम् । आ समन्तात्
येक्षितं चित्तं यस्मिन् तादृशेन समाधिमेत्येवमेव महद्भिः पादस्य पोतत्वकरणे समाधेरैव
करणत्वस्य व्युत्पादनात् । प्रमाणम् येन त्व एव, आयेक्षितचेतस्त्वेन रूपेण समाध्युपस्थितेः षट् ।
श्रुतीत्यत्र पुष्पत्वेनेन धरोपस्थितिना । समाधेस्तु ‘त्वत्पादपोतेन’त्यत्र आत्मत्वमित्याख्यानेन
समाधेरधिकृत्यत्वमाहुः योग इति । समाधौ । प्रत्यक्ष इति चेत्तेति हेयम् । ‘एषोऽष्टाध्याय
चेतसा वैदितव्यो यस्मिन् प्रायः यश्च सा संविधेरेति श्रुतेः’लोके योगपातिष्ठति स पर इत्युच्यते
इति लोकवेदात्मिकस्मृतिरुक्तप्रशङ्गा उक्तः, ‘सं यथा यथोपासते तद्वैवं भूपावती’ति ब्रह्मदा-
यपक्रान्ता । योगे समाधी भाग्यफलस्य प्रति येतः प्रमाणत्वं ममाकरणत्वस्य लौकिकं, अनवि-
यत्तयगन्तव्यरूपं वैदिकम् । संसारादिति अद्वयममतावत्तत्वात् । ‘व्यवहारः सविज्ञातो मनो-
मात्रेन्द्रियसुखिः’ । ‘संविद्यावसत्यमिति मयेषुषुद् यः स मति’ति रितावयवमाह । सिद्धमिति
श्लोकेन सिद्धम् । पदकृत्यमाहुः अम्बुजाक्षेतीति । पारं तावत् अज्ञानात् । ‘एतद् वाच
न तपती’ति श्रुतेः तावत् पारं दर्शनेन ज्ञानेन मन्त्रति । अम्बुजाधिति विशेषेण तापका-
ज्ञानाभावात्कृत्यम् । पारं लोके वैदे च तापम् । लोकेऽनुकूलत्वादेवकम् । वैदे भगव-

स्वत्यसं प्रतिबन्धकम् । योगेन च ‘ददेद्देह’ इति वाक्यम् । श्रीभारावतस्य वेदवेदान्तसारवा-
क्यम् विहाय तदीययोगमाहुः यो योगस्तुतीयस्वरूप इति । स्वारीमक इति सर्व आत्मा
यत्र । यस्मिन् योगे सर्वः प्रपञ्च आत्मत्वेन भासत इत्यर्थः । भगवद्विषयक इति चित्त-
वृत्तेत्यन्यो नितोपेन भगवन्ति स्थावनरूप इत्यर्थः । तदाहेति ‘भयनीत्यन्तसाक्षात्साधोयम् ।
चेतसो भगवत्त्वावेकाग्रधनेन चित्तवृत्तेर्मगतिर्योऽनमाहेत्यर्थः । उक्तसाधनमधरे ‘कृष्णस्तु
भगवान् सय’मि’त्यस्यस्यवयवयो’तिपदेन कृष्णस्तुतिर्नैत्यकत्वा यक्षान्तमाहुः सर्वसत्त्व-
गुणेति । ‘विशुद्धसत्त्वं सत्तुदेवसत्त्विदं’ सत्त्वं विष्णुप्राविः । सत्त्वं मायिकम् । विशुद्धसत्त्वं
सङ्गमार्थं तस्य ज्ञानम् । विष्णुप्राविषयत्वस्य स्थानं तदुद्योगैर्भगोचरस्य स्वस्य ज्ञानमार्गम् ।
‘विष्णुराधितानी’दित्यत्र यथा । मायिकसत्त्वस्य स्थानं साहित्यावर्गम् । ‘पुरुषोऽयमस्तु बन्धुवृद्
एन मायया सह जात’ इत्यत्र यथा । करणेनेति चेतो भगवत्त्वत्वे कार्यं समाधिस्तु श-
त्वादस्य पोतत्वे करणमिति विवेकः । यस्मिन्मिति समाधौ । कृतेति पूर्वोर्भासकसत्त्वयो-
क्तम् । उपपद्यन्ति स सत्तुदेति । संसारः सद्भूतः । संतारे तत् समवायि मायिकान्त-
रालिकसुष्टिदलं तदुष्टिः कर्तव्या । तस्य तत्प्रसाधनमित्यर्थः । पुष्पत्वेति व्याहृतित्व-
गुणोपसंहारे समाधौ भावितव्यता पादः शुष्मया रूपत्वे व्यवहित इति पुष्परूपः तस्येत्यर्थः ।
आकाशेति विषयो विष्णुपदस्य प्रतिदेयैः यैः इति श्लोके म्बुपादरादिमिति प्रायः । अक्षर-
रूपस्येति । पुरुषाकृतिर्वै पादत्वमक्षरस्य निवन्ध उक्तम् । दृष्टिमादिप्रयणां परणत्वेने
कं पोतत्वमिहाकाशप्रादयमाहुः सुस्मिच्छेदित्यादि । सर्वजनीनेति सर्वजनेषु विदितत्वाद्
भूमेः सर्वाश्च जनात् पोतत्वं स्थानं न तु समाधिकृतः प्रत्येयत्वार्थः । एवं भगवांसा-
त्मवीर्युक्तम् । तत्र यादस्य पोतत्वं समाधेति श्रेयो हेयम् । आकाशं चेति सर्वजनीनमिति
सर्वान् जनान् प्रति पोतं साधु न तु समाधिकृतः प्रत्येयत्वार्थः । भगवद्भावात्वेत्यादि
अत्र द्रष्टव्यां भगवन्तेति प्रत्येयत्वत्वेने भगवतः पोतत्वं, एवकारेण परणस्य
पोतत्वयोर्भो व्यवस्थितः । तावन्मात्रस्येति पादमात्रस्येत्यर्थः । तथाश्च पोतत्वम् ।
एतेन पादस्य पोतत्वाभावादिति सुबोधिनी विवृता । तेन पुरुषरूपेणेति समाधि-
कल्पितपुरुषरूपेत्यर्थः । तत्सम्भव इति पोतत्वसम्भवोऽक्षरपादस्य । सुबोधिण्यात् ।
संसारेति तथा च संसारवत् संसर्गप्रापकत्वेन तत्प्रसाधनपोतत्वं कथमिति प्रश्नः ।
न युज्यतीति यथा साधिकावस्थस्य साधकचित्तवृत्तेः न भगवदाज्ञादेर्मयाकल्पितवत् तद्वत्
न युक्तिविरोध इत्यर्थः । समाधिकल्पितत्वापि तत्कारणे उपपत्तिमाहुः अयं त्वत्वादि ।
तथा च समाधिकल्पितत्वापि दर्शनस्य साधनसमर्थत्वात् पोतत्वम् । अकल्पितेति रूप इयं
स्थितिर्न सुध्या । अष्टाद्वारेति पूर्वोर्भासका वदन्ति । आशङ्क्येति पूर्वोर्भासका-
शङ्कां कृत्वा । महत्कृतेनेत्युक्तमिति मदान्तो इति यथा यागदीनानेव स्वार्थोत्पत्तिर्वन्

सर्तां सूक्ष्मरूपेण लोकोर्ध्वनिं पूर्वमीमांसकव्यतिरिक्ताः तथा योगेनात्मदर्शनस्य विक्षया-
पक्षायित्वमनङ्गीकृत्य संसारस्यपर्यन्तं साधनत्वमङ्गीकर्तव्यमिति महत्कृतेन स्वस्वाप्-
दितेनेत्युक्तमित्यर्थः । महान् कृत इति 'महत्कृत'शब्दात्प्रत्ययस्य 'कृत'शब्दस्य तात्पर्य-
मिदम् । यद्वा 'महत्' यथा भवति तथा 'कृतेनेति' 'महत्' किंवाविशेषणम् । एतदेवाहुः
हृदयमित्यादिना । संसारवारमिति सेव्यसेवकमात्रसंज्ञा । निरीश्वरताङ्गममनीश्वर-
साक्षरं च योगोपेतम् । निरीश्वरयोः साक्षरयोगयोः । 'यथाशक्ति' द्रुपे यथासाक्षादित्ये-
स एकं इति श्रुतेरादित्यसेव्यसेवकभावः । सेव्यशरोस्तु आत्मनः सेव्यसेवकभावः । तीर्ण-
संसारस्येति साक्षरयोगमपोरिति 'सेवात्वात्समाधिप्रणिधानानि किंवायोग' इति तत्त्वज्ञानम् ।
हृते 'प्रणिधानं' यतः । तुच्छं सम्पन्न इति एतेन योगस्यपदं कृत्वा तत्त्वतीत्यर्थः ।
अनतीति गोपदं कुर्वन्तीति नौकमिति भावः । अनतिममरीरेयं तात्पर्यं दुष्टिः वत्सपदस्य ।
शोषयित्वेति संसारसाधुपादानकत्वात् नान्यथातुल्यपक्षिः । मृच्छन्ति क्षिप्तन्तीति उच्य-
ते 'श्लोके' 'अद्वयसौहृदा' इत्यस्य व्याख्यानं स्पष्टम् । कुर्वन्तीति न तु वत्सपदं कृत्वा वरन्ति
तारयन्तीति पर्यन्तं श्लोक उच्यते । 'गोचरस्यपद'मित्यस्याप्यभिधेयोर्थः । ग्राह्यः किरणाः
तेषां मूल्याः वत्सपदेनेत्यर्थे, चतुर्धस्कन्धे मनुप्रसङ्गे तथा दर्शनात् । ह्यर्थ एव तस्य पदं
वदन्तीयं तावन्मात्रं संसारं कुर्वन्तीति । अत एवात्र 'धुमदि'ति सम्बोधनम् । यथा चारण्य-
श्रुतिः 'स्मृतिः प्रत्यक्षमिति धुमसुखानुभवस्तद्वयम् । एतेः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधास्यत'
इति । प्रमाणसमाप्तिरिति तथापि विवेकमेवोचितवेत्तव्यं । भगवत्प्रत्यक्षमनकत्वेन प्रधा-
णस्य समाप्तिः पर्यवसानमित्यर्थः । स्वस्वाप्दित्यस्य मरणे समाप्तिः कणमिति स प्रमाणम् ।
पोतव्योत्पत्तिः प्रथमज्ञप्तिरूपा । तथा च योगोक्तमरणे एव तत्समाप्तिः । तत्परं त्वमुक्त-
तात्पर्यत एवाग्रिमश्लोके धृष्टव्य इति भावः । दैव्यानां विमर्शपरिपोषितो निरीश्वरयोग
इति तत्त्वव्यतिरेकाः पश्यातस्तुतो । अथ वैचिरीयप्रभञ्जदोषयोगेकेषु चतुष्टये षोडशकलासु
च कः कोशोऽत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षयातुष्टये । वैचिरीये चतुष्टयं सार्वाकृतस्यस्य
उक्तम् । तत्र धृष्टिर्धृष्टीरूपम् । आदित्य उच्यते चान्न । पूर्वसा 'व्यापिभोक्त'मित्युपक्रम्य
पाठात् । द्वितीयसा 'व्यापिधृष्टिर्धृष्टि'मित्युपक्रम्य पाठश्लोकादेव तावत्कलं स्मृतेरिति । चरणस्य
धृष्टीरूपस्य समाधौ यथातद्व्यवस्थानकत्वेन तत्रागमात्पातः प्रामाण्यम् । आदित्यस्य गोचरस्यस्य-
नभिधेयार्थ उक्तेः कलत्वेन येषां कलस्य प्रामाण्यम् । 'जन्ममन्यातुः कलित्वस्येति' का-
रिकायाः । प्रश्ने विवेकभावः । आन्दोमे दधिमा दिक् कला । तथा स्त्री यमः तस्य
प्रामाण्यं 'यो यच्छुद्धः स एव स' इतिवाक्यम् । भगवत्वेन प्रामाण्यम् ।

१०-२-३१. स्वयं सख्युत्तीर्यत्यत्र तादृशेनेति समाधिनिर्देशणवेत्तोरूपेणेत्यर्थः ।

१. चेतस्यपत् ।

प्रमेयमिति योगे प्रत्यक्षो भगवान् संसारात् तारयतीति सिद्धमिति पूर्वश्लोकमुपोपनिषां
प्रमा भयवद्विषयिणी तारकत्वप्रकारिका, संसारात् तारयतीत्यत्र योगिनः संसारात् तस्मिन्
तान् भगवान् संसारात् तारयतीति विग्रहाद् तद्विषयविषयी च । अतः प्रमेयं तारकत्व-
प्रकारको भगवान्, पादव्रीकास्यः प्रमेयम् । मोक्षसम्प्रदायरूपः । तदाद्वयसौहृदयं च ।
प्रमाविषयस्य प्रमेयत्वात् । तदत्र 'सदनुग्रहो भवा'नित्यत्वेन तारकत्वविशिष्टो भगवान् ।
अन्यत्राप्येन तद्वं । सुदुस्तवसात्पर्यकरणपदयोर्विधौ परिहरन्ति सा तीर्णस्येति । सम्पूर्ण-
स्येति अन्यं प्रति सम्पूर्णस्य सुदुस्तवसात्पर्यस्यानुवादे । किमत्र श्लोके प्रमेयं योगविशेषण-
वेति प्रमापेन प्रमितं भवतीत्यर्थः । मोक्षोऽप्येवादि । मोक्षः सम्प्रदायश्चेति । 'स्वयं
समुचीर्येति' मोक्षः । 'भगवत्पादमोक्षदानमत्र न निषाय याता' इति सम्प्रदायो भक्ति-
मार्गैरूपः । फलत्वेन साधनत्वेन चेति शेषः । तथा चैतद् द्रष्टव्यं योगवर्धनेन प्रमितं भव-
तीत्यन्वयेत्यर्थः । सर्वसाक्षात्पदं शब्दरूपत्वात् मोक्षः सम्प्रदायश्च आन्धीप्रमाविषयो भवत
इति प्रमेये । कुत्वेति प्राप्तां शैली । भगवदि नल्लादीनाहुः व्यसमेति । व्यसन्तं दुःखम् ।
अलौकिकेति समाधिकरिति सामर्थ्यप्रधानतः । धुमश्चिनीति धुमस्तु बुद्धस्तुविज्ञाना
सर्वो ना, तद्वान् धुमान्, वत्समन्धोभवे धुमन् । धुमान् धुवो वा । 'कृष्णधुमनिर्मलोच'
इतिवाक्यात् । योगरूढः शब्दः । चरणस्त्रिविधेति चरणस्त्रिधा व्याकरुणो धुमस्तुः पूर्वोक्तः ।
'कृष्णधुमशी'तिवाक्योक्तस्यपूर्वोपसंहारपदयोजकमाहुः अत्रिषेति । धुमलगीते भक्ते-
राविषय भक्ताभ्यकारं निवारयति । उद्धवाप आनन्देन जगत्पूर्णं जातं, भक्तानां भयं
च, 'मा भैत्येवमयाचार'मितिवाक्यात् । सम्पूर्ण इति 'आकाशशरीरं शब्दं' इति श्रुतेरकाशस्य
शरीरत्वात् सामर्थ्यम् । निवारयतीति अनुभवत्वात् शेषम् । तेपीति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण
कृतमोक्तपदस्य अपि सर्वोदेनोपीर्णः प्रसादादेव । कपितादिरस्मृतिषु सेधरसात्तात्
तत्कृतपश्यातात् । न तु योगमलमात्रेणैव तन्मतीत्यपिशब्दः । अन्येषामिति योगासक्त-
धुमान् । तेषामिति आरुढेयमानानां अचिच्छत्रं सकलमिति अचिच्छत्रसौहृदव्यवस्थेति भावः । आभासोक्तस्य ह्यव्यवस्थेति भावः । चिच्छत्रं
जीवप्रत्ययजनकं तददर्शकं सौहृदं येषां ते 'अद्वयसौहृदा' । आकाशकार्यचिच्छत्रं ते जीवमात्र-
सूहृदं कृतमित्यर्थः । 'छिद्रा व्योश्रीय चेत्तना' इति सिद्धान्तमुक्तव्याप्याभावापेक्षैः । यद्वा,
उपाधिभावे शते जीवमात्रसूहृदमित्यर्थः । द्वितीयमर्थं विमुक्तमित्यस्य अनेनेति । 'अद्वय'पदेन ।
पूर्वमेव कृतमिति 'अद्वय'पदार्थः सकलं, तादृशं फलं द्विविधं, दुःखाभावः सुखं च, तत्र
पूर्वं दुःखाभावादेवमेव कृतं सौहृदं सार्वभौमं सुखरूपफलेन सकलम् । जीवानन्दविधिपर-
तद्विधमित्यर्थः । सौहृदस्यानन्दजनकत्वादेवकारः । सौहृदेन कृषाद्वान्मन्येषां हृदये तेषा-
मपेक्षेति भावः । तथा च पूर्व पूर्वश्लोके 'महत्कृतं' महाश्रुः कृतं पादपोतत्वप्रयुक्तं सौहृदमर्थम् ।

तेषामित्यादि आरुद्योयानां शार्धसंयोगमर्थे च । तस्मिन्नि सौहृदकथम् । ननु श्लोकद्वयेयि संसारस्य समुद्रत्वकथनान् प्रस्तुतास्मिन् दुस्तरत्वाद्युक्तस्य चरणस्य पोटत्वकथनमेव युक्तं, उदपदस्य किमिति नोत्तरादिकमुच्यत इत्याक्षुण्णमाहुः तस्मिन्त्यस्येति । तेष्विति योगा-
रुद्वेय । गत इत्यन्येषां । पोटत्वं इति पूर्वश्लोकोक्तः पादः आकाशरूपः । सुखदेवो भगवदीयताम् । सर्वमदर्शक इति 'बहिरन्तरमेव वैतिवाक्यपा'दाशब्दो ह वै नाम-
रूपयोर्निर्बन्धेति'ति छान्दोग्याय कृपअन्तरादिष्वित्यतया सर्वसंसारपदार्थकः । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आरुद्राशदेव समुद्रजन्तव' इति श्रुतेः । तत्कृपयेति अत्र लोकवेदात्मकत्व-
मनुसन्धेयम् । अमोहोत्सव इत्यस्य समाधिर्कवित्तस्य लौकिकत्वम्, वैदिकत्वं समाधि-
कल्पितत्वात्तात्पर्यावायकम् । वेदेदारमनारायण इति । गम्भीरत्वं नारायणपादासाहृ-
ष्य वागमोचरत्वं जलनौकासम्भ्रमसाधनलोहशृङ्खलानौकापालनसाधनदीर्घशायमाम्पत्यं
वस्तत्कृपया उद् गच्छति, न तु भयया, समाधी दाटिगिकमानसीसेवाया आभासात् । 'ता
नाविन्द' मय्यनुग्रहपद्विषय' इतिवाक्यात् । इदं महत्त्वं उपयोष्यते । मानसाः सेवया
आयासेन तदनुभवतस्तम्बन्धात् । महत्त्वं भगवत्तम्बन्धात् । अमोहोत्सव इति । कथनत्वात् ।
महत्कृपयेत्यर्थः । अनस्तिगम्भीरं किंवाविशेषं समुद्रश्चेत्यदिवादिन्येति । महत्कृपया
वेदज्ञानेऽव्यमानारायणत्वेन सत्यज्ञानानन्तरत्वेन च वेदवेदान्तसरे श्रीभागवते ज्ञानान्
अनतीति । कथितपादास्य संसारसमुद्रस्य च मायिकत्वात् । तत्र यमसनद्वयवरादिसत्त्वाद्
गम्भीरं यथा भवति तथा इति समुद्रश्चेत्येनामैतन्धेयः । अमोहोत्सव इति । पादपोतो
जातः । आकाशस्य वृद्धिज्ञातमासत्वं वृद्धिज्ञातस्येति । अमोहोत्सवेनेकानिबन्धन-
मावादाहुः समुद्रश्चेति । 'भगव' सेवोपयोगी नदी वेदे यद्गुना तद्वृत्ते जातः यद्गुनायः
सेवोपयोगिनीत्वात् । लोके सिन्धुनदीरूपो जातः । संसारस्य किमर्थो मायायां स्वकारणे
स्वातन्त्र्यं कारणमाया समुद्रः मार्कण्डेय प्रतीशेषेतिरिक्तः इत्यत्रैवेति परब्रह्मामोहवृत्तीकारुण्यो जात
इति हेतोः सर्वमिवेश्वरपादवैच्य निधारणेत्यर्थः । दैवत्वान् न संशयोत्तरणमिति दैवत्वसाह
व्यतिरेकोत्तरः । न इति योगाशब्दः । यशोभूत्येति योगे समाधौ मानससेवाप्रवेष्टान् तथा ।
आरुणेति मनोदायाः स्वकीयं समाधिकल्पिते एकीकृत्य । स्वापकेऽणोपरोदयम् । पोटस्-
नौकास्वाधेन महत्प्रयोजनमाहुः सर्गमिति । योगसाधनमपि । सत्यत्र इव । तत्तु प-
देषान् इति स योगाहृदकृत उपदेष्टो योगमासि ते तत्तुपदेष्टेति । योगाहृदकृतान् तद्विषयः
योगाहृदविद्याः । सत्सु अनुग्रहो यस्मैति तथा पादार्थीनामानामतथात्वेयि तन्मूलभूता-
पार्थेयतुष्टाद् उदनुसारिकस्तारवसीति भागः । 'सदनुग्रह' इत्यन्तत्वात्वे चिमरुद्वृत्तचो
'अस्ती'ति किंवाभयस्यत्वे तत्कर्त्ता 'भवा'नित्यतुक्तसिद्धे पुनर्'भवा'नित्युक्तेस्तत्पार्थमाहुः
भवाभिलिखिमिति । सम्मतिरिति स्वसत्त्वावधारितं सदनुग्रहायागोपि जात इति

सदनुग्रहोपपन्नम् । नल्लूरमयिशीरोद्गारेयं धर्मः स्फुटिष्यति । अथ वैषिरीयप्रभञ्जान्दो-
म्योक्तो चतुष्केषु पोटकलसु च कः कौशेष्ठः श्लोक उच्यत इत्याकाशपद्विषयत्वे ।
वैषिरीये धौहृत्तरस्यम्, आपः सन्धिषात्र । समापेर्महाण्डयोरुपश्रितिं जायमानत्वात् ।
पूर्वसा'धाविलोक'मित्युपक्रम्य पाठात् । द्वितीयसा'धाविलोकीति'मित्युपक्रम्य पाठश्लो-
केदारमकत्वं स्पष्टेति । समाधौ प्यातेन पृथ्वीरुपप्रमाणेन घोरसि प्रत्यक्षविषयत्वात्
भयैत्यस्य । पृथ्वीरुपप्रमाणाभयत्वाद् घोरः श्लोकपाथः योग्यतम् । आदित्यरूपकृतिः
तद्वृत्तप्रमाणविषयत्वम् भवाविष्कारपाथम् । कार्यत्वात् । अपां पुण्यसादित्यस्य ममान्तरं
तत्कार्यस्य पीठार्थं निर्माकविषयार्थं प्रमायाः कर्तृत्वरूपम् । प्रथमे न विधेयः । छान्दोग्ये
समुद्रः कला । यमरूपप्रमाणेन समुद्रास्तिष्ठानस्य प्रमायाः सत्त्वात् । प्रमाकरस्य पञ्चुरोद-
येमेन स्वस्यविषयप्रदेशे प्रेषत्वात् । 'समुद्रं मनसा प्याये'दिति श्रुतेः वैदिकं प्रमेयं यद्गुनारूपं
च । लोके च सिन्धुनदीरूपम् ।

१०-२-३२. येभ्य हत्व कृपाविष्टः साधनं भवान्, अज्ञातव्यतिरिक्तसाधन-
समूहमाहुः साधनमिति । उपदेष्टाक इति 'चन्द्रदर्शने तीर्थे सिद्धये'ति शिवालये मन्त्र-
मात्रप्रकथनमुपदेष्टः सकल्प्य' इति रामार्चनचन्द्रिकायां स्वर्यामिलवचनद्वयेद्वयलक्षणम् ।
वैदिकोपदेष्टो 'तत्त्वमसी'त्यादौ लौकिकनामादिप्रवेष्टान् अज्ञातेयं इवायं वा कप्रत्ययः ।
तृणोपदेष्टो न फलायेति प्रकारार्थानुवाचनम् । प्रकारः प्रकृत्यैव कर्त्तव्यः कृतिः । उप-
देष्टकविषयिणी कृतिः फलोप भवति । एतेन नन्वस्मिन् श्लोके वसिष्ठेतिनन्दैव दृश्यते,
न तु किञ्चित् साधनम्, अतः कथं साधनवाचकत्वमिति शङ्का परस्तात् । तथा च उदति-
रिक्तसम्भवाधिके साधने निराकृते तत्र दृढविषयो भवति, अन्यथा पाधिकत्वं खादिति
असम्भवाधिकसाधननिर्वादात्वा न हि निन्दन्यायेनाश्रय साधनस्यैव कथनमिति भावः । स
चेत्यादि न हि निन्दा निन्द्यान् निन्दितुं प्रवृत्ताणि तु विषयेषु कोटुमिन्न्याये निन्द्यानि तदति-
रिक्तसाधनानि । विषयेषु उपदेष्टकस्य प्रकारः स अर्थात् आद्येषाम् अपार्थक्या व्यवजनयो-
क्तो'ज्जादयतुपपद्वत्' इति पदस्य । युग्मपद्वयो वैशदताः पादसंभवेन ते न पठन्तीति ।
अर्थापसिद्धिं प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमित्तत्वायैसाधनान्तरं विनातुपपदमनस्योपपत्त्येधा-
न्तरकल्पना । अत्र शब्देन प्रमित्योयः पठनम् । अर्थान्तरं अपठनम् । अनुपपद्यमानं अवा-
ह्याने प्रतिषेधोक्तिनान्त्य कालपरान्तः । अपठनानामः पठनमिति प्रतियोग्यत्वम् । 'अर्था-
न्तरकल्पना अपठनकल्पनेत्यत्र हेतुम् । तदतिरिक्तस्य उपदेष्टकप्रकारातिरिक्तसाध-
नानि । भावसात्कारकपठनेन पूर्वं भावस्य सत्यसाधनाति । 'यं विद्याकर्त्तव्यं सत्यन्यायेनो
पूर्वप्रज्ञा चेति बुद्धादण्यकादित्यवशेनाहुः ते हीति । 'भगवन्त्वमिति तथा च कपिल-

साक्षमवचनघटवृत्तिः 'क्षेत्रकर्मविषयाशयैरप्यष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति । एवमिति भगवदुपसन्नेन । ज्ञानप्रवृत्तावसप्तमस्य कारणत्वं प्रसिद्धम् । विकर्मसहितमिति ज्ञान-विशेषणमिदम् । अत्र द्विष्यती स्पष्टा । सूत्रोपनिषात् । भगवदंशमिति 'भगवतोऽतश्च-पुरुषसांशं' उपाधिमेदमित्यर्थं, 'उपाधिमेदेत्येकस्य ज्ञानाद्येस्य आकाशस्येव षडादिभि'रिति, 'उपाधिभिर्बिम्बते, न तदा'मिति ध्यानाध्यायम् । पूर्वचरपीति विकर्मं चेत्तुः । तथातु-द्वि-रिति साक्षमवाद्याद्योरुक्तत्वेन ज्ञानकाम्यसूत्रा वेदे आचार्यमतत्वात् । लोके निरीचरादि-बुद्धिर्ज्ञानम् । बुद्धिर्ज्ञानमिति नैयायिकाः । श्रीरङ्गील्लत आहुः विकर्मम् । विकर्मापेय-वदिति साक्षमवाद्याद्योक्तत्वेन कर्म यस्याः तादृशी । पूर्वज्ञानमेति बहुकर्ममभिः प्रवृ-द्धानेनोपासनाजन्नेन । महत्तेति संसारावेष्टाः उपासकाभावे ज्ञानसंसाराभ्यां महत्कष्टम् । इदं कृच्छ्रपदस्य विवरणम् । सर्वस्वेति संप्रत्यये शास्त्रमतावस्थम् एव भवति । ब्रह्मा-स्मेति 'अदं ब्रह्मासी'त्येषम् । निरीचरसाक्षोपेयम् । 'पुरुषार्थेनान्यानां गुणानां प्रतिप्रत्यय-केमत्वं सारूप्यप्रतिष्ठा वा पितृपति'रिति घृष्टात् । जीव एवास्याः ब्रह्म, सात्वयैव मुक्तिरिति मायात्वादिसारूप्यजन्नेन 'विद्वक्तमानिनो' जाताः । भावनार स्तरणम् । शब्दज्ञानविषय-सात्त्विकमन्त्राणः परंपरादौहे पातोऽन्माविध इत्यत्र आहुः तदेवेति । ब्रह्मत्वेनात्मभावनायेव । न तु भगवदाविर्भाव इति तयोपपन्नस्येदक एवकारः । परं पदमिति आवरणमङ्गादिति ज्ञेयम् । 'असङ्गोऽयं पुरुष' इति स्रुतेः साक्षमत्वम् । एवमन्यपदार्थः 'परं पद'मित्यस्यार्थदुपपाद्य-पदानि व्याकुर्वन्ति स ये इतीत्यादि । प्रसिद्धा इति त्वदादित्रयानां प्रसिद्धिवाचकत्वम् । प्रधानरूपे भवति नित्यजगत्संभेदं साधयति स अन्ये भगवदिति । आन्तरालिक-सुष्ठुलसूत्रम् । प्रसिद्धा मिषाः पूर्वश्लोकोक्तेश्चो भगवन्मन्त्रविषयो मिषा लौकिकाः भगवता-स्त्यमातिप्रियत्वरूपेण रहिताः 'मायैवसुसुप्त' इति भाष्येन प्रधानाजगज्जायत इति सांघ-क्ष्येण प्रधानस्य कारणत्वात् समवायित्वात् । तेन भगवद्वृत्तिर निरीचर इत्यर्थः । ईश्वराधिक्रान्ताः । ननु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतेः 'पातमयास्यते राजन् परस्तादुभवात्मनः न घटेतामसम्भवः स्रष्टावृत्तिरिवाज्ज्ञेयं'ति शङ्कापेक्षयाः कुतो भेद इत्यत्र आहुः भगवद्विचारोपायेति । भगवद्विचारो जीवविचारश्च, अत्र जीवविचारः जीवस्य विचारः पृथीतः पुरुषः जीवकर्तृविचारः साक्षमयोगसत्त्वमयी । ईश्वरविचारो वेदद्वारा भगवतो विचारो भगवद्विचारः, पृथीतः पुरुषः, भगवत्कर्तृको विचारोऽन्येतर्यः । पूर्वश्लोके भगव-द्विचारः, अत्र श्लोके जीवविचारः, तेनोपाभ्यां श्लोकाभ्यां वेदलोकाप्रतिपादनादिव लोकावेदा-त्मकसृष्टिचतुष्टयमत्र । न हि सर्वं भगवत्सम्पूर्णं तत्र धर्मं धर्मादिपूर्वं च न्यूहचतुष्टयं वा पुरुषार्थचतुष्टयं वा वक्तुं शक्यम् । व्याख्यानात् । बाधोपेयं 'धर्माध्यात्मयोगाश्चाराध्यात्मोर्भा-ध्यामीनां जीवेश्वरविचारेण दिवा वे हि विचारिणः अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध-'

साधनसंयुताः लौकिका क्रमिभिः प्रोक्तास्तथैवेष्टशिशुवै'त्यनेन सन्दर्भेण साक्षमयोगी द्वौ बोधोपयोगिनौ जीवविचारेणातो वेदविचारेण भगवदीयेन विचारेण । 'एकः सन् बहुधा विचरन्' इति श्रुतेः । अन्यामिति आत्मीयेभ्योन्यान् मिश्रात् भेदेन गान्ध प्रसिद्धान् मन्यते जावति । विदामहेतुं पूर्णं महान्तं आदित्यनर्षं तमसस्तु पारं । सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीराः नामानि कृत्वाभिपदन् यदास्त' इति श्रुतेः भिन्नदन्कप्रत्यक्षलोकाद्वारा कारणं यत् ज्ञानं तदनुकूलव्यापारगामिति 'जानाती'त्यस्यार्थः । लोके ज्ञानाधय इत्यर्थः । असुरेति अन्य-पदोक्त्यानां निरीचरानां उपासत्वात् । तेष्वित्यपदि तेषु असुरस्यप्राप्तिशब्देभ्य आत्मीयत्व-ज्ञानाभावाः । तेष्वित्यत्र विषयसमी । अवर्तनं ज्ञानाभावः । रात्रिस्थेति रात्रियैः । आभोय इति पञ्चमः योगिनः शब्दः । आ समन्तात् मोदो मोदनम् । अत्र इति स्थितरेकात् । पूर्वैति दृढभावनया लक्तपूर्वपरिचाराणम् । 'यदादानं पदार्थस्य वासनेति प्रकीर्तिते'ति योगवाशिष्ठस्मरणम् । सङ्गात् दृढसाधनेत्यर्थः । पदार्थस्य विद्वक्तत्वेन रूपे-पात्यनः अविद्वक्तत्वमाहुः ज्ञानं शास्त्रोक्तमिति । ब्रह्माय भावनारूपं 'तत्त्वमसि'दि-वाक्योत्वं शब्दम् । भक्त्यर्थं वक्तुं भवति । निबन्धे 'तत्त्वमस्यादिमाक्यस्य शोधित-स्यापि शुक्तिः न विद्यात्मने शक्तिरन्यार्थं तत्र कीर्तितम्' । 'अन्यार्थ' भक्त्यर्थम् । दयाप्यन्ये एत आत्मीयेभ्य इति शान्दपरोक्षम् । विषयत्वेनेति अभेदसम्बन्धस्तु आत्मसारूप्यसम्बन्ध इत्यात्मानतिरिक्तः । वासरमब्रह्मादऽभेदसम्बन्धोपाधाभावः । 'उपा-धिभिर्बिम्बते न तदा'मिति साक्षमत्वम् । शान्दपरोक्षे वैदिके लोकप्रवेष्टे विषयविषयि-यावो भासत इति विषयत्वेनेत्युक्तम् । वेदे विषयविषयिभावे नदत्तावपि रिति । अत्र इति स्फुटिर्लोकवेदार्थिकेष्टे वेदे लोकप्रवेष्टादित्यर्थः । तस्मादिति विषयत्वेनात्म-ज्ञानात् । विषयान्तरवत् भग्यक्तम् । तस्यापीति विद्यारूपस्य विषयत्वेनात्मज्ञानप्रत्यक्ष-अपिच्यन्देन वेदान्ते विद्यार्थमिमान उक्तः । तथा च श्रुतिः । छान्दोग्ये 'महामना अन्-पानमानी लब्ध एवायेति । श्वेतकेतुः पितुराहवा वेदानधील 'महामनाः' सर्वज्ञेष्टोऽह-मिति मन्यमानः । 'अनुपाय' अनुचरवसतर्थात्मानं मन्यत इत्य'द्वयान्वानी' । 'लब्ध' अग्रणतरुभावः 'एवाय' समुदात्त प्रत्यायात इति श्रुत्यर्थः । 'त्वत्पञ्चमाणा'दित्यादि-स्याहर्षितं स अत्र त्वयसीत्यादी । अत्र एवेति जनितामिदानीदेव । पूर्वस्थित इति 'वे हि पूर्वज्ञानात्परोक्षे'त्यादिप्रयोक्तो भगवदुपासनास्यो 'ज्ञानान् शुक्ति'रिति साक्ष-प्र-वृत्ता ज्ञानरूपो भावः साधनत्वेनेति भावनासाधनत्वेन परिग्रहान् । आत्मविमुक्त-त्वाभिमानसाधनत्वेन परिग्रहान् वा । अस्तः सारुपात् प्रत्युतः । अस्तं गत इत्यत्रा-स्तमिति भावे क्तः । असर्न गत इति प्रत्ययार्थो विषयः कर्मप्रत्ययः । असनामिष-यान्नविषय इत्यर्थः । अहङ्कारादीरिति अविद्याशक्त्याहङ्कारादीत्यर्थः । महान्त इति

अभिष्टुद्धद्विषु तत्त्वतीत्या महान्तः साधनकारणात् । 'अन्त्य'त्वात् मयावस्तम्बव्यवृत्तं महत्त्वम् । यत्नमपिपति 'तपःसाधयान्तराग्निसिद्धानि क्रियायोगा' इति पातञ्जलसाङ्ख्य-प्रवचनसूत्रोपदेशप्रतिपाद्यपदवाच्यक्रियायोगम् । अत इति यत्नाकत्वात् । एव जाता इति विशुद्धद्विषोमप्यवच्छेदक एवकारः । ननु 'त्रय्या चोपनिषद्विष साङ्ख्ययोगैव सात्वैकगुणीयमानमाहात्म्यं हर्षि साधनसाधनमिति साधनपात् साङ्ख्ययोगशास्त्रिणामभि-ष्टुद्धद्विषं महत्त्वविरुद्धमो विशुद्धार्थमाहुः परमेति । तथा च शुद्धद्विषं महत्त्वा-विरुद्धं वर्तते इति न महान्त इति पदविशेष इत्यर्थः । अहङ्कारादिवर्गदोषात्कुर्यां च शुद्ध-द्विष्यतेति । अहङ्कारादिसर्वदोषपर्युक्तः परमशुद्धः कारणत्वात् । ज्ञानमेवेति सात्विकस्य, सर्व एको भगवानित्यकारकसमीचीकृत्य । पूर्वावस्थादोषप्रकाशकदोषविशेषकज्ञानस्य सात्विकत्वात् । एवं च दोषविषयकाराजसमसासीकृत्यत्वमन्तःकरणे परमशुद्धिस्तथेति । अत इति संसारवेद्या उपासकाशातो ज्ञानसंसारमार्गं कृच्छ्रत् । आरुह्येति व्यापके औपा-धिकजीवाचोद्भवम् । अनादतेति आरोपावपादेनाङ्गीर्णं सगुणत्वात् आरोपविषयीकरण- 'मनादस्यम्' । भगवच्चरणेति आकाशरूपभगवच्चरणातिरिक्तम् । शृङ्खलश्रीप इति उग्र मङ्गलापरित्यागे सति यथा पतन्ति तथैते आत्मीयेभ्योने पतन्तीति मूलसंस्कारेणानुभा-पुराणान्तरादौ प्रसिद्धम् । आवरेति आवरः स्नेहमेव । चरणस्थितापिति समावायनु-भूयमवधारणसिद्धौ भनोनिवेशद्वारा उग्र जीवसिद्धौ हेतुरित्यर्थः । अत्र विकर्मवद्विद्याः क्षान्तिर्भक्षिन् श्लोके उक्ता दैव्याः सत्यमहत्त्वात्पदार्थसिद्धौ दैव्यस्वप्रकारिक उक्ताः । अथ तैत्तिरीयप्रश्नब्रह्मयोगोक्तं पतन्तेषु योऽवकाशसु च कः कौशोच श्लोक उच्यते इत्याका-ङ्क्षयाह्वयते । तैत्तिरीये आकाशः सन्धिः अग्निः पूर्वकर्षं चात्र । अग्निलोके आकाशः वेदेऽग्निः । लोकेऽदालमकतं स्युतेरिति । अत्र श्लोक आकाशस्य चरुतत्वं अनेलमविहरूपसामानाद-वदेन योऽनन्तम् । प्रमे विशेषमात्राः साधनोपे 'चतुःकले'ति श्रुतिर्ज्ञातिः लोके चतुः साधनम् । सूर्य-स्युतिपक्षपाते चतुस्तथैवेति । अग्निरुपाध्यायं वेदे । इति लोकेवेदात्मकत्वं स्युतिरुपपन्नतात् ।

१०-२-३३. तथा न त इत्यत्र । मन्त्रास्तु वादशा अपि न पतन्तीत्याख्येयनासा-माहुः नन्वित्यादि । 'एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदतत्त्वमेव च परस्परान्तेवेति पञ्च-समं च कथ्यते' इति वाच्यपात् साङ्ख्ये पञ्चभौतार्थं सतो वा आदरे जातेनात-शब्दप्रयोगात् अर्हि निवेद्य साङ्ख्येयं भक्तिवर्गाभाहुः भक्तिमार्गेति । यिकर्मिति 'यः कश्चिद् वैष्णवो लोके सिन्धुवातोऽप्यनाभवी'त्यादिवाच्येऽपि वैष्णवविशेषपक्षयोक्तं यिक-र्मदिना । साधनत्वेनेति निरीधरसाङ्ख्यमायादात्मकमन्त्रसाधनत्वेन । यद्वा । त्वदीयतासाधनत्वेन । आशङ्क्यन्तत्वादेवकारस्तदीयतासाधनत्वयोग्यवच्छेदकः । तुल्यत्वादिति शुद्धिदोषप्रत्यक्षत्वेन तुल्यत्वं आत्मीयान्धोयोगीनां, भगवद्भावे

साधनत्वेन परिहृत्य तुल्यतादित्यर्थो वा । मार्गान्तरं अन्वयार्थम् । ह्यार्तस्येति आत्मीयेभ्यो येन्ये तेषां भाषीं गतः । तथा च मोक्षयोगभूतस्य । त इति सातमयकमा-गीयात् । पूर्वमिति शुद्धिनासात् पूर्वम् । तद्वत् निरीधरसाङ्ख्यम् । इदं मूलस्य 'तथा'-पदस्य विवरणं, तथा वैयमन्त्यः । ये तथा पूर्वं तद्वत् प्रवृत्तास्तेषु तावकाः । सन्ता न मयन्तीति । पाद इति इदं अन्वयव्यति गेयस्य विवरणम् । एतस्मैव निष्कर्षमाहुः आकाङ्क्षमाणेति । साङ्ख्यमार्गात् । स्वभावादिनि भयवन्मार्गात् । स्युति-कृतपक्षपाते लोकेवेदात्मकस्युतिरुद्धोमेति । विशेष्यविशेषणमात्रो वा । मार्गस्यैवेति 'यानास्त्राप नरो राजन् न प्रमायेत कर्हिचित् धावन्निरीधय वा जेने न स्तलेषु पते-दिरे'ति वाच्यपात् । प्राप्नोत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वात् । अत्यन्तं श्रद्धावानः कर्तुमर्हन्मन्यपाकर्तुं सपर्यवसैम्यर्थम् । न भवत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारः । तत्रत्यानामिति तावकानाम् । पितापिच्छानां भगवति रात्रौ भवानां वा दशानामर्थम् । यिकर्मिति 'अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुन्यं पुराहृत्य'मिति वाच्यपात् तथा । द्वितीयपक्षे विष्णुसाक्षिकमहात्मेन विकर्मितुल्यत्वं दर्शनस्य । 'अपि चेत् सुदुराचार' इति वाक्यादाहुः सेवापरत्वादित्यादि । अनेन सेवाया विकर्मिवाचकत्वकृतम् । तद्विषयम् । ये मन्त्राः सेवां कुर्वन्ता अपि न विष्णुसाक्षिकरहितत्वात् विष्णुसाक्षिकित्वपर्यं भगवान् सत्स्वरूपसिद्धिर्वा विष्णुसिद्धानि प्रदर्शयति, उदा पिच्छानामगतिरमणीयत्वेन भगवद्विरासे सर्वोक्तद्वयज्ञानात् विष्णुसिद्धिर्दीनत्वमुद्विग्नपक्षे, उदा विष्णवं सत्त्वा भगवत्सेवासत्ता मयन्तीति । नान्येषामिति 'येन' इति पदोक्तानां प्रसिद्धान्तेषु गेयार्थः । अत एवेति दर्शनवच्यत्वेन । रजिज्वति 'स्नेहायुग्मो बन्धूनां भूनेरपि सुदुस्त्वम्' इति-वाच्यपात् । स इति स्नेहः, स सं स्नेहः आत्मनि सर्वोदाहरणं जीवम् । तेषामिति सात-मयमन्त्रमानीयाभात् । कात्यायन इति आदिना दुःसह्यदयः । 'सर्वत' इत्यर्थकं 'ममि-त' इत्यप्ययमित्याहुः बाह्याभ्यन्तरेति । बाह्यं देहं कासादिभ्यः आभ्यन्तरं मर्कट दुःसह्य-दिभ्यः । कासादिभ्यः एव वा बाह्याभ्यन्तरं च । तदपि सर्वं यतः सर्वभावेन सर्ववेन । रूपमाणाः रक्षिताः यथाशुभं धार्यः । बाह्यमाभ्यन्तरं च सर्वमाहुः सुखादीनामित्यादि । आदिना मनविषाहहाराः मनोवृत्तयश्च द्वाभ्यन्तरं सर्वम् । अन्त्यमयेशो भूतादिप्रवेशो बाह्यं सर्वम् । सर्वमिति 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवती'ति छान्दोग्यश्रुतेः । 'तस्य' सर्वमाभाववतो मकस्य । सर्वोत्पत्त्याभावेनापि रक्षिता रूपमाणा च भ्रमन्तीत्यव-कर्तारः । उदाहृः कासादिभ्यः परहितः निर्वर्षा इति दुःसह्येति निर्गन्ताः यदिति सर्व-लोकेषु विनायकानीकमर्थक्यम् । एतेषामिति आत्मीयानां तावकानाम् । नायका दुष्टाना-मित्याख्येनाहुः विप्रकर्तार इति । स्वयमपि दुष्टाः प्रवर्ततेऽपि इत्याख्येनाहुः विशाब्देनेति ।

जनः स यत् प्रमाणं कृते लोकसद्वर्तुषेति इति मीमाणाः। स्थितिपदार्थं विदुदयन्ति स तदैव तेनेत्यादि। 'स्थितिवैकल्यविजय' इतिवाक्यात् वैकल्यरूपैक्येयि विजये न कर्तृकर्मभाव इति। अग्रते वेवते। कौटार्थं आत्मनेपदात्। द्वितीयस्कन्धनयम एव 'ददर्श तर्क'स्थेत्वादिवाच्योक्तः सात्त्वार्थं पतिवाक्ये भगवान्। भक्तवदत्तवैपि कौटार्थि निमित्तम्। प्रसूतेनेति ध्यापकप्रमाणं व्यापकत्वनिमित्तम् व्याप्तेनेत्यर्थः। कर्मणेति वाच्यमन्वयेण। सम्प्रगनुतिष्ठन्तीति येन व्याप्यस्य सत्त्वासाध्यत्वेन हेतुना वेदादिभिः कर्तृष्वेच्छायां समीहितं इत्युक्ते वेदादीनां दृष्टादिकं भजनकरणात् न सम्भवतीति एवं वेदाद्यनुष्ठानं तत्तद्विषयब्रह्मा भजनमित्यदृष्टादा करणत्वम्। तथा वेदाकर्तृत्वात् अर्थाविचरूपात् लब्धम्, 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामीति कारिकाया इति श्रेयम्। वेदरूपप्रमाणस्या-विषया भगवान् तत्कृतिश्च प्रमाणं निरूप्य सात्त्वैक्यया वेदप्रमाणसिद्धाईकृतित्व-प्रमाणमाहः ततोपीत्यादि। शुद्धान्तरिति आप्तदिविकी सुद्वित्र। तत्तार्हणमिति तदुक्तं, 'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्ययत्वात् कृतस्यो रतिरात्मन्यतो भवे'दिति। भगवत्सेवेति सेवा रतिः। अद्वायां भक्तो व्यसनरूपममिलनात्। रति-रेवासक्तिः। अत्र 'भद्वारतिर्भक्तिरनुकम्पिष्पती'ति वाक्यम्। 'ततः प्रेम तथा सत्किम्येतेन च यदा भवे'दित्याचार्योक्त्यानुसन्धेया। स्फुटिर्यथाधननवपरास्य वेदसाधिविस्तृतमगव-त्सेवामितरुपकरेण विशारस्य स्कन्दपुराणचतुर्मासमाहात्म्यनिरूप्यत्वात् प्रहृष्टपर्यं संक्षिप्तजनैकदशैकोनविंशत्याप्योक्तम्। एकोनविंशत्याप्योक्तअवपादिकं च भगव-त्सेवापदेन युज्यते। भक्तिवर्धिन्यां 'एजया अवपादिवि'रित्याचार्यवचनात्। जडाधर-मयः श्रीभागवतमाहात्म्योक्तः साधनचतुष्टये सुहृत्कृत्यर्थम्। 'सुहृत्सुर्वं शरणमनुब्रजे'दिति-श्रुतेः। आत्मनिवेदनेन भद्रा, अचनादितराणि प्रेमान्ना, एकोनविंशत्याप्य एकादशीये इयं मर्यादा भक्तिः। पुष्टिभक्तिस्तु सन्ध्याभये। 'सन्ध्याभये मन्त्रानां' इत्यादौ। 'वेदाशास्य' इत्यनेन तन्मन्त्राणांशया यजमानो हविर्भिरिति पूर्वं मर्यादानामंकरणात्। सर्वोत्तमावस्तु प्रधानसाध्य इत्यन्वयेतत्। भागनादिकं ब्रह्मचर्यादृष्टम्। कलाध्यायपरमेष्ठ्य मत्कृतात् अग्रतीकात्म्यमनुश्रीयात्। विशारमिषा न लिख्यते। ननु वेदेनेति विधि-निरूपकेष्वेव। एवकारः सत्त्वअग्रणयोग्यमवच्छेदकः। कार्यसिद्धाविति धर्मप्रमित्यादि-सिद्धौ। मूले श्रेयः कृतमित्याशयेनाहः यदि फलेति। कोपीति वेदादिरिकशेषेनो-पनिगमकः। न च यदुर्विना वेदादि न कलसिद्धिरिति वाच्यम्। तैत्तिरीये 'तस्य यजुरेव शिरः क्रयदक्षिणः पशु' इत्यादिशिविषयपुरस्तात् वेदस्य। एवं वेदादिरिकापेक्षामात्र इति वाच्यम्। 'तासां ये पीतवी मिषे'तिवचन्यात् पुरुषविषयमात्रोक्तपुरुषो मुख्यत्वात्। वेदादिरिकशेषेनपेक्षामत्वात्। विस्ववादिनमिति फलेन विवतसंवादोसाक्षरिति विस्ववादी तं

विस्ववादिनम्। फलरहितम्। न प्रचर्तेनेति 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं भोतुं भोता प्रवर्तेते शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सम्भोजन' इतिवाक्यात्। तथा च दृष्टवर्तवदेपि केचित् वेदमार्गेण प्रवर्तन्तेत्ये च न प्रवर्तन्ते इतिद्वेदनात्, न वेदेन धर्ममित्यादितिदिः किन्तु श्रेयोजनका सत्त्वोपाधिवैदिकपदार्थयथार्थज्ञानजननावयवपक्षः, 'सत्त्वात् सत्त्वात्ते ज्ञान'मित्यतिवाक्यात्, प्रमेयवलेन चैतत्, वेदकृष्टस्तु सत्त्वजननेन भगवत्प्रसादसापेक्ष इति वेदादिरिकशेषेनः कलदनायापेक्षितम्। 'अत्रौक्तिको हि वेदाद्यो न तु कस्या प्रतिपत्ते तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः' इतिश्रुतेः। एतदाश्विपन्ति स नन्विति। शुद्धसत्त्वस्य प्रमेयवत्-तुल्यत्वेनाहृष्टभूतसंस्कारद्वारा प्रमेयवलेन ज्ञानमपत्तिर्यां वैदिकपदार्थयथार्थज्ञान-जननकरुणार्थसिद्धावित्यर्थः। समादत्ते स ते हीत्यादि। अत्र टिप्पणी। अहृष्टजनक-मिति प्रमेयवत्कलजज्ञानपक्षेतिव्यापारभूतं यददृष्टं तस्य जनकमित्यर्थः। ज्ञानमिति माहात्म्यज्ञानम्। 'य एवं वेदे'त्यन्विमवाचयं बहुषु सालेभ्यो वि बहुवचनम्। तदभावा-दिति वेदान्तोक्तकर्तृस्वरूपस्य मुक्तस्य माहात्म्यज्ञानस्य भावावेन यथोक्तत्वाभावात् न तादृशाहृष्टजननं, षट्काशुद्ध्या कर्मकारज्ञानाभावाच्च न भूतसंस्कारः शरीरोत्पदान-लक्षण इत्यर्थः। जहत्वादिति शरीरमिमानेन जहत्वाचेतनधर्मखादृष्टस्य तत्र नोत्पत्ति-रित्यर्थः। सुतोचिन्ताम्। जानीयुदिति ते चतुराधर्ममत्साः शरीरमिमानिनः शरीरभार्ये-त्यन्यथाज्ञानवन्तः। शरीरमात्मलेन जानन्त्यतो यदि प्रथमं शरीरमिन्नतयात्मानं जानीयुः विद्वन्मण्डनोक्तरीत्या शरीरं मात्माभित्यत्यादिलेखनमात्मविषयकात्तुमितिरूपज्ञानात्तुल-व्यापारवद् व्यापारस्तनो विपरिस्त्राजः प्रेयसीलेनं विविधविषयपरमज्ञानं कुर्वीत्यर्थः। तथा कत्रिंति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वं सामानाधिकरण्यम्। कर्तृपद-प्रतिपाचार्यवेदनाधर्ममितिपादकत्वमदृष्टपदे तत्प्रतिपाद्यमदृष्टत्वयतेत्यर्थः। 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विषयं विविधास्य पृथक् येषां देवं चैवान् पञ्चमम् तस्यैव सति कर्ता-मात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकुतुहलित्वात् स पश्यति दुर्मति'रितिगीतायाः। देवमदृष्टम्। तथा च कर्तृपदप्रतिपाद्यमदृष्टत्वयतेत्यर्थः। एवकारोत्पत्त्यायोग्यमवच्छेदकः। देवात्तर-इति तेषां विषयमानशरीराणां देहात्मनरे वा फले प्राप्ये भूतसंस्कारो देहात्तरोत्पादो भवेदित्यर्थः। अभावादिति ज्ञानाभावेन कर्मणो निरुत्पत्त्यात् नादृष्टोत्पत्तिः न सा भूत-संस्कार इति समाधानम्। अगवावेनेति कर्तृपदार्थो भगवान्। एवकारोऽपिष्ठानादि-कर्तृवत्तुष्टययोगं व्यवज्जिनचि। वेदकृतपक्षपातत्वात् भगवान् बासुदेयः, 'बासुदेवमन्त्रन्ति पञ्चत' इति ज्योतिषे। तेन 'कृतमयप्रनापेक्षस्तु मिहितप्रतिपिदार्थमप्यन्विष्य' इतिज्ञात्वा भगवान् कर्मपेक्षः कलदतोत्यपि प्रत्युक्तम्। वेदान्तमन्त्रेन भगवान्महोत्पन्नपक्षपातविषय-त्वात्। 'यं त्योपनिषदं पुरुषं दृष्टव्यम्'तिश्रुतेः, 'नार्ह वेदे'दिति स्मृतेश्च। तथा च बासुदेव-

पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन यदुदेवत्यरूपविशुद्धसत्त्वस्य वसुदेवशब्दित्वायेति भावः। 'विशुद्ध-
सत्त्वं वसुदेवशब्दित्व'मिति यावत्। अपेक्षयात इति कलदानार्थमपेक्षयत्तत्त्वार्थः। अपे-
क्ष इति भेषाति सुदामसमुद्रिः नन्दभक्तिः परीक्षिद्विज्ञाननिवारणं शेषं नित्याभिवृत्तानां
योगक्षेमं वदाम्य'मिति योगक्षेमश्रावणम्। उक्तकलानि च। उप समीप इति अलोकिनी
वृत्तचित्तः उप समीपेऽन्तेमेति लोकिनी। 'करणाधिकरणयोर्भेदि विदुः। यस्मादिति
एवमुक्तं वृत्तं पुण्यातीति वपुरिति व्युत्पत्त्याह। वैचर्यमिति पुण्या अतीतिनामिति बोध्यम्।
किन्तु एवो व्यापकत्वादित्यपि बोध्यम्। अस्तु चेति यथाकथंचिच्छब्दादिज्ञानरूपात्
कर्तृस्वरूपज्ञानात् कर्मप्रकारज्ञानात्वात् वा। तत्प्रेति चतुर्धाश्रमीषलेख्यः। भगवद्भजन
इति भक्त्यात्मके करणत्वेन, प्रभुत्वसाधनं ज्ञानं, ज्ञानादिच्छया वत् इति। अन्यथासिद्धत्वे
तु कारणत्वमपि न सत्त्वस्य, कुतः कारणत्वमित्युक्त्याहः सहायत्वमिति। अन्यथासिद्धे
यत् प्रतीपते कारणार्थं वदेय सहायत्वम्। यदा सहायत्वमाधिदैविकत्वं सत्त्वस्य भगवदीय-
त्वात्। भगवत्साधिदैविकत्वात्। क्षयिष्यन्नेवेति 'आत्मस्य प्रियस्ये'ति छान्दोग्योक्त-
वृत्तीपमागोक्तं क्षयिष्येव कलम्। एवकार अक्षय्यफलयोग्यमन्यच्छेदकः। 'अक्षयं ह
नै चातुर्मास्यश्रितः सुकृतं भवतीति श्रुत्युक्तं अक्षयं वैश्वदेवर्षमिति। तत् पूर्व-
मीमांसाभाष्ये वृत्तौ वा मत्कुतायुं स्पष्टमिति ततोऽसेयम्। पूर्वदोषेति
कलाप्यप्रवृत्तिलक्षणदोषस्याभिनिः। देवानां पश्येति अस्मिन् वषे पूर्वार्धेन सत्त्वस्य फल-
सिद्धौ धर्मज्ञानादारा कारणत्वमुक्तं, तत्र सत्त्वं पूर्वोक्तं वैज्ञाणीययोगनिष्ठोक्तो गुणान्तरसात्-
भूतः कारणं सत्त्वयुगः कारणनिष्ठो वैदेवाज्ञानरूपे प्रमाणं, मन्त्ररूपे वैदेवगुणीयमावैदिक-
धर्मयुग्मवत्समाकारणत्वात्। उत्तराद्वयात्वात् यमिति र्भवति। ननु मयोक्ताज्ञानेन फलं
न ज्ञाज्ञानप्रमितवर्धयेति चेत्। अपेक्षत्वेन फलसोपपन्नत्वात्। वदु देवानां सात्त्विकत्वात्
तत्पक्षपातात्। भगवत्साधिप्रियते। सत्त्वेन धर्मप्रवृत्तिर्देवानां तमसाः दैत्वानामिति। न च
भगवत्साधकाणवत्तत्सहायताविशिष्टप्रथमप्रतिभो सत्त्वसाधक्यासिद्धत्वेन कारणत्वं कुतः
करणात्मनिति शङ्का। सत्त्वस्य ज्ञानं ज्ञानादिच्छेच्छया यत् इति क्रमसाक्षात्भावात्।
सत्त्वे ज्ञानपदमयोमात्। यत्प्रेति ज्ञानपदप्रयोगः पश्चरत्वात्। अतः सत्त्वस्योच्चापार-
कत्वं वा। अत्र सप्तपञ्चाशद्वैदेयानामपेक्षमिति वेदकृतपञ्चाशते उत्तरार्धेन वेदक्रियायोग-
वदर्थानां फलसिद्धौ कारणत्वमुक्तं, तानि च शब्दभगवत्कृतिजीवकृतिरूपत्वेन मन्त्ररूपे
वेदे प्रमाणं अनभिमतार्थान्तररूपम्। वेदादिभिः वदर्थैर्वादिस्वरूपमनुष्ठानादि मया
भवतीति। अथ वैचिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु वक्तुं येषु गोष्ठशकलात् च कः कौशोवश्लोक
उच्यते इत्याकाङ्क्षायास्तुच्यते वैचिरीये 'अपरा इतुः पूर्वकम्। उत्तरा इतुर्वररूपम्। वाह-
नित्यः विद्धा सन्धान'मिति वक्तुं के वाह सन्धिश्च। 'वाचा विकृतिनित्ये'ति श्रुतेः वाह

प्रमाणं, शब्दरूपत्वात्। प्रश्ने विज्ञेयाभावः। छान्दोग्ये 'प्रतीपीदिकलेति' श्रुतिः। वरुणेन
दिव्यपत्तिना नारायणप्रमाणम्। श्रितेते वृत्तयो वा वृत्तये वा वरुणः कृत् वरुणे। 'कृत्वा-
दिभ्यः उत्तर'। नारा आप इति श्लेषाः ता अयनं यस्मै नारायणः।

१०-२-३६. सत्त्वं न चेदित्यत्र पूर्वश्लोके पूर्वार्धोक्तं पञ्चाशतेवेकद्वितीयाभ्य-
वृत्तये आधमद्वेयैर्नाशित्वं च नमित्येति। भवतु नामेति भक्तिमार्गं पुष्टे। सत्त्वेन
वदुमयोपकारकं भवतु नाम अपेक्षानार्थम्। गृहस्यवृत्तेषु छान्दोग्योक्तात्। इत्याश्रयपद-
व्यपत्त्या। आधमद्वेयतुये द्वितीयेकदेशेताहः ज्ञानस्येत्यादि। आत्मसाक्षात्कारस्य भगव-
द्विज्ञानस्य च। विज्ञानं ज्ञानमेकमेव मन्यते। सिद्धकलेति देहाध्यातनित्यविज्ञाना सिद्धस्य
परमानन्दरूपस्य मोक्षारण्यफलस्य ज्ञानज्ञानस्य दातृत्वात्, भगवद्विज्ञानस्य वेदानुवादत्वात्
सिद्धस्य परमानन्दरूपस्य मोक्षारण्यस्य फलस्य दातृत्वात्। असिद्धेति साधनसाध्यादिकले
इत्यादिवायेपि ज्ञानस्य साक्षादेव कर्मभेदेरे 'य एवास्मि स तत् वन' इति श्रुतेः फल-
जननसम्भवात्। तद्विज्ञान इति संन्यासाद्यमीगज्ञान आत्मसाक्षात्काररूपे। तत्साधन
इति यतिज्ञानसाधने वानप्रस्थवर्षे विन्यक्तव्यारूपे। मायेक्ष्यत इति विवेकस्य
नास्तत्वादिति भावः। आत्मानात्मन्येकमनन्तराधमद्वेयप्रवृत्तेः। आहरेति विशुद्धाद्युपवद-
क-निष्पदाभिप्रायपूर्वकं विज्ञानप्रमेयमाह। 'निर्जं सत्त्व'मिति योजनयाहः शुद्धसत्त्वमिति।
सत्त्वप्रदोलाधर्ममाहः सर्वैरक्षकमिति। सर्वैरक्षमिति मोचकर्मसङ्गहाय सर्वपदम्। 'अरीणिनां
अपेक्षायत्नं वृत्'रित्यस्य तात्पर्यायः चेदिति। च इदिति पदच्छेदः। चोपपत्ते इदवधारणे।
विज्ञानमिति भगवद्विज्ञानं न भवेदिति पूर्वोक्तानयः। कारणाभावादिति हेतुः। अपिना
अपेक्षः। पदार्थसमावधानमाध्यायः। सत्त्वस्य अपेक्षोदानार्थत्वमुक्तं, पूर्वश्लोके विज्ञानाधारे
देतमाहः सत्त्वात् सज्जायत इति। शास्त्रसिद्धेनेति शास्त्रीयवागमिभ्यः। उपेति
उप सर्गप्रे निषण्णः। परकीयपत्त्यात् शास्त्रीयत्वात्। तदैवेति तत्कालः। अभ्यासेपि पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः कारणात् शास्त्रानुष्ठानेन शास्त्रार्थमावाप्त्यनुष्ठाने वा शास्त्ररूपपद-
जन्यत्वेन अनुष्ठाने मन्त्ररूपपदजन्यत्वेनैवकारोपवाचात्। आविरिति अन्यथाऽन्यदापि
सत्त्वात् ज्ञानं भवेदिति। तद्धर्ममिति पदसमाधिकरणः शास्त्रानुष्ठानत्वात्। वदार्थानुष्ठानार्था
धर्मः तत्त्वात्। पदा सत्यादिधर्मत्वात्। शास्त्रीयः रजः ज्ञानात् सत्त्वं आनन्दश्च तम इति।
सत्त्वस्यलक्षणेऽनन्त आनन्द इति। इहमिति पाथिव्यमिव प्रतीयमानमाकाशम्। निर्जं
वागमोभयमन्यथाविवागमोभयम्। 'भाव'रित्यस्याभासमाहुः न च तैररीति। शास्त्रैरपि
सात्त्विकानुसृत्यमात्रे। स्वभूलेति स्वीयसत्त्वादिगुणमूलं च तत्कारणभूतः सत्त्वगुणसङ्घः।
यदा तैरित्यस्य निजैरित्यर्थः। सत्यज्ञानानन्तर्यः सत्त्वजलसोभिः। उत्पदायितुमिति

उपासकहृदये उत्पादयितुम् । तेषामिति प्रकृतिस्माध्यायस्यारूपस्य सुगन्धस्य सित्वादि-
कालक्षुब्धानां विष्णवादिशक्तिभूतानां सत्त्वादिगुणानाम् । विशुद्धसत्त्वकारणत्वामावात् ।
तस्य नित्यस्य कारणावोपात् । यतो धाता निमग्नचोत्पादकस्त्वमेतत्त्वम् । सत्त्वस्य विज्ञान-
हेतुत्वं व्युत्पादयन्ति सा विज्ञानमिति । अतुभवत् आत्ममग्नप्रतिपक्षम् । आत्मविषयकं
भगवद्विषयकं वातुभवं व्युत्पादयन्ति सा स च सत्त्वचेति । सत्त्वं एकं रूपे यस्मान्नाम-
करणस्य तत् तथोक्तं तस्मिन् । 'माया मग्नः सुजतीति' तदुपैरस्मन्मात् । कारणस्य रजसमयी
अन्तराग्रे तिरोहिते । साधनात् । 'भवतीति' 'कामः सत्त्वः' इति श्रुत्यो मनोऽपि तु
धीमग्ननात् । यथा यथेत्यादि प्रकृतित्वापेक्षे आनन्दमीर्यातायां प्रस्थानन्दं 'ओविषयस्य चा-
कामहृत्तये'ति विशेषणं छन्दोऽप्येतत् । 'अकामहृत्तयः'मिच्छाद्वयपराभूतत्वं दृष्टयानन्दमुक्तेषु
महत्त्वमिति प्रापत् । 'यथा यथासा परिसृज्यते'त्यौ मरुण्युष्माधाध्वमविधानैः तथा तथा
पश्यति वस्तु वृक्षं वल्लवं यैवाज्ञासम्पन्नमुक्तिमतिवाच्यमप्यनुसन्धेयम् । शुद्धसत्त्वचेति
अन्तं विशुद्धाच्यन्तभरणे मायिकसत्त्वानुपगमनं शुद्धसत्त्वविर्भावे भगवद्विज्ञानं तस्मिन्
सत्त्वेन समानाधिकरणं मनसात्तविज्ञानम् । जगत्त्रये इति जगद्व्युत्पेक्षेदेवान्वयः ।
छुपीति दार्ष्टान्तिके आत्मविज्ञानाकाङ्क्षा शुद्धत्वेन । शक्यमिति 'वासुदेवं परित्यज्य योऽनं
देवब्रह्मासते' तृपितो वाङ्मयीनैः रूपं स्मरति दुर्मतिरिति वाच्यमसीत्याया न शक्यम् ।
अपमर्षः जगद्विज्ञानं ईशवास्योपमिदिति 'ईशा वासमिदं सर्वं यत् किञ्चिज् जगत्सर्वं जग'-
दिति जगद्व्युत्पेक्षम् । तस्यास्य नैषिपित्वे 'अञ्जं बहु कुर्वति' तद्व्युत्पेक्षम्, 'तृप्तिमी चा जग'मिति ।
'अञ्जं'तृप्तिर्वि 'बहु कुर्वति' 'तृप्तिव्या ओपपद्यः ओपपद्योऽञ्ज'मित्युत्तरलोपरिपक्षेण बहु
कुर्वतित्यर्थात् । अत्रसम्प्रादन्मिति दार्ष्टान्तिके विज्ञानसम्प्रादनम् । न तु ध्रुवदन्तरमिति
दुःसहध्रुवदन्तरमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके दुःसहसम्प्रादन्मिति विज्ञानाकाङ्क्षानन्तरम् । तत्सम्प्रादनं
अत्रसम्प्रादनम् । दार्ष्टान्तिके आत्मविज्ञानसम्प्रादनं शक्यम् । न तु जानातीत्युक्तिं वदत
इति आकाङ्क्षानन्तरं यत् उचित इति चेन्न । न तु ध्रुवदन्तरं तत्सम्प्रादनं शक्यमिति
पाठान्तरसत्त्वात् । ध्रुवदन्तरं ध्रुवज्ञानं तदनन्तरं तस्मिन्तत्त्वाकाङ्क्षा तदनन्तरं तत्सम्प्रा-
दनमत्रसम्प्रादनं यथासत् शक्यम् । ननु प्रश्ने । अयं प्रश्नः । यद्वा ननु निवेद्येयं
निवेद्य ईश्वर्यः । दार्ष्टान्तिकमाहुः अतो भगवतेति । आविर्भावमिति इति अष्टाष्टान्तेन
स्थान्तिरे । तत्सुप्रयेति विज्ञानरक्षणपूर्वकम् । विज्ञानदेवेन तत्कृत्यायेन कार्यक्षय-
भावत् । आत्मविज्ञानाकाङ्क्षया सत्यामिति बोध्यम् । सङ्कर्षणप्राकट्यस्याप्यवार्थत्वात्
तद्विषयाप्यवार्थत्वाप्यवार्थमिति 'भगवता सह सत्त्वं वासुदेवात्परमित्यर्थम्' तदायमस्मिन्-
भेदेनानुभवः । इदं सत्त्वं आविर्भावितसत्त्वं प्रसूतं बोध्यम् । न त्वन्यथेति भगवता सत्त्वे

अनाविर्भाविते । निषिध्यमानमिति न भवेदिति निषेधविषयीभूतं विज्ञानमित्यर्थः ।
शास्त्रीयमिति शब्दं यस्मिन् शब्दे शास्त्रानुसन्धानमित्यादिना पूर्वमुक्तम् । तथा च सात्त्विकं
ज्ञानं न भवेत् चेत् नावश्यकं अष्टादिनापि तदिति भावः । आवश्यकं तु ज्ञानमिदयोपर-
मार्जनं विज्ञानमित्यर्थः भावः । विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं, तच्च विषयविशिष्टमित्यत्रापेक्षाः
आत्मानुभव इति । आत्मोत्पत्तिमुत्पात्ता आत्मानुभवः अव्यक्तमित्याकारकः । प्रतिपत्तिना
स्वाभावनाशकत्वं दृष्टम् । 'भामेयं प्रपन्नते मायामेतत् तरुणित्वं' इति वाक्यादाहुः
भेदनाशकमिति । 'मिदा माया तदाशक्तं भगवद्भिज्ञानं' 'श्रीकृष्णः शरणं भवे'ति
विज्ञानम् । स्वसमीपे स्वावयवकायनात् 'प्रपत्तिमार्गः' शरणमार्गः यद्वा आत्मा सत्त्विकत्वं
ज्ञानम् । भगवत् शरणं नित्यकल्पकाङ्क्षा । 'जलेति परमात्मेति भगवानिति शब्दात्' इति
वाक्यान्तुल्यादेः शब्दप्रयात् । उभयोरिति आत्मभगवतोरित्यर्थः । अत्र टिप्पण्यम्
अप्यासन्निवृत्तिरिति आत्मानुभवेज्ज्ञे स्फूर्तौहं पश्यामीत्यादिदेहाप्यासः तस्य निवृत्तिः ।
आत्मा स्फूर्तत्वादिरहितः शुद्धः शुद्धः शुद्धस्वभावाः द्वितीयस्येति भगवद्भिज्ञानशैल्यर्थः ।
अत्र 'सत्त्वं न वेदित्युक्तं सत्त्वं भगवता सह सत्त्वत्वं हृदये समागतं वासुदेवरूपं
विज्ञानविषय इति विषयरूपेण कारणात् । अद्वैतस्फूर्तिः न सात्त्विकी गीताद्वादशा-
ध्यायोका किन्तु आत्मसुखविषया । निजसत्त्वस्य वासुदेवात्मकत्वेनाभिनिविशोपादान-
त्वात् विज्ञानात्मसुखी तद्वैतस्फूर्तिर्वा साहाय्यः स वैदिकेति । सः अद्वैतविशिष्टत्वेन
स्फूर्तिविषय आत्मा । प्रमेयमिति वैदिके मार्गे प्रमाणं वासुदेवः । 'विशुद्धसत्त्वं अथव' इति-
वचनात् पूर्वार्थं उक्तार्थं चेदः भगवत्किंवा कृतिरुपा च प्रमाणशुद्धम् । सर्वपापे वैदिके
मार्गे सर्ववर्मप्रतर्कको भगवानिति सुचोचिन्त्या भगवत् प्रमाणमित्युक्तम् । तादृशभगव-
ज्जन्तकृतिजन्ता या आत्मसुखिः तद्विषयिणी प्रमा च तद्विषयत्वं आत्मसुखावित्यात्मसुखिः
प्रमेयं प्रमाविषयं प्रमेयमित्युक्तम् । तत्त्वमेति अद्वैतविशिष्टत्वेन । ज्ञातयाः सुखिरूपस्य
स्फूर्तिरित्यर्थः । सुचोचिन्त्यात् । उत्तरार्थं व्यापिकस्यास्यो विज्ञानस्वरूपं निषिध्य
सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं साधयन्ति स तथेति । शुद्धाद्वैतस्फूर्तत्वं । न निषेधेति किन्वा-
वरम्भभङ्गमात्रेण । तथा चात्मानुभव इत्यत्र भगवद्भिज्ञानमित्यत्र च न पठितुमुपपन्नः किन्तु
कर्मभावा इति भावः पूर्वमिति 'येनैरविन्द्यो'त्यस्य व्याख्याने । किन्तु शुद्धाद्वैतं परि-
णामवादेन, 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति व्यासकृतम् । तच्च टिप्पण्युक्तत्वादत्तमुच्यते भवति ।
तत्र स्वगवैतस्य दुपतिरित्याह शुद्धत्वं स्वगवैतस्यत्वं त्रिपद्वैतस्यत्वम् । न निषेधेति किन्वा-
सुष्टापि भेदस्य मलस्यसिद्धस्य द्वित्यस्यैक्यरूपवैतस्यत्वं संशयज्ञानरूपवैतस्यत्वेत्यर्थं चेति
न वैतहानिलो न शुद्धाद्वैतस्यत्वेति चेन्न । सात्त्विकज्ञानेन गीतोक्तेन भेदनिष्ठया तस्मिन्-
भगवत्स्वरूपसंशयज्ञानरूपवैतस्यत्वेनाभिनिविशोपादानमूलकमेव भेदस्फूर्तिः । 'कार्यक्षय-

वस्तुवैयमर्षेण वदन्तुभूदिति तावन्मात् । एवं शुद्धत्वेन पुरुषार्थसाधकमिति विवेकः । एवं विज्ञानसंस्कारं विधिष्य सत्त्वस्य विज्ञानदेतुत्वं साधयन्ति आ आधिर्भाषस्तिवति । स्वरूपस्येति जीवतात्त्विकरूपस्य । शुद्धस्य स्येति वास्तुदेवतावृत्तिमात्रः । आत्मानुभवाधिकारिणात्मनाश्रयइत्यर्थः । आरूपविवेकस्य जातत्वात् । अत आश्रयस्योद्धान्तपक्षी सत्त्वपक्षे । आश्रयमर्थज्ञाने सत्त्वं हेतुतया तपसि तु ज्ञातया तपःसंस्कारं तपः कर्तुमिति । तपःसंस्कारं तु द्वितीयजनमात्मन्ये 'उपो मे इत्येव'मिति वाच्योक्तम् । भगवान्ने इदंकारणार्थं सन्तापः । तदपेक्षेति सत्त्वापेक्षा । न तदिति वानप्रस्थाश्रमवर्गसाधः प्रयत्नं न निरूपितम् । ज्ञानादिति बोध्यम् । श्लोकयोजनां स्फुटीकृत्येति स न चेत्वादि । अत्र टिप्पणम् । यद्विद्वदिति 'य इत् वदितुस्त इमे सत्त्वस्य' इति श्रुतौ ये इत् वदितुः सत्त्वस्येति इति वदन्त्येव । तद्वत् यत् इत्पदमित्यर्थः । योजना तु विज्ञानं सत्त्वं स्वरूपसत्त्वस्युक्तं हे 'घातः' 'इदं' आत्मानुभवस्य आत्मानुभवस्य मानतत्त्वस्य विषयत्वात् । 'मित्रं' वा समवद्विषयकं 'च न भवे'दिति । सुबोधिण्याम् । ननु येदित्येकं पदं यदि तदा साधयामिति चेत् तत्राहुः अर्पणश्राद्धादि । तथा चायेन साधनं वाचकं, अन्यथा कलशवदार्थं कर्तव्यं साधयान् कृम्यार्पणः । अज्ञानमिति अत्र टिप्पणम् । इति भवेदिति हेतुहेतुमद्भावे लिङ्गज्ञातत्वात् । कृष्णं नयेत्येव सुखं यायादित्येव । श्रीवर्णारूपानि प्रत्युक्तम् । रूपोक्ताः शब्दाया इति श्रीधरेण हि मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाधारण्यत् किं भवत्येवमज्ञातत्वात्तत्कारिकायां सुवक्षिणा । सा तदा निवर्तते यदा मोक्षस्य ज्ञानस्य वा भवत्येकसाधारण्यत् व्याकरणादे, तत् तु न व्याकरणात्तमिति स्वीकृताङ्गान्निष्ठिः । स्वव्याकरणात्तेति स्वव्याकरणात्तत्तासाध्यायौ नक्तानां मोक्षशक्तिरूपः तस्याप्यनेनाप्राप्तिरित्यतः श्रीधरोक्तं द्वितीयव्याकरणात्तमप्युक्तमित्यर्थः । सुबोधिण्याम् । उवाचैर्यस्याभासमाहुः नमिति । अत्येति भवद्दीयस्य । स्वत इति कार्यकारणभावसम्बन्धरूपलक्षणं विनाभिधायित्वर्थः । साधन इति 'सत्त्वात् सत्त्वस्येति ज्ञान'मिति वाच्यपदज्ञानतापदे । ज्ञानप्रथममज्ञातिरूपोपाधिष्यत् । आधिर्भाष । तथा च आधिर्भाषसाधन इत्यर्थः । घटव्यपयैवेति अन्यथा सत्त्वं विनापीत्यर्थः । उपाधिष्यतिर्भाषः सिद्ध एव चेद् भवेत् तदा आधिर्भाषसाधनार्थं का सत्त्वापेक्षेत्यर्थः । भगवदार्थाभिभावो भगवद्विज्ञानम् । भेदनाशकमित्येव । आत्मान इति जीवस्य सत्त्विकत्वज्ञानस्य वा आधिर्भाषः सप्तमशक्तिरूपः सिद्धो भवेत् । आत्मानुभवः सिद्धो भवेत् । अज्ञाननाशक इत्येव । केन प्रकारान्तरेणाधिर्भाष इत्येवशायां तं प्रकारमाहुः तज्जेन्द्रियाणामिति । तज्जेति आधिर्भाषप्रकारे वाच्य इत्यर्थः । प्रकाश इति विषयवद्ग्रहणं, इन्द्रियकर्तृकं ज्ञानं वा । स्वकारणेति स्वमिन्द्रियाणि तस्य कारणं प्रवर्तकं केनोपनिषत्कर्तृकं तस्य प्रकाशो ज्ञानं इन्द्रियविषयकं शुद्धते इन्द्रियप्रवर्तनेनेन्द्रियविषयकत्वात् ।

आश्रितपतीत्याश्लेषं करोति । आश्लेषोपाधिष्यः । तज्जेत्यादि तज्जेति स्वरूपप्रकाश आधिष्ये प्रवर्तकस्येति केनोपनिषद्कलेन्द्रियप्रवर्तकस्य । अभिमानिन इति स्पृहलक्ष्णलक्षणाभिमाननस्य । भगवन्त अभिमानिन इति साक्षात्प्रयोगः । भावी भावः सत्ता तद्वत् भावी, पदवाचनिकारेषु द्वितीयो ज्ञानः सत्ता । भवतीति शेषः । अत इति उभयोर्नैवोपात्तः । तदनुसङ्गधामेनेति उभयोरुत्पत्तिव्यवहारेण तदुभयोर्भावत्वात्वेन ज्ञाने व्ययपायकस्य प्रतिबन्धकस्य मलस्य देहाज्ञानस्य निवृत्तौ तत्त्वानुभयोः प्रकाशो ज्ञानत्वेनानुभयो भविष्यति वेदादिमयाणां ज्ञावत् इत्यर्थः । एवकारेण सत्त्वोपायव्यवहारेण ज्ञित्वेन । इति प्रकाशेति इति हेतोः प्रकाशार्थं व्यर्थं सत्त्वमित्यर्थः । इन्द्रियेति इन्द्रियविषयाणां रूपवादीनां उक्त्यानां गुणानाम् । ज्ञानेति तेनेन्द्रियार्थं प्रकाशो विषयवद्ग्रहणं न्यायतः । प्रेरक इति प्रेरक इन्द्रियाणां अभिमानिन्द्रियप्रेरकत्वद्रष्टव्यादीनाम् । अनुमीयत इति इन्द्रियप्रेरकोपिमानि वा तदवर्णप्रकाशत्वात्, तत्र त्वेन्द्रियप्रेरकत्वात्, प्रवर्तकं त्वेवमित्यनुमानेनेन्द्रियप्रवर्तकस्य प्रकाशेनमित्येव तेन तत्त्वसाधार्थं सिध्यति । न तु तत्त्वस्यैव प्रकाशते । यदि तत् प्रकाशते तदाहं भगवानप्यभ्यस्येति ज्ञानं साध । तत् तु न जायते, तत्र हेतुः स हीत्यादि । तथा करोति प्रेरणं करोति । अज्ञातत्वात् । ननु स्वरूपसाधनेनैव स्वत एवाधिर्भाषो भवतु 'यदा यदा'दीति-वाक्यादिति चेत् तत्राहुः न चेत्वादि । स्वरूपसत्त्वमिति स्वरूपस्य । कार्यकरणस्येति कार्यं धर्मः 'यद्यदिया त उक्त्यानां विभावयन्ति तत् तत् वयः श्रमस्ये सतनुप्रशस्ये'ति वाच्योक्तवपुरुषः तस्य कारणम् । प्रकृत इति पूर्वाकप्रकाराकारोपात्तमर्थः । पूर्वमिति पूर्वविषयवाचने । इदमाधिष्यन्तः तुरीयचरणं व्याकुर्वन्ति स न च प्रकाशोपीति । कार्यस्युक्तमेवात्र । न सम्भनवतीति अज्ञातत्वात् । गुणप्रकाश इति सत्त्वादित्युक्तानां सत्त्वादीनां प्रकाशो ज्ञानम् । सम्मन्विधन इति भगवन्तः । केनोपनिषद्ः प्रेरक उक्तः । येनेति प्रेरकस्य कारणम् । अत इति गुणैर्न कार्यरूपेण सम्मन्विधनः प्रकाशमावाह । अपेक्षित इति तेन प्रकटस्य प्रमाणत्वे सत्त्वं पूर्वश्लोकोक्तं प्राप्तं प्रमाणकञ्चुक्तम् । अथ तैत्तिरीयप्रश्लाद्धोयोक्तोपेक्षु पतुष्वेव शोधयकलास्य च काः कौशोवश्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायां ह्युच्यते । तैत्तिरीये उपशान्तदुकररूपमयः । परिशेषात् । अथराहनी उपयोषाङ्गोभोपोयोगमाह । 'लोभोपरोक्ष' इति वाच्यम् । उवाचैकः स्फुटिष्यति । प्रश्ने विशेषमात्रः । ज्ञानोपे 'पृथिवी क्लृप्ते'ति समाधिर्मा । 'इदं'मिति प्रत्यक्षमे पृथिवीरूपे प्रयोगात् । पार्थिवं तुरीयं ज्ञानेति पृथिव्याकाशसत्त्वानीयेति । 'यस्य पृथिवी क्षरीरं'मित्यन्तर्मात्राभावे । 'आकाशक्षरीरं तमे'ति तैत्तिरीये । निवृद्धतत्त्वस्य मायाभावेन तत्र तत्त्वभावाभावात् पृथिवीरूपत्वं सुबुद्धे दृश्यम् ।

१०-२-२६. न नामरूपे इत्यत्र प्रमाणमपेक्षे इति स्पष्टितुं योर्ध्व इव, चेदे प्रमाणमकत्वात् सत्त्वं प्रमाणं भगवदर्थं, अनविभाज्यमकृतत्वात् । प्रमाणम् । ज्ञानं भगवद्विषयम् । ज्ञानमात्रं परब्रह्मेति वाच्यम् । 'सुविधायां प्रमाणत्वं प्रत्ययोपाध्याय्यत्वं' इत्यत्र तथा निरूपयत् । तत् सत्त्वं पूर्वोक्तो निरूपितम् । तेन साध्याः प्रमाविषयीभूत आभिर्भावोक्तलोकै विचारितुं इत्यर्थ इति श्रीब्रह्मभाना लेखे उक्तम् । 'स वैदिकमार्थं हि प्रमेयमित्युक्तमित्युक्तम् । प्रमाविषयीभूत आभिर्भावः श्रीब्रह्मभोक्तः, टिप्पण्युक्तोऽद्वैतविशिष्टत्वेन स्फूर्तिविषय आत्मा तथैष्टः । श्री-पुरुरोचमलेखे जीवस्वरूपव प्रकाशोऽप्य आत्मा ज्ञानरूपव ज्ञेयो वसितुः प्रपञ्च स तथोक्तम् । स ब्रह्माद्वैतस्य यः प्रकाशो ज्ञानं तस्य प्रमाया विषयमित्येवं प्रमेयमित्येव नान्यम् । केति चेन्न । वैदिके वर्तनीत्यन्यम् । इति प्रसन्नं न विरोधशानम् । वैदिकेति 'वेदकिपाचोर्ध्व'तिवाच्ये ब्रह्मार्थयोरुक्तव्यतुर्ध्व पाक्षेऽप्य वैदिकमार्थ इति भवत्यर्थः । भगवानिति 'फलमत उपपत्तेरिति व्यासब्रह्मज्ञानम् । भगवान् कृपाविशिष्टो बोधम् । ननु भगवत्त्वेन भगवतः कृपया धर्मेण साधनत्वं कुतः धर्मार्थकामरूपसाधनस्य सत्त्वादिति चेन्न । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आद्यान्ते च सध्ये स हरिः सर्वत्र गीयत' इति वाच्यम् । भगवतः कृपाहरेण साधनत्वात् । सर्वपुरुषार्थेष्विति तेषु बोधकाः । स च गुणातीत एवेति 'गुणेष्वप्यत्र परं चेत्तीति गीतायां आत्मापार्थद्विधायां 'गोषधेतात्मगन्ध'दिति न्यासब्रह्मदेवकतः । वेदे गुणाध्यावादि 'वेदो नारायणः साक्षा'दिति वाक्येनात्म-दात्मनि च गुणमायात् । उक्तब्रह्म 'न यत्र मायैति वाच्यम् । तथा कुलवानिति मायिकसत्त्वमित्युद्बोधस्य गुणाध्वं कृतवान् । अत इति सत्त्वगुणसादृश्यात् । निरा-करोतीति साक्षिण इति सूत्रे, 'साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणः'तिश्रुतौ साक्षित्वस्य निर्गुणत्वस्यमात्राधिकरणत्वात् । निराकरोति । गुणकर्मैति गुणाध्व कर्मणि च जन्मानि च गुणकर्मजन्मानि वैरिति श्रीधर्याम् । तत्र गुणाः करणानि जन्मकर्माणि । सात्त्विक-जन्म सात्त्विकं कर्मैति प्रत्ययात् । न तु निरूपितव्ये करणानि आत्मनि गुणमात्रा-दित्युक्तत्वात् । एवं च सुयैः कृता यानि कर्माणि जन्मानि चेति इन्द्रः । कर्माधीन-त्वात् जन्मनः । तत्र भूले जन्मोऽजन्मद्वैतत्वा'द्व्यर्थात् 'चेति वक्षतः पूर्वनिपातः । अतः गुणकर्मजन्मभिरिति सुबोधिण्या पाठः । अनिरूप्ये हेतुमाहुः साक्षीति । सुप्रतिसाक्षी । श्रुतौ चैतत्पदसममिष्यादमाह सर्वव्यापिशालयदाच । तथा च श्रुतिः 'कर्माण्यष्टः सर्व-भूतविधासः साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणः'ति । सर्वोपनिषदि ज्ञानहेतुनामाविर्भाव-

तिरोभाषज्ञानात् स्वयमेवाविर्भावतिरोभाषहीनः स्वयंप्रयोतिः स साक्षीयुच्यते इति साधि-लक्षणम् । अत उक्तं भगवानिति । सर्वकर्तृकत्वात् स्वयमेवाविर्भावतिरोभाषहीनो भवति । आविर्भावतिरोभाषकाले कर्मफलदातृत्वाभावात् । कर्माध्यक्षः कर्माधिष्ठः स स्वयंप्रयोति-र्भवति । साधनमिति भगवान् कृपाविष्टः साधनमिति बोधं, प्रत्यन्तरात् । यत्र 'ब्रह्मयाम वां यं तत्वास्तु कश्चित्'मिति भगवदुक्तमप्याय ब्रह्ममाणत्वात् कृपाविशिष्टः । सगुणसाधन-पधनिकरणं स्पष्टयन्ति स सुयैः कृत्येति । प्राकृतैर्गुणैः सात्त्विकादिकर्माणि तात्त्विकादि-जन्मानि । एवेति 'गोषधेतात्मगन्ध'दिति व्यासब्रह्मज्ञानम् । 'कृणो नवैव शास्त्र'-मिति श्रुतेः । स्वरूपलक्षणधर्मैर्जन्मकर्माप्याहुः किन्तु क्रियेति । सद्रूपयैति 'सर्वं ज्ञानमनन्तं नवै'ति स्वरूपलक्षणे सत्यरूपकथा । धर्मरूपेणेत्यस्य वेदाधर्मरूपेण वैमिनिविचारितेन । आभिर्भावः धर्मविशेषकर्मरूपेणाविर्भावः, जनी प्रादुर्भाव इति आचार्यैः कर्म, प्राकट्यापर-नाम । ज्ञानपेक्षयैकवचनमित्याशयेनाहुः कर्माणीति । विशेषम् । 'कर्मैकं तत्र दर्शन'दिति वैमिनिवचनम् । एवं जन्मप्रकृत्ये सत्यत्वेन धर्मज्ञाना उरीरस्तीकृतिज्ञानस्य 'आत्ममापायते राज'मिति द्वितीयस्वरूपादतो ज्ञानज्ञकृपायमिति ज्ञानं विद्यापानन्तानन्दमाहुः आनन्द-रूपेणेति । 'अनन्द'मित्यानन्दविशेषम् स्वरूपलक्षण इति भाषे । 'यदेकजन्मकमनन्दरूप'-मिति महानारायणे । एवमुपयोगेनान्यत्र तथा ह्यनानन्दयोरैकस्वरूपे 'आनन्दरूपमसृत् यो विभाती'ति श्रुत्युक्तनानन्दरूपेणेत्यर्थः । 'अनन्तमानन्द'मित्यत्र श्रुतावानन्दसर्वज्ञाद्यजन्मम् । तेन नानन्दत्वेन रूपेणेत्युक्तम् । जन्माप चतुर्गुणसमुदायः एतदेव ब्रह्माष्टपुराणे'युक्तम् । 'श्रीगुरुभक्त्युपज्ञात्ता देहो मास्य विजायते किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखमित्यां स्वर्गां तनुं प्रकाश-यति सैवेधं अनिष्टिष्योर्ना चापरे'ति । ज्ञानानन्दसत्यरूपमिति 'चैतन्यसुखमित्या'मित्यस्यार्थः । निर्दोषां च चैतन्यसुखमित्यामिति निर्दोषचैतन्यसुखमित्युक्तम् । तथा च 'प्रकटस्य तवेति सुबोधिण्यां 'यत्कृतेणेत्यस्य 'अकृत्यदिति सप्तमस्य'मिति तार्त्तिकानेवेदे वृत्तीया, धर्मकृ-पाविर्भावविशिष्टमित्यर्थः । एकत्वावच्छिन्नविर्भावविभाज्यं बहुत्वविशिष्टानि कर्माणि-त्यर्थः । आविर्भावो पूर्वमानस्य वस्तुनो दर्शनविषयत्वयोग्यता विद्वन्मण्डनोक्तः । दर्शन-विषयत्वयोग्यतास्वरूपसम्बन्धविशेषः । नैरेवेति जन्मकर्मभिरत न तु श्रुतेः । जन्मना नन्दनन्दनः यक्षोऽसत्त्वज्ञातिवः इत्यादीनि । कर्मणा गोपार्थोद्धारणीवः कालीयकन-माणिक्यप्रक्षितश्रीपदमय इत्यादीनि नामानि । रूपाण्युद्धारविधयत्रिजगत्कर्मविद्यादीनि । नामरूपे इति उदाहरणार्थमेकवचनं प्रत्येकम् । सिध्येदिति न हि मन्मदीयिकायां ज्ञानं सिध्यति । 'न निरूपितव्यं' इत्यस्यार्थमाहुः भगवति । कस्याप्यन्तर इति लक्ष्मीकण्ठे सखतीकण्ठे गोरीकण्ठे वा । नारदो कदाप्युकीर्तये उपान्त्याध्याये । तथाभूते इति

प्राकृते । तदा तस्येति तस्य भगवतः । अत्र हेतुः कर्मापेक्षत्वेति । अलीककर्माधिकाराभावात् । आत्मरूपमिति जीवात्मरूपम् । 'अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः' अनुमेयमेवेति यथाहुः । 'कार्यायोग्यतत्त्वादेः' एदात् प्रत्ययतः श्रुतेः बाधेनात् सद्सुमाविशेषाच्च साध्वो विश्वविदध्यम्' इत्युपन्यासायाः सुसमाहारेण ब्रह्मे । मनः पूर्वकं कार्यात् घटवत् । वेदः पूर्वमेव सावयवात् असदादिविषयवत् । तथा च मनोवचोभ्यां पञ्चाभ्यामित्यर्थः । एवं अति मनसः देवदृषवत् । एवं अति वचसः देवदृषवत् । इति बासुनेयम् । एवकारुपावर्त्यमाहुः न तु प्रत्यक्षेति । पराञ्चि ज्ञानीति ज्ञानीन्द्रियाणि पराञ्चि सतिब्रह्महासमि । न सन्तीति स्वरूपमपतिरिक्तानि न सन्ति । आत्मसृष्टिवत् । औल्यामिति वैषेष्ट्यकारणाभ्यामपि । 'तं भवेत् तं स्वे'दिति गोपालतापिन्याम् । 'आत्मा वा अरे ब्रह्मणः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः' इति मैत्रेयीभाषणे । तान्त्रिकस्यामिति नारदवचनश्रोकार्यां पञ्चरात्रोक्तायाम् । प्रतीयन्तीति भगवदिच्छावाच्यमिति । नमस्कन्धादिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीच्छया । 'अथापी'त्यस्य नामरूपाभावविप्रक्रमेण नामरूपे उपवर्णयतीत्यर्थमाहुः चिच्छोरीत्यादि । विष्णुनाम 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति विचिकमरूपम् । षडधरादिभ्याः । वपद् सधा । वह प्राणे । बाहुलकाद्भवद् वा । ध्यानाधीति आदिना शुभभाषणम् । गन्धा इत्यत्र मयि गुह्यभाषणे इति । इत्यामेवेति श्रुतापविषयाम् । अत एवेति नामरूपकल्पनरूपापविषयेव, तस्याः कारणीभूतान्मन्त्राणामुपवर्णना सह । चिच्छान्मेवेति एवकारो विवर्तानामरूपयोग्यव्यवच्छेदकः । अथ तैत्तिरीयमन्त्रान्दोषयोगेभ्यो चतुष्टयेण षोडशकलात् च काः कौशोच श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायाश्चत्येव । तैत्तिरीये विद्वाः सम्माननम् । 'तव तस्ये'ति भूले तन्मन्त्रार्थस्य फलसाक्षात्प्राप्त्याः यदाभवा हतुः पूर्वकल्पनम् । अत्रोक्तो मन्त्रः 'ओमीऽधरोह' इति वाक्यात् । तस्मिन् सति वेदेपि सारणेन क्रियायां पूर्वाभावाविवचन्या नामरूपे प्रतिवर्तीति । भूले 'प्रतिफलवाची'ति वाक्यात् । प्रभे विशेषाधनम् । छान्दोग्ये 'श्रोत्रं कले'ति । वचोतुञ्जने ओषसाभ्युपेत्याम् ।

१०-२-३०. शृण्वन्मित्रस्य पुत्रप्रापेति सखानद्वारेति रोषम् । मैरिति नामरूपे । फलमिति अभवम् । साङ्गानीति सत्तापनामि । साधनाभासतिद्वयदार्ढ्यः कर्तव्येति सुबोधिनासतः फलप्रापने एकीकृत्य निरूपिते । अनपेदेवेति अलतापोषितव्यवच्छेदककारमा नीतं सरोजं भवत्येवमेव । मोक्ष एवेति एवकारेण 'आपस्य क्रियस्ये'ति द्वतीयमार्गावसर्गसौकीर्यमाशयोक्तव्यवच्छेदः क्रियते । उभयविधानीति श्रवणशृणनविषयाभि नामानि रूपानि च । अन्यदेति श्रोतृद्वितिकाले । ध्यानरूपमित्येव विवेच्यम् । योगीश्वरः प्रबुद्धावयं 'सारन्तः सारयन्तश्च मिथोचौषधं हरि'मितिवाक्यं, तदनुसारेण चकारार्थाहुः चकारादिति । वैदिकमार्गं गोपालतापिन्यो 'बुद्धबुद्धं सारणयतुञ्जने'दिति श्रुतिरूपदेवार्हादि

दाममाधिति । अष्टाश्रयशरणमयम् । आदिनाऽऽत्मनिवेदनम् । 'इमे विवेदा अयमहमसी'ति याज्ञवल्क्ये प्रति जनकरामयात् । योगाङ्गत्वादि एवं विभिः श्रवणादिभिः ध्यानेन प्रेम्ण ज्ञातेऽनेवे 'अकस्या प्रत्यये तु हरो तं योगेनेव योजने'दिति तृतीयस्कन्धनिबन्धात् योगाङ्गध्यानत्वेन । इदं चिन्तननिष्ठम् । ध्यानं रूपमेति नाश्रो व्यानस्वरूपाहुः तथैव चिन्तेति । योगाङ्गत्वेवैवेत्यर्थः । रूपध्यानप्रकारोपेति श्रीरुद्रभाः । इदं योगाङ्गत्वं आध्यानिष्ठम् । नामाधुनिरिति नाममाधुभिः नामां ध्यानमित्यर्थः । अप्रयत्न इति सत्यविषये रूपादौ चिच्छस्य व्यापारमार्गं न तु प्रत्यक्षे रूपपरिकल्पने प्रयत्नवानित्यर्थः । रूपवत्प्रकारं रूपविशेषकं सारणम् । समप्रयत्न इति रूपकल्पने वाः प्रयत्नलेन सह वर्तमानो व्यापारो न तु प्रकटरूपकल्पनसमर्थम् । 'संस्मरण'मित्यत्र 'स'ङ्गुप्तसौम्यमाहुः । तदेवेति । चिन्तनमेव । एवकारः सारणयोगो व्यवच्छिन्नचि । रूपस्य प्रत्यक्षे परितः कल्पनं समर्थं येन प्रयत्नेन तादृशप्रयत्नविच्छिन्नापारो ध्यानम् । अत्रा'प्रयत्नविच्छिन्नापारः सारण'मित्यादावभेदाः । चिच्छन्त्यापारः सारमाहुः कुरुलो व्यापारः, उपासनाभ्यस्यते । स्मरणं भावप्रत्ययान्तम् । भावो वाच्यः, तत्र स्मरणे कर्तते प्रकृत्यर्थः । कर्तं वाच्यो व्यापारः । फलव्यापारयोर्भातुश्रये तु शिङः स्मृता इति भावप्रत्ययान्तस्मरणस्य सारमाहुः कुरुलो व्यापारोऽर्थः । सर्वेत्वं सारमाहुः कुरुलो व्यापाराश्च इति बोधः । नैयामिकमतेत्येवम् । सारणमार्गं भाव इति मन्त्रनिमित्तम्, तन्मते सारणमित्यत्र भावमलगाव्यं पुनर्निरुक्तः सारणद्वयं प्रकृष्टं सारणं ज्ञापयति । प्रकर्षोक्तव्यापारवैशिष्ट्यम् । स चाप्रयत्नः प्रयत्नभेदात् । चिच्छ ज्ञानत्वेन प्रयत्नसम्भवात् । समानाधिकरणसम्भवेन । उदाहरणं 'तव सखिदं ब्रह्मे'ति सार्यं अप्रयत्नविच्छिन्नापारः । 'तज्जलानिति ज्ञान उपासीते'ति चिन्तनं सप्रयत्नविच्छिन्नापारः, सारयेऽप्रयत्नविच्छिन्नापारः तज्जलान्त्योपासनाज्ञापियत्त्वेन यदप्रयत्नचिन्तनविषयदार्ढ्यचिन्ती लक्षणा विज्ञातावर्षयत्तत्तादित्यत् तत्रप्रयत्नत्वम् । प्रयत्नेनाप्रयत्नप्रतिबन्धो भवति । अमेदसम्भवाः पूर्ववत् । यदा तु भवत्या समप्रयत्नविच्छिन्नापारो प्रयत्ने आधिदैविकरूपस्य विश्वरूपदशने गीतोकस्य परितः एकैकाङ्गे मनःकल्पनं समर्थं येन तादृशे ज्ञाते ध्यातमित्युच्यते, 'एकैकाङ्गे मनःप्रणयनं ध्यान'मिति ध्यानलक्षणादिति प्रवचः चकारादिति द्वितीयचकारात् । भगवत्सम्भन्धिनामिति समुद्रशेषकन्तुनृष्टिहमवगच्छकानाम् । अन्येषामिति नामरूपाणामित्यर्थः । 'समृद्धं मनसा चार्ये'दित्यादिभूतेः शेषोपासना एवमस्कन्धे । चक्रोपासना नृसिंहतापिन्यां, नृसिंहोपासना च । ब्यूहोपासना गोपालतापिन्यां भगवद्भक्तोपासना, 'तस्मादात्मनं धार्येद् धृतिकाम' इत्युपनिदि । निरूपित इति तेन 'कथितो रंघविस्तार' इत्यारम्भे मङ्गलानामपि प्रतिबन्नाभाव इति द्वापितम् । मङ्गलत्वे बुक्तिसाहुः अन्यथेति । प्रतिबन्धे तस्य श्रवणादिरसिद्धौ कार्यं फलं निरोध

न स्यात् । ननु भगवद्विषया अवधानभावेति कलं भविष्यति गोपीनामिषेत्वात्प्रकट-
रिच्छाणामिति । पुनरेतद्व्याख्यास्येनामुद्रशब्द इत्युक्तमवश्यतया कार्यं न स्यादित्यर्थः ।
तदर्थमित्यादि प्रतिपन्नभावात् नमरुपश्रवणाद्यादन्तरात् । भजनान्मन्यत्वं भक्तकम् । मङ्गल-
रूपस्येति 'मङ्गलानी'त्यस्य समग्रव्यापारात् प्राप्तमिदम् । उत्तरत्रेति उपरार्थः । उपरार्थं
व्याकृत्येति सा । वेदज्ञातयर्थोपाधुः भगवत्स्वरेवेति । 'अथैव दुष्टं निर्वैश्वरी'ति संशयाः ।
दुष्टं प्रीतिसेवनयोरिति यातुः दुः ० आ० से०, सुप्त परितोक्तैवेत्यपि यातुः तु० १० से०
'लोकवत्तु लीलात्मकत्वं'मिति दृष्टादुः लौकिकक्रियासिद्धिः । 'कानेन वाचा मनसेन्द्रियै-
र्'मिति वाक्योक्त्यासिद्धिः वा । यस्तत्त्वतयादि आपार्योपाधेन यः कोविः । स्वचरणार-
विन्दयोरिति पादकुत्रोपकाररूपत्वात् पादसेवनतुक्तम् । 'चरणं पवित्रं त्रिवर्तं पुराणं'
मिति वेदः । वैपावेयसेवोपलक्षणम् । आपिष्टचित्त इति मानसी सेवा तदुपविचनसेवाकलम् ।
सर्वथेति लौकिकक्रियाप्रकारेण लोकवेदक्रियाप्रकारेण वैदिकप्रकारेण च । 'जायस्य
त्रिपलं'ति वृत्तीयमार्गेति सेवयाह्मनामयमात्मकार्त्तसंनिधिमाहोपाधेनाहुः भवाधेति ।
अशोकं मोक्षं वृत्त्यादयन्ति स स्मरगेमेति । इदमपलक्षणम् । अत्रादिचतुर्भिरपि ।
यदा उपलक्षणं विनाप्यर्थः । 'पश्य स्तूले'तिवाक्यात् । क्रियाः पूर्णाः साक्षात् भवन्ति
'आत्मानन्दसहस्रत्वं कृष्णमेव विचित्रवये'दिति सिद्धान्तमुक्त्यालीवाणयाव । क्रिया इति
वेदेनाभिहिताः तत्पर्यवृत्तयोक्ताश्च तदुक्तविचित्ररूपाः लौकिकवचः । पूर्णाः क्रियाः त्रयोदश-
गुणाः सत्य आनन्दरूपाः यास्ता शुक्लानि । फलमिदमपि । क्रियारूपो भगवानाविर्भवती-
त्यर्थः । चित्तावेशो मानसी सेवा । तत्र भगवति चित्तावेशः । क्रियाया चित्तमुद्गो भगव-
दावेशो युक्त इति शिष्टम् । उपकारसम्पन्ने पादसेवने चरणविष्टचित्तवत्वे ज्ञानशक्तियो
भगवानाविर्भवतीत्यर्थः । क्रियाशक्तियर्था सद्ग्रन्थप्रकटा चिदानन्दतिरोहिता सा यदा प्रकटान-
न्दांश तिरोहितचिद्वद्वाऽऽनन्दरूपा, तथा ज्ञानशक्तिः चिद्वद्ग्रन्थटा सदानन्दांशतिरोहिता,
सा यदा प्रकटानन्दांश तिरोहितचित्तसद्वाऽऽनन्दरूपा । ज्ञानशक्तयेति ज्ञानक्रिये जीव-
निष्ठे जीवोद्युर्गमद्वयः । एष ज्ञानक्रिये भगवदीयज्ञानक्रियायो । एवं च 'ज्ञानशक्तिक्रिया-
शक्तौ सन्निवृत्ते परसिद्धे' इति भाष्ये ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तौ विष्णुः । जानन्दत्वेन ज्ञानक्रिया-
शक्त्योद्ग्रेहात् । वाच्यत्वात् विष्णुः । ज्ञानक्रिये जीवात्मके इति वाच्यभूतिः । शक्तिमयो
'वतो वाचो निवर्तनं' इति श्रुतेर्वर्गमविषयत्वात् । तद्वत् जीवीये ज्ञानक्रिये यदा विष्णुः उदो
जीवस्य मोक्षः, ज्ञानाक्रियाशक्त्यर्थोत्पल्लवात् । जीवे व्यापकनोद्गमात् । मोक्षश्च 'परं ब्रह्म-
विगच्छती'तिवाक्यात् संसारदुःखनिवृत्तिर्विशेषगोचरं च । वक्तुं सिद्धान्तमुक्त्यात्वात् 'तदा
संसारदुःखस्य निवृत्तिर्विशेषगोचरं'मिति वाक्यात् । अन्यथा ज्ञानमार्गो मोक्षः । भगवत्कर्मगो
मोक्षसाधकत्वं निमये स्वर्गपदमिषाते विश्वम् । सद्योप इति 'दोषा इस्ते न सन्त्येव तथा

यकाहिताः क्रियाः स्फुरन्ति बुद्धिदोषेण मूलं तस्य बहिर्दक्षि'रिति वाक्यात् । निर्दोषयोग-
म्ववच्छेदक एवकारः । 'निर्दोष एव स्मृत' इतिवाक्यात् । हि बुद्धिभावमर्थः । अष्टव-
षाप्तत्वात् भगवतः । सर्वदोषेति 'जीवाः स्वभावतो दुष्टाः दोषाभावात् सर्वथा अवषादि
तथा प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि शिष्यवर्ती'तिवाक्यात् । संसारेति संसारायात्माप्यर्थः संसारा-
साधकत्वम् । 'सह दुष्टेति श्लेषेण समाप्तः । अथ तैत्तिरीयप्रब्रजान्दोषोक्तोपु चतुष्टेपु
चोदककलासु च कः कीदृशो श्लोक उच्यते इत्याकाङ्क्षायाप्यन्ते । तैत्तिरीयेभ्यः इतुः पूर्व-
रूपमय 'पुण्य'चित्तयुक्तः जिह्वा सन्धानं वाज । अथवरस आक्षाद्यत इति । जिह्वा आक्षादने
इत्यस्य विज्ञेति जायते । प्रथे चित्तेषामात्रः छान्दोः 'अक्षिः फले'ति । 'अक्षिणीते पुरो-
हित'मिति क्रम्येदाम्भात्, 'ब्रह्म तर्हि अक्षि'रित्युत्तरार्थं, अथवा वेदकृतपक्षपाते चापु-
श्लोकेषु आचार्यैः पूर्वरूपम् । अन्तेचात्स्युत्तररूपम् । विद्या तन्त्रिः प्रवचनं सन्धानमिति
चतुष्टकं निरूप्यते । 'विशुद्धसत्त्वं वपुराचार्यस्य । 'आचार्यं मां विजानीया'दित्यभेदः ।
'आचार्येपैत्युपपुषा स्वर्गतिं ध्येनकी'त्यत्र वपुपदम् । अतः आचार्यः पूर्वरूपमय । 'सत्त्वं न
चे'दित्यत्र 'विज्ञानमज्ञानविपरीतमर्थान्'मन्तेवाधिनोत्यन्तेवात्स्युत्तररूपम् । 'न नामरूपे'
इत्यत्र वेदादिष्विद्य, अतः विद्या सन्धानमत्र । भूषणं शुष्म'चित्तमय भगवत्पथप्रतिपादको
वेद इति प्रवचनं सन्धानमय 'प्रवचनं' वेदम् । पदजन्यपदार्थोपपत्तिरत्र । 'औत्पथिकस्तु
द्वन्द्वसाधनं सम्बन्ध' इति जैमिनिवृत्ते शब्दार्थोर्गेनित्यसम्बन्धोक्तं 'औत्पथिकमिति नित्यं
मृद' इति शास्त्रनामत्वात् ।

१०-२-३८. इष्टित्येव स्वसिद्धान्तेति वेदकृतपक्षपातस्य गार्वाहिकस्योक्तत्वात्
तत्रसङ्गेन शौचिकपक्षपातं वक्तुं स्वस्य श्रीभागवतस्य स्थितान्ताः । 'नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्य' इति श्रुत्युक्तः श्लोकः 'दिव्ये'ति ध्वने साधनाभावोक्तद्वन्द्वपादोत्पल्लवः । 'भग-
वत्प्रकट इति श्रीभागवते द्वितीयमवधेयार्थः । 'भगवानेवेति 'द्व' इति पदम् । शास्त्रार्थ-
त्वेन व्याख्या भगवानेवेत्येवकारः । सर्गात्प्रभावाद् भगवानिति । 'यत्र नाम्बु पश्यति
नाम्बु च लुप्तोति नाम्बु विजानाति स भूमे'ति सर्वात्मभावलक्षणं लिङ्गभूषणसाधिकाण-
माप्ये । भगवतो 'प्युत्' 'य' भावे सुलत्वेन सुलसाधनत्वेन 'पश्यती'त्यादि । 'भूसा' सर्व-
त्वभावो भगवांश्च भूमाधिकारः । 'स्वमेवात्मनान्तात्मानं वेत्त त्वं पुरोपीयो'तिवाक्यात् ।
उभयोर्भूषणत्वं । श्रीभागवतेति प्रमाणं ज्ञानरूपो भगवान् । 'दर्शनं भगवान्'मिति वक्ष्य-
माणत्वात् । 'अत्र प्रमाणं भगवान्'मिति वाक्यमनुग्रहणम् । आनन्दविमर्शो भगवान्
प्रमेयं, वक्ष्यमाणश्लोके प्रमाविषयत्वात् । स एव कृपाविष्टः साधनम् । लीलायुक्तः फलं
लीला वा आनन्दयुक्तस्य लीलात्वात् । अत्रे स एव भगवति । तत्र भगवान् स एव भगवान् स
भगवत्साक्षात्कार इति । 'ज्ञानमार्गं परं श्रेष्ठेति श्रुतेः । 'अत्र प्रमाणं भगवान्'रित्युप-

म्मातुरीपादाहुः साक्षात्कृत्य इति भगवच्छास्त्रं वक्ष्यामपीति । द्वितीयस्कन्धाधुवारेण विराट्पद्याने पृथिवी पादरूपा सोमकारसरणात्, द्वितीयमवपाप्यायेऽहमेवापमेवमेव इति वाक्ये भगवानस्र आस कारणात्मा, पृथिवी कारेण्णा पूर्वमासीदिति । पश्चाद्वैष भगव-
द्भाषां भवेति च । भगवच्छास्त्रे पूर्वं निरूपयन्ति स भूमीत्यादिना । 'यमेवेति श्रुतौ भार्या-
त्वेन भक्त्यायेन च वृत्ता । तस्याः यसद्भवादित्यर्थः । यद्यपि प्रतिश्रुताः । कुतोऽर्थः भग-
वन्मार्गयोगोऽथ तदीयत्वलक्षणो यैलाट्ठा जाताः । 'भगवान्वै हि कर्म' इति निरोप-
लक्षणग्रन्थे भगवान्नामनदीति लीलामुक्तः । लीलकथो यः । द्वितीयकथनवभाष्याये
'इदं मतं ममातिष्ठ परमेष समाधिना भवान् कल्पविकल्पेण च विमृशति कश्चिदिति
मोक्षमावक्ष्य मोक्ष उक्तः, स तदीयत्वे निविशते । भगवन्मार्गं तदीयत्वं भवद्वैक्यकारेण
भूमेर्गृहीतम् । दद्यायेवयत् । तदुक्तं टिप्पण्यम्, 'सिधो वा पुरुषा वापि भवमायेन केवायं
हृदि कृत्वा शान्तिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशयः' इति । कृतार्थमासीदिति स्वस्वमार्गीयं
फलं प्राप्तवत् । त इति 'भवत्' इत्यस्यार्थः । जन्मनेति चतुर्थेति । 'समुद्रापो जन्म-
वाची'ति निबन्धात् । वासुदेवोनासुरमोक्षदानाद् भारोपनीतः । सहर्षणेन भृगुपराहणेन ।
प्रमुञ्चेन मयंसम्भवेन । अनिरुद्धेन धर्मरक्षणेन । अध्यापार्थसंस्कृज्जनमना वा ।
प्राकट्यरूपेण । अत्राभर्यरौलुल्लेखः । 'आभर्यत्' पश्यति कश्चिदेनमाभर्यवद् वदति
तत्रैव चान्य' इति गीतायाः । 'आभर्यो वत्ता कुञ्जलोका लब्धे'ति काठकोपनिषदश्च । एवं
दुःखाभावरूपं फलमुक्त्वा सुखरूपं फलं भगवन्मार्गश्रवकमाहुः भर्षनेति । तथा च
सूक्ते भातपदेन भर्षणहेतोः शेषः । भर्षणसम्भवे आनन्दो भवति परन्तु भर्षणहेतुस्तु
परमात्मद्राकष्येन न तु आनन्दद्राकष्येनेति परमपदम् । स्वार्थार्थेति 'जन्ममङ्गल'मिति
वाक्याद् । उपास्ये चेति विराड्वै स्वराजिः । 'कृष्णसुयोगिमिच्छोऽयं' इति वाक्याद् ।
धर्मदेहे चन्द्रश्च वंशीयस्य । 'मूर्तिर्वै परिकल्पितः शशमुतो वार्यां पुनर्जन्मनामाये-
त्यात्मविदां ऋतुश्च यवतां भर्माभ्यन्तेति' योक्तानां शशयोद्धरस्थितिर्विश्रुतानेकधा यः
श्रुतो वार्थो नाः स ददात्यनेकस्मिन्नेलोभयदीपो रवि' इति सूत्रात्के । 'शशसुत'-
चन्द्रश्च 'मूर्तिर्वै' परिच्छिन्नपरिमाणवार्थं 'परितः कल्पितः समर्पितः । यतो जलमय-
चन्द्रः प्रकाशहीनः तत्र रविकला प्रतिकलिताः ज्योतिरान् भवन्ति । तदुक्तं 'सलिलमये
शक्तिनि दीपितयो मूर्च्छितालमो नैवं क्षययन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्त'
इति । 'यः पुनर्जन्मनां' मोक्षमार्गीणां 'जन्मो' मार्गभूतः । मोक्षमात्रो रवि मिथ्या
चान्निव । एतत्करणमिति भारतनयनकरणम् । हरिरिति इति दुःखमिति हरिः ।
अलौकिकत्वादिति तावतो मार्गं द्गीकृत्य भक्तद्वयं चतुर्भूतसुहृदायाः तदुपभवाज्जन्मनः

अलौकिकत्वात् । कुमेति मनसोपि धारये तथा । स्वार्थमकत्वादिति भगवतः मित्रं
जन्मात्मभ्यावितं मेधाभावादित्यर्थः विच्छेदः महता भावेन । तेन साधनाभावयोतनाद्
द्वितीयस्कन्धमवभाष्याये पुष्टिसिद्धान्तेति सूचितम् । केचित् स्विति अस्मिन् वक्षे
जन्मनेति न तृतीयपातं किन्तु जन्मेति वदच्छेदः । भारोपनीतत्वं जन्म, ईशितुल्य
जन्म, नैत्यर्थः । समावयनस्य भागहरणहेतुत्वं, तत्तु न तु भागहरणहेतुत्वमेवैत्यस्य स उक्तः ।
अत इति जन्माभावेनाप्राकट्यत्वप्रधानात् । यदा आभ्यां दिच्छेद्युक्तेः । आकाससमर्प-
कत्वात् । जातमिति भस्मिन्परीति क्रियामदम् । शङ्कापरिहाराप्यमिति भगवति ज्ञा-
ना-
लोकशङ्कापरिहारायै चपुत्रागे चरणचिदाप्याये 'कैनेव ज्ञाते देवो भगवान् भक्त-
वत्सलः ताम्पदं वेदं नान्योक्ति सत्यमेतत् पयोदितम्' पोडयैव तु विद्वानि मया एष्टानि
उत्पदे इत्येते नच विद्वानि इतरे सप्त एव चेत्सुक्त्वाये चिदलक्षमानुक्त्या 'अहम्नेतेति
भो विदस्व इत्यन्ते तु यदा कदा कृष्णार्थ्यं तु परं ब्रह्म श्रुति ज्ञानं न संशयः' इति वाम-
चरणचिद्विद्वानुपगमनन्तरं वाक्यं, इत्येति विद्वानुपगमनानन्तरं 'विद्वान्येतिभो वत्स इत्येते
परये तदा स वै कृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमज्जिनैरोचमै'रिति वाक्यम् । अगमात् । देवपादाः
भूमिं न स्पृशन्ति छायां च न जनयन्ति तदत्र देवदेवपदे जातमिति पुरुषोचमकृतपञ्चपातो
जात इति भाग्यामिन्दमन्त्रमित्याद्येन पुष्टयोचमकृत इति हर्षात् प्राप्तं 'दिच्छे'त्यस्यार्थानाहुः
महदिति । महतां भूतानादसुदेवमन्दानां आभ्यां अस्माकम् । अतमर्षं वा पदद्वयम् ।
सूक्ते पदकशब्दः सर्वलक्षणसम्पन्नैः पदैरिति स्वार्थकजलवाप्तौ प्याकृपातोयुना 'श्वे प्रति-
कुला'चित्तियेण कथ्यत्वमेव्यातावर्षे सित्यन्त वावर्षे कोषयति तौ द्विधा पूर्वमाहुः
भूमिः पदमित्यादि पदं छायामित्यादि च । एवं पदं प्रतिकृतिरुपै द्वितीयं च । छायायः
अज्ञातं पदमित्यर्थः । हृतीयं कथल्यार्थमनुपपन्नं सा पुरुषपदमिति । सार्थं कथल्यवाप्तौ
पदकपदे कृते पुरुषस्य भगवतः पदकमित्यर्थः । उद्धृताः चेत्यादिमौलिकौ भूः । अत्रे वाधि-
दैविकी भूः, पञ्चपातो जात इति पञ्चपातज्ञानायै दुहितेति । विधौकीकृत्यपत्त्यां भूः पुरुषस्य
पदम् । अजान्तरकल्पेण ब्रह्मणा विज्ञेयौ निर्मायव इति ब्रह्मवत्त्वा भूतो इदृशः । सानु-
रागाया इति भूमिः पदं शृद्धातीत्यत्रात्यनुगारेण सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे पदं 'प्रतिफलतीति
पदग्रहणे भूमेरनुपगमः स्याति इति सातुग्राह्यम् । भगवति अतुग्राहेण सह वर्तमानायाः ।
दिच्छेति देवा अपि श्वे न स्पृशन्ति सत देवदेवस्य भूषणं सातुग्राह्यवदन्तं विस्मा-
यिहमिति भावेन । पदाङ्किता सन्तीति भगवदर्थं मतुमसङ्गे चतुर्थस्कन्धे 'सर्वे'त्यादिः ।
पूर्वमिति प्रथमाध्याये, 'शौभूत्वाश्रुद्धौ'त्यत्र । परमात्मनदेति भर्षणक्षेत्रेण्यन्तमिति
षोडशम् । महदिति तेन भाग्यमित्येकदेशग्रहणं श्रेयम् । अपिच्छन्त्यात् । न-इत्यपीति

नो देवानां सकलदेवानामपि पक्षपातदोग्धी । 'वषात्कुम्भिता'मिति व्याङ्ग्यमिति स किञ्चेति । तत्र पादैरेव न तु दैवान्तरादैः । 'तत्वे'त्यत्र कण्ठसम्बन्धाविधानायां सम्बन्धसामान्ये षष्ठीत्याशयेनाहुः । त्वपरं चेति । दिव्यवशात्पादसत्तामाहुः देवानां सर्वेति । तथा च दिव्यपि देवोपकारकत्वात् 'तवातुक्मितां चाम्' । कुण्डलेति आदिना कुण्डलभ्योः स्वसत्त्वभ्रंसाभावः । आदिन्या इति षष्ठी, सामभ्याम् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति वद । अत्र स्वसत्त्वभ्रंस्पूर्वकण्ठसन्तोषाननाभावेन दानत्वाभावात् न चतुर्थी । अस्माकमिति देवानां एवकारेणासुरपक्षपातव्यतिरेकात् असुरयोमन्ववच्छेदकम् । उभयमिति अतुक्मितां गां वां चेत्युभयम् । वक्षेनं प्रमाणमिति ध्यातिज्ञानवत् प्रमाणम् । दर्शने भाव-
सुखन्तप्रतिपाद्यं धात्वर्थरूपं भगवदनुक्मिपतयोगोपासात्काररूपं, तेन देवैर्विरोधकीडाः कर्मरूपाः कर्मणां श्रोतृरूपाश्चाचारवादाविर्भावजनकान् । आविर्भावे वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनविषयत्वयोग्यता, सा च प्रथमप्रतिपत्तिः । विषयस्य ज्ञानत्वाद् विषयत्वयोग्यतापि स्वरूपसम्बन्धविशेषज्ञानरूपेवेति तादृशप्रमाणकारणं धात्वर्थज्ञान इति कण्ठसुखन्तप्रति-
पाद्यप्रमाणं दर्शनमित्यर्थः । अमेदन्त्वयो भवत्येव । ते आविर्भाव इति प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वमनुक्मिपतत्वाविर्भावश्लेष्वाविर्भावः प्रमेयम् । दिष्ट्येत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां चतुर्थं निश्चयः । अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्ययोकेषु चतुर्केषु गोडशकलासु च कः कोदोयः श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षयामुच्यते । तैत्तिरीये अथवा हतुः पूर्वकृत्पञ्च । अथोष्टो लोभः । तस्य फलं 'वाक् सन्धि'तित्युक्ता वाक् । विषयवचनयोः पूर्वश्लोकचतुके गतत्वात् काण्ड-
द्वयार्थानन्तरं काण्डद्वयतात्पर्यार्थव्यक्तिभाषिणा 'मत्सज्जाये'ति श्लोकोक्ता वाच्यं शुद्धते । अत्र वाचि प्रवचनपदोक्त्यवयवपुराणवेदस्मृतीतिहासप्रतिरिक्तार्थं वरुणमविकल्पमायां 'उपपन्मानीयानमोक्षो जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूल'मिति वचनोक्तपुरुषोपमोद्धारजिह्वासा-
दनस्य परोक्षत्वेन तात्पर्यवृत्त्या प्रतिप्रतिदिक्तां ओष्ठद्वयं जिह्वा चोपेत्येति कमेण चतुर्थोप-
योगः । अतोऽत्रा हतुः पूर्वकृत्पञ्च वचनकारणत्वात् । उकारखण्डेनोद्धारः फोडवादात् । बाहुलकाच्च । पुः पुरुषोचमः । उकारभ्यामेव हेतुभ्याम् । तेन पुष्टिनामयीं भक्तवैवल्लि-
पुरुषोचमरूपम् उपपन्नानीयः पकारात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशः उपपन्नानीयः पुरुषोचमकारात्
पूर्वं अर्धचन्द्रसदृशः उपपन्नानीयः तुरीयतन्त्रं पञ्चः वदपुरुषोचमः । जिह्वामूलीयश्लेष्म-
ककारात् आरभ्यमुखात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशः जिह्वामूलीयः पुरुषोचमो मनसा चन्द्ररूपेण-
रमसुखम् । स्कारादाकाशरूपचरीरात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः तेनपरीष्टलोभ-
कार्यपुरुषोचमप्रतिपादनात् उपचर उपरा हतुर्गुरुकृत्पञ्च । वाक् मत्सज्जायाश्च कृतावतार-
वद्वचम बन्दनेन इति सेनापूर्णायावोत्तरकन्दनमवलम्ब्यन्तप्रतिपादिका सन्धिः जिह्वा रसाशब्द-
करी पुरुषोचमरूपा 'परः पुमा'मिति चतुर्थं श्लोकं उक्ता । अतो वाचः सेनापूर्णायावोत्तरकन्दन-

मवलम्ब्यन्तप्रतिपादिकायाः प्रवचः पूर्वश्लोकयोः चतुर्थं चेति, तेनार्थावस्था प्रमथेन तत्रप्रति-
पादकापरहत्यादेरुपशान्तिकरणं तत्रप्रतिपादकपदाचार्ये श्लोके । पीनो देवदत्तो दिवा न
जङ्गे इत्यत्र रात्रिभोजनकथनवद्वन्ति शुभम् । प्रमे विशेषाभावः । छान्दोग्ये 'उदीपी
दिवः कले'ति । तस्याः सामी कुरेव । घनाधिः छद्मीपतो सुस्पः शुब्दः कुंभति, कुवि
छन्दे, कुपेनेलौपयेल्लेखः । तदुक्तं वायुपुराणे । 'कुलसायां कितिशब्दोयं छरीरं वेरसुच्यते
कुपेः कुयरीत्यात् । नासा नैवेव शोक्षिह' इति । तत्रापि को वर्तमानः दास्यणे । विराट्-
प्राणरूपः । वैरातगजेषु वैति निश्चात् । तथा च कौ श्रुतिभ्यां वैरातमणः कुपेराः ।
वैराखन्दस्य पुरस्तत् । 'प्राणस्यवायुमामा'दिति व्याससुत्रात् । अतो भगवत्पञ्चाङ्गः प्रमाणम् ।

१०-२-१९. तेऽभवत्येव स्वः आभिर्भाचमिति पूर्वश्लोके 'द्रष्टापाप' इतिपदोक्त-
दर्शनस्य प्रामाण्यार्थं ब्रह्मा सर्वमपि स ते अभवत्येति । जन्ममः कारणमिति भक्त-
मनोरथविषयविनोदस्य जन्मकारणत्वं वक्तुं शक्यं, भक्तजन्यत्वाद् भगवत इति । तर्कपाम
इति तर्कः न्यासिषोपकः । निषेधः साधिविनेशः सादिति । तथा च त्वं जन्मान्
लीलस्यत्वात् । विषयविदित्यनुमानम् । वरुणावली वाच्यमप्यत्र । इच्छावादेनाहुः श्वेः
कालश्चेति । कालो हि स्थिर इति अनन्तदेहत्वात् स्थिरः सन् । व्यापकः । अत एव
प्रधानललाकरे स्वरूपेनार्थाः कालश्लोकः । वृषभुः प्रहृष्टं भवति उदा कालकर्मस-
भावात् शुद्धातीति श्रीनामगते । यथासुखमिति काल उपदेश इति घातुपाठान्, उपदेशेन
सुखं प्रसिद्धः अधिकारिणि काले भवेति वक्ष्यमि । अन्यथेति स इच्छया पुष्टिमागोपयोमी
कियते । प्राकल्पानन्तरं कालस्य मर्षादायाः साधकत्वं वाचकत्वं वा नालीति भावः ।
'यदा यदा हि धर्मस्ते'ति गीतासुखदाहुः चिन्तनीति । मोक्षविहङ्गायामिन्द्रियरूपायां
नाभि । संसारनौरिति संसारक्षिता नौरिन्द्रियरूपा कामोदयितारिका पारं कामल
पर्वतानं न प्राप्नुयादित्यर्थः । 'नामस्यन्तं हि ह्युत्तुहभ्य'मिति सप्तमकस्यात् अतुत्
न भवेदित्यर्थः । इन्द्रियनोकार्यां सत्यां तस्या नोदं सखिन्धं श्रेणं प्राकट्यकारणं तर्कपामह
इत्यर्थः । स्वस्य कामानन्तरकृत्यात् प्राकट्येनेन्द्रियरूपाया नोकार्याः स्वस्मिन् श्रेणे निरोध-
सधनग्रन्थोक्तरीत्या पारं कृणुं गच्छेत् प्राप्नुवादिति श्रीपञ्चमविशिष्टे । पाशानाः
कृष्णः तसैकदेशः पारः । सत्या मागेतिवत् । अस्मिन् वक्षे मूले मशान्दान्यो न भवतीति
तदर्थं अस्मिन् वक्षे इत्यादिना योजनानुस्यूकम् । अस्मिन् वक्षे गोपी नामतः शरणागत इत्यर्थं
छरणमार्गं आगत इति । किञ्च षष्ठ्यातीत्यनागत इति शरणभक्तिमार्गायं यशान्तरमाहुः
पञ्चेति । तमिति नोदम् । विशुद्धस्य विरोधमरूपधर्मांतरमभिप्रेत्य पशान्तरमाहुः नौका-
रहितेति । तस्यामिति विद्युक्ता नौः श्रेयःसाधनरूपा यस्यां संसृती तस्याम् । सत्याम् ।
सर्वविरणमिति सर्वपापमावधारकालीनानां 'कामाद् गोप्यो भवात् केन' इतिभावयविषयानां

कामादिभिः सास्त्रिभिरिष्टायां प्रेरणं स्वस्वम्बन्धकरणं निरोध इति यावत् । अनन्वय-
वादीनामपि शब्दरूपार्थाभावात्ते स्वस्वरूपे अधिकारिणां अव्यादिभिरिष्टायां
प्रेरणं स्वस्वम्बन्धकरणं निरोध इति यावत् । अत्रेति कारणे । प्रमाणं दैवतारूपम् । शब्द-
रूपमपि प्रमाणं नास्तीत्याहुः अत्राप्रीतिः । तेन भवन्मार्गकृतपक्षपाते भक्तकृतवर्क-
शोषितव्यापिज्ञानातिरिक्तप्रमाणाभाव उक्तम् । 'यमेवैष वृणुते तेन सम्भ' इति श्रुतेः । 'नाहं
वेदं न तपः' इति स्मृतेश्च, 'मन्त्रादयेकया प्राप्त' इति स्मृतेश्च । अन्वयमार्गकृतपक्षपातस्य
विषयवर्जनाप्यायोकधर्माभावात्प्रसङ्गात् । तत्र दैव्यानां ध्यः सुराणां जपः । कृष्णेपि
वृष्णालीलायां सुरपक्षपातः । तर्कयामह इति तर्क उक्तः वेदशुक्तिरूपः । अतः सत्य-
संकल्पात् 'वशीकुर्वन्ति भवत्ये'त्येवंकृपात् । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मितिव्याख्यातुकृत्कृपात् वा । तर्कं शोधके
व्याप्तौ हेतोर्विरुद्धत्वाद्वाऽवस्तुतस्तिथिः । रमोमाशौ ब्रह्मसक्तो व्याप्तिशोधकः संप्रप-
विष्य इति तथा । एवं च लीलावत्तादिति हेतोः सन्दिग्धमिदं त्वमिति भावः । सकल-
ज्ञाप्ताश्रयत्वे सति चरणश्रावे तर्कापि सन्दिग्ध उक्तः । 'प्रवर्तते तेन ख' इति द्वितीय-
सकन्धनवमाध्यायवाक्यात् । अधिकारिमक्षिः सर्वथाऽप्ययोगिक, केनचित् प्रकारेणैव
प्रयोजिका । यथा मानसी सेवा ब्रह्मणः मानसीसेवात्वेन प्रयोजिका । अत एवकारः ।
ममार्पीति कारणगुणाः कार्यं समावर्तनीत्यदोषात् । अव्ययत्वेत्यस्य विवरणं देहा-
ध्यासेनेति । देहस्तु च 'विद्याकर्माणि समन्तारमेते पूर्वशब्दा ये'ति श्रुत्युक्तिवादिभिः
तस्याप्यासौ देहे सूक्ष्मे स्थितोऽस्मिति देहधर्मत्वोपस्थापनात् । स्थितिः स्पष्टा । प्रलयः
देहान्तरे व्यापकत्वे च हुक्काहुकयोः हुक्कस्य च । हुक्कस्यापि श्लेषास्वाध्यासाद्वीकारात् ।
एवमन्तर्करणाध्यास इन्द्रियाध्यासः मायाध्यासः सारूप्यविकारणं च उत्पत्तिकृता तां
व्याकुर्वन्ति भाग्यवायः । जगति इति जगति ब्रह्ममिदं आचारो, उत्पत्तिकृतवत्पादीति ।
मीमांसितो भाग्यवत्तयः सुवोचिण्या भाग्यवत्त्वमिदं । स्वपीत्युक्तिवाक्यमात्रम् ।
उदासीने न भवतीति किन्तु सिद्धसाधनविशेषमेव भवति । अत्रिये नेति किन्तु
नित्ये आश्रयरूपे भवति । असमवायीति किन्तु समवायिध्यासरूपे सत्येन जीवाना-
मुत्पत्त्यादिर्भवेदित्यन्वयः । आचारेति आश्रयेत्यर्थः । अवश्येति उदासीनेऽग्रे जीवाना-
मुत्पत्त्यादिर्भवतीति नाशयत्कालुष्यासीनत्वस्य । 'अमया'अचान्तो 'लख' इति भाग्यवायव्यती-
तिपाठमज्ञीकृत्याहुः अत आनय इति । सार्ताः प्रयोगाः । अथ तैत्तिरीयप्रश्नब्राह्मणयोग्योक्तेशु
चतुष्केषु सोदशकलासु च कः कौशेयि श्लोक उच्यते इत्याकाङ्क्षयामुच्यते । तैत्तिरीये
उच्यते इत्युक्तस्य च । तदाचरणपदं (योग्यधर्मापि) प्रमाणापूर्वश्लोकमप्यालम्बन उपपादितम्
प्रश्ने विशेषाभावः । छन्दोगे अन्तरिक्षं कलात् । 'अन्तरिक्षदेवा ये पशव' इति श्रुतेः ।

'आदित्यः वज्ररासीत् तेनायजन्ते'तिपत्रमाद्यकसंहिता । यदाऽगिः वज्ररासीत् तेनाय-
जन्ते'तिश्रुतिः । अतवेदिकरूपे'चाहुः वज्ररासीत् तेनायजन्ते'तिश्रुतिप्रसरणं ब्राह्मणे वराहोक्तैः
'वराहो वायु'रिति । प्रबन्धनो निर्गमश्च । पश्यतीति 'वह'पदमिदं हि । अन्तरिक्षमाकाशम्,
तेना'काशशरीरं' प्रवे'तिश्रुतेर्जागृप्तिक्रियेव ।

१०-२-४०. मत्स्याश्वेत्यत्र प्रथमपर्वपथमन्त्र इतिपर्वपर्वपथमनुवदन्ति सा स्वरूपेति ।
स्वरूपं चतुर्व्यूहरूपं जन्मवायव्योचरस्य तस्य निमित्तं क्षरणमिच्छरूपं तस्या ज्ञानम् ।
अन्यथेति लीलायां प्रदुर्भावे स्वरूपमितिचेच्छाज्ञानाभावे वा । न स्यादिति कारणगुणाः
कार्यगुणानामन्य इति हेतोर्न सात् । आनन्द्याभिर्वा इति आनन्देन विनोदेन लीलाया-
विर्भावो यस्य तादृशः भव्यमिति ज्ञानं तद्विषयः प्रमेयं निरूपितः । स एवेति ज्ञान-
हृत्पात्रं तेनाविर्भूत एव मत्स्यादिः साधनम् । उपास्यातिरिक्तस्य साधनत्वायोगात् । एव-
कारस्तु 'यत्किञ्च विज्ञातं वाचसाङ्गं वाग्धि विज्ञाता नागेनं तद् भूत्वानती'ति बृह-
दारण्यकात् । 'एवं' 'वाग्धिदं तद् भूत्वा' विज्ञातस्वरूपं भूत्वा । कृपाविशे बोधः कृपाविष्टं
साधनमिति । एवं च 'तबालुकम्पित'मिति श्लोकादनुकम्पितपदमनुवर्णानुक्रम्याविशिष्टो
मत्स्यादिरिति बोधश्च । एवमन्येव । नारायुरित्याशयेन व्याकुर्वन्ति स त्रयी जलजा इति ।
'अस्तुबोधिन्याऽं' इति श्रुतेरप्योपि जलजः । आपःसु योनयो यस्य सोपयुगोनिः ।
अमे स्पष्टम् । तमो रज इति 'वृक्षपत्नियम्' इति वृक्षात् सपत्नत्वेन रजः । तथा च
तमःसत्त्वरजःसमानाकृतयः त्रयस्यो बोध्याः कमात् । तमःसमाना निन्दिताकृतिः, सत्त्वं-
समाना आपाततः पूर्वं निन्दिताकृतिः, विचारे तु न निन्दिताकृतिः । रजःसमानाकृतिः
आपाततः पूर्वमनिन्दिताकृतिः, विचारे तु निन्दिताकृतिः । अन्ये ह्येति इयः वीधः
इयव्रीह इति मामवयवमत्सया । जलज इति उक्तश्रुतेः । अतो इयव्रीधोपि जलजः ।
त्रयसाप्ताः वनवाससृष्ट्यासातिरिक्तयासात् । 'तामसं वृत्तसदं'मितिव्याख्यात् । उपलक्षण-
विशेषध्वनिः । जगति हीनजातीये मात्स्यमिति तामसं निन्दितत्वात् । 'निन्दन्ति तामसं'मिति
व्याख्यात् । यमःसमानाकृतिः लोकनिन्दितमत्स्यसमानाकृतिः न तु मत्स्याः । 'मायामत्स्यविह-
म्बन'मितिव्याख्यात् । 'यदप्ये चातुर्व्ये च सुखं मोक्षनमात्मनः निद्रा'त्यस्यप्रमादोत्तरं तत् तामस-
ब्रह्माह'मितिवीत्यायम् कथ्यते तामसः । 'येनेह कण्ठयन्'मित्यादिवाक्यैर्दुःखसाधनं मन्द-
रं सुखसाधनत्वेन दधारेति दुःखसाधने सुखसाधनत्वज्ञानं तामसं, तादृशज्ञानान् तामसः ।
ज्ञानयत्कथयपुराणप्रतिपादनात् । आरण्येति आरण्यपहल्लभायकः । अक्षोपीति अजः
ब्रह्मजः हंस इति पाठयत्तं युक्तकमेदेन । अक्षः हंसः । हन्तीति हंसः व्रजवदति नीति च । यदा
पञ्चावधि कृते भवेद् गणाध्यास इति सक्तु । तदर्थोक्तोपि व्यवहारः योगिक आत्मज्ञो वा
एकादशस्वभावः 'अक्षः कर्षे तुषे चके सकल्पयद्वाहयो आत्मने पाशके चाक्ष'मिति विशयः ।

व्यवहारस्तु 'व्यवहारः सविवाहो मनोमानेन्द्रियसुखं' रित्येकादशस्कन्धापादसुखार्थं अहं
ममेति वीः । 'सविपातस्वहमिति ममेरुदुष्टं वा मतिं रितिनाम्नाम् । वरीरे वदिर्घोमुत्थान-
तादात्म्यः । अक्षनो हंसः । अक्षं मनोरूपमिन्द्रियम् । 'अधोक्षजं' इत्यत्र तथा न्यास्यानाम् ।
तस्मात् प्रकटः अक्षजः हंसः, स अक्षजा ध्याये क्रियमात्रे प्रकटः, ध्याये च मानसम् ।
तथा च 'तदुपदिष्ट' इतिन्यायेन तस्माज्जनरजश्चरते । तदुदिष्टः तस्माद्विज्ञो जातः । 'स
मानसीन आत्मा अनाना'मिति श्रुतेः । बहिर्वायुर्पञ्चासी बहिर्वायुर्नृपस्यः । तदेव स्थान-
सङ्ग्रहने यस्य स तथा । तथा च योगतीर्थान्यन्तं वने प्रवेष्टुमिति तस्मात्पञ्चवृत्तिरिति
मात्रः । एवं व्याकृत्यार्थं मानसीकसज्जवागित्येन अलक्षकृतिस्वत्वात्तद्वैति बोधयम् ।
हंस इति पाठे स्पष्टम् । 'हंसः सान् मनसीकसि निर्लोभतुविष्णुर्कर्मसामान्यमत्सर-
योगमेदे मयमेदे शरीरमकन्दन्ते तुल्यमग्रमेदे चे'ति कोशः । एते त्रयः सात्त्विकाः ।
वनवासम् । 'वने तु सात्त्विको जातः' इतिनाम्नाम् । 'यन् तदग्रे विपश्चि वरिणाग्रेऽस्तो-
पमम्' तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्रमुद्दिष्टसादानं'मिति गीतायाः । सप्तसप्तानाकृतपथः ।
तुष्टिः पञ्चत्वांशे निन्दितस्त्वस्य इव मानेपि छान्दोऽप्य उपदेष्टो 'सिंहो ह्यन्यादेवे'ति
कालोपाधिकारदेवतारूपमिति ज्ञाने परमोक्तुल्यज्ञानात्, एवं वराहेपि । 'त इह व्याघ्रो वा
सिंहो वा श्वको वा वराहो चे'ति श्रुतेः । 'वि' जीमासः । हंसः सम्बाहुतिः प्रसिद्धः परमात्माध-
र्यापः । 'परमात्मनी'त्युक्तकोशात् । 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्यः यक्षनिर्ज-
नामे'ति श्रुतेः । 'यस्य ब्रह्मः प्रचक्षत' इतिवाक्यम् सुप्रकृतवत् । राजन्यं हत्वा हि एते
त्रयः राजसाः युदे वास्ताम् । 'युदे राजस उच्यते' इत्येकादशस्कन्धात् । 'रघुनाथस्तु सीता-
मन्त्रार्थेनैकदेवत्वान्वयी'दिति एवं रघुनाथार्थेनैकदेवत्वान् माहात्म्योक्तकथं समस्तज्ञाने
पश्चात् 'विपश्चि'ति राजसः । 'विपश्चि'त्यस्ययोगाद् यत् तदग्रेऽस्तोपमं परिणामे विपश्चि
तत्सुखं राजस'मिति गीतायाः । क्षात्रधर्मे न समस्तवाचकं इति चेत् रजः कर्मबहुलमिति ।
यामादिकर्मबहुलं यथेति राजसः । वरुणराजो राजसः प्रसिद्धः । सहस्रांशुर्नवकेन माहात्म्येपि
पश्चात्तापम् यायादिवहुलकर्मकरणत्वात् राजसः । यामनस्तु राजसवाचनपुराणप्रतिपाद्यत्वात्
राजसः । रजःसमानाकृतपथः । राजसत्वात् राजसत्वात्वात् च 'राजसं तदुपेक्षित'मिति-
वाक्यात् । तत्रतमेति भाषाविद्वन्मनभस्सात् वागसत्तामसाद्वयश्रीयो राजसतामसः
उच्यते । द्वितीयस्कन्धे अक्षमे हयश्रीयश्चाद्वयश्रीयो कर्तापुं कर्माणां राजसत्वेन कर्मन्ने-
पाती हयश्रीयोपि राजसः । तामसस्तु द्विरुक्त्येनासुरसादव्यश्रीकरात् । कर्म इति
सात्त्विकतामसः, उच्यते इत्यर्थः । वासव्यत्वादिनि सर्वदा जलवातिसत्ताम् । तामसकर्म-
पुराणप्रतिपाद्यत्वात् तामसः । जनवास्तव्यत्वात् सात्त्विकः । आश्वयः । इदं च तैत्तिरीय-

१. मांसें नर ओषो यस्य हलज्ज ।

शास्त्रे कर्मप्रजापतिर्नृपदेव प्रजापतिना 'ममैव त्वं पूर्वं समभूतिरि श्रोतः कर्मः पूर्वमेवाह
हासीत्युक्त्वा सहस्रशीर्षां पुरुषः सहसाधः सहस्रपात् पुरोदक्षि'दिति आचक्षते स्फुटम् ।
ज्ञानोऽयः सात्त्विकः कर्मतामस इति । एवं तामसे उरतमसां प्रोच्य सात्त्विककथि
आहुः दृष्टिहादिति । हिरण्यकशिपुनारकात् । तुष्टिः सात्त्विकः मारकत्वात् । वराह
इति भूम्युद्धारो सात्त्विकः, सात्त्विकरघुपुराणप्रतिपाद्यत्वात् । हिरण्याववेषे राजसम् हिरण्य-
कशिपुवत् अत्यन्तापराधामानेनाने विपश्चि तत्सुखमिति तुष्टिरेव प्रह्लादस्य यथाशक्त्य
रक्षणं कृतं न तु हठया भूमेरुतोद्धारमिति भावः । महामिति सात्त्विकतात्त्विकः स्वयं
सात्त्विकः ज्ञानवत् सात्त्विकः । 'सत्त्वम् सङ्गापते ज्ञानं'मितिनाम्नाम् । स्पष्ट इति
राजन्यो राजसतामसः । विप्रो राजसराजसः । 'रजो रागात्मकं भिदो'ति कर्मणि रागाद्
राजसः । पितृमारकसहस्रांशुर्नमारकत्वात् राजसः । विप्रो राजससात्त्विकः । देवाः
सात्त्विकाः, यामनो राजसः राजकार्यकर्तृत्वात् । एभिरेत्यवतरीः । नवविधाः सगुणाः ।
एकेनेति कृष्णेन । मिश्रणेन । सगुणान् सद्गुणान् । अग्रमेवेति अवतारी अवताररूपेण
प्रत्यक्षः । एककारस्तु 'यदेकममममनन्त'मिति श्रुत्यावनेकरूपस्य 'समतः परस्ता'दिति
कथनेन तमभ्यस्तमवतारिभिरिति । 'अतुल्येन स चे'ति दयादाहः तत्सज्जानीति ।
मत्सादिजात्यलक्षणरूपेण मायाविद्यमनमाशादिरूपेण अवतारं वैकुण्ठादाम्बनं कृत्वा
स्वायम्भूतमन्दादीन् पाति । स्वमेतेष्विति स्वयवतारी साधनत्वात् कृपाविष्टः । ननु कृपा-
बोधकपदाभावात् कृतः कृपा पदेतिव्यमृच्यते इति चेत्कृत् । कृपात्वेन मोक्षसाधनोपदे-
त्वेन कार्यकरणभावस्य 'इति भारतमात्रस्यामं कृपा श्रुतिना कृत'मितिवाक्ये सिद्धत्वात् ।
पूर्वमिति अवतारिदृक्षायां अवतारव्यवहारोपदेष्टः 'समान एवं चाभेदा'दिति व्यासब्रह्मात् ।
हे ईशोति अवतारिण् आहुस्तमंशेनान्वयीयः वैकुण्ठः कृष्णत्वेनागतः । पूर्वोक्तव्यं
विज्ञानं करोषि । अद्विष्टाः कुण्डलदामेन द्यां पांसि । अन्तरिक्षशरीरग्रहणेनान्तरिक्षम् ।
द्रव्योः पालनेन भूः पालितेव, देवाः भूमिं न स्पृशन्तीति । दैव्यं शैलोन्मीलि हे देव क्रीडितः
शैलोक्यधर्मरक्षाः 'उत्सीदेतुरिये लोकां न कुर्यां कर्म वैदग्ध्यं संकरस्य च कर्ता' साहस्य-
धन्यामिमाः मया' इतिनाम्नाम् । भारनिराकरणमिति अवतारिणा रघुनाथावतारे राजा-
वधार्यं प्रार्थितत्वात् ताममात्रकरणम् । धर्मरक्षाप्रज्ञानेनयपि धर्ममत्वाविषयादिकरणं न तु
सुखपतया यावद्भारनिराकरणमिति भावः । यद्दत्तमेति मत्सादिबद् यद्दमेति । 'यद्दत्तमे-
तिव्यवहारः कश्चिद् दृष्टयः । यद्दत्तु प्रकार इति विज्ञानकरणम् । यद्दत्तकारः । एवेति 'नमो
मम इत्येव सदुपदिष्टि'मिति पथमकरणम् । ननु नवावतारकार्यं दशमावतारकार्यं भूना-
हर्यं चाधिकं प्रार्थितमवतारनारकार्यं कृतो न श्रथितमित्याहङ्गाहः एतन्मयेवेति । एतेरेव
सर्वकारपतिर्ज्ञितिर्यः । सर्वैरुच्येति दशरत्नात् जगतः । अत्रेति कृष्णमावतारे । प्रार्थ-

दशमेध्याये 'बन्ध इन्द्रियविशेषो मोक्ष एषां च संयम' इतिवाक्यादिन्द्रियसंयमो मोक्षः कुर्वितगतः। 'इन्द्रियमपि समस्तानां सुखं' इति बृहदारण्यके 'समुदाहृताः'। अनोपममेवोचिन्दो भविष्यति यवाभिन्द्रियाणां इन्द्रः। 'पश्यन् चक्षुर्भवती'त्यादि बृहदारण्यकात्। उक्तमिति 'सर्वात्मिकस्य'त्यादिनोक्तमर्थम्। पुरुषोत्तम इति तत्र सर्व सम्भवतीतिवाचः। ज्ञानक्रियेति काण्डद्वयार्थं, भगवद्वर्गभूते ज्ञानक्रिये। भवेति देवत्वाः। सामान्यवशे का गतिः किं फलम्। 'अन्ते वा गतिः सा गतिरित्यत्र गतिपदस्य फलवाचकत्वं दृष्टम्। आशंसार्योद्यतान् विशेषप्रज्ञाबाहुः आशंसार्यामिति। प्रथमायां इति अष्टाध्यायीक्रमेणा- 'सावचने के'तिस्ति अत्रात् प्रथमस्य 'उद्' शेषे चे'तिप्रत्ययस्यै लङर्थे भविष्यति। आ- ज्ञसायां साध्यायां 'उन्दसी'तिसंज्ञेण लिङ्गिति श्रीब्रह्मनां लेखः पुस्तकान्तरप्रज्ञासुसारी। कंसादिति कस्ति गतिज्ञासनयोः अदा० आ० से० पचायत्, कंसः तस्मात्। किर्यां कर्तु- मिति 'भयात् कंस' इतिवाक्याद् भवमीतल्ला। वचनेनेति उपेक्षितवचनमात्रेणैत्यर्थः। 'भविते'ति लुटन्तं न तु दन् दृजन्तमित्याशयेनाहः भविष्यतीति। अयतनकालाभावा- दिति भाषः। अनेनेति परः पुरुष इति स्वरूपम्। 'नो भवावे'ति कार्यम्। 'तव मयं माधु'दित्यानुपङ्गिकं च कार्यमुक्तमित्यर्थः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तयोस्तु चतुर्थेऽं शोडशकलासु च कः कोशोऽथ श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायाह्वयते। तैत्तिरीये जिह्वा सन्धानमन, परः पुषा'मितिवाक्यात्। पुरुषोत्तम आस्तादनीयः मृत्प्राररसो यस्मिन्सह, चतुर्थेऽं। छिद्र आस्तादने अदा० उम० अनिद्। छेदि छिद्रस्त्वनया का, जिह्वा। केव- द्य जिह्वेति साधुः। हस जः प्रसव्य इति। प्रभेऽविशेषः। छन्दोग्ये 'चन्द्रः कले'ति, 'परः पुषा'मितिवाक्यात्। जीह्वायां 'भूधुवः ध्रुव'रिति वा एतास्तिनो व्याहृतयः। तासां ह कैतां चतुर्थम्। गहाचमसः प्रवेदयते। भूरिति वा अग्निः, ध्रुव इति वायुः, सुवरीत्यादित्यः, मह इति चन्द्रमा, चन्द्रमसा वायु सर्वाणि ज्योतीःपि महीमन्' इति। न च भस्मकेकेशत्वहानिरिति वाच्यम्। 'नमामि हृदये श्रेये लीलावीराग्निज्ञायिनं सन्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधि'मिति मङ्गलार्चनकारिकायां 'कलानिधि'वदा- दिति श्रुत्यम्। असायां ध्रुवोदरे। तदुक्तं शब्रकण्ये द्वादशेध्याये 'छत्वापरं हनु भूमी इत्यो दिव्युपरां हनुम् वनो मम्भीरवक्त्रेण लेलिहोमगजिह्वेति। वाक् ब्रह्मासुरपदा- श्लोकैतीति सर्वं सुस्पष्टम्। सङ्कातोत्तरपदकलं चतुष्पादसङ्कातसर्ववैतं सम्मरति। शोडशविकार- विमसोऽष्टविकारसदृशसङ्कातदेहेन सम्भरतीति, च प्रभेऽविशेषः, य एवं चतुष्पादं शोडश- कलं च भावयति सः।

१०-२-४१. इत्यमीत्यत्र उपसंहरतीति पञ्चपातस्तुतिं सप्तान्वयानं उपसंहरति, उपसंहारः समाप्तिः। चतुष्पादसङ्कातं करोति। इतिवचनेन। स्वतन्त्रतयेति 'स्वतन्त्रः

करो'ति पाणिनिव्यात्। अनिर्दिष्टयेति मूले 'अनिर्दिष्टये'त्येकं पदमपि। सप्तान्वय इदं च तद् यथा इदंयथा न इदंयथा अनिर्दिष्टयेत्येवं बोध्यः। तथा न भवतीति 'सर्वं सर्वमप'मिति श्रुतेः। कपिः सिंहोपि भवति। औषोवर्धनः पर्वतः सर्पोपि भवति। 'एषोव- पानिनो मर्यादां कायकूपी वनोक्तः इन्दि राक्षसं नमस्त्रायाः शर्मणे क्षातयो भवा'मिति- वाच्यम्। प्रकारेति प्रकारो ब्राह्मणं मायिकत्वं वा। यद्वा इदं वृद्धावेवं ब्राह्मणं प्रकारेण भवेदपि देवद्वक्तृदानार्थमित्यर्थः। तथा न भवतीति ब्राह्मणं प्रकारेण न भवति किन्तु मायिकत्वेन प्रकारेण भवति दैत्यद्विधायांमित्यर्थः। प्रकारेति प्रकारावः ब्राह्मण- मायिकत्वयोर्भेदेन। इत्यर्थे इति 'अवृतेन प्रकृद्'मिति श्रुतेरित्यर्थः। स्वायत्त इति ननु तिष्ठार्थं नाम का पित्तेति चेत्। ब्रह्मावल्यानरा सुरप्रजापते ईशानस्तु समत्वाद् दैत्यपञ्चपातं ह्यप्येति तयोः पुरोधानस्यावश्यकत्वात्। एवं 'प्रते'लक्षणार्थं उक्तः। वींस्तार्थमाहुः एक- विंशतीति। नृसिंहपुराणे प्रसिद्धाः। एवं 'द्वं स्वर्ग' इति पञ्चोपि पुराणान्तरादवमन्तव्यः।

इति श्रीमद्वैद्यमन्त्रकेतानश्रीयोगेश्वरकिरित्यायां शाकरीत्या
दुहसुप्रोचिकायां द्वितीयाध्यायस्याप्तमन्त्रम्।

तृतीयोध्यायः ।

१०-३-०. जन्ममित्यादि सङ्कतिरवधारणा अधिष्ठा। प्रथमाध्याये हेतुश्रुत्या सत्त्वापारो हेतुरिति कोऽस्य स्वापार इति प्रतिपन्नवकीर्तुमिच्छासिद्धिर्यं कृणोष्यं द्वितीयाध्याये निरूप्यावयवकल्पस्य रूपस्य रूपान्तरस्य चावयवकल्पस्यत्वमवयवसङ्कति- लक्षणसमन्वयः। प्रतिपन्नवकीर्तुमिच्छासिद्धिर्वा सत्त्वमवयवकल्पस्यत्वमवयव इत्यवसर- सङ्कतिलक्षणम्। कारिकायापि वक्तव्यः स्वयमेव। सतोऽरे इति द्विवचनान्तरम्। वतुदेव- देवकीर्तयं स्रोतद्वयम्। का० १। अत्र पञ्चार्थानां निरूप्यतेऽध्यायार्थानुगुण इत्यत्र आहुः रूपान्तरेत्यादि। तथा चै'कमेवाद्वितीयं प्रमेति'श्रुतेर्नामनुगुण इति भाषः। अन्तेऽनुगुणेषु सत्त्व इध्यामेव निरूप्ये हेतुमाहुः प्रतीचमान इति। अन्तेऽपि गुणेषु सत्त्व मयवचनेन ओतव्यविवचनावयवेकाः पदेन चर्मा गुणाः 'तस्माद् भारव सर्वात्म'त्यत्र द्वितीयस्कन्धे उक्ताः। तथा च भाषयते प्रतीचमानो भगवानेवेति हेतोः सङ्घिच उच्यत इत्यर्थः। का० २। ब्रह्म वेदेन भगवानिति अष्टमिरित्यादि श्लोकैरेवमपि। अत्रेति अध्याये। का० ३। ऐश्वर्यमिति। एकादशेऽध्यायस्यैवम्। ननु कर्मकर्तृमन्यथा- च्छेदं सर्वं इह इति वेद्युगीतोक्तं विधेयं कुतोऽपेक्षति चेत्। सत्त्वाध्याये 'सर्वात्मकं

दधारे'त्युक्तेदविषे प्राकाशये विषयपरिणामाभात् । अत एव वक्ष्यन्ति 'ऐश्वर्यं सर्वमङ्गल'मिति । अष्टपैश्वर्यमौकारमिष्ठं सङ्गतासात्पर्यस्य जन्मवर्णने मुख्यत्वात् । अत आहुः अर्थमात्रेति । हराविष्टि वेदवाच्यत्वात् तात्पर्यं कृत्वा पुष्टिमात्राधिक्यरूपे ऽकारमकविष्टिदेशस्य-
मात्रा परा 'अर्थमात्रात्मकः कृष्ण इति तापिनीयधृतेः कृष्णः । तेन कृष्णे वाच्यत्वाच-
रूप उक्तम् । 'अर्थवर्तुर्थमात्रेवोक्तिर्येतेनैवाधारेण परं पुष्टमभविष्णोतीति'ति प्रशङ्कोः उच्यते । तदर्थः श्रीमोक्षमिर्भाषणपर्यवस्यारिकात् कृतः । विविधपरिभाषात्रापि । सर्व-
मङ्गलमिति सर्वात्मकत्वाद् भवतः सर्वमङ्गलम्, न तु वेष्टुगीतरक्षणकामात्रमैश्वर्यम् ।
३०. ४ । अधिकादिगीति अत्र टिप्पण्यम् सन्निविष्टि तेन ननु जनने वर्णनीये काल-
गुणवर्णनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्युल्लेख्यत्वाद्वाप्यो ज-
न्मिष्युक्तम् । अधिकादिगीति अनन्तदेहः कालः वेष्टुकाय सकलकार्याधिकारी । अधिष्ठानं
चाविर्भावे । अधिकं तत्रेति तच्च सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्युल्लेख्यत्वादेति दोषोऽधिकं । अधि-
भौतिककाले प्रादुर्भावं । तद्वानिः उक्तदोषहानिः । अत्र इति अत्रैव 'तम्युक्त'मिति-
श्लोकीयकारिकाव्याख्याने च । प्रादुर्भूत इति कालसाग्नन्तदेहत्वाद् देहस्य प्रादुर्भावात् ।
किञ्च त्रिविधमुपाविर्भावेति । अन्यथा 'न वदोति कथनं न वदोति कथने'ति श्रुति-
विरोधः स्यात् । देशादीति आदिना तत्रत्याः नन्वापिद्वैविककालप्रादुर्भावे किं मानमित्यत
आहुः अत एवेति । आनन्तर्ध्वशब्दः सुबोधिण्यामभिव्यासा वेद्यास्यतः, तात्पर्यवृत्त्या
तु टिप्पण्यं भिन्नप्रक्रमार्थः उक्तम् । विविधपरिभाषास्य । तथा च पूर्वोपेक्षामात्रं मङ्गल-
वर्णनश्लोकः 'सर्वेषु पुष्टद्वयेण निवेद्यामि मागो वेदा भवतः भवतामभीष्टः भक्तिप्रकार-
द्विहोः हरिभावयुक्तो वेद्यकः विव्रितिरैव सदा विधिर्न्येति । वरदेयेति वरं देवानां
रात्रीणाम् । तदा दिवापीति वरदानकाले द्विपेलम्पर्यं प्रातःकालेपि । दिवा रूपस्य'मिति
स्याधिष्ठानदिवा रूपस्यम् । अस्पृष्टेति आधिदैविककालस्य आधिभौतिकस्याधिष्ठानरूपस्य ।
तथोक्तमिति सर्वगुणोपेतत्वमुक्तम् । अन्यथेति एतज्ज्ञापनाभावे । एवमिति श्लोक-
प्रकारेण सर्वगुणोपेतत्वम् । ननु प्रक्षालनद्वन्द्व्यायेन दक्षिणार्धे विहाय उत्तरायण एव सर्व-
गुणोपेतत्वप्रकटनम् । एतादृश इति दक्षिणार्धे काले । तथाकरणम् सर्वगुणोपेतत्वकारणम् ।
जानीम इति भगवत्कृतपञ्चावस्य साधनोपेक्षया पुष्टिकलदात्वात्सुभवाच्च जानीम इत्यर्थः ।
मयि दृष्टे साधनादिदेशनिवर्तनं भवतीत्यर्थोपेक्षकत्वमात्रम् । अत्रापि भयकमाहुः अत
एवेत्यादि । भिन्नप्रक्रमेणेत्य'व' उच्यते । इयमिति सर्वगुणोपेतत्वमुक्तम् । ननु भवत्येवम्,
तथापि भगवत्कृतमकारं कालस्य किं मानमर्थः सर्ववन्द्यार्थोपधि मानमाहुः असङ्कोच-

त्यादि । सर्वज्ञानेनेति सर्वगुणोपेतत्वमैश्वर्येण सर्वज्ञानेन । ऐश्वर्यादयः काले देहे
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । एकं रूपं रसात् एवमित्येव । तेनेति ऐश्वर्यादिमन्त्रेण । तेनेति
अगद्वत् कारणात्मनाऽभेदाद्युक्त्यैश्वर्यादिनाऽभेदेनेत्यर्थम् । सुबोधिण्याम् । मूढे कालस्य सर्व-
गुणोपेतत्वविरुद्धत्वेन सर्वथा भगवदुल्लेख्यत्वायादीति तद्वाराणाहोः लक्ष्णं इति ।
भगवद्भूतैकदेशवस्तुते गुणाः अन्यव्यञ्जः कालाव्यवधानेन कृत्वा सर्वेषां श्रद्धार्थगतादीनां
यत् फले तस्य बोधका उच्योपेक्षाम् । 'कालाव्यवधानं' उत्तरायणवदक्षिणायनादयः । तथा च
तात्पर्यान्तरकार्यकरणस्य सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमिति भावः । कां ५ । गुणप्राकट्यं देशादि-
व्यतिदिशन्ति का मूल इत्यादि सार्धदेवेन । मूढे कारणे । हरावित्याश्रयवोपाधमभिवि-
करणस्यसमीपवशाः । विवक्षितः कारकाणि भवन्तीति । प्रदर्शनाभिप्रेति राहुः प्रदर्शनाप-
राभरणादिकं पुरतः स्थापये तथा प्रदर्शनापार्थ । यथेति यथावत् । कां ६ । देशोपीति
उपर्यथा पठितम् । आधिभौतिककालेदेवात् । नैवेति पकारो मूलकारित्वोक्तं काव्यव्यति-
रिक्तस्य सर्वसाधुक्तस्य समुपायकम्, एककारः आधिभौतिकत्वोपेक्षणव्यवच्छेदकः भूतानीति
'भूमी मङ्गलभूषि'त्यादिपदोक्तानि भूतान्यपि । तथैव च उक्तप्रकारेणैव च पुनः ।
किमरास्तवाकावगुणपेक्षोका इति तत्र व्याख्यास्ते । तत्रत्या ये विदुरिति तत्रत्या
देशोद्भावे भगवत्प्राकट्यं विदुरित्यर्थः । ज्ञापनार्थमिति अवतरो मूलरूपवज्ञाप-
नार्थमित्यर्थः । दोषनाशेति 'निर्गोडुवधोद'मिति भगवदोपेक्षाशः कल्पुरः सरम् ।
सामिण्याये उद्गोभोर्न दोषो वा । तस्य नाशः प्राकट्यम् । एवं सर्वत्र । कां ७ ।
कारिकोक्तमर्थं विवर्धयितुमाहुः एवमित्यादि 'न्यवर्णनमित्यन्तम् । तत्र स्वीकरण-
मुच्यत इत्यन्तेन सङ्गतोपेक्षमाध्यापार्थ उक्तः । तत्र त्रिविधेति आधिभौतिकविदुरित्य-
द्रीकरणाय, कंसादेः कालतोऽज्ञानादित्यर्थः । अतो रूपवर्णनात्तात्पर्यमाहुः अत इति ।
रूपमिति भेदप्रतिपक्षिणि । रूपान्तरत्वमिति पार्यन्तरत्वात् यदुक्तम् अन्त्यत्
रूपान्तरं हि सुबुद्ध । तस्याप्यप्यपार्थस्य सार्धैकत्वप्रतिपक्षेण । गोपालतापिनीये । कां-
विषय चतुर्ध्वज इति श्रुतेरुपक्रमगतत्वेपि नाप्यापार्थस्य । कादाधिक्यरूपप्रतिपादकत्वेन
सन्दिग्धत्वात् उपक्रमस्य । ततो जननरूपवोपाधस्यसर्वगुणप्राकट्यतात्पर्यमाहुः तस्येत्यादि ।
जननेति 'अनिले जननं निले परिच्छिन्ने सनागमः निल्यापरिच्छिन्नतोः प्राकट्यं वेति
सा विधे'ति कारिकोक्तजननपार्थस्य । न पक्षेच्छेति कालस्य देहस्य । महतामिलदा
एच्छयादीनां अन्येषां मन्थनार्थीनाम् । 'जगुः फिन्नरूपस्य' इति वाक्यम् । ततो सुबुद्ध-
लोचनोपेक्षापार्थमाहुः जनकयोरेति । एकत्वेन । स्तोत्रमिति जालपेक्षयैकजननम् ।
स्तोत्रे इति पाठो वा । तादृशमिति धर्मकम् । तयोर्द्विद्विदि तद्वत् द्वयोर्द्विद्विदि
ज्ञानमसदादीनां सादित्यर्थम् । यथासित एवापि स्यात् । तत् 'त्यमेव पूर्वस्यं भू'रित्यादि-

महत्स्वरूपकथनस्य तात्पर्यमाहुः रूपरूपेति । चतुर्हंजकृपस्य । स्वरूपकथनमिति 'त्वमेव पूर्वसमे भू' इत्यादिभिः स्वरूपप्रत्ययकथनं शुकैरेव वक्तव्यमित्यर्थः । आश्वर्येति अकला-
दये प्रकटे चतुर्हंजरूपे । आश्वर्यमात्राप्रवेन निदानस्य कारणस्य वरसाज्ञानात् ।
सन्देहः भगवान् वा अम्यो (अशुद्धो) चेति । एवकारो निश्चययोग्यमन्यच्छेदकः । तथा
च 'मिथये हृदयप्रतिभञ्जयन्ते सर्वशयाः क्षीयन्ते वास्य कर्माणि तस्मिन् एते परावरे'
इति श्रुतिविरोधः । परावरः कृष्णः । 'तवञ्ज क्षीरैर्महावज्रणेनोदित' इत्यस्य तात्पर्यमाहुः
रूपान्तरेणेति । कार्यं भवतिविषयःस्वरूपीभरणं न भवतीति वृद्धदेव गमनमात्र-
इयकम् । कार्यप्रयोगकृष्णान्वरूपप्रयोगजनमाहुः सर्वहृदयभाववरूपं रूपान्तराभावात्
इति । 'तमेव चिदित्वा अतिशुच्युगेती' विशुद्धैरेवकारः सर्वहृदयभाववरूपयोग्यमन्यच्छेदकः ।
ज्ञाताज्ञातौषपानेन तद्वृषवत् । तर्हि भगवर्षानं कुण्डोपपुण्यत इत्यत्र आहुः अलौकिक-
मिश्रादि । अलौकिकं माहात्म्यज्ञानम् । लोकात् त्वेहात् । इव च टिप्पण्यं स्फुटं षष्ठे-
भ्याये । भयवर्णनमिति 'अप्यं तत्समम्' इत्यनेन 'समुद्रदिजे मण्डतो' रिति वाक्यार्थमां तथा ।

१०-२-१. अथ मूलं व्याकुर्वन्ति स प्रथममित्यादि । अष्टैश्वर्यं
युक्तं दर्शनविपश्यत्योग्यत्वमाहेत्यर्थः । युक्तारं सामान्यचिह्नकत्वसम्बन्धेन । वस्तुतो
दर्शनविपश्यत्योग्यताभिर्भावः । ते इति पूर्वोक्त्याये प्रसादवः । आविर्भावोक्तिकालस्या-
धारतानिष्ठस्यैव वाक्यभेदेन व्याकुर्वन्ति स अथ तदनन्तरमिति । 'द्रव्यसंस्कारयोर्मध्ये
द्रव्यं बलीय' इति न्यायेन 'स आत्मा स्यादप्रत्यय' इति रूपं साध्यवशात्साध्यप्रत्यय-
मज्ञौ यदा तदा वाक्यभेदेन व्याकृत्याने न दोषावः । संस्कारौ यदि पूर्वोक्तं सर्वं जाते तदा
विष्णुताविरादीरिति वाक्यभेदविरुद्धं व्याकृत्यानेम् । एवं व्याकृत्याने कालस्याभ्यस्त-
वशादेव त्वेतावत्प्रत्ययः । आविर्भूत इति 'आदुरासी'दित्यस्यार्थोऽयम् । एवमेव जात-
वदमपि बोध्यम् । यद्यप्येवं दृष्टान्त्यदोषो भवति तथाप्यप्यादित्येवमथा लघुपरिवर्त-
शुच्यते । अत एवेति भगवत्त्वैवपरित्यादेव । 'परमशोभन'पदार्थमाहुः शरोवतारी मीपते
आपतेनेनेति परमः तस्य । पूर्णां शुभा यस्य । पूर्णशुभरूपस्य वा । शोभाजनक इति
तेन शोभन इत्यत्र नमोदित्यात्मस्युः । शोभते शोभां मुच्यते जनपदीति शोभाजनकः ।
यत्तु । पञ्चाङ्गे नक्षत्रप्राधान्यमित्याद्यनेनोत्तरार्धं विद्वन्निष्ठं स्म कालावययवेति । कालः
शरीरम् साधयवं भवत्येव । अथयथा अक्षीमि । 'नक्षत्राण्यक्षीनीति' बृहदारण्यकम् ।
अन्यत्र उक्तमाहुः केचछेति । वक्ष्यमाणशुद्धैरेवकारः । भगवत्सुहृदस्युदाहादुः लघुगुण-
प्राप्तयेति । 'दोषा हरी न सत्येव तथा भक्तहितानि विद्याः स्फुरन्ति बुद्धिदोषेण मूलं
वस्य वरिहिरिति' वाक्यादेवकार उक्तः । उत्पादित इति 'नाययमाहुः प्रज्ञा जायत'
इति नातयगोपनिषदः । श्वो सुहृदवराभित्यर्थः । 'क्षत्तं रजसम्' इति प्रथमस्कन्धात् ।

सम्भरजेलमोगुणात् भगवत्सुहृदत्वं सुवति प्रज्ञा । माया रजोदेहरूपा विकारात्पुं पदभावा-
विकारात् । गुणानेवेति एवकारो मायिकगुणयोग्यमन्यच्छेदकः । तत्तत्तत्तमिति स्वदेवताकं
रोहिणीनक्षत्रं शरीरतयात्वं लोकोदयम् । नक्षत्रस्य सर्वरोहरोहकालेन युग्मप्राप्तयेहृत्वात् ।
तत्स्येति मन्त्रायाः । 'तनो वै ते' इति श्रुतिस्तु यन्मार्गज्ञेयं प्रथमप्रयाटके द्वितीयगुणा-
हेति । 'प्रजापती रोहिण्यामिममसुतयाम्', तं देवा रोहिण्यामावधत्, ततो वै ते सन्तानं
रोहान्नरोहम्, तत् रोहिण्यै रोहिणीरम्, रोहिण्यामशिषायेव सुतोस्तेव सर्वान् रोहान्
रोहती'ति । शुल्यस्येत्तु साध्याचार्यमोषवी वैदार्थ्येयकदा एव कृतः । अब निर्दोषनक्षत्रं
विधत् । 'उतः प्रजापति'रित्यादिश्रुतिमुपन्यस्य । रज्ज्वने प्राप्यत इति रोहाः कथमाः । ते
च यस्यां रज्ज्वने सा रोहिणी । रोहिण्ये इति षष्ठीस्ये चतुर्थी । श्रुत्येव सप्तद्वो भवति ।
सप्तद्विरेव षडानित्यन्तेन विवरुकोवेति । तत्र अनुवत अमिति षड्च्छेदः । अथ प्रसिद्धार्थ-
कमन्ययम् । सह जन्मनि । म्या० प० अ० सूत्रं यदौ । म्या० प० भवादौराष्ट्रमिगत्वात् ।
विकरणव्यत्ययः । सर्वगुणोपेत इति काले सर्वगुणोपेतत्वं जातम् । कालस्य नित्यत्वात् ।
रोहिण्या रोहिणीत्वात् सर्वगुणोपेतत्वम् । आनुगुण्यमिति निर्दोषनक्षत्रत्वादिति भावः ।
तेषामिति तारानक्षत्राणाम् । सामान्त्यमिति अद्यान्वयव्रतियोगिकं यत् ज्ञानत्वाभावा-
वावरूपं ज्ञानतत्त्वहृदकम् । अनेनेति सम्बन्धकत्वेन रोहिण्याः कारणत्वेन । आनुगुण्येका
इति रोहिण्युपपञ्चमः सर्वगुणोपेतत्वादयः । एवं पञ्चाङ्गे नक्षत्रहृदकम् । मत्वज्ञत्वात् ।
'यत् पुण्यं मधुरं तद्वत् कुर्वीतोपपुण्य'मिति श्रुतिः । अर्थस्तु 'तत्' नक्षत्रं 'यत्' मत्वज्ञं
'कुर्वीत' । वष वषे इत्यत्रात् किमि अन्वयम् । मत्वज्ञकृत्योग्यावमाह उपेति । उतः कालोऽ-
पञ्चाङ्गदिति विष विचारे लिखितवाक्यादुपरीति व्युत्पत्तिरिति विमर्शयर्थेन्यपीत्याहः । व्युत्प-
त्तौपसुपुण्यव्युत्पत्तः । वारिभाषिकप्रसूदिवकाल इत्यर्थः । पञ्चाङ्ग इत्यत्राणि विधिवार्यो-
करणानि नारदीये प्रज्ञानं प्रति भगवदाक्षयेण 'सिंहाराधितये कथं भगवे अलदाहले माति
मोक्ष्यपदैष्टम्यामवतारेन विषदये बुधवारये अने अने रोहिण्याभरमाङ्गे छमे दर्पयोग्यो च
कोलेन युते तथा वस्तुदेवेन देवप्रभावं ज्ञातोस्ति षषज इत्याहः सिधदाक्षैव कृष्णजन्म-
दमोत्तव' इति । सिधदा नमुसकरत्वात् । एवं पञ्चाङ्गं निष्पन्नम् । अत्रा' व सर्वं'त्युपक्रमः
'देवस्यां विष्णु'रिति षडद्वये विष्णुः प्रसूतप्राकृत्यार्थम् । अत्राचार्यः स्पष्टः ।

१०-२-२. दिश इत्यत्र त्रयाणामिति देश आधिदैविकत्वाभावादाधिभौतिक-
विक्रमाभावात् तथा । वैष्णवे दिशोर्भे देश इति चातुर्वर्णिकप्रत्ययान्द्वेषप्रमयोग्याप्रत्युः ।
तत्रेति उक्तम् तिसृषु । देवतारिमिका इति श्रोत्रेन्द्रियदेवताकथाः । भूतारिमिका इति
प्राण्यादिरूपाः प्राणारिमिका देवतारिका एव । 'यस्तु प्राण्यादिकाः प्रोक्तः सौतावेवाधि-
दैविक' इति वाक्यात् । चकारोपार्थात्मिकाः । भूतारिमिकानां दिशो प्रसादमाहुः तत्रेति ।

मेधादिनेति चाहर्मास आदिर्भावादिति भावः। मेधादिनेति द्वितीयः पाठः। आदिना दिग्भां व्यापकत्वं क्रियाव्यापकत्वम्। 'मेधाहस्तात्म्यमूर्तव' इति वक्ष्यादिन्क्रियाव्यापकत्वमूर्तित्वम् क्रियाव्यापकः। क्रियाणां कर्तृत्वमिन्द्रियव्यापाररूपव्यापकम्। मेधादिना लक्षादिरूपेण तेषां कृतानि। 'बण्डोविमानां पुनवत् सकोपः सुहृदिरोषी च सखा परेषाम् पराक्रम-
श्राव्योविशेषो मेधादयो यः पुरुषोविरोध' इति मेघव्यकलम्। 'भवति साहसकर्मकरो नरो रुषिरपिचकारिकलेवरः। क्षितिपतिर्मतिवत् सवितव क्रिये रपि' इति राजिकलम्। क्रिये मेघे। कालस्य कर्तृत्वं प्रसिद्धम्। परवर्षमेति द्वे आवागम्यलक्षणः प्रमादः। दिशामिति भूवाभिकानाम्। 'दिशः ओन्ना'दितियुतेर्मैवादिना स्वप्नपारेण मेधादिना कालेन स्रगुभैषज्यत्वादिभिः सुष्यगुणो द्वे भूषोतीत्यर्थः। प्रसादस्तु प्रसवेति कारणे भवसि आनन्दः। 'मन आनन्द'मिति तैत्तिरीयसूत्रेः भववदाविर्भावे दिग्मादीनां साधत्वा-
साधारणधर्मा वक्ष्यन्ते। देवताप्रसाद इति 'कालो दिश' इति वाक्यादिशः ओन्नेन्द्रिय-
देवताः साक्षात्काशेन्वर्भावात् तत्त्वसादः सर्वसाधकः। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूमानि आकाशादेव सहस्रवन्ते आकाशं प्रलसन् गन्ती' इति सूत्रेः सर्वकामत्वम्। तत् विवृण्वन्ति स अत इति। ज्ञानमिति दूरवर्णम्। निर्मलोद्गम्यं च सद्व्यभिक्ति बहुवीर्यामितकर्म-
धारयाम्। निर्मला इति। बहुवीर्यो यत्रेति गगने दर्शने वा। वर्षाफाले भद्रपदे। उदयेनेति उदया तोरमयो डा मूले। गगनं उदयरूपं भगवदेहत्वात्। मसिद्विलेचिरीये। उदयोपि मलाभावरूपः साक्षिण्यादित्याहुः उदयेति। गगने उदयकाले इत्यर्थः। अवि-
श्वम्भात्। उदयस्य मलद्विहस्य गगनस्य कालेपि मलाभावात्, नीडिमा काले नास्तीत्यर्थः। 'कुपेर्वै' इति पाणिनिस्त्वान् कृष्यस्वाभाविकनीलिमा गगने काले चेति भावः। यद्यु निर्मला उद्गम्या उदये यत्रेति समस्तो भद्रादिः स प्रयोजनशून्यः, अवस्थाकालेपि साधारण-
गमनोक्तः प्रयोजनाभावात्। उदयोः वर्धनमिति आकाशरूपदेहत्वाद् ज्ञानं दर्शनीं जातम्। उदयोऽस्मात्सती उदयम्। अर्धशावपः। एवकारो ज्ञानरहितस्य गगनदेहत्वयोग्यत्वबेदकः। चिदाहेति पीठशरंस्वभावादिवात् पूर्वं अर्धं विवाहस्य। सर्वतोऽपि विवाहस्येति वर्षाकालेपि विवाह उक्तः। अजायन्तेति निशीथकालेपि रोहिणीसत्त्वाद् भगवत् एव वा सत्त्वात्। 'मरी यद्गलसूषिण' इति पाठेऽर्थसूत्रम्। 'मल्लसूषिणसूषा'दित्युदिपाठेऽर्थाहुः पुरं नगरमिति। सर्वाण्येपेति रोहिणीगमनयोः सप्तादेवकारः।

१०-३-३. मय इत्यत्र भौतिकामिति नगरीनाम्। तत्तद्भूमेति सलिल-
जलरुद्विषयनानाम्। शुणान् श्रीपञ्चतादीन्। तत्रेति 'बहुपनियम' इति ध्वेना-
नियमे। एकोनेति पचपि तैत्तिरीयसंहितायां 'हृवाभ्यः सप्ताहेत्यादिवा' सर्वेभ्यः सप्ताहे-
त्यन्तेन चित्रति मेदा अष्टाष्टकात्ताभिः 'सर्वेभ्य' इत्यन्त्यस्य समाश्रयेन पूर्वोक्तसर्वपञ्चाङ्ग-

त्वेन सर्वातिरिक्तत्वाभावात्। उभयपक्षिषा एवेति स्वावरजंज्ञपयथाह। एवदेवाहुः
स्थावरा इति। उभयेषामिति 'उभय'शब्दस्य द्वित्वचनं नास्तीति कैयटः। कालेति वर्षा-
कालपञ्चाहः। कालनियन्तुरिति वङ्गवर्षाहः। कालनियन्तु भगवद् शादिति पाठान्तरम्।
कालनियन्तुर्भगवतो वसादित्येकदेशान्वयः। स इति दोषः। कालनियन्तरीति
कालनियन्तरी इति छेदः। इ अर्थात्। स्वाभाविक इति शुणः प्रसवता। कमलादि-
रिति क्षयिषां कलपरीतिर्भावः। मत्स्यादिमिव। वायुरपीतपाक्षिषां प्रयपीतिर्भाव एव
गन्धो रसयुक्तः। अनेनेति विशेषेण। भूमेरुगुणमिति पूर्व भूमेर्गुणानुक्तानि। शुलूष
इति पृथ्वीतन्माज्वले सति गुल्वं शुलूषत्वम्। गन्धरसेति भगवत्प्राकृत्याह रोहिणी-
वक्ष्यात्, मन्थासादः मन्थाप्राणान्कन्दः, रस आसादेन रस छन्दे इति घातपाठे,
'सप्तादे'तिशब्दोक्तं छन्दः कार्यं, तत्कथनपूर्वकम्। भूमेर्यर्थस्यापकाः। पूर्वैरलिभ्यस्यस-
दाप्राणादिकरमरूपत्वात्। ईश्वरः एत्यने कोके भूरेषि यदा तदा निरावकिर्मेधैर्ब-
वर्षचरितं वनोपिण' इति वेत्तुनीतस्तुभोचिनीकरिकायाः। कुलाभीति समूहाः। पुटप-
युच्छा इति मालत्वादित्युष्णामामाद्विदुष्णानां च गुणः। जाता इति आपिदैविक-
कालेनाधिदैविका ज्ञानाः।

१०-३-४. वर्षा वायुरित्यत्र सुखस्पर्श इति विगुणस्पर्शः रोहिणीगमने गुणः
भगवत्प्राकृत्याह। अन्यदा तु स्पर्शभावम्। सामानाधिकरण्यतन्मन्वेन स्पर्शं विगुणान्
क्षीतमन्दस्तुगन्धानाहुः गन्धं चेति। भूमेरिति मालत्वादित्युष्णामामाद्विदुष्णानां च।
तेन मन्दत्वमुभोप्युक्तः। पुण शुभे पुणमर्हति पुणमित्राश्वेन पुण्यश्वार्थमाहुः शुभ-
कर्माभिमिति। कर्मणि पञ्च न कृतः वेदवेदान्तसत्तात्वात् पञ्चाश्वं कृतः। वाह इत्यत्र अजि-
कारो वा, यदतीति चमः। पुण्यगन्धस्य बहः पुण्यगन्धस्य इति। वीर्यतुल्यो न कृतः। कर्मणि
वङ्गपक्षितेः। गन्धादिजलेति वर्षाकालत्वात् तथा। दोषेति जीवसाध्यदोषः प्राणत्वाद्
भवति। 'अपातो जगद्विज्ञाने'त्युपकम्प 'प्रलसत्तापुनर्मा'दित्युपसंहारो भाष्ये प्रथम-
परमस्य यतः। शुभसूचक इति हिरण्यासहस्रपक्षिहृत्पक्षो कडोरस्यशुभसूचकयोगं
तद्विपरीतः शुभसूचकः। लौकिका इति साक्षात्। निषिद्धेति चित्तमयसंस्कृतावयव इत्ये-
वेभ्यः ते निषिद्धेताः। शान्ता इति अशुभकार्यस्यास्तु क्रुरा अशुभमयात्। जाता इति
रोहिण्याः स्वाभाव्य शुभसूचका ज्ञानाः। कालोपि प्रतिगन्धपिहितत्वनिवारक इति तत्पुण-
सं विवृण्वन्ति स तस्मिन् समग्र इति। जाता इति पूर्वम्।

१०-३-५. मनार्सीत्यत्र भौतिकगुणसमय इति वागसाहङ्गकार्याणि भूतानि
निरूपितानि। सारग्रा साक्षिकाहङ्गकार्यं मन इति तद्वृणा उच्यन्ते। राजसाहङ्ग-
कार्याणीन्द्रियाणि मनोनिरूप्यन्ते निरूपितानि। स्वसगुणप्रकटनानि। तरेवमाहुः 'दिशः

प्रसेदु'रित्यत्रोपलक्षणविषय निरूपिताः । तथा चाहङ्गाव्रजप्रकार्यमपि निरूपितं जातमित्यर्थः । सत्यमाकुरुदिति । भवविदित्वा स्वकार्यं मनसि आकुरुं शानं प्रतीतिविषयं भवतीत्यर्थः । 'मया मनः सुवती'ति पशुपत्यङ्गत्वात् । श्रीवज्रमानं लेखे तु भगवतेति शेषः । 'देवस्य देवकृषिण्या'मित्यत्र देवस्याः सत्यरूपस्य व्याख्यासक्ते । तथा च सत्यं यदाकुरुं भवति तदा स्वकारणे भवयदोराहृत् भमसां प्रसादो भवत्येवेत्यर्थः उक्तः । प्रसजानीमि 'तथात् सज्जायते ज्ञान'मिति वाक्यात् । संप्रत्येति बोधिकात् । निरुद्धेति भवप्रदूरे रोहिणीरूपे जायमान इति जायमानेऽप्यने प्रदूरे । 'निश्री' इति श्लोकमुक्तयोषिण्यां 'देवस्यां प्रभुश्रु' इत्युक्तेः । 'अजन' इति मूले प्रपञ्चेऽहं 'दिदि हुन्दुभम्' इति पदसमन्विताहारात् । तस्मिन्मिति सामीप्ये सहस्रीं व्याकुर्वन्ति स तस्मिन्कट इति । वदे मायः सुशेरत इत्यत्र वदनिकटे माया सुशेरत इत्यर्थः । नित्यवादि प्राणीति नित्यशब्दाः आकाशमुपाः शब्दिरूपाः । हुन्दुमि-रिति तेषु हुन्दुमिरित्यर्थः । कैश्चिदिति मयापि (गोपेश्वर्येण) हुन्दुमिरेतादृशीं श्रुता आकृतित्वाकाशप्रत्ययात् । 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्दिष्टे'ति छान्दोग्यात् । निरुद्ध-मर्माश्रयत्वं सर्वत्र । तेन कदापि चैश्वि-रु वादिता अपि ।

१०-३-६. अयुरित्यत्र स्वत इति आनन्दस्य व्यापकत्वात्, मायाज्ञानाच्च, 'सुदे'ति श्लोके वदात् । अज्ञानैवेति व्यापकानन्दज्ञानं न जातम् । मायाज्ञानात् तत्कार्यं ह्युल्लसित-हृदयत्वं । अन्यथेति स्वत एवोक्तमित्युदाय इति, आर्थिकोऽयं न प्राप्नोतीति न्यून-रूपं कृत्वा । किमस्मन्मनसैविशेषणाभावे । लेखे तु मुदेति द्रव्यत्वं कृत्वा हृदेत्यल्लस्यामहाः । वदान्त्येवत्यस्य सुदेत्यल्लस्यान्तर्भाव इत्यर्थः । माहात्म्येति देवत्वस्य प्रतिपादकं 'जगुः किमस्मन्मनसै' इति वाक्यं न ख्यात् । अकर्मदादित्यव्ययम् । कारणशून्ये । कृतवन्त इति ननु रोहिण्या अपि कारणत्वं भगवतेति चेन्न । वाचनिकेति चेन्न । नैतास्मिन्नेति वेदात्ता वंश-वंशकाः । विद्यापर्य इति तेन वाचकं विना विद्यावश इत्यत्र नैकशेषः कर्तव्यः । पाठोदेवो-भयप्राप्तेः । विद्याधरा इति पाठे प्रकरोषे कृते तु चकाराल्लस्यैवशब्द इति भावः । आन-न्दवाच्येनेति अत्रापि अनाद्यम्पदा विषयवद्वाप्येवं नृत्वं कुर्वन्ति । शास्त्रीयं संवीरं नृत्यम् । केनचिदिति हृदा तु स्वकीयानन्दरूपेति न कारणत्वसमर्थकम् । 'आर्यं वैच इल्लस्यानं यथा मया निष्ठा दिष्टे'ति भागुरिर्वेति । हृदाकृता इत्यर्थः । मुदेति करणत्वपक्षे वचनम् । अत्र पक्षे मुदा आनन्दरूपाः । मुदा इत्यत्र विरस्योपगम्यान्त्यो या । स्यत इति ज्ञानन्द आधिपत्येति शेषः । कगो वैकल्पिकत्वम् । अस्मिन् पक्षे मुदा आनन्दे केनचित् प्रेरिता इति पाठः । मुदा आनन्देन न केनचित् प्रेरिता इति पाठान्तरम् । अकस्मात् इत्यस्य कारणशून्ये । तस्मिन् समये कार्यं । मुदेति टान्त्वं पदं ह्यविवसयं पदं वृत्तीयानं च पदम् ।

१०-३-७. सुसुप्तुरित्यत्र देवा ज्ञानैवेत्यारभ्य पुल्लेके तु ग्रन्थः । कस्मिन्चि-
तुल्लेके तु विविचयानामप्यवधेत्यारभ्येत्युक्तमित्यन्तो ग्रन्थोपिकः । सोप्यास्यायते ।
अथनेति तेनाथवेत्यस्य पूर्वं स्पष्टमिति ग्रन्थोऽवधि । श्लोकस्याख्यानां स्पष्टमित्यर्थः ।
तथापि भावविषया आहुः अपथेति । स्पष्टस्याख्यानापेक्षया विविचयभावस्यास्यानं श्ले-
मिति । 'मयस्या भाववत् प्राप्तं न बुद्ध्या न च टीकरो'ति श्रीमानसं प्रति नारदस्यावयम् ।
'न यद्वचनित्वं दर्शयेयो कथनविषयं प्रयुगीतं कस्मिन् उदात्तं तीर्थं बुद्धन्ति मानसा
न चत्र हंसा निरगन्त्युसिक्तयथा' इति वाक्यात् । मानसाः सत्यप्रधाने मनसि वर्तमानाः ।
मनस इव मानसाः । चातुरागिः मलयः । 'उसिक्त' कम्पनीयं शब्द, 'श्रयो' निवातो येषां ते
उसिक्तयथाः । ह्यमर्माति यवपि उपपत्ति तथा चित्रपदत्वाच्चोभयानि मनस्यप्यर्थः । यथा
गतश्लोके हृदाद्यम् । अत आहुः सुप्तुं निरुद्धानि मनसांसीति । 'ह्यमना'पदमहिआहुः
यवपुरिति । ह्यमनोमिदिव पञ्चायं यवपुरित्यर्थः । यमं येक्यस्यायुक्तत्वात् । देवस्यां यवपुः ।
'तसाराविन्दनयनस्य पदार्थिकत्वे'ति श्लोकोत्तरुत्तरेण । 'उभयेति कर्तृत्वमन्यत्वात्
तथा । उपपद्यत इति मुख्यपक्षपक्षे कादाधिकत्वात् । आनन्द्यावेनेति शब्दचलत्वेन
शब्दार्थान्तेन व्याप्ताः । भवप्रमाकाशानुभावात् । 'मन आनन्द'मिति श्रुतेः । तत्र
गर्जितमिति तत्र प्रसिद्धम् । वृहदारण्यके । माण्डूक्ये वेदार्ण्यके । विश्वकृष्ण वायप्यम्-
रूपं गर्जितं गगने नान्तीत्यर्थः । प्रतिपन्नचकतामिति प्रतिपन्नकता अय इति छेदः ।
अप्राचयमाया इति अत्र जलधरपक्षे । तादृशात्वेनेति नीलत्वेन । कवच इति 'तदेव
श्रद्धा परमं कवीना'मिति महानारायणाय कवीनामपिक्वाराः । जलधरा इति जलस्य धरा
इति पुण्यसम्बन्ध इत्युक्तः । जाता इति रोहिण्याः । स्वस्य विशुद्धिं स्वस्य जलधरास्य
विशुद्धसहभावाभ्यामप्युल्लेखे रष्ट इति तस्मात् । गर्जतीति जलधराश्रयः । यमपिक्वयेति
गर्जितशब्दपेक्षया । स्वस्येति सङ्ग्राहपेक्षया जलधरापेक्षया । अनुसागरमिति सागरे
लक्ष्मीकृत्य । लक्ष्म्येयम्भूतास्यानेति कर्मप्रवणनीत्यसंज्ञायाम् द्वितीया । इति 'अवधे'त्यारभ्य
'इत्युक्त'मित्यन्तर्गम्यस्यानन्दम् । सङ्ग्रेषण सम्बन्धमाहुः देवा ज्ञानैवेति । अत्र मुदान्तिता
इत्युक्तम् । न तु मोक्षनिकर्षायां ह्यदः कारणत्वस्यो भवयज्ञानरूपहेतुज्ञानं ह्यपिचित्मि-
त्यादयेनाहुः देवा ज्ञानैवेति । गानादिकं श्लोकेनाहृत् स्वतोपि भवति । पुण्यशब्दस्य हेतुज्ञानं
द्वितीयं व्यासहृत्वापानं, व्यासस्य ह्यन्तर्बलं भाषे उक्तमित्यन्येषामपि द्वितीयाहृत् । अतो
योगशब्दप्रयोगे भवयदनुभावरूपमानन्दं कृष्णजन्मीनं ज्ञानैत्यर्थः । अर्पयत्वा इति शब्द-
रिपयल्लिप्यादक इत्येवं भाषे उक्तलदनुभावादियाः अर्पयानुभावरहितेन विचारविषयेना-
श्रवणयोगमायाकारेण तद्विषयज्ञानेन कृष्णजन्म ज्ञानैत्यर्थः । प्रामाणिका इति द्वितीया

सम्पत् तेषु वर्तते इति। स्वस्वेषां सुभनोद्दिष्टिषाम्। अभिज्ञताम् कृष्णविषयिणीम्। शुभेति सर्वोच्चैर्गुणसमुपलक्षणार्थम्। संदितायाम् गुणप्राप्ति ऊर्ध्वमेव युज्यतीति। एवंयेति 'सुदे'ति वृत्तीयान्तम्, न टानन्तम्, नापि सुप्रतिभक्तिकं भुव्यदम्। विपरीतः कालचर्यं इति वर्षायां सर्वथा मेधानाममत्तः, शरदि सर्वथा मेघाः, इति विपरीतः कालश्च शरदो धर्म इत्यर्थः। अशुभेति उल्लेखेनोन्मत्तानां। कार्यमिति अविपरीतं कालमर्थं कलधर-वर्जनमादेत्यर्थः। सागरसिङ्कट इति 'अनुताप'मित्यत्र सागरं लक्ष्मीकृत्येत्वात् तथा।

१०-३८. निशीथ इत्यत्र भगवत्प्राक्तमेव पूर्वश्लोकैः सह सन्नाथी वज्रमाहुः एवं देशकालयोरीत्यादि। देशकालौ प्रकरणमिति निम्नान्तरं चतुर्थसमुदायो अन्य तस्य देशकालमिति। यत्प्राप्तनिरुद्धजन्म चतुर्थाप्याये तथापि शुक्रदूदयेस्त्वेषैवलोभः। तत्प्रत्ययानामिति भूतानां देवादीनां च। अनेन आनन्दत्वेन लीला शाल्यां उक्तः। 'अगुः किन्नरसन्ध्या' इत्यत्र स्वत एवोक्तसिवाहृदया इति न्यूनप्रमाणं तस्य विशेषणमुक्तम्। सा लीलानन्दत्वेनाह। कान्तोऽत्रेति 'मन्दं मन्दं अलधरा' इत्यनेन चर्चार्थेण उक्तः। तेनोत्स-वाविष्टयिचानां मित्रोपाद् स्मरणार्थ उक्तः। रात्र्या इति 'निशीथ'शब्दस्त्वावैराजवाचकत्वात् तेनैवावैरलम् रात्रेरपि प्रोक्तमेत्यर्थः। एतादृशनिशीथवर्षं रात्र्या गुणः। सुवर्तस्य षटिकाद्रात्रयमकम्। निशीथस्य गुणसमउद्भवत्वादिः। अत्रापार्थः रुचान्तरलक्षिकमम्। 'विष्णुरात्रिरासी'दिति रूपं रूपान्तरप्रयोजकम्। अथ वाप्ये सन्नाथान्यातिपरिहारीयं न्यास्यमास्तरे। सिद्धां निशीथविचारस्तु श्रीगुरुप्रेषणार्थं लेखेति। तथाहि। सिद्धां निशीथे इदानीं षट्पत्वारिंशत्सुचरत्वारिंशत्षट्टिकाद्रात्रयमको भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं लोचमानां प्राज्ञानामाभ्यां षट्द्वयविषयमात्रात् विवक्षितं प्रादुर्भावसमर्थं निवेतुमाहुः पञ्च-चत्वारिंशदिति। तत्रायमर्थः। द्वापरस्य पञ्चविंशतिषट्पत्तिकाद्रात्र्यलक्षणे भगवः (भगवतः ?)। 'द्वापरस्य' न्यासीयास्य पञ्चविंशतिकं 'विनो' इति अङ्गमात्रम्। निशीथोते। तत्र मणितविचारैः सुकौटिकैः ४-१९-०-१ चतुष्टयेन गतकर्कराशिः। सिद्धैर् इत्युच्यते। एकोनविंशत्तान् सिद्धास्तेकोनविंशत्याः अंशादिना विकलाः पूर्णाः। एकद्वयेन विकला एका। गतिः ५९-९ सूर्यमतिः एकोनपटिः कलाः, नव विकलाः। अयनांशः २४-३२-२०। यद्युद्यो पलप्रमा ६-५। चरकमणि ६-०-४८-२०। चरकालि ३२। दिनमानं ३१-४। रात्रिमानं २९-५६। रात्र्यर्धम् १४-२८। निशीथः ४५-३५। एवं सति तत्रा-योविकोऽभ्युपेयः। उक्तरीत्या स्पष्टैर् सति ४-१९-०-१। पूर्वत्र रात्र्यर्धकाविकलाः अष्टसः। एतादृशस्य सूर्यस्य तदैव सिद्धे। षट्पत्वारिंशद् षट्टिका द्वाविंशत्यलक्षिका भवति। इति षट्पत्वारिंशद् षट्टिकाद्रात्रयमिति। ईश्वरानु निशीथो विष्णुपदिने एकस्मिन् भवति। पञ्चमस्कन्धीयात्। 'यदा मेघमुत्थोवर्तते तदाऽहोरात्राणि समानि भवन्ती'ति वाक्यात्।

क्योतिःशाल्यास्य निशीथः। दिनमानं ३०-०। रात्रिमानं ३०-०। रात्र्यर्धम् १५-०। निशीथः ४५-३६-०। तद्वे त पलद्वयं प्रत्यक्षं रात्रेर्दिनस्य च बुद्धिहासी। एवं सति यद्वाष्ट्रम्याः प्रान्तमात्रा इति। तत्र चन्द्रमकाशश्लेषो वाविंशत्यलक्षेभ्यः पूर्वं भवति। चन्द्रमकाशश्रितितन(पञ्चमीलाया)संयोगे तमलो निशीथेः। तदेवाभिधेयं मूलै 'तमउद्भव' इत्युक्तम्। भगवत्प्राक्तमं तु द्वाविंशत्यलोचरं निशीथारम्भसमये चन्द्रोदयसमकाले। एवदेवाग्रिमश्लेषे 'प्राथ्यां विशीनुरिषे'ति दृष्टान्तेन सूचितमप्ये। अतो द्वाविंशत्यल-न्यासमाहस्य पूर्व पञ्चचत्वारिंशत्षट्पत्तिकाद्रात्र्यधिकमिति कथं सत् प्रकाश-न्यायेन लक्षणादोपनिश्चयं भगवत्प्रभावादिति न कोपि विरोधः। ऊर्ध्वो भवनीति उल्लेखमकर्मोक्तं तमसः। गुणा उक्ताः। नन्वन्तमस्य कालाः मनोमन्माहात्म्ये कृष्ण-त्वोक्तैर्नानाविधमपि निशीथे गुणाः क इत्याकाङ्क्षायां गुणा उक्ताः। निशीथे तम-उद्भवे तस्युल्लेखमकर्मणा रोहिण्या च अनार्दये तद्वर्षेणैव सिद्धेऽपि ज्ञापयाने। इत्यन्वयो। सर्वाविषयेति सर्वेषां मित्रोपाधिकारिणां एतानांचैवप्रलम्भादिरुपाधिव्यानाशकः। नाहवा-गुणचानिति तमउद्भवस्तुगुणचान्। तमोऽपि। विषया नश्यतीति वेदविद्यारूपः तद्वर्षण उक्तः। ननु 'अयमानेऽन्वये' इत्यनेनैव पारितार्थ्यं, वियुगाणानिरूपणसिद्धेः, अतो ज्ञापयाने अनार्दय इत्यस्य किं प्रयोऽनमित्वाकाङ्क्षयामाहुः भगवत्प्रलम्भस्येत्यास्य हेतुस्तु इत्यन्वयः। भगवत्प्रलम्भस्येत्यस्य विभित्तत्वमित्यनेनान्वयः। मूलभूते-त्वादि काले सितानां'मथ सर्वमुपोपेतः काल' इत्यारम्भश्लोकोक्तानां मूलसूत्रस्य भगवतो गुणानाम्। 'भौतिकानां नयादिगुणानाम्। दिशः प्रसेद'रित्यादिभिः पञ्चमाभूतानां दिश आकाशेनार्थं प्राकट्ये इत्यर्थः। मध्य इति काम्यगुणभौतिकगुण'हेतुर्न्यून-भयो दिव्य' इत्यास्यदेवगुणोपां मध्ये। देहदीपरीपन्मायेन निमित्तमपि वक्तुम्। काल-निमित्तत्वमिति कालो निमित्तं यस्य तादृशत्वमित्यर्थः। अन्ते चेति अष्टाधर्षमावा-निरूपणमन्ते च। प्रकटीति अविद्यानाश्यादिति भावः। ननु भेदं युक्तम्, देवक्यामिति-पथेन 'देवकी सर्वदेवते'ति सर्वदेवतावाचकपदपटितेनैव वारिताप्यादित्याशङ्क्यायसा-प्याश्रयं धारयेत्किन्नाह। एवं सन्दर्भं इत्यादि। जयमपीत्यपिपद्यः प्रागङ्गिकत्वं सूचितं स्त। गुणोक्तमस्यैव प्रकारमिवाह। सर्वमर्थेति 'अनुताप'मित्यनेनः सन्नि-श्लोकैर्मैरुक्तोक्तैर्वाप्यधर्षमात्रमप्ये कथनमनिरुद्धकोक्तोचितमिति भावः। सर्वतुत्तरीति सर्वेषां वैयथ्यलम्बानीनामासुरसम्पत्तिगुणानां मुक्तिकादता तथेत्यर्थः। आज्ञाननिवृत्ति-रज्ञानसंहारः। विद्याप्राज्ञानयोरे मोक्षो वासुदेवकार्यमिति विवेकः। तथा च जनार्दन-पदाद्यं सर्वगुणं इति भावः। तथा चाहं हितायां जुं आत्म-० से-० तस्य रूपं न तु अहं गतिवाचनयोरीत्यस्य म्यादेः परस्यपदिनः सेटः। देवक्यामिति 'देवक्यां देवरूपिण्या'-

मितिश्लोके देवस्यापिकरणात्कथनात् । नास्तुदेव इति 'श्राम्यं वसुदेवस्य कृत्विज्जाल-
सत्वात्मन्' इतिवाक्यत्वाद् वसुदेवपुरुषेण ब्रह्मचतुष्टयप्राकृत्यम् । पुरुषोत्तमो नन्दपुरुषे पूर्वज्ञको
वासुदेवोचोको वेदसाधु तेन वेदेवेदान्तसारत्वात् पदभेदः । सर्वरूपेणापीति विश-
प्रदर्शनं ह्यस्य करिष्यमाणमिति सर्वरूपेत्यस्य नार्थः, किन्तु चतुर्गुणरूपेण सह भगवत्
पुरुषोत्तम आविर्भूत इत्यर्थः । पूर्वज्ञत्वात् 'योऽस्यैव ममार्थकस्य यः कथनौतपक्षिक आत्म-
योग' इतिवाक्योक्तौत्वचिकतामयोग्यताम् । द्वितीयाध्याये 'काशस्या भगवान् जात' इति
काल देहात्मा भगवानुक्तः, तस्मात् न कालस्य निमित्तत्वं किन्तु देहिना भगवत् एव ।
न तु देहस्य कालस्य तमोऽनुपदीयमाने 'सर्वयुगोपदे' इतिपदोक्तं गुणप्राकृत्यमित्यर्थः ।
तादृश इति देहरूपः । सृज्ज इति चलमग्रे तु सद्यः, अत्र तु चतुर्गुणरूपेण सह
पुरुषोत्तमो जात इति सङ्कर्षणाप्राप्त्याप्तं न सत्य इत्यर्थः । कश्चिदिति द्वितीयस्कन्ध-
नवमाध्यायेषु विष्णुहसन्मुखं त्रयोक्तं तस्यैव देहत्वं, न तु कालक्षेति भावः । एकमिति
कालरूपम् । 'निर्दोष एव रम्य' इतितात्पर्यादाहुः । गुणप्राकृत्यमिति
पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठिद्वारा । तेन ज्ञान्योन्माश्रयः । निरूपितमिति वादव्यं 'जायमाने'
इत्यादि कथनाभिरूपितम् । सर्वोऽश इति कृष्णकेशनामराज्यंदायति । तत्र कृष्णकेशः
सङ्कर्षणे छन्दे कृष्णसन्दर्भकं नारायणांशोनिरुद्ध इति विवेकः । तेन सर्वज्ञेन्द्रेन्द्रिय-
देवता अपि । देवकर्मा विष्णुरिति प्रभुः । विष्णुपदप्रयोगाश्रयपरमं स्वरमेव वाच्यम् ।
देवानां सम्भू इति 'मोक्षोक्षोत्रोत्रजगज्जन्मपराजगज्जन्म' इति श्रुतेण
समूहार्थकमत्यये विष्णोर्विशिष्टः कारणम् । अन्त्यविशिष्टो न स्वादृष्टिज्ञानन्द-
रुक्तमात्रज्ञानन्दः । तदुपवादार्थं न स सम्पूर्ण इत्यादि । तथा च 'देववर्णं देवरूपिण्य'
मिति पाठान्तरम् । पूर्णमिति भगवत्ता पूर्णम् । पूर्णमिति कथनत्वेन । देवकी ब्रह्मविद्या,
भगवानपि सत्यज्ञानानन्दानन्दरूपविद्यारूपोद्भवात् । आपारत्वेनेति अत्राग्रे आपार-
निमित्तं न दोषात् । भक्त्यन्तःपातित्वाद् । सर्वं ज्ञानं वा । तेन साश्रयः । अनन्तार-
दृशायां त्वष्टारकत्वेन हृदयस्य जाते त्वाविर्भूतं 'परमं व्योम'त्याहुःकथेवापारत्वेन
मिमित्तम् । 'ब्रह्म तद्धि तद्धि'रित्युक्तायेष्वप्यमवात्तादपानोक्तः सप्तशिखोर्दिष्टादगी-
क्रियते सपेति । भवतीति इतिब्रह्म उपास्य हेतुर्वापी । सपेनेति सपत्न्युपस्थानीयम् ।
ज्ञानस्य भगवत्तास्यत्वादाहुः भगवद्भूमिति । देवकीलरूपम् । तत्रेति देवक्याम् ।
इदमेवेति सर्वभूतस्य जातिरूपं प्रभुर्गुणपुरुषमेव वा । आपदिदैविक इति ब्रह्मविद्यारूपः ।
यदा देववर्णं विद्यमानः सर्वस्यावकत्वेन यः स विष्णुपदेन्द्रेत्येते । पाठान्तर इति
देववर्णं देवरूपिण्यामिति पाठान्तरे । मुहुरा हृदय आकाशमिति हृदयाकाशमिति
सप्तश्लोषि पाठः । तस्मिन्मिति 'युदायां परमे व्योम'नित्यलोककाणमित्यर्थः । व्योम-

वित्पत्र केन्द्रम् । आ समन्तादिति अन्तरांगमपि स्वांशजीवरूपेणापीत्यर्थः । सत्ययुगाभि-
मानिव्यवस्थाप्यवर्णमाहुः विष्णुगुण्योक्त इत्यादि । पुरुषोत्तम इति विष्णुसमानयो-
क्षमेतत्वेनाकारकत्वेन च पुरुषोत्तमे विष्णुपदब्रह्ममिति भावः । ब्रह्मज्ञानेनेति चतुष्पाद्-
ब्रह्मत्वेन । अत्र चत्वारः पादाः व्युदाः पादस्यैवस्था । सर्वान्तर इति सर्वेषामन्वयपादीना-
मन्तर आनन्दमय इत्यर्थः । सर्वान्तर्यामी अन्तर्यामित्यसिः, अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तानां
सर्वेषां पुष्प्यादीनामन्तर्यामी वा । अनेनेति अध्यायावर्णयद्रुद्रस्य राजसत्त्वेन वतःकर्मणीय-
गुहाश्रयपदेत्यर्थः । सर्वेषामिति ब्रह्मप्रभृतीनाम् । अन्तर्नार्थमिति 'भगवान् ब्रह्म
कात्स्न्येनेति' वाक्यत्वात् । तेन वेदे वेदाहत्याह्वानं ऐक्यं चेतुर्भवं भजनार्हं भजनायैव श्रुच्यते ।
सर्वं ह्रदि स्थित्येति 'तेन ब्रह्म ह्रदे'त्येनेति बोध्यम् । तदुक्तं गीतायाम् 'ह्रदश्च सर्व-
भूतानां ह्रद्रेज्ज्वलं तिष्ठतीति । वेदाद्यकारेत्यन्वयः । 'यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै
वेदाश्च प्रहिषोति तस्मा' इति श्रुतेः । किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायापार्हः तत्परा इति । वेद-
परा, भजनद्वारा कृताधी इत्यादि । तदुक्तं सुत्रोपनिषां ब्रह्मा मानसीं सेवां प्रत्यहं
करोतीति । इयं सर्वदा व्यवस्थितिः । सोऽन्वेदानीं प्रकट इति हेतोस्तत्तत्पूर्वमभिया-
नोपयुज्यते । अतः परं जगत्तादृशायाम् । अथमेवेति गुहाश्रय एव । गुहाश्रय-
प्राकट्यकथनेन निरूपितमिति अन्वयः । अन्तरन्विषति विषयकज्ञानस्य निर्विषयत्वा-
भावात् तथा । पूर्वोक्तप्रणाल्या वा । न त्विति जननिमित्तभूतस्तु जननावावदेव न
जातः । अनिमित्तभूतोपि ज्ञानकस्य व्यापारोवधारणार्थं मनस्तद्वैकपरता । साव-
धानता विनयेन स्थितिः, तादृशोपि व्यापारो न आत इत्यर्थः । सम्पूर्ण एवेति गति-
प्रतिबन्धकब्रह्मज्ञानं विषमोदममोदादिपुरुषः पक्षी न तु कश्चिदप्यर्थं विद्यायानन्दमयः
प्रकट इत्यर्थः । चतुर्हस्तत्वे 'भूभू' प्राकृतः शिष्ट'रिति न्यायो बोध्यः । आपारेति
विष्णुहसन्मुखमाहुः । यथा प्राच्यं दिश्रीन्दुरितेति 'यथा प्राच्यं दिश्री'त्येवा-
स्ततीकेनाधारदृष्टान्तः, 'इन्दुरितेति प्रतीकेन प्रकटीभूतदृष्टान्तः । सर्वोपास्येति
'तस्यै दिशे नमस्कृत्ये'तिवाक्यत्वात् । हेतुमयं विशेषणमाहुः सर्वदेवतेति । श्रीमागवते
तत्र देवताप्राकट्यकथनात् श्रुतते सर्वदेवतामयीति । तस्मात् आकाशेन्वर्त्तमाना 'दाकाश-
द्वारी ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वदेवमयब्रह्मदीर्घत्वात् तथा । आगमन इति चन्द्रागमौ । अष्टान्त-
मय इति जलमयः । 'अर्णं पुर्यं यो वेदेति श्रुतेः । आनन्दरूपमासुतमयो वा । 'आनन्द-
रूपमसुतं यद्विभारती'तिश्रुतेः । इदीति औगदिक उः । आमन्दमय इति मन्वानन्द-
मयाधिकरणे आनन्दमयः परमात्मोक्तः कृत्यभन्त इति चेष । तैत्तिरीये देवताश्रयपक्षे
चतुर्ध्याकाङ्क्षायांमयोपादानात् । अत एव जन्माध्यायमर्शरात्रे चन्द्रार्ध्यादानं स्मृतम् ।
तथा च प्राचीनदृष्टान्तेन श्रीदेवक्या आविर्भावपक्षेकल्पमात्रम् । न तु भान्दवत् जननीत्वं

योतिषम् । इन्द्रपदेन च परमैश्वर्ययोगात् पूर्णत्वं योतिषम् । तर्हि दृष्टान्तेन कथं पूर्णत्वं सिद्धिरित्यत आहः स इन्द्रः प्रथमं पूर्णमासां शतशकलवदद्यात् प्रथमं पूर्वं पूर्ण एव दृश्यते । स्वच्छास्तिचित् चन्द्रमसः स्रज्वास्तु तिष्ठन्तरे आकाशमध्ये क्षत्रान्ते पश्चिमदिशि च दृश्यन्ते । तथा च माघीपूर्वदेन्दुपदयोः सप्तमिन्याहारात् दृष्टानेनापि तत्सिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं दृष्टान्तेनैव पूर्णत्वसिद्धौ पुष्कलपदस्य विष्णुविशेषणप्रतिपादकस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह्वयमाहुः उपैरित्यादि । तथा च कृष्णद्वितीयादौ उभैः स्रज्वास्मापि प्राच्यां दर्शनं तद्वाङ्मयस्य पुष्कलपदमिति तत्सप्तमिन्याहृतदृष्टान्तादेव पूर्णत्वं सिद्धिरित्यर्थः । सप्तम्युपरासत्पदोपदानेनैव त्रयोपयोग्यमां दृष्टावितिः निरूपितं पूर्णत्वातिरिक्तधर्मनिरूपणार्थं पुष्कलपदसाधनान्तरमपि तैलैवदृष्टिा व्याकुर्वन्ति स पुष्कल-
शब्देनेत्यादि, नन्वेत्यादि च । क्षपेति लोकेः प्रसिद्धम् । अत्रेति एवं व्याख्याने । प्राच्यादीनि 'यथेवे'तिपदद्वयस्य विद्यमानत्वात् प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्द्ररिति पशुनां पदानां साधुतिः । यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्द्रताया देववर्षामित्याधारदृष्टान्तम् । प्राच्यां दिशीन्द्रुरिव विष्णुः शत्रुरासीदिति प्रकटीयते दृष्टान्तः । तथेत्थं इति पत्नीपु बह्वीपु सतीषु देववर्षामेवाभिर्वाचः । अन् इति सप्तम्युपरासत्पदोपनिहायस्य दृष्टान्ते निवेद्य पुष्कलेन्दुदृष्टान्तकथनादित्यर्थः । आश्वय्येति 'सविसयोऽकुलविशेषण' इति पदेन । आभिर्वापे प्राज्ञं सदैकसत्त्वश्रुतिविशेषं कारिकाया परिहरति स दाक्षीनमिति । अक्तानाम् । स्त्रीत्रयस्यस्तु प्रसादरूपशक्तिरूपसोमविषयाणां दृष्टान्तः । 'क्षीद्वारा पुन्ये भवेत्' इति च । 'दासो रूपमाणा अक्षीकार्वा' इति त्रैलोक्ये (प्रकटोः) सदैकक्षार्थं सर्वपुरुषार्थशान्ति-
त्वं । स्वसमानाकारं वासुदेवं अन्यत्वं यत्कदाचं वा । निमित्तीकृत्य स्माभिर्वापे प्रयोगं कृत्वा । मम स्वामी पुरुषोत्तमः शत्रुर्भूतः । अत्र 'मायया सह जात' इति सुबोधिण्या मायिकी विषयाया ज्ञाता, तथा 'न तदभोति कथन, न तदभोति कथने'तिश्रुतिविरोधो न । कृपारूपमाया त्रिविधा सुधा तक्ता अष्टाविधांशो रोध्यः । मैत्रिन्त्यमिति, अत्र टिप्पणी, सप्तार्ध, पूर्ववदित्यस्य व्याख्या प्राक्तन्यात् पूर्वमित्यादिना । अयमर्थः साधनाप्यावद्वितीयापदे । 'अरुणवदेवं'त्यधिकपणस्य द्वितीयापदे 'प्रकाशवबाधेयार्थ'-
दित्युक्तः (२-२-५५)

१०-३-९. तमद्भुतमित्यत्र ऐश्वर्ययोजेति ईश्वरः इत्यते लोके सुदैर्यं यदा तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयति मनीषिणः द्रष्टृशर्षलक्षणम् । अत्रानुपाकम् त्वमर्थ ईश्वरः । अजन्मः शत्रुर्भूत इति । वीर्येति 'वीर्यं देवेषु तथापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः साक्षिण्ये पुरुषाणां च सुधां तेन ततो भव'दिति लक्षणकवीपरिनिष्कर्षार्थम् । देवे वसुदेवे वीर्यवतः । अत्र देवेषु वीर्यं अवि न, किन्तु दैत्येभ्यो विपरीतलक्षणमर्थः । पुनः शत्रुतेर्चीति

सुदैर्यम् लोके 'श्रीं शुक उक्ते'ति पाठो वर्तन इति शेषम् । 'अद्भुत'पदकारित्वं 'मैत्रिन्त्यं वापि पूर्व'दिति तत् प्रत्ययान्तं स दत्ता लीलेति । अत्र टिप्पणी, ऐश्वर्यस्याद्विच-
त्वात् तत्राहो लोका उक्ताः । निरुपणीयस्य वीर्यस्य कुतो दौ लोकोऽहोत प्रथमे लोके दत्तं यदपि द्वितीयलोके च द्वे द्वेष्याकाङ्क्षायां सार्धं यत्पुण्यकारिकाभिलाषात्पर्यं नन्दनी-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति स विरोधयोगेत्यादि । अपमिति प्रथमपरलोकः । पदेनेति विशेषेण 'पुरुष' पदेन । अत्र व्युत्पत्तिप्रत्ययः । द्वादशशान्तमकः उभयलोकविरोधपणसात्तात्पर्यम् । सप्तदशसत्त्वज्ञानतत्पर्यम् । द्विष्टुण इति 'द्व्यष्टाशब्देन' पुरुष' इति श्रुतेर्द्वादशाङ्गानां वक्तव्य-
त्वेनानुपमाकरणादनुलोदादिरूपेणैषाद्विज्ञान्यद्वादशभावमावाङ्मयं जन्मत्यादाहः सप्तार्धा-
मार्गापमित्यादि । पूर्वं पञ्चशतादपमाह ऐश्वर्यादिकं पुरुषोत्तमस्यो (वासुदेवस्यो) व्यते । पृष्ठभागे भूमाहरणवर्तकं सङ्घर्षणव्यवस्थापम् । वेदधर्मप्रवर्तकमनिरुद्धव्यवस्थापम् । विदित-
वक्तिः तद्व्यवहारिकदृष्ट्यन्वयोक्ता, तत्प्रवर्तकं यमसम्बद्धप्रत्युत्पन्नव्यवस्थापम् । ज्ञानवैराग्ययोः प्रवर्तकं साधुदेवव्यवस्थापम् । यथाः सप्तदशयेन । 'तस्य नाम महद्यव' इति महानारायणम् । चतुर्भूतैः पशुणा उक्ताः । इदं रूपं वेदे देवाद्युपमार्थाया एवम् । वेदान्ते पुष्टिरूपं उत्तमं पञ्चशताभावार्थश्यादिकं वासुदेवस्य (पुरुषोत्तमस्य) उच्यते । मर्यादाया अपरीति पूर्वमैश्वर्यादिकं वासुदेवस्य कुलोत्तमस्य वा कारणरूपस्य व्यापारमृतमृत्तम् । अनुना कार्यरूपमैश्वर्यादिकमृत्तम् । तथा च पुरुषोत्तमः सत्त्वापारेण वेदधर्मप्रवर्तक-
निरुद्धेन पुष्टिर्धर्मं मर्यादाया अप्रसृष्टधर्मं कार्यं ऐश्वर्यरूपम् । तथा स एव सत्त्वापारेण भूमाहरणवर्तकमृत्तमृत्तम् पुष्टिधर्मं दैत्यानामपि श्रुतिदानं कार्यं वीर्यरूपं करोति । उभयं ऐश्वर्यादिकं अद्वेष्यरूपसत्त्वदानादौ हेतुः । न्युत्पन्नत्वविशिष्टश्यादिकाभिन्न-
पुष्टत्वविशिष्टो हेतुः इत्यर्थः । अनेदं गोचरम् । अद्वेष्यरूपसत्त्वदानं ऐश्वर्यकार्यकार्यम् । स एव सत्त्वापारेण विदितवक्तिप्रवर्तकमृत्तमृत्तम् पुष्टिधर्मं यथाः वीर्यरूपं करोति । आदि-
शब्देन देवस्य रूपसत्त्वार्थं वीर्यकार्यकार्यम् । स एव सत्त्वापारेण ज्ञानवैराग्यप्रवर्तकमृत्तमृत्तम् पुष्टिधर्मं ज्ञानवैराग्यरूपं करोतीति । सप्तद्वितीये सप्तद्वितीये यत् श्लोकद्वयं तत्तात्पर्य-
मित्यर्थः । तेन पुरुषत्वेन पुनः अनेति पुनस्तुतिरिति न्युत्पत्तिप्रत्ययः । पुरि श्वेत इति तृतीया व्युत्पत्तिर्नास्ति व्यापकविशेषितो योतिषम् । अत्र इति अकिमकारिका । सर्वेषामिति-
कारिकायां सर्वेषामितिपदे सप्तद्वितीयाभिलाषायाहेतुः भक्तानामित्यादि । ऐहिकः पुरुषार्थरूपः पारलौकिकश्चेति द्वादशमक इत्यर्थः । तेन 'शान्तपञ्चासुमार्ग'दितिलोका-
प्राणरुपता । वेदसत्त्वत्वात् । 'बाहुर्वं शेषिणा देवते'ति वेदः तथा ज्ञानक्रियो मययुत इत्य-
ज्ञात्वा लीलाः पर्वतपति करोतीति द्वादशपञ्चा मय इति शेषम् । तत्रा सप्तुणां नवपञ्चा मयिक-
इत्यत्र तात्पर्यार्थं भक्ति प्रवर्तयन् काण्डद्वयस्यार्थं अभिधेयत्वं ज्ञानविकार्यं तज्जुत इति

द्वादशाया मत इति हेयम् । अत्र कारिकासाधेनानुक्तं कर्म 'कर्मैव सुकरीशर' इति सिद्धान्तोक्तम् । बलं योक्तम् । 'बलं भक्तिरिति सिद्धान्त' इति भाष्यात् । जन्मप्रकरणे द्विधा द्वादशधा धर्मरूपेण विद्यमानापीदानीं सङ्ख्यातावस्थैरुपायैः । सर्वप्रकाशक इति कारिकां साधो विद्वन्मति स सर्वप्रकाशक इत्यादिना । तथेति 'कृष्णधुमिनिन्लोच' इति वाक्यात् ध्यात्मिकः । द्वादशस्कन्धे द्वादश धर्मो इत्याशयस्कन्धव्यतिपाद्यत्वात् सर्वप्रकाशक इति । आर्त्तसिद्धान्तोपपन्नः । 'सृष्टिः प्रत्यक्षमिति समुद्धानुगत्युत्पन्नः एतैः स्वैरादित्यमण्डलमेव विधास्यत्' इत्यात्म्यपक्षः । कालाभिमत्यादि कारिकांश्च विद्वन्मति स लीलाया इत्यादि । तदवच्छेद इति कालावच्छेदः । एकहायन इत्यादि नाम कालावच्छेदः स्वरूपातिरिक्तः । इन्द्रियनायक इत्यनेनायः विधोऽप्येव धर्मदेहिरूपेण साधेनाहुः लौकिकेति । आत्मैतिकारिकां विद्वन्मति स आत्मपदमेत्यादि । अन्यदिति आनन्दवाच इत्यन्यत् । अक्षरं भयवांमेति पदद्वयं स्पष्टम् । कारिकांशरूपं च । एतत्स्वरूपात्मिकैवेति भाष्ये फलप्राप्तये स्पष्टम् । छान्दोग्यीयश्रुतेरनुक्तः । 'आत्मः सर्व' इति श्रुतिः । इव-मैश्वर्यं निरूप्य शीर्यं निरूपयति स एवं तात्पर्येति । पूर्वोक्तप्रकारेण । इदमेवेति वीथयेव, ऐश्वर्यमेव स । एवकारस्तु 'वीथं मे इदं तप' इति वाक्यात् । फलितमित्यन्यः । हरेरिति सुबोधिण्यां प्रतिपाद्यत्वात् कृष्णसाकारकत्वात् । सुबोधिण्याम् । तत्र प्रथमं दशाधेति द्वादश्वत् विशेषणम्, दशाधेति विशेषणम्, तमित्यस्य प्रसिद्ध्यक्तत्वे विशेषणत्वात् । आश्रयार्थकत्वे तु तमिति विशेषणम् । यदाहलक्ष्यन्देन परामुष्टः तस्य सामान्यतः स्वरूपमेवेत्योक्तम् । 'पुरुषः स परः पार्थ भस्वा लभ्यस्तानन्त्येति साध्यात् । स्वरूपलक्षणानीति । 'द्विध्यान्वे दे कथितः परः पुमान्' इति पूर्वोक्त्यापान्त उक्तत्वात् । तथा 'परः पुमान्' मन्वन्मिति कर्तुं शक्यम् । यथा पद द्वयुक्ते कर्मवृत्तीवादिमानिति लक्षणविद् नकि, न स्वातन्त्र्यवितानविति पटलक्षणा, अमात्मन्येव । एवं वाङ्मनोतीये परपुरुषे तत्त्वाद्भुत्वादिलक्षणानि न । तमिति 'यस्माद् धर्मवतीदेवधर्मद्वयं चोचमः अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोचम' इति वाक्यात् वा । एकं स्वरूपलक्षणं लोकवेदसिद्ध्यन्तम् । 'यस्यान्तःस्थानि धृष्टानि येन सर्वमिदं तव' इति लक्षणान्तरसङ्ग्रहात्वात् आश्रयेति । कृष्णाश्रयः पुनः । सृष्टिकार इति 'उत्तरात्तत्पर्येणोक्तम् । इति श्रुतावप्यन्तर्लोके । केचिदिति विरुद्धः । भाषापरसारणादिकमत्रापि श्रेयम् । तेनैव (प्रकाशे) भवान्तरमाहुः 'सृष्टिरूप इति केचिदिति अत्र पुनस्तद्विषयानुक्तत्वात् । विशेषणम् तदसङ्गमिति बोधित' इति । श्रीवल्गुभाष्ये 'सृष्टिरूप इति सृष्टिं निरूपयतीति तस्यैकीलाभयवर्तक इत्यर्थः, अत्र लीलाभयवर्तकं सङ्ख्यातावस्थैरुपायैः, न तु प्रत्येकं विशेषणम् वा लीला व्याख्यातुं शक्यम्, अतोत्रापि न व्याख्येयमित्याद्येन केचि-

दित्युक्तमित्याहुः । आश्रयत्वं द्वितीयं स्वरूपलक्षणम् । अलौकिकमेवेति लोके सर्वं लौकिकं, अद्भुतं भवति, 'आश्रयवत् पश्यति कथिदेन' इति वाक्यात्, परं पश्यित्वा प्रतीतिविषयं न भवतीत्यलौकिकमेवेत्येवकारः । अलौकिकत्वं तृतीयं स्वरूपलक्षणम् । न तु लोकवेदसिद्धमिति अत्र टिप्पणी 'तमद्भुत' पदयोर्विशेषपरिहरित्री चयपीत्यादि । सिद्धमिति तृतीयाहके सिद्धम् । 'प्रजापतिरकामयो' इति प्रजापतिपदेन । 'भस्म' पुंसि वेति लिङ्गाज्ज्ञानलक्षणम् । अत एव संवत्सरोत्सवः संवत्सरदिः । 'संवत्सरो वै प्रजापति' इति संदिहा । तत्त-थैवेति तत् रूपं तथा विरुद्धभाषात्वात्वेन एव । 'उभयपक्षपदेनाह त्वदिकृष्णलव' इति धर्मभाष्येवकारः । इदमिति लोकवेदसिद्धत्वे सति अद्भुतत्वम् । 'अदि धुषो इव' इति पाणिनीयस्य । पूर्वणेति 'त'मिति विशेषणार्थेनेत्यर्थः । सुबोधिण्याम् । ननु प्रमाथैर्यलो नाच' इत्यादिभिर्विशेषज्ञानस्य निषेधाद्भुतत्वं ज्ञानं कथं भवतीत्याहुः । व्युत्पादयन्ति स इदं हीत्यादि । हि यत् इदम् लोकवेदसिद्धत्वे सत्यद्भुतत्वं स्वेच्छया यदा प्रमाविषयं भवति तदा तस्य बलं भक्तिः स्नेहः प्रमाणात् 'यतो वाचो निर्वर्तन्' इत्याहम् अतिरिक्तं स्निग्धभगवद्विषयम् । तथा च पूर्वविशेषणोक्तं सामान्यत्वे ज्ञानं वेदेनापि भवति, तद्विशेषणामद्भुतत्वादीनां ज्ञानं तु तदधिकेन प्रमेयबलेनैव भवतीति भाष्यम् । प्रमाणतोपिकवत्त्वात्प्राप्त्यर्थं वीर्यरूपवत्मित्याहुः तदेष हीति । अनुल्लङ्घनमिति उल्लङ्घनं लौकिकैः पूर्णं वैदिकैरप्रमाणीकृतं तयोप्यं न भवतीत्यर्थः । तदैवेति लौकिकवैदिकानुल्लङ्घनव्यतिपादकाल एवेत्यर्थः । अनेनेति लोकवेदप्रसिद्ध्यर्थं स्वरूपकथनेनेत्यर्थः । दृष्टमित्युक्त्युद्बलम् । उद्बलम् । उपपन्न इति प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पन्नं भवति, सुक्तिशुक्तं कृतेऽन्योपि । इत्युक्तमिति तथा च श्रुतिः 'अन्यदेव तद् विदिताद्योऽविदितादीर्षी' इति उक्तमिति तात्पर्येणोक्तम् । वाच्योप्यस्तु त्वदीदीनां पूर्वोक्तः प्रधानोर्षो वा । त्वदीदीनां पूर्वपरामार्शित्वं प्राधान्यव्यापित्वं वा । अद्भुतपदवाच्यं वाच्योर्षः । वाद्ये वाद्ये त्वेति 'नैविन्यं वापि पूर्व' इति निशीथवत् उक्तत्वात् रोमे 'कर्ण्यसुमनःशाल' इत्येवमवाय-सम्बन्धेन प्रत्यागच्छविग्रहो यस्त, तथा वाद्ये पुरो रव्यमाने को प्रत्यागच्छविग्रहो यस्त लुम्भयतः । यद्वा । 'सर्वं सर्वम' इति श्रुतेः तथा । यद्वा । बाह्यग्राह्ययोराधारा-वेद्यभावस्तन्मन्वत्वात् । असद्वितीयेमशरीरयोः सम्बन्धत्वात् । श्रीभगवते वाक्यमपि । अद्भुतवाक्यपदयोः सामानाधिकरण्यात्तत्वात् ध्वित्यवयवबाहुः अद्भुतत्वेत्यादि । बल-सम्बन्धिन इति 'प्रायाया मोषनालक' इत्यश्रोता वाद्यः कीटाद्यां तेषु हुस्यो मयनानिति । अद्भुतपराक्रमत्वेनेत्यादि अद्भुतः पराक्रमो वीर्यं तदभेदाद् बालके त्वनेन बालकत्वेन यशो निरूपितमित्यदि । 'यद्यो यदि विदुषां प्रत्यक्षासि-कारमात् स्वयं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथेति लक्षणम् । 'विदुषां लौकिकाः

अद्भुतबालके बालरूपमधिक्युक्ता भवन्त्येव । 'स्वप्नः' पीयूषरूपम् । चतुर्थं स्वरूप-
लक्षणमद्भुतबालकत्वम् । लक्ष्मीरीक्षण इति कामपुरुषार्थत्वात् तदीक्षये लक्ष्मीः, प्रति-
विम्बद्वारा ईश्वरे भवति । सर्वतोभित्ताद्या । अम्बुजौ सूर्यारण्यमसौ अर्षां पुण्यत्वात्,
आरण्यके प्रसिद्धम् । ईश्वणे इति दिवचनार्थं पदम् । पञ्चाङ्गीति अत्र 'सायः पुरुषवचसो
भूत्वा वदन्ती' ति श्रुतेस्तद्विद्यासाधितरूपसामञ्जसत्वं बोध्यम् । ज्ञानं पश्येति विपत्ता
पथ्यर्थः । यद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः । सप्तमी तु न भवति । सायणार्थत्वात् । 'भोगायतनेति
भोगायतनं शरीरम् । आदायिरक्षी कीडा । "आशु तन्निभरूपाय गोविन्दाय नमो नमः" इति
श्रीशोभासिक्लिष्टे । पृथिव्यामेवेति पृथिवी पत्नी पञ्चरात्राक्षे भगवतः । अन्वये-
त्यन्तरिक्षे दिवि च । पृथिव्याः प्रकृतत्वात् । पादयोर्दक्षिकता न खिरित न मध्येन्तरिक्षे ।
अनेकपेति पूर्वोक्तप्रकारेणैवेति बोध्यमप्येतादवादकात् । 'अथो हि परमा काश
सेनकास्तारजा यदी' ति श्रीलक्षणम् । 'सैषका' ईश्वरं इन्द्रियाणि च । अथैव ज्ञानं
निरूपयन्ति सा ज्ञानात्मिकेति । तत्रैत्यभ्युते । दधामृतादय इति अमृतं नलम् ।
आदिना लक्ष्मीः । तत्सम्बन्ध इति भगवा बोध्यम् । पाकृतेति 'लोकिकं नैव
मनुत' इतिवाक्यात् पक्षान्तरमाहुः यथा चेति । कमलमेवेति हंससैवासादयोऽद्भुता
भवन्ति तद्योग्यवच्छेदाद्यैवकारः । दार्ष्टान्त्योभयोभिनो न भवन्तीति । ज्ञानलक्षणं तु,
'ज्ञानोःकर्मलक्ष्यैव साहज्यं साधयन्तिनयो यदी' ति सर्वो हि भगवत्प्रतिरिक्तैक आसक्तः स्वायात्,
स्वाभावविजये भगवदप्राप्तुर्द्विभक्त्यन्वयमुचो भवति । तत्पादुतुक्त्वात्वेन वेगज्ञानं वेदान्त
भवति । इदं भीतीकज्ञानपक्षे । सर्वं प्रकाशत्वं ज्ञानत्वमितिपक्षे तु न । अम्बुजेषणत्वं
पञ्चमं स्वरूपलक्षणम् । चतुर्थमिति 'क्रिया ज्ञान'मिति पञ्चरात्रवित्याख्येनातु टिप्पणी
प्रमाणेत्यादि । सङ्घातात्पर्यम् । यथा : कामः प्रमाणं शृङ्गारस्तत्त्वात् । 'अत्र प्रमाणं
भगवत्' इतिवाक्यात् । अयं प्रमेयम् । धर्मः साधनम् । मोक्षः साधनम् । चतुर्थह-
कार्यम् । निरूपितेति उभयव्याख्या । ज्ञानं निरूपयतीति पञ्चरात्रं कर्म ज्ञान-
त्वेन निरूपयति । इति मेति ज्ञानातीत्यति यत्ने इति नैयायिकप्रवृत्ता । स्वयमिति
कर्मोद्भूतामिति । चिद्द्रव्याणि ज्ञानरूपत्वात् । पूर्णज्ञानजनकानि अद्भुतत्वात् । तेषामिति
वर्माधिक्यमयोधायाम् । अयं सुचोचिनी तन्मयेवेति "चतुर्थो बुद्धार्थानां दानाद् देव-
मद्भुतम्" इति प्रसिद्धैरेवकारः । यद्यत्र तिष्ठति तदवस्थं ददातीति तथा । चतुर्थैव-
रूपेणोच्यन्त इति चतुर्थैव रूपेण चतुर्थैवाभिरुच्यन्त इत्यर्थः । पुरुषार्था इति सङ्घा-
तात्पर्यं जन्मप्रकरणत्वात् । एवं स्पष्टेति न न्यायकात् । भूतामि वेत्यस्य तात्पर्यमाहुः
भगवद्भुजानामित्यादि । तदापीति क्रियाधिवैदिकरूपत्वमपि । तन्मात्राणि
गन्धादीनि वद्भूतम् । अपिना तन्मात्रकार्यरूपप्रथिव्यादिचतुष्टयकृतत्वं, 'आकाश-

शरीरं ज्ञाने' ति बुद्ध्यामाकाशरूपत्वम् । ज्ञाननिरूपणप्रयोजनमाहुः तेनेत्यादि । तेषा-
मिति ज्ञानरूपकर्मोद्भूतार्थामित्यर्थः । भूतपदसार्थान्तरमाहुः जरेति । सङ्घातात्पर्यं
प्रकरणम् । उक्तरूपाणीति वस्तुबुद्धादीनामाधिवैदिकरूपाणि । तेन वस्तुबुद्धादीनां कर्म-
सिद्धान्ते क्रियारूपसुखामूलम् । अत्र वाच्यम् । 'कर्मणा ज्ञायते नन्दुः कर्णिव प्रतीवत'
इत्यादि । भगवत् पुरुषात्मा सदा । पुरुषान्तरात्मा वस्तुबुद्धादयः । धर्मादयो दिवचाला
चेति तु 'इन्द्रादयो बाहव आहुरुक्ता' इति द्वितीयस्वरूपवाच्यत्वात् स्फुटमनो न व्याख्यातम् ।
द्विगुणपुरुषत्वं विज्ञपयितुं सा पुरुषस्त्वेत्यत्राप्यालोकिमिलन्त्यम् । बुद्धपक्षेति 'कालः
कलयतामह'मिति वाच्यम् । अवस्थेति वाक्यावस्था । साचने लनपीठनचरयोत्क्षेपणम् ।
घातकावित्तिकारिकायोजना तु चतुर्थं भुवेषु द्वौ द्वौ ह्यौ घातकौ रक्षकौ विरोधे-
षुक्तौ । च पुनः अतिसङ्कटे विरोधौ । किञ्च पतुर्द्वयपदेन श्रवतया वैदोक्तं
द्विविधं ज्ञानमूकम् । तथा भगवतो भक्तिरुक्तेति रूपामङ्गीकृत्य तं विज्ञपयितुं सा
घातकावित्तिगतम् रूपा वेत्यन्वयः । निरुद्धमिति सदानवस्थानलक्षणे विरोधः । तथापि
निरुद्धमभिप्रेत्य तत् विरुद्धं कृतवान् । कर्म ब्रह्मेति वेदग्रन्थेन वेदान्तस्यापि
समर्थं बोध्यम् । वेदान्तासङ्गदे स्याद् आत्मपरमात्ममैति । आत्मा वेदे । 'कृष्णमिदं
ब्रह्मे' ति श्रुतौ । परमात्मा सत्यौ । तेनोत्तरग्रन्थग्रन्थासामूल्यम् । सृष्टीनासृष्टसम्-
प्रत्यक्षज्ञासामूल्यत्वात् । अत्र इदं इयं घातकं रक्षकं च । भक्तिरपीत्यत्र सत्तुणा
साधनरूपा च घातिका । निर्गुणा कलरूपा च रक्षिका । मूलेन सकृद्विरतिपु कदेयु
अनुत्तवादेनेकेषां 'सर्वं सर्वमय'मिति श्रुतेर्ब्रह्मविषयिण्या उत्क्रासे ल्ले कपोतन्यायेनात्र
सोच्याः । वैशिष्ट्येन तं प्रत्येकैकस्य स्फुरन्तोपि भगवत्कृपावलोकिनं सर्वज्ञं प्रति युष्यत्
क्रमेण सा यथाधिकरं विषयीभवन्तीति न कोसि सङ्कलेशः । चतुर्थैवत्वं न लक्षणं,
अम्बुजेषणरूपस्वरूपलक्षणमयोधायाम् । 'ज्ञानं किमेति पञ्चरात्रात् । अग्निपदेन वैराग्यं
कथञ्चन इत्याकाङ्क्षायां तद् विज्ञपयितुं सा वैराग्यं हीत्यादि । सर्वज्ञःत्वेति भगवद्भ-
वत्वात् यथा । तेनेति यद् यजनकं तत् सद्गुणकं यद् पदगुणकं तद् उदात्तमयकमितिन्यासेलन्याये-
नेत्यर्थः । अत्र निरुद्धपक्षो व्यस्यस्येत्याहुः तेन भक्त्येविति । वैराग्यलक्षणं तु, 'देवरेव-
राग्यो प्रीतिः स्वस्त्यसन्निवेदनात् उत्कर्षायापि वैराग्ये हरेरपि हरिरिति भगवा च तादृश-
त्वं च सा सेवा सेपकोचिते' ति 'दृष्टाश्रयविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य'मिति
साङ्ख्यलोकनित्यपारां यतिकामयोगपञ्चम् । मिथ्याचातवस्य भीतीकत्वापत्तेः । सुचो-
चिण्यां यद्वा तदादिष्वेत्यादि सङ्घादः पणम् । 'उदादि' धर्म्यार्थः । यद्वा आदिर्यस्येति ।
आदिशब्दोऽननुसक्तः । यद्वा च गदा च सङ्घपदे । इन्द्रान्ते ध्यमायाः आदिः प्रत्येक-
मभितमप्यते । तेन यद्वापदे आदी श्रुतौ ययोः पृथिवीतेजसां ते सङ्घपदादिनी । सद्गुण-

संविज्ञानो बहुवीहिः। तदनन्तरं शङ्खगदादिनी आयुषे यथेति वहुवीहिः। गवादि-
 ज्वेति गदा आदिर्यस्योः स गवादिः। शङ्खदित्वं पक्षः, गदादित्वं चक्रस्य व्युत्पाद-
 यन्ति स अपरं तत्त्वमिति। श्रुतिस्तु 'तस्माद् एतस्मादत्तमन आकाशः संभूतः, आका-
 शान् वायुं रिल्लादित्तीचिरीये। इत्येवं सृष्टत्वात् न्यायकपातम्। टिप्पण्यम् उत्तरीत्येति
 लेखे(प्रकाशे) दक्षिणहलव्योपरि शङ्खो नीचैः पश्य, वायव्योपरि गदा नीचैश्चक्रम्। अनया
 रीत्या धारयन् मधुसूदनम्, पुराणान्तरं तथाप्रसिद्धत्वात्। मन्दारमधुसूदनौ ३ म. ३.
 तथा दर्शनायेति भाति। एवं माघचक्रयोः, विन्दुभाषवादी ३ म. १. तथा दर्शनम्।
 नारायणस्वरूपे विहृतादी ३ म. २. तथा दर्शनात् भातीति। तथा एवं त्रिवृत्पुत्र-
 मित्यादिटिप्पणीलेखे(प्रकाशे) 'अत्र पूर्वं चतुर्होत्रपरिवरणे चतुर्विधकार्यकरणाय संमतार-
 चतुष्टयकथनेन चतुर्व्यहृत्प्रसिद्धानि यदत्र क्रिप्यतेन विचारणं तत् 'शङ्खगदाशुदायुष-
 मित्यत्र क्रमेण शङ्खस्य गदायाः 'आदि'पदोक्तस्य चक्रस्य च उत्पदेनोचैः साधनोपमाद्वि-
 क्रुतमिति प्रतिभाति। विष्णुहकार्यस्य बहुधा करणादुक्तं हेयम्। वासुदेवकार्यस्य गीतो-
 पदेशमीमांसकत्वादी कृपिदेव करणादिति भातीति। अत्र प्रथमभातीत्येवं एवं शङ्ख-
 पदेति सुबोधिण्या दक्षिणावर्तनेपि क्रमो नायातीति क्रमेणेति सुबोधिण्या विरोधः,
 अत्रोपं क्रमो बाधुदेवस्यैव दक्षिणावर्तने नास्ति। वासुदेवो वेदे पश्य इति वेदवर्षीयश्चक्रम्।
 गृह्यत्रयपक्षे वासुदेवस्यैव पुरुषोत्तमः इति हेतोः क्रम उक्तः सुबोधिण्यापक्षे, लेखे (प्रकाशे)
 तु प्रतिष्ठितशत्रुरोपेनोक्तम्। तथया ३ म. २. द्वितीयभातीति तत्र माघचक्रिरूपे
 तथेति गदाचक्रे दक्षिणयोरम्बज्ज्वायामयोर्धोरकत्वप्रकारेण। तथया ३ म. १. नारायण-
 चक्रिरूपे तथेति शङ्खचक्रे दक्षिणयोः चक्रपदे वायव्योर्धोरकत्वेन प्रकारेण। तथया।
 ३. ना. च. १. त्रिपुरास्त्रेनेति चित्रसारायण इति नैकं पदं नारायणे मिश्रकरणस्य
 वेदादिभाषासिद्धत्वात्। प्रतिभातीति, तस्मात्स्य सुबोधिण्याश्रुतत्वात् प्रकान्तरस्य गृह्येष्ट
 श्रुतत्वात् प्रतिभाति। ३ म. २. लेखोक्तप्रकारम्। ३ म. २. गृह्यद्विपदकत्वेन त-
 द्विरुक्तप्रमाणाः। शङ्खपदो वेदायेति। ३ म. १. शङ्खगदादिनी पञ्चचक्रे उदायुषे
 यथेति टिप्पण्याः। अस्माः शङ्खपदे आदी गयोले शङ्खगदादिनी पञ्चचक्रे उदायुषे
 यथेति तदुपसंविज्ञानो बहुवीहिति टिप्पणीपक्षिकाया वायुमिक्त्वे तु शङ्खगदायप
 एव उच्यतान्यायुषामि यथेति सुबोधिण्याकथितो द्रष्टव्यः। अत्र स्पष्टम्। उक्तमिति
 उपलब्धविषया गृह्यत्रयपञ्चादुक्तमित्यपि। भातीति ३ म. २. पञ्चमस्कन्धे 'धीरवसंलता
 मन्दरववनसहवनमालाह्वयैवमणिगदादिमिष्वकचित्'मिति वाक्यात्। 'अहुरि' चक्रम्।

त्रिषापि गृह्यमन्त्रोपि। बाधुदेवो धर्मा वेदे। २ वा. १. वेदेऽन्यद्वत्वात् पञ्चरात्रं 'हस्यको
 श्रद्धया देवः शङ्खचक्रगदाय' इति। एतौ तु विपरीताः क्रमः। ३ वा. २. अत्र बाधुदेवः
 पुरुषोत्तमो। न गृह्यः ३ म. १. 'तस्माद् एतस्मादत्तमन आकाशः संभूतः, आकाशान्
 वायुः, वायोऽग्निरेतरोपः, अज्रयः पृथिवी'ति श्रुतेः। अत उक्तं भातीति। तदत्रे शङ्खेत्यादि-
 विग्रहेति टिप्पणी। विग्रहवाक्ये शङ्खगदायप हस्य शङ्खः गदा च शङ्खपदे आदिः
 आदिज्वेति आदी सर्वकथनेन शङ्खपदे आदी च शङ्खगदायप स्वयङ्गिर्द्रव्यतत्पुरुषयो-
 रित्यनङ्गिहविषयत्वात्। 'आदि'शब्दो नियतबुद्धिः। कथितं त्रिषापि। आदिर्यस्ये
 न्यूनरूपम्, आदिः तदादिः शङ्ख आदिर्यस्य। आदिः गदादिः गदा आदिर्यस्य। न
 त्वार्थिकमिदम्। अर्थसाधनं नरं विनायुपपन्नमात्रम्। यथा पीनो देवदत्तो दिवा न शङ्के
 इत्यत्र रात्रिबोअनकल्पनमन्तरा पीनवायुपचिलापाद भेति। न च बाधुदेवदर्शनादार्थिकं
 तत्र तु न्यूनरूपमिति वाच्यम्। दर्शनस्य मतिस्परत्वात्। पञ्चकारो सादित्तुष्टययोग-
 न्यवच्छेदः। 'पुरुषोत्तमस्तु गन्द्युष्ट एव मायया सह मात' इति माघाचक्रवित्तस्य मन्द्युष्ट
 एव सत्त्वात्। अष्टहवागायसहितस्य उच्यतामीति उक्तं प्रधानाति वच्यरूपणि यतानि।
 उद् प्रधान्ये। इन्द्रियेत्यादियुगोचिन्त्युक्ते एवं स्युष्टदयितुमवतारयन्ति स शङ्खा-
 न्जाम्मित्यादि। 'अप' तत्त्वं दारदर'मित्यादी अपां तत्त्वे कारणताशक्तौ भगवतिश्राप्यं
 दारदरत्वं न तु दारत्वं तवेन्द्रियम्। दारदरसाधनविषयसाधनविज्ञानाया ज्ञानाविषयत्वं
 इन्द्रयादिन्द्रसम्बन्धि किञ्चित् तत्त्वमिन्द्रियम्। योगमात्रात् 'तत्त्वं सर्वमप'मिति 'सर्वं
 सर्वार्थवाचक' इति च वाक्याभ्याम्। यद्वा, प्रागपदस्येन्द्रियवाचकत्वमपीति प्रागपीति-
 मपीन्द्रियम्। उदाहृः प्रागपीतिनातीति। कार्येति गतप्रापेन्द्रियार्थां कार्यसाधकत्वात्।
 तादृशत्वादिति प्रागपीतिवत्त्वात्। प्रागेन्द्रसम्बन्धेनेन्द्रियत्वात्। हे आयुषे आन्तरमारको
 हस्याहः तेनान्तर इति। 'दर्शोद्धारकः सूर्य' इति विश्वः। 'सूर्ये आत्मा अगस्त्यस्युपचै'ति
 श्रुतेः सूर्य आत्मा। प्रकृते चेति अवतारो च। पञ्चस्य देहरूपता, तां चोपपादयन्ति स
 त्रिषाण्येति। उपरीति कृतलोपरि। तथा भवतीति दर्पेन्य अवतीत्यर्थः। तथेति
 देहरूपत्वमायुषरूपत्वं च पञ्चस्थैत्यर्थः। एवं दर्पोपमर्दके दे उक्त्वा प्राणपात्रके दे आयुषे
 आहः गदायया इति। निहन्तीति तत्र उपाधिबैधिकं स्वीकृत्येति बोध्यम्। अतिदेहा-
 चक्रपदे प्राणपदान्तर्यतोऽर्कज्जगत्। तेजोरूपमिति मन ज्ञाने मनोग्नःकथनमवच्छेदो-
 क्यम्। साधिकादङ्गकार्यत्वात्। पश्चान्तरमिति पञ्चोदरं पञ्चान्तरमाहुः। इति
 हेतोः 'राफाखरीरे त्रस'। अन्योपीति वेदान्तावन्तो वैदिकः भागः, 'आप मायामयः
 सर्व' इत्यादिभ्योकोको वातमयमम मज्जयतीति जले कर्तुं। प्रापयन्तीति इत्यादिवाक्य-

पूर्वप्रज्ञाः कर्मैः । तेन न तु शिष्येत्यस्याः सुबोधिण्या अयमर्थः । देवापुराणं द्वैवीकृत्या-
प्यासुगर्भा महाभूतपातने न त्वजन्तीन्वाविद्यादयः । तदुक्तं दृष्टये मलकूलमपिधीव-
स्तुगी 'त्यमेकः सर्वभूतानां देहास्त्रायेन्द्रियेश्वरः' इति चतुर्विहृषेकपञ्चमानाधिकरण्येपि
शन्द्यश्रुतिमिच्छावादास्तुषेयैव देहासादीनां कारणेषु देहासादिरूपेणलौकिकेषु यज्ञावः,
देहः अतुः आत्मा इन्द्रियाणि च तेषामीश्वरः । आमिरीशिमीमिरीश्वरे इतीश्वरः । यद्यपि
सर्वभूतानां देहास्त्रादीश्वरः तथापि तैत्तिरीयैरीश्वरो बोधयः । अलौकिकत्वात् चतुर्गर्भः ।
ब्रह्मणदासुधुषर्षं षष्ठं स्वरूपलक्षणम् । एवं षष्ठगुण इति देवर्षादिगुण एवं 'तम-
जुत'मित्याहुक्तकारणेन भगवान् निरूपितः, न तु तत्त्वजुतवादिप्रकारेण । पर-
पुरुषस्य स्वरूपलक्षणलक्षितस्य षष्ठं युक्तत्वात् । वेदे स्मृतीं पुराणेषु च 'अग्नेति परमात्मेति
मयर्षामिति ज्ञयन्त' इति वाच्यम् । पुनरिति 'इति सर्वं गीयत' इति वाच्यत्वं पुरुषस्य
दिगुणत्वात् सङ्ख्यातात्पर्यात् वेदान्तेनैकस्यानन्तरं वैदिकेश्वर्यादेः प्राप्तत्वाच्च पुनरित्यर्थः ।
श्रीबन्ध इत्यादि, अत्र टिप्पणी, अजैतानादिति मूले लक्ष्मणकथनादत्र विशेषणं
ज्ञानक्रियाशक्तिरूपमधिकं किञ्चित् व्याख्यानं वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मण लक्षणं, वज्रान्नवर्षं
लक्षणम् । 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेः । सर्वज्ञानमश्वरम् । अनन्तरत्वात् । क्रियात्मकं च । जन्म-
जन्मादिकर्तृत्वं कृतिः । तत्र श्रीः कृतिः । कार्यलक्षणया परम्परया साजनकाधुरादराः ।
'अथर्वं ब्रह्म परमं वेदानां स्यान्ब्रह्मचर्यमिति वाच्यम् । अथर्वं 'सर्वं ज्ञानमनन्तरम्' । इदं
स्वरूपलक्षणम् । तत्र श्रियः परम्परालक्षणभूतयोः 'जन्मा'दिष्वे साङ्ख्यलक्षणत्वेन प्रतीतेराहुः
पुरुषोत्तमेति । अनेन भाष्ये 'ब्रह्मलक्षणं पुरुषोत्तमे तु कृतिः श्रीरूपा परिचायिता अथर्वं
ब्रह्म परमं वेदानां स्यान्ब्रह्मचर्यमिति वाच्यत्वात् अश्वरमवेष्टमाहुः तस्याश्वेतरेति । लक्ष्मी-
त्येनामोषरत्वं भक्तिब्रह्मनिषिधत्वात् । ब्रह्मानन्दत्वेन तु प्रत्यक्षत्वं । तन्प्राप्तुं नैवेति
लक्ष्म्याः प्रार्थनार्थत्वं च तत्, असाधारणार्थः, अश्वरः तत् । धारयतीति तद्भर-
परम्परया श्रियं च धारयतीत्यर्थः । तदर्थानेवैतलक्ष्यदर्शनेन । अत्र सुबोधिनी जनक-
मिति अश्वरमित्यर्थः । व्यावर्तकमिति ब्रह्माश्रयाणां व्यावर्तकम् । ब्रह्मानन्द इति
ब्रह्मणोऽश्वरसाखानन्दः । इदं द्वितीयलक्षणमनन्तराया सुबोधिण्यां स्फुटम् । सर्ववेदिति सर्वं
वेदास्तल्लक्षणमथर्वं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । स्वरूपं त्वमाश्रयमोषरमिति भावः । यमार्पासत्वं
तु अपोमोक्तं बह्मिति । तथा च बहिःप्रकटे भगवति लक्ष्मणपार्श्वार्थं केनविदेवेनाश्वरमपि
साखानन्दमर्थं भासते । अत्रोक्तज्ञानयोगोलक्षकस्यावर्तेत्येव स्फुटं न व्याख्याता । सर्वार्थ-
मनन्तरत्वेत्यादितुषोधिनी विमर्शमुदाहृः अत्र सुलक्ष्यमित्यादि । साङ्ख्यं सुहृत्तत्वा
परम्परासुद्धीं प्रविचीत्यं जगत् लक्षणमाहुः यः प्रविष्टयामित्यादि । अन्तर्धामिनाङ्गणेत ।
जगत् तथेति कृष्णाध्वन्यादिप्रदार्थत्वेन वक्तव्यत्वात् जगदाश्रयलक्षणमुक्तम्, तथा

लक्षणम् । अश्वरमिति सर्वं ज्ञानमनन्तरमन्तम् । जन्यमात्रं कालोपाधिः 'जन्यानां जनकः
कालः' इति अलौकिकसुद्धी कालोपाध्यामाहुः चेष्टेति । तथेति लक्षणम् । अश्वरलक्षणोऽन-
न्तानन्दस्य कालस्यापि निवेद्यात् । कृष्णाध्वनलक्षणमाहुः अदिपदादिति । लीलाविशेषोपा-
दयस्य विदुष्यर्थं नवविधलीलाः, देहिनसङ्ख्या लीला च । अचेति सुलक्ष्यत्वे । अत
एवेनेति मुख्यलक्षणत्वादेव, श्रीवस्तसाङ्ख्यत्वादेवेति वा । जगतीति ब्रह्मणत्वनातिः,
श्रुत्यत्वं वा । तदानन्द इति अक्षानन्दः । चकारात् सर्वोपदिष्टविद्याः मार्गशी विद्या च ।
तद्भूतस्तत्स्थेति देहबो धूमोः । गतिरिति महत्त्वपरिहार्यम् । तथेति मुख्यत्वम् । स्वा-
अधत्वादितिसुबोधिनी स्वमश्वरपद्मभुजलादयोधरः तच्चादित्येव स्पष्टेति न व्याख्याता ।
प्रकारान्तरेणापि मृगुपदस्य नातुचितत्वमित्याहुः किञ्चेत्यादि । अन्तर्महिरिति ब्रह्म(शान्)-
धर्मवत्त्वात् । तथा ज्ञानेति स्पर्शनपक्षस्य ब्रह्मधर्मस्य जनकत्वात् । 'आत्मवेत्तृलील' इति
वाच्यम् । स्पर्शस्य गन्तव्यस्य प्रतिद्वम् । तथा च स्पर्शज्ञातो सुगुरपि विशिष्ट इति नातु-
चितत्वमित्यर्थः । इदं प्रकारान्तरेणाप्याहुः स्पष्टोत्थादि । अनुचितत्वविहारापेक्षमुपपत्ति-
प्रयेण भुगोरधरात्मकत्वं तेन श्रीवस्तसाङ्ख्यरामकत्वं समर्थितम् । अत्र 'अत्र प्रत्यक्ष-
पूर्वात् सामलोभ' इति श्वेतैस्त्रितियोगविभागादयः । सुबोधिण्याम् । अस्मिन् विशेषणे
आमातोक्तमैश्वर्यनिरूपणं नियमयन्ति स त्रयोपेयादि । मश्वोषरलोकोक्तरीत्या निरूपितेन
लक्षणत्वात्वेनैव भवतोलक्षणपयोभक्त्यत्वं कर्तुं समर्थरूपमैश्वर्यं निरूपितम् । अयमर्थः ।
'ईश्वरः पुन्यते लोके' इत्युक्तैश्वर्यलक्षणात् अकारके मूलरूपे 'मृग' वैतिल्यं ब्रह्मातीरधरं
पुन्यं चरणं वैकुण्ठरूपं वा भवत्कृतं 'पुन्यते' प्रतिपादनलौकिकार्थं अहं क्रियते इति ।
कथाचिदिति अश्वरमात्राण एवावस्थाविशेषो जीव इति काशकृतनसतमनुसुवेदहृक्तम् ।
वैदिकत्वेन धर्मरूपैकदेशत्वात् । क्रियाशक्तकेरित्यादि, अत्र टिप्पणी, ज्ञानशक्त्येति
क्रियाशक्तिकर्तृत्वा, तत्त्वतिरिक्तत्वं ज्ञानशक्तित्वम् । सरस्वती कीर्तनभक्तिरूपा ज्ञान-
शक्तिः । 'एतद् ज्ञान'मिति गीतयाः । स्थानमित्यस्य विशेषणं प्रसुगुणयानमिति । प्रसु-
गुणा गीयन्तेतिम्व कण्ठ इत्यधिकरणे स्पष्टम् । तेन सुबोधिण्यां ज्ञानशक्तिरुक्तमेतल्लो-
समा देहासमारम्भिका । क्रियाशक्तस्तु देशरम्भिका । 'तं विचारमणी समारभेते पूर्व-
प्रज्ञा चे'ति शारीरप्रज्ञात्वात् । न पूर्वप्रज्ञाभावाः । विद्यात्वेन सत्त्वात् । सुबोधिण्यात्,
'श्रीमी'ति विशेषणार्थादुर्मध्य इति । ज्ञानक्रियाशक्तयोर्मध्ये । अत एव सच्चिदिति जीवनां
द्विविधत्वादेव । उभयप्रेति कण्ठे श्रद्धयां च । कण्ठं चेति चकाराद् भुजा । कण्ठ
इति अग्नयेव भुजायामिति श्रेयम् । 'वैयस्य तत्त्व'मितिविशेषणे 'तत्त्व'पदम् ।
तत्त्वं कारभताशक्तिः । वैयस्यमानमन्यत्र । अन्यथा जीवा नोत्पद्येत् । कर्माभावात् । अत्रार्थे
प्रत्यक्षं प्रमाणमाहुः अत एवेति । उक्तकारणार्था 'तत्त्व'पददानादेव । उभयेति भगव

ईदृशत्वादिति भावः। जीवा अशुद्धा इति लीभायत्वात् वीर्यलक्षणं सङ्गवत्। ब्रह्मद्वयेति
अक्षरं कृपाविदवस्यवासितं मल जीवात्मकं चेति अशुद्धवत्। तथात्वेनेति तादृगन्वयोत्पा-
दनेन जीवत्वप्रयोजकभूतामित्यर्थः। प्रदेशविशेषेति यद्वच्येदेन मायासम्बन्धः स
प्रदेशः अक्षरात्मकवरायः पुच्छं वा तत्र मायासम्बन्धः मायासृष्टेः। सुष्टीक्य मायाया
ज्ञाननाशकत्वप्रतिबन्धकः। आकाशवरीरे वा मायासम्बन्धः। पीताम्बररूपत्वं गोपाल-
तापिनीये। निरूपयतीति देहसम्बन्धमर्थादायं कारणे निरूपयति। कर्णान्तरे विद्यार-
पीतलैवाम्बररूप धारणे हेतुमाहुः। आकाशतन्मेनेति। एषेति तापे श्रावराकाशे
सिन्दुरादिचर्चसम्बन्धेपि न तादृशी शोभेति भावः। पीतत्वमित्यादि तामसमाकाशीव-
कृत्वं रूपं सजलमाहुकास्तु रावसं घृणावपकं रोहितं तपोः सन्मन्मातु संयोगरूपात्
पीतं रूपं प्रसिद्धं लोके। इदं भास्वरशुक्लकं रूपम्। रूपानां त्रैविध्यात्। यदा, पीत-
मन्मरं यस्मैति विग्रहे पीताम्बररूपा माया सा तु ज्ञानकाशेति ज्ञानं विषयाविनाश्वत् पीतं
चाम्बरं चेति संशयात्मकं रावसं ज्ञानं रूपमाकाशमायाः पीतत्वं सत्त्वात्। तथा
पीतमन्मरमिति अत्रात्मकं तामसं ज्ञानं शुक्लाविदं रजतमिति ज्ञानवत्। ननु रविकरा
एकादशाशुक्लद्वयैर्विभक्त्योदयास्तं यत्तत्सचिन्मनारायणस्य भवन्तीति रावसतामसत्वं
कथं नारायणस्य सापिण्डकादिति चेन्न। तमसः वारे विराजमानस्य द्वितीयस्फुरोक्त-
त्त्वादिषु मायारूपपीताम्बरे सत्त्वास्तुपोमातु द्वितीयतामसराजससम्बन्धमहत्वात्।
अजस्येति एषिव्याः। 'सुधिवी वा अर्च'मिति सुधेः। सत्त्वसम्बन्धमाभावे हेतुमाहुः व्या-
मोहिकेति। तथा च सत्त्वसम्बन्धे नीलमपि रूपं प्रतीयेतेति भावः। लघेति भवन्ति
लघेपि निषेधेन मनोलायः विषयत्वेन भगवद्भूतमाहुः। विषयविशेषोपि भवति। सुवर्णप्रभये।
आकाशे तथा दर्शनात्। तेन मायाशान्त्यम्। निष्क्रीडिष्या। पीताम्बरमित्यनेन यदो
निरूपितम्। 'यशो यदि विमुदातां प्रत्यक्षास्तिकवराया'दित्युक्तलक्षणम्। काराग्रे श्री-
वतुदेवस्य वैचित्तसम्बन्धात् सुशानां प्रत्यक्षे सस्योचनादिविषयकत्वाये आसक्तिवाराणां
'स्वयमे' दित्यन्तधुरादिषो ज्ञानासङ्गलक्षणसङ्गतिः। सान्द्रो ह्रीत्यादि 'सान्द्रं यमकाननयोर्द-
विति विषयः' यनकाननसुदायर्थे। सान्द्रप्रयोक्ष्येण लीमयं कान्तिर्यस्य स उपोक्तः, त-
मित्यत्र लीमयपदार्थमाहुः परमाशान्त्यम्। ननु पद्मानन्दः कालः प्रसुप्ते वायेति चेन्न।
'कालदेवः प्रसुप्ता' इत्युक्तम्। काल आनन्दस्य इति कालमिशेषणं परमानन्दस्येति। पूर्व-
मिति अत्र द्विष्यपी, पूर्वमिति निबन्ध इति शास्त्रान्वित्यर्थः। रूपवत् द्रव्यमिति रूपमिति
द्रव्यम्। रूपवत्तत्माकाशम्। नीलरूपो नीला आकाश इति रूपं द्रव्यमिति कर्मधारयः। तमेति
वक्तुः कर्म। अतिमादमिति उक्तम्। यथा भावः जले नीलं विषये विषये शुक्लम्। अतिपात-
मन्मन्मीरेरं छिन्नं जले शुद्धं भवतीति गम्भीरतयाग्रावचेत्युक्तम्। आकाशेन नील-

रूपवत्तुक्तम्। कालेन नीलरूपत्वमाहुः तत्तद्युगेति। तादृकादिति 'कृते शुद्धवत्-
मी'रिति 'आशुर्व वर्णाशयो ह्यस्य युष्टोऽनुग्रहं वन्द'रिति च तादृकादुपपत्त्यात्। तत्तदिति
स्फटिके त्पाह्युत्पादमिति चेन्न। भूषणा नीलरूपत्वमाहुः भूमेर्मीरिति। 'यत् कृत्वं तद-
भ'ति युष्टेः। वैकुण्ठेन नीलरूपत्वमाहुः शुद्धस्येत्यादि। अयं च प्रकारो निबन्धे तुष्टिः।
उपलक्षणविषया व्याख्यातो ज्ञेयः। तदेव स्फुटीकृत्येनैव अभवेत्यादिना। अंशावतार-
त्वादि ज्ञातृनीलः अंशस्य जीवसाधारस्य, कालनीलः जनतास्य अज्यपार्षस्य,
'कालोमि लोकक्षयकृत् महद्व' इति देहविषयस्य भूमिनीलः विभूतिरूपवत्माहुः, वैकुण्ठ-
नीलः अवतारस्य लोकपराशरस्य, तथा च अंशः अवतारः विभूतिरूपः अवतारचेति
इन्द्राः, एते विषया यस्य तच्चात्। अस्य प्रकारचतुष्टयस्य। निरूपयिष्यत इति यथा
'इदानीं कृष्णतां गत' इति, कृष्णता सामाविकी, अन्यतिरोभावनेन यथा जीवे विद्वदः
प्रधान इतरयोस्त्रोभावः, तथा च 'प्रवर्तते यत्र रजसमलयाः सत्त्वं च मिश्रं न च काल-
विक्रम' इति सिद्धान्तोक्तसत्त्वस्वर्णनीलो बालमिह इत्युक्तम्। तस्य धर्मा इति सुपोषिनी
'नीलवर्णस्य धर्मा' इत्यर्थे स्पष्टयति न व्याख्याता। यस्तु स्वकाल इत्यादि सुपोषिनी
व्याख्यातुमाहुः यस्तु स्वकाल इत्यादीति। जन्मप्रकरणे भगवतः फलत्वात् फलांशे
परोक्षवाद इति फलांशे परोक्षवादमाहुः परोक्षवादत्वेनापीति। अत एवेति लीला-
काशस्य वारोदयेण विषयित्वावधेः। अन्यथा प्राशुर्काल इति यदेतुमिति भावः। अवो-
त्वादक इत्यस्य परोक्षवादः। नूतनरसोत्पादक इति 'दिनान्त' इति यदात्त तथा। आदि-
नाम्यदपि। अग्रिम इति तापनाशक इत्यस्य परोक्षवादः स्पष्टः। सान्द्रः पयोद इति
सत्त्वेन लीमयं यस्मैति ज्ञेयम्। एवमेवैत्यादिसुपोषिनीतात्पर्यमाहुः एवमित्यादिनेत्या-
दिना। अनेन प्राक्कल्पमिषिचक्रादुःखनिवारकधर्मस्य सर्वाविधेत्याद्युक्तस्य बहुदेवर्षक-
दर्शनविषयवत्तुक्तम्। सतोऽविषयत्वम्। निरुद्धसत्त्वात्मकत्वेपि वतुदेवस्य 'न जन्मयेष-
यमे मे मोहिवो मम मायया' इति वाक्ये मोहकत्वमाहुः। अवो 'देवयोग्या सुषे'वम्।
द्वितीयस्फुरकत्वमवमायाये 'विषयते'त्युच्यते। 'अश पुच्छं प्रतिहे'ति ज्ञाताः पादत्वमुक्तम्।
भूमोर्भक्षावराजतोत्र पादः प्रतिष्ठित इत्युक्तम्। पादः सुधिवी। ह्यनवपयसे। एवं च धी-
वक्तो अश, पाद इति यावत्। उपपादयन्ति स उपरूपोत्तमेति। तस्येनेति अक्षरपदेन।
मूलकारणेति 'अक्षरात् लीमय विषयाः मायाः प्रजापन्' इति श्रुतेरक्षरः श्रीवत्सः।
अत इति शेषः। तस्येति श्रीवत्सस्य। नैतावता 'श्रीवत्सलस्य'मित्यत्र साक्षात्पुत्र्याः
लक्ष्मणं वेन एष्विधीविषयि ज्ञानं उद्विषयणीक्य उदनु एष्विधीवतीतीच्छयोचितत्वम्।
वक्तुः शुद्धस्येन सा एष्विधीवतीति विषयिणी न साक्षात्तावर्तकम्। तत्रतीतीतीयोचित-
तत्वं तावत्परम्। वक्तुरित्यर्थः। अत आहुः यस्तुतस्त्विति। स इति श्री-

वत्सः । अन्यथा श्रीरंधा तथा कुत्ता वगन्थानं मात्रा तथा भूमिः हित्ययमैदारा सर्वा-
निष्टनिष्ठिपूर्वकतर्पेष्टकर्तारं प्राप्तेति प्रतीतीन्लया नवुरिच्छया वा 'श्रीवत्सलस्त्व'मिति
निर्देशार्थं नोक्तं स्यात् श्रीशुकैर्नोक्तं 'भूमिरष्टसंप्रत्यये'तिप्रसङ्गनेन । जगतातीच्छति यतवे
इति नैयायिकोद्घोषात् । 'यन् मनसा व्यापति तद् वाचा वदती'तिश्रुतेः । किञ्च, स्वरु-
पलक्षणवाचितं श्रीवत्तं लक्षणं न ब्रूयाच्छुक्रः । भौमपुरुषरूपत्वादेनाप्याहुः ब्रह्मानन्दरूप-
त्वादित्यादि । तद्भूयमिति ब्रह्मानन्दरूपम् । 'उरो वत्सं च वज्रमेति कोशाद्' 'वत्स'पदं
वज्रो वाचकं तत्पक्षे लक्षणपदासहितम् । भौतन स्वरुपलक्षणान्तरास्य विग्रहस्य
वाचात् । एवं 'श्रीवत्स'पदे व्याकृतातमस्ररूपायाः भूमोः पादरूपायाः दृष्टिव्यायाः सर्वा-
निष्टनिष्ठिपूर्वकतर्पेष्टकर्तारुत्पन्नम् । 'मालोभिकौस्तुभ'मित्यस्य विशेषणस्य तात्पर्यं
स्वर्गस्य सर्वांनिष्ठत्वादावाहुः कौस्तुभमप्येति । तथेति व्याहृतिरूपभगवतो द्यौः शिरः
अवः स्वर्गस्य सर्वांनिष्टनिष्ठितीत्यादी तात्पर्यमित्यर्थः । तेन कौस्तुभमप्यपदेनेने-
त्वादिवाच्यज्ञानवतः शुक्रलोकावतात्पर्यलक्षणपदिका योप्यात्र । 'पीताम्बर'मितिविशेषणस्य
तात्पर्यं धर्मस्य सर्वांनिष्ठत्वादावाहुः भूरूपेति । नलोहि हि धर्मग्लानिजनकः भूषः
तस्यावरणे ग्लानिनिवृत्त्या तथात्वं धर्मस्य सर्वांनिष्ठत्वादी तात्पर्यमित्यर्थः । अत्र 'यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमपर्यस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मितिगीता
ज्ञानवतः शुक्रलोकावतात्पर्यलक्षणपदिका योप्यात्र । 'सान्द्रपयोदलोभ्रग'मितिविशेषणस्य
तात्पर्यं भक्तानां सर्वांनिष्ठत्वादावाहुः प्रादुर्भवेति । सुषोभिण्याम्, सर्वत्रेत्यादि,
अत्रे हेतुः प्राकृतेति । सान्द्रपयोदोपमा ।

१०-३-१०. महाहंत्वय श्रीपंडीतं धारयितुं श्लोकार्थं सारयन्ति स एवै मुक्त-
भूत इति । एवं श्रीसत्सङ्गमश्रवणे 'तमज्जु'मित्याद्युक्तसूत्रं प्रथमं 'वस्तुतत्त्व'त्-
त्वादितिष्यच्छ्रुतिद्वारा ब्रह्मानन्दं दिशन्त्येत्थम् । 'मालोभिकौस्तुभ'मित्यस्यार्थमाहुः
स्वांशानिति । 'पीताम्बर'मित्यस्यार्थमाहुः भूमिष्ठानिति । व्यायोः पीताम्बररूपमाया-
धर्मः । 'सान्द्रपयोदलोभ्रग'मित्यस्यार्थमाहुः तेष्व इति । अजुष्टुरीतेभ्यः प्रमेयकलेन ।
चतुर्विधेति सृजामिप्रायेण । तत्राद्येषु दृष्टिव्यायाः क्षमाधर्म्याः भारद्वाजकृतेन कामः
धर्मो वा यदा व्यापति, 'अस्मत्वेनः स्वादये'तिवाच्यम् । 'यदा सा कालिका साक्षाद्
सर्वशक्तिवर्दीणी'ति उपनिषदि । पयोन सखेदरूपेण तु कंसतृणावर्तादी बुजनमारदानम्
अर्थः । सङ्घानार्थं तन्मेन सर्वशुद्ध्या कामः । अङ्गिः श्रुतिः प्रसिद्धा । पंकेतः कोशः । 'पे
ने इत्याश्रयकरणे' रान'मितिवाच्यम् । तत्रेति भगवत्स्वरूपः । सर्वज्ञात्मेति देवदेवा-
न्तयोः । ज्ञानकिये । साक्षादिति यकारमेवार्थः । आक्षेपयोगोः अतस्तत्त्वम् । पञ्चरादे
चतुर्धनत्वम् । प्रादुर्भवतश्च पञ्चप्रातिव्यमिति सर्वज्ञात् रूपत्वमेवेदेन स्वरूपविद्ययन् इति

सर्वशास्त्ररूपाणि ध्वनार्थरूपाणि । ज्ञानचैरानयेति ज्ञानत्वं स्वरूपात्मकत्वात् । किरी-
दरीनाम् । जलेः सह निगूढभावकरणे उपयोगात् वैराग्यं तदितरेषु । यत्राश्रीवाचक-
पदमावात् तत्रोक्तम् । तादृशपदैर्गतेति शङ्कररूपम् । सप्तपदाङ्गीकारपक्षे द्रष्टाभावमात्राङ्गीकृतं
उपलक्षणविषया नेतुरिति । रत्नं पञ्चरत्नाः । त्रिवेपेति शङ्करेतिवृद्धरूपाणिचिन्ति । 'स्त्रो-
चिषा भारत इति काण्डे' विरोधमन्व'मितिवाच्यम् । अत्र द्वितीयमन्यमाध्याये तत्र त्रयो-
विधेषां समाकृष्टाधिकारोक्तकृष्टार्थलभःपदस्य विवक्षितः । यमुदेचत्तत्र स्मित देशश्च
एव युक्तलक्षणने योप्येतत्तत्त्वमाहुः परिप्लवचान्तीत्यादि । किमेवात्रा तत्राहुः
भगवन्मुलनिरीक्षका इति । अत्र टिप्पणी अत्रापि तद्भूय इति मौली किरीटरूपाः ।
अवगम्यत इति शास्त्रमापयादृष्टव्यमन्ते । तथाप्यमिति शास्त्राभिज्ञत्वम् । यद्वा, तेषां
कुन्तलनां तथात्वं भगवन्मुलनिरीक्षकाशास्त्राभिज्ञजीवत्वम् । दृष्टिस्तु तात्पर्यरूपा ।
अयुक्तेति मयस्वभावादयुक्ता । भगवन्मुलनेति भक्तिरूपभगवन्मुख्येत्यादिः । भक्तिज्ञान-
मार्गं मयत्योक्तम् । सुषोभिण्याम् भगवन्मुलनामोदेति भक्त्यामोदतत्त्वजनकसाधन-
शास्त्राणि तेषां पाने समन्यवार्थं पाने अनुभवार्थमनःप्रवेशने तत्र रता इत्यर्थः । 'गुणस्य
कर्मणो दृष्ट्वा मन्थो वार्तो'तिश्रुतेर्वैकल्याभोतः । भक्त्याविति गुहाश्रयिन्दुरूपमकौ सत्याम् ।
अन्यदा तु अपरिभ्रमः चकाशु दीप्तौ । अथ वैराग्यसाक्षात्प्रायेगे तु ज्ञानं कलं निवन्व उक्तम् ।
दैवगत्यानुग्रहेण भक्तौ तु कलभक्तिरूपभगवन्मुख्यमोदपानमरताः तद्वताः साक्ष्य-
मुक्तिं प्राप्ताः कलभक्त्याः चट्टपदा इव भवन्ति । टिप्पण्याम् कलमिति गुहाश्रयिन्वि-
त्ताप्युज्यं साक्ष्यभक्तिगतानाम् । वेदसाक्षात्पयोगानामिति सुषोभिण्यां विवृण्वन्ति स
अहंस्वेत्यादिना । शिष्यनिष्ठभगवन्नृपत्या प्रसक्तः शास्त्रत्रयाभिज्ञः । तादृश इति यथा
महापौरुषिकत्वेन वसीदत् कलताप । तथोक्तमिति विवेक्ष्येयोक्तम् । महाहंत्वेन वैद्ध्यं
निरूपितं वा । इदं चेति भगवन्मुलनामोदपानम् । तथा विज्ञेयपणमिति 'मदे'तिविशे-
षम् । उक्तसापुत्रे स्वामागीयकासमप्रेक्षत स्थितिरयुक्तेति भक्तिज्ञानरूपमाहुः कुन्त-
लानामिति । भक्तिचित्तं 'धेयोमिविविधैधान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्य' इतिवाच्यम् ।
सुषोभिण्याम् । शास्त्राणि मुलत्वमन्ते इत् शास्त्राण्याहुः वेदे काण्डद्वितियमिति । परदृ-
त्वायुक्तम् । 'श्रण्या योपनिषद्विज्ञ साक्ष्ययोगैश्च सात्वतैरुपाधीयमानमाहात्म्यं इहं साद-
मन्यतात्मज'मित्यत्र हे शास्त्रे, अन्यत्र वेदान्ते मेदाभावरूपमद्वैतमिति साधनेन मुलत्व-
मन्तरम् । सात्वते मुख्यतया विष्णुसिध्दपत्तमिति साधनेन मुलत्वमन्तरम् । टिप्पण्याम्
एतेष्वेतादानीति । मुक्तजीवेषु एताभि रीत्येव तानि वदयानि । तत्प्रयोजकमित्यादि
कुन्तलभक्तिरूपमोदकम् । आक्षेपोपार्थम् । लौकिकज्ञानेरातिविद्युषोपेति तु स्त-
न्यायानुस्यूततया लौकिकज्ञानं शास्त्रत्रयोत्थं प्रत्यक्षमप्यादि शास्त्रीयत्वेन रूपेण लोकै-

अनेकविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञानम्, तद्विस्तारो येषांविद्येयस्मृतिर्वाता, तत्पूर्वकमगव-
दस्तकः परिपूर्वकपञ्चभागेत्यर्थः। तु० आ० अनि० पञ्चिः। भगवतो निरोधस्तु वर्तते
एव। लोके ज्ञानमिति शास्त्रयतोर्लं लोके ज्ञानं 'महादेवेनैवकिरीटकुण्डलित्वे'त्यनेन
निरूप्य ज्ञानक्रिययोः काण्डार्थयोः द्वितीयं निरूपयतीति स्पष्टयति तां विधाय कर्मा-
प्यनन्तानीत्यादिसुषोभिर्न विज्ञेयन्ति स त्रयाणांमित्यादि। इत्यगन्तुकर्मणां
म्बादेराहतिमगत्वेन बहुविधत्वेपि पुराणे मायायाः व्यापारत्वेन तस्या गुणत्रयस्याप्या-
वस्थापत्वेन गुणत्रयकारणं गुणत्रयपक्षकम्भूतत्वं, यत्र द्वेष्यं कर्मलं अप्रतिष्ठत आहुः
'भूमाभ्येयेति। तद्वृत्तकर्मणामिति 'कर्ता कर्म च करणं च विविधः कर्मसहस्र' इत्यत्र
कर्तारं पञ्चविधे'सिद्धान्तं तथा कर्ता करणं च पृथग्विभक्तं, विविधाश्च पृथक् चेष्टा देवं
यैवात्र पञ्चमम्, कर्तारं सति कर्तारं आत्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति
पूर्वमिति'रित्यसिद्धान्तनिवेष्टान् कर्मरूपकव्यामिश्रयः। एकरसत्वाद् युक्तम्। द्वेष्यत्वेपि
वेदान्ते। अतिष्ठितत्वेनेति पूर्ववद् द्वेष्यत्वेपि कर्मलं वेदान्ते। सुषोभिण्याम्। जन्मवि-
ष्यन्तीति कर्मणः सत्तातीयोत्पादनसमावृत्त्याजन्मविष्यन्ति। काण्डार्थां अद्भुतत्वं तयो-
रुत्वं पाहुः लोके काश्चीति। उग्रामेति 'अप्युत्पन्नवपुर्वात् समलोच' इत्यत्राजिति
योमविभागाद्वृत्तिः। प्रतिताममित्यादिवत्। उग्रि उग्राम्। हिंसेति हिंसायतुरं कर्म तामसम्।
तामसत्वं द्वितीयमवस्थाप्यापसिद्धान्तचिह्नं बल्युः न लोकेति। लौकिकदुःखनिर्वाक-
त्वात्। अनेनाभासोका वैराग्यरूपता स्फुटीकृता। लोकदुःखनिर्वर्तकं वैराग्यम्। हरेरपि
इतित्वे वैराग्य उत्कर्षः। उग्रयुधविक्रियापवितृष्णत्वं वैराग्यमर्थात् सिद्धम्। तत्रेति
काव्यकर्मसु। तानीति कर्माणि। नित्यकर्मसहस्राद्याहुः उरुकृष्टाणि चेति। अलौकिकानि
नित्यानि। भगवद्भूषाणि। न च निरूपितानीति काण्डार्थां वैदिककर्मणि उपकरणानि।
'तत्साधनानि स हरिः प्रजावादिभ्युमादि यःसिद्धिदहस्तम्। अद्भुतानां सात्त्विकत्वे
हेतुमाहुः अद्भुतं यानीत्यादि। न च तामसत्वम्। दो अवसृष्टने इति पातुपादञ्ज-
सृष्टने शक्तेः। सात्त्विकराज्ञोपस्थाभात्। भगवतः फलत्वेनाद्यमनोरप्यस्य सिद्धत्वात्
साध्ये आद्यमनोरपे पूर्वदेहावलम्बनेऽद्भुतं सात्त्विकं फलम्। 'यत् तद्वदे विप्रमित्र परि-
गामेभ्योपयम्' इत्युत्तरं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिसाहाजंमिति भीमायाः। इति हेतोः
सात्त्विकं भवतीति शेषः। 'अलौकिकस्य दाते हि पादः सिन्धेयं मनोरप' इति सेनाफल-
ग्रन्थे। कर्णम् निरूपयन्ति स राजसं तदिति। कर्णयम्। राजसं कर्मबहुलं कर्णयम्।
सात्त्विकराजसयोरिति यावत्पर्यन्तं कर्णयचलनं बाहो तावत् राजसं कर्णम् बाहूष।
अद्भुतस्थानापेक्षया कर्णयस्थाने कर्मबाहुषमात् तद्विन्नं सात्त्विकं स्थानमद्भुतस्थानम्। एवं
च सात्त्विकराजसयोरैकमाहोर्बह्वद्वयोरित्यर्थः। वेदरूपा मायात्र कृपा। अन्यस्या निषेधात्।

कृपायां गुणत्रयं द्वितीयसम्बोधकम्। इन्द्रान्ते अयमायं प्रत्येकमभिसम्बन्धते तदाद्याहुः
अद्भुतस्थानीयानीति। अन्यानीति अद्भुतोत्तरं सम्बद्धादिशब्दायः। काश्चीत्यम्ब-
द्धादिशब्दायर्थात्। क्षुद्रवर्णितकेति। 'आदि'शब्देन चरणभूषणानि। धर्ममार्गेति प्रह-
बाह्यो धर्मरूपाः क्रियारूपत्वात्। वस्तुदेवज्ञानमिर्षीभावे मार्गत्वम्। भगवद्भूषाणां क्रिया-
रूपमायम्। अन्यथा भगवद्भर्मत्वमेव। एकादशसुषोभिण्यां तयोक्तेः। तद्वर्तिमिः। तेन
क्रमेण वस्तुदेवदर्शनविषयत्वं 'तमद्भुत'मित्यादिविशेषणोक्तानामर्थान्नाम्। भगवद्भूषाणां
अन्वमि सङ्ख्यातात्पर्यमावश्यकमिति तद् वदन् एव जन्मप्रकरणमतिरिक्तस्थले 'यतो
वाच' इति श्रुते 'समद्भुत'मित्यादिकथनं युक्तमित्याशङ्क्य तत्र भगवत्कामतुः शब्द इत्यादि।
तथा च जन्मप्रकरणेपि इतिरेव नारायणसत्त्वमानयोमक्षेपत्वाद् कृष्णोपि। इतिरेवे
पुष्करप्रादुर्भासमाप्ताविदं पश्य। तथापि नारायणपरमिति वेदपुराणसम्मतम्। किमर्थ-
मिति श्रीभाष्यकलेपि शब्दवाच्यं प्रत्यक्षाभूतत्वे किमर्थमित्यर्थः। यतो वेदेनि ब्रह्मण
आप्तं वर्तत इति किमर्थमुच्यत इत्यर्थः। तत्पूर्वोक्तानामिति ते पूर्वोक्ता धर्माणि
इन्द्रः। अलौकिकत्वमिति अद्भुतत्वसमानाधिकरणम्। वस्तुदेव इति भगवदपिज्ञानं
ज्ञानरूपः। संस्था इति लोकः। उभयार्थमिति लौकिकालौकिकत्वायम्। शुक्
आहेति दर्शनमाहुः नार्थक्येहेतुतिप्रदमाहेत्यर्थः। वस्तुदेवस्य तत्त्वमये तथाज्ञाने प्रमाणमाहुः
एतद् साधनमिति। तथा च प्रमेयत्वविदमिति भावः।

१०-२-११. स विस्मयेत्यत्र भगवन्तमिति अद्भुतप्रधानमिति बोधम्। शुद्ध-
सत्त्वात्मक इति विशेषणं कर्मानर्हदेहियावर्तकम्। साहृदभगवदनुभावेन कर्माहं-
देहोत्पादनम्। तेन शुद्धसत्त्वात्मको जातः। तत्कार्ये इच्छाद्वारा क्रिया। यदा तु शुद्धं
सर्वं न ज्ञायं तदा साक्षात्ज्ञानं च। काराशुदे क्रियाज्ञानमाकरोत्येवं हेतुः। इयं पुत्र-
जन्म हेतुः। कर्मणीति जातकर्मणि। एतत्सर्वं विवरणं आसमाति। इदं कर्म यथाकाशम्।
न भगवत् इयंहेतुकम्। अपूर्णीति भावत्वाद्भूषाणां। गीताधर्माधीर्षी। विद्वदप्योमे
स्थाः। नैमित्तिकमिति नित्यकाव्यनैमित्तिकेयु कर्मसु। काराशुदे कर्मसाधादाहुः तत्स्थितिः।
जातकर्मणः। भगवत्सिद्ध इति भगवति निश्चया स्थितिर्मैकिर्वा येन स तयोक्तः। 'स
विश्वये'त्यथोक्तुल्लेखिष्यो हेतुसाक्षात्माय स इति निर्वर्त पदम्। एतत् सर्व्वेति दानसौख-
न्नाधिकाराणां परिधानं। पूर्वोक्त इति ईश्वरकृतत्वेनोक्तः शुद्धसत्त्वात्मकः। अलभ्य-
त्वाभादित्यादि एतेनार्थोक्तोक्तः। विस्मय आश्चर्यम्। पूर्वमिति 'वस्तुदेवपदे साक्षाद्
भगवान् प्रकृतोः परः जनिष्यत्' इति वाक्ये भूतम्। विद्वत्ता सुविवेकज्ञानवताः।
गीतार्थं ज्ञानी। ननु कर्मविद्वानधिकारी, न तु हर्षद्वारा निमित्तयुतं विद्वानित्यत्र आहुः
निमित्तज्ञानेनैवेति। निमित्तं सुतं वज्रानेनैव, न तु पृथक्का। नैमित्तिकं सवनकर्म

ज्ञातम् । कृपात् ज्ञानेन स्पष्टं भविष्यति । ततो निमित्तसुखविज्ञानं कर्मविज्ञानविकारी । नैवुरिति तेन गीतायामातोर्विकारी । 'अतस्तनुते तदामोऽक्षुत' इति श्रुतेः । सम्पत्कृत्रमो यस्पेति अत्र टिप्पण्यम् । भगवच्छास्त्रेणापसुदुष्ट इति श्रीमानवतेन अपर्युदुष्टः, अतोपिकमलः । कृपाश्रुदेष्टे । सृष्टिज्ञानेन न त्वविकाराभावात्किमलः । पर्यवर्षकाः 'अपर्यवर्षका' इति श्रुतम् । सुबोधिन्याम् । तथापिकार इति कृपाश्रुदे सृष्टि-ज्ञानेनाविकाराभावेष्टे इष्यतेऽधिकारः । परमज्ञानतुष्टेष्टे विबुधोक्तअज्ञानं विबुधमिति सा श्रुदेगीति । क्षयितार्थो मुदेल्यस्य भक्तिस्त्वेल्यर्थः । 'अज्ञा रतिर्मितारतुक्रमिपयती'ति वाक्याच्छ्रुता भक्तेः पूर्वकम् । 'अयुत'भित्यल्यर्थः दशसहस्रमिति । एवमेवेति ज्ञानं विनैन । 'एवजलेनैवेति न तु नेवजलमाशेन ।

१०-१-१२. अधैनमित्यत्र हत्याशङ्केति तेनाज्ञाकाक्ये कृपाश्रुदेऽप्राप्रापि जातसंस्कारोकिनं विरुद्धा । प्राकृत इति प्राकृत एव पुत्रे जाते तस्य पुत्रस्य संस्कारः । कृतधीत्वात् । कर्मसमाप्तिमिति इष्यतामज्ञानतः कर्म मानसम् । अवशुचान्तकर्मवद् । तदनन्तरमित्यत्रश्रुदार्थः । पुत्रत्वेनेति 'देवक्या'मिति श्लोके प्रमुञ्चाविर्मानश्लोकात्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तेति 'त'मित्यादिपूर्वश्लोकद्वयोक्तवर्णनकारेण । तथापयमिति अभिनन्दनतर्जने कृतधीत्वम् । प्रमाणसिद्धमिति श्राव्यसिद्धम् । देहुराभिकानिष्टजनवम् । अक्षि प्रमुखिर्वा घोरा तनुः तथा तात् प्रति गच्छ योसाम् देष्टि यं च वयं दिग्ध इति साक्षं वेदः । भारतेति भरतोऽस्मान्मां साधामिति । काश्चाभावाद् विश्वासः, तदर्थम् ।

१०-१-१३. विदितोस्तीत्यत्र द्वावशास्त्रमैत्यदि, अत्र टिप्पणी, द्वादशचाचा भ्रातृभावं इति कथमेत्युक्तम् । तदुपेति भगवद्वेष्टे रक्षो ययोस्तन्मात्रम् । पूर्ववदिति 'त'मित्यादिश्लोकद्वयम् । जिघेति दशश्लोकेर्बहुद्वेष्टेः अष्टदिदेवकीत्यष्टदश श्लोकाः सुतौ, तद्वेष्टे स्पष्टम् । सन्तुयोरिति दशमिष्टमिष्ट कृतयोस्त्वर्थः । वैदिको लौकिक इत्याख्यायामिष्टे स्पष्टं लोकेवेदात्मकत्वादिश्रुताः वैदिको लौकिक उच्यत इत्यनेनेति । आहुरिति कारिकाद्वेष्टेनाहः । 'भगवा'नित्यल्यर्थमाहः । परमपुत्रोऽभ्यर्थयामिति । परमपुत्रः तदाता पदोऽयुक्तः ऐश्वर्यरूपः श्रेष्ठं पूरयति सा साकारेति । ऐश्वर्यशक्तः । तन्त्रे पञ्चराशे । फलितमित्यादि अवतरमात्राः । इदमेवेति न नवविषयोद्वेष्टोक्तं, वेदमार्गत्वेन तत्त्वमापनेः । नन्विति अज्ञानमात्राः । तन्त्रेति वेदे । अत्र सिद्धिं तथे त्वल्यर्थः । तथेति भाव इति तन्त्रं वेदेन सम्मितमित्यर्थः । जिघात्स इति अष्टश्लोके कृतमाक्षिभावः । लौकिको हरिर्परित्रिगुण इत्यत्र गुणपदार्थमाहः अत्र श्रुतेति । प्राकृतेति प्राकृतगुणवाची । सा तथेति तत्त्वस्या सृष्टिर्लौकिकी लोकेर्भगवत्त्वतिरिक्तेः क्षयिभिः दधीतेत्यर्थः । अत आधिदेविकादिपुत्रो गुणमन्तोऽहोकेष्टे । जिघेति बुध्यम्यवहा

इति भावः । लौकिकस्यैवेति शास्त्रप्रमाणं दर्शनविषयश्चेति ज्ञेयम् । अत एवेति त्वित्यादेव । अनुभवमतीति भवत्यानुभवमिति । मुच्येति विधाऽष्टयोर्योऽस्त्या । एकेन प्रार्थनमिति कारिकायां एकेनेत्यष्टेर्नयः उक्तः । जिघेत्यत्र पञ्चत्वात् देवकीस्तुतौ द्वयमाहः द्वाभ्यां चेति । तदर्थमाहः मययोः सृष्टित्वत्वादि । पर्यवसानत इति प्रथमि विषयपरिहास्य तत्र शरीरेवे पर्यवसानतः सृष्टिरूपं अवगमित्यर्थः । पर्यवसानतः सृष्टिमिति पादकारण्यमिति चकारार्थः । एवं च एकेन श्रुदेवस्तुतो प्रार्थनं, एवं नयमिः श्लोकैः पूर्वम् । तेन बहुदेवस्तुतो दश श्लोकाः इत्यर्थः । जिघा देवकीस्तुतो निमिराधिदेविकादिभिः द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां च पर्यवसानतः सातकारण्यं अपरं प्रार्थनात् तथा अपरं स्तुतिरूपमेव न तु प्रथमिविषयपरिहास्यार्थं परिसमाप्तार्थं श्लोकैः । सिद्धमाहः दशभिरित्यादि । पञ्चमिरिति द्वौ श्लोकौ आधिदेविकादिवयं चेति पञ्च तैरिति कारिकायां कलितमिति 'अपि संरापने भवत्यानुमानाभ्या'मिति व्यवहारम् । उभाभ्यामिति शास्त्रप्रत्यक्षमाभ्याम् । तथेति दधीकृतः । आपश्यकन्त्वमिति दध्यमानस्य म्रक्षतायर्थम् । आपकमिनीति अन्यथाज्ञानं प्राकृतत्वेन ज्ञानं, अज्ञानं म्रक्षत्वेन, एतदुभयं म्रक्षत्वे वापकम् । म्रक्षताशास्त्रात्कां ज्ञानमन्यथाज्ञानं च न तिष्ठतीति भावः शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां तत्त्वरूपणाभावे एतयोर्न्यथाज्ञानमज्ञानं वा शङ्केत, तथा च दध्यमानस्य म्रक्षत्वं न सिध्येदित्यर्थः । हेतुत इत्यस्यायंमाहः उभयोर्हेतुरिति । ज्ञानान्यथाभावयोर्हेतुः । आदिना प्राकृतत्वज्ञानम् । तस्मादिति हेतुतः । सुबोधिन्याम् । तन्त्रेति म्रक्षत्वे सावनीये । प्रथममिति वापकश्रुत्याः प्रथमम् । आपकपर्मैरिति म्रक्षत्वे वापकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च तद्वेतुपूर्वपर्मैरित्यर्थः । आशुपचरनिमिरोति चक्षुस्त्वस्य निमित्तं लोकाद्वारा न्यवहारो नविष्यामीतीत्या । तदन्तर्गता ज्ञातस्वरूपो भविष्यामीतीच्छा तस्या अज्ञानात् । ज्ञातस्वरूपेति ज्ञातस्वरूपो भविष्यामीतीत्येव ज्ञातस्वरूपाभ्यां कृते श्लोत्रे इत्यर्थः । जानातीत्यति वात इत्यनुक्रमात् । ताभ्यां ज्ञातस्वरूपस्य श्लोत्रे इति वा । विदित इति पुत्रोचमत्वेन सृष्टम् । सम्प्रशिति इति सम्प्रश्रयः यथा भवति तथा । अयं वरः पूयात् इक्षिगर्भो यच्छान्देव्याष्टमोपदेशोकोतो भक्तनुग्रहाय श्रुतुर्जनः । धर्मस्त्वानिर्धेकदुःखादिजन्या कारणम् । भक्तमनोरथपूरकत्वात् । नद्य इति शङ्कराचार्यप्रभृतयः । ज्ञातस्वरूपत्वं व्युत्पादयन्ति सा यस्त्वित्यादि । अत्र टिप्पणी । सुबोधिनी । चतुर्लज्ज इति तेनाश्रयतावधिपरे भावमतेन भावत्यामलक्षणेति भावः । सिद्धान्ते विहङ्गधर्माजयम् अद्भुतः । इत्यर्थं सृष्टेति न कृपाता, यस्त्वित्यवत्यत्र प्रयोगान्तं व्याख्यायते अत्रैवं ज्ञेयमिति । तान्दसः प्रथमपुरुषात्वेन प्रथमपुरुषयोग्य इत्यनुक्रमा व्याकरणोक्तरीत्या वाक्यभेददोषेण यद् सुबोधिगर्भं व्याख्यातं तस्मिन् प्रत्यक्षव्याख्यायाने एवं वक्ष्यमाण-

प्रकारेण द्वेषमित्यर्थः । छान्दस्यवकपनपेक्षया छन्दस्त्वविचारकाया 'भवान् असी'ति-
पदान्मायं वाक्यभेदपक्षो व्याप्यात् बाह्याभ्यन्तररूपनिरूपक इति व्याकरमस्मृतिः प्रसलेति
हेतोः । किञ्च भवान् उत्पत्तिमात्रमिहोक्तिः । भवतेकत्वपक्षकस्य पदभावविकारेण
प्रथमस्य वाक्यभेदेनोक्तिः । अतिपदेन द्वितीयभावविकारः । स स्थितौ अतिपदवाच्यभा-
वमिति न वाक्यभेदो दोष इत्याशयेनानुः असीति व्यवहार इति । 'ध्वजवत्सत्त्वमिति
मयेत्युद्धव वा मतिः' । स्थितान्वयीति द्वितीयभावविकारेण । व्यवहारमात्रोक्तिरिति
न तु पुष्पच्छन्देनोपसिद्धोक्तिः । स पुष्पच्छन्देनोपसिद्धः । तेन विना असीतिव्यव-
हारेण वित्त । तस्मिन् पुष्पच्छन्देनोपसिद्धम् । अत एवेति स्थितौ अर्थाक्षेपादेव ।
सुबोधिनी । य इति चेतनस्त्वानीय इत्थेन स्फुटेति तां विहाय अग्याहारापेक्षामावा-
त्तदपेक्षाकथनारूप्या पञ्चान्तरमाहुः बह्वन्तस्त्विति । पुरुषत्रयरूपो यैस्त्वान्तरं पदत्रय-
मित्यन्ता सुबोधिष्वप्यग्याप्यता । सुबोधिष्वप्यासः । अतः शास्त्रत इत्यादि बाह्याभ्य-
न्तरभेदेन वेदानपेक्षयाच्छान्दस्यत्वस्थानात्मकत्वात् । आश्रितः आभ्यन्तररूपः लोकतः
लोक दर्शने प्रत्यक्षतो बाह्यरूपः यः । अग्रुना भवान् विदितोसीति छान्दस्यप्रयोगेति
बाह्याभ्यन्तरभेदोपपत्तिरन्याथा पूर्णस्य चारितार्थभेदमित्याशयेनानुः अनेनेत्यादि । अङ्ग-
ग्रन्थेन । भवत्पदस्य द्वेषा म्युत्पादनेनेत्यर्थः । य इति भाषीति भवानिति म्युत्पत्त्या यो
भवानित्यर्थः । 'यत्तुर्ध्वजं इत्यत्र भवत्युपपद्यत इति भवान् । अत्र लोकोक्तो चेतनः ।
इत्युक्तमिति वेदोपपत्तीपक्षेयुक्तम् । अथ वेति । अत्र टिप्पणी, भवत्पदच्छन्द-
सङ्गतीति आह्वयि विना तथा । देहरूपेणेति 'यथा दशमस्त्वमसीत्यत्र । तदभीति
भातेईयतौ तथा । अस्मिन्नेति पुरुषपदेन । भवानिति वेदान्तिपक्षान्तरं पथात् पुरि श्वेव
इति पुरुष इति तथा । तेनेति मयत्पुरुषपदस्यान्तेकरूपत्वेनोपयोगिकसारित्वकृतत्वेन ।
प्रतिज्ञायैति प्रतिज्ञाहेतुद्वाराणोपपत्त्यनित्यं भवानिति पक्षायपय इति । सुबोधिष्वप्यासम् ।
सैन्यवच्छान्तन्यापयच्छान्दोये । उपसंहृतिरूपमिति वतुदेवः विद्वत्सत्त्वपञ्चकाराये
सक्षिप्तुपसंहृतिष्वम् । 'एवं भवान् पुद्गलमुपमेयकस्य' इति श्लोकेनोपसंहृतिरूपम् । तत्र
स्वरूपवाचकम्, बहिरन्तररूपोपसंहार उक्तः । अस्मिन् पक्षे एकेन प्राथम्येन पूर्वोपोष्यम् ।
असीतिक्रियायाः प्रतिज्ञायां निवेष्टात् सर्वैकपरिचितं भाष्येन लोड्यन्तिक्रियायाद्धारतः ।
यद्वा । विदिते प्रतिज्ञाते भवत्सत्त्वविराट्पक्षोपसंहृतिरूपम् । अस्याम् । 'उपसंहारोयोभेदा' दि-
त्यादिप्यासक्षत्रात् । भवान् पुरुष इति भवान् विराट् पुरुषसत्त्ववर्द्धसंस्थितः अतः सर्वत्वं
प्राप्तः । 'वृत्तीयं सर्वभूतल'मित्यत्राप्याह । तेन पूर्वोक्तः भवान् यत्तुर्ध्वजः यदसः स्रष्टा
कोप्यः । आत्मे सारं पीता । गीतायामपि विवरूपदर्शनमाध्यायः सारमिति । उपसंहार्या-
धिनौतिकरूपमुपन्यास्याधिकं रूपमाहुः प्रत्यक्ष इति । क्षेत्रया प्रत्यक्षः आध्यात्मिक-

रूपो भवान् अमृतपक्षः पुरुष इति । आदिदेविकं रूपमाहुः सम्मुख इति । मक्तसम्मुखः
भक्त्या प्रकटः भवान् । अतस्मुखः पुरुषः व्यापकः । वेदान्तासारभाष्यतत्त्वसम्मुखत्वा वेदान्ता-
भाष्यवपक्षमाहुः पुरुषत्रयेति । टिप्पण्यां व्याख्यातम् । अस्ति भवानिति अत्रापि
टिप्पणी समस्तं पदमिति असीति विभक्तिप्रतिरूपकमप्यप्य । तेन सह समासं प्राप्तेयं
पदम् । यथास्ति क्षीरा गीतिलाद्वयक्षीत्यन्वयं प्रथमपुरुषार्थम् । तथासीत्यन्वयमपि मय्यव-
पुरुषार्थम् । संक्षिप्तप्राप्तत्वादि 'रसि विष्णवे' इत्याह, 'अपक्षमसि विष्णवे स्त्वं' इत्याह, 'यतो
वे विष्णुः यज्ञावैभवंदरं करोती'त्यनेन । तेन सुबोधिष्वप्यासि भवान् साक्षात्पुरुष इति
पदत्रयं न व्याकरोपविरोधात्पदत्रयम् । 'यस्यास्य' तस्य सत्'मिति श्रुतेरिति योक्तव्यम् ।
सुबोधिष्वप्यासम् । पुरुषपदकृत्यमाहुः पुरुषप्रत्ययेनादिति । पुरुष आनन्दमयः पुरा आसेति
पुरुषपदमस्त्यप्येः । तस्य प्रत्येनादित्यर्थः । त इति अक्षयभाष्यः । न त्वातस्फुटत्वात्त्यादिः
'प्रकृतेः पर' इत्यन्तासासः । प्रकृतीति तेन वरत्वं नियन्त्रत्वं इत्युक्तम् । श्रुतानामिति
न्येयेष्वेकाग्रान्यं इयोलिरोभावः प्राकृत्यसत्त्वादित्येवैश्वरानाम् । मायाजीवेति 'आत्मानं
विशुयात्मकं परोपि मनुष्यं' इति समाधिमात्रार्थं मायाजीवाः, तेषां, आदिना जटानाम् ।
प्राकृत्यकरणमिति कौस्तुभगीताम्भारभ्यां प्राकृत्यकरणम् । प्रत्यक्षक्षेत्रमित्यत्रादि
अत्र टिप्पणी प्रत्यक्षविषय इति 'भव'मित्यत्र भवतेकत्वपक्षकस्य अतुल्यत्वान्नस्य
प्रज्ञात् तथा । 'अतीति'ति पदभावविकारेण द्वितीय इत्येवकारः । उक्तव्यवहारेति प्रत्यक्ष-
व्यवहारविषयस्य । उक्तरूपत्वमिति अस्ति भवानित्युक्तकृत्यत्वम् । तत्परिहार इति
इत्याह प्रत्यक्षलोपपरिहारः । शरीरप्रत्यक्षत्वात् 'लोकद्वारा व्यवहारायं भविष्यामी'ति
भाष्ये सत्त्वात् । तयोपिति विदितविविधयोः । अत्यदितिपदेन वेदमाह । यद्व्याप्यत
इति शब्देन विदिते भवानिति विदितभेद ब्रह्मसाक्षः । यवाहृद्यमिति अदृश्यमिति
पदच्छेदः । उच्यतेति इन्द्रियसामर्थ्यमप्यवस्थापित्वा प्रविचक्षणलक्षणेन इत्यवस्थापित्वा ।
भाष्येनोद्धेक्षितम् । सुबोधिष्वप्यासम्, तथा भविष्यामीति । प्रकृतेः परो भविष्यामी-
त्यर्थः । अनुभवानन्द इति ज्ञानानन्दानन्दः । अयोगोल्लेखं बहिरिष्येति त्वं उचरं
चान्तेति चिदित्यनुभवविरणम् । नन्यपरोक्ष उक्तदेह इति पदविषयभङ्गाशङ्काहुः
आत्मा नोक्त इति इदानीं पदं हानेन्द्रियमिति, ज्ञानमाह्वारतः । पदविषय इति श्रिगुण-
संनिधानन्दः । अयमिति पदुदेवज्ञानविषयः मय्यप्येति आदिशब्देनप्रत्यक्षव्यवहारः ।

१०-३-१४. स एवेत्यत्र न ज्ञेति उद्धरे । दर्शनमात्रेणेति 'ततो जगन्मज्ज'मिति-
श्लोके समाधी देवर्षी भाषयित्वा 'देवर्ष्या' भगवत्वं 'स्वापिषया'नित्युक्तम् । तथा य दर्शन-
मात्रेणेत्यस्य मानसप्रत्यक्षभाष्येनेत्यर्थः । स्थित्यर्थमिति यावज्जीवं स्थित्यर्थमिति मय्य-
श्रुतौ । कापार्थं पूज्यारहणादिकापार्थमिति द्वितीयश्रुतौ । श्रुतेरिति स्थित्यर्थमनरो भगवात् ।

रहन्तयोः कार्यं क्लेशे, विश्वम्भरः कीटविशेषः । अनेकरूपभवनार्थमिति सुष्ठाना-
मनेकरूपत्वात् । अन्यप्रवेशानार्थम् आतपादन्वा छाया तस्याः प्रवेशनार्थम् । शिम्बोऽन्य-
दा प्रवेशनं तदर्थं वा । छायाप्रवेशनार्थमित्यर्थः । क्लेशेनेति द्वितीयम् दक्षिणायां वेति
इत्यर्थं वाङ्मन्दः । “आतो स्फेरजनयन् सुषमाद्य सुषुष आहूतिवस्तुतमराज्यं दक्षिणायां”-
मित्यत्र द्वितीयस्कन्धे सिद्धः । चतुर्थस्कन्धारम्भेति वर्तते । ‘चलयोः पुरुषः साक्षात्
विप्लुर्द्वयस्वरूपश्च, या श्री सा दक्षिणाधूनेरक्षपूजनापिनी’त्यादिना दक्षिणाप्रसङ्गः ।
तथेति सोपाधिकः कार्याभिव्यक्तिश्च वा । तथा चातुषाधिकत्वं कार्याध्वया प्रवेशभावना
योषयश्च इत्यर्थः । इत इति द्वितीयम् । इदं श्रुतं कर्तुं । तस्मात्तत्त्विति दक्षिणायां । अवतार-
प्रवेश उक्तः । सामान्यप्रवेशप्रकारप्रभववतारविषयकमाहुः तर्हीत्यादि इत्यर्थं इत्यन्तम् ।
प्रकार इति सामान्यप्रकारः । पूर्वमिति सृष्टेः पूर्वम् । स्वप्रकृत्येत्यादि स्वस्य भयवता
प्रकृतिः स्वभावः । आधिदैविकेति अत्र दिष्णोपी तथोक्तमिति आधिदैविकसमायेनेति
व्याख्यातम् । सुषोभिण्याम् अपेक्ष्यत इति स्वभोगार्थम् । अन्यामुत्पन्नन्तेषां माया-
जीवानां भोगात् । यदा । साधित्वप्रकाशननियमनायमर्थमेतत्वे । न तु स्वार्थेति स्वार्थसृष्टौ
कारणतया विद्यमानेनैव रूपेणान्तर्भावमिकार्यस्य च कारणात् नापेक्षते । कारणत्वेनैवेति
आधिदैविकरूपेणैव । आधिदैविकाविशेषस्य सर्वत्र सत्त्वादिवकाः । सृष्ट्यन्तरमिति
पुरुषादारा सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरस्यापेक्षेनेति वा पाठः । अत्रे तथोक्तेः । प्रकार इति उक्त-
सामान्यप्रकारः । ननु ‘तमस्तु’मित्यत्र लीलोपोयोगप्रशङ्का प्रजावत्कल्पमिमित्तमित्यु-
क्तम्, इह तु विद्युत्कारकत्वव्युत्पन्न इत्यत्र आहुः यथेत्यादि ज्ञेयेत्यन्वहः । प्रवेशभाव-
नेति प्रवेशसारणम् । तेषामेवेति साधिकादीनामेव । एवकारोऽन्योयोगव्यप्यच्छेदकः ।
सायासात्मस्य दीर्घत्वमभिप्रेत्य पशान्तरमाहुः अविद्युत्कारकमिति । अकारप्रक्षेप-
मप्रतीतमन्तर्हीत्यस्य पशान्तरमाहुः यद्वेत्याद्युक्तम् । अत्रैव ‘स्व’पदानर्थ-
व्यवहारम् ‘तद’निति वदन्मार्गपरिहारम् । यौध द्रं प्रकृत्याश्रयताया विद्युत्कारकं सृष्टु
तदनु स एव स्वप्रकृत्याविद्युत्कारकं सृष्टु अत्रे पूर्वम् । तदन्वयिते ‘अनुकृत्यैव स वे’ति-
श्रुत्यादिद्वन्द्वकम् । अथ कुक्किमाहुः अन्ययेति । ‘अनाविष्कम्भेनवा’दितिसाराहुः ।
यद्वागन्तरमिति कथमिति यौगिकदक्षिणायां प्रवेशकदक्षिणायाः । वेदे योगकदिः
वेदान्ते ईदृशी रुदिः प्रशान्तराकारे ऋषे उक्ता । उक्तदोषः इति आनन्तर्यस्य शान्त्य-
दोषः । विद्युत्कारकत्वदोषो वा प्रशङ्क्य । अनन्यकल्पस्य कल्पार्थत्वात् । अत एवेति
अनुप्रवेशस्य रुदत्वादेव । अन्वयिते यथा ह्यवता प्रकृतीत्यादयः सर्वानावेकानन्तर्यस्य
कल्पान्तत्येवैव सिद्धेर्नानुसर्गः । उक्तीत्या इति अतः पूर्वस्याल्लपानोक्तरीत्या ।

१०-३-१५. यथेति इत्यत्र दृषयान्तरमिति प्राकृतवृत्त्यलम् । तथेति तदप्ये-

रविकृतसदृशैः । सूक्तस्य ‘तथा तै’रित्यस्य विवरणम् । ‘तै’ इति वक्ष्यमाणा ये विकृतास्तैः ।
तेन विराजि आप्यात्मिकानि चतुर्विंशति तत्त्वानि । रूपरसादीनि पूर्वमादिपदेन गन्धा-
दयः । अग्रे आदिपदेन क्रियादयः । अमिलिता इति चिकीटिषया विशेषप्रदर्शना-
मिलिताः । विनापि ‘सह’पदप्रयोगे सहायं तृतीयेति व्यवस्थापितत्वात्, अत्र सप्तपदप्रयोगं
विनापि ‘विकृतै’रिति तृतीयया सहायंलामेपि ‘सह’पदप्रयोगादप्यन्यमपि सहाभावो
निश्चित इत्याशयेनाहुः सर्वे संहरयेति । तेनाधिकान्यारम्भणोरुत्तमान्तराहो प्रसङ्गो
योष्यः । शिष्टान्दार्थमाहुः युक्तश्चेति । कार्ये इति देहे । सर्वान् इति अत्र सर्वान्दो
भगवानित्यर्थसम्बन्धनिश्चये भावाः । साकृताः प्रतीयन्त इत्यर्थः । अंशानां चतुर्विंशति-
तत्त्वानां सत्त्वव्यवहितत्वात् स्वचमिष्टा विराट्देवजनकाः कारणभूता भावास्तत्र प्रती-
यन्ते । पुरुषोपमस्य त्वामन्दमयत्वात् तत्र शिखादयः त्रियादिरूपा एव, न हि ते
कारणभूताः । ‘कान्तर्यं न चैवासि चिदान्तराद्योः स्वत’ इति सिद्धान्तात् । न कोपीति
पृथिव्यादिभूतवर्जनकृतो यः स्रष्टोऽमित्यल्लविकृतत्वादिसतीतिरूपो दोषः सोपि नेत्यर्थः ।
किञ्चानन्दमयाः लीलाकारकाः । तथा दुष्पादिलिङ्गा अप्यानन्दमयः । यतः सुखायमेक-
नगति ईर्ष्यादिमिश्रेण सुखं दुःखापेते । भगवदिच्छाननुकूलत्वे च दुःखम्, न तु स्वत
इति न कोपीत्युक्तम् ।

१०-३-१६. सशिरपत्येत्यत्र ‘नैथिल्यं वाचि पूर्वव’दिति पूर्वश्लोकेनवतारि-
विषयोऽनवतारपुनःप्रापः । अवतारेऽप्यनदपुन्यत्वे सशिरपत्येति । तथिवतारवतारिणि
सिद्धः । अवतारे स्वाहुः मिलित्येति । मायाजवनिर्वातं दृष्टकृत्योद्घाटितार्थे मिलित्वा ।
‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूप’मिति श्रुतेः । दर्शनाच्च । यदा, विराजि स्वाहुः मिलित्येति ।
दृष्टान्तिनिरासार्थे कथनात् । विराजि मिलित्वा । पूर्वैति विराजमित्थं मन्मथः । ‘तौन्यं
प्रकटीकरिणामौचित्यमात्रायाः प्रवृत्तयस्तुत्यायेति पूर्वस्य वैराग्यसाधनादः । सिद्धस्य
कथनचतुषादयः । कात्तरोऽपिपेति विराजिदिष्टम् । ‘एतच्चानावतारायां निधानं जीवमव्यक्त-
’मित्यभ्यासात् । आधिदैविकमिति यथापि विराज्याध्यात्मिकं रूपं तथाप्यन्यार्थमेदादाधि-
दैविकमित्युक्तम् । विराज्यपि युक्तम् । ‘यस्तु आप्यात्मिकः श्रोत्रः सोऽपिआधिदैविक’
इतिवाक्ये आधिदैविकध्यात्मिकयोरभेदोक्तेः । अनुगता इति अग्रिमप्राप्त्यनुगताया
यवो दृश्यन्तेऽनुगता इव सन्तीत्यन्वयः । पदे तन्व इव । पूर्वोक्ता अविकृता भावाः
पूर्व विराजि तत्परूपेण दृष्टाः गुणः कार्यरूपवदृष्टी तत्त्वकार्यपरूपमधिक्रुणेण दृश्यन्तेऽतः
कार्यानुगता इव सन्तीत्यर्थः । अनुगतत्वं सिद्धपत्तिः सा पृथिवीति । तत्त्वतत्परुमादादि-
देहे । कारणभूता आधिदैविकी पृथिव्यनुगतेन । विराज्याकरणकादौ रूपे आनन्दः पृथिवी-
रूपेण प्रतीयते । वायवीयदेहे वायुः पृथ्वीय प्रतीयते यथा । सर्वसहस्रार्थमाहुः तत्तद्भावा

येति । पट्टादी तत्रैव तत्कारणकया पट्टत्वादिरूपादिविदेकी श्रुतिष्यनुमेतेव । कथिरादीति अस्माद्विद्वत्प्रसङ्गे देहकृपायां जलं कथिरस्येदादिरूपम् । विराजि जलमावर्णयकम् । हिम-
कारकादी च तत्कारणकयमनुगतमिव । अर्थोक्तं तु वायुर्जलमिव वायवीयदेहे तद्व-
दानन्दरूपं जलम् । अथवाते तु वैराजं जलम् । अस्यदपीति तेजसादि तत्पान्तरम् । अतः
परं तत्पान्तां कृत्स्नप्रसक्तितारण्य बीजाकृत्स्नयमवतारण्यं न तर्हीत्यादि । अत्रापीति
शेषः । भवन्तिस्ति उत्पन्नताम् । अतोयेति अवतारिद्वयायां कारणत्वेनेति न
तु कार्यत्वेन । 'एतज्जानाताताराणां निधानं बीजमव्ययं'मिति तत्पत्ताम् । हेतुति स्वरूपे,
ब्रह्माण्डोपरि च । हेतोरपत्तिरिति कापं पुनरुक्तयः । विलक्षणत्वादिति आधेयविक-
त्वादिनाम् । 'तन् सुखा तदेवानु प्राप्तिरिति श्रुतिविरोधं वारयन्ति स साक्षादिति । एव-
कारणे न तु श्रुत्या । श्रुतिबोधितः कृष्णत्वप्रवेष्टात् वर्तते श्रुतिप्राप्तायात् । पूर्ववत्
तेषामपीति अवतारिद्वयात् तेषां तत्त्वचर्मादीनाम् । अत्रैत्यवतारः । न कोपीति
शास्त्रसिद्धत्वात् तद्विस्तारिद्वयप्रतीतिरूपो विरोधोक्तिविकल्परत्वात्वेत्यर्थः ।

१०-३-२७. एवमित्यत्र दृष्टान्तद्वयमिति अवतारि विराट्त्वं द्वयम् । दाहान्ति-
कोक्तिस्तु आसक्तिर्भीमुखबोधयेति श्रेयम् । येद इति आधातयेवसम्बन्धे येद जायतीति
तश्चिराकरणाधर्मसिद्धिरिति, अन्यथैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मवत्तवेः अन्यत्र कार्यत्वं
प्राप्तावविदेष्टम्, स कथ्यत इति । अत्रान्यत्र दृष्टान्तद्वये । अन्यत्र आधारे । अतिदेष्टुमिमाहुः
अन्यथेति । एतत्त्व विकल्पं मूलस्थेत्यादि । विराजो मूलस्थेत्यर्थः । कार्यं कृष्णावतार-
रूपमत्र । तथा च व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वचोत्पन्नसत्ताविकल्पपूर्वकः मायिकप्रपञ्चात्,
येन्द्रजालिकप्रपञ्चवदिति न्यायेन परमार्थिकप्रपञ्चसिद्धौ पञ्चात् तत्स्वरूपे विचार्यमाणे 'यदेक-
मव्यक्तमनन्दरूपं विषं पुराणं तमसः परमा'दिति 'यद्वह्म परमे प्रजा' इत्यादिजातीयक-
श्रुतिभिः द्वितीयस्कन्धतः श्लोकश्रुतप्रकरणे च असकृत्वं पर्यम्स्यति । एवं तत्रः परत्व-
सिद्धेनाप्रसिद्धत्वसिद्धेन च ब्रह्मणः सर्वकारत्वे सर्वत्वकत्वे च सिद्धे जातैव श्रुतिविरोधः ।
अविद्यादिष्वभेदस्यापि भेदविकल्परूपमनुपत्त्यात् । इदं वा 'उपपत्तादिपुनरोक्तं यमौके रित्यवि-
करणे स्पष्टम् । अन्यथेति उच्यते । 'तमेव विदित्वा अतिशुभमेती'ति श्रुतेः । वाचक-
द्वयमन्यदाहुः वाचात्वेन भिन्नत्वेन चेति । आनन्दमयस्य सर्वान्वरत्वात् । व्यापकात्
भिन्नत्वेन । दोषत्रयेति प्रतीतिप्रयविषयत्वानि दोषाः तेषां त्रयम् । तत्रादेति तादृश-
माहङ्गापिभिन्द्यसामर्थ्येनाप्राप्तावदिक्रमाहेत्यर्थः । तुल्येत्यादि तत्र तैजसाहङ्कारोपादेयत्वे
सति ज्ञानक्रियान्वतरकारयत्पिभिन्द्यत्वम् । इदं साक्षात्पुनरुक्तमिति देहसंयुक्तत्वे
सति सफलेनाप्राप्त्यक्तत्वं लक्षणम् । इदं असंयुक्तौ नाप्याहम् । 'सर्वं सत्त्विदं अहो'ति श्रुते-
र्ब्रह्मज्ञानेन प्रति तादृशस्य श्रुतत्वात् । कालिकसम्बन्धेनाप्राप्त्येदद्वयात् । परं तस्माद्वि-
रोधः

येदेव विकल्पसमाधानात् वैद्वान्मिक्तमिति यत् सम्प्रयुक्तेषु विद्यदायमानं ज्ञानं
जनयति तदिन्द्रियमिति मीमांसकलक्षणम् । अथवा दृष्टेयतरोद्विषयेयुक्तानां भवत्ये सति
ज्ञानकारणमनःसंयोगावयत्तमिति नैयायिकलक्षणमादत्तव्यम् । उद्भवविषययुक्तानां भवत्ये
सति ज्ञानकारणमनःसंयोगावयत्तं श्रोत्रेन्द्रिये व्याप्तमिति दृष्टेयतरोति । विशेषणदत्तं
पट्टादमिति व्याप्तमिति विशेष्यदत्तम् । तदपि व्यापकतत्पट्टादायति व्याप्तमिति विशेषण-
दत्तम् । सर्वप्राप्तमितिन्द्रियं चतुर्विधमित्यलक्षणमिति च युक्त्या विचार्यानुमेयानि न तु
कम्बुग्रीवादिसम्भवत् भवत्यत्र उपलभ्यन्त इत्यर्थः । तत्रेति आनन्दमये बहारे । अत्रोक्तं
दृष्टान्तद्वयमनुसृत्यम् । तेन विराजयति विद्यमानो गृह्यते, तेन तत्रैत्यस्य तयो-
रित्यर्थः । अपीन्द्रियसंयुक्तोपि इति सर्वं मां वयमस्मिन्तीत्यनेन्द्रियसंयुक्तः । दृष्टान्तोप-
विदात् तु साधारण्येन्द्रियसंयुक्तः । ननु विषयता कापिदति तर्पेन्द्रियसंयुक्तोस्त्विति
चेत् उवाचुः सत्तपीति । विषयता मायिकरूपं तु सत्त्वित्यर्थः । सर्वं मां वयमस्मिन्ती-
त्या विषयतासत्त्वं तु विषयतानिष्ठः सत्त्वित्यर्थः । व्यावहारिकी सत्तेत्युच्यते । तद्व-
युगेति तद्वपैरिन्द्रियसामर्थ्यः । परतन् इति व्यावहारिकी सत्ताकरणेन वर्तते । न भगव-
दिति दिव्यचक्षुराद्यभावादवतारिस्त्वेत्यादि । इन्द्रियैरदृष्टेय्यापिदेविकैः स्वर्गादिभिरैवा-
वतारिष्व् ब्रह्मं भवतित्याहङ्गाहुः । न चापिदेविकानामिति । अन्यायमिति विषय-
ब्रह्माण्डम् । निमित्तप्रमाणं न भवद्विषयकत्वमित्यन्यथा । आधेयति इन्द्रियैर्द्वं प्राश्नात्वादि
उत्स्वरूपत्वात्त्यर्थः । न वा इति दृष्टायेति संनिष्ठब्रह्मत्वमित्यपि तद्विषयकत्वसम्बन्धः ।
प्राश्नात्वेति भावप्रधानम् । इन्द्रियैस्तु वर्तते इति भावः । अत्र इति यत् आपिदेविकाना-
मन्यार्थत्वप्राप्तात्प्राप्त्यं न प्रादकत्वं मायात्मिकानां तु सत्त्विकरूपद्वित्यात् तत्त्वत्वमयो-
वतारिष्व् त्वं न गृह्यत इत्यर्थः । विद्यमानोवतारिष्व् रूपभूतो विराजत् । 'एवं
मवा'मित्युपपन्नो दोषकत्वे दृष्टव्येनाहङ्गात्वं निराकरोतीत्युच्यतेन पुराणं व्याख्येयं न स
इन्द्रियाणामित्यादि । इत्युक्त्युगेत्वं तापयितुं प्रथमतः प्रत्यक्षतावपिस्तात् । वायपति
स प्रत्यक्षतेति । अर्थादायत् । प्रत्यक्षविषयता । प्रत्यक्षं चतुल्लं न मिषेवार्थमिन्द्रियेण ।
प्रत्यक्षं ज्ञानं तथा ज्ञानेन्द्रियेण साति । उच्यद्व्यरूपत्वात्, आत्माप्रादकत्वात् । ज्ञान-
रूपापीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणीति न समासः आत्मप्रादकत्वात्तयोः । 'स्वमयेवतमनात्मानं
नेत्य त्वं पुरोचम' इतिवाक्यात् । अतः स्वविषयकादिप्रादकत्वापीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ।
अत्र इति 'अणवर्थे'ति सूत्रेणैन्द्रियाणां प्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । बुद्धिस्तु व्यापकान्वयिका ।
बुद्धिमानसं पदार्थां ज्ञानातीति प्रत्यक्षात् । बुद्धिस्तु व्यापकान्वयिका । कियत्त्वादिति साध्यता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धो ब्रह्मकता । हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धः समवायः । ननु स्वरूपासिद्धौ हेतुविति

वैद्य, वेदवेदान्तसारत्वेनोपलब्धः क्रियात्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च पञ्चरात्रशास्त्रं ज्ञानं क्रियेति । छिदि क्रियायां दात्रे कर्तव्यम् । मेधेत्वादि यत्र यत्र क्रियास्त्वं तत्र तत्र नेत्रगोलके इत्यन्वयव्याप्तिः । यत्र यत्र नेत्रगोलकाभावात्सर्वत्र यत्र क्रियात्वाभावात् । 'यस्तु ह्याध्यात्मिकः प्रोक्तः सोऽस्योपाधिदैविक' इति द्रष्टव्यपाठम् । आधिदैविकस्याध्यात्मिकमाभेदान् । इत्यादीति शब्दोपलब्धिः स्वशरीरलक्ष्यः । एतेन सूत्रस्य 'बुद्ध्यानुमेयत्वस्यैतिरिन्द्रिय' इति पदं न्यूनपूरणेन न्यास्यते शेषम् । न च यथासौहृदं व्याख्यायमानस्तत्त्वति यत्कथम् । दृष्टान्तोपाधेन्द्रियप्रत्ययानुमेयपूरणे कर्मविश्रापात् । तेन सिद्धमाह अनेनेत्यादि । निरस्तमिति तेन सिद्धिते व्याप्राकृतत्वमिति भावः । युक्तिरिति इत्यस्य माकृतत्वकथनेऽप्यदृष्टान्ताप्राकृतत्वं यदङ्गीकृतं सा युक्तिरनुकूलतर्कान्येत्यर्थः । एषमप्रत्यक्षत्वेनाप्राकृतत्वेन व्यप्राप्तिं दूषितायां पुनराशङ्कान्तरमनवतारमिति स न निरस्तत्वादि । प्रसिद्धानुमाने यथा व्यापकस्य गृहेऽन्यगोलकादौ हेतुव्यभिचारः हेतुभाववद् बुधित्वं न दोषात्, यददत्र अत्राकृतोऽप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेन प्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारी न दोषात् । यथा प्राकृतः प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानाङ्गीकारात् । तथा सति यत् प्रत्यक्षं तत् प्राकृतमेवेति व्याप्तिं न दोष इत्याशङ्क । चेत् यदीत्यर्थः सचैवेति तेन श्राद्धेऽनुमेयैः सह सञ्चयि प्राकृतं सिद्धित्वात् प्रत्यक्षत्वात् पदपरदित्यत्र विदितत्वेहेतुः सत्यतिपक्ष इति भावः । अनुमाने तु रूपादिषु भवमानप्राकृतः अग्रत्यक्षत्वात् भक्तनिष्ठभयवद्वा । साध्यामानसाचरं हेतुस्त्वं यस्य स सत्यप्रतिपक्षः । चक्षुषाऽन्तर्ज्वादादि । अग्रहणादिति छेदः । पुनराशङ्कते कल्पिदपीति । प्राकृतः कथितप्रत्यक्षत्वादित्यनुमाने बाधकं मल्यनुमानसत्यप्रतिपक्षत्वेन मूढानुमानसत्यप्रतिपक्षविषयकमित्यर्थः । तत्रादौति आशङ्क्यायां बाधकायुमानस्यापयोक्तव्यत्वादेत्यर्थः । चक्षुषः सामर्थ्येनेति तद्वैयर्थ्येनोपलक्ष्य तदुक्तानुमतेनानेन । इदानीमित्यादि न हि त्रयोपलक्ष्यार्थः । अत्रापीति जन्मस्थानेति । न जुष्टं भवनीति उक्तकथितप्रत्यक्षत्वहेतोः सोपाधिकत्ववद् दृष्टम् । इन्द्रियसामर्थ्यवद्वापि । यत्र यत्र प्राकृतत्वं तत्र तत्र इन्द्रियसामर्थ्यम् । यत्र यत्र कथितप्रत्यक्षत्वं तत्र तत्र इन्द्रियसामर्थ्यमिति नास्ति, किन्तु क्षेत्र्यैव कथितप्रत्यक्षम् । तथा कथितप्रत्यक्षत्वहेतोर्नोपेक्षितत्वात् साध्याभाववदुचित्वम् । चीरप्रत्यक्षते दर्शने विषये प्राकृतत्वाभावावति कथितप्रत्यक्षत्वहेतोः सञ्ज्ञात् । अत एवाप्रयोजकत्वं च हेतोः । इन्द्रियवद्वाप्येव न यत् भवतीति पाठाः । अत्रेन्द्रियवद्भवनेन दोषः प्राकृतत्वं तेन सह न वीरदष्टं भवतीत्यर्थः । यद्वा । इन्द्रियैर्मगवद्भवने इन्द्रियाणां दोषः पराशङ्क्यत्वं निययोपेक्षत्वात्पक्षम्, तेन पूर्वोक्तस्य कारणदोषः । दोषं व्युत्पादयितुं प्रमाणावाहुः पराशीति । स्वामीन्द्रियाणि । अन्तरात्मविश्रवागोलकं । प्रत्यक्षजीवः । तथा च पराशङ्क्यादिन्द्रियसामर्थ्येन सोपाधिकत्वम् । वेष्टदिल्लनेन व्यभिचारः श्रुत्या प्रदृश्यते । तत्र एवामयोऽवकाशमिति सिध्यतीति श्रुतिरेवाव मानित्यर्थः । सिद्धमाहुः

तस्मादित्यादि । तस्मादिति श्रुत्या प्रतिपक्षहेतोः दोषप्रदर्शनात् । उत्तरार्थमवतारमिति स भिन्नत्वेनेत्यादि । पूर्वमिति तृतीयस्कन्धे कापिलेय आकाशलक्षणे बहिरस्तरमेव चेत्स्वम् । तदपीति आकाशकृतं ब्रह्माभ्यन्तारत्वम् । अन्यस्मात् तद्बुधः श्रुदमध्यसितान्तर्गतत्वात् । स्वस्य श्रुदस्य । स्वयं श्रुदम् । दार्शनिके योऽवर्णित स व्यापको भवामिति । उपपादयन्ति स तत्त इति । व्यापकाद् भवतः । अत्र इति उक्तुप्रत्यक्षपन्धन इत्यनेनानेति । तदुद्भवैवेति तृतीयवाक्यादिभिरित्यर्थः । तावदिति अनाद्यनन्तरकतदवामावतारत्वम् । जगदुद्भवानामिति तदुद्भवपञ्चविरिकानां पुरुषवद्वैतव्यापामिति बोध्यम् । अचच्छेदकत्वम् । अन्युद्भवित्वं अवतिरिक्तचित्तित्वम् । न स्वभवनीति तादृशव्यापकत्वात् । एकदेशे इति क्षारगृहे मन्त्रवदेव च तावन्वापाद्रीकरणेन प्रकटस्येत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तेन प्राकृतेन यतीत्यर्थं न सेत्येत्येत्य आहुः प्रतीतिरिति चेत् । दृष्टान्तीपाधेऽप्यभावात्प्राप्त्यं प्रतीतिः । उपपादितवाक्यीकिकी मतीतिस्तु सादेनेत्यर्थः । पराधि स्वामि इत्युक्तश्रुतेरेवकारः । तथा च न बाधत्वप्रतीतिस्तु आनन्दमप्यत्ववाच इति भावः एतेनैवाभिप्रायकृतत्वापि परिहरमाहुः परीत्यादि । अनेनेवेति 'अनाद्यतत्वाद् बहिरन्तरं न व' इति विशेषणैव । परिच्छिन्नत्वे हि विश्वत् व्यापकत्वेन तस्मिन् परिहृते भिन्नत्वमपि परिहृतप्राप्यमेवेत्यर्थः । कथमित्याशङ्क्यतां तत्र हेतुत्रयमवतारं व्याकृर्वन्ति स अस्मिन्नित्यादि विषयेऽन्यथ इत्यन्वयः । अस्मिन्निति तृतीयपदोक्तैर्न । प्रथमो वेदान्तशास्त्रीयं हेतुमाहुः सन्निधिति । सन्निधानन्दरूपो भवार्थः सर्वः अंशत्रयमुक्तः । सवर्णोऽयः 'सर्वं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । भगवानित्युक्तत्रात्यन्तेति । 'तदेव सोम्येदमग्र आसीद' इति श्रुतेः । जीवात्मैति द्वितीयमवतारमप्यर्थः स्पष्टम् । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्युक्तव्या 'नन्दमेवजीवस्ये'ति श्रुत्युक्तमानन्दं व्यापत्तयन्ति स न आनन्दरूप इति । किन्तु 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्युक्तव्या 'नन्दं ब्रह्मणो विद' इत्युक्त आनन्दमग्रः । काल आनन्दमप्येष्टा सपर्यक आनन्दमग्र इति, 'आनन्दरूपमसृजं यद् विभाति'ति श्रुतेः । अथेति एकस्मिन् सर्वरूपे । व्यापकत्वं भेदकत्वं । जगत इत्यादि जगतेऽनन्तरं कर्ममप्यस्य, जीवानां ज्ञानानां, फलस्य कर्मजरा जीवफलस्य । यथा जगदाश्रये सति जगत् भेदकम् । आश्रयो भिद्यते जगदश्रयः । घटत्वान्तरं घट इत्यत्र घटत्वजगदाश्रित घटे घटभेदवत् । एषिवी श्वरेभ्यो भिद्यते मन्थपण्यादित्यत्र मन्थपण्यादित्यस्य एषिव्यामवादिभेदवत् । जगदाश्रयो भिद्यते जीवेभ्यः, कीदृशमनः । जडाश्रयाद् भिद्यते । एवं फलस्य भेदकत्वं, कृष्णाश्रयो भिद्यते आनन्दमप्यत्वम् । आनन्दमप्यजीवस्य । एवं न सम्भवति भेदकत्वम् । जगदाश्रयां मतीति 'सर्वं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्मे'ति ज्ञानसरूपम् । 'ज्ञानमार्थं परं ब्रह्मे'ति वाच्यम् । अपि स्वरूपमिति घाटे स्वरूपं समितिः । एककारस्तु व्यापकत्वाभावे सगदितरेन सति ज्ञानरूपत्वात् ।

वायुदेवो गुणातीत इति तत्रे सिद्धान्तमिति भावः । एवमनुवादपदस्वरसेन तन्मन्त्रकृत् ।
१०-३-१९. न्वत्तोऽप्येत्यत्र प्रमुञ्ज रूपमिति यो भवाम् प्रत्यग्रभोचरा परमब्रह्म तथा
वायुदेवत्वेन निरूपितः गुणातीतसमैश्वर्यहरिरामर्मलत्वाभ्यां प्रमुञ्जरूपत्वेन निरूपय-
तीत्यर्थः । स हीति प्रमुञ्जः, क्षिप्तोऽपि, राजसत्त्वान् । निरूपित इति यत्रात्रे निरूपिताः ।
प्रकृतिमिति राजःसत्त्वबोधायी भूतप्रकृतिम् । प्रकृतौ लयेष्वेत्यादि । सामीप्ये सप्तमी ।
प्रकृतिसमीपे शाक्तमते ऋषेय मुख्यः । ननु राजसज्जनं भवतु स्थितिप्रयोगो कृत इत्यत्र
आहुः सङ्कर्षणादिति । न प्रमुञ्जमात्रात् सृष्टिः, किन्तु त्रयोधाधिरनोरुपात्तं प्रमुञ्जम् ।
एवं चेश्वरम् प्रमुञ्जोऽयमुत्पन्नः । एवं च वायुदेवम् सङ्कर्षणं, सङ्कर्षणं प्रमुञ्जः, प्रमु-
ञ्जान्निष्ठ इति । सङ्कर्षणादुत्पन्नैव यवनास्ता तस्मां जगत् प्रतोषायात इत्यर्थः ।
जगदुत्पत्तीत्यादि प्रमुञ्जानुत्पत्तिः, प्रमुञ्जानुत्पत्तयामुदेवात् स्थितिः । प्रमुञ्जसङ्कर्षणात्
जन्य इति । तन्मात्रेणैवेति सञ्चिधिमन्त्रैव । एवकारान्वातर्यमाहुः न त्वित्यादि ।
वायुदेवचरदिति विम्बपतिविम्बन्यायेन, प्रेकलेश्वरीत्यायो वा । तदत्रेति तन्मन्त्रं अत्र
सुती । न्वत्तः प्रमुञ्जरूपादिति ननु वायुदेवादिति कुतो नोक्तं तत्त्वत्वादिति चेन्न ।
योगमुल्लङ्घयामात् 'वदन्ती'ति वचनेन तत्रे लोकमतस्य प्रवक्तव्यम् । शब्दबलविचारक-
त्वादाचार्याणाम् । किञ्च, शुभ्यच्छब्दस्य सार्थसम्बद्धे प्रमुञ्जे प्रयोगः दक्षमस्त्वन्तीत्यत्र
तथा दर्शनात् । लोका वदन्तीति तत्रेपि लोकमतत्वादस्वरसः । अतो 'वदन्ती'ति त्वेना-
स्वसारं प्रमुञ्जरूपादिति व्याख्यायाम् । प्रमुञ्जेन रूपं यत्, प्रमुञ्जे रूपं यत्सेवति वा, प्रमुञ्जो
रूपं न्यवहार्यं यत्सेवति वा, प्रमुञ्जेन रूपत्वे व्यपदिश्यत इति वा । ननु तद्वर्णयाम्ये किं
मानमिति चेन्न । शब्दबलविचारकत्वादाचार्याणाम् । तत्रे तथाग्रहः । अस्तु तत्रेवेति
सामर्थ्यात् साक्षात्कर्तृत्वमस्तु । महद्देश्वर्यादीति महत्तं देश्वर्यं मूर्धन्याभयत्वं तदादि
सम्बन्धं तत्त्वं सत्त्वपदं । एतेषां गुणानां पावनकर्तृत्वं स्पृहादायत्वं स आञ्जयैवेति ।
निरागमिषामावेष्पत्वादिनिमित्तस्य वीर्यं एवेति भावः । आञ्जयैवेति पाटोपि । तथा चतुण-
पदसंशयादिगुणानामभय इत्यर्थः । अर्थे चेति वायुदेवः च पुनरत्र प्रमुञ्जः । मायायानां
ज्ञानिनां प्रमुदलानामावाह्यं गुणातीतम् । अस्तेपि प्रमुञ्जः । विक्रिया गुणानामिति
भावः । अत इति गुणादर्शनात् । अद्यतमानमिति कर्तृत्वमद्यतमानम् । तर्हि विरोध इति
सामर्थ्यसत्त्वात् । विद्यमानानामप्यकर्तृत्वे कर्तृत्वकाले, कर्तृत्वकर्तृत्वयोर्विरोधः । अन्तर-
रक्षेपि सत्त्वापेक्षमन्तररक्षे ब्रह्मेतत् बहिरङ्गम् । बहिरङ्गा इति तेन त्वत्रः अन्याहम् अगुणान्
अविक्रियादेर्षां सामानाधिकरण्यामिति भावः । पञ्च इति प्रमुञ्जेष्वे । वायुदेवादिति
गुणातीतात् । तत्राग्रेति वायुदेवाद् भेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधानामे हेतुमाह इत्यर्थः ।
यवमारोपवादसङ्ख्या कर्तृत्वाकर्तृत्वविरोधः पटिहृतः । सिद्धान्तं तु निराहकसङ्ख्या-

विरोधमाहुः विरोधे शोकात्तरेति । नैवैककल्पनेति शैक्यपरित्यागकल्पना । देशभेदेनेति
शेयम् । ननु अत्रत्येन सर्वजनतामर्थ्येपि विरुद्धत्वस्य विद्यमानत्वाच्च जगद्वैक्योत्पत्त्येव-
मवोर्विरोध इत्यत्र आहुः किञ्च नैति । जगत्कल्प एवेति विशेष्यत्वात् पूर्वमुपादानम् ।
'त्वयो'ति शुभ्यच्छब्दाः, प्रमुञ्जो वा विशेष्यम् । जगत्कर्तृत्वमिति अग्न्याकर्तृत्व-
सामर्थ्येन, रजो विनापि कर्तृत्वम्, जगत इति बोधम् । नापेक्षयन्त इति
कर्तृत्वात् नापेक्षयन्ते । ईश्वरत्वादिति कर्तृत्वकर्तृत्वमप्याकर्तृत्वं तयोर् यः स एवमेव
मूर्धेरीतीश्वरः । विरोधमाप्युपपादयितुं स आज्ञाशक्तिरिति । एकतरेति कर्तृत्वकर्तृ-
त्वयोर्वैक्यपरित्यागः । प्रक्रान्तरेणाप्युपपादयन्ति स किञ्चेत्यादि । इयमिति कर्तृत्व-
कर्तृत्वविषयिणी । प्राकृतीयेति शास्त्रं वेदान्तरूपम्, 'यवो वा इमानि भूतानि जायन्त'
इति 'सिक्कलं तिरिकं धान्त'मित्यादि च । शास्त्रयम्बाद् 'ब्रह्मन्' । सम्भवन्तीति
विरोधमावाप सम्भवति । यथेति सिंहलमाणवकत्वे विकटं, सिंहपदस्य गोण्या रूप्या
शौर्यादिगुणवाचकावम्, 'लक्ष्यमाणयुवैर्षोणात् वृक्षेकता तु गोयते'ति, सिंहपदेन
कौर्यादिगुणाः लक्ष्यन्ते, जायेयतासम्बन्धो लक्षणा, तथा च सिंहनिष्ठकौर्यादिगुण-
विशिष्टो माणवक इत्यर्थः, तथा जगत्कर्तृत्वविष्णु इत्यत्र, सत्त्वमाधारीत्या च, तथा च
निर्वाहकसङ्गतिप्रकारान्यः प्रकारः प्रकारान्तरम् । चतुर्ष्वपाद् व्याकुर्ष्वेति स तथेत्यादि ।
यथा दृष्टान्ते सिंहलम् । कर्तृत्वाचारभूतो भगवानेव । 'परत्वं तु तच्छब्दे'ति ब्रह्म-
देवकारः । आधारमत्वे सिद्ध इत्यन्वयः । तत्र हेतुः निराश्रयमर्थेति । विगुणात्मकं
जगत् कृपादिभितं गुणत्वात् रूपवत् । तदग्रेति आधारवद्भावेत्यर्थः । कर्तृत्वमाधारस-
मानाधिकरण्यां गुणेषूपपत्त्ये । 'गुणै'रिति सप्तम्यर्थं तृतीया । भगवान् त्रगुणाः कर्तृत्व-
भगवत्किङ्गुणेषु भगवच्छब्दं कर्तृत्वलक्षणं कृत्वा तद्वान् (तद्विशिष्टः) सगुणः, अर्थात् गुणाः
कर्तृत्वमन् इति गुणेषूपपत्त्ये । यदा । गुणैः सह वर्तमाने त्वगुणपत्त्ये, सहायं तृतीयाद्वस्य
क्रियायामन्वयो रहः, गुणैः सहगतः पितृत्वप्रेतीहाय तथा । तेन वेदान्तगुणेषूपपाद इति
रूपत्वे, न तु 'गुणै'रिति सप्तम्यर्थं तृतीया । ननु पूर्वोक्तहेतुद्वयेन कर्तृत्वकर्तृत्वयोर्विरोधे
सिद्धे पुनरुपपादेनाविरोधपक्षमन्त्र किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्त्वयोजनं टिप्पण्यमाहुः
अविरोध इत्यादि । द्वितीयकोटीति कर्तृत्वकोटीयुपस्थितिः । न प्राप्तामिकीति शुक्रो
रजतोपस्थितवत् । हेतवन्तरमिति 'त्वदाश्रयत्वा'दिति हेतवन्तरम् । पूर्वमेति पक्षेन ।
तच्छब्दयेति विरोधसङ्ख्या । तथा च मुक्तानुसरणं प्रयोजनमिति भावः । ननु वृत्ते उपचार-
पक्षः किमुक्तः सहायं वृत्तीयान्तपदेन इत्याकाङ्क्षायां वत् सुबोधिनां चरुतसिख-
त्वादिनोपपत्त्यत्र इत्यन्तेनोक्तं तदुक्तवेदान्तपक्षेयोपस्थापनं वृत्तं विवर्धयति स चरुतसिख-
त्वादि श्रेयमित्यन्तरम् । तथा च वृत्ते गुणेषु कर्तृत्वोपचार इत्यर्थो न तु भगवति वृ-

पचारो वेदान्तपक्षे, एवं च सुबोधिण्यां शुभा एव कर्तार इत्यस्य अभिमानेन कर्तारः। अत एवैत्यस्याभिमानोदेवैत्यं ज्ञेयः। अतो न वेदान्तपक्षे विशेषः। सुबोधिण्याम्, प्रमुञ्जस्य स्मृतिरूपश्रीद्वारा सुधी मायिकत्वात् तादृशत्वलभ्येन स्पष्टमेव। अत एव साक्षात्पादय इत्यादिशब्दः। सुबोधिण्याम्। अन्वयमात्रप्रय इति अयिनोक्तवेदान्तमतीत्यर्थस्य। अप्रमिति भवत्वात्। कार्यकारणेति कार्यकर्तृत्वं कान्तानि शुभाः तेषामभिमानाभावे व्यापारत्वात्। तथा चोपचारा लक्षणाभि। आधारप्रायेभावलक्षणा। कर्तृत्व्येति भवति कर्तृत्वकथनं मायिकतुष्ट्यावि सप्तमतत्वात्तुपपन्नते इत्यर्थः। श्लोकार्थं निगमयन्ति एवं अगत इत्यादि। अमायिकत्वमिति स्थितिः प्रकृत्युत्पादककथनात् सात्वीं सुधिरमायिकीति। अकर्तृत्वमित्यादि तृतीयचरणेनोभयम्। चकारेण पूर्वार्थं लोका बन्तनीति कथनादकर्तृत्वम्, चतुर्थचरणेन कर्तृत्वमिति विग्रहः।

१०-३-२०. सचममित्यत्र नामदेवात् प्रमुञ्जतश्च वैलक्ष्येनानिरुद्धं निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्तीनिरुद्धयवतारमिति सा इदमित्यादि। प्रमुञ्ज प्रकृतिजननद्वारा इदं-मुत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वेन आधार्यात्मिकत्वेन 'अनीदा'दित्यादिवाक्यादभ्यात्म्यमन्वेनोपादानतया निरूपितम्। उत्पत्तिस्थितेतीति उत्पत्तिस्थितिप्रलया आत्मानि यथेति तथोक्तम्। 'अविग्रानं तथा कर्ते'ति वाक्यमनुसन्धेयम्। अतः परमविदेवंभवत्वेन प्रयोजकतयात उपादानतयातानिरुद्धं जगत्कर्तारमुत्पादयति। तथा च वासुदेवो तदसत्त्वेन, प्रमुञ्ज उपादानत्वेन, अनिरुद्धः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवं हेतुमुत्पादयतीत्यर्थः। तद् व्युत्पादयति सा यथा वेत्तादि। उत्पादक इति वीजद्वाराप्रयोजकः। ब्रह्मिद्वारा इन्द्रादिः। आदिना येषाः। यथा वा ब्रह्मादयः। शुणावतारा उच्यन्ते इत्यनयः। अत्रियमिति त्रयोविधा यत् तद्व्यवहृत्तम्। विधयोः इयमावदयः शुक्रत्वं कथमुक्तमित्यत्र आहुः उपासीति। उपाचिन्त्ये यः काष्ठः कृतादिः तत्तत्तानि त्रीण्यपि रूपाणीत्यर्थः। काष्ठसमत्वात् भवतः। अदिमन् पक्ष इति शुणावताररूपेण सत्त्वस्य दशमः तमसश्च शुद्धो वर्णो क्रियते ततो निपरीतपक्षे। तदर्थमिति रूपनिरूपणार्थम्। शुणानिति स्थित्यादिशुणानां। रूपाणीति यन्मात्रं। त्रिकोक्तस्थितपदेन पालकोनिरुद्धः उक्तः। तथै प्रमुञ्जस्य सुधिकर्तृत्वाननिरुद्धस्य पालकत्वेन प्रसिद्धेः।

१०-३-२१. स्वमन्वेत्यत्र सङ्कर्षणात्मकमिति वासुदेवकार्यम्। सङ्कर्षणकार्यमिति लक्ष्यत्वं तद्वैदिल्यद्वयानन्वयत्वेन कार्यकारणवैरिण्यात्। सर्वज्ञतेति अनायवज्ञानं सर्वज्ञतान्तर्यामम्। तस्य वसुदेवस्य। आर्षज्ञानमिति श्रवणं बहुश्रुतिदिगाम्। मन्त्राः लीलावतिपादका अपि।

१०-३-२२. अर्थं सत्त्वस्य लौकिकत्वेति लौकिकः कैवल्योपपन्नो बलिष्ठः।

विशुद्धसत्त्वत्वे श्रुत्वेपि विद्योपमर्दोऽविद्येति भगवते ज्ञापनायेत्यर्थः। भयमविद्याकार्यं, तस्मात्। 'तु'शब्द इति पूर्वार्थव्यावर्तने अत्रः। अज्ञात्प इति ज्ञापयितुमयोगः कंठो-सम्पत्त्यात्। न इति बहुवचनं सर्वानभिप्रायेण। यत्तमानेतिक्रिया नातिमयोजना। पूर्व-श्लोके आर्षज्ञानसौक्यत्वात् वसुदेवस्य। अस्तेति वसुदेवस्य। मारणीय इति शङ्कायाद्युप-धारितत्वात्। गन्तव्यमिति शिष्टश्रुत्वा मां प्रेरयित्वा गन्तव्यम्। लक्ष्यत इति अर्थान्-ज्ञापये। अन्त्या। मन्त्रानुपात्ता वा ज्ञापये।

१०-३-२३. अथैवमित्यत्र प्रार्थयितुमिति 'प्रार्थिते वा ततः किं सात् साम्प्र-प्रार्थयितुमिति धितो योगविवर्तनं भवत्वापि पूर्वोक्तपुत्रोक्तमस्य न तु अत्रविद्याविषयमिति ज्ञापितम्, देवस्या महाविद्यावत्। प्रथमत इति श्रवणमनसा प्रथमतः। पदचतुष्टयार्थमाहुः स्वस्ते-वेत्यादि। पशुमिः श्लोकेः विदितस्य महाव उपपादिते आत्मनादिप्रदासङ्गतिर्नैकविद्यादेवकीं प्रति तद्वाराण्य निमग्नप्रकार्यकायशब्दादिप्रायेण वक्ष्यतुष्टयं तदेतत् विज्ञप्तम्। स्वस्ते-त्येवकारो 'ध'लक्ष्यस्य निमग्नप्रकार्यत्वात् वेदादिरूपवसुदेवव्यावृत्तयर्थः। 'वीक्ष्ये'त्यस्यार्थः ज्ञातव्यतीति। तथा बुद्धेति 'वेत्त्यर्थं न्यतनो मायां पुनस्तेहमर्थ'मिति वाक्यात्। तथा तामसाऽङ्गुषेपि पुनस्तज्ज्ञानम्। न तु 'श्रीशुद्धिजगतीनां प्रयी न सुतिगोचरे'ति ज्ञाना-भावात्। 'महापुरुषे'त्यस्याभासमाहुः परमित्यादि। चतुर्मुखावीति आदिना श्रीवत्स-लक्ष्मादि। इति तदर्थमिति इत्येवं श्रीदेवकायाज्ञापनाय। देवकाया स्मृतिप्रकारेण स्तुती हेतुमाहुः स्वतुज्ज्ञेति। श्रियाः श्रौतज्ञाने नाधिकार इति भावः। 'उपावर्णा'दित्यस्य 'प्रथम' इति वक्ष्यमायैकवाक्यवदार्थमाहुः शरणं गतेति। यथा प्रथमस्कन्धे एषा उपपावनानन्तरं शरणं गता। तत्र शरणं कार्यव्यकम्। अत्रापि तदेव। शरणमुत्पन्नमार्थः। उप दाक्षिणे पुनार्थं वा विश्वकोशात्। दाक्षिणे पुन वा शरणम्। धम् गतिबुद्धयोः। न्या० उ० से०। आत्मोक्तवाक्यवाक्यमुत्पादयितुं स्तुतिमाहुः स्तुत्येवैति। ब्रह्मविद्यात्वा-देवकारः। गमिष्यतीति चतुर्थश्लोके। भीतेति ब्रह्मविद्यात्वादिति भावः। निवर्त्यमतीति मयान् अथर्वं मोक्षं कथं न ददातीत्यर्थः। येनेति साधनेन। विज्ञाव आश्चर्यरसः। 'तमब्रुव'मित्यत्रोक्तोक्तुस्ततोः स्मरितः। स्रियः स्वाध्यायमात्रं चमत्कारार्द्रनस्पर्शनसंस्कार-जनितोऽपरिपूर्णं मनोविकारो विमर्शः। 'रतिदिग्मश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो मयं तथा क्षु-प्सा विस्मयश्चेति स्वाध्यायाः कार्यसिद्धिः। 'स्वाध्यायो रतः स्मृतः परं तु परिपूर्णः' चित्रं महागेष बलावतारः कृत्वादिरेषाभिन्वयैव भङ्गः, लोकोचरं वैर्महो प्रभावाः काव्या-कृतिर्वैतन एव स' इत्यत्र विभातादयः। नायकजननम्। एष पुरुषः महान् विकारादिवा चित्रम्। नत ह्ये। एषा कान्तिः कः न कुपति। प्रकटोमिव एव। वैर्मं लोकोक्तम्। अहो प्रभावाः। अजतिरिति का? अपूर्वः। अक्षय एष विषयसमः विषयसृष्टिर्वैतनः। अत्र

लोकोत्तरवस्तुदर्शनादिविभागः नेत्रविकलाद्यनुभावः इषादि व्यभिचारी। विज्ञपस्थापि-
आवेद्युत्तरसः। इतिरसखतीतीयः। एवं प्रकृतेः। अङ्गः, तत्र गमनोपवेदानदर्शनादिगत-
सौन्दर्यातिशयस्येति चित्तादिकोक्तम्। तस्याश्रया। 'स्वाधिमामो रसः स्मृतः' इति रसशब्दे।
'अभिवारमुदायुष' इत्युक्तं तत्तयो 'पाथान्तर्कसा'दित्येकं पदमत्रः क्तिपापदाकाङ्क्षायां 'मध'-
अन्धमन्ते हृत्वा भिन्नप्रक्रमस्यनभिव्यक्तमस्मिन् सत्यं सौ' इति क्तिपापदमस्योत्पन्नमिति
तेनान्वयो न तु भिन्नप्रक्रमे वेदादिप्रकाशे तत्र सिध्या नाधिकार इति। अन्यथेति 'उपा-
धान्तर्कसा'दित्येकपदमात्रे 'उपाधाव'दित्यस्या 'श्वेगमलौदधकार्यं पुरुष'मित्येवोक्तेना 'सौ'-
दित्येवमेव यौनरुच्यं सात्।

१०-२-२४. रूपं यत् तदित्यत्र अष्टभिरिति श्लोकेः। 'पञ्चमि'रर्थः। अर्थाणां
संनिवेशादन्यत्र। अर्थाणां स्वरूपमाहुः आधिदैविकमित्यादिना। रूपत्रयं क्रमस्तस्याणां
श्लोकानाम्। तुरीयसार्थमात्रः शरणागमने हेतुमिति। हेतुस्तुरीयसः। 'मल्लो' मृत्यु-
व्याकम्पीत इत्यस्य 'पञ्चमि'रित्यापि तुरीयसार्थस्य। प्रकृत इत्यारम्भ पञ्चमस्य। 'पञ्चमि'-
रित्यापि धिदैविका र्थस्य। हृदानीमित्यारम्भ सिस्येधित्वेनैव शब्दः। 'पञ्चमि'रित्यत्राचार्य-
कसार्थस्य। 'मृग्यदने'ति पदान्। 'कृष्णस्तु भगवान् स्य'मित्युक्तसाधिदैविकसाधिमौक्तिक-
वस्तुदेवमनाः सन्कल्पात् आध्यात्मिकत्वम्। अत्र टिप्पण्यम्। तन्मारणेति आकाशागनी-
त्राभाण्यात् कंसमारणसंभवे। पूर्वज्ञानेति सुषोभिनीं विवृण्वति न विवृण्वति स पूर्वमुच्यतेति।
आदशान्नर्ज्ञानमिति उदात्तपुण्यकंसदर्शनम्। आकाशादिकुर्वं मायिकं। त। तथेत्यर्थं
इति श्रुत्या न स्यात्समीत्यर्थं इत्यर्थः। सुषोभिनीं, प्रकारान्तरेणेत्यादिः प्रकारान्तरे
अन्माह्वानरूपं, तेन। प्रार्थनयनी देवकी। अज्ञानं 'मा विद्या'दित्यनेन शब्दे श्लोके प्रार्थय-
त्येवं शब्दाद्येवत्यन्यथेति सुषोभिनीं विवृण्वति स अन्यथेति। जन्माज्ञानेति 'मा विद्या'-
दित्यनेन जन्माज्ञानोपस्थित्या तदभाव उक्तः, न तु अन्माज्ञान इत्युक्तं श्रमयतल्लेखक-
त्वावधेति। प्राणस्थितिरिति भगवतो बुद्धार्थं प्रवृत्तयित्वेन। जयमेव प्रथमपक्षः।
रक्षेति इदानीं बुभयोः कतरस्य कंसस्य। सुषोभिनीयम्, रूपेणादि वस्तुस्य श्लोकस्य।
'पञ्चमि'रित्यापि धिभौतिकस्यार्थस्य। तत्रैव सुषोभिनीं स्पष्टम्। अत्राध्यापिमौक्तिकार्थं स्पष्ट-
यन्ति स समाधिस्थस्य इत्यादिना। अलौकिक इति प्रार्थनाविषयेऽलौकिकत्वं स्पष्टं
लौकिकत्वमनेऽलौकिक इत्यर्थः। औष्ठमिति संस्कारमावेपि। ये इत्यत्र इ इत्यस्यावर्वा-
क्यस्य छेदः। स्यादिति सस्याः ब्रह्मविद्याया विषयत्वार्थम्। आधिभौतिकम्। वस्तुदेव-
मनोपि ब्रह्मविद्या। मन ज्ञान इति भातुपाठान्। 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतेः। द्वयमिति
'स त्वं पोष' इति 'जन्म' इति श्लोकद्वयोक्तं द्वयम्। प्रकृतेति प्रकृतायां भयकृतस्तुती।

१. मनुस्मृत्यनुवर्तमानेति इति प्रतिपादः।

स्वस्थेत्यादिकोष्टमस्य श्लोकस्य। 'पञ्चमि'रित्यत्र पञ्चमस्यार्थस्य। स्वस्थेति देवक्याः।
भगवत्सेवातु कुललक्षणं पुनस्तं विवक्षितम्। तदेवत् काविकायां स हृद्युक्तं स रूप-
त्रयमित्यादि। रूपत्रयमाधिदैविकादि। प्रार्थनाधितयम् श्लोकत्रयोक्तम्। विज्ञान-
मित्यादिकं चतुष्टये प्रत्येकमन्येति। स्वस्थेति देवक्याः। पुनस्तं भगवत्सेवातु कुललक्षणम्।
यादमिति ब्रह्मविद्यासामर्थी न्यूनां कृत्वा भक्तिमार्गीयसामर्थीयशब्दविषयकम्। तेन यत्तु-
र्बुद्धादिकुपोषादन्तर्भावमिति न चतुर्बुद्धादिकुपोषात्तत्त्वार्थीयादिब्रह्मविद्यामिदमेवेति काचित्
श्रुतिः। स्यामीति 'स त्वं माधादिषु' इत्यमित्यादिनाम्। 'अध्यामरीप' इत्यनेन प्रमाणम्।
आधिदैविक इत्यर्थात्। आधिदैविको भगवान् प्रमाणं, 'अत्र प्रमाणं भगवा'मिति
वाक्यात्। अन्यत्र ज्ञानमार्गं ज्ञानं वा अथवा, न त्वमिज्ञानं, उक्तश्रुतेः। प्रसिद्धेति
प्रसिद्ध्या सह इत्यर्थः। 'यत् तत् प्राहु' इत्यनेन प्रसिद्धिरुक्तं। द्वयमिति आध्यात्मिक-
माधिभौतिकं च। आध्यात्मिकसाधिदैविकाधिभौतिकसम्बन्धजन्यत्वात्। अन्यथेति
असापि लोकसिद्धत्वे, 'योधापरिहोयं पुरुष' इतिवाक्यात्। प्रमाणानामिति आधि-
दैविकादियुक्तामात्रम्। अनुपादकत्वमिति सिद्धस्य कथकत्वम्। तदेवेति प्रत्यभिज्ञा।
आनुपूर्व्येणेत्यादि पक्षदोर्नित्यसम्बन्ध इत्याहुर्न्यूनं। आत्माज्ञापैरितीत्यं 'रूपं तत्
यत् प्राहु' सादृश्यमित्येवम्। स्वस्य देवक्या अनुभवः सत्तुल्यता स्मृतिजनकः तस्य दातव्य-
र्थम्। अनुभवदातव्यं स्मृतिरिहा भवति भगवद्विषयिणी। वैलक्षण्यपादिति आधिदैविका-
दस्य वैलक्षण्यम्। अतएवेति नमस्तत्त्वज्ञानत्वेन प्रतीयमान एवास्ति रूपे। नचचा हि
जगदिति इतिथ्यतेजोवाय्याकाशगनोबुद्धलक्षणांकाजीया इति नचचा, 'भूमिपोषनलो नायु'-
रित्यादिवाक्यात्। 'पाथापुनक्तमि मे नयेति श्रीभागवते। आत्ममायुधायुधस्य, विलारे
नच, एकैकस्य त्रैविण्यात् इति वा। यथा। सविदानन्दानां त्रयाणां विलारो न। मूल-
रूपमिति 'अक्षरम्' सोम्य विविचा भावाः प्रकायन्त' इति श्रुतेः। 'पुरुषोचयेऽव्यक्तं
समाकर्षा'दित्यल्लिकरणोक्तम्। आश्रयमिति सत्यज्ञानान्मानन्दम्। जगत्वेति इदं त्वा-
धुनिकमिति लोकप्रतीतिरित्यनेनाभयः। उक्तमिति कल्पकं स्वरूपलक्षणं देवापि
आद्यं कालकृतं परमित्येवमुक्तं 'अद्वयत्वविद्युण्को धर्मोक्त' इत्यल्लिकरणे न। वदन्
परिमाणेनेति छन्दो वदन् परममहत्परिमाणेन। तथैव रूपमिति इति लोक-
प्रतीतिरित्यन्यत्र। तदिति प्रसिद्धं यथादिष्टम्। यथादिष्टमिहगो भगवदीयत्वे युक्ति-
माहुः अन्यथेति। तेनलो भगवदीयत्वमात्रे जगत्वाच्येदेन जगदसिध्दिरिति सात्।
दृष्टाहुर्देव विभक्तिरिति। तथा च तेनो भगवदीयं न सद्य जगदसिध्दिरिति स्या-
दित्यन्यथाज्ञानरूपा युक्तिः ननु कारणैवास्ते कार्यं किं विद्युणमित्याकाङ्क्षायां समवायि-
कारणैवास्ते तथा न तु कर्तव्य इत्याहुः सुगुणामित्यादि। सुगुणां कारणत्वं साक्ष्यमते।

सिद्धान्तेषु 'आत्ममायायुते' इति वाच्यम् । 'मगधकारणतेति मगधतः कर्तृता । तत्र हेतुः स्वान्तन्येति । गुणाधीनत्वेन तथा । 'सूत्रम्' कर्म' इति पाणिनिप्रज्ञात् । अत्रविधायक-
रूपदेवस्याः स्तुतिर्देवान्तरूपाणि । तथा च गुणान्तं कारणत्वे देवान्तरुत्तिविरोध इति गुणा-
तीवमेव कारणमित्यर्थः । श्रिगुणं विप्रणमिन् स्म सखंज्ञा इति । न चितीति ज्योतिरित्य-
नेन चिद्वत्त्वमुक्तम् । तद्विरुद्धा गुणा नात्र तत्र सम्भवन्तीति गुणातीवमेव कारणमित्यर्थः ।
कारणस्य समतेन निर्गुणत्वमाहुः तदेषेति । प्रपञ्चविलक्षणमिति निर्गुणमित्यर्थः । रूपं
साधयिद्विकृत्येन्द्रियादिरूपम् । निर्विकारं विभुत्वेन स्म प्रपञ्चविलक्षणः । भावविकाराः
षट्, नापतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽशीयते नश्यतीति । अत इति प्रपञ्चविलक्षणत्वात् ।
तदेवाहुः लौकिकाभीतीति । इदं तु प्रपञ्चविलक्षणम् । इन्द्रियादिभिरिति । आदिपदेन
सर्पादिचक्षुरायाधिदैविकतद्भदः । नन्वानन्दसाधे वक्ष्ये 'सत्तामात्र'मिति किमित्युक्त-
मित्युक्तान्तरमाहुः विषयकृतमित्यादि । यद्वा । प्रपञ्चवैलक्षण्येहीकृत्ये आनन्दवैलक्षण्यं
श्रद्धां वारपन्ति केत्याहेत्याहुः विषयकृतमित्यादि । निराकरणीयमिति 'आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान्' इति 'आनन्दमेतन् जीवन्मे'ति श्रुतिप्रदर्शनादिति भावः । मात्रचल्लयः
कात्स्न्यं इत्याहुः सर्वमेवेति । कुरुक्षेत्रे । अपीति जपिना चिद्वत् आनन्दरूपं च ।
तेनानन्देऽपि न विषयकृतं वैलक्षण्यमिति भावः आदिपदेनानन्दमगधस्य मूलभूतत्वात् । 'सत्ता-
मात्र'मित्युक्तलक्षणम् । 'सत्यममकं त्वां शरणं प्रपञ्च' इत्यत्र सत्यपदवत् । तेन व्यधिसत्तायां
फलणत्वमभः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति ज्ञान्देव्यात् । तेन क्षीत्वेन स्पृष्टा स्तुतिः,
विद्यासैवोपनिषदनुसारिणी स्तुतिः । आनन्दशब्दे अग्रद्वैलक्षण्यं निराकृतं, अनुना अग्रद्वैल-
क्षण्याय अगति वैलक्षण्यं विशेषरूपमग्रिमविशेषणप्रतिपत्तिरुक्तमाहुः विशेषनामेति । व्या-
वर्तकविशेषपदार्थानासरूपमर्थमयम् । अत्राति परमाण्वेति । शुद्धादपर्यन्तात् षट्कवाच्येन
विशेषदर्शने भगवति षट्संस्कार्यवैलक्षण्यार्थम् । षट्संस्कारे प्रकरणत्रयम्, नामप्रकरणं
रूपप्रकरणं क्रियाप्रकरणं च, षट्संस्कार्याः शेषणम्, 'शेषणं तदुत्प्रेक्ष' इतिवाक्यात्
विषयतासम्बन्धेन समुहपुत्रमुहात् आश्रयतासम्बन्धेन नामरूपसंस्कारं भगवान् विल-
क्ष्मः । जीवे विशेषकर्म भगवति सामान्यं कर्मति शेषणम् । एवं सर्वमित्यादिक्रिया-
मासे तात्पर्यार्थान्मन्दर्शनाद् व्याख्याता अग्रदानन्दसाधेवैलक्षण्यार्थम् । आत्रया व्याख्या-
यते । तर्हि मात्रचोवधारणार्थत्वमपीति तत्साक्षीकारे निर्विशेषदृष्टिं किं प्रयोजनमित्यतो
'निर्विशेष'पदमन्तराश्रितं स्म सर्वमित्यादि । सत्तामात्रमिति सत्तात्वं नित्यमेक-
मेकाकालगतं सामान्यं न भवति किन्तु ब्रह्म । इयं व्याप्तिरिति सामान्यत्वेन विशेषणत्वेन
व्याप्तिः । सत्ता विषयवती, सामान्यत्वात्, षट्संस्कारादिज्जन्ममात्रम् । इतीति एतज्ज्ञानार्थम् ।
सात्त्वताष्टदेदकसम्बन्धेदेवात् । सत्तामात्रं सत्तामान्यत्वेहेतुवदपि साध्याभावादिद्विधा-

हेत्यर्थः । अन्यत्वेत्यादि अन्यथा उक्तव्याख्यानाभावे । सत्तामात्रनिर्विशेषयोः पौन-
रुक्त्यर्थं स्यात् । साध्याभावेऽपि सत्तामात्र एवेत्याहुः विशेषा हीति । नामरूपमर्थरूपाः ।
हीति 'परमः सहोदोषाणां' इत्यत्रापि विशेषो व्यापकताः । मूलसत्तापामिति आत्म-
रूपायां सत्तामात्रम् । तथा च विशेषणत्वं चित्तानन्दे वेति भावः । व्यापकत्वसत्तात् । सत्ता-
पन्तस्तत्त्वसत्ताया इति सामान्यं सत्तामात्राद् धर्माभावव्युक्तो नामरूपाभावः । आन्निष्टुचि-
क्षुते । अद्याः द्रव्यगुणकर्मपदार्थाः सामान्यसमवायविशेषाभावेत् । विशेषेणेति व्या-
वर्तकेन । कार्यं न व्यापकतनीयमिति सत्ताया कार्यं न व्यापकतनीयम् । षट्संस्कारव्यवधाना
तु व्यापकतनीयम् । कपित् कार्यं न कर्तव्यवर्तयमिति वक्षिः । सा यथा लिखितपाठकस्य
भाष्ये पाठकापेक्षे पाठात् बाहुलकाद् व्याकृता । अनुना अन्मप्रकरणे फले परोक्षानि-
परोक्षवादुक्त्येः परोक्षवादमाहुः कर्तव्यवर्तयमिति । अतिपरोक्षवादः । कर्तं विभं
तस्यात् न व्यापकतनीयमित्यर्थः । कानान्यधरवोलुल्लसति (१) परोक्षवादार्थम् । कर्तव्यवर्त
इतु कर्तये किम् । इ अम् अन्मप्रकरणं आश्रये वक्षिही वेति परोक्षवादः । कर्तव्ये न तनीय-
मित्यस्य । अन्यत्वेति सत्ताया कार्यवैलक्ष्ये । तस्य कारणेति मूलसत्त्वसमवायिता ।
'निरीद'पदं व्याख्यान्वितं स पूर्णमित्यादि । वैष्टमानमिति 'अपेक्षितत्वेऽपि क्षीरवषेष्टं
प्रधानमे'ति साहचर्यज्ञात् प्रधानवैष्टा । ननु कार्येण न वैष्टा नियता, वाकाशार्थी व्यधि-
चातदित्यत आहुः आकाशोत्यादि । आदिना सदलोहादिकममिमित्यतम् । वैष्टा व्यापारा
महाभावेऽपि । ननु नैवाधिक्येष्टाप्रथमार्थो व्यापारो जडमर्थं हस्तुच्यत इत्युक्तो वैष्टा-
राहित्यं न कारणात्तात्पर्यलक्षणमित्यत आहुः आश्रयेऽपि । पदार्थाकाशत्वस्य षट्दे-
यमेव सर्वक्रियाकूपे भगवे कार्यागमे षट्दिनाशे तज्जिज्ञाकाशे साकारे साकारतासम्बन्धम् ।
तथा च वैष्टात्वव्यापारत्वज्ञातिद्रव्यकल्पने गौरवमिति भावः । अयं प्रधान उक्तरज ।
आकाशापामसत्तापीति आश्रयविशुचित्वेति द्रव्यम् । अन्यकारचदिति सत्त्वम्-
त्वात् ततिः । दीपचलनेत्यकारचलनवदाकारोपि षट्कारे
दृष्टानुरोधम् नैमिचिकी वैष्टाहीकार्या । अन्यथा षट्काराकाशलक्षणप्रतीतिर्विचिन्त्यत्वापेक्षे ।
न च सा अत्र इति वाच्यम् । अमत्येऽपि सत्त्वप्रसक्तवदकारत्वात् । आकारस्य सर्वगत-
त्वात् । न च विषयोऽन्ममेव प्रतीयत इति वाच्यम् । श्रोते मते आकाशस्य कार्यत्वमद-
व्यापकत्वस्यापि सत्तात् । अन्यथा 'व्यापानाकाशा'दिति श्रुतिविशिरोधापेक्षे । एवं सिद्धे-
ज्यापकत्वे स्य क्रियाप्राकारोपि युक्त एवेति श्रुतिक्रतीतरमात्रत्वमेव युक्तम् । विप्रां
वापकं विनोत्सर्गिकादादि । नभवेयं सति ब्रह्मण्यपाकाशशरीरे वैष्टात्, मिश्रस्य
तत्रापि श्रौतत्वादित्यत आहुः ब्रह्मणीत्यादि । आवर्कतेति आकाशचरं षट्काराका-
सम्बन्धम् । 'आकाशचरं सर्वगतं' इत्याकाशचरत्वादाश्रयसम्भवादाहुः अन्यत्वेति ।

जगजन्मादिकर्तृत्वेन वेदान्ते व्यवहार्यत्वे, साक्षे तु 'असत्तरेण प्रुप्त इती'ति सत्ता-
द्वयप्राप्त्यात् । 'मथानात्मजज्ञाप्य इती'ति साक्षप्रवृत्त्या । प्रथमस्य व्यवहार्यत्वात् । एक-
स्मिन्मिति यथाऽन्यके नवधर्माणां कोटीकरणं पातङ्गिकरणम् । 'कोटः श्रुतपातङ्गो'-
रिति विभक्तः । पतङ्गः पतङ्गः शक्येति । सत्तापत्यं पातङ्गिः अत इह । पतङ्गार्थ-
करणम् । शुचिण्यामिदं सर्वमिति । अन्यकं प्रकृतिः पृथ्वीः ११ । एवमात्रे नवधर्माणां कोटी-
करणं मूलकारणत्वात् सत्तारूपमात्रम् । आयः सुक्ष्मः । आत्मत्वात् ११॥ एवं ब्रह्मणि नव-
धर्माणां कोटीकरणम् । 'मनोमात्रमिदं ज्ञाने'ति वाक्यम् । अत्र मनः 'आत्मा देहमनो-
प्रखलमात्रमृतिबुद्धिर्विचि विषयः १२ । एवं यथेति नवधर्माणां कोटीकरणम् । 'ब्रह्म
तर्हि अविः' इति सुबोधिण्याम् । १४ एवं निर्गुणे, नवधर्माणां कोटीकरणम् । 'सर्वमि
दमनि भूतानि आकाशात् सत्त्वग्वयने आकाशं मत्त्वत् यन्मि आकाशः परायण'मिति
छन्दोग्यात् । निर्गुणं आकाशः । 'आकाशश्चरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । 'नीरूपो नील आकाश'
इति मत्स्यानस्ताकरङ्गम् १३ । इतीपञ्चमाङ्गव्यवस्था वा । एवं निर्णिकारे नवधर्माणां कोटी-
करणम् । 'आपमापमया सत्ता' इति श्रुतेः । आयः विकारोः तद्वद्विः १६ । एवं
सत्तामात्रे नवधर्मकोटीकरणम् । अतिदेशाधिकारे प्राणश्रुतेः प्राणैर्भूयत इति भावस्तत्त्व-
त्वात् १७ । एवं निर्निशेने नवधर्मकोटीकरणम् । निर्निशेन निराकारा जीवाः । नामरूपधर्म-
रहिज आ । तत्र नवधर्मोः श्रीनारायण प्रसिद्धः । 'नैव किञ्चित् करोमी'ति वाक्यम् । १९
एवं निरीहे नवधर्मकोटीकरणम् । निरीहोऽन्तःकारः । अन्तरी सवैद न सञ्चरती । 'उतोऽहं
नामाभव'दिति पुरुषविचमाराणश्रुतेः प्रथमकार्ये नवधर्मकोटीकरणं युक्तम् । २० अत्र 'भूमि-
रापो नञो वायुः सं मनोबुद्धिरैव च अर्हन्त इती'त्ये वे विभक्ताः प्रकृतिरष्टधा, अपरेष-
मितस्त्वस्यां प्रकृतिं विद्धि ये पराह, जीवभूतां महाशरो चयेदं धार्यते जव'दिति सप्तमे
ज्ञानविधानयोभाष्याये । वाक्ये अनुसन्धेये । इये पुरुषोचमयोभाष्याये योक्तव्ये ।
पुरुषोचमजन्मप्रकरणम् । तथाहि । 'यो माधेयचमयोभाष्याये पुरुषोचमम् । स सर्व-
विद् भवति मां सर्वमाधेन भारते'त्यत्र । 'एवं' नाम श्रुतश्रोतमत्वेन । तत्र श्रुतश्रोतार्थव-
त्त्वात्, इति पुरुषोचमसम्बन्धलोः । प्रकृतिरिष्ट स्वरूपम्, तदात्मरूपेति । यदा तु माया
तदा योराणी कमरुदिरिति द्वेषम् । वैलक्षण्यरूपेति जगद्वैलक्षण्यम् । वस्तुत्वरथादिति
अत्रेवाधे वक्तव्यत्वात् । तदाश्चमिति नवविशेषणमितिष्ठम्, स्वदोषेणेति हिद्यामापात
दिव्यचक्षुरादानाद्य कारणदोषेण । सर्वमोयसुधाया अपि तादृशविषयत्वेनामानादेवकारम् ।
नन्वेकस्मिन्मिति विशेषणे सर्वधर्मसदृशसिद्धिरेतिमिति नवमाहात्म्यरित्यत आहुः नवविषय-
त्वेति । इयं अमरुता । आनन्दमात्रे गीतोक्तभूमिवादिप्रकारेण ज्ञानम् । अमरित्येति
दृष्टिकरणदोषः । तत्त्वेनेति कल्पविषयान्तरदोषदृष्टव्यः । इतरथोपपन्नयेद्वैवकारम् ।

एषेति य तु नवधात्वविशिष्टः । मनु भवत्वेनम्, सत्ताप्योक्तानां स्वरूपे प्रतीत्यत्वात्
कथं सिद्धिरित्याहुः । नवधात्वविशिष्टां वक्ष्यमाणव्याप्तिमूलभूतकालुषीदातुमानात् सिद्धिरित्याहुः
नाहुः एवमत्रापीत्यादि । अन्यथेतिप्रत्यये सम्प्रणते । तथा च भगवान् अन्यकः
मन्नादिमिश्रदमित्यवस्थं प्रयत्नकरणात्, यथैवम्, तथैवम्, घटादिवत् । भगवान् आद्यः
पञ्चादुत्पत्त्येभि मन्नादिमिश्रमत्स्वरूपात् । यथैवं तथैवम्, घटादिवत् । भगवान् आद्यः
मन्नादीनां तत्र साधुन्यमात्रे । यथैवं तथैवं, मासिकघटादिवत् । भगवान् ज्योतिः तज्ज्ञानेन
मन्नादीनां तत्त्वव्यवस्थात् । यदेवं तथैवं पूर्वोदितम् । यथैवं तथैवं, विष्णुमिश्रवत् ।
भगवान् गुणातीतः तद्विद्यात् निर्गुणभवत्वात्, यदेवं तथैवं व्रजमत्स्वरूपम्, यथैवं तथैवं
घटादिवत्, भगवान् निर्वाकारः तज्ज्ञानेन सर्वविकारादित्यत्वात् । यदेवं इत्यादि पूर्ववत् ।
भगवान् सत्तामात्रः सर्वेषु पदार्थेषु तेषां वदर्थनात् । यथैवं तथैवं घटादिवत् । भगवान्
निर्विशेषः, तज्ज्ञानेन प्रवक्ष्यमिश्रवत् । यथैवं तथैवं घटादिवत् । आनन्दमात्रो निरीहः
एतत्कृपया तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वमवनात् । यथैवं तथैवं प्रेरितघटादिवत् । अत इति
विषयानुवनेन्यः सम्मन्वतीति किन्तु भक्तभजनीयत्वं एव सम्भवति । 'यो माधेय-
मसंभूरो जानाति पुरुषोचमं स सर्वविद् भवति मां सर्वमाधेन भारते, इति सुप्रसवं शास्त्र-
मिद्वक्तं मयाप्र एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् खातु कृतकृत्यं भारते'ति पुरुषोचमयोभा-
ष्याव्याख्यास्याम् । 'सर्वमाधेन'त्यस्य सर्वविषयमाधेनत्वस्यार्थः । कालिकव्यामिचारायाश्च
परिहरीत्यवस्थेनाहुः 'तन्विदावनीमिल्यादि । न तन्ववशात्कालिकस्वरूपेति तद्योग-
व्यवच्छेदक एवकारम् । आधिर्भूतस्येति कालात्मनः शास्त्रम् इति तथा च कालिका-
त्मनि सङ्कर्षणव्युद्गुहेन तादृशवत्त्वम् व्यभिचारः । विशेषेणामितवर्णम् । कालिकान्वशात्
रूपे ज्योतिरप्यधिकारो कस्मिन्मिदं प्रतिद्वन्द्वमिचाराः साध्यामावबुद्धित्वरूपः ।
तत्त्वमेवेति प्रत्यभिज्ञा । येन दीपमात्रेतिवत् । तथात्वादप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा ।
अयमर्थः । शब्दार्थयोर्द्वितीयाध्यायोक्तोः काश्यात्मनोर्विक्रमं औत्तपिष्ठसम्बन्धम् ।
गुण्यच्छब्दार्थः यदुक्तः न्युद्वेगये प्रत्यक्षः । सः तत् इति पूर्वोक्तेति विष्णुः पुरुषोचम-
समानधर्मत्वेन पुराणे प्रतिद्वः । अत उक्तं पूर्वोक्तप्रकारेणेति । ब्रह्माध्यायमिति
'दिष्ट्यान् ते बुद्धिमात्रः सः पुनर्' इति 'विष्णुः सर्वगुहायण आधिरासी'दिति वाक्येक-
वाक्यत्वात् 'स त्वं विष्णु'रिति ब्रह्मविद्यात्वात् देवत्वम् ज्ञानम् । तथा च ब्रह्मशक्त्या-
दित्यस्य श्रुतान्तरे 'विष्णुः सर्वगुहायण' इत्यस्मिन् आसे भगवद्भक्त्यादित्येकः । 'वैना-
सक्तिः समगवात्' इत्यत्र श्रुतान्तरे भगवद्भक्त्यायोक्तोः । अंशावतार इति सत्तावतारः ।
वाक्यमिति 'स त्वं विष्णुः साक्षा'दितिवाक्यम् । अथाहुःप्रक्रिया 'एकतिष्ठ वाक्यम्' ।
अप्याप्तमिति पूर्वमाधेनविक्रममवमानसम्बन्धात् न्युद्वेगवन्तः । वस्तुत इति

स्वरूपतः। तदेवास्थेति तत्त्वश्रित्यमेव प्रकाशस्य कारणम्। मदनभावेनेति ममानुभावः लक्ष्यतः तेन। अनुमानो वस्तुत इत्याम्य प्रकाशयुक्त इत्यन्तेनेहः। कार्यमिति एवं प्रकाशरूपम्। स्थितिमिति आधिदैविकत्वे।

१०-३-२५. नष्टे लोके इत्यत्र आध्यात्मिकस्य रूपमिति अध्यात्मनि भवमाध्यात्मिकम्। तत्र भव इति शब्दः। लक्ष्यम्। 'अत्रोपसंज्ञ' च। उपपादयन्ति आधिभौतिकस्थेत्यादि। 'अत्रात्मा स्वर्गयोगेतिर्भवती'ति श्रुत्युक्तमीव। 'अत्रे'ति सन्ने। तथा सुप्रतिपादित्वाज्ञाते। प्रकाशप्रभाया तत्वेन। तत्र लयेऽनुभवः प्रमाणयन्ति स दृश्यते चेत्यादि। अध्यात्मनीति अन्वयीभावभ्रमो न कर्तव्यः। सर्वस्य लोकसात्वत्यनि लयाभावात्। अतोपिक आत्माध्यात्मस्य सत्त्वित्वमर्थः। स्वकारणे इत्यर्थः। एवकार आत्मसुखावयवेमिति प्रकारान्तरयोग्यव्यवहृदः। तस्यैवेति अभिमनन्तु। एवकार इन्द्रियादियोगं व्यवह्रियति। स्वप्नादाविति आदिना सुप्रतिः। 'सुप्रतिकाले सकले चिदीने ततोमिभूतः सुखरूपमेती'ति श्रुत्याध्यात्मिकस्वात्मिन्तुज्ञानस्य तमोऽवस्थाभानामिभवेन लय उच्यते। सोऽप्यध्यात्मके। सुखमाधिदैविकमन्तान्प्रमितुषु आधिभौतिके मिलितं सुखरूपमाध्यात्मिकमित्यर्थः अयमिति 'अत्रात्मा स्वर्गयोगेतिर्भवती'ति श्रुत्युक्त आध्यात्मिकः अयं प्रत्यक्षः। श्रुता'चने'ति सन्ने। अयमात्माध्यात्मिक इत्यर्थः। अन्वयस्येति सन्नेद्रुवीयस्य। स लयेवर्धने भवति किन्तु स्वल्पमात्र इत्यर्थः। लयावयवित्वमिति लयाधिकरणत्वेऽपि 'जन्माद्यस्य नत' इत्यमरस्येति लयावयवित्वम्। पञ्चमीश्रवणात्। जातेति 'नष्टे लोके' इत्यनेनाहेत्यन्वयः। लोकस्य सविषयत्वात् लोकशब्दस्यार्थप्रयमभिप्रेतमित्याहुः लोक इत्यादि। लोकप्रत्ययेनेति लोकः ब्राह्मणकायः। लोकप्रत्यय इति लोक इति कर्मव्युत्पत्तौ चेत्तदर्थः। सर्वमात्रा इति न तु यस्य कस्यचित् साम्रिकः। परार्थद्वय इति द्वे परार्थे द्विपरार्थे द्विभूतः लोक इति ब्रह्मकार्यं। ब्रह्मण उच्यतेऽपि एवकार इत्यर्थः। ब्रह्माण्डरूपानामिति पूर्वोच्ये विषयभावत्वात् कथम्। पञ्चाशद्वर्षवन्तम्। उत्तरोत्तरमभिप्रेतः। उत्तराधुनि सुतेरुत्तरोत्तरं श्रोतृलोकोपकारिणामपि क्रमेण वन्द्यमिहृष्या मोक्ष इति ज्ञापनार्थम्। प्रलय इति प्राकृतिकलयः 'नश्वणा सद्य ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिशब्दे, परस्मिन्ने कृतान्तामः प्रविशन्ति परं परं'मिति विशिष्टजीवानाम्। प्रलय इति प्राकृतिकम्। तत्त्वानीति ब्रह्माण्डकारणमिति। तदैवेति एतेनानन्दकारण्येपि विकीर्णमात्र इव अवमहाकल्पेपु सत्त्वित्वमात्रः प्रलयः। चर्तव्यं लोकाः सत्त्विकरूपे। विलोकीपरलामसः। सत्त्वलोकीपरशो राजसः। शेष तद्ब्रह्माण्डरूपं भूतिशुद्धीत्यनुच्येयमिति ज्ञापितम्। तत्त्वानीति ब्रह्माण्डकारणमिति। अत्र इति सर्वमात्रे। आदौ भूत इति अस्मिन् पञ्चेन्द्राणो न्यायादीनि मूलके'नते'तिविति पदेऽङ्गारप्रकारं गतेविति व्याख्यानं चोपपन्नम्। प्रकृत्यमिति अन्वयकम्।

व्यवधान्यपेति मद्यचये प्रकृतमित्यस्य सत्त्वे व्यक्तमन्वयपदार्थात्। एतदिति एकलैव भवतः। मितिसंहातकाले वदन्ती देवकी व्याख्यायमानां प्रवेशद्विषां सूचयति। अक्षरादिति साक्षात्सृष्टिः। क्रमसृष्टिः। सृष्टिकेऽक्षरात् सृष्टिः। 'आसीत् ज्ञानमयो ब्रह्मः केवलं निर्विकल्पितं वाय्वनोमोचपरातीतं द्विषा सममन्वत् बृहत्' इत्यादि श्रीभावकोः। उक्तोऽन्तमभिन्न इति अत्र टिप्पणी। अक्षरस्य रूपद्वयं यस्तुन एव तथावात्। आतिव्यक्तिकेदेन। आतिभगवती वायव्यपदीये जातेरात्मकोक्तः। जातिगुणयोराक्षराभूतत्वयोर्भेदः स्पष्ट एवं स्पष्टार्थः। ईदं द्वयं आनातोऽन्तमध्यात्मरूपद्वयम्। तेना'द्वयस्यादिगुणको धर्मोक्त' इत्यधिकार्येऽन्तमध्यात्मरूपमोक्तः। स परमरूपाक्षराभिन्न इति श्रेयम्। स्वरूपाणीति 'यदेकमन्वयकमनन्तरं चिन्मं पुराणं तमसः प्रस्ता'दिति महासाधारणोक्तानि। आधीति तमः परत्वं लिङ्गात्। तस्मिन्नुच्यते लयमिद्वयम्। संज्ञा इति 'श्रीकृष्णः सविदानन्दो नित्यलीलाविनोदोऽहम् सर्वभविष्योनी च लक्ष्मीशः पुरुषोत्तम' इत्यादिपुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रोक्तः। ब्रह्मविद्यात्वात् देवभवा अक्षेपदे तात्पर्यम्वक्तुम्। उत्पस्येन लोपदच्छेदे त्याहुः सर्वत्राद्येति। शेषोपादिग्रन्थवाच्यः। शेषः पुनः वेदेऽक्षेपोर्ध्वं नैशान्ते ब्रह्मविद्यायाम्। वेदे। श्रुतिस्तु 'स ज्ञानममृतमजोतिं तृतीयमष्टकं' 'तस्मात् सत्त्वानाः प्रजाः प्रजायन्त' इति श्रुतिः।

१०-३-२६. योर्ध्वं काल इत्यत्र अध्यात्मस्येति अधिक आत्मा। आधिभौतिकं रूपमिति रूपत्वे व्यवहित्ये येनाधिभौतिकत्वेन उदाधिभौतिकत्वं कथम्। आधिभौतिकभूत इति आधिभौतिकत्वरूपत्वात्। अयमिति प्रत्यक्षः। आधिभौतिकानामाधिभौतिकः काल आधिभौतिको भवत्यत्र जातिरूपः। तथात्वेत्यादि आधिभौतिकानामाधिभौतिकत्वरूपम्। हर्पदोक्तप्रत्यक्षतमानाधिकरणः कालः आधिभौतिकः चेष्टा यत् सत्त्वमन्विनस्ते वयं चेष्टामाहुरिति तत्त्वन्वयः। कालरूप इत्यस्य चेष्टात्मकपदार्थसंभाभेदो यथा तपान्नान्नो वायुः। काष्ठेति आधिभौतिकत्वं चेष्टारूपं भवामिनो 'निर्देष्टादिर्वैस्रान्ते'सत्येतितामि। चेष्टारूपकर्मपदार्थरूपत्वं ब्रह्मज्ञावयनानयेन। सामान्यतन्त्रादिद्वितीयतयाजातिरूपत्वं 'तत् पृथु तदेवाधुनाविश'दिति छान्दोग्येन। 'गोप'मित्याधिभौतिकः 'मिमेयैर्वैस्रान्ते'सत्येति। तस्येति व्याख्येयम्। सर्वेषामित्याधिभौतिकानामित्यर्थः। मूलवृत्तस्येति आधिभौतिकस्य आतिरूपस्य तत्र 'प्रेष्टामाहु' इत्यन्वयः। तत्र हेतुः स एवेति। 'ब्रह्मेतदुभयाम्भस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भवत्यत्र काल इत्युपलभित' इति तृतीयकस्येति कथितवाक्यम्। स एव भवामिति हेतोः। तस्येति वाच्ये विचारे मानमिति छन्दस्य मानम्। 'तं चेष्टामाहु'रिति मूले योजना। यत्तदोमित्यसम्भन्धम्। चेष्टासम्भन्धपदार्थमिह क न हीत्यादि। अस्तिमातिप्रत्यक्षत्वं। सत्त्वन्वा-

विकल्पे स्पष्टम् । 'आहु'रित्यन्यसुखेनास्तेन चेष्टायाः कालत्वबुद्धकम् । 'चेष्टे वेन विश्व'मित्यनेन समभमित्याशयेनाहुः कालवशाचेति । यकारः 'आहु'रित्युक्तमभेदप्रव-
वाह । चेष्टायाः कालत्वे 'आहु'रिति यत् मानबुद्धम्, तदसंख्यतममिति द्वितीयं यत्
तदुपपादयन्ति स कालो कर्मति । 'दृष्टार्थमासाधार्यं यजेते'त्यत्र । अत इति यो यजनकः
स तदात्मक इति व्याप्तेः । प्रकृतीति वक्ष्यमाणेकादश्यावशोक्तपक्षे । द्वितीयस्कन्धे तु
'आत्ममायासृष्ट' इत्यत्र मायाद्वारा कार्यप्रवृत्तासिन् । सर्वकार्यमेतत् तस्य सम्बोधनं
'अन्वत्कल्प'मिति । प्राकृतेति 'प्रकृतिर्षोपपदानमाधायः पुरुषः परः सतोमिष्यञ्जकः
कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वद'मित्येकादशस्कन्धपात्रादित्यर्थः । अत्र काळः सतोमिष्यञ्जकः ।
द्वितीयपक्षे चेष्टा कालजनको वा । देहस्कन्ध काळस्य चेष्टात्मकस्वरूपकर्मरूपस्य च
व्यवस्थामाहुः आधिदैविककालस्येति । भववद्भूतं शुद्धार्थयोरभेदात् साधनप्रकरणे
कर्मेश्वरवादात् । तद्व्यावृत्त्यर्थमिति 'अप'मिति मूलपदविरोधात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् । ततो-
प्याहेति ततोप्यधिकमाह । एवमिति संवत्सरतो महीयान् । अवशिष्यत इति काळ-
कालरूपत्वादिना । प्रमाणमिति 'आहु'रित्यादिशब्दात्मकम् । स ईदृश एषेति शरावा-
गतेरस्योक्तत्वनिवर्तकः परिहृत्यमान एव । देवसमुदाहरणमभेदात् । ऐश्वर्यमित्यादि ।
आधाररूपधर्मस्येति आधारभूतस्य धर्मरूपस्य तत्त्वस्य । श्रेयधामाति लिङ्गव्यवस्थाः ।
तत्त्वस्य नृपुंसकत्वादिति भावः ।

१०-३-२७. मर्त्य इत्यत्र रूपप्रत्ययं प्रपठति चेति उक्तलोकचतुष्टयायाः ।
प्रकृतेति स्तुत्युपयोगित्वात् । हेतुमिति प्रवचिहेतुभूतं भयम् । अतीन्द्रिय इति
'कालोसि लोकधर्मकृत् भूषणं' इत्युक्तम् । प्रत्यक्षतु दृष्टादिष्वप्युक्तम् । प्रकृतिं ससृष्ट्या-
दित्वाच्च 'सोनन्तोत्तरः कालोनादिरादिः'दिति वाक्यम् । 'आदि'ं यकृतिस्तस्याः
कृत् । अयं कालो सृष्ट्युपादयकमयजनकत्वात् सृष्ट्युपसङ्गः उक्तः । कालोयं सृष्ट्याजनक-
त्वात् कृष्टिनिनीरूपप्रकृतिसहस्रादकत्वाच्च सङ्घर्षः श्रेयः शुद्ध्यन्त्या । अनोपभेदात्
सुखिरमात्रं न विरुद्धा । कालशेष इतिपक्षे निर्णयकत्वकारकः वेदायं इति वेदायनाभेदः ।
ननु न सङ्घर्षस्य शेषत्वेन प्रतीतिः, किन्तु 'देवप्रवर'त्वेनेति चेत् उवाचुः लौकिकास्तित्वेति ।
दृष्टादिप्रवृत्तिरहितः । अलौकिकद्वारा वा । अतीन्द्रियं भयजनकं कालम् । 'आदि'ं यकृतिस्तस्याः
कृत् । कृष्टिनिनीरूपः । लौकिकद्वारा वा । प्रतिपद्यन्ते ज्ञानमिति । मतिरुत्था नारक-
पदार्थान्तरप्रतिबो धटान्नानाहुः यथा सिंहेत्यादिना । सिंहो दित्तकः । न्यायोऽपीति

१. प्रकृतिं ससृष्ट्यादितत्वात् इति श्रीयोगिनेयस्य जिनसुषोभिनेयः स्वयंप्रवृत्तेषु द्व प्रकृतिं
संप्रकृतादित्याह, एते चतः ।

भेदः । कालः स्वभयमिति कालस्य सृष्टिकर्तृत्वं तृतीयस्कन्धे 'सोनन्तोत्तरः
कालोनादिरादिः'दृष्टव्यम्, अने जनेन जनयन् मारयन् सृष्ट्यात्मकः इत्यत्र । अयमर्थः ।
मर्त्यास्त्रिविधाः । असन्सृष्ट्युपादयस्त्वोक्तोऽधिदैविकः कामरूपत्वात् । असन् कामी ।
तदासकत्वमावाप्तं ते मर्त्याः । ज्ञानिनो धानिमकाश्च, तेन शोभे । अत्यन्तविस्मृतिर्स्तु-
त्युपयोगिता । अज्ञानबुधभावनात्वात्, पाप्मा मृत्युपाप्यात्मिकम् । असदत्यन्तविस्मृतिरुप-
सृष्ट्युपार्थः मिथः । स शुद्धादयस्त्वोक्तोऽध्याधिपन्नान्नामा । द्वितीयस्तत्रत्वमर्थानाम् ।
लौकिकभागेकत्वाच्च । एतेन पूर्वलोकसङ्कतिरप्युक्ता । तत्र मयकमाहुः अत इत्यादि ।
मर्त्या इति सृष्ट्युपस्येचनयुक्ता ब्रह्मज्ञानः ते शीघ्रं भगवान् साधिताः उपस्येचनपुत्तत्वात्
लीजम् । शुद्धसृष्टौ तदुपपादयन्ति स तस्येत्यादि । तस्येति कालात्मकस्य सर्वस्य । तदु-
प्युपचक इति कृष्टिनिनीरूपोचकः । तत्फलराममिति कृष्टिनिनीरूपमन्त्रः यदा
भवति तदा तथा कृष्टिनिन्या प्रार्थितोतीन्द्रियः काळः शीघ्रं न भयति । सृष्ट्युपा-
दयपक्षेन सृष्ट्युजनकं भयणं न करोति । स्वजन्मभूतसृष्ट्युक्तो यतः अयसृष्टिः वैद्य-
शुद्धौ सेनकायतः शीघ्रं नेत्युक्तम् । 'यस ब्रह्म च सर्वं बोधे भवत ओदनं सृष्ट्युपलोक-
सेचनं क इत्या वेद यत्र स' इति श्रुतेः । तस्य चेति अतीन्द्रियस्य काळस्याधिक आत्मा
वेदः । 'स एष जीवो विवरमधुति'रित्यत्र 'मनोमयो' वेदः । अतीन्द्रियः काळः । 'छिद्रा
व्योशीष्य वेतना' इत्योक्तार्थसंभक्तिः शुद्धः । छिद्रवदत्ताश्रयणः । तदुक्तेति 'अन्व-
मत्स्यात्प वेदानाचारस्य च लक्षणादास्यसदोपाय सृष्ट्युपार्थम् निर्णयति । नि-
वृत्त्यात् । अपिना कृष्टिनिनीरूपार्थम् । यादृशमप्यात्मत्वं तदुक्त्याधिमितिकानाहुः अन्ये
चेत्यादि । वेदोक्ता नित्यानित्यमिथा नाधिभौतिकाः पुराणोक्तान्तु तथा । तस्याधि-
भौतिकरूपाणीति अतीन्द्रियकालस्य । अन्यमात्रस्य कालरूपशब्दोपापित्वात् । मिलम्भ-
हेतव इति मर्त्योपप्रादयिभिः । निषिधा इति योनिना कर्मदाः देतोपातकाश्च । धर्म-
मार्गत्वादि यथासङ्गम् । त्रितयमेकत्र वा । तत्प्रचयनाः कालापीनाः अपि योमः
'चेतस्तत्प्रवर्धं सेवे'ति सिद्धावृत्तकावस्था । द्वितीयाच्च मर्त्यानाहुः ये पुनरिति । लौकिका
इति उक्तविषयमिथाः । अत्रमिति अवगर्वावर्तिना रक्षकमावाप्तं लीजम् । अज्ञान-
त्वादेवकारः । ओदन भूता इति उक्तश्रुतेः । धर्माणि कामान् उपपेदोक्तोपरिहृता-
नपीत्यर्थः । पलायनमिति कामधर्माचरणमन्त्राध्यात्मम् । भुक्तार्थेन हृष्टान् । भूषक-
स्येति व्याख्यातस्य । पतितस्येति पलायनशून्यस्य । सृष्ट्युः सृष्ट्युः काळस्य हृष्टम् ।
भक्षणे उपायः उपस्येचनरूपः । सोपीति सृष्टुरपि । न्यालवृत्तपादयन्ति स भवेत्यादि ।
विषयकालमन्योऽस्मादिति धीरव्यामिना निरुक्तत्वात् शोभेन भयवाचको न्यालशब्दः ।
तथापि शास्त्रवैयर्थ्या ब्रह्मं यत्रं तदेतुक्त एव । 'न्यालो दुष्टयवे सर्वं शटे भाषदसिन्धो'मिति

विषे सुखवतामेवोक्तः । तेषु योमस्वः । अन्यथा नदीमवाहपञ्चविधिमिति सिद्धिदायवि
योगस्य तुल्यत्वात् तथापि प्रयोगः सात् । गच्छति काम्यकर्मणि कुर्वन् । ह्युत्पिपासे
असन्मुखोपरे तम् । जरावलीपलितानि, आदिना अपस्मृतिः । भवेन सुखस्य देवादि-
देहप्राप्ते अप्यं निवर्तय इत्याक्षुषादिः देवदेवत्यादि । यदुक्ताः शितो धर्मो येषु तेषु ।
अभ्यासाद् अयं निवर्तते । लोकान् देशानपि । निर्वर्णमिति निरुद्धत्वाभावोपैः ।
वेदश्रविकम्पत्वात् । अत इति कार्यकारणसमुत्पत्तौ प्राप्य । निरादयः कर्मात्मायै द्वितीयपदेति
प्रतिहेराहुः भयनिवर्तकैति । अभ्यासेन कुतो नाप्यमच्छदित्यत्र आहुः शास्त्रेत्यादि ।
शास्त्रं पक्षघटकेत्यादिषु तदुभयवचनकम् । 'अयं ह वै जनक प्राप्नोतीति श्रुतेः काम्य-
कर्ममिनां भवः, किन्तु तत् क्व फलम् । निवर्णकमिस्तु पितृशुद्धिद्वारा इत्येवमयं
भवति । एवं लौकिकसाधारणविषये उक्त्या उक्तविधिविषय आहुः चेतीति । पूर्वमिति
अत्रैव पूर्वमुक्ताः । कालाधीना इति योगिनः समाचिकलाधीनाः । कर्मज्ञा दर्शपूर्णमाता-
दिकालाधीनाः देवोपाकाः प्रातरादिकालाधीनाः । अचरद् भक्षकत्वे इति सप्तम्यन्तरम् ।
मयवतोऽप्यस्य मयकत्वनिमित्तं समर्थमुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । काले प्राप्ते तु भवति ।
तत्र हेतुः प्रार्थनेति । कुण्डलिनिकृता । कुर्णला ईश्वरस्य सातन्त्र्यात् । तर्हि कथं मय-
निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामयमर्थ इत्याहुः कथमप्येवोक्तप्राप्तौ व्याकुर्वन्ति स एवमित्यादि ।
भगवत्पराध्यानादिति छान्दोग्ये 'उपरि उपरि सन्नवतो न विन्दन्ति श्रेष्ठेषु' इत्युक्तं
परिहृत्तुं प्रतिबन्धनिवारणे प्रेरकः । स्वचरप्राप्तिको भवतीत्युक्तं सुबोधिण्याम् ।
अचरस्य चरन्त्ये एकस्य व्यापकत्वं च सात्, तद्वत्पराधाहुः सत्सङ्ग इत्यादि । शब्दापी ।
पुष्टिमायस्य बुध्यत्वात् सत्सङ्गरूपोर्ध्वं उक्तं अर्थविशिष्टः शब्द एको व्यापकम् । सत्सङ्गो
मयवत्प्रापकवश्यमेति सत्सङ्गस्य । सत्सङ्गत्वेन रूपेणाह्वयप्राप्ते भगवत्प्राप्तिः अचरत्वेना-
चरमातिरिक्तम् । मानवत् भगवत्प्रापकं प्रतिशब्दः । सत्सङ्गावकाशमपि । अचरं सर्वं
यद्यपि तथापि प्रकृतोपयोगि चरकरूपं यत् तद् युद्दीप्तम् । आप्यास्मिकमिति ज्ञानमयी
भगवद्भक्तिं सत्सङ्गे भागवते च मिलितौ आप्यास्मिकम् । चरणावेधेति ज्ञानमयस्यो-
पास्याविकृत्योक्त्या ज्ञानमयस्यो धर्मो चरणी, चरणयोरेव भगवत्प्रापकत्वात् । प्रस-
न्नत्वेति चरणविषयत्वात् । सप्तम्यर्थ इति विविधोर्ध्वोः । कणां मये द्वयोर्न्यतरस्य
प्राप्तामिति वा । पूर्वोक्तं स्फुटीकर्तुं 'स्वत्वादान'मित्यत्र समाहार्यमाहुः 'भगवत्सहित-
मिति । समासे न समावयवकानां स्यद्दानं धृक्कक्षाति । समासं समासलक्ष्येण्य-
पैः । अतस्त्वया (भगवत्) सहितमिति म्युत्तरस्या विशेष्यसाधारण्यास्तर्कत्वात् तथापि ।
स्फुरति । भगवत्प्रापकमिति 'स्वप्राज्ञान'मित्यस्यार्थः । लोके इति सप्तम्यर्थं
लोकपदम् । आपको मयवच्छापकः । शो नातिशयः चरणयोः । अतयेति कुण्डलिनौ-

वेददेहापेक्षया । ते च कलाधीनाः अचरत्मानः, इदं च इदतीमिति सतोत्तिशयः ।
स्वपदार्थमाहुः मृत्तित्वत्यादि । तर्हि सत्तुः स्वतः कुतो न प्रवर्त इत्यत्र आहुः
सम्पुत्तित्यादि । निवर्तत इति प्राक्चरमान् मर्यात् । भगवत्पराध्यानादिति म्युत्त-
व्यप्रतिपत्तिः । विद्वत्त्वात् । निवर्तय इत्युक्त्या 'र्वी'त्युक्तं तत्सङ्गमाहुः अस्मा-
दित्यादि । अवाप्यत्वं त्वश्वरजत्वात् । अवा अपातीति छेदः । अन्यथा त्ववेतीति । युक्त-
मेधेति म्युत्तोरुत्पत्तेरनवाहुः युक्तियुक्तम् । एवं सर्वं व्याप्याय सिद्धयर्थं निगमयति अ-
शास्त्रं सित्वत्यादि । 'अथ यदिदमभिन्नु श्रवणो दहरं पुण्दरीकं वधेमेति श्रुतेः 'नास्य
वरपूज्य जीयेति न वधेनास्य हन्यम्' इति । वैश्वीये च 'मदा लेवैय एतस्मिन्नस्येना-
त्येनिरुक्तं' इत्यर्थं प्रतिशब्दं विन्दते अथ सोऽमयं गावो' इति शास्त्रं प्रमायम् । संवाद्स्तु
सखालौकिकमावतिदिः । युक्तित्तु 'सर्वस्य वशी सर्वज्ञान' इति । 'मीषासाद् वातः
पवत' इत्युक्तम् 'सत्तुर्ध्वानि वधम्' इति श्रुत्युक्ता । कालमिप्यन्ता च भगवान् । अत
एभ्यो हेतुभ्यः अनुभवादिः । अत्रैवेति साङ्गवेदान्ते । पूर्ववदिति बहुदेवोक्तवैदिक-
भार्यात् । शास्त्रेति विदितत्वादिनाऽप्यस्तत्त्वज्ञानस्य शङ्केत्यर्थः । ननु लोके व्यभिचारी
दृश्यत इत्यत्र आहुः मिःकपटेत्यादि । 'दासश्च यद्वासप्ये'त्येकादशस्कन्धात् । 'माया'
काप्याम् । तथा च यथा प्रज्ञादस्य तपान्मस्यापि मयुचित्येव तदा न व्यभिचार इत्यर्थः ।
अज्ञानविदितान्तां घटवदित्यत्र शङ्का बहुदेवस्य मन्त्रत्वे भवेत् । अत्र तु 'रूपं यत् तद् शब्द-
रूप्यकमाव'मित्यत्र केषांभ्यश्चेन सर्वविदितेति साक्षाद्विदितत्वात् । 'यतो यानो निर्वन्तः'
इति श्रुतेः । तथा च ज्ञानविदितत्वेनि साक्षाद्विदितत्वादश्वरवदित्यत्र न व्यभिचारः ताप्या-
सावबहुमिरूपकः । अज्ञानविदितत्वादित्यत्र घटे व्यभिचारासाधेपि वृत्तिहादौ व्यभिचारात् ।

१०-१-२८. स एवं पौरादित्यत्र हेतुमिति भयम् । त्रयमिति उन्नेसमानजान्
पालनं, जन्मादयः, रूपोपसंहारः च । बहुदेवैरेव सत्तमीत्याह देवस्या ज्ञानविद्यत्वात्
कंसस्य कनिष्ठत्वाद् भगवानेव विषया विद्याने भयसम्मानवनाहुः अत्रेति । अत्र
'श्लोके' । भयत्वस्य । तत्र मयने 'आर्षीय'त्यन्तेन श्लाघार्थेन तस्यैवमुक्तम् । तत्र ज्ञान-
दापनयोरिति आकाशवाणीवाक्यात् भारकत्वेनाहमर्थज्ञानम् । 'येति सुसमादारे'ति
दापने तपोर्निर्गोपादवचारात् । एतत् कंसस्य । श्लोकोचाराधीनप्राधान्यात्तात्पर्यमाहुः इदानीं
वेति । एवं रूपमिति कंसभारकं रूपम् । आर्षीयमिति 'रूपीष्टु' इति सिद्धेनमिति
तथा भारोणे ज्ञानपदम् । एवमित्यात्र म्युत्तैवेत्यन्तेन तत्रैव पञ्चमरोपपादनेन युक्त-
त्वसमर्थनम् । एवं रूपेणेति दृश्यतत्परणेन । अत्रैव काशत्रय एव । यद्यपि सर्वदेव-
मयारधित्या लक्षितो कंसकस्यप्राप्तिः कृतमारगदोभविष्ठत्वापि दोषान्तरं भवतीत्याहु-
स्तदेति । 'अचिरसेति 'उत्रमावेन' भक्तिरसातुभनः । मयदेति अलौकिकत्वेति सिद्धव-

त्वमर्थादा कथितदेवादीं द्येति तथा। द्वितीयश्लोकीयप्रार्थनावतात्पर्यमाहुः पतदित्यादि। एतेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां देवाणां इदानींमेवात इत्याहुक्तानां केवलसमष्टपातिशक्तल्लोकास्मादितिनिष्ठानां भारणदेवशीघ्रशक्तिभक्तिसत्ताननुभवानाम्। प्रार्थनेति 'मा विद्या' इति प्रार्थना। 'ननु 'प्रयं प्रार्थयती'त्युक्तम्। चतुर्थीप्रार्थनोपसंहारविषयिणी कुत्र इत्यतः 'अङ्गचके'त्यादिविशेषणान् इदानीं भारणे वेति पश्चान्तरे प्रार्थनावतुबाद इत्येवमप्यसंहारस्य प्रार्थयत् सर्वमर्थयन्ति स इदानींमित्यादि। सजीवपनार्थमिति कंसपक्षपातिभ्यम् अत्र टिप्पणी। अस्मिन्निति अनुवादपक्षे। तत्कृत्येति 'उपसर्ग' इतिश्लोकोक्तं रूपोपसर्गं देवाभावादिभ्यः कृत्येत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। पूर्वोक्तपक्षेति अलोकिक् दृष्ट्याहुक्तपक्षसम्भवत्। प्रार्थय इति अनुवादपक्षेति प्रार्थयः। प्रसङ्गाद्वाहुः 'भगिनीवतिरिति। पक्षपातिभिर्न भारयेत्। प्रार्थनीयेति ओतनग्रन्थाभासः। पूर्वोक्तं विद्वद्वधर्माश्रयत्वादिति भावः। वैद् पालने। म्यादिः आ अनिर्। त्रायसेति प्राप्त आहुः उभयपदीति। प्रचुरेति उच्यते इदं द्रष्टव्यम्। इयं कथिकादिनिष्ठानि। नम्रित्यादि भगवदधिष्ठानत्वेन 'म मे भक्तः प्रययति' इति वाक्यार्थज्ञानेन पर्यवसाने वाक्यस्य भारणस्याभावात्। प्रार्थयत इति ज्ञानदायकपेनिर्गोषे आकाशवाणीशामायाद्वापनविशेषाभावात्। सङ्कल्प इति 'कोन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रययति'ति वाक्यात्। स्थित्तामिति अन्यत्रापि कंसममारयित्वा क्षितौ। अयुक्तमिति 'कदापिच नतुर्धुम्' इति ध्रुतिविरोधादयुक्तम्। सर्वमिति ध्रुतिविरोधाभावाः कृत्स्नस्य अन्यदपि। इत्यनेनेति छान्दसप्रयोगेण। चकारात् सरेण। 'मांसदश'मित्यस्य विशद्वन्माहुः मांसमेव पदयन्तीति। पश्यन्तीति दशः मांसस्य दशः मांसदशः। विहितमित्यादि 'कृत्वा प्रक्षेप जायत'मिति विहितम्। 'धोन्थया सन्वत्समानमन्यथा प्रतिपद्य' इति मांसदर्शनं निषिद्धम्। उक्तसमस्तुचयेति उक्तवत्पर्यवस्यवाच्यः। आय उक्तोन्तेषां पक्षारः सर्ववत्पर्यवस्यवाच्यम्।

१०-३-२९. जन्म त इत्यत्र अन्यतरेति अत्र टिप्पणी। तथात्वायेति करुणाभावात्। इदानीमेव मार्गं अन्यत्र समयेनेवदुर्गदर्शनम्। तस्मै। इदानींमेवापारणं लोकं चेत्तदुपदर्शनं तस्मै च। इदानीं मारणमिति 'हृषं चेद'मित्यस्य व्याख्यानम्। द्वितीयः पक्षः मध्यमपक्षस्य च। एवं सत्यपीत्यादि अत्र प्रथमपक्षः सत इति सखाद् भवत इत्यर्थः। सख भगवत इति वार्थः। दोषानिबृत्तिरिति भार्यदोषानिबृत्तिः। स दोष इत्यस्याः सुबोधिन्या अर्थः मध्यमपक्षे सत इत्यादिनेति। मध्यमपक्षे पक्षद्वयम्। सत उपेक्ष्य बुद्धेन कंसस्य मारणमित्येका पक्षः। सखो निबृत्तावपि कंते बुद्ध्याभावाति चेत् तदा मारणमिति द्वितीयः। एवं पक्षद्वये सत्यपि स खतो नापाति वरा तममारयित्वैवान्मय गतिर्भवति। इत्युक्तम्। जन्मज्ञानस्येति मूलश्लोकोक्तम्। सुबो-

धिन्याम्। स चेदित्यत्र सखेदिति वाटे तत्र गतौ। म्वा० प० से०। अत इति अत्रविषाक्तमिषेयात्। पापः जन्मज्ञानकारणमर्थादभक्तिप्रतिपत्त्युत्पादात्मा। मत्स्वरूपमिति सर्वसामर्थ्यसहितम्। अविद्यपेयमदौ विद्याया देवः। ममाकारकावाहा। मयुस्तुवन इतीति अकारकस्य द्वात् सम्बोधनं सम्भवति। अतः युक्तम्। मयुस्तुवनपुत्रकयाः 'अङ्गदबुदाबुध'मित्यस्य व्याख्यान उक्तः। अविश्वास इति सर्वार्थमर्थं विद्यासत्यत्वे। विश्वास इति विश्वासत्वेनेकतममखण्डभावे। तथा। उचित इति एवावस्थानसत्यत्वेनमधीयीः। भवद्वेत्तोरिति भवान् हेतुलकात् सखाभात्। अतो 'जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्या'दिति जन्माज्ञानं प्रार्थयत इति भावः।

१०-३-३०. उपसर्गदेवत्व पूर्वमिति 'तयेति सुतमादावे'ति वाक्ये। 'अद्वस्तु विप्रकृते' इति कौवात् अद्वस्तुद्वस्त्वार्थमात्राः अलोकिक्कृत्यमिति। अलोकिक्प्रकारकम्। अश्वेति तथा च पचात्वे विद्या च दृष्टमिति मूले समासः। पश्यपीति अत्र टिप्पण्यात् तदभाव इति अलोकिक्प्रदर्शनाभावात्। नान्यतरेति उकादर्शनयोस्त्यतस्तस्य वैधर्म्यं न शङ्कनीयमित्यर्थः।

१०-३-३१. चिन्वं यदेतदित्यत्र विरोधं परिहरन्तीति फले समवायिरूपत्वकृपविरोधं नूलोक्तस्य विद्वन्मनकथनेन परिहरन्तीत्यर्थः। विरोधीति विराद्वचनम्। विरोधीति दीर्घतन्वाटे ई आश्चर्ये। अन्यतरेत्येति विराद्वचनमूलोक्तविद्वन्मनयोरन्यतरेत्यस्य किर्मादीनामपि समन्वयतामानवविषयमा गृहीतदर्शनपरत्वं विद्वन्मनपरत्वं तेनेत्यर्थः। उपपादयधिति देवकीपदायः। देवकी भगवत्सेवाशुक्लत्वलक्षणपुंस्त्ववतीत्यतः देवकी उपपादयधित्वं पुंस्त्वविशिष्टोपादानकर्मिण्या श्रीवशिष्टा एका देवकीति बोधः। विराज्जीति 'यथावकाश'मितिपदात्। 'यदेकमभ्यक्तमनस्वरूपं ज्ञे'ति शोक्तम्। 'हृषं चेद'मितीदमः प्रयोवात्। बुधया 'दो हृष'मित्युक्तम्। तदकारकम्। स्तुत्यविषयम्। अत आहुः ब्रह्माण्डाकार इति। 'कलशना भयपात्र जात' इत्युक्तकारिकायामपि काशः समवायी विराट् आरमा स्वरूपं यसेत्यपि ज्ञेयम्। गीतवासिष्ठेः। चतुर्दशेति सावित्रकण्ड उक्तः। किर्मादितन्वायेति सङ्घटितवया। पुरुष इति विराट्। विराट्त्वेनोक्तसामर्थ्यशक्तम्। तदत्र सृत्तनामखण्डविशद्वये जातम्। 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेश'मिति ज्ञयमाप्य उक्तम्। सङ्कल्पमिति समद्विसङ्कल्पम्। 'कृष्णस्तु मयापात्र स'मिति वाक्यात्। समाधामिति प्रथमाभासोक्तविरोधस्य द्वितीयाभासे विरोचिगुणस्य च परिहार इत्यर्थः। विशालमिति विशालोमिच्छतीयेति मानार्थं बुनक्तीति दृष्टान्तः। उपकारं कृत्वा बुनक्तीति वा। युद्धी तिष्ठतीति वा। अनेनेति महत्पदेन। मयाभावा इति भगवतो बोधः।

१०-३-३२. त्वमेवेत्यत्र सतोत्रे इति कीर्तनभक्तिरूपे, मयापात्र पदमित्यत्र हेतुः।

जन्मप्रकरणायात् सङ्घाततात्पर्यमाहः चतुर्वेदेति। प्रामाण्यापरिमिति भगवद्वाक्यत्वाद् वेदवेने प्रामाण्यार्थम्। अत्र टिप्पण्यम्। चतुर्वेदश्रवणासम्बन्धिप्रमाणपरिमिति स्थाप्येति अथैति तत्राह। त्वयर्थमाहः प्रमाणस्येति। व्याख्यानात्। सङ्घाता इति तत्समीचीन्योपचारितवत्त्वरूपे तात्पर्यवचने। अतः यद्। वक्तुमिच्छन्तस्तत्पर्यं विषयपक्षे सप्तमीप्रसङ्गः। मोक्षे इत्यासीतिवत्। वैष्णवानामिति वैष्णवो देवतास्य पुरोडाशस्य, 'वासा देवते'त्यम्। तदवच्यतेति पुरोडाशविशेषपक्षमूलाददृक्कथास्य सङ्घाताः फलोत्पत्त्या। तत्तात्पर्येति सजातीयत्वं अष्टपादिना। त्रिभुविति अस्मिन्मात्राद्युपपन्नं। नवकपाल इत्युक्तत्वात् तेजस्विन्द्रदत्तं विवृत्। पुरीषमासयनोत्पत्तिः एवमायः सिद्धः। पूर्वराष्ट्रिप्रमाणकथाः। यदा। 'तेजस्वि'दित्युक्तेरापिदेविकादिभेदादयः। विराडिति छन्दः। फलसङ्घातनाशीयत्वापातः। अत्र विराडिति। 'पृथिवी वा अन्नमिति'श्रुतेः दृष्टया पृथिवी साचिकथादिभेदात्। श्रुतिभ्य इति न च वाच्यमिति पूर्वोक्तव्यः। सुबोधिण्याम्। भगवद्वाक्यार्थानाहः पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिः। त्रिभुवणमित्यादि अत्र टिप्पण्यम्, सर्वाधिकमिति लौकिकाद् वैदिकान् महदित्यत्र महदित्यस्यार्थः। तथेति द्विगुणं सत्यम्। तेष्विति आपिदेविकादिसत्त्वम्। 'बहुप बहुवचन'मिति क्त्वात्। सुबोधिण्याम्। इत इति सारस्तकत्वात्। प्रत्ययेति 'दृष्टिर्वाङ् शीघ्र नारीणा'मिति वाक्यत्वाद् धृतेरेवकारः। 'कथिद्वीर आत्मानवैष'दिति श्रुतेः। पृथिव्यै स्तीत्यं वा न भगवज्ज्ञाने जानातीत्यति पतनं इति प्रक्रियोक्ते प्रयोजकमिति हेतुनत्पत्त्याः तस्याः छन्दःमेवेति। 'अकानां दैन्यमेव हि रितोपसाधन'मिति वाक्यत्वात्। अयमपीति बसुदेवोपीत्यर्थः।

१०-२-३३. पुत्रां वा इत्यत्र एतादृशादित्यादी 'पुत्रान् सिधे'त्यनेनैकशेषः। कश्चिदित्यादि न्यूनपूरणम्। सन्नायेति द्वितीयस्कन्धमवसमाप्तायोक्ताराहण्यसन्नायस्य वक्ष्यमाणकामस्कन्धवर्षे सननादित्यर्थः। भगवद्विषयकत्वादिति भगवन्महद्विषय कृत्वात्। १०-२-३४. वर्षावर्षावत्यत्र अन्तरिक्ष इति वृषाद्युपरि। पञ्चाग्नीति चत्वारः सर्वतः उपरि क्षयं इति वृषास्ययः। उभापपीति दन्ती।

१०-२-३५. द्वागर्णपर्वत्यत्र 'सती'त्युक्तत्वाद् धर्मातिशयात् सेवां। द्वितीयत्वमात्रविशेषादुपरि इति पुंस्त्वम्। पूर्वमाह। भगवत्सेवामाहेति असङ्गप्रज्ञानजन्य बसुदेवं प्रत्युपराप्यं वक्ष्यमाणत्वाद् ज्ञानज्ञानभगवत्सेवां 'भगवत्प्राप्ते भगवत्प्राप्ताति वाच्य'मिति वेदाद् वेदपूर्वबसुदेवसाहेत्यर्थः। कियत्कालतपसेति कर्मविशेषणम्। यथाविना हेसा मले त्यक्ते भ्याते हेसि भुनः स्वं रूपं भवते तद्वत् शुद्धसात्विकसुखाविर्भावकं चित्त इत्यर्थः। कार्यमिति भगवतः पुत्रत्वम्। सेवयैवेत्यत्रैवकार्यमाहः मान्ययेति। सेवां विना

केतवत्पत्त्येन शक्येण। वाहेःसंवेदनेति बहिर्ज्ञानाभावे। परिचर्येति तपसा भवति। स विशेष इति स तपोविशेषः। बसुदेवस्य स्वरूपलाभो जात इत्याहुः शुद्धसात्विकेति। यथा बुद्धिः साधिका पीतोक्ता तथा। स्वभावात् इति अधिष्ठानकृतो विशेषः। अन्येषां साधनकृत उपपन्नः। 'शीर्णपर्व'त्यनेन ज्ञानादयो यस्मा आराधनशब्देनाराधनादयो नियमा ह्यवशयेनाहुः एवमिति। सत्कामाविति अनेन ज्ञानान्नमक्तिः सकामाः। 'अकामः सर्वकामो वै'ति वाच्यम्। न समुत्पा नमप्यधिष्ठानत्वात्। भगवदादिर्भावाच्च। समुत्पत्ते भगवोवप्रसङ्गः।

१०-२-३६. एवं यामित्यत्र दिव्यवर्णमिति दिव्यं वर्णमसादादिप्रतिष्ठाधिकविशेषं प्रापि, एतादृशां वक्ष्यसङ्घातानि। चतुर्गुणमिति कृतपुत्रप्रमाणं १७२८०००, त्रेतायुगप्रमाणं १२९६०००, द्वापरयुगप्रमाणं ८६४०००, कलियुगप्रमाणं ४२२०००, यत्कलियुगप्रमाणं ४२४२ योग्यकलियुगप्रमाणं ४२७८८। अहमेवात्मनीति अत्र सप्तमी विशेषपक्षे बसुद्वीहाविति ज्ञापकम् व्यधिकरणपक्षे बसुद्वीहो गद्गदः परा सप्तमीति परमिणातः पदानाम इतिवत्। आत्मपदं देववाक्यम् आत्मोपपदा। तथा च परितित्वदेवस्य व्यापकत्वमेव नित्यकाल स्थितिसावकात्ममित्याशयम्। द्रष्टव्यम्।

१०-२-३७. तदा यामित्यत्र स्थापयन्तीति वं तुल्यं पुण्यातीति वपुरिति व्युत्पत्त्या स्थापयति। अन्ययेति सुखसोपाभावे। पुत्रवत्स्थापनाभावे वा। परमेति स्नेहस्तु साधोदेवस्यः। इच्छेति काम इत्याह। तदपि च वासेति अद्विष्येत्पक्षे वक्ष्ये वत्पर्येमिदम्। 'तमद्भुतं बालकमित्यत्र 'बालक'मिति विशेषणस्य पूर्वमुक्तत्वात्। रूपस्येति उक्तेः पक्षेऽप्येवमेति बोध्यम्। तेन वातस्वपरत उत्पत्त्याः। स्थानादिति करणस्युत्पन्नम्। पातिव्रत्यदित्यर्थः। चेति आपिदेविकाभ्यास्तपोरेण्यात् प्रज्ञापरिचयं उक्ते, 'अद्वारातिक्तराहुमुपपत्ती'ति वाक्यत्वात्। बहिर्ज्ञानाविति बहिर्ज्ञानात्तपोपेतुप्रसङ्गात्। वक्ष्यन्ती न परित्यज्यति यथा मानसपुत्रादिना इति हेतोः। भावितः स्मृतः। अवर्ण्यसाधनपरित्यज्यतीत्यर्थः।

१०-२-३८. प्रादुरासमित्यत्र पूर्वश्लोकोत्तमवसायने तु हेतुव्यपमिताश्रयेनाहुः चिन्तित इति। भावित इत्यस्यार्थः। भावरथेनाविर्भावत्वेन कार्यकरणभावः। कलनेकपक्षेति फलस्य वैकल्यनिधमार्थम्। आधिर्भावस्य फलसेल्यन्वयः। चैत्रस्य शुद्धकलमित्येव। यावदिति तादृश्याः क्रीडेत्युक्ता निधायकत्वात्। वरपराज इति वरदाद वरदाद इति प्रयोगादयं छन्दसि समासात्मनिकत्वात्। ताभ्यामिति अलुप्तविषयताभ्याम्। बालकेति 'सोधिमेत् तन्मादेकाकी विमेती'ति पुरुषविज्ञानाद्युक्तेः। ययं बालकल्लिङ्गमिति भाष्यकालो। प्रयमल्लिङ्गपरिचिति गोत्पत्तिवचनं बालकत्वम्। 'जन्म त्वास्तवता पुंसः शरीरस्वीकृति'प्रसूति शरीरस्वीकृतिवचनं बालकत्वम्। तथादृश इति

१-२. सप्तोत्पत्त्येवमिति। ३. भगवत्सेवयै कार्यं मान्यता इति भोक्तेरितोपायान्तिमुपेक्षितं यत् इति मतिः।

वरयस्करपम् । तत्रापि सङ्गेषु इत्याशयेन विश्वत्पनि वां युवाभ्यामित्यादि । पदद्वयं विश्वत् इतपदं विश्वत्पनि भूयादिति । आशीरुक्तहितार्थता ।

१०-३-२९. अमुष्टयाम्पैलत्र प्रीतीति प्रतिनिधिः । भगवद्विशालतन्त्रज्ञविद्या-
त्वान्याम् । स्थितैवेति 'मदराधनमीदृ' इति वाक्यात् । सेवा न वा वृत्तेति ह्यत्र प्रीति-
सेवकपोलितत्रापर्योर्विकल्पेन सेवा न वृत्ता । श्रीत्या सेवायां 'प्रतिशुलक्ष यथा मुलक्षवी' इति
तन्मसत्स्नववाक्यात् न लुब्धो ग्राम्यविषयो याभ्यामिति अत्र टिप्पण्याम् ।
पाठान्नर् लौकिकप्रीतिः स्थितैव, सेवा न वृत्तेति । अनुष्ठानम्यविषयो याभ्यामिति ।
द्वितीयमिति सेवनरूपम् । सुषोचिनी । तत्सत्सम्भवेपि काम्यकर्षणं वैदिकेन ग्राम्य-
विषयज्ञेयसम्भवेति । तन्निषेधेति लौकिकसिद्धपालनिषेधार्थम् । अलौकिकप्रकारकापल-
निषेधार्थं न । अतोपीति विशेषणवाप्यात् । अपिना चिकीटिषा । मोक्षस्यावरणं
'मोहिता' विलम्बेन मोह उक्तः । एवं स्पष्टेति न विश्वासः । तदिति अनपलापिति विशेषणम् ।
रामस्तेत्यादिसुषोचिनीं विश्वत्पनि अमुष्टयाम्प्रीतिः । सुषोचिनाम् । क्षणादीति
देवर्षिपितृवर्ममुष्णैर्लघुवचनम् । आदिना पूर्णता पुनरुक्ता । अनपलापौ द्वौ मदराधनमिति
पक्षसु त्रयं पुनश्चनेन स इति । विरुद्धेति मोक्षविरुद्धस्याभ्यन्तरीकृतत्वात् । मोक्षस्येति
'मोहिता' विलुप्तमोहस्य तमोचर्णत्वादवरणम् । सर्वत्र इति श्रुतिः । शास्त्रार्थेति
विशुद्धसत्त्वत्वाद् वेदत्वात् । शास्त्रं गीता 'तर्केन्द्रियाणि संयम्य' 'सुषुप्तकाम्य' सिद्ध्याचारः स
उच्यते' इति । शास्त्रं 'क्रपाणि जीवणापकृत्ये'ति । शास्त्रं 'मनो मोक्षे निवेशये'दिति । त्रितय-
मिति विशेषणवक्तव्यम् । इयं विरोधेति अत्र टिप्पणी आभाते मोक्षप्राप्तेरिति मोहेन
मोक्षारणम् । एवमाभिक्रियमिति भक्तिमार्गं मोहे मोक्षे मोक्षभावादधिक्यम् । तर्ह्येति
मोक्षस्य लीलावृत्ताभिरुक्तव्यवस्थानाधिक्यकारणे । भवमुद्रादिति अनुग्रहस्य दास्यरूपा-
वयमे कारत्वेन, न तु साक्षात्प्राप्यम् इति । कायमायोर्क्रिये न तु साक्षात्प्राप्यवर्गकाम्योक्तिः ।
न त्वेवमिति मोक्षप्रतिबन्धकमायावोहितत्वेन 'न वभाव' इति । ज्ञानशक्तेरिति भग-
वत्साक्षिण्याद् समुदेवज्ञानशक्तेः । मोहमृते इति तथा च समुदेवमोहोन्मुखे भगवता
'मोहिता' विलम्बेनेति भावः । तथेति प्रकृत्येन भगवत्स्वरूपविवरणार्थः । अपमिति प्रज-
लादिमा ज्ञानाभावात् अनुष्ठानादिति भक्तिमार्गीयवादिता भावः । (द्वितीयं) एवेति 'नैष्कर्म्यं
व्यवतनो' मायां पुनस्तेहमयीमिति वाक्यात् । एवंविध इति मोहकृत्येयं । भक्तेति
शास्त्रीयभक्त्यादिः । सर्वा इति शक्यः । एतच्छक्तीति विशेषणमायाशक्तिकार्येण मोहे
मोहलोकिरित्यर्थः । सर्वशक्तीति सर्वाः शक्तयः । प्रमाणेति शास्त्रीयज्ञानमार्गात् ।
प्रमेयेति लीलारसाभिरुक्तव्यवस्थेति विशेषणमायाशक्तिकार्येण । 'पैश शक्यं मतिरापनेवे'ति
कठकात् । 'आचर्यो नक्त' तिकाठकः । पलिष्ठः सकार्यकरवात् । अन एवेति लीलायं

मोहस्यावयवकार्यदेव । अत एवेति विशुद्धज्ञानस्यदेव । अत एवेति अविज्ञोः कारणदया-
देव । असमास इति समासशक्यता निवृत्तावेककारणवैधक्यमसत्तन्मात्रं इत्यर्थः । दास्य-
भावादिति ज्ञानकतात् । पितृत्वादिव भावो विशेषणमायाकृतः तस्य । न्यूनत्वं भक्ति-
वात्सल्यपरसकृतमपि बोध्यम् । एवं मोक्षस्य लीलारसाभ्यवस्था मूलरूपत्वमागतम्, मोहा-
भावादिलक्षणा पक्षान्तरमाहः यद्वेति । तथोक्तिरिति 'मोहिती मम मायवे'त्युक्तिः ।
तथा च परस्परया ज्ञायकार्यमात्रं साक्षात्ज्ञानार्थमोक्षसाधिकापिबन्धमिति भावः । अनुना तु
रूपावयवमदायै उक्तः, अत्रेन व्याकरणेन योगोपसित्यार्थमाहोमरूपा वस्तुतः इति ।
म हन्तीति 'अवस्थाविरादियुक्तो धर्मोक्त' रित्युक्तिरप्योक्तः पुरुषोचमः । तत्र निःशम्योयो-
वयमो न्यायतातः प्रसिद्धा तसम्योयोवयमं उच्यते तत्रासाधिकरणकापेयतासम्बन्धेन
तत्र स्थितः पुरुषोचमोत्र युक्ते, न त्वक्षरामित्रः पुरुषोचमः । दास्यरूप इति 'सकृप-
तामात्र परं प्रियम्' इति श्रुतेः । 'य एवास्मि सन् यज' इति 'ब्रह्मदासा' इति श्रुतिन्याम् ।
उच्यत इति योगरूढोच्यते । अप्य वर्जने । एज वर्जने उन्मात्तं वर्जनाभ्यां उच्छृङ्खल-
यमो मायवर्जनरूपो योगिकार्यः, स च दास्यरूपः । तथेति यथाश्रुतं श्रुतं तु 'योगसुख-
योगेष्टवे कार्यसम्प्रत्यय' इतिन्यायविरोधि भूलक्षित्यर्थः । श्लोकान्नति श्रुते ननु
तदेवेति । तत्रवचनेति दास्यावयोक्तिप्रयोजनम् । उपपत्तेरिति अर्थादुपपत्तेः । एत-
नुक्तिरिति तदास्यवसमायोक्तिः । कुत इत्यत आहः तया विनेति । दास्यावस्योच्यत्वा
विना । दास्यरूपावयवमिति विनापि प्रकृतो यः एतच्छ्लोकार्थस्योपपत्तेर्भगवत्त्वमर्थः ।
यथा 'तेषांवे परमं तप' इति वचनेना 'बुद्धशान्तिविषया' विल्यासार्थस्योपपत्तिः । विपत्ते-
च्छवेति आधिभवे कारणत्वेन निपत्येत्तया न तु ब्रह्मणादिप्रज्ञावर्गसंख्या । न देय-
मिति अतो दास्यं परमं मोक्षरूपं न देयम् । काम्यत्वाभावादिति भावः । तथेति दास्यं न
दद्यामिति शास्त्रमित्युक्तुः श्लोकोक्तिः । एवं कुत इति दास्यान्परीलाभायमङ्गीकारम् ।
प्रागेवेति अत्रैव प्राक्तः । कामाभावस्येति दास्यकामाभावस्य । तदनुवाद इति 'न वभाव-
पचय मे' इति कामाभावापेक्षातुवादाः । न तु श्लोकैरुवादक इति चेच्छ्रुत् । अनुवादसो-
ल्लङ्घनस्योक्त्यपेक्षादास्यार्थः । अन्यथेति दास्यकामाभावहेतुत्वाभावे । कुतवानिति स्वा-
धिष्ठाने विशुद्धवचने । सुषोचिनाम् । समाप्तिरिति चरमावयवकर्षणम् । स च दास्येति ।
यद्वा समाप्तिरभावमात्रं प्रतिपोगिनोरुक्तव्यम् । अन्यभरणप्रतिपोगिकाभावः । अपर्ययस्य
साधनाशङ्क्यत्वेनाभेदसम्बन्धः । भक्तिमिति ज्ञानाद्वयं । प्रमेयेति प्रमेयस्य भगवतो
चलं साधनतत्त्वे तदायै ननु कृतव्यम् । एवं 'द' इत्यस्यावयवमन्यायमुक्त्या मुख्यावयवार्थे
त्वाद् न । इति पादादौ इति ।

१०-३-४०. गते मयीलत्र भोगा इति 'अर्कतोरि च कारके संज्ञाया' मिल्यत्र 'संज्ञाया' मिल्यस्य प्राधिकृतसिद्धान्तादत्रापि कर्मणि वञ्च । अत्रमस्य भाषित्याह्नप्येति क्त्वा-
भ्रमपासुमन्वसाश्रयाहुः वरत्वेनेति । निःपारं कुत्सेति सादृश्यनिर्णयं कृत्वा । तत्रेति
सदृशग्राह्यः । अकृत्येति किन्तु सत्त्वाध्यासी विमशङ्गेति भावः । 'युवा'मिति पुनरुक्त-
साध्यकपायाहुः यत् इत्यादि । एकतित्वाकम् । तथापि 'युवा'मिल्यधिकं मत्वाहुः पुनरिति ।
अत्रमर्थः । 'वरं लब्धे'त्यनेन प्राप्तमनोरथात् जातम् । पुनः साधनजनकत्वात्साध्योद्देशे
'युवा'मुद्रुदसंस्कारो इति । पूर्व'युवा'मित्यस्य कृतनिर्धारवित्यर्थः । सम्मल्लभ्यं इति ।
यथा युवायुद्रुदसंस्कारो तथाहमिति वसुदेवसम्मल्लभ्यः । अन्यथा'वरं मनतो जन्म परं
नम्य विवस्वत' इति न्यायेनात्रापि वसुदेवप्रश्नः सादृषिः ।

१०-३-४१. अहं दृष्टान्तममिमल्य अमादिति 'न तत्त्वम्' इति श्रुत्या सदृश-
सुतरणे अमः असदृशे सदृशत्वात्तद्वानाह । मर्यादेति 'एक एवैश्वर्य' इति मर्यादामहः ।
अदानीपीति वरादाने सत्यसुखत्वावमर्यादाभाह । ननु ससदृशयाज्यायां योगिवत् स-
दानेति मर्यादाया भङ्गः सादेव वक्ष्यमाणज्ञानाह्नमकिमपचाह वसुदेवसुखत्वात् आहुः
सादृश्येत्यादि । नमनतः सर्वमात्रेण सर्वश्रेष्ठः सादृश्यं तात्पर्यं तस्य भेदः तत्सदृशिशुलं
योगिवत् स्वदाने लक्षणं योगिवत् एहीतं रूपं नेत्येवं छान्दोग्यीपरूपेण कलप्रकरणोक्तेशु
सहस्रं वर्तत इति । सहस्रं तात्पर्यं नेति भेदसदृशिशुलं, तत्त्वेषु, परमार्थमात्रात् । आकार
एवेति एकरस आकार एव विशुद्धतत्त्वत्वादेवकारः । अमिषा तत्त्वदृशं दृश्यं विद्यायाम् । आकारे
आपक्षेयस्य तत्त्वतीतीत्येवपरितत्त्वकस्य ज्ञापकम् । वचनं त्वावश्यः एवो भूयदिति वचनम् ।
तत्त्वमाकारः दृश्यते यत्र त्वावश्यः योगरूढः शब्दः । जीवेति आन्तर्जीवसुदेवमात्रकत्वात् ।
वाचिन्वेति पूर्वतन्त्रे श्रुत्या स्मृतिनायोक्तः । अन्वयमपि विशिष्टमित्यत्र यद्यपीति । नाहतीति
ज्ञाह इति श्लेषः । तथापि श्लेषेऽसतो महर्षीचिकारदेर्द्विनाशः असत् इति । खलुप्रादि-
नदाकारस्य । कुत्रिम इति मिथ्याभासुदेवे । नौतानदभीया इति कुत्रिमसाक्षात्त्वात् तत्र ते
उत्पादवितुमशक्या इत्यर्थः । विनिश्चयेत्यादि न्यायद्वारिकसाधिविशिष्टस्य, उत्कृष्टस्य
वा । आन्तरालिकतद्वतो मूलसदृशमिहितलस्य दर्शनं ज्ञानवतोपि प्राप्तं तत्त्वमात्रोऽदर्शन-
मेव । अलन्तायोममन्येदक एवकारः । मानव इति प्रदुर्भाग्यंशद्वारात्परमार्थः । मनु-
स्त्रीकिकः पुनरुपिधमाश्रयात् । अमेणेति जननत्रयकमेव । 'आविशेष्टे'त्यनोक्तक्रमेणेति
वाच्यः । ननु तथापि जन्म सारग्रह्यं न अङ्गत्वं एवेत्याशङ्क्याया 'मम'मितिवत्साधनार्थमाहुः
स एकमेति । तथा तस्य भवच इति सुवत्वेन भवगतो भवने । अनेकप्रकारे मध्ये
स्वभावि सङ्ग्राहः । जन्मैव मुख्यमिति उपक्रमोत्तराधरोः सङ्गताविशेषित्वेन प्रकणार्थं

१. 'लेखित्य सत्यतो योगिवत् सत्यते' इति द्विगत्त्वार्थं उक्तम् ।

एव मुख्य इत्यर्थः । अप्रत्यापार्थत्वात् । अनयोत्पत्त्याश्रयित्वा । तत्त्वाम्ना एतिनाम्ना ।
स्मृत इति 'प्रतिमर्भस्तु ते बुद्धिमिति षष्ठे स्मृतः । अन्वदक्ष प्रमाणाह ।

१०-१-४२. तयोर्वाभिल्यत्र तुल्यत्वादेति पुनरुक्त्यामेन तौल्यम्, जन्ममा
तौल्यं वा । पुनरेवाहमिति मूलस्थपदानि न्याक्येयाणि ।

१०-१-४३. तृतीयेतिमिल्यत्र जात इति अहं जातः, अमासुर्वा । 'मम इति
वसुदेवदेवकीर्तनेन नामः अहन्ताममता । अत्रेति तृतीये जन्मव्यपि । नामद्वयमिति राम-
कृष्णभेलवत्तदाग्रस्य श्रुतिमर्थमनवरूपस्य नामद्वयम् । यद्गुनीति नामानि । जकाराह
रामः कृष्ण इति । शब्दाधर्मयौगैवचातुः देवकीनन्दन इति अवतारान्तरे वक्तुमशक्यमिति
मुख्यम् । तद्वत् इति देववर्णा एवाविर्भावतो न केनाप्येतेन प्राकृतत्वमते न दैवत्वैव
इति श्रुतीत्यद्वयपाश्याने वक्ष्यामः । रूपमेव इति 'तमद्भुत'मित्युक्तं रूपं पूर्वमप्येवेति
भेदः । प्रसज्येनेति श्रुतेरेव एवकारः । तथा च परितुष्टोदमयुना यष्टुशब्दे'ति वाक्याह ।
'मया प्रसज्ये'ति नीतिकलापतया प्रत्यक्षम् । चाक्यमिति 'अहं ह्यतो नामन'मिति
वाक्यम् । अहं जात इत्यान्तस्यज्यद्वयप्रयोगात्तात्पर्यमाहुः पूर्वदेवस्त्वैति 'आत्ममायासूत'
इति वाक्यान् मायिकदेहत्वम् । तत्पुत्र इति पूर्वदेवपुत्रः । कल्पादाविति कल्यो नम्रयो
दिनम् । वास्त इति लीलाशेषे वात्सायनद्वये वत् लीलाशेषपर्यमेवाह ।

१०-१-४४. एतन् वां दर्शितमिल्यत्र हेतुमिति 'तस्यैवैव व्याहृत'मित्यनेन
नाम्यं हेतुः । आभिर्भावे हेतुमिति प्रथमशक्ती हेतुं विषयं रूपम् । आभिर्भावे विद्वन्मह-
मोको वा । तत्र हेतुं रूपमेव । अत्र प्रथमान्तविशेषको गोच इति दृश्यते । युवधोरथं
इति अर्थे प्रयोक्ते मङ्गलहाने वैपत्तिकारणे सती । मङ्गलज्ञानविषयम् । 'भवनीति यथा
हसिदर्थे' इतिस्मरक संर्यधिनः सारणजनकः संस्कार उद्बुद्धो 'भवति तथा । एत-
दिति समीपतत्त्वार्थरूपविषयकः । ननु ममपत्तामिष्यदमित्यवर्जयताऽलौकिकप्रत्यक्षद्विदेः
प्रान्जन्मादिविषयकमलौकिकमेव प्रत्यक्षं सेतुतीतीत्येव तत्साधनस्य किं प्रयोक्तव्यमह आहुः
साक्षिध्यादित्यादि । तथा च यथा साक्षिष्यस्य सर्वज्ञताद्वारा प्रान्जन्मसमर्थं कलं तथा
वैराग्यमपीति वैराग्येणापमविहितं मत्किरसलीलात् नमनवतिवयो दीपः स्यादिति
सर्वज्ञतं प्रतिषेधैवद्वालकरोपायोक्तप्रत्यक्षकारणमिति भावः । तदुद्बोधन इति
'सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिवीक्ष्य गोपका' इत्युक्तसंस्कारोद्बोधने रूपं सदृशवेकोद्बोधकम् ।
तत् प्रमाणाजन्मनोः सारणजनकसंस्कारोद्बोधकम् । तथा च रूपप्रदर्शने । अदृष्टचिन्ताद्विः
संस्कारोद्बोधने तु, ननु तद्वत्सा रूपशब्दोद्बोधनसाधनत्वं व्यापक्येति । एवकारो रूप-
योगमव्यवच्छेदको मम चोचचारार्थकार्यं कास्त्वार्थक्यापकर्तनेन निबिधोति । कालमार्थं
स्मरन् यथा तद्विदं कलं श्रेयं दीपपालिका सापकाळे दीपः इत्यादि ज्ञायाभावे काल-

मायसारम् । अलक्षितेषु तुल्यसारम् । तद्वत् । ननु रूपमर्थनाभावेपि 'एतद् वा' इव
वर्तमानकाले 'रूपं दर्शित' इति वाक्याज्ज्ञानं ज्ञानं रूपज्ञानम् । तुर्धूलमित्युक्तोक्तम् ।
न कापीति साधित्यस्य प्राधान्ये मोक्षकामाद्वाक्याज्ज्ञानं तथा भगवद्व्यस्त्या
वैदिकं प्रत्यक्षत्वं प्रचलं स्यात् । भगवांस्तु वायुं लेख्यमा मोक्षं ज्ञानं च समापद्यतीति
न वैदिकज्ञानेपि प्रत्यक्षस्य दुर्लभमिति वैदिकीया ज्ञानाद्वा प्रत्यक्षं दुर्लभमित्यनुपपत्ति-
र्नैतल्यः । कापीति शब्दाभ्यां 'अथवा श्रुत्यक्तं मां' इत्येवमश्रुत तदर्थं प्रकाशते लोक-
दृष्ट्या नाम्न्या इत् रुद्रोऽपि 'पप' इति ज्ञानार्थनिवेद्योक्त्यापि शङ्का नैतल्यः । रूपं एव
वृद्धदेवेन मायिकं भगवता स्वेच्छया रूपमाकाशशरीरं दर्शितमिति । साधनफलमाहुः एता-
वतीति । हेतुर्देवैरुक्तस्तु द्वितीयस्कन्धमध्याययोक्तयोद्योतनार्थम् । ननु रूपमदर्थकित्वा
केवलवाक्यमेव कुतो मोक्षमामित्यत आहुः केवलवाक्यमे त्वित्यादि । लौकिकीतिक-
लकरूपयोगोके भाव्ये । उत्तरार्धस्याभासोपम् । शास्त्रेति ज्ञानं वेदः । तदर्थपरं स्यात् ।
उत्तरार्धं व्याकुर्वन्ति अन्वयेत्यादिना । अनुभवेति सत्तरेन स्वरणं यतः ।

१०-१-४५. युवामित्यत्र अधुनेति वाक्यान्वित्त्याये । युक्तिर्भवतीति 'द्व-
पूर्वां दशावरा' इति वाक्यात् । 'अनित्यलोपेति मतिमर्षां प्रयुज्य' इति वाक्यात् । ननु 'न
वन्नाथेपवर्गं म' इति वाक्यादपश्यं अशार्थित्येत्थेत्थान्तरस्य वैदिकस्य मूलप्रस्ताव कुतो युक्ति-
रित्याहङ्गाहुः प्रमेयेति । अत्रत्यलोपे प्रत्यक्ष इति प्रमेयबलम् । तस्य । शास्त्रस्येति
'तुर्दशैर्हं कुपोमिना' इति प्रथमस्कन्धप्रास्तावत् 'द्वयोः कामदित्तये' इति शास्त्रस्य । धर्म-
प्रेक्षया धर्मस्य योग्यत्वात् । तुल्यस्त्वपिदिति मिश्रेण्ये तुल्यत्वात् विदितवित्तित्वं विज्ञे-
यशोऽन्योपमिति क्लेशवत् । प्रकारस्येति भगवानरूपस्य प्रत्यक्षस्य पुत्रमावरूपपुत्रवत्स्य
च । प्रकारस्यत्वात् प्रयोगजन्यत्वादिति पाठे वैदिका वेदे हस्तकर्म मध्ये पठन्ति । मज्जति-
मिति मत्सम्बन्धिनीं गतिं कलम् । व्यापिषैकुण्डलाख्यामिति सालोत्पद्युक्तम् । अवि-
ज्ञानलीलायामङ्गीकारात् । ज्ञानाद्भवतिप्रमाणम् । ननु वक्ष्यमाण उत्तरार्धे वेदुदेवस्य ब्रह्म-
भावे ब्रह्मभाष्यद्वयमारिते तति 'पप' इति विज्ञेयम् न देयम्, ज्ञानमार्थीयत्वादित्याहङ्गा
समाधानमाहुः माहात्म्यज्ञानेति । तुल्यत्वादिदिति ज्ञानमार्थं वक्ष्यमाणोक्तस्नेहे च
तुल्यत्वात् । ज्ञानमार्थं ज्ञानाद्भवत्या अथवादिस्वरूपवस्तुविषयिण्या 'यथा यथासा परि-
पुन्यत्' इति वाक्योक्त्या ब्रह्मज्ञानविषयसाधारण्येवमन्वये माहात्म्यज्ञानं देवत्वज्ञानं
तस्मिन् सति स्नेहः । 'ज्ञाते स्नेह' इति भाष्यसिद्धौ न्यायः । ननु ब्रह्मभाषापाकारिणि
वस्तुदेवे वेदे स्नेहाय माहात्म्यज्ञानमिति किं वीरमित्याहङ्गाव्यामाहुः अत एवेति ।
माहात्म्यज्ञानमपूर्वकस्नेहस्य सुस्तरादेव । तेन सुस्तरादेव वीर्यमुक्तम् । योगिकादीनामिति
ज्ञानकण्ठीवज्रसावधतीनाम् । उत्तरादपिच्यतीति पुनः, 'ते तु ब्रह्मादं नीता' इति

वाक्ये ब्रह्महदनयनानन्तरं कृष्णोद्धारक्यनत् । अन्वयेति पुनर्वाहात्म्यज्ञानवैधामावे ।
अत्र टिप्पणी । ननु ज्ञान एव विषयवत्ता माहात्म्यं पविष्टं भक्तिमार्गे पुनर्वाहात्म्यज्ञानस्य
स्नेहाङ्गत्वेन प्रतिपादने काव्यरूपकतेत्याहङ्गाव्यां तदाव्यरूपकते युक्तिं वदन्तीत्याशयेन टिप्प-
ण्यामाहुः यदीति स्वातन्त्र्येणेति उत्तरार्धे उपदेशप्रमाणज्ञानेन ज्ञानिनां ज्ञाने माहात्म्यस्या-
पि विषयवत्ता निषेधात् शानिकोटीनिविष्टस्यानुवादपे नि स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः यथा कथञ्चिदिति
विविधदरिमावेपु येन केनापि भावेन । अत्रेति निरोधस्कन्धार्थः । सुबोधिन्याम् ।
योर्धारा इति पुनः क्रियमाणमाहात्म्यज्ञानांशः, वसुधैवकुलमांशो वा । विविधभावेपु
एको भावोपेक्षा इत्याख्याते । ज्ञानोपर्ये इव निरोधः स्फुटार्थं निविष्टे तं प्रतिपादयन्ति
भक्तानां प्रयोजेति । 'तस्या दशमार्थे' इति इदं प्रत्यक्षम् । तस्या प्रत्यक्षविस्तृति
प्रपञ्चामात्र इति यावत् । स्वरणात्मकः प्रपञ्चः । नन्वापादितभाषः क एव इति चेत्, तदाहुः
अत एवेति । यवो विविधभावेप्यस्यापि निषेधोऽत्र एव । अत एव 'पाविचानि विमये रणांति
न तु भगवद्गुणा' इति श्रुतिः । उत्पत्तीति यथा प्रथमाध्याये सुबुद्धे भगविश्रुतिमन्त्र-
स्तीत्युत्सवोभयवन्तिरूपेण देवप्रसादसुक्तमकनिरूपणेन जीवस्वरूपः । पतुर्विज्ञाति
निरूपिताम् । ननु तर्हि प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकमयवदात्मिकनिरोध इति प्रसिद्धभावे भगवदात्मिकः
कदा जायत इत्यत आहुः प्रेम ज्ञानमिति । प्रेम प्रपञ्चविस्तृतिप्रवाहात्म्यज्ञानां भक्तानां
भगवदात्मिकः । ज्ञानं माहात्म्यज्ञानमिति । निरोधो विविधदरिमावाः । अत्रैवेति कारि-
काह, एवंविधानन्तर्भावे' इत्येवम् । ननु भाट्टार्थानुयायक भगवत्साधारण्यकल्पेति वास्तवा-
दिकमनुयुत्ता कथमत्र भगवता वाक्यं समाविष्टमित्याहङ्गाव्यां समापनतार्थस्याहुः
आर्थिकमित्यादि । यदावार्थमिष्टदेवत्वादिवा विवृण्वति तदन कष्टतो मोक्षत्वं इति हेतोः
भगवता वाक्यपरिसमाप्तिः कुलेत्यर्थः । आत्मेति गीतोक्तपाकाररूपया । अत एवेति
अधिकारानावावेव 'भुक्तोऽयमन्वेन' इति श्रुतिः । अत इति वाक्यात् । न-
नन्तरं च दुःखात् । निर्वन्त्योरे वक्तव्यः । अपमिति दण्डः । एवं स्मर्ये स्नेहातिशयो
दुर्लभ इत्याहङ्गाहुः अदुर्लभादि । निम्नस्वरूपत्वात् । अत एव 'स विस्मयोऽकुलविशोचन'
इति वाक्यम् । तत्परेति स्तोत्रातिशयः । स्नेहातिशयं कारिकाभिराहुः आभिर्भावं दत्वादि ।
पुनरतयेति न तु भुक्तोऽयमन्वेन । तत्र इति द्वितीयस्कन्धमध्याययो साध्यसाधनमात्र-
स्यः । आर्तिः सन्तोषोपकाररूपः । व्यापारे इति द्वितीयस्कन्धमध्याययो साध्यसाधनमात्र-
माहुः भक्तिसामग्रीयमिति । मार्गमे भगवत्साधिव्यात् प्रमेयबले बुद्धिमार्गीयं भक्तिज्ञानम् ।
इत्यात्म्येति इति हेतोः आत्मविषयों सविषयों संयोगानन्तरं लीलासत्तावर्त्यम् ।
संयोगविषययोर्विषयोयस्य विविधभाषजनकत्वेन स्वरूपत्वात् । तदा त्विति प्राकृत-
विशुद्धाः । 'संयोगे विषयोऽभाषनं प्रमे' इति भक्तिव्यात् संयोगे विषयोऽभाषनामाहुः ।

एतावन्तीति । तत्रेति वृद्धदेव । अन्तर्धानं लिकाररूपम् । तयोर्बहुदेवदेवयोः । मिथस्तथेति तयोरेव मिथस्तथाभावरूपकमालापतञ्जकारान्तस्थितमगमत्वमात्रः । इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो हरिपरा आसन्नित्यर्थः । अत्रार्थो भगवदर्थं गुणवत्करो ऐश्वर्याप्यये निबन्धे विवृतम् । तारशालावपि जीवने उपपत्तिमाहुरः स एवेति । दर्शनं कदापि । इदमे सिद्धिस्तु सततमित्यर्थः । तेनैकादश वर्षाणीति वृत्तिवस्तुन्ये 'एकादश समास्तव गृह्यते' सलोक्तमिति । दशमस्कन्धे द्विचत्वारिंशत्पात्रे एकादश-वर्षिकस्तोत्रपत्रम् । 'अथ धृतराजो राजन् पुत्रयोः सगकपत्यं पुरोधसा प्रज्ञवीथ यथावत् दिशस्तंस्कृति'मिति वाच्यम् । 'एकादशवर्षं सति यद्युवने'दिति शुभसूत्रादिति तथा । ननु 'सर्वा हरिपरा आसन्नित्युक्त्या सर्वोत्तमानो भवति स च प्रधानताप्य इति किं प्रधानमिति चेत् तत्राहुरः सुवर्वा मांमिति । एवेति 'प्रधानव'दित्यन्तप्रश्लादेचकारः । सर्वजगते नेति कंसपञ्चानन्तरम् । प्राज्ञित्वाविति महावज्ञानात् । एवं स्नेहातिशयः प्रासङ्गिक उक्तः ।

१०-३-४६. इत्युक्तत्वेत्यत्र एवमुक्तत्वेति निरोधकम्भवत्वात् कारिकोक्तनिरोध-
नन्तो प्रत्युक्त्या कीर्तननाकिवेन । रूपान्तरेति 'बभूवै'त्युक्त्यर्थको घातुः घटो भवती-
त्यनेन । उत्पत्तिर्जन्मप्रकरणात् । 'जन्म त्वात्मया क्षीरस्वीकृति प्राहु'रितिवाक्यात् ।
तादृशकृत्युक्तुलो न्यायाः । अत्र कृतिव्यापारोभेदः । ज्ञानस्यापीति कीर्तनवचन-
प्राकृतज्ञानस्यापि । जानातीच्छति यत इति । ज्ञानसत्ये तत्कार्याभावात् तृष्णीमात्रो न
सात् । यथा ज्ञान क्रियेतियत्तत्त्वज्ञानस्य किमप्यतिशोभानो बाले दृष्टः सर्वतुःस्येति
विदितविहितभक्तिमतां सर्वेषां दुःखानां हन्ता । स्वरूपमिति यथार्थज्ञानस्य अन्यथा
तिरोभावो सति ज्ञानस्य प्राकृतज्ञानस्वीकारात् । भगवान्मिनीति ऐश्वर्येण तथा न कतिप-
तीयर्थः । रूपज्ञानेति रूपं चतुर्थं ज्ञानमलङ्कारज्ञानादिति । तयोः कार्ययोः चतुर्थो-
त्पानमलङ्कारज्ञानोपदेशः । सर्वभवेति उक्त्यर्थेन्यथाकर्तुं साधनं द्युक्तम् । अत्र दिव्य-
व्यां ययामस्तुत्या तदासा मायात्वं कृत उक्तमित्यत्र आहुः संसारेत्यादि । तथा वैतत्क्यं
किञ्चिद्वर्तमान्येव तपोक्तम् । कोऽप्यपिमायमनेऽपिशेषशब्दवत् । तत्त्वान्शब्दस्य किं
प्रबोधानमित्यतस्तदाहुः वस्तुत इत्यादि । एतस्य न्यायेनोक्तोद्बलपति एवं सतीत्यादि ।
कर्माधार इति श्लाका चासी मायेति तेन भवत्वदाद्यवधानस्य मायाया भगवदीय-
त्वाप्रापकत्वेऽप्युक्तिः । 'भगवच्चक्रचयेति आत्ममायया । अनन्येति द्यौर्लोक्यादन्त-
रुत्पत्त्यात् । तद्विरुद्धेति लीलाविरुद्धापिपकत्वं सत्य सर्वभवेत्यादिप्रपञ्चकार्ये यदेव
तृष्णी स्थित इत्यादिमुबोधिण्या बालकत्वेदुत्तरतः सारपन्न आहुः वस्तुतस्तिवत्यादि
योजनेत्यन्तम् । शिशुरूप इति प्रथमस्कन्धवाक्यमुबोधिण्यां भगवानेवैवमवसो जात
इतिमुबोधिण्याम् । नवर्थं सति सर्वं पदेचासीदिति किमप्य सम्प्रदेहं तस्य बभूवेति

किपान्तरे उपर्यमसङ्गतं वा सादित्यकात्तर्या तदवैर्यमाहुः अपरोक्षेत्यादि । संज्ञा
इति अत्राकृतत्वांशः । तथा च 'प्राकृतो बभूवे'ति चित्रं वाचकमनो न वैषध्यादिदोष इति
भावः । स्थितिं परोक्षार्थकलितप्रयोगः । प्राकृतो बभूवेति वैदविषयोर्धनेति प्रकृतस्य
कथनत्वमभिप्रेत्य एषान्तरमाहुः अपरं चेत्यादि । इत्याद्युक्तमिति प्रपञ्चकार्यादौलिकि-
त्यादिमुबोधिण्यादिपञ्चुक्तरीत्या लोकज्ञाने नैगुण्यं परमार्थस्य ब्रह्मणो ज्ञाने नैगुण्यं च
प्राशस्त्यं । 'सुवर्वा मा'मितिवचनमाहुरः । ननु 'प्राकृतो बभूवे'त्यस्य दर्शनप्रकारकथनस्याङ्गीकारे
भवनकिर्या प्रति शङ्क्य इत्यस्य कर्तृत्वमसङ्गतं सादित्यतः एषान्तरमाहुः अभवेत्यामन्यो-
क्तमेवेत्यन्तम् । 'सुवर्वा मा'मितिवचनमाहुः लौकिकास्तौलिकेति । अस्मिन् पक्षे कथना-
ङ्गत्वादात्तत्वा पञ्चान्तरमाहुः यद्वेति । पूर्ववदिति 'अवधे'त्याद्युक्तपञ्चनत् । चतुर्थोप्याये
तस्योत्पत्तिर्निरूपितेत्युक्तत्वाद्ब्रुमा तस्वीकार इत्याशयेनेतदुक्त्याप्याये प्राकृतपदसाधार्-
न्तराग्न्यानि । (सुबोधिण्याम् ।) लौकिकज्ञानेत्यादि । अत्र दिव्यपी । 'न भगवत्साम-
र्थ्यस्य प्रतिबन्धकमिति तज्जहितपाठमप्यङ्गीकृत्याहुः सामर्थ्येत्तेत्यादिना । श्रीवृक्ष-
लेख्येप्ये पाठः । लोकविद्वेदोति अवलोकिकचतुर्थरूपे तथा । मातुरिति लोकविद्वे-
च-
मित्येत्यादिनाप्येति । यथाकृत एवान्वयो वा । एतद्वेति चतुर्थैकरोपसंसारः । न तद्विति
न भवम् । 'अमिसरहस्तमुधु' इतिवाक्यात् । उक्त-रूपस्येति । 'अत्रैव यद्वेदेवदेवयोः
तादर्थ्ये'त्येत्यादिद्वयनेोक्त-रूपस्य भगवेत्तुत्वं सूचयते न तु अमिषीयते अमिषात्तः
'विरोः सम्पत्त्यते'रित्येवोपधीतत्वात् । तथाचमिति सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकत्वम् ।
सुबोधिण्याम् । उभयोरेकान्तनैगुण्यस्य कथनमभगवद्गीताप्रतिपत्तकत्वमित्याशयेनाहुः
उभयमपीति । विद्यमानमिति 'ज्ञानं यथा न तद्वेते'तिशाक्याद्व्याजमपि विद्यमानमेव
मोक्षधेतिवैयम् । भगवत्कीटाया मोक्षरूपायाः । 'लोकवत् तु लीलाकैवल्य'मिति न्यास-
द्वयान्वयः ।

१०-३-४७. ततश्च चौरितिर्यत्र स्वीकृत्य रूपान्तरमिति तेन 'हेतुव्यमकाप-
व्यस्वीकृत्यैः प्रथमो महा'नितिकारिकायां बह्वचनियमोद्यति । यथा हरिस्तुत्याः यु-
हरिस्तुः इत्यत्र । तेन काव्ये चतुर्थेऽप्याये । अथमपवादो 'हेतुव्यमस्वीकरणाप्येः प्रथमो
महा'नित्येव पाठः । तत्रेति मधुरायाहुरः । तस्य चाज्ञानादिति तत्त्वज्ञेन प्रधानरूपस्य
विद्युमाविष्यः परामयोः तस्य शिशोर्ज्ञानात् । तस्य रूपान्तरस्वीकारस्येति वा ज्ञानं
यथा सत्ये । एवं स्वीकारवैयर्थ्येयर्थे ज्ञानज्ञाने सर्वं तस्य समाधानार्थम् । ते
योचयित्येति चतुर्थेव बोधयित्वा । मां सय कथ्यमानेत्येत्यादिप्रकारं मनसा बोधयित्वे-
त्यर्थः । तृष्णी भाग्योक्तत्वाद्वा । 'भगवत्त्वचोदित' इतिपदसाध्यां । अथमर्थः । चतुर्थेवो
उक्त्या तं बोधयित्वा मनसा मानसीनरूपेण व्यापकेन तस्य तृष्णीभावो नोक्तः ।

रूपान्तस्वीकारज्ञानज्ञानयोरेवम् । मूलनिष्ठज्ञानज्ञानयोरेवम् । सङ्गपरसंसार्यमाहुः
उक्तमेति । इथेयेति श्रु इच्छापाद् । भयाभाव इति श्रुत्य मयाभावः उत्तरम्भवाद्
गुणस्वापि । स इति मसिद्धे भगवदधिष्ठानम् । स इति भगवत्क्रीडा भगवद्भाषण-
योग्यमेति वार्थः । भगवद्भाष्य इति 'पुरा' मां पुरमावेने'तिवाक्ये । प्राकृते चेति
च पुनः प्राकृते । प्राकृते च जातेति श्रीकृष्णलेखे । वकार इवार्थ इति च । आत्य-
मायाकार्यम् । साधारणमायाकार्यं वा तामस्तत्त्वात् । अत्रापि । साधारणमोहस्येति अत्र
दिप्यन्तां तत्परेत्यर्थ इति साधारणेत्यादिः । साधारणत्वमिति चोक्तवस्तुपेक्षानि माया-
स्त्वम् । मोह एव भवेदिति मोहमात्रमिति योगी मोहः अन्यथा कंसाभावे भवेदित्येव-
कारः । अन्वत् स्पष्टम् । सुबोधिन्याम् । भगवतः कार्योपायाः । योगमायाकारुतानाहुः रामन
स्वाकच्छन्मिल्यादि । आत्मम् इवेति मोहे दृष्टान्तः । आत्मानं माया मोहपतीति
स्पष्टम् । प्रस्थाप इति योगमायेतिनामातः प्रसादसन्निधिं तत्कार्यस्याम्यम् । सुष्ठुतानन्तर-
मिति 'नवम्यां योगनिद्राया वन्माहम्यां दैरवः नवमीसहितोपेक्षया रोहिणीपुत्रसंयुते'ति-
प्रविशोचसाकपाद् नवम्यां सा जातेतिज्ञापते । किञ्च 'अथ सर्वगुणोपेत' इति सन्दर्भे
निरुपिक्तापिदिक्कालात्मकप्रत्यक्षत्वात् 'अच्छन्दस्त्वार्तिश्रुपटिकाहप्रविशीवसारम्भे
मधुरार्थं पुरुषोत्तमजन्माभूत्, निशीयावसानमयं नन्दग्रहे पुरुषोत्तमजन्म । एव मधुरार्थं
श्रीनोक्तुले च पुरुषोत्तमजन्मनः एक एव निशीयाकालः । तवलोवाहमी तिभिः पश्यमाणा-
नाम्याद्, उदनन्तरं नवमी प्रवृत्ता । तस्मां मोक्षले मायाजन्म । भविष्ये 'नवम्यां योग-
निद्राया जन्माहम्यां दैरवः नवमीसहितोपेक्षया रोहिणीपुत्रसंयुते'त्यनेन, विष्णुपुराणे
प्रथमाध्याये 'प्रावृत्काले च नमसि कृष्णायमां महानिति उत्पत्त्यमि नवम्यां च प्रवर्ति
त्वमवाहमी'त्यनेन चार्हम्यां पुरुषोत्तमजन्म नवम्यां मायाजन्मकथनात् । एवं चोक्तग्रहं
आधत्तयोः कृष्णजन्माहम्यां कृष्णानन्दं नवम्यां माया जातेत्युपपन्नम् । रोहिणीति
'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यत्र 'योगोत्तमजन्म'मिति निशीयास्त्रमे रोहिण्यास्मन्मन्मन्माह रोहिणी
तु भगवन्मायाजन्मनोस्तुत्या । तेन रामानुजमतीत्यर्थं कृत्तिकाविद्वा रोहिणी नात्रिते
तद्वत्क उत्तवत्पविरोवाद् । दोषावेवेति 'उक्तस्वापि न कर्तव्या सम्प्रतीत्युदाहमी
अविद्यायां सत्तत्त्वायां तातो देवकीनन्दनः' इतिभगवत्पौरुषवात् । अन्तःस्थित इति
काराग्रहे स्तिने । न 'भवतीति ज्ञानरूपभगवत्ता तपोरूपमायोद्रोमो नाशय भवति
ति सखेव जातेति भगवन्मायाजन्मादिसकार्यकाल एव । योगार्थमिल्यत्वा व्याकरणं कार्य-
पायायमिति । कार्यं भगवते उपाया प्रतिपत्तव्यमात्राः तदर्थम् । लोकात् पौराद् दया-
मोहपति श्रयपतीत्यर्थः । सत्तन्त्रेति कार्योपायं ज्ञानातीत्यति वत इत्यत्र माया यजे
स्वतया कर्तव्यात् । इयं पश्यतु । नन्दजायमेति स्वतपकथनम् । 'स्वतपः कर्ते'तिवृत्ता ।
भगवानितिचेति 'विष्णुः सर्वगुहायवः आधिरासी'दित्युक्तसतत्र एव ।

१०-२-४८. तथा ह्येतत्त्व संस्थापादय इति आदिना विषयान्तिभयस्पृष्टपाद् ।
आहुराभिमममाश्रय सर्वव्याप्यं वदन्तीत्यसमर्थमाहुः मायेति । कृष्णा स्वयं मायया
स्वदेवतया मोहितः सृष्टिताः मायाविकेपकार्यकलाः एवकारः 'मायेत्यमुरा' इतिवाक्यात् ।
अप्रभाववन्तोज्ञानमत्त्वाद् यथोददृष्टाः । तानाहुः यथोदात्म्य इति । तुः आहुरपत्तं व्या-
वर्तयति । कस्मिणेति अतुत्रयेण । ह्य सा कृष्णाः अतुराभेत् सृष्टिताः पौरा इति पूर्ववत् ।
पूर्ववदिति कार्योपायायं लोकपीडनमोहादयः इदिरैव सृष्टिताः सृष्टाः । लोकान्तरमिति
देशान्तरम् । कार्यमेवेति प्रत्यक्षवृत्तिरूपमनुपायनं च । भिन्नप्रकार्यार्थ'प'कथ्यदेवत्वात् ।
अन्यत्त्विति हारविधानादिकं तु कंसाह्वया पूर्वमेव जातं क्षितम् । व्याघ्रा दुर्गे । क्वचिदिति
नगराद् बहिरस्ये । चन्द्र इति द्वारपालकैः । 'वृत्तकपाटायसकीलशृङ्खला' इतिपाठे आहुः
मुहूर्तमिति । अयं न वहुशीहिः किन्तु सिद्धिहा इत्यस्मायंकथनमिति श्रीपञ्चमाः । तेन
हृतीयान्नः पाठः न प्रथमन्तं पाठनम् ।

१०-३-४९. साः कृष्णयाह इत्यत्र ज्ञाना इति हार इत्येव भगवत्कीटोपेक्षि-
त्वप्रादुर्भावे निरूपितः । सर्वमोक्षेति स्वप्रमित्यस्यार्थः । अचेतनानामिति प्रवर्तयति
प्रवः तत्सम्बन्धिकपाटानाम् । अचेतनानामिति भगवन्मादात्म्याभ्यम् । अस्तिनामसेरिति
क्षौल्ये । अस्तुरेव । सुचितरिति सदानन्दतिरोभावनेन चित्ताकञ्चन्यं शुद्धिः । त्रयं वा प्रकटम् ।
अन्येयामिति चेतनानाम् । जडदेवत्वात् । ननु शुद्धिः साधुत्वं कथं जातमित्यत्र आहुः
यदीति । यदि शुद्धसत्त्वं जडान्तरिष्ठं भगवद्दार्ढ्यं विशुद्धसत्त्वं च यदि त्वं विशुद्धसत्त्वस्य
व्याकृतात्वात् साधुत्वंनित्यर्थः । तत्परकृष्णानामपि साधुत्वं । एतदिति विशुद्धसत्त्वं
भगवद्दार्ढ्यवत्प्रवर्तयति । अयमेवेति कृष्णवाद्यदेव एव । एवकारोऽश्रुतान् व्याव-
र्तयति । योगमायात्वाद् । स्वत एवेति पुरुषोत्तमादेव, तमःस्वमायादेवेति सार्थः । भान्य-
येति अक्षशब्देन च । निर्गतेतिविति वसुदेवेन निजान्ते तु । निरुक्तमन्यकीटोपे । उभयोः
साम्मुख्य इति मायाभगवतोः साम्यस्ये । योगमायाकार्यमाहुः वृष्टिरपीति । फलंन्यः
क्रियाशक्त्येवार्थः । उपांशुशक्तिं आरभ्यके विद्युच्छब्दः । शब्दाव्युत्तको भगवत्साम्यस्ये
फलं वीर्यं फलमासीत् । द्वारं वृष्टीत्वाद् कृष्णस्य वीर्यत्वात् आसीत् । अत्र मायासाम्-
क्यमप्याहुः एतावन्माययेति । आन्तरात्मिकव्यतिरूपम् । प्रवृत्तमिति प्रमादात्सन्निद्रा-
रूपम् । दोष इति श्रेयः अर्थो वैदिका अन्वगमने योगमायाकार्यम् । तेनोपपन्नसाम्यस्य-
कार्यकृत् । योगमायाकार्यं तातत्तं क्षिप्तं लेपस्य भगवति योजनम् । फलैरिति सारिकैः ।
तत्फलं लेपकृतम् । भगवत्साम्यरूपकार्यमाहुः अन्तरिक्ष इति । अन्तरिक्षमाकाश
'आकाशखरीतं नरो'तिशुने ।

१०-३-५०. मयोनि वर्कनीत्यत्र निवृत्ता इति सर्वगुणोपेता काल उक्ता, 'अथ
सर्वगुणोपेत' इतिश्लोक उक्तम् । 'मेषलघ्वेहि दुर्द्वे'मितिश्लोः । समानता इति अधिधा-

गर्भत्वात्। दुर्दिनं जातम्। महतीति वमयति। महत्परिणामेनोपादानं विरोधस्य दुर्दिन-
स्यासम्भवे हेतुत्वात्। अतिवेग इति तेन वेगः सात्त्विक इत्युक्तम्। राजस इति कर्म-
बाहुल्यात्। तामस इति निर्दिष्टत्वात्। तामसा इति अथो नीत्सा मज्जनसामर्थ्यात्।
राजसमिति चित्तविशेषकत्वात्। अथ इति समप्रवादः सात्त्विकः समप्रवादोऽस्ति वा।
सात्त्विकस्य सम्भवेहेतुत्वात्। अथ इति कृतवकत्रये जलक्रीडायात्। लक्ष्मीभिरिति लक्ष्मी-
रुपाभिर्यौगिभिः। जामातुरिति लक्ष्मीः सङ्ग्रहपुत्री यतः। यन्नामिति बहवश्च बहुव्यय
बहवः तेषाम्। योगिकादम्बानां फलप्रकरणेष्टाध्यायपरीक्षायां स्त्रीहोतृत्वान्। यद्वा श्रुति-
रूपाः भगवत्सेवानुरूपवत्सल्यवन्त इति वेदाः। कुमारिकाः (क्रूरिकरूपाः) नन्दम्।
कामपुरुषार्थवचनेन मोक्षपुरुषार्थमावान् ननुतकतोऽन्यात्। नित्यल्लिङ्गायुषः। यद्युन्नाजितां
यूष इति सामान्ये ननुसंज्ञा वा विशेषणम्। काष्ठक इति काप इत्या प्रेमेति यावत्।
प्रेमवान्। कुमारिकानां काष्ठकः। नित्यल्लिङ्गानां यद्युन्नाजितां च कामवर्षमायम्। तत्र स्थापित-
लक्ष्म्यां अर्षकाष्टकः।

१०-३-५१. नन्दवज्जमिलस्य शौरिरिति शूरसात्वत्यमिति। नन्दमयं नास्तीत्याहुः
नन्दस्येति। अर्थं नन्दो न यदुदेचपुत्रः नववस्त्रमन्त्रोकः किन्तु आतः। 'दिष्ट्या आतः
प्रवयस' इति पञ्चमाध्यावाक्यम्। अत आहुः। यद्वा पुत्रः तस्यमोर्धनं च वाक्प इत्यत
आहुः मित्रत्वादिति। द्वितीयपक्षे पुत्रे राजपथं शिष्टवर्षेन आतुरित्युपपद्यते। ननु द्वितीय-
पक्षे 'प्रवयस' इति पुत्रेऽप्यपचं पदमिति चेन्न प्रवयसः लज्जाल्ले यलोपलितयुक्तस्येवार्थात्।
अन इति शब्दस्य जागरणहेतुत्वाभावात्। जागरणेति शब्दरिकात्। भगवत्स्य इति
व्यापकत्वात् स्थापनस्य। स्वशृङ्गादिति भगवत्प्रादुर्भावात्सामान्येन मान्यत्वात् बहुवचनम्।
१०-३-५२. देवक्या इत्यत्र अत्र त्विति देवकीप्रयत्ने। अनादर इति भग-
वन्तमितासापत्तिरिति।

१०-३-५३. यशोदेत्यत्र पत्नीशब्दः। 'यस्योयं यज्ञस्ययोग' इतिश्रुतिप्रमाणस्य इति
यज्ञस्ययोगमाहुः तादृशो सम्प्रय इत्यादि। तादृशसम्प्रयः कालः जागरणं निद्राविकर्तुं
ज्ञानकम्। अर्थं यद्वाः। नन्दस्य पत्नील्लेनोक्तं नन्द आभीरा वेदाधिकारी। वैवर्षिकत्वात्।
अतः पूर्वमिति अणत्तत्पुनित्वात् पूर्वलोकोक्तम्। सुस्थमिति स्त्रीसंवाक्यवृत्तकार्पाभावा-
द्विभ्रामित्यर्थः। इति श्रीति कृष्णजन्मेति विभिर्भूदेः कृष्णजन्म। चतुर्थोऽध्याये
धर्मनिरुद्धः चतुर्थेऽध्याये।

इति श्रीनन्दनचरमेकतानश्रीयोगेश्वरविरचितयां ज्ञानरत्ना
बुद्धतुषोधिपार्थी वृत्तीनाम्पञ्चासकानाम्।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ चतुर्थोऽध्यायः विवरणोऽयम्। जन्मप्रकरणार्थस्य हेतुलमस्तीकरणस्यज्ञाप्यार्थवत्तु-
ष्ट्यपाटितत्वात् तत्पूर्वाङ्गोपेक्ष्यमयोः पूर्वाभ्यायद्वय उक्तत्वात् स्वीकरोत्येवमयोऽनाराह-
भूयं कापर्थं वक्तव्यं तदत्रावसरसङ्गत्या निरूपयतीत्याशयेनाहुः। यद्वा। कापर्थं त्विना
रूपान्तरस्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृतवदकोपोद्घातसङ्गत्येवं निरूपयतीत्याशयेनाहुः
मायायाः कार्यमित्यादि। तत्र कपाटवस्त्रादिसर्वधर्मनाशान्ते हेतुम्। माया कापञ्चम्।
'दासश्च यदमापयेत्'लवणा'मापयेत्'लयासाकापयेत्तिलेषात्। अथमायास्तु निर्वन्धोक्तमनिरुद्ध-
कार्थमिति भावः। यतोः परस्परमवयस्तु कारिकोक्त एव। भगवत्कार्यमनिरुद्धकार्यं तस्य
भवत्कार्यं मायायाः कार्यं निरूप्यत इति कार्येकाग्रभावेन। नन्वेतन्निरूपणस्य किं प्रयोजनमय
आहुः अन्यथेत्यादि। यदि कपटपदं मायाकार्यं न भवेत् तदाऽनित्यमिति भगवत्कार्यं न
भवेत्। अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं मायाकार्यमत्रावश्यं निरूपयणीमित्यर्थः। अनिमित्तत
इति अत्र टिप्पणी स्पष्टार्थी। यद्वा। ननु मायाकार्यं पूर्वाभ्याये निरूपितमि'त्यनुने'तिकथनं
न सम्भवतीत्याहुः। चतुर्थं इति। यद्यपि पूर्वाभ्याये निरूपितं तथापि तत्र भगव-
त्माकजकार्योपयोगि किन्तु नास्तीत्युपयोगि, अधुना तु चतुर्थं च चतुर्थस्यानिरुद्धस्य प्राकट्य-
मित्यपि निरूप्यत इत्युच्यते। तद्विहृदयानि अन्यथेति। मायाकार्यार्थावेदिकद्वयाकथा-
भावेन भगवत्कार्यं सर्वधर्मरक्षा देवक्यादिदम्भनिरुद्धिर्वा न साहित्यर्थः। अन्ध्यावावान-
सार्थं कारिकाभिराहुः आपनेत्यादि। अत्र टिप्पणी। तत्र कक्षापनमिति बालज्ञापनं
गृहशालेषु। तथेत्यर्थः इति दुःखसुखदे इत्यर्थः। पितृभ्यामितिशेषम्। दुःखसुखदे
इति बहुदेवादीनां दुःखदं कंसस्य सुखदमिति वां। सुतोषिनी। कंसस्य ह प्रसिद्धसुखस्य
स प्रसिद्धः धर्मपापः गोभ्राज्जगद्दिनमाननरूप इत्येवं स्पष्टार्थेति वां विहाय न
धान्यथेति कारिकायां व्याकुर्यन्ति स मायामोहमिति। हर्दे 'इति यमाद्ये'त्यस्य सुतो-
षिण्यां स्फुटम्। भगवत्तवेति अनिरुद्धस्य। वाक्पञ्चअवधेनैवेति वाक्पञ्चवणस्य तत्राद्या-
हेतुत्वमित्युक्तम्। एवकारो भगवदवस्थास्य तत्राद्यधोमहेतुत्वयोर्धं व्यवहृत्यनिति। तामस-
मयुक्त इति निर्दिष्टत्वात् कंसतामसः भूत्यैः कृतोऽध्यायः। तज्जुनो राजगतः कालशाखा-
वृत्तरूपो धर्मः अन्यथा भूत्याः कालशाखावृत्ताः स्त्रुम अत इति तेषां चावतारस्य तामस-
राज्यकतामसपदस्यैवनायकेतिरोपकृत्वात्, पूर्वस्य प्रतिबोधिनो धर्मस्य भावो वै निश्चयेन
कर्तव्यः धर्मरक्षकेनानिरुद्धावतारोऽत्यर्थः। तानसाश्च त इत्यत्र तद्वताः पश्चाद्य
इति पश्चात् जनककर्मत्वाधिकार उक्तः। कण्टकेति 'कण्टकं कण्टकैर्नैव'ति वाक्ये कण्ट-
न्यापसोऽ। धर्मेति धर्मप्रतिपक्षः तामसधर्मपदेनापि शून्यः। तस्य दूरीकरणम्। सुतोषिनी।

मित्राहीनास्तस्य ज्ञानवतः कंसस्य सर्वभेद्योहनेन कर्मणि प्रवृत्तिरैवेत्येवमाह्वयोपपत्तिमाहुः।
ब्राह्मणा इत्यादि। तदेषा इति तामसराजकस्य देवो। स्वभावादिति पिकीटिपया
समावसत्सत्तात्। तथाविध इति भगवत्सेवार्थमागतः बालककाङ्क्षातुल्यत्वात् तामसः।
तम काङ्क्षयायम्। यस्मादिति बालेन्यवशात् इत्येवं स्फुटार्थेति न व्याख्याता। पश्चाद्वि-
षयादिकारिकां विवृण्वन्ति तमकार्यमिहोत्तेरिति। पश्चात् सावित्रप्रकरणे जातः।
तथेति सावित्रः।

१०-४-२. ते स्थितश्च ननु पञ्चमवर्तनार्थकमुद्रप्रयोगे व्यापकत्वपक्षः क इत्या-
काङ्क्षयामाहुः देवक्यादिसिद्धिरिति। मुद्राश्च इति पञ्चमवर्तनः। मिलायमादिकमिति
द्वारादिके देवक्यपि शृणुयात् ततो बालस्य मिलायनं कुर्यात्। आदिना शब्दान्तरेण प्रति-
बन्धश्च कंताश्चने। वस्तुवस्तुतद्वर्णमविज्ञानः निपटशुद्धिर्वाता मिलायनासम्भवात्।
एतादृशायेति प्रतीक्षमायाप। उद्भिन्न इतीति ओषिकी भवचलनयोः। तत्रप्रत्ययः।
'ओदितत्वे'ति नावम्।

१०-४-३. स तरुणादित्यत्र महाभूमिति तसेवकः। उरिधत् इति भवात्। 'भयात्
कंस' इति नावपात्। भयाङ्गीकृत्युक्तो चा तदा जातः। उरिधत्तुयुक्तेनाहुमुद्यमेण सदेहः।
देहस्य विषयमानत्वात् कीदृशकत्वेपि।

१०-४-४. तमाहोत्तरं हननेऽर्द्धमं लिङ्गज्ञानं च कारणं सर्वोपबन्धविकलस्य मार्गा-
ज्ञानवतो देहाज्ञानवत्तथापि। तेन हननजन्यमयमपि तस्य भगवत्प्रेरयः। 'क्षिप'मिति विरो-
धमाभिप्रायमाहुः पुत्रमुज्जीषेति। ननु 'मा हंतु'मिति हनननिषेधो कंसस्य मारणार्थं
प्रवृत्तौ सम्भवत्यत आर्थिकार्थमाहुः मारणार्थमिति। हृदीत्यसि दितु क्रोडादिविषयी-
भ्यवहारस्तुतिस्तुतिभोदमदसन्नकामितमिति धितियाभोरर्थाणाहुः ज्ञापकेत्यादि। सुतिरर्थो
दिशेः। कृतवर्तीति पञ्चमप्यत्र प्रत्ययार्थः। दिशेर्पञ्चमार्थमाहुः असत्यमपीति।
अनेन क्रीडायां युक्तः। 'प्रागसंकटे वातुं स्याज्जुष्टिस'मिति नावपात्। अमालोचितेति
न विचारितं कन्यायावकस्य कंसस्य शर्षणं यथा तारद्री। अमालोचितेति अमालो-
चितो याचको येन। अमालोचितस्य याचकोनालोचिततायावत् इति वा। कालज्ञान-
दिति ध्वनियस्य त्रिकर्मत्वापानातोचित्येपि आपत्काले तदुचिततदेवेति तारदृशकलज्ज्ञानात्।
तथेति भगवत्तत्तथापानानुरूपं तस्य भोचनं करिष्यति। कंसिकायापः भगवदीपराहात्।

दाने यतारकावदोपनिवृत्त्यर्थमिति नार्थः। कन्यानैकव्याभावादित्याशयेनाहुः अन्यपथेति।
अवाचने कन्यामारणे। मातुलेति मातुर्भावा मातुलः। अथ पक्षः कस्यैव कर्तते 'स्ववत्वा
चोद्गायन्' चरेदिति वाच्ये तारदृशकस्य कस्यमातुलकन्यापरिजयपञ्चभावे तस्यासौ
नोपपद्येत। सितोद्गतेनो यथा तथा देवकोपि सिद्धिमातुलत्वात्। तस्य कन्या देवकी कंसस्य
सखा भगिनी। तस्याः कन्या तत्र सुतेन परिनेया। यथा माता सङ्गता तयोः सम्बन्ध-
स्तुल्यः तथा पिता कंसस्तुल्यस्तस्य देवकीति कंसपुत्रसम्बन्धस्तुल्यः। तत्र दृष्टान्तः यथेति।
'शजाधिदेव्यास्तन्यां मित्तिर्दा'मिदं मिदुपपातः यस्य हवत्वात् कृष्णः राज्ञः सखां प्रपञ्चता'मिति
वाच्यम्। पितृपुत्रस्य वसुदेवभगिन्याः वनयापित्वर्थः। श्रुत्या भवतीति स्तु प्रसयणे।
स्तु वक्तुमन्युपिग्याः किदिति सः। पत्न्यम्। 'समाः श्रुताजनीवज्य' इति कोवात्। श्रीपि
पुत्र भार्या इति व्याख्यानम्। तथापि 'समा' इति वदस्यान्यत्रापि श्रुतिमाहुः अनेनेति।
स्तुपेति पुत्रीपुत्रभार्यासम्पददत्तेन समत्वा आद्यपत्तिन्योः युक्तिकेतिव्यपमानत्वात्। पुत्रि-
केतिवद्व्यपमाणपदे तवचदन्त्यवहितस्य देवीपदस्य नान्वय इति। यशोदादेवकीकृत्यानां समा
युक्तिकेमिति। सहजमिति कन्याया सह प्रादुर्भूतम्। पुत्र एवेति नवमस्कन्धेऽनुक्ते-
देवकारः। व्याख्यातनो विशेषप्रतिपत्तेराहुः इयं पुत्रजननेति। तथापि पुत्रो भवि-
ष्यतीति पुत्रिकापमेनापि।

१०-४-५. बह्व इत्यत्र लोकारुपयाधिकारं कश्चित्स्त्रियाः ह्रीश्रुत्यत आहुः
आस्य इति। हता इति तत्र मंडलेष्टानां कृते ऋद्धेर्भोपि इत इति भावः। बह्व इति कंस-
संज्ञोपार्थम्। पराक्रमोपीति कंसस्य सः। तस्येति कंसस्य। आहोति दैवसुरेणेति विशेषेण-
नाहृत्यर्थः। अत्रातुमतीति दाने हेतुः। आतमती तु न देशः। वन्त्येति कंसपुत्रायपि।

१०-४-६. मन्वहमित्यत्र हेतुमिति कारिकोक्तफलकार्यं पूर्वैर्लोकस्याप्राप्तके इति
भावः। अयुता तु हेतुकार्यैकैरिति कारिकांशमनुलोमक्रमेणाहुः अवश्येति। फलमिति
वाच्यफलम्। तेन पूर्वैर्लोके दानाप्रकारं वाच्यम्। ततः पूर्वैर्लोके दानावपे हेतुरित्यपि
बोध्यम्। उभयपेति कंसदेवक्योरस्तुतयः। सूचित इति मंदंजन्दायाः विश्वकोटो 'मंदः
स्तेले मंदवरे मूर्तेऽस्पर्शोऽगिनि भस्मपेपि च वाग्निगजजातिप्रभेदयो'रिति। अतः तु ह्यपितार्थं
इत्यर्थः। मंदान्तरोपिणीत्यर्थः। अत इति रजःशुक्रमिश्रणमावात्।

१०-४-७. उपशृणोत्यत्र यशोदासत्यत्वेन स्वावगततामावाञ्छुकोक्तमजपदा-
भिषो नार्थमाहुः आत्मन इत्यादि। अहं वीजप्रदः मितेतिवाच्यम्। नन्वेवं शुक्रस्य
परमार्थिकः कुत इत्यत आहुः व्यवहार इत्यादि। यतो वटापट्टद्विशब्दा अन्येव-
अंशशब्दम्। गनास इत्यादौ यवति तत्र 'गोल' इत्याद्यः। अन्ये भिन्नाः यथा नाम-
पद्व्यां प्राणायां कामपयं केचित्कर्तृकतादपि केवशब्दश्च तत् ज्ञानं कथमर्थस्यैव दोष

१०-४-१३. इति प्रभाष्येत्यत्र गतेति निवेदोऽयमितिमात्रं गता । अनेनेति शेषसर्वेणोक्तस्य निरूपणस्य परपक्षनिराकरणपूर्वकस्यवशात्साधनरूपनेति । संवादान्तरं पूर्वपक्षनिराकरणरूपमित्यर्थः । अहं तु हननेऽप्यकारं न करोमीति स्वपक्षस्थापनात् । अन्यथेति सर्वस्य गायकार्यत्वाद्वाच्ये । न कुर्यादिति कंसाः । भ्रातृत्वादिति भावः । तेनेति कंसेन । सर्वमिति अर्चनकर्मत्वादिकं सत्यं । देवीति तेन दिव्येभ्युत्पन्नमन्त्राथः । स्रग्भुक्तत्वात्सा मोहदृक् कार्यमाहुः चण्ड्य इति । अन्यथा चरेदिति भाषावादविरुद्धं चरेत् । चरेदिति पाठे च द वाचने म्भा० उभ० से० । अगचङ्गाचेति मन्मथलीलाङ्कजम् । अगचङ्गाचेति 'अचिप्यन्ति मनुष्यास्तत्वा'मिति भगवदात्मन्युत्तरेण । रूपमेवस्येति हिङ्गुन-चतुर्हज्जत्वादिरूपमेव ।

१०-४-१४. तथा कथितमित्यत्र वाच्यं त्विति भगवता सह वाच्यवाचक-सम्बन्धोऽस्मादिति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य तस्य मासत्वात् । तथा । तस्मात् असत्त्वात् । निमग्न-माहुः यवीयमिति । मारिताभ्यनपकारकर्त्री । धृत्वेति हि ज्ञानसाधनादुद्दिष्टत्वात् स्वाप्येव । ताप्यादिदानस्योक्तत्वात् । शृङ्खलां दूरीकृत्येति तेन विभागादुक्तकलो रूपागो ब्रह्महरेरर्थः । शुद्धभावं इति मानसः । प्रभ्रित इति कायिकशुद्धभावं । वाचिकमिति 'जन्मरी'दित्यनेन वाचिकं शुद्धभावं ।

१०-४-१५. अहो इत्यत्र फलस्येति स्थापनाफलस्य सूत्र इव बोलस्य । अम-ल्येति मारकद्रव्यप्रमादं भूयैव किञ्चिदन्तरूपः शोकदूरीकरणं 'मा शोचं' इत्यत्र स्पष्टम् । आत्मनो न हीति भावार्थः । ज्ञानाद् दृष्टमेति भाषिको दृष्टः आत्मभेदः । भाषा-सिद्धान्तस्योक्तत्वात् । शोको न कर्तव्य इति 'मातृशोचत' इतिपदेन स्पष्टः । 'भावद्वतो-मी'त्यत्र स्पष्टः । कर्माज्ञानेति कर्माज्ञानवोचैः । तप्येति आत्मपौषः । प्राणरक्षासर्वमिति राक्षसाः मनुष्यान्वाच्ये भिषग्ने । सर्वोप । लन इति राक्षसेत्यर्थः ।

१०-४-१६. स त्वदमित्यत्र देवत्वादेवादि इदमाविष्टदेवे दोषजनकम् । त्वं स्वतः समीचीनः । तं पक्षेति आधिष्ठे दोषपक्षम् । करिष्यमाणत्वादिति ज्ञानोक्तत्वा ज्ञानपक्षस्य करिष्यमाणत्वात् । तदभाव इति अपकीर्त्यभावः । सर्वेनानीन्तं गुरुत्वादप-न्ति स सर्वोत्तमकत्वादिति । अगचत इति अगच श्रावस्य जीमन्मुक्तताकारणस्य । अग-चराफले सूत्रार्थस्य उक्तः ।

१०-४-१७. देवमित्यत्र न भवतीति किन्तु प्रभाषैवापराधोपमिति स्वदोषपरि-हारमित्यादि । स्वदोषपरिहारो न वाच्यार्थ इतीयमशङ्कप्रयोगः । दुर्गायां सत्तुवपत्रीत्वाभा-वाद्वैषम्यार्थमाहुः आकाशेति । वाचकमिति अत्रुत्तरं । कुर्मिति विष्णोरुक्ता । अथिवा भाषा साधारणी । अकाशकापी वा 'दुर्गां देवतां पर्येत्यारप्ताव'मितिब्रुतेः । देवताकारणम् ।

एकसम्बन्धितानमपरसम्बन्धितस्यकामितिगवायात् । प्रत्यक्षेति 'यत्र कश्चिद् पूर्वशब्द'-रित्यादि । विश्वंवादीति अष्टमो गर्भो हतः न तु हन्येति विवर्त्तादि । ननु न विश्वंवादि कृष्णो हन्मिष्यतीति चेत् तत्राहुः देवशब्देति । देवशब्देवगुणस्य शोषस्य भिषसाक्षानात् कंसस्यैवार्थः । विषपीरतिमिति सत्यविषपीरतमनुत्तरम् । पक्षेति वाक्यात् यद्वा विभासात् । सुतानिति सुताश्च सुता च सुताः तात् । दृष्टयेति दुर्गापि देवतेति विभासाद् दृष्टम् । सन्देह इति देववाक्यात् सन्देहः । यत्र कश्चिद् पूर्वशब्दोर्तो वाच्यशब्देति । प्रकृतय इति हिदि हृत्वा स्थापिताः भाषा देवदुर्गाः । भगवत्य इति प्रमाणम् । 'अत्र प्रमाणं भग-वा'मितिवाक्यात् । अन्तःकरणप्रवृत्त्यश्च इति पाठे अन्तःकरणस्य प्रवृत्तयो यामिति पूर्वोक्त एवार्थः । हृदयमिति हृदेव हृदयम् । हरोः अर्थश्च हृक् । वयः प्रसिद्धं विकर्त्तुं हनने । विकर्त्तां तद्व्यामाहुः अष्टम एक इति । सामर्थ्येति शब्दसामर्थ्यमष्टमो गर्भो हन्येतिवाच्येष्टमप्येकसङ्ख्यासामर्थ्यं 'कश्चिद्व्यामालमेते'त्यत्र श्रित्वे गृह्यत्पर्यवसानम् । हन्वाचमिति सप्तम् ज्ञानं नास्ति किन्त्वष्टम एवेत्येकत्वे शब्दसामर्थ्यम् ।

१०-४-१८. मा शोचतमित्यत्र कर्तव्यमाहुः मन्त्रात्मित्यत्वात् । मन्त्रां देवक-सम्बन्धिनामष्टमवृत्तज्ञानाधिकारिणां शोके शोकनिमित्तं शोककलायामाचक्षिप्येव न-धिकारी ब्रह्मविद्, 'एतद् वा न वती'मितिब्रुतेः । एवं ब्रह्मविद् साधुर्कर्म असाधुर्कर्म वा न वतीतिब्रुवत्यर्थः । शोके हेतुशून्यो न वतीत्यर्थः । भवतीति नमरहितपाठेऽनियथा विधोयवद्वाप्राचक्षिप्येवमधिकार्येति शोके कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अनधिकारी मनुदे-वोश्च । मरुत्कथ्येति यधि कंसे रूपया । मागोश्च शत्रुमित्रोदसीनभावाभावं इत्याहुः मन्त्रां शत्रुमित्रेत्यादि । स्वाकृतापत्त्येनेति न कृतोऽर्थः लोकनपलक्षणाः पुत्रोत्पन्नेन येन लो-कतार्थः । मरीचिपुत्रा इति उच्यते पट्टविश्राप्त्वाये भगवद्वाच्यमिति 'आत्मन् मरीचे पट्ट-पुत्राः उष्णीषां प्रथमान्तः । देवाः के जलसुवीर्यस्य सुतां यमिहृष्टयत् । तेनासुतीममन्-पोमिहृष्टयत्पुत्रकर्मणा । हिरण्यकशिपोर्नामा मीतास्ते योगमायया । देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविर्हिसिग' इति वक्तिं प्रति । तेन एवं जाता इत्यस्याः देवकीपुत्रा जाताः । न जामातीति 'आत्मन्'मितिपद्यत् । काप्यादि 'सकृद्वैश्व' इत्यत्र सकृत्पदार्थः । अनु-मिनोनीति सकृद्वैश्वः तारककर्मकर्त्तृत्वात् । अस्मादादिचरदिति अनुमानं करोति । तेरिति हिरण्यकशिपोर्नामा । हता इति एवं हितोत्पाप्याये पट्ट पुत्रा देव्यादिरूपा देवा-न्वातुगारेणोकाः । उच्यते तु वेदसागानुसारेण मरीचिपुत्रा भगवतोक्ताः । वेदान्ते पुन-शोचोपात्तमकः वेदे पुत्रोत्पन्नोत्पन्नः शब्दात्मकः वेदोपि शब्दः । जायन्नेति एवं हतीव-कर्ममार्गं शब्दमार्गं । देवाधीना इतीति कलमलकत्वा इति भगवदोक्ता । न सम्प-मिति नैकरूपतया । 'समासव' इतिपाठमन्त्रीकृत्योक्तम् । अत्र शोकदूरीकरणं कारिकोक्तं स्पष्टम् ।

मरणयोरिति तयोर्विधाकार्ययोरन्यथाज्ञानाभावरूपयोर्विषयानलं भेदमायाकार्यत्वात्। माया तत्कार्यान्वयवशेषे संसारः प्रपञ्चोऽहन्तामयमात्मको वा न निवर्तते। 'आत्ममायायुते रामन् परस्तामुभयामनः न पटेतावैतन्मन्त्र' इतिवाक्यम्। 'अर्थसम्बन्धो' देहसम्बन्धः। अतः इति जन्ममरणोपलक्षितपदभावविकाराणां विद्यमानत्वात्। कूटस्थ इति मायादेव देवतानां हस्तत्वात् कैवल्य कूटस्थः मायिकस्थः। न तु सर्वोपनिषदुक्तः कूटस्थः, उपनिषद् 'मन्त्रादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वं प्राणिमुक्तिरतिशिरश्चोपनिषत्सम्मानः सर्वप्राणिमुक्तिर्यो पदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' इति। शोको न सम्भवतीति ज्ञानम् एते भेदो नपत्तीति शोको न सम्भवति। द्वितीयाभावात्।

१०-४-२१. तस्माद् अद् इत्यहं शोको न कर्तव्य इति कारिकोक्तः। न करिष्यतीति श्रुद्धसपत्न्यात् न करिष्यति। अपत्यमिति प्रथमरूपे 'पक्षं वदं सारतं चे'त्युक्तपक्षं शोकोपयोगिनाम्। 'स्तुतेषं तव कल्याणं'तिवाक्यसत्यत्वायम्। मानुशोऽपि स्तुते शोकेति यत इति च भिन्नं पदव्यभिक्तिरुच्यते। 'मायिकं कूटस्थं लकारापवादः' 'लोद्वे'ति प्रथम्यात्। व्यापादिता इति श्रुति इत्यर्थः। यौगिकार्थस्तु, तनयाः वन्यरीचिपुत्राः, अकृतार्थगतत्वात्। यक्षैर् तक्षैश्च, देवदत्तचित्त्वैवमुनाये यदि वरीयितनया न स्तुः अकृतार्थो न बन्धोयुरित्वेन मारितव्यद्वेषु मरीयितनयत्वापाद्यते। अतो मया व्यापादिताः परः। अनुशोच इति कर्मानुसन्धानरूपान्वर्तुल्लानामनुशोके उपपत्तिरुक्तिः। अनुपपत्तिः कर्मानुसन्धाननिषेधरूपा। कर्मानुसन्धानं पदार्थसम्भावनार्थ-कार्पण्यं तदभावो धोत्यः। एवं बहिर्लुप्तानां मय्यविज्ञेयेत्यर्थः। एवं अनुशोके बहिर्-लुप्तानामप्येकानुपपत्तिः तानांति पाठेयं उक्तः। अथ पाठान्तरम्। अनुशोके बहिर्लुप्ताना-मस्तुपपत्तिः तानाहेति। यतः सर्व इति प्रतीकरूपपदार्थमात्रः बहिर्लुप्तानामपितीति। तथा च बहिर्लुप्तान्त्वञ्चरूपः सर्वः। मुञ्जतः त्वम् विन्दत इत्यपि उक्तः। मुञ्जक इति तेन 'मुञ्जत' इति बहुवचन छान्दसं मूले। ततः श्रेयस्कर्मज्ञानसम्भारमिति भावः, यथोक्तमित्य-सम्बन्धात्। यतः कर्मणः साधोऽहः स्रुतं कर्मफलं भुञ्जे, ततः कर्मणः श्रेयस्कर्मज्ञान-सन्धानमिति पदद्वयपरिहोतार्थार्थः। अस्त्य मत इति दैत्यते सुतेः पुष्टिप्रवाहमार्थादप्यर्थो-भेदेन चातुर्विध्यं न। आत्मा एक उक्तः। तत् मानसत्वप्रतीकमुपनिषेदः कारणं, तेन तथा प्रतीतिमाहुः मुञ्जत इतीति। 'उपपत्तिमिवाते न तदा' निति साङ्ख्यवचन्यीयव्योक्तसिद्धान्त उक्तः। मयेति कंतेन। दण्डभागेनेति निमित्तेन। अपिना देवक्याः।

१०-४-२२. रात्रिलक्षण कर्मसंमति इत इत्यत्र कर्मणि क्तत्वात्। कर्तृत्व-मिति हन्तेत्यत्र कर्तरि क्तः। नन्वेवकारो न देवः हतवत्हन्तव्योऽथवापिदेहपर्वत्यादित्यत आहुः कर्मसं इत्यादि। अनेन कर्माज्ञानवश इति कारिकोक्तः कर्मात्कम्। तदुपपादयन्ति

स अकिंच इति। मम्यत इति अविमन्यते। प्राप्नोतीति प्रकृतिस्वाभावमिति देवेभि-मानेन प्राप्नोति। आत्मा देवं प्राप्नोति वाचको वेति। दृष्टिः प्रत्यक्षम्। जानातीति ज्ञानद्विज्ञानविषयं करोति। एवकारण्यात्कर्त्तमाहुः न निवर्तते। जानातीति सम्बन्धते, न तु भवत्वज्ञानविषयं करोतीत्यर्थः। देहाद्यध्यास इति देहोद्देशे स्मृतोहमित्यादिरित्य-न्यत्राभ्यासात्। स्वरूपेति देवत्वेन मायात्वेन देवतात्वेन वा सकल्पसाक्षात् देहत्वेन स्मृतत्वेन वाच्यधर्मेषु श्रानम्। तदभिमानां व्याप्यावधारकरूपदेहधर्माभिमानां। अज इति देवत्वादिना सत्त्वं जानातीति इह, उक्तिरुच्यते। तेन कारिकोक्तमज्ञानवृत्त्यम्। एवेति एवकारो यथारूपत्वेन षटाद्विज्ञानवान्महः तथेति।

१०-४-२३. क्षमभ्यमित्यत्र हृदय इति हृदि अनुग्रहे पञ्चापाये 'भवेदनुग्रहो ह्रेपे पञ्चापापापुन्यधर्मो'रिति विधाः। भूयानिति मनसः काष्ठात्वात् यावदात्मानं न मुह्यति तावत् शोको भूयान् भवति। 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः। अतो महतां पूर्वापराध-मविचार्य क्षमैवोपेतिते भावः। पावप्रहरणमिति क्रियाविशेषणम्। अकर्त्तव्यमपि करोति चेत् कर्तव्यं तु कुपयित्वेत्याहुः एहीतेति। इदं कैवल्यमाप्नोते कम्। सत्योरिति द्विचपनं साधयितुं भीषमत्तं एवप्यति स सत्यशब्देनेत्यादिना। अमिषीयेने इति एकयोः कल्यामिषीयेने यथा पुण्यवच्छन्देन दिवाकरनिशाकरी वायिपीयेते। इति न सत्यपदे श्रीचक्रकमिष्यलक्षणा। 'लक्षणां नैव वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातत्वात्। तदुक्तम्। यदाभाये 'साधू-मेव प्रयुञ्जीते'ति। तथा च ससा च ससा च ससारी तयोः सस्रोः। 'सर्वं सर्वार्थावका' इति श्रुतेरेकं सत्यपदं तत्पतिवाचकम्। पथेकयोस्तथा पुण्यवन्तो दिवाकरनिशाकरी। सत्य-परेन उत्पत्तिग्रहणे हेतु(श्रुति)माहुः तत्सम्बन्धधादेवेति सत्यसम्बन्धादेव। अन्यथा ज्ञातिव मायाः स्यात्। तथा च मानसत्वप्रतीकता वसुदेवे सत्यपदप्रयोगः। तं प्रतीति वसुदेवं प्रति। एकपदे उक्तस्य सत्युः पादार्थान् मानस्य इत्याहुः द्विविधानसामर्थ्यात् सति बाधके। एकस्या एवेति एवकारो वसुदेवयोर्न व्यवस्थितिः। द्विपदिति 'पादा'वित्यत्र द्वित्व-समर्थनम्। द्वितीयाभावाद्धिति। एकस्यैकपादद्वयप्रकारमर्थस्यैकपादे पर्यवसानम्। कपिञ्जल-वन्तुस्त्यत्र त्रिवे पर्वतानन्तम्। एकपदे उक्तस्य पादसाधरीदित्यत्रान्यत्राव द्विविधानसाम-र्थ्यात् सति बाधके भवति अन्यथा सोऽपि ह्युक्ताने वदेत् एवं। 'न ह्युक्तवाक्ये'तिप्राप्ति-स्रष्टा। एवं 'सस्रो'रित्यत्रापि द्वित्वसमर्थनम्। अयं 'कोपे'त्यादि 'रिति चे'त्यन्तो वन्धो-निषयोऽनेन काकापादादनात्। तथापि व्याक्रियते ग्रन्थसत्यत्वात्। ननु सत्यैकपदे ससा तत्पत्तिवेति इन्द्रे बहुमध्यमत्वाद्रिकैपकेष्वपि प्राणिनिगानुशिहरात्। कम् सत्योरिति प्रयोगसिद्धिरित्यत आहुः एकपदेत्यादि। तृतीयेति 'धीर्मुनयोः पुण'मिति स्रष्टवित्ये-वृतीपाठित्यत्रैवप्रपन्ने वृतीत्यर्थः। न च श्रीरगौरवमिति वाच्यम्। अकारस्य निष्पृ-

पाचकस्य सत्त्वेन विष्णुसहस्रादिशोषावकाशमङ्गलम् । न चादृष्टोत्तमिः घनघटो सादिति वाच्यम् । महाभाष्ये 'श्रीवाच्यार्थानां भयदेतु'रित्यादिविशेषां ब्रह्माकृष्टानाम् । ननु यथा व्याकृष्टानां तृतीयास्तु किं ज्ञानमेवेत्यत आहुः अन्यथेति । पुरुषोपरित्यजे सात् । पुम्भा-मिति च प्रयोगः सात् । उभयोः प्राधान्ये सर्वे प्रयोगः स्यादेव । अतिप्रयोजनानतिप्रयो-जनद्रव्यसाधारण्येनाहुः अजापीति । स्वस्यैवेति तत्तत्तुः समुन्मन्त्येन मान्यत्वात् ससुः प्राधान्यात् । एवकारस्तु श्रीभाष्यवतव्याम्यात् । भिन्नप्रक्रम इति दैत्यावेशस्याप्येवमुक्तिं नातत्वेन नानसाधनस्य च त्यागात् ।

१०-४-२४. भोचयामासेत्यत्र दैत्यावेशस्येति अर्थः प्रत्ययः पूर्वान्वयस्यत्र श्लोकाभासेपि पुष्पकं वर्ततेत्यपि जनुयामेनाथेत्यनुवर्त्य तदर्थमेवेन व्याकृत्यैव, सकृत्तिभिरेन भृत्यप्रेषप्रक्रमेण स प्रक्रमः दैत्यावेशस्येत्यावर्धः । निरोधं चेति निगदम् । तावत् निरोधं यथाविस्तृतिपूर्वकमपवादार्थिकरूपं च सत्येतः परं 'मयात् क्तं' इतिवाक्यवात् भवेन निरोधो नावेशदशायाम् । निगदौ भोचयामास'त्यनुवर्त्य तत्रावस्थुकेल्लापार्थमाहुः निगडा-पिति । निगदेति तेन न निगदौ भोचयामास भृत्यद्वाराति गिजन्तप्रयोगः । अक्षुब्धाविति 'यत्र कश्चिज्जातल्लपारमन' इति वस्तुदेवमुदे निषेधद्वयमाहुः हृदौ । एताभ्यामिति वस्तुदेव-देवकीभ्याम् । विचारितव्यमिति वस्तुदेवदेवकी हर्षेण विचारितवान् अनुमितवान् तौ कापयवन्तौ तादृशवाक्येन दत्तात् । तादृशभावादिति सिद्धिः । असत्यमपीति तयोः रूपत्वेन मायायाः आन्तिविषयकमयमसत्यम् । अपीति तत्त्वं विष्णोर्जनुमात्वात् । लिङ्गवचनेन इति विधासहचरोर्ध्वचने । वस्तुदेवेनेति एवकारो देवकीयोगस्यवच्छेदकः । तदाकृतत्वादिति यत्र कश्चिज्जातत्वेन कृतत्वात् । ननु कृपेन यत्र कश्चिज्जातत्वं न देववासः कृपात्वमिति मायायाः कर्तृजन्यत्वादिर्कृतत्वमत्र आहुः अन्यथेति । सिद्धमेवेति माया च तमोरुपेति नृनिगदापिनेने सिद्धमेव । अतिहृत्त्वोभयवच्छेदकैवकारः । पाठक्रमेणाहुः प्रथमन इति । स्वयं परिचर्यामिति सौहृदं लोहवाचकम् । स्नेहेन परिचर्येत्येवमन्वयो सिद्धम् । स्वयमिति च मयकार्यम् । सौहृदं स्नेहः ।

१०-४-२५. आतुरित्यत्र प्रसाह इति स्नेहेन परिचर्याफलं प्रसाहः । 'यत्तु यथा तुष्पते हरि'रितिवाचकम् । 'जातो भवे'दिति पूर्वतुषोचिन्मां जात' इत्यत्र तुषुत्वस्य किंवा-पदस्य निषेधभावात् प्रार्थनायां लिङ्गः प्रार्थिते । 'ज्ञान्वा रोषे'त्यत्र 'ज्ञान्वा रोष'मिति पाठो मत्वाहुः रोषं क्षान्त्वा क्षमिन्वेति । क्षुप्पू सन्नेन । म्ना० वा० सेद्वा । तस्य रूपमिति द्योतिवं व्याकृष्टानेन । क्लेशविचारो विशेषो नाह । तेन नात्र क्षु-ब्धे इत्यस्य तदादेरुद्धितः सेदो रूपमिति दक्षिणत्वा बधेति वा व्याकृष्टानां छान्दस्यमिदमावं कृत्वा न भवतीति भावः । पाठभेदादिति 'ज्ञान्वा रोष'मिति पाठमेवाह । 'रीषं क्षान्त्वे'ति वा

पाठः । अत्रो रोषं वा न्यक्षुब्धित्यत्र कर्म । रोष इति क्षान्तः ततोऽत्रो रोषः पूर्वाभाषो यथा । तथा स्वकीयं रोषं तु व्यस्तमज्जं त्यक्तनीत्यर्थः । कृतकार्यस्येति कृतं कार्यं मायाहननं येन कंसरोषेण तस्य । अकृतेति न कृतं कार्यं ब्रह्मविधया येन स्वकीयेन रोषेण तस्य । गृहहृदय इति गृहं प्रसादज्ञापने गृहं हृदयं हृत्तयेति तथोक्तः ।

१०-४-२६. एवमेतदित्यत्र तस्यैवेति मायाप्रधानकर्तृत्वम् । एवकारो ब्राह्मणोप-व्यवच्छेदकः, न तु ब्राह्मणेति । अज्ञानादिति देशदिगविविक्तमाज्ञानात् । एवकारो ज्ञानयोगस्यवच्छेदकः । मायाशुक्लत्वा तन्मुक्तिं भेदकरभावाद् न तस्मात् स्वरूपेति । देहाध्या-सेति देशोद्दिष्टमित्यवस्थास्यमाह । संयोगः सम्बन्धो देहिनामित्यत्र । अहङ्कारस्येति अहं देहोद्-स्थूल इत्यहङ्कारस्यात्मानात्माविवेकरूपाज्ञानजनितत्वे देहाध्यासः प्रयोग इति देशाध्यासी अहङ्कारीति अधिकारत्वेनाध्यासो 'यत्' इतिपदेन मूले निरूपितः । न च यवः अर्धविषः स्वरूपेति मिदेति योजनया न पूर्वोक्तमिति वाच्यम् । अर्धविषः स्वरूपनिरूपकमायाकारा-त्वाभावात् । एवं चाज्ञानप्रथमः, योगाध्यासो यमवादीः स्वरूपेति मिदा पक्षमा । अर्ध-धीरित्यत्राह स्वं विषयः तत्सम्बन्धिप्रयोगे विषयः स्वं पर इति मिदा सन्निधा परनिधा चेति तापि विषयः । तथा च यत् इत्यध्यासादित्यर्थः । तथा सत्यन्तपमाहुः अन्यथेति । अज्ञानप्रथमा पुनर्देहाध्यासात् प्रयोगस्वरूपकारणाणां बीजित्यर्थः । तदिति अन्यथाज्ञानं, अज्ञानं माया तत्कृतम् । अज्ञानप्रथमे'तिपदकार्यः । अन्यथेति इतरूपे स्वीकृत्येन देहोद्दिष्टमिति वत्त्व-वेत्तस्यैव भासमाने । अन्यत्र भावः स्वीकृत्येति बोध्यम् । अन्यत्र भावादिति पाठः । अन्यत्र भावादिति पाठान्तरम् । अन्यत्र आसन्नं स्वीकृत्यं भावादित्यर्थः । 'यत्' इत्यध्या-र्धविषयः अहं स्थूल इत्यध्यासरूपाया इत्यर्थः । यत्तद्वर्धधीरित्यत्राह स्थूल इत्यमत्ययः अर्धधी-रित्यस्य तु नाध्यासरूपत्वम् । अक्षरार्थस्य चिदाऽभेदात् 'ज्ञानमात्रवरं अत्रो'त्युक्तेः । धीरपि यत्रोद्युतिः 'स मावसीन आत्मे'ति मनोहरचिदात्मपि, तथापि धर्मज्ञानस्य धर्मिज्ञानेन्यास एव ।

१०-४-२७. श्लोकार्थस्यत्र तदनुक्तमिति कंठोक्तम् । भित्तिनिष्ठेति नित्य आत्माभित्त्यो देहः । यथा 'दुष्टि भोगानी'त्यनेनाविकृत आत्मा भुवि कृता भित्तिभित्तिवा च । कृपयेति सात्त्विकदीनमत्तलत्वाभ्यां कृपा । 'साधयो दीनमत्तला' इतिवाचकम् । न मारयतीति 'मायद्रोहि क्ष-दत्तापी'तिभावः । क्षसिद्धावर्त्तं स्वीयदेवानसिद्धान्तमाह किन्तु केमेति । जनवर्गमिणा अन्तरो यमयदीत्यन्तर्गमिनाज्ञात्वात् । प्रविष्ट इति 'तत्पुष्टा वदेतादुष्ठावि'दितिपुष्टेः । मारयतीति 'कतां शास्त्रार्थव्या'दित्यधिकृत्ये 'जीवीयकर्तृत्वं परा'दित्युक्तत्वात् । शास्त्रं भाष्यं वेदान्तं वा । व्यापका इति भगवतो ज्ञानं धर्मज्ञादृष्टज्ञानरूपवर्धमानं तावत्तत्त्वात् मायाकृष्टप्रथमः साधकाः आचरन्तः । 'परोपि मनु-तेनयं तत्कृतं चाभिमय' इतिवाचकम् । भगवदिति ज्ञानप्रतिपक्षा अज्ञानरूपाः । सु

हीति ईशो दि । तत्कृतेनैवं जीवेयतः कर्तुमकर्तुमग्नया कर्तुं सान्धर्यस्य सत्त्वात् वक्ष्या-
त्सुही । कथं शोक इति वगत आनन्ददेवस्य शोकाभावः । आनन्दपरकत्वेनानन्दाभावः
शोकः कथमिति प्रश्नः । मायासत्त्वात् सत्त्वरूपे शोकाभावेऽपि जीवे शोकः 'मायां च तद्व-
त्प्रयं यया सम्मोहितो जीव अस्मान् त्रिमुखात्मकं परोपि मनुज' इति वक्तु एव शास्त्रर-
समाप्तिः । परन्तु समाप्तिभाषावातनात्वां जुगुप्सु । परस्य जीवस्य मायासम्बन्धे तत्कृतं
शोकं वाह । शरीरसम्बन्धे मायाशरीरसम्बन्धानन्तरं शोको मायायुक्तः । आनन्दरूपे
जगति शोके शुक्तिमाहुः अन्यथेति । शोकाभावे अन्यथापेक्षितं भावद्विचारात् प्रकाश-
न्तरेण यदपेक्षितं शोकजनकं भावप्रतिपोगि स्वांशानां जीवानां तत् अन्यो भगवदंशः पर
न नाशयेत् । आनन्दजनकस्य मायाशरीरस्यत्वानात्वात् प्रतिपोगिभावाभावात् । अन्यस्य साम
ध्यांभावात् । दृष्टप्राप्तेषु भगवानेव नाशयतीति ज्ञानाभावादपेक्षितः शोक इत्यर्थः ।
हर्षमययोः वीर्यविरुद्धत्वं स्युत्पादयन्ति स हर्षशेषेत्यादि । कालरूपवीर्यकृते स्वांशाना-
मपेक्षितनाशेयं कथं हर्षं मयं चेति प्रश्नः पूर्ववत् । तदिति अव्ययम् । हर्षः । न भवेदिति
पाठः । भगवतो वीर्यं कालः प्राप्तिविरुद्धः इति ज्ञाते प्राप्तिजन्यो हर्षो न भवेदित्यर्थः ।
भगविरुद्धवीर्यरूपकालशब्दे मयं न भवेदित्यर्थः । द्वेषस्य यशोविरुद्धत्वं स्युत्पादयन्ति स
न भवेदिति । तत्कृतेयं यशोविरुद्धो द्वेषस्य न भवेदित्यर्थः । द्वेषशब्दो धूर्णनान्तः । यथा
हयुपाधिको दोषस्तथा धनोपाधिको लोभ इत्याहुः द्वेषश्चेति । तदुभयमिति 'कामस्त्वानं
दि क्षुधुहर्षां क्रोधस्त्वानं क्रोदराया'दियुक्त्या 'लोभस्त्वानं न विद्यत' इति सप्तमस्कन्धात् ।
नित्यसामर्थ्येन स्वरूपलक्षणमतेन भगवत् एव । एवकारस्याप्यर्थमाहुः न स्वस्येति ।
वयुदेवस्य भावया वा । भगवत्ता तथा कर्तुंक्षमिन् । द्वेषस्यापकृतिर्यात् । लोभस्य भक्ति-
विरोधात् । प्रसिद्ध इति ज्ञानस्य भगवदमीत्युक्तं द्वेषस्याभगवर्तत्वात् प्रसिद्धः । ज्ञानस्य
तमोनाशकत्वात् । ज्ञानविरुद्धो मोहः । न यदस्मिन् वैराग्यविरुद्धो मद इति भावः । ज्ञान
इति साधनाभावात् । सारग्रन्थमिति भगवन्ते न पश्यन्ति । अन्यथेति यदि पश्येयुः ।
एको भगवान् धातकः ज्ञातः स्व्यात् । भगवच्छास्त्रा इति श्रीमागन्ते वेदान्ते वा । 'भवि-
र्भाव'मित्यस्य 'भावे' कंसाभावादिभिर्विधैर्मिथो ज्ञानं 'भावं' भगवत्सम्यक्विषयं न पश्यन्ति
चक्षुरादिकरणस्य भावेवृषत्वात् । न पश्यन्तीत्यन्वयेऽपि भावानां धातकानां कल्याणं वाप्ये
भगवद्वे मावेऽभावात् बाधकाक्षय्यमाहुः बाध्या इति । एवकारस्याप्यर्थमाहुः न तु
धर्मसि । 'भाव'मित्यप्येतोक्तो भावः । कुत इत्यत आहुः वे हीति । वलीयस्त्वमिति
उत्पादने विलये च, वल्लीनाम्न नोत्पन्ने, न विलीयन्ते च, तत्सत्त्वात् । वक्ष्यमाणस्य
करणे सम्बन्धस्य वक्तुं वाप्यं भावं धर्मियो भावात् वृषकर्तुं क्रीडेत्तया प्रवेशमाहुः यद्-
भावाधर्ममिति । एवकारोवाबाधपर्यायं भगवच्छिन्नेति । भाव इति बाधके भावे । निवि-

श्रतीति अनुदात्ते सामान्येनैव दानित्यस्य । स तमिति स भगवान् निविष्टइत्यां नं
बाध्यम् । 'भवदादीनामिति कंसादीनाम् । आदिना वाक्यादि । करणमिति कंसाभावादि ।
उपालभ्यते स्तुप्यते चेति च कृष्टित्वात् तं हीत्युपात्तं इति । कृष्टित्वात् हीत्युपात्त-
मिति त्वात्तप्यते स्तुप्यते च । सम्बन्ध एवेति पाठे दद्या करणे कंसाभावाद्दो सम्बन्धो
न त्वेकारमिति । सम्बन्ध इति पाठे कंसेत्यनेन सम्बन्धः । कर्तृति वाक्या देवदादिच ।
करणं चेति कथयं वा कर्तुः वृषक ज्ञायत इत्यर्थः । तत इत्यादि तदनन्तरम् । एवं-
बुद्धिरिति विचारकभाववद्भिः । त्वमिति कर्तृति । न कर्तव्य इति असिद्धम् ।

१०-४-२८. कंस एवमित्यत्र सकार्यमिति कंसवसुदेवज्ञानसहितम् । 'परिभाषित'
इत्यत्र परिशब्दाधीमाहुः राज्ञिति । 'एवेत्येव महाभावे'त्यत्र 'महाराजे' इति सुपोषिनीपाठाद्
राजसभास्यस्य ज्ञानकथनेन भगवत्तत् महत्त्वादरहितं सम्बोधनमुक्तम् । 'एवमेव' इति कंस-
कृतत्वादसौ न निरूपितो विष्णुप्रसादो निरूपितो, प्रसक्तो कंसवसुदेवो निरूपितमिति
वा । 'प्रतिभाषित' इति पाठे प्रतिनिविष्टाज्ञेन भाषित इत्यर्थः । देवकीवसुदेवाभ्यामित्यस्य
तात्पर्यमाहुः एकस्येति । वसुदेवस्यैव एवकारो देवकीयोगसम्बन्धेदकः । प्रतीकाररूप-
कर्मणोऽनुक्तो नृपं वरपति स प्रतीकारमकृत्वेति शुभातिरिक्तकार्ययोगसम्बन्धेदार्थक
एवकारः ।

१०-४-२९. तस्यामित्यत्र भगवत्प्रेरणयेति 'यच्च देवि अतं भद्र' इत्यत्र लोटा
भगवत्प्रेरेणा प्रतीयते तथा । स्वतन्त्रत्वमिति भगवत्प्रेरेणां विनापि स्वातन्त्र्येण । ननु
तस्याः स्वतन्त्रता कार्यकरणस्य किं प्रयोजनमित्याक्षय्यमाहुः यदीति । अवधय एवेति
कंसीत्यन्वय एव । सुखी निर्भयमानस्त्वात् । एवकारो प्रसिद्धकर्मत्वाद् भगवत् । एवं च
मायाया अज्ञतवीर्येऽपि भगवदित्यया स्वातन्त्र्यशक्तं तत्पुरुषातिद्वयं । देवं देवता मयति
तिस्रः योगभाषयापदेन युक्ते व्यापार्यन्ते इत्याहुः न च देवानामिति । अनिष्टमितीति
इति हेतोः देवं माया न तत्कार्यं धत्तवत् किन्तु देवतामायेत्यादिः । 'न थे'त्यन्वयेति । सर्व-
कास्तेति अर्थं तमः । सम्पादयन्ति 'न थे'त्यव्याप्यन्तेति । तथा कथेति योगमायास्येन
योगमायाकथनम् । राज्ञश्चापि इति कनिष्ठत्वेन राजपुत्रादयः क्षत्रियः । एवमिति देवपु-
त्राह । कृतमिति देवकीहवनकम् । अन्यथेति शत्रुहर्षनं न ज्ञानं प्रयुक्तसहजवनकं प्रभ-
मित्यन्वया । पूर्वेति भगवत्सकियोगमायोक्तम् । ज्ञानस्येति आत्मज्ञानस्य स्वयत्सवि-
ज्ञानक्षेति वाग्यं । कार्यस्येति यत्र कृत्र ज्ञातृनवस्य । नित्यस्यसकियुत्वादिति पाठः ।
विलम्बसकियुत्वादिदित्यपि पाठः । तस्मान्मेति कंसपदस्य पुनरुपधानप्रयोगेति च । स तु
नोक्त इति 'यदुक्तं योगमाययेत्यस्य कर्मतया' चट्टे'त्यव्याप्यत्वादिति भावः । योगनिद्रापि
योगमाया नाम तदाहुः योगनिद्रयेति । आचष्टेति नक्षिद्ग्वक्यमिति । अदादिः आ०
उद् । सः ।

१०-४-३०. आकर्षणं भर्त्सित्व तेषामिति 'यथे'त्यादिनोकानां नातिकोविदानां देतेषाम् । अतिवीचिदासु 'विशेकतु हरिः सर्वं निजेऽजतः' कश्चित् 'त्याचार्योक्त-विशेकतः' । देवदेवेष्वेत्यादिना 'देवान्' प्रति कृतार्थोऽस्मादुपपन्नः । अतः सुबो-धिनामुक्तार्थं न ग्राह्यताम् ।

१०-४-३१. एवं चेदित्यत्र भविष्यतीति इतिनिश्चयसामग्री । तरुनमेति वृ-षालनपूरणयोः । वषावपि युगः । पालपति विशुः सावित्र इति पुरसाः सावित्रकाः । पुर अग्रतो वा । तु० प० से० । ब्राम्हणाऽस्यः । ब्रह्म अद्वैतं । प्रसेषेति मन्त्र आचम्य । ब्रह्मसा राज्ञाः प्रसदीति ब्रह्म इति कर्मप्रदानत्वात् । अतिक्रान्तेति अतिक्रान्ताति दशा-हानि वैरिति विग्रहः । समाप्तान्तः । विशेषाकारेण सौपुषि शेषाकरेणेत्यर्थः । दैत्यप्रदे-श्विति उग्रप्रहेषु दैत्यसम्पन्निधयः । हन्तव्या इति निषयाकारः । अन्यैरपीति तदी-वैरिति श्रेयम् । न यदेति वदुर्कं योगमायया तत्र वदेत् मन्त्रिय इत्यर्थः ।

१०-४-३२. किमुद्यमैरित्यत्र 'स्वकुलमिति दैत्यकुलम्' । तस्येति कंसस्य । तं कंसम् । तच्चेति मयात् प्राप्नोतिपन्मुक्तकलाः सामर्थ्यं चेति राज्ञो जीर्यन्तुकलैर्बाणदि-पशुना अनाधिहस्यते । दीनस्य यमपि वृत्तीयश्लोके भीतेषु तथापि 'यथा राजा तथा प्रजे' ति-वाक्यात् कंसे गति कारिकोक्तं सामर्थ्यमुक्तम् ।

१०-४-३३. अस्त्यत इत्यत्र हन्यमान इति हननमत्र हन्यमाननिष्ठम् । तथेत् प्राणविधोगानुकूलस्यापारम्भं भवेत् 'समन्तत्' इत्याद्यथेतन्मोक्षोक्तिरिषोभ इति तदनुपेयेन हन्यमानपदार्थमाहुः संज्ञितेति । तथा च हन्यमाना इत्यत्र न हि सार्थकहन्तेः प्रयोगात् प्राणविधोगाभावात् । किन्तु हन्यमाना अर्हण्यमानाः सर्वज्ञेयविति ताल्यर्थकहन्तेः प्रयोगात् चेति प्राणविधोगमिति चकारागः । 'जिमीलिव' इतिपदेन द्योत्यते । 'यय'रित्यत्र कर्म किमिल्याकाङ्क्षा तु देशस्त्वविशेषाणां यं कर्मपि देशमिति पूरणीया । कारिकोक्तमप्युक्तम् ।

१०-४-३४. केचिदित्यत्र अन्तःकरणस्य स्वभाव इति युद्धे तथा ज्ञाते दयावता त्वया न हन्यते । 'मयसञ्ज्ञा' निति वक्ष्यमाणत्वमात्रम् । अन्तःकरणस्य अवस्था प्रदक्षिते-त्यन्वयो वा । युद्धत्वात् सति न हन्यत इति च । यदा ज्ञातं सति न हन्यत इति शास्त्र-परिपालनाय न्यस्तवाक्यं इति । स्वधर्मंति युद्धत्वात् । स्वर्ग इत्यत्र तत्त्वमुक्तम् । कार्यकारण-भावान् । स्वर्ग-भोग इति स्वर्गफलमित्यर्थः । केचादिति चोपपन्नम् । साधनवस्तुत-मावात् । देवा इति स्वर्गजीहान्तः । दिव्य जीह्वाविशिष्टमिति घातुपाठान् । येषामिति युजनताम् । परमापदास्मिन्ति परमपदा औ इति हेतुः । औ अवयवमन्त्रुधर्मकम् । परमापदा औ अम्युषिः तस्मिन् । तेषां वर्णानां शास्त्रे उक्तं विकल्पपशुकान्तित्यर्थः । एवं परमापदा विकल्पं तेषामुक्तमिति पाठेयं उक्तम् । परमापदा वैकल्पं

तेषामुक्तमिति पाठेयः सुगमः । केचिदिति युनक्तैरिमिश्रयामाहुः येषां युनक्ति । कारिकोक्तं दीनत्वमुक्तम् । 'यथा राजा तथा प्रजा' इति प्रजाविशुम् ।

१०-४-३५. न त्वमित्यत्र वचनेपीति 'प्रथमं विरथं भीरवं न रिपुं हन्ति धर्मसि' इति वचने 'भीताः स्ये'ति वचने वा । विमुग्धाश्चेति कर्मधारयाः । चकारः समुच्चयार्थकः । हन्ते-नाहुः उभयेति । तथा चान्यासकताः विमुग्धाश्चेति विग्रहः । अत्र श्लोके कारिकोक्तदोषा ।

१०-४-३६. किं हेमचन्द्रैरित्यत्र समेति ब्रह्मसमासे सहाविद्याः । पूर्वस्यापेनेति 'न हंसी'ति 'यथे'श्लोकोक्तपेनेत्यर्थः । साधारणानामिति देवानाम् । महतामिति वाच्यविश्वरूपादीनाम् । विमुग्धा इति विशेषेण परितो युष्माः युजं ज्ञाने । 'दिगुपक्षान्वेषिकः' इति सूत्रेण कः । वाचनिकमिति भासिकमपि बोध्यम् । 'यन् मनसा ध्यायति तदाचा वदती'तिश्रुतेः । यस्त्वेकान्त इति 'धोखे'त्यत्र 'रह'पदार्थः । 'हृषे'त्यस्यार्थान्तरं तदेक-पर इति । एवं ह्योक्तुषा सह वर्तमानेन हरित्येत्यर्थः । योक्तुषा हरित्येतिपथेयमाहुः हरिरपीति । तस्मै लुपतीत्यर्थः । पश्चान्तर इति अग्रपक्षकत्वपक्षे स्वीकृत्या प्रयोगकता । हर्षहरयो-र्महान्तरायणे पर्यायता स्तुते । 'तस्माः क्षित्या न च्ये परमात्मा व्यवस्थिता स हरिः सन्दः सोक्ष' इति । अतः स्वीकृत्या । 'मम योनिर्महद् ज्ञात तस्मिन् नर्भं दधाम्यह'मिति गीता । द्वितीयव्यवस्थायाः सम्यङ्मुखेति । निरूपित इति 'धोखे'तिपदेन निरूपितः । असमस्यादिति वैसाग्यतिप्रपेति विप्रुनान्तकत्वेनासमत्वात् । अत्र सङ्ख्यामत्त्वता कारि-कोक्तोक्तः । सङ्ख्यामत्त्वता शीघ्रं चोपमा । विशेष्यविशेषभेदेनासमत्वं तत्र । विशिष्टं शुद्धाभातिरित्यत्र इति हरिः सात्त्विकः । नीलसुतलपलितिवर्णं विशेषणस्य व्यापनकत्वे राजस-सात्त्विकः । द्वौ भेदौ । विशिष्टं शुद्धाभातिरित्यत्र इति सङ्ख्याः सामसः । नीलसुतलपलिति-वर्णं विशेषणस्य व्यापनकत्वे सात्त्विकतामसः । 'यने तु सात्त्विको वास' इतिनामात् । एवं चत्वारः । सार्धं शोकाभासो वा । तेन हरिःसङ्ख्यन्तःप्राधान्यकारः ।

१०-४-३७. किमिन्द्रैरेत्यत्र 'ब्रह्म ज्ञानाति ब्राह्मण' इति विग्रहः मोघालाभापिनीये श्रुतिः । तत्पस्वीति द्वितीयसङ्ख्यनयमाध्याये 'अतएव सांख्यलोकात्पदेन तत्र' इति वाक्यात् । 'अतएवेति'ति तत्र येयं श्रव्यं रूपं लङ्घि । अयं दिवा० आत्स० अनि० तत्र इति तत्र सन्तोषे ५०० प० ४० रूपम् । तथा च तपोनिष्ठेष्वपशुलभतत्त्वापाररानामिति ब्रह्मविशेषम् । राजनीतीति कारिकोक्तः श्लो धर्मः कंसस्य । कश्चपेति 'पदयकः कश्यप' इत्यत्र्यपेति । तस्य दार्ढ्यं भागवदन्ति तं कश्यपपदावादाः । 'परं मनस' इत्यनेनाप्येवमपि ज्ञानं न्यव्यते तदाहुः अयमर्थः इति ।

१०-४-३८. तत इत्यत्र योगेन कृत्या चेति अनुजवं देवामिति योगः, भुवे

रुदिः । अथ इति 'बृहं विष्णु'रिति श्लोके । मध्य इति 'तस्मा'दिति श्लोके दैत्यमतिदैत्य-
कृत्योर्मध्ये ।

१०-४-३९. यथामय इत्यत्र उपेक्षायामिति 'उपेक्षया' इति पूर्वश्लोकोक्त्याम् ।
भारणीया इति साफल्यः । सर्वनामेति आत्मभाववेष्टिषे सति कुलवेष्टित्वात् । पञ्च-
नाशकत्वमाहुः इन्द्रियैर्विषयेति । 'इन्द्रियैर्विषयकहेतुविधिं भ्यास्तां मनः चेवनां हतते
पुष्टेः सम्प्रत्योयविषय इदं' इति भाष्यम् । चालयितुमपीति साफल्य इत्येवमत्र गच्छन्निवति
चालयितुमपिना भारयितुं नेतुं वा ।

१०-४-४०. मूलं विष्णुरित्यत्र स त्विति यस्मादिह 'यथेन्द्राय स्वाहेति' । इन्द्र-
श्रुतिश्च हवित्तत्वात् । यज्ञो देवानां मूलमिति यज्ञस्य विष्णोः कार्यं चालनं भक्ष्यं मूलम् ।
पालनमित्यत्र करणे वपुः । मूलशब्दो विष्णोः लक्ष्यो योक्तः । स चेति स च यज्ञः ।
'यज्ञो वै विष्णु'रिति आधिदैविकाध्यात्मिकद्वोरभेदादभ्यासः । 'तच्चतुर्देववित'मिति सुख्यन्दरे
यथा । यथात्मकत्वं यत्तुमधिष्ठानकारणं यदत्र एव धर्मदेविष्यमाप्तव्याहृतः न केवलमिति ।
आहुतेः कलं लौकिकदेवानां लौकिकधर्मो वैदिकदेवानां वैदिको धर्मः । अधिष्ठानकारणत्वं
च । प्रसुरित्याधिदैविकः । 'मूल'माधार इत्युक्तम् । तस्मादिति धर्मदेविष्यमाधिष्ठानकारण-
त्वाच्च । लौकिकेति लौकिकदेवा अक्षरमूलाः । वैदिकदेवाः शब्दमूलाः । शब्द इति येषातः
प्रभवान् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति वदन्नाह । मूलमधिष्ठानम् । तस्मादपीति विष्णोः, अपिना
तत्कार्यस्य पालनस्य यामस्य (भक्ष्यस्य) । मूलमाहेति विष्णोर्देवदेवतयोर्गणिकप्रत्येय
मूलमाधारमाहेत्यर्थः । ब्रह्म वेद इति वेदो देवानां मूलम् । 'शब्द इति येषातः प्रभवः'
दिति न्यासप्रस्तावः । विष्णोर्मूलं कारणमपि वेदः । शब्दाद्यैर्योरोत्पत्तिकृतमन्वात् । 'औप-
चिकं नित्यं रूपं' इति शास्त्रमात्रात् । विष्णुकार्यवर्णनं (भक्ष्य) कारणमाधारौ 'भावो विमा-
धे'त्युक्ती । गोपु इन्द्रियम् । विष्णुः नञः । 'यथमयी देवते'ति माहुरीपिकायाश्च । तपोवि-
कारः यज्ञाः साधनाः । एवं सदसिद्धिः । एवं सदगुणो यज्ञ उक्तः । तमाहुः यमनां वेद
इति । एकत्रेति गोपु । एकत्रेति विष्णुः । 'भायेंति चतुर्थस्कन्धेति । अनेनेति दक्षिणाया
भाष्यनिर्मुक्तयेन गृहस्थाश्रमराज्यवनेन । तत्पर्ययति यज्ञस्य । गृहस्थाधिकारात् । यज्ञान्तरमाहुः
यज्ञात्मनको वेदो । 'अधिष्ठानं तथा कर्ता कर्णं च एषविषयम् । विविधाश्च दृष्यः वेदा
देवं येषाञ्च पञ्चमम् । शरीरावाचनोर्मिः कर्म शरीरभेदे नरः । न्यायं वा विपरितं वा
पञ्चमे तस्य हेतवः । तवेवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु वा । पश्यत्यकुपयुद्धित्वात् न स
पश्यति इमं'रिति । प्रकरान्तरेण इत्येव मूलमित्याहुः अनेनेति । मूलनिरूपकवाक्ये-
नैत्यर्थः । इयं कस्मिन्त्यर्थः । आश्रमा गावधे'त्युक्त्याश्रमाश्रमाश्रमयुक्तेत्यर्थः ।

१०-४-४१. तस्मादित्यत्र ब्राह्मणा गावधेति एतयोः पूर्वान्वय उक्तः । तत्रेति
उभयोर्मध्येत्रश्लोके भावो बुद्ध्यन्त्यो ब्राह्मणः 'वैदिक' इति विशेषणम् । प्रातिलोम्यक्रमेण ।
यज्ञकर्तारो मूले 'दानशील'यदेनोक्तः । यदेदानीं यज्ञं श्रावणात् । नञ् । तत्परिवर्तन इति
स्पष्टम् । अधिकारार्थत्वात् । ब्रह्मवादिनो वेदान्तविदः । वेदविदो 'ब्राह्मणा गाव' इत्यत्र
पूर्वमुक्ताः । विशेषणस्य व्यापकत्वात् । जन्मममिति तेषां पूर्वनाम्नस्य इत्यनेन जन्मं
विलिनाः सृष्टित्वात् । जन्मनामसुरभावात्यजनेन श्रुत्या स्वकर्माभ्युपगतासम्पादकं निराकरणम् ।
जन्म अवधारणे भ्या उ उ से उ सम्पादकमित्यनेन अवयवसर्गायः कियत्कथः । दारणं वृत्-
तनादरे तु उ आ उ इत्यस्य रूपं तस्यार्थो निराकरणम् । 'कथकोपादयो दैत्य' इति
कृष्णोपनिषदः नित्यक्रीडात्माः पृथग्वदो वाहिर्युक्त्येनैतद्विस्तारम्पादकः । विलिनाः कृतं
वैतान्तं मतम् । विलिनाः सृष्टिकृतमन्तर्देहितम्पादकं मतम् । 'दैतेषां नास्ति कोविद्' इति
वाक्यम् । वेदवेदार्थविषय इति ब्रह्मणोर्वैदिको नञ्वादिन इति पट्टोत्पल्लवे वेदो ब्रह्म न
च वेदाद्वेदे किञ्चित्सर्वं ब्रह्माभिप्रायकमिति गोमार्गं ब्रह्मार्थं इति तपोक्ताः । वेदशब्देन
वेदान्ता वा । उभयमिति कर्मज्ञानात्मकमिति लेखेयं । ब्रह्म इत्येत्यर्थः । 'तमेव धीरो
विज्ञाप प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणा' इति बृहदारण्यकात् । शान्त्यपकं ब्रह्म कुर्वन्ति । 'ब्रह्म' भावना
वा । भावना शानं सारणं कर्म च, भू सत्चायाव । त्रिपाचाचिनो भव्यश्च इति च । उभय-
विषयं च कुर्वन्तीति पाठः यज्ञशीलाः दानशीलमित्यत्रार्थयत्तुपलक्षणीयमित्यर्थः । लटीति
'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवेदे'ति वदन्नाह । पश्यत्यकुपयुद्धित्वात् । 'वर्तमानसामीप्ये'
'इयम्' इति प्रयोग इति साधः ।

१०-४-४२. चित्रा गाव इत्यत्र साक्षादिति साक्षाद्विष्णुनिराकरणात् तत्तद्वारा ।
अन्यस्य साक्षाद्विषय निराकरणादित्यत्राह । अन्यान्यन्वयज्ञानीति गोनिष्पन्नयोग्यानि
हविःसाधनानि ग्रीहियवादीनि उपलक्षणविधेयाः । 'विश्वं गाव' इत्याख्यां इत्यद्वैतान्वय-
क्यामाधारावुक्ती । उत्पत्तिपादक्य वेदाः । अज्ञानमि शिक्षा कर्त्तव्यं व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमिति षट् । वेदमतिपादयधर्मानाहुः तपः सत्यमित्यादि । क्रमेणाश्रमधर्माः कायिक-
वाचिकेन्द्रियकमानसधर्मा अप्येत इत्याहुः तपः शारीर इत्यादि । सर्वत्रेति आश्रमधर्मेषु ।
मूलोक्ततत्त्वमुपदशमाध्यादाहुः एवं दर्शयति । अतएव तत्तुपु होरेत्यतः । विदो वायनाः
गोः शृष्ण्याधिदैविकी गन्धरूपानीति नसाप्रविनिराकरणवराहेति । सत्त्वं यमोपदेव्यकल्पं
कृष्णः । दया बुध इत्येवं वा तेषाम् । सत्त्वराजस्यं जन्मप्रकृत्यन्तात् सा । 'ब्रह्मवादिन' इत्यत्र
वेदवेदान्तयोर्मध्यवेदोक्तत्वाद् वेदान्त उपत्वा वेद आहुः कृतव इति । ज्योतिष्टोमाद्यश्च
इति आदिना कारीयर्थाः । सर्वतुःत्येति होरेत्यस्यार्थः । प्रयत्न इति साक्षात्कोक्तं

प्रणिधानम् । उभयविधे च कुर्वन्तीत्युक्तं कर्म । प्रतिष्ठितः पर्यवसितः दैल्यानां वा विष्णोः प्रयत्नः प्रतिष्ठितः ।

३०-४-४३. स ह्रीत्यत्र उपसंहारमिति दैत्यमन्त्रम् । तस्येति विष्णोः । पूर्वोक्तेति मूलन्यायेन 'मूलं विष्णुर्देवानां' मितिक्षोकोक्तम् । सहभाष इति अपुरेः सहभावो देवानाम् । एवकारोऽसहभावायोर्भ्यवाचिनश्चि न सत्युसहभावान् । न शक्यत इति सहभावे कदाचिद्वचनसक्तिः तदभावात् न शक्यते विष्णुः सत्त्वोपाधिर्न गुहाश्व इत्यत्र आहुः सुत इति । गुह सर्वणो भावप्रत्ययः । गुप् रक्षणे भावे कः । रक्षणे गुहायां सत्त्वगुणे शेत इति । गुहा हृदयाकाश इत्यत्र हृदयभावे वा सात्त्विके हृदि । अव-गणनेति ह्रस्वपराधीनत्वाद् तथा । अपमित्व एवेति साक्षात्पराधीनकार्योभयवच्छेदक एवकारः असुरादिरन्तर्गु गुहायात्वात् । अर्पयति कथयो मन्त्रद्वाराः । सर्वे इति भवेः सर्वे धर्मा इति तथा ।

१०-४-४४. एवमित्यत्र तेषामिति दैत्यानाम् । कृतवानिति कंसः । हितत्वेनेति मेने । पर्यवेति यथैव कंसः स्ववरणे निरमिमानस्तिष्ठेदकिञ्चकारं भगवान् न तं मारयेदतः सा-मिमानपर्यवसन्ने दीपः कंसमारणं तस्य दर्शनस्याभावात् । आत इति आश्रणस्य कलस्य मान-तिरोभावात् । दुर्मतित्वमुपपन्नम् । तज्जापीति दुःसन्नेषु । मन्त्रित्वेन गृहीत इति मन्त्रित्वेन गृहीतो मन्त्री इत्येवं तदा तस्य सन्ने दुःसन्नाः बाधकाः । वदा तु दुष्टत्वेन गृहीतो मन्त्री तदा तत्सङ्गस्य न बाधक इत्यर्थः । मित्रत्वेनेति पाठेति तथैवार्थः । अत एवेति दुष्टस्य मन्त्रित्वेन श्रद्धादेव न तु दुष्टत्वेनेत्यर्थः । भाव इति आश्रणस्य कलस्य रूपः । अन्यथेति दुर्मतित्वेन परितः । आपद्रुषस्त इति 'आलपाय' आपत् । 'आहुते' वस्तः । तज्जापीति कलत्राद्येति अथवा आपद्रुषस्तयेति । 'काल' आकाशाधीनं घनमयं, 'पात्रे' दुर्मन्त्रिणः ।

१०-४-४५. सन्निधयेति कदमेति कदनमन्यायपीडितम् । स्वविषय इति स्वदेशे-न्यदेशे च । स्वविशय इति तालमन्यपपाठे तु कंससंशय इत्यर्थः । प्रवेशानमिति प्रवेश उक्तः ।

१०-४-४६. ते वै रज इत्यत्र द्विषन्त्येवेत्यल्लतायोभयवच्छेदकैवकारः सात्त्विक-विशेषसम्भावना । चैवः कृतवन्त इति चर गतिमशययोस्त्य प्रकृत्यर्थः । 'विशेष'पदेनोक्त इति व्यापारमात्रार्थ उक्तः । कृतवन्त इत्यनेन । अनेनेति अनेन श्लोकेन । तेषां दुर्मन्त्रिणां स्वरूपतोन्तःकरणनाशात् अन्तःकरणं हि वैसन्निकर्ष्यत्वात् ज्ञानजनकत्वाच्च स्वरूपतः सात्त्विकम् । तत्स्वरूपनाशाय रजोऋक्षे संश्लेषेऽज्ञानस्यापि निवेद्यात् । तस्य धर्मां ज्ञानं तपसा ज्ञानमात्रनाशार्थवत्वाच्च नाश इति उपद्रवं कृतवन्त इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । मृत्युघ्नस्त इति 'नैवे' किञ्चान्न आसीत् मृत्युनेषावशमसीदिति बुद्धत्वात्पण्यकात् ।

१०-४-४७. आयुः त्रिषमित्यत्र चिकल इति कलावती कृष्णादिद्रोशसम्भवाद् विकलाः । सर्वनाशार्थमिति सर्वदैत्यनाशार्थम् । मन्त्रदत्तिकमस्येति सर्वं विशेषकृतमह-दतिक्रमस्येत्यर्थः । मन्त्रदत्तिकमत्वेनाधुरादित्वेन कार्यकारणभाव उक्तः । जीवा मुक्ता जीवन्मुक्ताः साधारणाश्च, तत्र मुक्तानां जीवानां भगवद्भावाः स्पष्टाः जीवन्मुक्तमुपा कंसस्य 'सामर्थ्यं च जययैव दीनत्वं च दया तथा । अत्रप्राप्तमप्यता चैव राजनीतिसर्वैव वै' तिकारिकया 'किमुयमे'रिति श्लोके पूर्वमुक्ताः । साधारणानां जीवानामाहुः जीवानामिति । उत्समा इति आत्मकाप्यार्थसम्बन्धो जीवस्य द्वितीयस्य नवमाप्याय उक्तम् । वद् भाषागुणा निरुद्धा उक्ता मन्त्रमाः । एते उचमा इत्यर्थः । जीवन्मुक्तमुपादध्यात् । अकृतार्थ इति न कृतः ऐहिकः आध्यात्मिकः नर्थः प्रयोजनं येन स तथोक्तः । अन्तरङ्ग इति यज्ञतो हि रूपेणा । वर्मस्य रूपेणा । सन्तापात्मकार्यविकारसत्त्वादनिकसापि धर्मतिष्ठेः स्वत्वापेक्षालक्षणमन्तरङ्गत्वं वर्तत एव । पुत्रादय इति आदिशब्देन शीघ्रनकर्माणि । पूर्वत्वं पञ्चानां सत्ये यवति । बुद्धदार्ढ्यकात् । पूर्णत्वं प्रपञ्चस्य 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मिति श्रुतेः । नन्वन्धवमाप्रवेष्टो मुक्तो भाषिकाधुरादिष्वहतिः प्रकृते इहेवेति दैत्यपेष्टिमिष्टमेवेति चेत् तत्राहुः एवकारेणेति । वद्-गुणेषु प्रविष्टाभ्यासीरादिषु पञ्चातिरिक्तापि पञ्चानाधुरादिनिष्ठादीष्टु न ज्ञाति । 'आशिष एवे'त्यक्षाणिः द्वितीयाधुराधुराणां, 'एव' समा, एवकारः साम्यार्थकः । सन्निहितत्वा-दासीष्टुन व्यापकधर्मस्य समा सर्वाभित्यर्थः । नाशयतीति मन्त्रदत्तिकमः नाशयति । नन्वेवं गीर्येण व्यासक्तानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राहुः अन्यथेति । तत्सत्त्वमधिकारिणः । चेष्टितमिति दैत्यविनिमेषेतिष्ठत् । किं कुर्वादिति किमनिष्टं कुर्वत् । गणिता इति षट्गुणाः । स्वतन्त्रस्येति अतिक्रमकृतुः । 'सतपः को'ल्लुञ्जसनात् । न विशेषेण भगव-त्सम्बन्धेन यदा किन्तु भगवदीयमात्रम् । तस्य । भगवत्सम्बन्धादिति आरायेति जीवस्य । 'तथा धर्तये प्रमुञ्चयदुर्गं तुर्गं ईर्यते । न निबद्धो वतः कैविरतः सर्वं विमोचिताः । धर्मरक्षायेतत्तत्सर्वं भगवत्' इति ऋतुर्धाप्यापार्थ उक्तमाहुः एवं भगवदिति । एवं प्रकारेण यद् भाषाकार्यं सर्वदुःखात्कर्म निरूपितं तद् भगवतोऽनिरुद्धस्य यत्परि-सर्षधर्मरक्षकम्, तत्सिद्धयर्थं हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः । तथा च तद्विधोचन-धर्मरायश्च चत्रावे कृतः सोमिकद्वय इति भावः ।

इति श्रीमद्भगवत्परीकृतानर्थाधोपेक्षारविचितायां बाह्यरीत्या बुद्धत्युबोधिकायां षट्पुर्वाभ्यायन्यासनाम् । जन्मपकरणं समाप्तम् ।

जन्मप्रकरणोपरि अमुदितस्यतन्त्रलेखाः ।

श्रीहरिः । नम इति श्रीकृष्णस्य यस्यादाय्ये तयोस्तले तत्र यद्विधेयं कुंडमपद्धे तयोः कृषे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसविश्रुत् धृषितम् । तादृशस्य चरणयो-
रञ्जलीयस्या लीलायां सत्त्वसंभवेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदत्तं च ज्ञापितम् । किञ्च ।
अजं विकसितं भवति । अत्रापि तत्तद्वर्षादियु तत् तथैव भवति । अजे अरुणत्वं भवति, तद्वत्
सहजमपि विशेषतः कुंडमपन्नेन तादृशम् । पञ्चिनीनां उभयमप्यारक्तं भवति । सुंभास-
दियु कुंडमपद्धेन रंजितमपि कियते । अत एव कृषे नम इत्युक्तम् । न तु पंकजं तद-
भावादिति । उत्क्रान्तोः सप्तोत्क्रान्तश्चापनाय नमनमेधोक्म् । तदेवाहुः पद्मरुणमिति ।
मदीयं हृदयमनुजं यतः संभवेन उभयदारकं जातम्, निरंतरं उत्क्रान्तोः स्थित्वा । तदात्मक-
तया तादृशमेव जातमिति भावः । यहा, अत्र प्रवृत्तचरणयोः अतलसंभवि कुंडमपद्धसुक्तम् ।
तथायिकतामेव संभवति, न तु नायकस्थेति कथमुपपद्यत इति चेत्, न तु पंकजं । श्रीकृष्ण-
पदेन गृहसाक्षात्कृतम्, तेन उद्भावात्मकस्य विधितव्यप्रियापेक्षोपितसकलसुंभासस्य प्रयो-
धरणतलमपि तेन रंजितं कियत इति तद् स्मृत्या तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेवे-
त्सुभयोधरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पद्मयोरिति हितचर्चं चोक्तम् । अन्वया पद्म-
सौकर्यत्वाद् कथमेवं वदेयुः । तयोः कृषे नम इति । तत्तल्लयोर्मां दृष्ट्वा प्रणयभरेणाल्या-
तुरतया रसेन नमनम्, अन्वया चरणं विहाय कृषे नम इति कण्ठकं स्थात् । किञ्च ।
यत्संभवेन मामकं हृदयपुलुजं तततामकरुणं जातम् । रासलसकलसंभवेन हृदयमपि
तल्लीलारसात्मकं जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रयुषणतलं स्मरतलेन यदा
स्पर्शितं कियते, तदा तज्जोमादश्वेनेन परमरसत्वेन तदात्मकतया तत्तलगतत्वं हृदये
स्थाप्यते । तदा तदा तद्वद्वं पूर्वमपि अंतुत्तत्वेन सरसं तथापि तदानीं तनप्रचुरमावेर्मा-
लीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव तादृशलीलाविवरणमभूत् ।
सर्वदा तल्लीलारसकमेव तिष्ठतीति शान्त्यदित्युक्तम् । किञ्च । यथा रविस्मन्मन्त्रेण कमलं
विकसितं भवति, तदा तद्वरुणकान्तिरसम्भवेन तद्वद्वं पुनरापि विकसितं पुनस्तस्य तद्वत्ता-
त्मकतया तद्वत्स्येव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च, यथा ग्रियमितेन उत्तमकतया ग्रिय-
रुहत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे उत्तममन्त्रेण हृदयसाध्यरुणत्वं युक्तमित्यारत्तादिपदानि
विहातात्मकपदीपादानादिव्यमप्यते । इति टिप्पण्याः प्रथमश्लोकस्य केषांचिद्ब्याख्यानम् ॥

श्रीगोपीजननक्षमाय नमः । टिप्पण्याम् । तेन लोके सत्यं व्रतं चेत्यारभ्य
धर्मा चेति षोडशाधेत्येनो ग्रन्थे सत्यं विधीयते । लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्या-
द्युपोषणादिरूपम् । लोके लौकिकं नियामकं सत्यं तन्नैल्लादी उपधरूपम् । वैदिकं
द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि 'कौतेय प्रतिजानीहि म मे भक्तः मण्यति' 'द्विः
हर'मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण वैदक्षितकारिणो नियामकं भगवतो
भगवद्भजनसत्यत्वं । भूरादित्रयं, कायादित्रयम् । हृदमष्टविधं सत्यम् । लोके
व्रतं उपधरूपं च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विषितम् । लोके सत्यवचनम्,
व्रतमेकादश्यादि, तल्लीलादी उपधरूपं सत्यं चेदं व्रतं लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं
वैदिकत्वेनैकविधमिदं द्विविधं चेत् त्रिविधमपि व्रतत्वेनैकम् । उपधस्य नियामकत्वेनान्येषा-
मुत्कृष्टत्वेन च परत्वात् । भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्भजनसत्यत्वं चेति द्विषितम् ।
भगवद्भक्तत्वेनैकम् । भूरादयः फलरूपाः । कायादयः साधनानि । भूरादीनां फलत्वेन
कायादीनां साधनत्वेन चैकम् । इवं पंचविधं सत्यम् । प्रमाणद्विरूपं सत्यम् । तत्र
प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्भक्त्या । प्रमेयरूपसत्यं सत्यस्य कारणरूपो भगवात् । साधन-
रूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवात् । फलरूपं सत्यं सत्यस्य लयकानानाधिदैविक-
सत्यरूपो भगवात् । भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन पंचधं
सत्यम् । इदं पंचविधं सत्यम् । सत्यत्वेन फलत्वेन साधनत्वेन दैहिकफलमूलत्वाद्
फलत्वेन रमणीयफलरूपत्वेनैकम् । पंचविधं सत्यं वेदे निरूपितम् । तद्विशेष एव
प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधं प्रमाणादिकं पंचविधं चेति त्रयोदशधा । इदं त्रयो-
दशधा ज्ञानशक्तिरूपं वेदो भगवद्भक्त्या धर्मा चेति षोडशधा । वेदभगवद्भक्त्या
प्रमाणकत्वात् प्रमाणात्पोषिता नियामकिकरूपं पंचविधसत्यत्वे प्रवेशेति ह्रवं भगवत्सा-
क्षात्कारसाधकत्वेन तत्ज्ञानशक्तिरूपानि निरूपणं न दोषाय, सर्वतोपाधिभेदेन भेदात् ।
इति सत्यविवरणम् ॥ १०-२-२६ ।

अथेतनकषाट्वादिवचननिष्ठौ च वसुदेवागमनसौ वदन्तु, न तु साक्षाद्भगवतः,
वृष्टिभयाद् वसतिदित्तत्वात्, परं वसुदेवस्य तथा सामर्थ्यं कृष्णपार्श्वं हेतुरिति ज्ञापयितुं
तथा विशेषणम् । अत एव भगवद्विहस्य तस्यागमने पुनर्लोकानां वन्द्यो भविष्यति । न
हि साक्षाद्भगवद्विमुक्तानां पुनर्वन्द्यो भवितुमर्हति । एवं सति रवेर्दृष्टान्तवत्प्रवृत्तये, यतो
भावपि भगवद्भक्त्ययमस्तीति उत्तमोनिष्ठः, पुनरागतिश्च दृश्यते । तथा च कौमुदी-
कन्यायेन उभयत्र भगवन्माहात्म्यमेवेति भावः । निरूपितमित्यन्तरं वसुधां सत्यम् ।
१०-२-४९ ।

जन्मप्रकरणोपरि अन्ये स्वतयुक्ताः वेजुनादमासिकपदे मुद्रिताः ।

जन्मप्रकरणे शोधः ।

अ० १-२

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
१८-१ भक्तव-
२३-५ भनापण-
२८-१८ साक्षादेव
२९-३५ करणं अय-
२९-३५ एकमकम
७०-१० बालकाः
७१-३४ न मरिष्यति
७४-२२ प्रवृत्तास्तथा
७५-९ तु साधूनां
७६-१७ न कालमेत-
८३-१७ विदेहांस्त-
८६-५ आर्वाधार्थ-
८७-२४ सा चानेक-
९०-१० 'तन्मात्रा'

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
२०-१६ 'यां' याता तत्
२३-९ निगदयुता
२६-१५ वसन्तवासि विवर्त-
२६-१९ सत्येवा-
२६-२६ यथाः
२८-१२ मगवाज्
२८-२९ सत्यपर-
१०५-२१ 'माहुर्मेध्यादि, यथा'
१०८-६ भवन्ति । तत्र एक-
मित् फलेऽसंख्यानि जीवानि
भवन्ति । एकस्य जीवस्यार्थं
महागण्डात्मको ह्येवो भवति ।
सोपि
१११-१५ 'योतेनेत्यत्र
११४-४ श्रीवल्गुमहावाराभ-
कृतलेखः ।

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
११४-२८ श्रीपुरुषोत्तमचरण-
प्रणीतः प्रकाशः ।
११५-१ शेषउपायनं
११७-१० "
११७-२५ अनेन
११७-२८ सत्त्वगुणो
११७-२८ सात्त्विक-
११७-३० 'मेषती-
१२२-२ यस्तत्त्वपर्यायविन्द-
१२३-३ नामध्यानं
१२८-२ भृश्याद्वारपूर्वक-
१२८,९-१२९,२० "अत्र"
इत्यारम्भ "प्रमितः" इत्यन्तं
प्रभृणां स्वतन्त्रः ।
१३०-४ एकचिन्तितः ।

अ० ३-४

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
१-१७ 'न नामकपे' इत्यत्र
४-८ भृश्याःस्वरिति
८-१० वनपङ्क्तयो
८-११ पञ्चोत्पत्त्यात्
११-३ प्रादुरासीद्
११-१६-१ delete ईदृशस्तु-
निशीधो... एवं सति यद्
११-२३ सिद्धेरिति, अत एवात्र भवति, पञ्चनत्वात्सामुद्रकाचारिणश्चण्डिकाह्वयमिति ।
ईदृशस्तु निशीधो विधुवन्ति एकस्मिन् भवति पञ्चमस्कन्धोपात् । यदा येपतल्लोचनोर्वन्ते
वदःसहोरात्राभिसंभवन् भवन्तीतिवाच्येपात् ज्योतिःसाक्षात्त्व निशीधते । तदत्र तु
प्रत्यहं वल्लभं शब्देतिनस्य च बुद्धिहास्यः । एवं सति यद्वाराभ्याः ...
१६-१२ सर्वैरुपाय-
१७-२ -मन्त्रजेयमां

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
१-८-७ आद्यश्लोकस्यद्वितीय-
श्लोकस्यविशेष-
२०-७ साधितव्यवन्ति
२०-३३ 'सर्वथा'
२२-२१ कारिकायोजना
२३-१९ कार्यवर्णनार्थमावतार-
वतुष्टयकथनेन

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
२४-३२ क्रमोत्र
२६-२४ कण्ठे स्थापनस्य
२७-६ प्रमुखप्रकाश-
२७-१४ तन्निदरूप-
२९-१६ उपनिषद्वक्तोक्त्या
२९-२५ किमिच्छन्तो प्रति-
३१-१५,१६ मन्त्रालेखा-

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
३१-२१ ज्ञानमिति ॥१०॥
३१-२५ विशेषेण दानादिकं
३१-२८ delete ॥१०॥
३१-३० तथा सधे
३२-७ नैमित्तिकं ज्ञानमपि
ज्ञातं कर्तव्यम्
३२-८ साधनधर्मः । अज्ञातधर्मः
३२-२१ भगवत्सम्पत्तयः
३३-१ अन्यथासन्त-
३३-३० सह पञ्च-
३३-३४ प्रकरमाहु-
३३-३५ स्तुत्योः
३४-२४ शास्त्रमप्युच्यते
३४-१६ -माहुर्लज्ज-
३५-१९ सत्त्वधर्मे
३८-२५ delete आपिदैविक-
स्वभावेनेति
३८-३४ इन्द्र इवेति
३९-५ सुदृष्टेय-
३९-८,९ साह्य, उत्करीत्या
॥११॥
३९-१७ -स्येत्यन्तम् ॥११॥
३९-२३ धर्मा
४०-८ येऽनिकृताः
४१-२२ सत्त्वियवेत्यस्य
४३-२० प्रतीक्यते
४४-४ सामधर्म्यं
४४-११ प्रहणं
४५-१८ प्रतीतिकृत-
४६-२५ भगवानिति

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
४८,९-४८,२१ 'अथवात्मनो'
इत्यारम्भ 'प्रभाव' इत्यन्तं
प्रभृणां स्वतन्त्रः ।
५०-२३ वासुदेववदिति-
५१-१ सत्त्वं
५१-२ सत्त्व-
५१-१३ विशेषाभावं
५१-२७ बुद्धिहारेन्द्रादे'त्यत्र
५१-३३ इन्द्रादय-
५२-३१ न त्वित्यारम्भ-
५३-१ श्रुत्यावर्जालं
५३-१७ सत्त्वक्या
५३-१८ पुरुषोत्तमस्य
५४-८ तत्रविधेयादि
५०-४ पुनर्लौकिकाः
५०-११ नाथ्यमप्यु-
५०-२२ -मालमन-
५२-२३ इत्यनेन
५४-१ delete श्रीभगवा-
तुवाच ।
५४-२० संख्याया अपि
५५-१ श्रीभगवानुवाच ।
५५-१४ यदा
५६-११ सत्त्वा सह
५६-१६ संख्याया एव
५८-२० मोक्षारण-
५९-२३ तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'सर्गापिचमरनेरूपेति तुष्टयार्थ-
दर्शिन' इतिवाच्यम् निरवतुष्टयस्य पक्षिन् भगव-
त्वात् भगवन्ते, तस्यावर्ण्यस्वापरण्यं यत्कानां भावा-
बोधकार्यमिति कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त
एवायं श्रेयः ॥३९॥

पने, पङ्क्तौ, छन्दस्
७०-१२ -मरुदा
७१-४ जायते
७३,४-७५,९ 'एभि'रित्या-
रम्भ 'शङ्कितो' इत्यन्तं
प्रभृणां स्वतन्त्रः
७३-८ -मन्त्रवाह्रा
७४-७ तेनासीद् जीवन्तं
७४-१७ एतद्व्याख्याने
७५-२८ delete सतीत्यादि
७६-१० न 'नैवेतद् वा'मित्यादि
७६-३३ क्रियायाः
७७-८ 'प्रकृतिमगम्'
७७-१२ delete विप्रोः
७७-२८ सत एवेत्यादि
७८-४ चान्नामात्
७८-३० मा'मिति
७९-१३ आत्मन इवेति,
७९-१६ भगवददर्शने
७९-२३ बुधर्तुते'-
८०-३ देवकीनन्दन-
८०-२७ प्रभुजते
८१-१ -स्वभावे केवडा
नवम्भ-

पत्रे, पक्षी, झुडप ८१-४ 'यकबा'- ८१-१० नयनप्यु- ८४-११ इतरमाल ८४-२१ 'निकुवित' मित्यन- नतरं प्रभुषां स्वतः- लेखोक्ति सोमिन् प्रभये मुद्रितोक्ति। ८५-१० मयोनि ८७-४ नाथो वै कर्णपल्ला ८७-१२ निमिचवो ८७-२९ हवाः ८७-३२ पथाज्ञातो ८८-११ भविमिन् जनिं ९०-६ परकन्याभारणं	पत्रे, पक्षी, झुडप ९०-२९ लुपुवितव ९१-९ विमिर्भाल ९१-१० विमिर्भाल ९१-१० रत्नविजया, स्थवहार ९१-३२ देहोलादि ॥७॥ ९२-१५ नाथपारा ९३-२१ हनुकम् ॥१२॥ अत्रे, नभस्यं तु एति १४॥लोके ९३-३३ लब्धः ॥१४॥ ९४-१५ -निर्भक्षो ९५-६ समारा ९५-११ नरकनृगमाभवे- ९५-१३ तयापते न ९५-१६ समानाभापि	पत्रे, पक्षी, झुडप ९५-२१ लुपुदवे ९६-३४ गमनाभामने ९७-३६ चातुर्विच्यं १००-५ ससोराथा- १०० १० कर्मये वाप्यत- कर्तुये वाचकत- १०२-२४ अन्धबाधान- १०४-४ देवकथा १०४-४८ -माषव ॥२२॥ १०४-१७ delete ॥२९॥ after तन्मविमोनि १०५-१० यथा १०५-१२ तथा १०६-२८ समुसो १०८-७ विमिर्भाल ॥४३॥
--	--	---

जन्मप्रकरणस्थश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

	अ० श्लो०	अ० श्लो०	अ० श्लो०
अमेर्याया दाह—	१-६१	अदो भगिन्यदो नाम ४ १५	उक्कहात्तमवागेवं ४-७
अनुष्ठुप्राणविषया—	२-१९	आकर्ष्यं मूर्तुर्गदितं १-२०	उपसंहर विद्यात्तम् ३-३०
अथ काहो दाहप्राणे	१-५६	आत्मनस्सि तज्जातं १-६८	ऊपेर्णिर्गमे १-६५
अथ सर्वमुद्योपेतः	३-१	आयुः निर्धयं यो धर्मं ५-४०	आययनोतो दिक्कल—२-२७
अथाहमंमवागेन	३-९	आसीनः संविधिंनिष्ठम् २-२४	एके तमसुकुप्याना २-४
अयैनान्तादिप्रकार्यं	३-१२	हस्तनिष्ठम् पुण्यं २-४२	एतत् कंसाय नमवान् १-६४
अयैनानामनं वीर्यं	३-१२	हस्तादिप्रयामसुत्तम् १-२६	एकदन्त्यं सर्वं मे १-१२
अष्टानुसन्धं लोके	३-५१	हस्तफरासीद्विस्तृप्ती ३-४६	एतत्तं दक्षितं कृषं ३-४४
अज्येयास्तुरभूपासैः	३-२४	हस्त्युक्तः स लघः पापी १-१५	एतं निक्षम्प भुगुनन्दन १-४४
अयं त्वसन्म्यस्य	३-२२	इति योस्तमवान् भावान् २-३३	एषा तवानुना वाह १-४५
अयं व्यप्यन्ति मनुष्या—	२-१०	इति प्रभाष्यं तं देवी ४-१३	एवमेवम् मदान् ५-२३
अवर्तिष्यं यदोवेदे	१-१३	उत्तमस्तुतः कंसाः १-१०	एवं वेत्तुं उर्दि भोजेन ५-१२
असालोहं अग्रावर्तः	५-३३	उत्तमं च विवर्तं १-१५	एवं उर्दिनिष्ठम् ५-४५

अ० श्लो०	अ० श्लो०	अ० श्लो०
एवं भवान् युष्माकुलमेव २-१७	तथा न ते माधव २-३३	दिष्णाम्ब ते कुक्षिस्तः २-११
एवं नां ज्यतोर्भेदे २-३६	वधेति हृतमादाय १-६१	दिष्ठा इदंसा भवतः २-३८
एवं विष्णुर्धत्ते तं पापं १-६२	तदा नां परितुष्टोर्हं ३-३७	एष्टा समर्पते तच्छोरी १-६९
एवं तं साम्प्रदिभिर १-४६	तस्मात्तं बालकम्भुजुल्लेखणं ३-३८	देवर्षी वतुदेवर्षी १-६८
कथितो वंशविस्तारो १-१	तस्मात् आरते देवी ४-४	देवक्या वतुदेव गर्भे २-३८
कंस एषं प्रसक्तार्थो ४-२८	तथा हृतमत्ययसूत्रं ३-४८	देवक्याः क्षयने न्यस्त ३-६२
कस्तूरं सुकुन्दो भगवान् १-९	तथा कथितमाकर्ष्य ४-४१	देवे पञ्चत्वमापते १-३९
किमयं तस्मिन् २-२१	तस्मात् सत्तोऽमना ४-४२	देवं मातुषमाधित्वे १-११
किमिदंनृपस्योर्वीर्यं ४-३७	तस्मात् भद्रे खलनयाय ४-२१	देवपञ्चभूते वक्ति १-१७
किमुपमैः करिष्यन्ति ४-१२	तस्मात् न कस्यचित्तोर्हं १-४४	देवविष्णुमिदं प्रहृष्टं १-६
किं शेषोऽर्चितुर्वेदे ४-३६	तस्मां तु कर्हतिष्कोरिः १-२१	न वास्तस्ते मम शीर्ष्य १-५४
किं इदमर्थं तु साधूनां १-५८	तस्मां एष्यं व्यतीतार्थं ४-२९	न तेभ्यस्तेषां भवस्त २-३९
किं पयः हतया मन्द ४-१२	तस्मां पुनरेवाहं ३-४२	न ते पिप्पलुतस्तस्मात् ४-३५
कीर्तिमन्तं मथयन् १-५७	ताः कृष्णांश्चैव भुदुरा ३-४३	मथाः प्रसक्तल्लिताः ३-३
कुमुदा चण्डिका कृष्णा २-१२	हृतीवेक्षिन् भवेत्तं ३-४४	न नाकपे गृणन्मनः २-३६
केचित्पुत्राश्च ज्योतीः ४-४४	ते पीडिता निमिषिभ्यः २-३	नन्दभक्तं शीरिहृतेभ्य ३-५१
मते मयि युवां लब्ध्वा ३-६०	ते वै रजःप्रकृतयः ४-५६	नन्दाया ये त्रेते गोपा १-६३
मर्मसंस्पर्शाद् न वै २-१३	ते तु तूर्णायुष्यन्त ४-२	नन्दर्हं ते शरवरा ४-५
मर्मं प्रणीते देवक्याः २-१५	तं क्षुण्णितकमार्गं १-३६	नन्तं लोके शिवरार्थी ३-२६
मिरं सवाची मयने १-२१	तां वीर्य कंतः प्रमथा २-२०	नामयेपिनि कूर्पनि २-११
गोर्धत्वापुहृद्वही सिन्धु १-१८	तां गृहीत्वा वरगयो ४-५८	निर्वन्धं तस्मत्तं व्रतायाः १-४७
पशुः शतं पारिषई १-३१	त्वमेक एवास्य सतः २-२८	निजचर्यैव शम्पनीयत्वाद् १-४
पयः किशोरसर्पवत् ३-६	त्वय्यमुखा साक्षिलः २-१०	निजीये वषट्पठते ३-८
जन्म ते मय्यधी पायो ३-२१	त्वयोऽस्य भगवन्निधिः ३-१२	नैषातिष्ठत्सारा सुतं मां १-१३
ज्योतिर्ययैरोदक १-४३	त्वमस्य लोकाश्च विभो १-२१	वधि प्रप्रहिणं कंसः १-३४
तत्त्वञ्च शीरिष्वेवराज ३-४७	त्वमेव वृत्तसंभूः ३-३२	पितामहा मे समरे १-५
तत्त्वममूलसनने ४-३८	दासीनां सुहृदमार्गः १-३९	पुत्रं वृतावधेति १-२२
ततो जन्मभवात् २-१८	दिग्विस्तारमस्तारोपः ४-१०	प्रत्ययं गृह्यते युवाय १-४७
तव सत्ता वज्रार्थं १-२०	दिशः प्रदेवमेतानं ३-२	प्रत्युत्तल कल्पयेत् १-५

અ.શ્લો.	અ.શ્લો.	અ.શ્લો.
બ્રહ્મચર્યવ્રત- ૧-૧	યથામયોગે સમુપેક્ષિતો ૪-૨૧	શ્રુતેનો યદુપતિ- ૧-૨૭
વ્રતધર્મ વદનામ્મોજં ૧-૫૩	યથેમેવિકિતા ભાવાન્- ૨-૧૬	ગુણન્ન ચુચન્- ૨-૩૭
પ્રાકુરાતં વરદરાદ ૧-૨૮	વદોશ ધર્મચીતસ ૧-૨૨	ક્રોધદર્શયયદેષ- ૪-૨૭
મહનો દિસિતા પ્રાતઃ ૪-૫	યશોદા મન્દુપતી ચ ૨-૫૩	છાપતીવપુણઃ શ્રીઃ ૧-૩૭
ચતિરન્તાઃ પુરઃપ્રાઃ ૪-૧	પાવદ્વતોમિ દન્તામી- ૪-૨૨	સ યમ સ્વપ્રક્રમ્ભે ૩-૧૪
વિમર્ષિ રૂપાન્નયયોષ ૨-૨૧	યુગાં મૈ પુત્રમાવેન ૧-૫૫	સ યપ જીવન્ન સત્ ૨-૨૨
મજ્ઞા તદુપધાવોષ ૧-૧૧	યુગાં વૈ વ્રણપાદિશી ૨-૩૩	સ ત્વપાત્ત વૃક્ષમુત્પાપ ૪-૩
મજ્ઞા અપથ તતેત્વ ૨-૨૬	દેવ્યેરિવિન્દાસ વિમુક્ત- ૨-૨૨	સ ત્વદ્વતં સત્ત્વપરં ૨-૨૬
મયનાનપિ વિશ્વાત્મા ૨-૬	યોમં કાલસસ્ય તે- ૨-૨૬	સ ત્વદ્ શ્વકકારુણ્ય- ૪-૧૬
મયનાનપિ વિશ્વાત્મા ૨-૧૬	રાજધાની તતઃ સાયુન્ ૧-૨૮	સત્ત્વં વિલોકિત્તત્ત્વે ૨-૨૦
હ્રિતિ મોમાનિ ચુવાનિ ૪-૧૧	રૂપં યન્ ત્મ પ્રાહુ- ૩-૨૪	સ ત્વં લોગદુગ્રસેનાત- ૧-૨૮
શૂનિર્ધન્યુપન્યાસ- ૧-૧૭	રોશિણી વસુદેવસ ૨-૭	સત્ત્વં ન ચિદ્ પાતરિદં ૨-૨૬
પ્રાહુઃ સમ્પ્રત્તત્ત્વ ૪-૨૧	રોશિષાસનવપઃ પ્રોષ્ઠો ૧-૮	સત્ત્વં વિમુદ્ધે અપતે ૨-૨૪
મયોનિ વર્તત્ત્વકુદ્ ૨-૫૦	વર્ષકાતાપદિમ- ૩-૩૪	સમિદ્વપ સાયુલોકસા ૪-૫
મત્સ્નાશ્વકજ્ઞપ્તુસિદ્ધ- ૨-૫૦	વૃષી વાયુઃ સુલસર્પઃ ૩-૪	સમિદ્વર્ષે મયવતા ૨-૧૪
મર્નાસાન્ન વ્રણાનિ ૧-૫	વસુદેવપદ્મે સાહુઃ ૧-૨૬	સમિદ્વર્ષસ ત્સાન્ત્રાપ ૩-૧૬
મર્ત્તો મુચુપ્ત્વમ્મર્ત્તોતઃ ૩-૨૭	સાવુદેવકપાપ્રશ્નઃ ૧-૧૬	સતતો વૈળાનં વામ ૨-૫
મહાદેવૈશ્વંકિરીટ- ૩-૧૦	સાવુદેવકલાનનઃ ૧-૨૪	સ વિવ્રત પૌર્વે વામ ૨-૧૭
માતરં પિતરં સાયુન્ ૧-૫૭	વિતિલોમિ મ્હાન્ન ૩-૧૩	સત્ત્વં વૈ દેવતાપ્રાપ્ત ૧-૬૩
મા શોપતં મહામાયા- ૪-૫૨	વિષર્થયો વા ફિ ન ૧-૧૦	સ વિસર્પોરુદ્ધવિલો- ૩-૧૧
મુમુક્ષુર્નયો દેવાઃ ૨-૭	વિશ્વા માધ્ય વેદાય ૪-૪૨	સ દિ સર્વસુધાર્ણ્યો ૪-૪૩
મુલે વિમુદ્ધિ ૪-૪૭	વિપં યંદત્ત્વ સતનો ૩-૨૧	સ તત્સાન્ત્ર સમુપત્ત્ય ૪-૧
મુચુક્રમ્મયતાં વીર ૧-૩૮	વિષ્ણોર્માયા મયપતી ૧-૨૫	સા દેવકી સર્વજગન્- ૨-૧૧
મુચુક્રમ્મિસાપોશો ૧-૪૮	વીર્યાનિ તસાચિલ- ૧-૭	સિદ્ધચારમગ્ધર્ષઃ ૪-૧૧
મોચપામાસ મિમતાન્ ૪-૪૫	વ્રજે વસન્ કિમકરોન્ ૧-૧૦	સુદુર્વપાન્ન નિચરતે ૧-૫૫
ય આત્મનો દસ્યુપયોગુરે ૧-૮	વ્રજસિદ્ધન્ન વદેકેન ૧-૪	સાન્ને યથા વપતિ ૧-૨૪
યતો યતો ધાવતિ ૧-૪૪	વજ્રપુરુષદ્વજ્ઞાનિ ૧-૩૩	સ્વયં સમુવીરં સુદત્તરં ૧-૩૧
યતલિવેતિરો મેદો ૪-૨૦	કીર્ણપર્ણાનિલાહારા- ૨-૩૫	શ્વમયં મમ દૌરતમ્યં ૪-૨૩

પ્રતેતાવના

આ સર્વમાર્ગી શ્રીકામા કર્તા શ્રીપદ્મિયોરિયસરજ છે. એમનો પ્રાકુર્વાવ સં. ૧૮૭૧ ના નવેમ્બર મુદ્દ પંચમીને દિવસે થયો હતો. રચિતને અતિ પોતાના રચિતમ્ એકો નામે પ્રમાણે આપે છે—

શ્રીદામોદરવિમુક્તો દ્વો શ્રીવિહરણાવિત્ત્વ

શ્રીનિરિષારિષ્ચિવેત્ત્વ ત્વયુગ્મો રમુનાપતિન્ન ।

શ્રીમોવિન્દરાવતિન્ન ત્વયુગ્મો વિહરણાવિત્ત્વ ।

શ્રીમોહલોત્તવો પ્રાપ્તા શ્રીમોરેષ્વરસિદ્ધિમ્ ।

ત્વયુગ્મત્ત્વ પ્રકાશેમિન્ન રક્તિમ્ તુ વિત્તોમિદ્વિદ્વ ।

એમણે જે અન્ધો ભવ્યા છે તે ભવુન્ વિસારાપત્ત્વ ભવ્યા છે એમના કપાલેમ્ પ્રમાણેની વર્ણના આશીર્વા આપે છે. રચિતમાં સુતિરમ્નિત્ત્વ પ્રણાલો અને અન્ધ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ એટલાં બધાં આપ્યાં છે, કે તેનો સંજ્ઞા કર્યાં હોય તેા એમના અગ્રાપ પાતિનિના માત્ર થયા વિના રહેવ નહિ. વળી ન્યાં ન્યાં મુખ્ય પ્રમાણમ્નુત્ત્વ સુતિરમ્નિત્ત્વો ઉપ-પાસ કર્યાં હોય છે, ભાં તે તે ઉપનિષદનો અર્થ થોતે આવી ભવ છે કે જેથી સુધાર્ત વિશ્વાત્મા પ્રમાણે તે ઉપનિષદનું ભાવ્યેકર્મ વિદ્વાન્ને કરતુ હોય તેા રિશાની સ્થા પડે. રચિતમાં વિસાર શ્રીપદ્મિયોરિયસરજના પોતાના કવચના પ્રમાણે ૧૨૬૧૧ શ્લોકોના છે. સં. ૧૮૮૭ ના ચૈત્ર મુદ્દ પંચમીના દિવસે અન્ધ એમણે પૂર્વે કર્યાં એટલે આને હવે થઈ ગયાં. સ્વર્ગેશ્વ સ્ત્રિયા સત્ત્વત્ત્વ ના. લક્ષણ ના.કણને આ કવચ ઉપચવનું મુદ્દાના અર્થમ્નિત્ત્વ પ્રિતિમાન એક શ્લો ૧૦૮ મોડાનુપાદ્ય છે. જે અન્ધ એમણે ઉપચવી છે તે સમભવનારે આર્થે તેજીવાનારે એકાગ્રતા, અને તેમણે જે અન્ધની ઉત્તમતા જુદા સારી રીતે અગ્રમ્નીતે, તે એમને ગણે ઉત્તમશ્રી એમણે ગુણ મુદ્દાને એક દુઃકર્મથી ઉપાવવાની એકાગ્રતા કરી, અને આને સમુદ્ધારણી બોલે. બીજે અને થોડો અપમાન ગાળા થયા છે, અને પ્રથમ અપાવના પ્રમાણના જુદા પ્રકાર થયા છે. આ પ્રથમ અપાવના બીજે બીજે અને થોડો પાઠ આટી છે અને તે કર્યાં જુદા છે, અને પ્રમાણથી શીલે સાધુજીં થતુ બધા જેવી અપારી લીન જન્મા છે.

એમના અગ્રિમાર્ગજ નામનો ઉત્તમ અન્ધ પતિત રન્ધેપાતકરે પ્રકર કર્યાં છે. તે મુદ્દ કરી ૧૨૧ સારી રીતે ઉપચવવાની આવશ્યકતા છે. તેમાં હોયને બહિર્ગનાં પ્રમાણ, પ્રથિત, સાધન અને કરતુ વિસારરૂપે વિવેચન કર્યું છે. કોય વિષયના અગ્રમ્નુત્ત્વ વિચાર પાડી, આશીર્વા પ્રમાણેની નોંધ કરી, તે એ ને અન્ધોનાંથી હોય તે રહ્યાં. એક વિષય ત્વયુગ્મપ્રકાર સાથે જે અન્ધ આપો હોય તેા જીવનુ પ્રપેદોની થઈ પડે. પિત્તકાક નામનો શ્રીમદ આચાર્યજીનો મુદ્દ મના છે તેના ૧૨ શ્લોકિયોરિયસરજને દીકા લખી છે તે પછી અમે ઉપચવી છે.

આ વાસ્તવીત્ત્વા મુદ્દાસુલોકિકા મુદ્દા એમણે હોલો કર્યો, એમ વાગે છે. કમર એમણે એકાગ્રતાથી નોંધ એમના હાથની હતી તેમાં આ મગન્ન નામ નવી, તેથી એ નોંધમાંના સર્વે અન્ધ પાડી અને એ નોંધ ભવ્યા પાડીના આ અન્ધ અપાવણે હોલે એકો. શાંતિથી રોય એકાગ્રતા રોય પદનો અર્થ વિસારથી એમાં અગ્રમ્નીત છે, અને સુધિયોરિ, પ્રિયપ્રી, પ્રકાર, એમ સર્વ દીકા સમભવનો ન સરૂ પ્રથમ પોતે કર્યાં છે. બી પ્રણાલપટના પ્રકારને થોતે દુષ્ટાં

तेमन् प्रयागमार्गेण गच्छता श्रीपुरयोत्तमश्च अने प्रथमपर्वणि गच्छता श्रीश्रीकुलनाथश्च अने श्रीहरिनाथश्च गच्छन्तुं श्रीमन् योगेश्वरं शिबं यत्तुं गच्छन्तुं तं.

आवा चेत् प्रभुना साक्षात्प्रपन्ना एताम वाङ्म. धृष्ट्या चरितं, यदाय देवपुत्र, अने अश्विपुत्रे सनदी सिद्धिपाना पुत्रता या अन्तिम अमरे कथित एताम श्रेयसा संश्रयानं यत्तुने अमारा नेया यत्तुने यत्तुवायी अने प्रभुना गच्छी छीने, अने जेना यत्तुना अमारा संश्रय-
द्वय कल्याण साक्षर प्रभुना शिवना वीर्युं कर्तुं यत्तु अर्पण करवन्तुं अमारी पावे वीर्युं नरी. श्रीमहाप्रभुना सुमोचिनीना अर्पणनामं श्रीश्रीश्रीश्रीना दिव्यश्रीना अर्पणनामं, श्रीपुरयोत्तमश्च अमारा अर्पणनामं, तेम या बुद्धिपुत्राधिकार ना अर्पणनामं, जेम राक्षस नधारे, जेम शास्त्रोने अमारा नधारे, तेम आनन्द नधारे, जेम अमरे वावे छे. अने जे चरितं या अमरानुं अर्पण करी तेमने अमरानुं नानां करी छे विचारणी छे यत्तुविता सेवा अने करी शम्भु छीने तेयी अमारा अर्पणनामं साक्षर अने मान्नी छीने. हेनरे अमरपुत्री मनी देवकी अमरपुत्री प्रकट करीया या अने अमरानुं नानां अमरा वरपुत्रपत्नी अने सारपुत्र करीने छीने.

आ नानाप्रकृतने लभ्या अमरपुत्री निर्गुण तथा प्रभुमात्रकृत संश्रयाना नर श्रवण सेवा 'येमुना' भाषिनामं लभ्या छे. ते उपरान्त छे अमरे मन्वा ते अर्वा वीर्या छे.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

आवा संश्रुत श्रेयानी किंप्र साधनमर अने प्रकट करवा इत्यनी साहाय करमार पञ्च भाषा छेय छे, अति शैव श्रेयसनाथनाम इत्य इत्या इत्येयिने अने आस उपरार भाषांनी छीने.

॥ श्रीजन्मप्रकरणसुबोधिण्यामुपन्यस्तवाक्यानां स्थलनिर्देशः ॥

अ० १-२

पत्रे	वाक्यम्	कुलम्	पत्रे	वाक्यम्	कुलम्
२०	अदीनलीहासितेधयो-	मा. १-२-२-२	३९	कृपिर्धृषाकः शब्दो गोपालदुःखिनी	
२१	जातो गवः पितृपुत्रात्	मा. १-२-४-६	४०	यावदासीनः परा-	तै. ब्रा. १-२-२-६
२२	संज्ञायाम् यतुवृत्ती	सि. को. १-२-४-६	४१	प्रजापतेः प्रजापतिः	
२८	अति मत्स्यः शम्भुकपयुद्धे प्र. ६-१८		४८	पुरुषो वा नारायणः सपिता	
३०	जन्मपदे छत्र	सि. को. ४-२-८-१	५४	सितकृष्णकेशः	मा. १-७-३-६
३२	अक्षतेजः सप्तदश	मा. १-१-१-१	६३	लज्जा सापन्नपान्तवः अमरः	१-७-२-३
३४	नलं गदं सारवं च	मा. १-२-४-६	६९	द्वौ सम्मतादिह सूर्य	मा. १-१०-३-३
३४	वसुदेवस्तु देवक्याम्	मा. १-२-४-६	६९	युत्युनैवदेवमाश्रयमासीत्	ह. १-२-१
३४	कीर्तिमन्त्रम्	मा. १-२-४-६	६९	अज्ञानाया यत्युवे	ह. १-२-४
३४	सङ्कर्षणमदीश्वरम्	मा. १-२-४-६	६७	तं विद्याकर्षणी समारमेते ह.	४-४-२

पत्रे	वाक्यम्	कुलम्	पत्रे	वाक्यम्	कुलम्
३७	तदुदितः स हि यो	न्यायः	१०९	अपमात्मा विद्याममयः सर्वोपनिषत्सारः	
७०	प्रयागनादि पञ्चसू	न्यायः	१०९	भूमिरापोनलो वायुः	गीता ७-४
७०	कावापोदनयाति वा	मा. १-२-७-१३	१०९	असत्यमपस्तिष्ठं ते	गीता १६-८
७१	जवाज वै यत्युजायते	तै. ब्रा. १-७-७-५	१११	अयं तु परमो धर्मो	याज्ञ. सू. १-१-८
७१	यत्र यत्रैव यत्युजायते	तै. ब्रा. १-७-७-५	११८	सप्तपदं सजायते ब्रह्मम्	गीता १४-१७
७१	लोकाल्लोकादेव	तै. ब्रा. ३-९-१५-१	१२२	यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. २-९
७२	अलौकिकास्तु ये	म. भा. मी. ५-१-२	१२२	पराधि सानि स्पष्टपञ्च	कठ. २-१
७२	नापराधोक्ति देहिनाः	मा. १०-१-४-८	१२२	विष्णोर्न कम्	तै. ब्रा. २-८-३-२
७३	शृष्टसीकृतविभवाः		१२२	तदस्य प्रियम्	तै. ब्रा. २-८-३-२
७५	पुत्रेण जपते लोकात्		१२२	हर्दं विष्णुः	तै. ब्रा. २-७-१-३
७५	त्वं यद्धः	सू. १-५-१७	१२२	प्र तद् विष्णुः	तै. ब्रा. २-८-३-२
७५	त्यजेदेकं कृत्स्नार्थं म.	मा. ब्रा. १-१५-३६	१२३	यस्य देवताये दविर्गुहीतं	तै. ब्रा. ३-८-१
७९	कीर्तिमन्तं सुखं च	मा. १-२-४-४	१२३	यस्य स्तुत्या वा नावोक्त्स्या	
८२	यद्नां नलं चैकं	मा. १०-२-६	१२४	हृदयदरे समागमनं	
८६	यद्नां निजनाथानाम्	मा. १०-२-२	१२८	रूपं चेदं पौरुषम्	मा. १०-३-२८
९०	देवकीजन्मपुः	मा. १०-१-२-३	१२८	जन्म ते मय्यसौ	मा. १०-३-२९
९०	तव सुतः	मा. १०-३-२-४	१२८	मेनेद्र कश्चयनम्	मा. ८-७-१०
९०	तन्मातरी	मा. १०-८-२३	१२८	विज्रीहितं तज्जग- मा.	१०-३-१-२९
९०	नन्दस्त्वात्मज उत्तमे	मा. १०-५-११	१२८	छन्दसि छल्लल्लल्लिष्टः	सि. को. १-४-६
९६	गुह्यं प्रविष्टावामानी	महाभारतं १-२-११	१३०	मासि जुह्वं	सि. को. ३-३-१७५
१०१, १०१	सत्यं वत् परस्त्वयं	मा. ७८	अ० ३-४		
१०२	प्राजापत्यो हारुणिः	मा. ७९	१४०	वै ते सर्वान् रोहतां	तै. ब्रा. १-१-२-२
१०२	सर्वं तपो दमः क्रमो	मा. ७९	१४०	अतोऽसि लोके वेदे व	गीता १६-१४
१०२	कौन्तेय प्रतिजानीहि	गीता ९-३१	२२	अर्वा तर्धं दत्तम्	मा. १२-११-१४
१०२	दिग्दर्शनं नामिदमप्ये	वा. रामायणम् १	२२	वेदसाधनं सुदर्शनम्	मा. १२-११-१४
१०२	साधुषो हृदयं यद्वा	मा. १५-३-३८	२५	भूमौः कथायां समुत्पन्ना	
१०५	पूर्वस्य पूर्णमास्य	ह. ५-१-११	२६	वैतस्य तत्त्वममलं	मा. ३-२८-२८
१०८	युव ह्य सन्धो ये. ३-९, ना.	१-२-३	२६	कर्तव्यं च कौस्तुभमप्ये-	मा. ३-२८-२६
१०९	स वा यः पुत्रः पञ्चवा	मा. ७९	२६	यदये रोहितः कर्तव्यं	तै. ६-४-१

पत्रे	वाक्यम्	कुलत्वम्	पत्रे	वाक्यम्	कुलत्वम्
२८	सर्वत्र पूर्णगुणकोपि तत्त्वदीपनि.आ.४३		७३	वरं मत्सद्यं सुतं	भा. १०-३-४०
३१	वेदे रामायणे चैव हस्तिंसे पु. भा.		७३	अष्टद्वन्द्वतमं	भा. १०-३-४१
३१	अर्था विद्वान् समर्थश्च वाच. पु. १-२७		९०	कृपयाः स तु विज्ञेयो	
३३	अन्वधासन्तन्वधा म. भा. आ. ७४-२७		९०	क्षिपाः स्वसुपुङ्गवत्वा	भा. १०-२-२१
३८	स एष हह प्रविष्टः	बु. १-४-७	९१	अनुत्तमो गुणात् त्रुते	
३८, १९	तत् सुद्धा तदेवात्	ते. २-६-१	९१	व्यवहारे शब्दाः	न्यायः
३८	गुहा प्रविष्टौ परमे परार्थे	कठ. ३-१	९६	बहुलं छन्दसि	सि. कौ.
३८	यो वा इतो अनिपत्ये ते. सं. ६-१०-३-६		९४	भामस्तु भगिनीपतिः	शब्दरत्नावलिः
४०	चक्षुषः चक्षुः श्रोत्रश्च श्रोत्रं	केन. १-२	९५	विधांसंतं विधांसीयात्	म. भा. श्रौ. अ. ३४
४७	पराधि स्नानि	कठ. २-१	९५	आराधि आतरं हन्यात्	भा. १०-५-४-४०
४७	यत् प्रवदन्ति मायाम्	पञ्चरात्रम्	९५	मल्ला पच्यते घोरे	
४८	स यथा सैन्धवधनो	बु. ४-६-१३	९५	अस्मास्वावाहसौ	भा. १०-१-३४
४८	असङ्गो धारं पुरुषः	बु. १-३-१५	९५	मल्लेष्वनृतं प्रतिष्ठितम्	
४८	अथात आदेशो	बु. २-३-६	९५	सन्देहे प्रमाणमन्तःकरण-	आकुञ्चले
५०	अन्तरङ्गप्रतिपक्षयोः	न्यायः	९६	न्यायस्त्विपक्ष	छां. ५-१-०-८
५१	कृते शृङ्गवतुर्बाहुः	भा. ११-५-२१	९६	नित्यः सर्वगतः स्वाद्युः	गी. २-२४
५२	यस्मिन् विदिते सर्वे विदितं		१०१	पुमान् क्षिपा	सि. कौ. १-२-६७
५३	वर्तमानसामीप्ये	सि. कौ. ३-३-१३१	१०१	अप्रधानं न शिष्यते	
५५	अन्वकादीनि भूतानि	गीता २-२८	१०२	'यत्र कश्चित्' इति-	भा. १०-४-१२
५५	बृहस्पद् बृहस्पत्याच मन्त्र		१०६	प्रथमं विरयं शीतं	भा. १-७-३६
५५	प्रकाशकं सर्वतन्त्रं तत्त्वदीपनि. आ. ५५		१०७	हन्त्रिर्वाक्पिपाकृष्टैः	भा. ४-२२-३०
५६	पूर्णमदः पूर्णमिदं	बु. ५-१-१	१०७	तानि धर्माणि प्रथमा-	ते. आ. ३-१२-७
७०	स एकदा अवति दृष्ट्वा		१०७	यज्ञो वै विष्णुः	ते. भा. १-२-५-१
७१	या मयमं न शिष्यते		१०८	धर्मस्य प्रह्वरघ्नतः	विष्णुसह. स्तो. १३८
७३	मयः कामाननीप्सन्तौ	भा. १०-३-३५	१०८	मुक्तये कार्यसम्प्लवः	न्यायः

उपन्यस्तवाक्यसम्बन्धिसंज्ञिताक्षराणां विज्ञानम्—

ते. सं.	तैत्तिरीयसंज्ञितायां	म. भा. भी.	महाभारते	मीमांसकसि
ते. भा.	तैत्तिरीयब्राह्मणे	म. भा. भा.	"	आदिपर्वणि
ऐ. भा.	ऐतरेयब्राह्मणे	म. भा. गां.	"	शांतिपर्वणि
बु.	बृहदारण्यकोपनिषदि	भा.	भागवते	
ना.	नारायणोपनिषदि	गी.	गीतायां	
छां.	छान्दोग्योपनिषदि	वाङ्म. रघु.	वाङ्मन्त्रवस्यस्युत्थां	
ते.	तैत्तिरीयोपनिषदि	सि. कौ.	सिद्धान्तकोश्यां	
कठ.	कठोपनिषदि	वाच. पु.	वाचस्पत्ये (कोषे) पृष्ठे	
केन.	केनोपनिषदि			

श्रीमती टिप्पणी।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्विद्वलेश्वरदीक्षितप्रणीता।

श्रीमदधुवरपमिजश्रीहस्ताक्षरलिखनेन संवादिता।

श्रीमदीशानन्दभाष्ये नमः ।
श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धविवृतिप्रकाशः ।

श्रीटिप्पणी ।

मोक्षमित्रीश्रीविद्वलनाथदीक्षितविरचिता ।

नमः श्रीकृष्णपरमहंसतत्त्वसुखमण्डलीः ।

इत्येव यद्वर्णनं शास्त्रमामर्कं हृदयानुजम् ॥ १ ॥

विदुषदस्यसिद्धमस्तितिविद्वलनाथदीक्षितमैत्रिरोषस्य ।

विदुषो संशयवैरोधः श्रीविदुषैः किंचित् ॥ २ ॥

दशमस्कन्धविवरणे पित्रोर्बोधः स्वरूपैरूपीऽपि भगवत्प्रेमेति ज्ञापनाय उद्भव
तं नमस्कृत्य नमामि । भक्त्योक्तानुज्ञानमात्रमनः सद्दृष्टिर्निमित्तं ज्ञापनाय
उद्भव तं विवृणोते, यथा नारायणो वासुदेवमोक्षसाध्यादिपञ्चैकस्मिन् प्रभोः शेषमात्रं
प्राप्तयेन तथैवैव प्रसिद्धे वेदान्तकालेन प्रमाणरूपे ऐवे लक्ष्म्या सेव्यमानः श्रीरामो
इति, तथा सत्त्वित्तमैव दास्यते प्राप्तयेन शेषरूपैऽनन्तद्वये पुष्टिरस्येवोक्तव्यत्वाभापो
यो लीलाश्रीरामश्चैव शवान्त्येनान्त्येन गतिरहितो यत्तं नमामोदयः । लक्ष्मीलक्ष्मिस्त-
च्छीलक्ष्मिस्त सेव्यमानः चतुर्भुजकलाभिधिं तत्रसंपोष्येऽतिचतुरम् । अथवा स्वाशक्त्याभि-
मानयेन पूर्णं पुरुषोत्तमविशेषः । एतेन नारायणस्यैकधर्म्यमुक्तं भवति । तस्मिन् लक्ष्मी-
रक्षापरिमितस्तः । तत्र लोकात्म्यविशेषः ऐवे ऐति, अत्र तु हृदयविक्रमोपाधिकरणक-
लीलाश्रीरामो इति । अत्रेदमाहुतम् । सर्वोपायान्वयं हृदये सततमावगत्या प्रकटो यो
रसात्कः पुष्टिमात्रो लीलाभिधः स्वस्वमेव कृती यथा हृदयस्थानेऽत्येवमुक्तव्यादिः ।
तत्र पुष्टिमात्रविशेषः स्वस्वमेव लोकात्म्यः कदासादिकृपाभिधं तद्वत् । तेन नायिका-
नामपि प्रमुखलक्षणपणित्यात् हृषिकटुस्मितमुत्पन्नं शङ्का गिरस्ता । यथा पुष्टि शब्दं
पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तच्छीलमुक्ता दिव्यः शब्दमर्थेनोच्यते । न तु निदा । तथा सति
दिव्यनायिकालीलाश्रीराममुपगोचर्येवोक्तिर्विरच्येत । नारायणे कमलवद स्थानिनाया-
त्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुयाय सदावच्छास्य कथनं प्रचुरं मन्त्रमुपादितयान् तेन
लीलाश्रीरामस्यामकालिदासायकं जगद्विभूतिः । तेनैव दूते शब्दमप्युक्तं नारायणे

१. विद्वेतेन इति पाठः । २. सेव्यमानमिति । ३. ऐवेति भाषितं कथितम् ।

भगवन् इत्यादिना । यतो हि सद्गुरुः स्वपुत्रस्वरूपकृत्स्नः पात्री च । स्वाध्वगमायेन
तारको, न तु मकरानिगिराये स्वमिवावात्, एवं भगवत्पति पाण्डुरस्येनलोच रक्षितुं
नोद्यतः । तथा बह्दरूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽप्यरूपकृत्स्नमुदर-
माकाशचक्षुःशक्तः पतिवत् । 'विशामहा म' इति श्लोकविरले तथापि सम्प्रतिपादि ।
तस्मात्परं कस्यपदमकुर्वन्मिथेतावतैर आरित्यर्थे प्रमोः स्वभावमिदं रूपं तत्परोक्षि-
निरर्थं । वासपदे मन्त्रासंभवेन स्वभावपेकमादित एव तत्पत्त्यस्य संभवात्तुल्यतयैव तत्र
संभवाद्विवादादयं तत्पत्त्यर्थमाह तथापि । वासपदे तावदेव भगवत्सम्भवात् स्वपुत्र-
लोचस्य तेषां तथाप्यं ज्ञापयति इत्यर्थः । तत्र हेतुः सम्प्रतिपादि । तथापि हेतुः
स्वरूपहेतुः । स्वसाधनेत्यर्थः । लौकिकदृष्टेति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वासपदे
मन्त्रासंभवेना न स्यादित्याहुः भगवत्त्वे इति । मन्त्रासदृशेन उतरास्वरूपमन्त्रमेव
स्यात्, न शक्तमहणम् । तदा चैवेन प्रमुखा चेत् रक्षिताः स्वरुद्रा स्वसाधर्म्यस्याप्रवो-
जकृत्स्न नाश एव स्यात् । इदमेव मन्त्रान्तरम् । स्वसाधर्म्यनाशार्थं जय इत्यभिप्रायेण
हि तदा शक्तमहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रमुखैर रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानामाहम्मा-
ज्ञानाय सुप्रदमेन तेषु पिपीलिकावन्तम् ।

दौष्यहेतुस्य विरले अर्जुनस्येति । राजाभ्यां गर्गदादे गोपस्यमावाद्
गोपनात्मक इति गोप्यसंज्ञाः अर्जुनस्येति आदिना । स्थूलतो द्यौःशुक्ल-
१०-१-४. दीक्षावाशाज्जको धर्मस्तु दीक्षावाशात् विपत् एवेति द्वापान्यंशान् स्वसा-
धर्म्येन वदन्त्य भावितवानिति तैः श्रमश्रुते कोषभावं ज्ञानोपेक्षार्थः । योगविभागादिति ।
'अनपदस्यान्तु' इतिवादिनिति सूत्राज्ञानाप्रत्यक्षम लोचस्तु 'अनपदे' इति हि श्रुतेन भवति,
इह कुरुस्यस्य अनपदा'चित्तो लोकात्मन्येति प्रयोगात्मक इत्याहव्य तसंभवं
प्रकारमाहुः योगविभागादिति । अनपदस्य विमोहे कृते, इतिवेत्तावगमं सूत्रमिति
जनपदायाचित्तं हि तत्पत्त्यस्योपायात् शब्दसिद्धिरर्थः । अन्यथा भवतिरिति ।
पूर्वं दाम्पत्येन प्रतीतानमपदस्येन प्रतीतित्वमाश्रयति । चर्मरक्षा इति । वेद-
मन्त्रेणापि प्रापिकलरूपेण यत्कं हि मज्जन् । लक्ष्मिपत्न्य भगवता मतिपत्ते भगवतो वेद-
मन्त्रैश्चकलरूपो यतो गच्छेदिति तथा न एतेनादाहेऽपि सामर्थ्ये प्रमो विरुद्धम् । मोक्ष
इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वर्गाय कृत्वा निरुते । तद्वक्तृणे तदविद्यायां मोक्ष-
प्रतिपत्त्यः स्वसाधर्म्यमादाय इति तदवगमार्थं तथेति । तत्पत्त्यसिद्धिरिति । भिन्नत्वं
सुखरूपमिति वाच्यमिति भावः । इह चकृद्वै भगवति विपत्तायां सर्वेषां तत्पत्त्यानुपपत्त्य-

कम् । सति तु 'दादशलक्ष्ये, 'अपेक्षमर्थे' पृथगम्' इत्युपक्रम्य, 'तस्मिन्नाः परिचर्यायां
केवलस्य भिद्यः स्तेः । आश्रोमाहास्युपक्रम्य कल्पयति तथा च वैदिति लोचनं दृष्टः सुतो
'नमस्तस्य' मुक्तं यत्ते विष्णुर्वायवोर्वर्षे'त्युपक्रम्य 'अज्ञातोपि दूतायां देव स्तेन स्वा-
ध्यावाचरतानि रूपायवस्तु' । तथाच च्यवानामेव तथा प्रदर्शनमिति तावत् उपपन्न-
इति । तदर्थं चमोक्तमभिधेयत्वा विधीयः स्वस्त 'तृतीयाहुरत एवेति । कल-
मिदमर्थे वेति । चमं चामकमेव कालकृत् । इह छाया विपरीति तत्र स्वकार्यकायकमे
भवतीति तथा । चकृदप्योपादात्तापवांतराहुराः अत एवेति । दम्पत्यापि पूर्वमवस्था-
दमेव जीवितकामादमनुवृत्तः । तादृशो भगवान् पूर्णं गर्भं प्रबोधनामाकलयतो विदुत इति
सोऽनुभावेऽपि विदुताः भगवता भगवता रक्षित इति कालदेहि भवाभावात्वं देहो निय-
एव स्यात् । तथाच चमं भगवतीरक्षितं न्यासुत्य मापनितो भगवं कृतमिति कलाधी-
कर्म सम्पन्नमितीदृशी न जीवन्मन्त्रातिरिक्तः ।

वीर्यमिषियन अनेनेति । वारहवं वीर्यमश्रुकल्पनेत्यर्थः । यद्वैतो वंशसंवा-
१०-१-७. कर्मण्यगाय प्रमुखास्तेनामतीर्य वीर्यापि कृतवाचिमन्त्रकृतमगायदिवचक-
पाणि प्रवचामपि वीर्ये वदन्तां इत्येवमन्त्रवैदिरागदिरूपाणि येति
'तत्रस्तेनामतीर्य'कलेनल्लारूपं निरूपयत् । 'वीर्यापि तस्यै'कलेनोक्तकृतमगायदिवचक-
'वाये वासीवत् कदाचन तस्य कल्पयन्तं रूपं निरूपयत् । अस्तिहेतुद्वयमायितिवदित-
द्वतत्पत्त्यं पूर्वमपि तेषामुक्तप्रत्ययोल्लेखार्थं ज्ञायते । एवं सत्यपत्ताकार्मस्य मूलरूप-
कार्मस्यपि कदाचन कदाचनवर्षाभिसम्भवे ज्ञायत इत्यर्थः । तेन वीर्यमहत्त्वसम्भवात्प्राप्ति-
तत्पत्त्य इति भावः । भवैतदवतारवर्षे प्रवृत्तैरकर्तृवैर्यमूलरूपममुक्तवत्' तेनास्मैवतत्पत्त्य-
मूलरूपोक्तया महा'यमोलेखानिवाच्यतेन पक्षान्तरमाहुः इदमेवेत्यादिना । नाकलेन
सुखानामनुपपत्तिरस्याहव्य समायतो निमित्तमवस्थादिति । वेदमन्त्राधिष्ठितत्वात्प्राप्ति-
रित्यु । 'सामिष्यान्तु' गिरीद्वितं सतो काल्य भगवतिर्वर्षे'मिति तत्पत्त्यात् । 'त देव
स्ते, तस्योपेक्षको न सते, स द्वितीयेति'द्विधादिश्रुत्येव चोक्तानां वेदसम्पत्त्यः
स्वर्गोदाप्तेर भगवता कृत इति कतिपय निमित्तं, तदवगत्योक्तः । भगवद्व्याप्त्यस्य-
वीर्यमिति वाच्यमिति भावः । अतः कथमपीति । उतीति वदामन्त्रुल्लेखेनो रूपदे-

१. दादश लक्ष्ये नृ. वा. । २. अज्ञातोपि नृ. वा. । ३. तृतीयाहुरतमिदुता नृ. वा. ।

४. पूर्वमपि इति कालकः पाठः । ५. सामिष्येति वाच्यमिति ।

६. प्रत्यक्षमनुपपत्त्यम् ।

७. वामोर्वै कदाचनोः इति टीका वर्तते.

८. स्वयमुपपत्त्यं नृ. वा. ।

चोचम्' इति भव्यहासमात्रेणैव तत्परत्वं प्रमितं वाच्यम् । तत्प्रापदैविकादिरूपं त्रिविधं स्वस्तीमिति सा तथेयम् । औपकस्मैव हि वस्तुम् 'आधिदैविकादिरूपमित्यर्थं रूपानुष्ठते । अत्र एव स्तुती परमात्मनेन भावयानुष्ठाने, आधिदैविकात्वात् । एवं स्तुतिव्याख्याने स्तुतीमिति । उपसर्गमनुपपन्नं तद्विहायान्न नवधेयादिना । एवं वस्तुदैविकेन चोचनेन मार्थनं कृतं, तेन दशलोकाः । तिरुक्तावितेन मुकुतेति त्रिभुवनम् । 'अयो मुकुन्दा-
ते'ति 'अयं कदेति' इति च लोकादर्थं परमात्मनः स्तुतिरूपमिति चकलेन समुचितम् । 'प्रतिपत्तिरेतुमिषापरिहास्योच्यते तत्र स्तुतिः प्रतीतिः । फलितमार्गहः साक्षत इति । प्रती-
यमानस्यैव शुद्धभावसूचकत्वमात्रं तथेयम् । एवं तिरुक्तावत्यनवकाशः वाचक-
मिति । उभयोर्द्वैतुथाशुक्लमिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितीसीमत्र यस्मिन्मार्गस्य प्रयोगान्ताम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । वसतीत्यर्थे नम्रहातो
गुणमण्डलेनोपरिषत् एवं भवतीति स्थितायैव न्यूनहासमात्रेणैव सा,
१०-२-१३. त तेन विमानुपपन्नस्यमाधिराज्यप्रयत्नस्यमाधिराज्येति । अत्र एव,
विदेहीत्यादौ हारादिपदार्थैकैवावहातो, न तु परस्मादि साक्षादिति माह मन्थते ।
प्रकृते त्वर्थाय पुरस्मत्तेन नामाहाराद्येवापि । वस्तुतस्तु वसिष्ठाविति प्रसक्तं परम् ।
तदाचार्यसिद्ध्यन्तस्तौ भवतिर्यः । तदुपलब्धं तेन व्यवहार्यमात्मनम् । पूर्वोक्तपक्षे भवत्य-
न्वर्तमानमात्मन्या वशात्परमाहः अत्रैवादि । शराक्षतपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकान्ये
वा क्रयः पुरुषाः । अस्तीति हेतुत्वेन तथैव प्रतीतमान उच्यते । भवतिति तद्विमानित्वेन
आग्नेय परमात्मनेन प्रतीतिविषय उच्यते । तेन अनुपपन्नस्यैव वशात्परमात्मनोऽभिमत
इति ज्ञायते ।

प्रकृतेः पर इत्यस्योक्तं प्रत्यक्षदोषस्तित्वादि । ह्यप्रकृतत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च
वेदं हि विदितोऽस्तीत्यनेन प्रतिपाद्यम् । अस्ति भवतितिन्यूनहासः प्रत्यक्षविषय एव भ-
वति । एवं सत्पुरुषस्योपरिषत्प्रत्यक्षं प्रतीकस्वरूपं सित्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

ननु ज्ञात्वा प्रमाणिकं सत्पुरुषोत्तमपरिहारः । तस्य न वस्तुं वाच्यम्, चोचवा-
हित्वत् आहुः झलत्वेति । भव्यपुरुषपदान्यां पूर्वं तपोकावाद्यौकिकचतुष्टयसामर्थ्यक-
रूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकृती ज्ञात इति स्वरूपं ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वस्तुदेवज्ञानम-
पीत्यर्थः । 'भगवदेव तद्विदितव्यं आदिदिवा'दित्यादिभिरिति औपकस्मैक्येन सदाशरीर-
वेदनाह । अन्यथा कदाचिन्मात्र इति भावः । नन्वपदस्वरूपमिति परकृतैव प्रतिपादयामाह

१. आधिदैविकारित्यर्थं न. वा. । २. प्रतीति न. वा. ।

३. अस्तीति विदितः ।

महावर्गमिति न वस्तुं वाच्यमित्यत्र आहुः विरुद्धा इति । कथं यदा इत्यं तदेव तदैवाह-
त्यपरीतीत्यसामर्थ्यसंशयान्तेन प्रामाण्यकालान्तेन तेन चोपपत्तिरितिदृष्ट्या मन्थनं न कृतं
मपत्तीत्यर्थः ।

त एव स्वयंकृतत्वेन आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लौकिकसत्पुरुषाणा-
मप्यौपकस्मैव लौकिकमा प्रकृत्या न लङ्घितः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ-
१०-२-१४. न्याया स्वयन्प्राप्त्यर्थमिति भावः ।

त्वपीत्यत्र इत्यत्र, अत्रात्रैव ईश्वरसत्तावच्छिन्नं हेतुमयमुक्तं तृतीये पादे । न-
तुर्वैदिके द्वितीयाद्योऽनुपपत्तिरिति प्राधान्यकालोऽपि न विरोध इति हेत्य-
१०-२-१५. तत्पुरुषमिति, किञ्चिद्व्यादिना न्यूनमात्रम् । अन्यथा त्वर्थायः पूर्वोक्त-
एवेत्यत्र तच्छब्दोपरिहासः साक्षात्तुम्भित्वा परात्मनमनुदेति । वस्तुतस्तु, ननु सत्पुरुषादिषु
गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते, इत्यत्र आह स्वदाश्रयत्वादिति । त्वेवाश्रयो येषां तादात्म्यात्-
गुणानां त्वमिति कर्तृत्वं तेषु चर्तुत्वं तेषु चर्तुत्वं इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतिवार्योक्तौ, इदानीं भारण इत्यादि । अत्र भवत्येव त्वभारणसम्भ-
वेऽपि पूर्वोक्तप्रत्येन बला मारिता इत्यनुपपत्ति तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१०-२-२३. तथान तन्मन्त्रेणैव तथेयम् । अन्यथेति । न्यायज्ञानादप्राप्त्यास्थितिर-
व्यादिन्यर्थः । न त्वित्येति पाठे प्रमदा वक्ष्यते ।

१०-२-२४. न्यवेत्येवमिति तदुपपत्तिमिति इति । पुरुषोत्तमत्वात्तत्त्व इत्यर्थः ।
त्वपरात्मनो दार्यत्वेन, ननु तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१०-२-२५. वक्तोनुपपत्तिमितिदृष्ट्या तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।

स त्वं चोरादित्यत्र, इदानीं भारणे वेत्यादि । रक्षाप्रतिज्ञेति तेषः । अ-

स्मिन् पक्षे रक्षानुपपत्तिरितिदृष्ट्या तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१०-२-२६. एवेत्येवमिति, अनुपपत्तिरिति इत्यादिना । अन्यथेति । इदानीमेव मार्ग-
लोके चेत्तद्वर्तमानमित्येतयोर्मध्यतरेण तदाश्रयत्वेत्यर्थः । इदानीमेव मार्ग-
मप्यनः पक्षः । एवं सत्पुरुष इति तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।
इतिवर्तमानेति, तथापि चोपपत्तिरितिदृष्ट्या तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।

कृत्स्नचक्रेन यदुपरीति । तेनैवैव अथ वस्तुतस्तु भवतीति तादृशं कृतं दे-
वानां गौरीकृतत्वेन भवम् । इत्येतां तु भवतीति तथा । तादृशयदुपरीति ।
१०-२-२७. उपपत्तिरितिदृष्ट्या तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् साक्षात्तुम्भित्वा तादात्म्यसमीक्षा पूर्वज्ञानसदृशम् ।

